

180 1/107

ॐ

॥ श्रीप्रमाणसहस्री. ॥

तथा

श्रीमद्भगवद्गीता.

गुजराती पद्यात्मक भाषांतरसहित.

सर्व जनना हितने अर्थे रचनार
स्वर्गवासी यदुवंशी प्रयागल ठाकरसी भुलल.

प्रगट कर्ता

हुंसरल प्रयागल ठाकरसी.

प्रतिज्ञा.

प्रमाणसहस्रीं ये नीत्या पठन्ति यदि प्रीत्या नित्यं ।
वदामि हि ते सर्वे रीत्या भवन्ति सुविद्वांसः सत्यं ॥ १ ॥

अर्थ

जे आ प्रमाणसहस्री ग्रंथ जे नीति तथा प्रीतिथी नित्य लखे,
ते ते सर्वे, रीतिथी सारा विद्वान् थाय, जे हुं सत्य कहुं छुं.

आवृत्ति पांचमी.

मुंभर्, वर्तमान छापणानामां छापी प्रगट करयुं छे.

यरनीवाडी नंभर १४१.

विक्रम संवत् १९६३. ईसवी सन १९०६.

कींमत रु. २-८-०.

આ પુસ્તક

સ્વર્ગવાસી શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મૂળજીની
યાદગારી માટે હંસરાજ પ્રયાગજી ઠાકરસી તરફથી
.....ને

બેટ આપ્યું છે.

મુંબઈ, તા.૦

૧૯૦

200

1

2

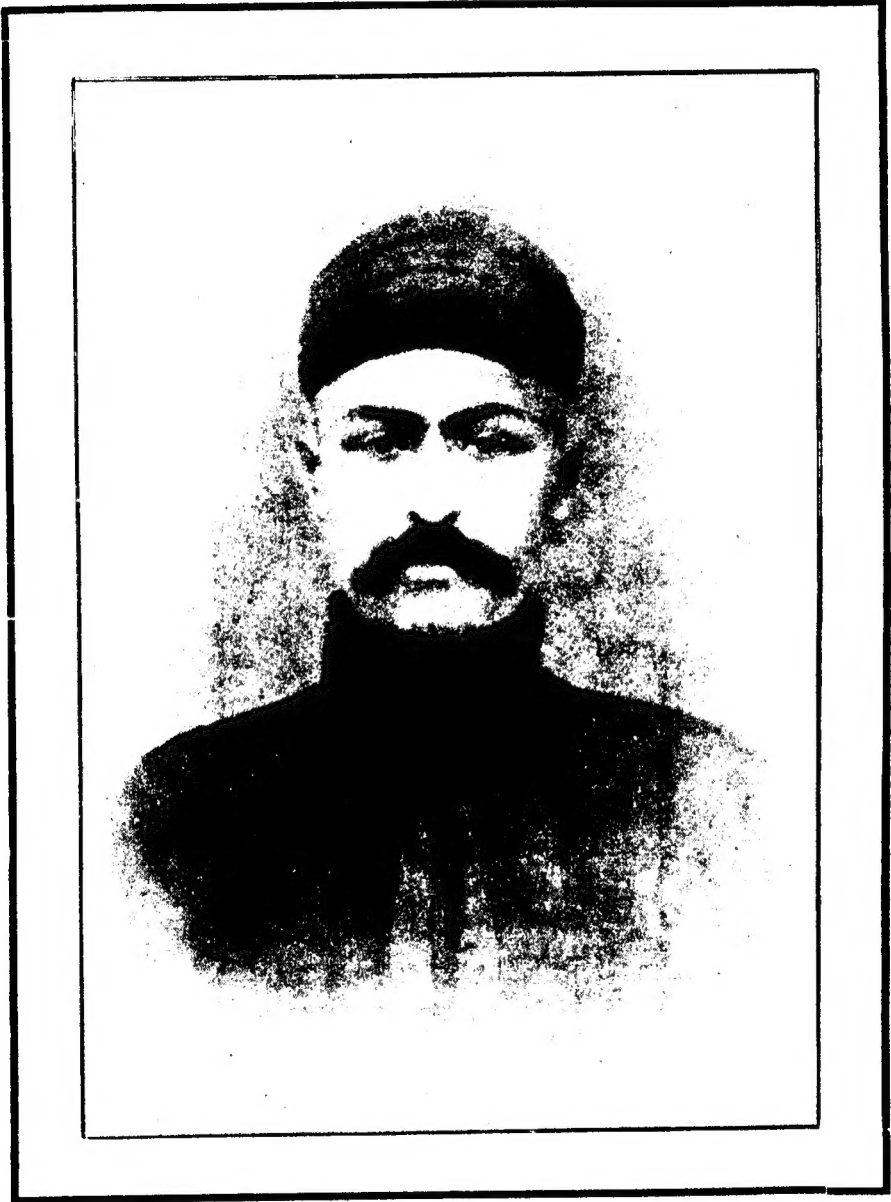
3

4

5

यदुवंशी ठाकरसीसुत प्रयागजी.

प्रमाणमहर्षीना कर्ता.

जन्म.

संवत्-१९०६, चैत्र वद्य ३.

स्वर्गवास.

संवत्-१९४३, वैशाख वद्य १४.

સ્વર્ગવાસી શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મુલજીનું

કુંકમાં જન્મચરિત્ર.

શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મુલજી ભાટિયાજ્ઞાતિમાં નામાંકિત, શ્રીમંત, વિદ્વાન, પરોપકારી, ઉદાર, ઘણા હયાળુ, માયાળુ અને સ્વદેશઉન્નતિના પૂર્ણ આગ્રહી હતા; જેઓ સંવત્ ૧૯૦૬ ના ચૈત્ર વદી ૩ ને દિવસે શ્રી દ્વારકાપુરી નજીક વરવાળા ગામમાં જન્મ્યા હતા. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવાને લાયક થયા, ત્યારે કુંકમાં દાખલ થયા, જ્યાં પોતાની ચંચળ અને તીવ્ર બુદ્ધિથી પૂર્ણ લક્ષ રાખી ગુર્જરભાષાનું અને રાજ્યભાષા ઇંગ્લિશનું સાફ જ્ઞાન મેળવ્યું. ત્યારપછી પોતાના માનવંતા પિતાની સાથે પોતાના વડીલ ગંધુઓની સંગાતે ગંદોળા કાપડના વ્યાપારમાં તથા મીલોના વહીવટમાં જોડાયા; તેમાં પણ ઉત્તમ પ્રકારની આલાકી બતાવી સર્વના હૈયાના હાર થયા.

સંસાર વ્યવહાર અને વ્યાપારમાં જોડાયા, પરંતુ એઓની મનોવૃત્તિનું વલણ વિદ્યામાં લાગી રહેલું તેથી લોકવ્યવહાર અને વ્યાપારમાંથી બાકીને વખત સંસ્કૃત શીખવામાં ગાળવો એવો નિશ્ચય કરી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શાસ્ત્રી ભગવાનજી પ્રભુરામ પાસેથી આરંભ્યો. થોડા વખતમાં વ્યાકરણમાં નિપુણતા મેળવી પંચ કાવ્ય, વેદાંત, અને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો શીખ્યા, તેમજ વૈદકના ગ્રંથો પણ ભણ્યા. હમેશાં પોતાના મનમાં આર્યઉન્નતિમાટે વિદ્યાનો વધારો કરવાના વિચારો કર્યા કરતા, તેથી નકી કર્યું કે જે સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થાય, તે તેમાંથી જનવર્ગ ધર્મકુશળતાને પામી; થોડા કાળમાં તેઓ આગલી ઉન્નતિને પામે, એમ જાણી, સંવત્ ૧૯૩૧ ની સાલમાં “સદ્ધર્મ શોધક” નામે એક મંડળી સ્થાપી, જે મહાભારતનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા માંડ્યું અને તે ભારતાર્યપ્રકાશ નામે આપાન્યું કાઢી પ્રગટ કીધું. એથી સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી આપાન્યારૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રથમ પહેલું માન એ શ્રીમંતે લીધું છે; તે સાથે શ્રીવાદ્મીકિ રામાયણનું ભાષાંતર પણ એવણની સહાયતાથી આપાન્યારૂપે પ્રગટ થયું છે. આ કામમાં પૂર્ણ રીતે રોકાયા છતાં ઉમંગથી રસાલંકાર અને પિંગળનો અભ્યાસ કરી કાવ્યરચના પણ કરવા માંડી. સંવત્ ૧૯૩૮ માં “શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા” નું પદ્યમાં ભાષાંતર કરી પોતે છપાવીને ભેટ દાખલ આપી આર્યભાઈઓની સારી સેવા બજાવી. વળી ખગોળશાસ્ત્રની ઉમેદ થઈ, તેથી ઉચી શોધનું મોટું દુરબીન વિદાયતથી મંગાવ્યું; જે પોતાના મહાલક્ષ્મીના ગંગલામાં રાખી અહજ્ઞાન તથા આકાશસૌહર્યજ્ઞાન મેળવવામાં ગુંથાયા, તેમાં પણ કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું, અને તેનો લાભ પણ બીજાઓને આપ્યા વગર રહ્યા નહિ. પોતે શ્રીમંત છતાં

સાંજસવારનો વખત સરસ્વતી દેવીની સેવામાં હોકી લોકહિતાર્થે કેટલાએક ગ્રંથો પોતે રચ્યા છે, તેમાં છેલ્લા સંવત્ ૧૯૪૩ માં ઘણાજ શ્રમ સહન કરી રચેલો “**પ્રમાણસહસ્રી**” નામનો લોકોપયોગી મોટો ગ્રંથ છપાવી; તેની નકલો સ્કુલ તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને, પુસ્તકશાળાઓ તથા બીજા લોકોને ભેટ દાખલ આપી. એટલુંજ નહીં, પણ એ લોકોપયોગી ગ્રંથ હુમેશાં લોકોને વાંચવામાં આવે એવા હેતુથી એઓએ એક ચોકસ ફંડ કાઢી તેમાંથી દર ચોથે વર્ષે એ ગ્રંથ છપાવી બહાર પાડવો, અને તે ઉપર મુજબ ભેટ આપવો, એવો બંદોબસ્ત કરેલો છે. એઓ જાતે ઘણા સદ્ગુણી, સ્વદેશાભિમાની અને મિલનસાર હતા. તેથી રાજદરબારમાં અને વિદ્વાનમંડળમાં મોટું માન મેળવતા. એઓમાં મોટાઈ તોછડાઈ અને ગર્વ મુદ્દલ નહોતાં. વળી જેવું સત્યવક્તાપણું એઓમાં હતું તેવું બીજા થોડાઓમાંજ હશે. એઓના ઉત્તમવિચારના જોસ્સામાં કેટલીકવાર મુખમાંથી એમ બોલતા કે “મલયાચલ જડ છતાં પોતાની આસપાસની ઝાડીને સુખડ સરખી કરેછે, અને બીંબારીઓ બીજી જાતના કીડાઓને લાવી ગુણુ અને રૂપે પોતાના સરખા કરેછે. તો આપણે માણસ છઈએ, પરમેશ્વરે આપણામાં બુદ્ધિ આપી છે, અને યોગ્ય સાધનો આપ્યાં છે, તો આપણા દેશમાંથી વહેમ અને ભૂર્જતાને ટાળી સર્વજનને સ્વધર્મી, નીતિમાન, સ્વદેશાભિમાની, પરોપકારી અને પ્રેમશૌર્યવાન કેમ ન કરાય? સ્વાર્થીવિદ્વાનોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને બી-ચારા ભોળીઓને વહેમના ઉંડા કૂવામાં ઉતારી દીધા છે, તેનો ઉદ્ધાર કરી ફરીથી ખરે રસ્તે દોરવાનું કોઈ ચલ કરે તો તે નિષ્ફળ નહીં થાય, પણ કાળ સઘળું કરશે. થોડા કાળમાં આર્યવાસીઓ ભવ્યસ્વરૂપે રાજશે.” આવા આવા સ્વદેશ કલ્યાણના વિચારો હુમેશાં પોતાના અંતઃકરણમાં ધુમ્મા કરતા હતા. દયાળુ સ્વભાવનેલીધે કોઈનું જરાપણ દુઃખ એઓથી સહન થતું નહોતું. પોતાના તીર્થરૂપ પિતાની સેવામાં નમ્રસેવકની પેઠે તત્પર રહેતા, તથા પોતાના બંધુઓમાં એક બીજા પ્રત્યેના બંધુભાવ સર્વ જનોને આશ્ચર્ય પમાડે એવો દીસતો, તે-સાથે પોતાના મિત્રમંડળના તેમજ બીજા જનના ખરે રસ્તે મનરંજન કરવામાં એઓ એક્કા હતા. એવા પરોપકારી સદ્ગુણી નર કેટલાએક માસગુથી માંદગી ભોગવી સંવત્ ૧૯૪૩ ના દુઃખદાયક વૈશાક વદી ૧૪ ને શનીવારે સવારમાં પોતાની ૩૭ વર્ષની જીવાન વયે સ્વર્ગવાસી થયા. એ ઉદાર અને પરોપકારી શેઠના કવળતના સ્વર્ગવાસથી બંધેય હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. ચોપાન્યાં અને ન્યુસપેપરવાળાઓએ પણ પોતાની લાગણી ઓછી દેખાડી નહોતી. જેઓનો એઓની સાથે નિકટનો સંબંધ હતો, તેઓના અંતઃકરણમાં એઓના કવળતના સ્વર્ગવાસથી પરેલો ધા હબ્બુ રૂઝાયો નથી.

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव विलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ १ ॥

શંકર.

જે થકી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાયછે, જેમાં લીન થાયછે,

ને જેણે કરી ધારણ કરાય છે, તે વિશ્વના અંતર્યામિને નમસ્કાર દો ॥ ૧ ॥

કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ નથી, એ નિયમ પ્રમાણે આ ગ્રંથ રચવામાં પણ કંઈ પ્રયોજન હોવું જોઈએ. તો તે વિષે જાણવું જે, ઘણા વર્ષ થયા મારા વાંચવામાં સંસ્કૃત ગ્રંથો આવતા જવાથી, પ્રાચીન આર્ય પુરુષોનાં સાર્વજનિક ઉત્તમ વિચારો જાણવામાં આવ્યા. જે ઉપરથી મેં વિચાર્યું કે, સાંપ્રત કાળમાં એ ઉત્તમ વિચારો એક ગ્રંથ રચી તેમાં પ્રમાણ દાખલ જણાવવા સારા છે. કેમકે મનુષ્ય જેટલો ઉપદેશથી સુધરતો નથી, તેટલો પ્રમાણ વાક્ય વાંચેથી સુધરે છે. વળી એ વિચારો અર્વાચીન પ્રજાના વાંચવામાં આવે તો તેને જણાય કે, પ્રાચીન આર્યોએ હમણાના જેવાં સાધણ ન છતાં અનેક વિષયસંગ્રંધી કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું ? વળી કોઈ પણ વિષય લીધા વગર ગ્રંથની રચના થવાનો સંભવ નથી, માટે કંઈ વિષય લેવો જોઈએ એમ વિચારતાં મેં ધાર્યું કે, કોઈ ચોક્કસ વિષય લેવા કરતાં જો સાર્વજનિક અનેક વિષયો લીધા હોય, તો ગ્રંથ સર્વને ઉપયોગી થાય કેમકે ચોક્કસ વિષયના ગ્રંથો તો જુદાજુદા લખાયલા છે, જેથી જેને જે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા થાય, તેને તે જ્ઞાન તે તે વિષયસંગ્રંધી લખાયલા ગ્રંથ વાંચવાથી મળી શકેછે. પણ અનેક વિષયોને જો એક ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી સમાવ્યા હોય, તો તે એકજ ગ્રંથ વાંચવાથી ઘણાક વિષયનાં મૂળતત્ત્વોનું વાંચનારને જ્ઞાન થાય, ને તે સંગ્રંધી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે પોતાની મેળે પ્રવર્તે. એવા વિચારથી આ ગ્રંથમાં સૃષ્ટિ, આચાર તથા વિચાર નામે ત્રણ પ્રકરણના પેટામાં, ગ્રંથ બહુ વધી ન જાય એ રીતે સંક્ષેપથી સાર્વજનિક વિષયસંગ્રંધી લખાણ કર્યું છે. જો કે એ ત્રણ પ્રકરણમાં ઘણા વિષય છે તોપણ તે સર્વનો સમાવેશ આ પ્રમાણે થઈ શકેછે.

ઔતસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ
સંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ ।
અગ્નેરાપઃ । અદ્વચઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા
ઓષધયઃ । ઓષધીભ્યોન્નમ્ । અન્ના-
દ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ इति સૃષ્ટિઃ ॥ ૨ ॥

તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉ-
ત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અ-
ગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી,
પૃથિવીથી ઓષધિ, ઓષધિથી અન્ન, અ-
ન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થ-
યોછે, એ રીતે સૃષ્ટિ ॥ ૨ ॥

ઔસત્યં વદ । ધર્મે ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા
પ્રમદઃ । આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહુત્ય
પ્રજાતંતું માવ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમ-
દિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશ-
લાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
યાન્યનવદ્યાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિત-
વ્યાનિ નો इतराणि । યાન્યસ્માકં મુ-
ચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો इत-
રાणीत्याચારઃ ॥ ૩ ॥

સાચું બોલ, ધર્માચરણ કર, વિદ્યાભ્યા-
સમાં પ્રમાદ મ કર, વિદ્યા ગુરૂને પ્રિય
ધન આપી પ્રજાતંતુને ઉચ્છેદ મ કર,
તારે સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્ર-
માદ ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો,
સમૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે
અનિહિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં નહિ,
અને જે અમારાં સારાં આચરણ હોય
તે તારે ગ્રહણ કરવાં બીજાં નહિ, એ રીતે
આચાર ॥ ૩ ॥

ઔંકિં કારણં વ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન । ક ચ સંપ્રતિષ્ઠિતાઃ
કેન મુખેતરેષુ વર્તામહ इति વિचारઃ॥૪॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? આપણે
ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા? શેણે જીવિયે છિયે?
ક્યાં રહ્યા છિયે? અને કેનાથી મુખ-
દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ રીતે વિચાર. ૪

એ રીતે આખા ગ્રંથનો સમાવેશ એ ત્રણ શ્રુતિ વાક્યમાં થઈ શકવાથી આખા
ગ્રંથનો આરંભ તથા ઉપસંહાર પણ એથીજ બાજીવો. અને જેને અનેક વિષયસ-
ંગથી જ્ઞાન મેલવવા કઠિન હોય તે આ ગ્રંથના અધિકારી બાજીવો, ને તેમને તે વિષય-
સંગથી જે જ્ઞાન થવું, તે રૂપ આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ છે. હાથ વિના લીપિ લખાય નહી,
ને વાણી વિના ભાષા બોલાય નહીં; તેથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, જે કંઈ ગ્રંથો રચા-
યલા છે, તે સર્વ મનુષ્ય રચિત છે; અને મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી જે જે વિષયસં-
ગંથી લખાણ કરે તેમાં તેની ભૂલ થવાનો સંભવ છે. માટે શ્રીમદ્ભગવતના એકા-
દશસ્કંધમાં શ્રીદત્તાત્રય મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

ગ્રણુમ્યથ મહદ્વચથ શાસ્ત્રેભ્યઃ
કુશલો નરઃ સર્વેતઃ સારમા-
દદ્યાત્પુષ્પેભ્ય इव પદપદઃ ॥ ૫ ॥

કુશળ મનુષ્યે સર્વ નાના મોટા શાસ્ત્ર-
માંથી, પુષ્પથી ભ્રમરની પેઠે સાર ગ્રહણ
કરવો ॥ ૫ ॥

તેમ યાગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણના અઢારમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ મહામુનિયે શ્રીરા-
મને કહ્યું છે કે,

અપિ પૌરુષમાદેયં શાસ્ત્રં ચેદ્યુક્તિ-
બોધકમ્ । અન્યત્ત્વાર્ષમપિ ત્યાજ્યં
ભાવ્યં ન્યાયૈકસેવિના ॥ ૬ ॥

અપક્ષપાતિ મનુષ્યે, યુક્તિ બોધક શાસ્ત્ર
સાધારણ પુરૂષે રચેલું હોય, તથાપિ સ્વી-
કારવું; પણ યુક્તિ વિનાનું ઋષિયે કહેલું
હોય, તોય પણ ત્યાગ કરવું ॥ ૬ ॥

યુક્તિયુક્તમુપાદેયં વચનં બાલ-
કાદપિ । અન્યત્તૃણમિવ ત્યાજ્ય-
મપ્યુક્તં પરમેષ્ઠિના ॥ ૭ ॥

કેમકે યુક્તિયુક્ત વચન બાળકથી પણ ગ્ર-
હણ કરવા લાયક છે, ને યુક્તિ વિનાનું કદી
પ્રજાપતિય કહેલું હોય, તોપણ તૃણની
પેટે ત્યાગ કરવા લાયક છે ॥ ૭ ॥

યોઽસ્મિન્નાત્તાતસ્ય કૂપોઽયમિતિ કૌપં
પિબેત્પયઃ । ત્યક્ત્વા ગાંગં પુરસ્થં
તં કોઽનુશાસ્ત્યતિરાગિણમ્ ॥ ૮ ॥

એમ છતાં પણ જે “આ મારા આપનો
કૂવો છે,” એવા હઠથી, પાસે રહેલું ગં-
ગાનું મીઠું જળ મૂકી કૂવાનું ખાડું પાણી
પીએ, તેવા અતિ રાગીને કેાણ ઉપદેશ
કરે ॥ ૮ ॥

માટે જેમાંથી થોડા શ્રમે કરી ઘણું જ્ઞાન મળે એવો આ પ્રમાણસહસ્રી ગ્રંથ,
સુશઝનો શુદ્ધમનથી સુધારી વાંચશે, એવી આશા રાખું છું.

તા. ૧૦ માહે ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૮૭.

ગ્રંથકર્તા

॥ इति प्रस्तावना ॥

॥ अनुक्रमणिका ॥

सृष्टिप्रकरण.

आरंभ पृष्ठ. आरंभ पंक्ति.

उत्पत्तिवर्णन पृष्ठ १ थी ७.

जगतनुं कंध पणु कारणु होवुं जेधये...	...	...	...	१	१
सृष्टिनुं कारणु परमात्मा छे.	...	...	...	२	१
परमात्मा सर्वत्र व्यापक छे.	...	...	...	२	१०
परमात्माथी सृष्टिनी उत्पत्ति ...	...	...	...	२	३०
परमात्माना अेक देशमां जगंशनी स्थिति.	...	...	...	३	१५
परमात्माना सान्निध्यथी जगंशनी विस्तार तथा संक्रय...	...	...	...	४	१०
तैत्तिरीय उपनिषद्मां कल्याप्रमाणे सृष्टिक्रमनो संभव.	...	...	...	४	३१
सृष्टिनी उत्पत्तिविषे लभणुना विद्वानोनो मत ...	...	...	...	६	१८

पृथिवीवर्णन पृष्ठ ७ थी २६.

पृथिवीना आकार तथा स्थिति.	...	...	...	७	११
पृथिवीना पृष्ठ उपर इरेइर यवाभां लूकंपादि कारणु अने लूकंप	...	...	...	...	...
तथा ज्वाणामुणी यवाभां हेतु.	...	...	...	१०	११
अगे करी पृथिवीनुं वधवुं तथा घटवुं अने उणु पाणुना अरा यवाभां हेतु.	...	...	...	१०	३३
पृथिवीना पृष्ठ उपर सर्व प्राणुनुं वसवुं.	...	...	...	११	२३
पृथिवी तथा पदायोभां रहेली आकर्षणशक्ति	...	...	...	१२	५
पृथिवीना गोणनुं संक्षेपथी वर्णन.	...	...	...	१४	१
पृथिवीनुं पोताना अंग उपर इरेवुं.	...	...	...	१७	३
पृथिवी उपर दिवस रात्री यवानुं कारणु.	...	...	...	१८	१०
पृथिवीना पृष्ठ उपर वसता मनुष्योने परस्पर उपर नीचे भासवुं वृथा छे.	...	...	...	२०	१२
पृथिवीना गुहा गुहा स्थानमां वसता मनुष्यना रंग तथा रूढमां लेह	...	...	...	...	...
होवानुं कारणु ...	...	...	...	२१	१६
पृथिवी गोण होवाथी तथा तेनुं भ्रमणु यवाथी तेना उपर वसता मनु-	...	...	...	...	...
ष्येने सूर्य तथा नक्षत्रोनुं गुदी गुदी रीते भ्रमणु भासवुं.	...	...	...	२१	२४
पृथिवी पणु सूर्यने इरेनारा अलमांनो अेक अल छे.	...	...	...	२३	३२
सर्व अलो सूर्यने इरे छे, पृथिवीने इरेता नथी.	...	...	...	२४	१८
सूर्य पोताना आकर्षणथी सर्व अलोने धारणु करी पोतानी आस-	...	...	...	...	...
पास इरेवे छे ...	...	...	...	२५	२२
समुद्रमां भरती ओट यवानुं कारणु.	...	...	...	२६	१

तेजवर्णन पृष्ठ २६ थी ३३.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

મહ તથા ઉપમહ સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે ...	...	...	...	૨૬	૨૭
ચંદ્રના પ્રકાશની વધઘટ થવાનું કારણ...	...	...	...	૨૭	૩૦
ચંદ્રની પેઠે બુધ, શુક્રના પ્રકાશની પણ વધઘટ થાયછે ...	...	...	...	૨૯	૬
સર્વ પ્રકાશનું મૂળ અગ્નિ છે ને તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. ...	...	...	...	૨૯	૧૭
પ્રકાશનો વેગ. ...	...	...	...	૩૦	૪
પ્રકાશનું સ્વરૂપ. ...	...	...	...	૩૦	૧૨
ઈન્દ્રિયનુપ્ તથા સૂર્ય ચંદ્રને ફરતાં કુંડાળાં થવાનું કારણ...	...	...	...	૩૦	૨૭
પદાર્થ પરથી પ્રકાશકિરણોને પાછા વળવાનો તથા તેમને વક્ર થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા ચમત્કાર. ...	...	...	...	૩૧	૧૫
ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં કારણ તથા ઉણુતાના ધર્મ ...	...	...	...	૩૩	૨૩

જલવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૪ થી ૩૬.

વૃદ્ધિ થવાનું કારણ. ...	...	...	...	...	૩૪	૨
મેઘની ગર્જના તથા વિજળી થવાનું કારણ. ...	...	...	...	...	૩૫	૧
વરશાના ધર્મ. ...	...	...	...	...	૩૫	૧૦
પાણીનું પીગળવું તથા અંધારું જવું. ...	...	...	...	...	૩૫	૩૨
પાણીમાં પદાર્થ તરવાનું કારણ. ...	...	...	...	...	૩૬	૮
પાણીનું સ્વરૂપ. ...	...	...	...	...	૩૬	૧૪

વાયુવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૭ થી ૪૦.

પૃથિવીથી વાયુની ઉંચાઈ. ...	...	...	...	...	૩૭	૨
વાયુનાં પરમાણુ. પારદર્શક છે ...	...	...	...	...	૩૭	૧૨
વાયુનું દબાણ તથા તેથી થતા ચમત્કાર. ...	...	...	...	...	૩૭	૧૭
ઉંચુતાથી વાયુને પાતળો થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા ચમત્કાર	...	...	...	...	૩૮	૩૫
શમ્દ સંભળાવાનું તથા પ્રતિધ્વનિ થવાનું કારણ. ...	...	...	...	...	૩૯	૯
વાયુનું સ્વરૂપ. ...	...	...	...	...	૩૯	૧૩

પ્રાણીવર્ગવર્ણન પૃષ્ઠ ૪૧ થી ૪૬.

પ્રાણિયોના ચાર વર્ગ. ...	...	...	...	...	૪૧	૧૩
ઉદ્ભિન્ન પ્રાણિનું વિવેચન ...	...	...	...	...	૪૨	૧૪
પૃથ્વી પ્રાણિયોથી સર્વત્ર ભરેલી છે. ...	...	...	...	...	૪૩	૧૫
જરાયુગ પ્રાણિના ભેદ ...	...	...	...	...	૪૩	૨૪
અંગૂઠ પ્રાણિયોમાં ભેદ ...	...	...	...	...	૪૩	૩૨
સ્ત્રેદગ પ્રાણિનો ભેદ. ...	...	...	...	...	૪૪	૬
ચારે વર્ગના પ્રાણિયોમાં એક બીજાથી ન્યૂનાધિકપણું. ...	...	...	...	...	૪૪	૧૫
પૃથિવી તથા આકાશના ગુણ... ...	...	...	...	...	૪૫	૨૭

અગોળવર્ણન પૃષ્ઠ ૪૬ થી ૭૭.

વસ્તુ. ...	...	...	...	...	...	૪૬	૨૨
------------	-----	-----	-----	-----	-----	----	----

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

બુધ.	...	...	...	...	...	...	...	૪૧૭	૧૭
શુક્ર.	...	...	...	...	...	...	...	૪૮૮	૧
૫૪૫.	...	...	...	...	...	...	...	૪૮૮	૩૧
ઋતુ.	...	...	...	...	...	...	...	૫૧૧	૩૦
ચંદ્ર.	...	...	...	...	...	...	...	૫૧૧	૨૦
ગ્રહણ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૧૧	૨૩
મંગળ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૪૮	૭
અદ્યપ્રગ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૫૫	૫
બૃહસ્પતિ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૫૫	૧૧
શનિ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૬૬	૧૦
સુરાનસ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૧૭	૧૭
નેપ્ચ્યુન.	...	...	...	...	...	...	...	૬૮૮	૫
ધૂમકેતુ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૮૮	૩૨
ખરતા તારા	...	...	...	...	...	...	...	૬૮૮	૨૮
સૂર્ય.	...	...	...	...	...	...	...	૭૧૭	૧૫
તારા.	...	...	...	...	...	...	...	૭૫૫	૮

ધર્મરમણિમાવર્ણન ૫૪ ૭૭ થી ૮૨.

આચારપ્રકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

ઉપદેશ ૫૪ ૧ થી ૨.

સાચું બોલવાનો ઉપદેશ ૫૪ ૨ થી ૫.

સર્વ જન દંડના ભયથી રહેતો ચાલેછે	...	...	...	...	...	...	૩	૫
અનીતિયે વર્તનાર રાજા તથા વડીલ પણ દંડય છે	...	...	...	...	...	...	૩	૧૭
સત્યનો મહિમા	...	...	...	...	...	...	૪	૧

ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ ૫૪ ૫ થી ૮.

ધર્મ કોને કહેવો	...	...	...	...	...	...	૫	૨૭
ધર્મથી ઉચ્ચતા અને અધર્મથી નીચતા પ્રાપ્ત થાયછે	...	...	...	...	...	...	૬	૧૩
ગુણધર્મથી જાતિ...	...	...	...	...	...	...	૬	૨૫

વિદ્યાભ્યાસથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ ૫૪ ૮ થી ૨૭.

વિદ્યાનો મહિમા	...	...	...	...	...	...	૮	૧૦
વિદ્યાવિના મનુષ્યમાં ઉદાપણ તથા શોભા આવતી નથી.	...	...	...	...	...	...	૧૦	૧૬
અધુરું બણાવવું નહિ	...	...	...	...	...	...	૧૧	૨૩
પુત્રને વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવાનો તથા તેને બણાવવાનો વખત	...	...	...	...	...	...	૧૨	૩૫

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

મનુષ્યાદિ પ્રાણિયોનું આયુષ્ય	૧૩	૮
વિદ્યાર્થિની પાળવાના નિયમ	૧૫	૧
શિષ્યપ્રત્યે ગુરુએ કેવી રીતે વર્તવું	૧૬	૨૯
વિદ્યાદિ ગુણ ગમે તે પાસેથી લેવા	૧૭	૫
વિદ્યાજ ગુરુ થવામાં કારણ છે, જાતી નથી	૧૭	૨૦
અર્થસહિત ભણવું	૧૭	૨૪
પૂર્વના આયોની સ્થિતિ	૧૮	૭
વિનાશકાળે વિપરીતબુદ્ધિ	૧૮	૩૪
આયોએ કઈભાષા ભણવાની જરૂર છે... ..	૨૧	૧૫
કસરત કરવાની જરૂર	૨૬	૫
છોકરાની પેટે છોકરીને પણ મન તથા તનની કેળવણી આપવી	૨૭	૧૦
સ્ત્રીપુરૂષને વયમાં આવ્યાનો કાળ	૨૭	૧૪
વિદ્યાભ્યાસ પછી લગ્ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૮ થી ૩૨.		
ભણવું તેમ ગણવું	૨૮	૧૬
કન્યાનાં લક્ષણ	૨૯	૧૧
વયમાં આવ્યા પછીજ લગ્ન કરવાં	૨૯	૨૦
લગ્ન કર્યા પહેલાં વરકન્યાના ગુણાદિકની ખાત્રી કરી લેવી	૩૦	૨૩
વયમાં આવ્યા પછી બ્રહ્મચર્ય પાળી શકાતું નથી	૩૧	૧૦
સત્યથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૨ થી ૩૩.		
ધર્મથી પ્રભાદ ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૩ થી ૮૧.		
અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધનનું વિવેચન	૩૩	૨૦
સ્ત્રીપુરૂષનો પરસ્પરે ધર્મ	૪૫	૧૩
સ્ત્રીધર્મ	૪૬	૪
પુરૂષધર્મ	૫૨	૨૩
પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહિ... ..	૫૮	૧૩
ઈન્દ્રિયો ઘણી બળવાન હોવાથી વશ રહી શકતી નથી	૬૧	૨૦
અવસ્થા જોઈ ગૃહસ્થાશ્રમી થવું	૬૩	૧૨
પોતાની પ્રજાપ્રત્યે માળાપની ફરજ	૬૩	૨૯
કુટુંબનું પોષણ કરવું	૭૫	૨૬
અપંગોનું પાલન કરવું	૭૬	૧૨
માતાપિતાદિ વડીલ તથા બંધુઆદિ નાનાપ્રત્યે સ્ત્રીપુરૂષની ફરજ	૭૬	૩૧
કુશળથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૧૯૬.		
શારીરિક કુશળ	૮૧	૧૨
આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન... ..	૮૧	૧૪
નિરોગી લક્ષણ તથા તેમ રહેવાનાં સાધન	૮૧	૨૪

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

દિનચર્યા	૮૨	૫
વેહેલાં ઉડી, મળમૂત્રનો ત્યાગ કરી દાતાણુ કરવું	૮૨	૭
વેહેલાં ઉડવાથી થતો લાભ.	૮૨	૧૫
પ્રભાતવર્ણન	૮૨	૧૮
ચોક્કસ વખતસુધી જાંઘવાની જરૂર	૮૩	૧
ઘણું કરી સર્વ રોગનું કારણ	૮૩	૩૦
મળમૂત્રાદિ વેગ રોકવા નહિ	૮૩	૩૪
મળમૂત્રનાં દ્વાર સ્વચ્છ રાખવાં.	૮૪	૨૨
દાતાણુ કરવાનું કારણ.	૮૫	૧
સુરમાનું અંજન.	૮૬	૩
વાળ કતરાવવા પણ છોટાવવા નહિ ને તેવથી કામળ રાખવા	૮૬	૭
કસરત કરવાથી લાભ તથા અતિ કરવાથી ગેરલાભ અને તે કાણે ન કરવી.	૮૬	૧૮
શરીરે તેવનો અભ્યંગ કરવાથી લાભ તથા તે કાણે ન કરવું	૮૭	૧૯
શરીર ઉપરનો મેલ કાઢી સ્નાન કરવાથી લાભ તથા તે કાણે ન કરવું.	૮૮	૨૦
સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરવાં.	૮૯	૧૮
ભૂખ લાગે ત્યારે જમવું.	૮૯	૨૫
છ પ્રકારનો આહાર... ..	૯૧	૨૮
છ પ્રકારના રસ તથા તેના ગુણદોષ.	૯૨	૧૨
પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત ગુણ વીર્યાદિ શક્તિ હોય છે.	૯૪	૧૮
અસદ્ગુણ ન ખાવું.	૯૪	૨૩
વાત, પિત્ત અને કફ તથા તેનાં સ્વરૂપ.	૯૪	૩૧
નાનપણથીજ બધા પદાર્થ ખાવાની ટેવ ખાડવી સારી છે.	૯૫	૧૪
તૃપાં લાગતાં પાણી પીવું તથા તે પાણી કેવું જોઈએ.	૯૫	૨૯
જમ્યાપછી મુખપ્રક્ષાલન તથા તાંબુલાદિ ભક્ષણ કરી શતપદી કે- યાપછી થોડીવાર ગાંઘે પડખે સુવું.	૯૬	૧૭
દિવસે નિદ્રા ન કરવી પણ કેણે કરવી જોઈએ... ..	૯૭	૯
દિવસે સ્ત્રીસેવનનો નિષેધ.	૯૭	૨૪
બહાર જવા ટાળે પાંચડી, જોડા, લાકડી તથા છત્રી ધારણ કર- વાથી થતા લાભ.	૯૮	૭
બપોરના સમયનું વર્ણન.	૯૮	૨૭
સાંજના સમયનું વર્ણન.	૯૯	૧૦
રાત્રિચર્યા.	૧૦૦	૬
રાત્રિએ હલકું ભોજન કરવું... ..	૧૦૦	૧૬
સ્ત્રીસેવનવિષે નિયમ	૧૦૦	૧૯
વખતસર સુવું.	૧૦૩	૧૪

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

ઋતુચર્યા.	૧૦૩	૨૮
સ્ત્રીગતિને પુરૂષ કરતાં વિશેષ પાળવાના નિયમ.	૧૦૬	૪
બાળકાને સારી રીતે ઉછેરવાં.	૧૦૭	૨૫
વેદ કેવો જોઈએ.	૧૧૦	૧૧
રોગની ઉપેક્ષા કરવી નહિ.	૧૧૧	૭
રોગીએ પથ્ય પાળવું.	૧૧૧	૧૮
શસ્ત્રવેદ કેવો જોઈએ.	૧૧૧	૨૯
રૂઢિચરણ છવ છે અને પોતાની નાડીમાં ફરે છે.	૧૧૨	૧૨
કાર્ય સિદ્ધ થવામાં કુદરતની અનુકૂળતાની જરૂર.	૧૧૨	૩૩
છેવટસુધી ઉપાય કરવા.	૧૧૪	૮
ચિંતાથી થતા ગેરલાભ.	૧૧૪	૧૪
રોગીમાટે છેવટ પર્યંતના ઉપાય નિષ્ફળ જતાં જ્ઞાનવિચાર.	૧૧૫	૧
રાજનીતિ.	૧૧૬	૨
વિષયુષ્યાવાની સુખદાયક રાજનીતિ.	૧૧૭	૩
વર્તમાન સમયને લગતી રાજનીતિ.	૧૨૧	૩૩
રાજ્યે રાજનીતિ શાખવી જોઈએ	૧૨૨	૭
રાજ્યવિના પ્રજા નહિ ને પ્રજાવિના રાજ્ય નહિ... ..	૧૨૨	૨૩
રાજ્યે પિતાની પેઢે પ્રજાનું પાલન કરવું.	૧૨૩	૨
રક્ષણના બદલામાં પ્રજાએ રાજ્યને કર આપવો ને તે કેવો જોઈએ.	૧૨૩	૮
કરના બદલામાં રાજ્યે પ્રજાનું રક્ષણ તથા પાલન કેવી રીતે કરવું.	૧૨૫	૧૮
એકલાએ ઇંઈ બનવું નથી માટે રાજ્યે સારા કાર્યભારી રાખવા... ..	૧૩૩	૧
રાજ્યે પોતાની વર્તણુક સારી રાખવી જોઈએ... ..	૧૩૮	૬
રાજધાની આદિ રચી રાજ્યે કેવી રીતે વર્તવું.	૧૪૦	૧૫
બીજા રાજ સાથે વર્તવાની રીતિ.	૧૪૩	૫
રાજ્યે આપત્તસમય કામ કાઢી લેવું.	૧૪૪	૧૭
જલદી લાવ લઈજવ કરનાર તથા સંદેશો પહોંચાડનાર સાધન રાખવાં.	૧૪૫	૧૭
પ્રજાનું પાલન કરવું એજ રાજ્યનો ધર્મ છે.	૧૪૬	૮
પ્રજાએ રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ.	૧૪૭	૮
વ્યાવહારિકનીતિ.	૧૪૭	૧૩
લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાં.	૧૪૭	૧૫
ખોરાકની જરૂર.	૧૪૮	૭
મનુષ્યે કાઈ પણ પ્રકારે ધંધે લાગી ધન મેળવવું.	૧૪૮	૧૮
ધંધે લાગવામાં બીજા સાથે ઓળખાણ કરી આશ્રય મેળવવાની જરૂર.	૧૪૯	૧૫
મંત્રી સન્મનની કરવી.	૧૫૦	૧૯
પોતા ઉપર સર્વની પ્રીતિ થાય તેમ વર્તવું.	૧૫૨	૧
મિત્ર ધાજા કરવા	૧૫૩	૨૩

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

મિત્રનો પરસ્પરે ધર્મ	૧૫૪	૧
કામ પડે મિત્રની પરીક્ષા થાયછે	૧૫૫	૨૦
ખરી મિત્રતા થવામાં હેતુ તથા દુર્ગ્ગન મિત્રનો ત્યાગ	૧૫૬	૧
વિયોગ સમય પણ મિત્રને ભૂલવો નહિ... ..	૧૫૭	૨૮
કાઠપિણુ પ્રકારનો ધંધો કરવો પણ ભીખ માગવી નહિ.	૧૫૮	૧૫
સ્ત્રી, બાળ, રોગ, આકર, પશુ, ધન, વિદ્યા તથા સત્સેવા ખાતે બેદરકાર રહેવું નહિ.	૧૫૯	૪
માતા, પિતા, શુદ્ધ, સ્વામિ, ભાઈ, પુત્ર, સખા તથા સ્વજનનો વિરોધ કરવો નહિ, બળવાન સાથે સ્પર્ધા કરવી નહિ, અને સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ કરવો નહિ	૧૬૬	૧૭
પોતાના શત્રુ, પોતાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેકની અપ્રીતિ પ્રકાશ કરવાં નહિ	૧૬૯	૧૯
માત્ર ક્ષેત્ર વૈચવામાં ગરજ તથા પોતાની હીનતા દેખાડવી નહિ. અને કામચિતા ખીજીને ઘેર જાણ કર્યા વગર જવું નહિ	૧૭૦	૨૦
વખત નેમી કામ કરવું પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવું	૧૭૨	૨૭
સદા સાંભો વિચાર કરનાર તથા વખતસર ચેતનાર થવું, પણ સાહસ કરનાર, આગસુ તથા હીર્ષસૂત્રી થાવું નહિ	૧૭૩	૧૮
કાર્ય તથા મનસુચાને શુભ રાખવા, આપત્ત ટાળે મુઝાવું નહિ, અને શરણાગતને છોડવો નહિ	૧૭૭	૧૪
ક્રાંતનો અતિ વિશ્વાસ કરવો નહિ	૧૭૯	૨૮
વૃત્તિહીન, રોગી તથા શોકથી પીડાયલાને મદદ કરવી અને ઉમ્મદી તથા કડવું બોલનાર થવું નહિ	૧૮૧	૨
નષ્ટની ઉપેક્ષા કરવી ને પ્રાપ્તને અલણુ કરવું અને પારકું કંઈ ક્ષેવું નહિ	૧૮૨	૧૯
ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ તથા મોટાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવી નહિ	૧૮૩	૬
સંબંધીઓમાં ભેદ પાડવો નહિ	૧૮૪	૧૯
મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધીઓને પોતાના સમાન ગણવા, તથા બે વાત કરતા હોય તેની વચમાં થઈને જવું નહિ... ..	૧૮૫	૧૫
દેશાટન, રાજસભા પ્રવેશ, શાસ્ત્રચિંતન અને વ્યાપારીની સંગત તથા મૈત્રી કરતા રહેવું	૧૮૬	૨૪
પોતાથી મોટાની બરોબરી કરવી નહિ, સર્પ વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા ચોરને બાંધ કરવા એકલાં જવું નહિ	૧૯૦	૨૩
મારવા આવનારને મારવો, ક્રોધને વદાડી મારવા નહિ અને ઘણાના પાળનારની રક્ષા કરવી	૧૯૧	૧૨
પિતાએ પ્રાંઠ પુત્રોને જુદા કરી આપવા	૧૯૨	૨૨

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

તરણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન કરવાં નહિ...	...	...	૧૯૪	૧૫
કપટથી વ્યવહાર તથા કોઈની વૃત્તિનો લાપ કરવો નહિ અને મન- પડે પણ કોઈનું અહિત કરવું નહિ	...	...	૧૯૫	૧૮
સમૃદ્ધિ મેળવવામાં ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧૯૬ થી ૨૨૧				
ધનનો મહિમા	...	...	૧૯૬	૨૩
આળસ છોડી ધન સંપાદન કરવું	...	...	૧૯૭	૨૫
વિશ્વાસઘાતાદિ અન્યાયથી ધન ન મેળવવું	...	...	૨૦૨	૨૩
ધનનો ગર્વ કરવો નહિ	...	...	૨૦૩	૧૩
ગરીબને રંગેડવા નહિ	...	...	૨૦૪	૧૧
દુર્જનની સોળત કરવી નહિ	...	...	૨૦૫	૮
વેશ્યાગમનાદિ દુર્વ્યસનમાં પડવું નહિ	...	...	૨૦૮	૫
સમજનની સોળત કરવી ને ગુણી થવું	...	...	૨૧૦	૧
મળેલું ધન કેવી રીતે વાપરવું	...	...	૨૧૫	૧
ગળઉપરાંત પરોપકાર તથા ભોગ ભોગવવા નહિ	...	...	૨૧૬	૨૭
શુભ કર્તવ્ય નિરંતર કરતા રહેવું	...	...	૨૧૭	૨૩
કોઈ સાથે વાંધા પડતાં ઘણું કરી સરકાર દરબાર ચડવું નહિ, પણ ઘરમેળે કિંવા લવાદોથી કામ પતાવવું	...	...	૨૧૮	૧
પાકી અવસ્થામાં ધંધાનો મોટો રોળ કરવો નહિ	...	...	૨૧૮	૯
ઉત્તમ તથા અધમ ગ્રહસ્થાત્રમનાં લક્ષણ	...	...	૨૧૮	૧૨
યથાશક્તિ ધનવટે ઉપભોગ વા પરોપકાર ન કરવાથી અંતે પશ્ચાત્તાપ થાયછે.	૨૨૦			૨૪
આનિદિત કર્મ આચરવાનો તથા નિદિત કર્મ ત્યાગવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૧૧ થી ૨૨૭				
શુદ્ધિઆદિ વડિલોનાં સારાં આચરણુ ગ્રહણ કરવા ને દૂરાચરણ ત્યાગ કરવાનો ઉ- પદેશ પૃષ્ઠ ૨૨૭ થી ૨૨૯.				
બધામાંથી સાર લેવો...	...	...	૨૨૭	૨૦
ધર્મચરતુતિ	...	...	૨૨૮	૧૦

વિચારપ્રકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

પ્રશ્ન પૃષ્ઠ ૧ થી ૨.

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? પૃષ્ઠ ૨ થી ૮.

તર્ક કરી વિચાર કર્યા સિવાય પદાર્થનું યથાર્થપણું જાણાય નહિ	...	૨	૧૦
સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોનો જડ ત્રૈતન્યમાં સમાસ થાયછે	...	૨	૨૨
સ્વભાવવાદ	...	૨	૨૬
સામાન્ય ત્રૈતન્યનું અસ્તિત્વ.	...	૩	૧૩

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

સામાન્ય ચૈતન્ય મન, વાણીઆદિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ જણાવું નથી	...	...	...	...	...	...	૩	૨૫
સામાન્ય ચૈતન્ય જડ ચૈતન્યના વિવેકથી જણાઈ શકાય છે	...	...	...	...	...	...	૪	૧૯
સામાન્ય ચૈતન્યની વ્યાપકતાને તેની સત્તાવડે પ્રાણીઓને જ્ઞાનનો પ્રકાશ.	...	...	...	...	...	...	૫	૧૭
સામાન્ય ચૈતન્ય સમિચ્છાનંદરૂપ કહેવાય છે.	...	...	...	...	...	...	૫	૩૦
સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશની સ્થિતિ ને તે ચૈતન્યના સાન્નિધ્યથી જડાંશનો થતો વૃદ્ધિ સંક્રાંત્ય	...	...	...	...	...	...	૬	૯
સામાન્ય ચૈતન્ય અવિનાશી તથા જડાંશ વિનાશી છે	...	...	...	...	...	...	૬	૨૧
જગતની સત્યતા	...	...	...	...	...	...	૭	૫
આપણે કયાંથી ઉત્પન્ન થયા અને શાવડે જીવિયે છિયે પૃષ્ઠ ૮ થી ૧૦.								
પ્રાણીઓનાં શરીર જડાંશથી અને આત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં છે.	...	...	...	...	...	...	૮	૨૭
એકજ સામાન્ય ચૈતન્યથી ઇશ્વર તથા જીવ થવાનો સંભવ	...	...	...	...	...	...	૯	૧૪
ઇશ્વર જાણતો નથી તથાપિ તેનું અસ્તિત્વ છે	...	...	...	...	...	...	૯	૨૧
ઇશ્વરેઆ અનુકૂળ ન હોય તો પ્રાણીઓ જીવે નહિ	...	...	...	...	...	...	૧૦	૮
આપણે કયાં રહ્યા છિયે પૃષ્ઠ ૧૦ થી ૧૧.								
આપણે શાથી મુખદુઃખમાં વાર્તિયે છિયે પૃષ્ઠ ૧૧ થી ૧૩.								
જ્ઞાની પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી.	...	...	...	...	...	...	૧૧	૮
જેવું કરે તેવું પામે	...	...	...	...	...	...	૧૨	૬
લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સદિનિયમને અનુસરી ચાલવું.	...	...	...	...	...	...	૧૨	૧૬
ઇશ્વરને પોતાના હૃદયમાં જોઈ ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો	...	...	...	...	...	...	૧૩	૪

इत्यनुक्रमणिका.

The first of these is the fact that the
 second of these is the fact that the
 third of these is the fact that the
 fourth of these is the fact that the
 fifth of these is the fact that the
 sixth of these is the fact that the
 seventh of these is the fact that the
 eighth of these is the fact that the
 ninth of these is the fact that the
 tenth of these is the fact that the
 eleventh of these is the fact that the
 twelfth of these is the fact that the
 thirteenth of these is the fact that the
 fourteenth of these is the fact that the
 fifteenth of these is the fact that the
 sixteenth of these is the fact that the
 seventeenth of these is the fact that the
 eighteenth of these is the fact that the
 nineteenth of these is the fact that the
 twentieth of these is the fact that the
 twenty-first of these is the fact that the
 twenty-second of these is the fact that the
 twenty-third of these is the fact that the
 twenty-fourth of these is the fact that the
 twenty-fifth of these is the fact that the
 twenty-sixth of these is the fact that the
 twenty-seventh of these is the fact that the
 twenty-eighth of these is the fact that the
 twenty-ninth of these is the fact that the
 thirtieth of these is the fact that the
 thirty-first of these is the fact that the
 thirty-second of these is the fact that the
 thirty-third of these is the fact that the
 thirty-fourth of these is the fact that the
 thirty-fifth of these is the fact that the
 thirty-sixth of these is the fact that the
 thirty-seventh of these is the fact that the
 thirty-eighth of these is the fact that the
 thirty-ninth of these is the fact that the
 fortieth of these is the fact that the
 forty-first of these is the fact that the
 forty-second of these is the fact that the
 forty-third of these is the fact that the
 forty-fourth of these is the fact that the
 forty-fifth of these is the fact that the
 forty-sixth of these is the fact that the
 forty-seventh of these is the fact that the
 forty-eighth of these is the fact that the
 forty-ninth of these is the fact that the
 fiftieth of these is the fact that the
 fifty-first of these is the fact that the
 fifty-second of these is the fact that the
 fifty-third of these is the fact that the
 fifty-fourth of these is the fact that the
 fifty-fifth of these is the fact that the
 fifty-sixth of these is the fact that the
 fifty-seventh of these is the fact that the
 fifty-eighth of these is the fact that the
 fifty-ninth of these is the fact that the
 sixtieth of these is the fact that the
 sixty-first of these is the fact that the
 sixty-second of these is the fact that the
 sixty-third of these is the fact that the
 sixty-fourth of these is the fact that the
 sixty-fifth of these is the fact that the
 sixty-sixth of these is the fact that the
 sixty-seventh of these is the fact that the
 sixty-eighth of these is the fact that the
 sixty-ninth of these is the fact that the
 seventieth of these is the fact that the
 seventy-first of these is the fact that the
 seventy-second of these is the fact that the
 seventy-third of these is the fact that the
 seventy-fourth of these is the fact that the
 seventy-fifth of these is the fact that the
 seventy-sixth of these is the fact that the
 seventy-seventh of these is the fact that the
 seventy-eighth of these is the fact that the
 seventy-ninth of these is the fact that the
 eightieth of these is the fact that the
 eighty-first of these is the fact that the
 eighty-second of these is the fact that the
 eighty-third of these is the fact that the
 eighty-fourth of these is the fact that the
 eighty-fifth of these is the fact that the
 eighty-sixth of these is the fact that the
 eighty-seventh of these is the fact that the
 eighty-eighth of these is the fact that the
 eighty-ninth of these is the fact that the
 ninetieth of these is the fact that the
 ninety-first of these is the fact that the
 ninety-second of these is the fact that the
 ninety-third of these is the fact that the
 ninety-fourth of these is the fact that the
 ninety-fifth of these is the fact that the
 ninety-sixth of these is the fact that the
 ninety-seventh of these is the fact that the
 ninety-eighth of these is the fact that the
 ninety-ninth of these is the fact that the
 hundredth of these is the fact that the

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ सृष्टिप्रकरणप्रारंभः ॥

उत्पत्तिवर्णन,

यो देवोऽग्रौ योऽप्सु यौ विश्वं भुवनमाविवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १ ॥

श्वेताश्वતरोपनिषद्

જે દેવ અગ્નિ તથા પાણીમાં છે, જે સમસ્ત લોકને વ્યાપી રહ્યો છે,

જે ઓષધિ તથા વનસ્પતિમાં છે, તે દેવને વારંવાર નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

આ અનંત આકાશમાં આધાર વિના રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથિવી, બ્રહ્મ તથા નક્ષત્રાદિ અસંખ્ય તેજસ્વી ગોલ, વાયુ, અગ્નિ તથા જલ અને પૃથિવી ઉપરના પર્વત, પન, નદી, સમુદ્ર તથા નાના પ્રકારના અનેક સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિવર્ગાદિ અપાર ચમત્કારવાળા સૃષ્ટ પદાર્થોને જોઈને, કંઈપણ વિદ્વાન્ પુરુષ તેની ઉત્પત્તિસંબંધી વિચાર કરે, તો આશ્ચર્ય પામ્યાવગર રહે નહીં; તેના મનમાં આ સૃષ્ટ પદાર્થરૂપ કાર્યનું કંઈપણ કારણ હોવું જોઈએ એવો વિચાર આવે. કેમકે વૈશેષિક દર્શનમાં પેહેલા અધ્યાયના બીજા આલોકના આરંભમાં કણાદ મુનિએ કહ્યું છે કે,

कारणाभावात्कार्याभावः ॥ २ ॥ कारणं विना कार्यं नोत्पत्तिरिति नर्थी ॥ २ ॥

અનુભવ પણ સર્વને એમજ થયેલ છે, તો આ આશ્ચર્યકારક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કારણ વિના થઈ હોય એમ સંભવતું નથી. માટે સૂક્ષ્મ બીજરૂપ કારણથી જેમ મહાન્ વટ વૃક્ષરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ મનથી જેનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવી શકતું નથી એવાં કંઈ પણ અદ્ભુત કારણથી આ મહા સૃષ્ટિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એમ સંભવે છે. એવિષે આર્ય પ્રજાના અતિ પ્રાચીન ધર્મને પ્રતિપાદન કરનાર વેદના અંત ભાગમાં સારી રીતે વિચાર કરેલ છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયારણ્યકના ઉપનિષદ ભાગના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीत् ॥ ૩ ॥ સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ એક આત્મરૂપજ હતું ॥ ૩ ॥

તેમ શુકલ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકમાં ઉપનિષદ લાગના પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

આત્મેવેદમગ્ર આસીત્ ॥ ૪ ॥ આ જગત્ પૂર્વે આત્માજ હતું ॥ ૪ ॥

બળી સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ ૫ ॥ હે સૌમ્ય, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ એકજ અદ્વિતીય સત્સ્વરૂપ હતું ॥ ૫ ॥

અથર્વ વેદના ગોપથ બ્રાહ્મણના આરંભમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,

ब्रह्म हवा इदमग्र आसीत् ॥ ૬ ॥ પૂર્વે આ જગત્ બ્રહ્મજ હતું ॥ ૬ ॥

એપ્રમાણે વેદમાં સૃષ્ટિનું કારણ એક અદ્વિતીય પરમાત્માજ કહેલ છે, ને તેજ સર્વજ્ઞ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા આ કાર્યરૂપ અગિય જગતમાં કારણરૂપે સર્વત્ર શુભ રહેલ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના ચેતાચીતર ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ૭ ॥ એકજ દેવ સર્વ પ્રાણીનેવિષે શુભ રહેલ,
સર્વ વ્યાપક, સર્વ પ્રાણીનો અંતરાત્મા,
કર્મનો અધિષ્ઠાતા, સર્વ ભૂતમાં વસનાર,
સર્વનો સાક્ષી અને સર્વને ચેતન આપ-
નાર કેવળ નિર્ગુણ છે ॥ ૭ ॥

તેમજ શુકલ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પાંચમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो,
यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि
शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ૮ ॥ જે સર્વ ભૂતમાં રહેતાં સર્વ ભૂતથી
જુદો છે, જેને સર્વ ભૂત જાણતા
નથી, જેનું સર્વ ભૂત શરીર છે,
જે જુદો રહીને સર્વ ભૂતને નિય-
મમાં રાખેછે, એ તારો અંતર્યામી
આત્મા અમર છે ॥ ૮ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ કહેલ છે કે,

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अमाणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥ ૯ ॥ તે તેજસ્વી તથા મૂર્તિ રહિત પુરુષ,
બાહ્ય તથા માંહે રહેનાર, અજન્મ-
અમાણો હ્યમનાઃ શુભ્રો હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ॥ ૯ ॥
પ્રાણ તથા મનની ઉપાધિ રહિત,
શુદ્ધ અને માયાથી પર છે ॥ ૯ ॥

તેજ પરમાત્માથી આકાશાદિ પંચમહાભૂત સૃષ્ટિ ક્રમેકરી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે.
કૃષ્ણ યજુર્વેદના તેત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ, તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, આગથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધી, ઓષધીથી, અન્ન, અન્નથી વીર્ય, અને વીર્યથી પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો છે ॥ ૧૦ ॥
પુરુષઃ ॥ ૧૦ ॥

તેમ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,
યથાગ્નેર્વિસ્ફુલિંગા વ્યુચ્ચરંત્યેવમેવાસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ જેમ અગ્નિથી તણખા ઉડે છે, તેમજ આ આત્માથી સર્વપ્રાણ, સર્વલોક સર્વદેવ તથા સર્વ ભૂત નીકળે છે ॥ ૧૧ ॥
સર્વાણિ ભૂતાનિ વ્યુચ્ચરંતિ ॥ ૧૧ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,
એતસ્માજ્જાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેંદ્રિયાણિ ચ । આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઈન્દ્રિય, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૧૨ ॥
સ્વં વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ ૧૨ ॥

પણ પરમાત્મા નિરાકાર છે, ને સૃષ્ટિ આકારવાળી છે, અને નિરાકારમાંથી આકારવાળી વસ્તુની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ગૌતમ મુનિના ન્યાયદર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલાં આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

વ્યક્તાદ્વ્યક્તાનાં પ્રત્યક્ષપ્રામાણ્યાત્ ॥૧૩॥ દેખાતી વસ્તુથી દેખાતી વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે ॥ ૧૩ ॥

એજ દર્શનના એજ અધ્યાયના બીજા આનંદિકમાં કહેલ છે કે,
મૂર્તિમતાં ચ સંસ્થાનોપપત્તેરવયવસ- મૂર્તિમાન પદાર્થોની સ્થિતિ હોવાથી પરમાણુરૂપ અવયવનો સદ્ભાવ છે ॥ ૧૪ ॥
જ્ઞાવઃ ॥ ૧૪ ॥

વળી કણાદમુનિપ્રણીત વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલાં આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

કારણગુણપૂર્વકઃ કાર્યગુણો દૃષ્ટઃ ॥ ૧૫ ॥ કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ જોયો છે ॥૧૫॥

એ નિયમ પ્રમાણે આ પરિદૃશ્યમાન જગત્ રૂપ કાર્ય અવયવવાળું છે, તો તેનું કારણ પણ અવયવવાળું હોવું જોઈએ. માટે સચ્ચિદ્દાનંદરૂપ નિરવયવ પરમાત્માના એક દેશમાં જરૂર માયાની સ્થિતિ કહી છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડલના નેવુમા સૂક્તમાં કહ્યું છે કે,

પાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં આ પરમાત્માના સ્વપ્રકાશરૂપમાં એક અંશ દિવિ ॥ ૧૬ ॥ સર્વ વિશ્વ છે, ને ત્રણ અંશ અમૃત છે ॥૧૬॥

શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા પ્રપાઠકના ત્રીજા પ્રાક્ષણમાં કહેલ છે કે,

દે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્તે ચૈવામૂર્તે જગતરૂપે મૂર્તિમાન્ અને આત્મરૂપે અ-
ચ ॥ ૧૭ ॥ મૂર્તિમાન્ એમ બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે ॥ ૧૭ ॥

અથર્વ વેદના નૃસિંહ ઉત્તરતાપનીમાં કહ્યું છે કે,

અનુભૂતેર્માયા ચ તમોરૂપા અનુભૂતેસ્તદેત- અનુભવથી માયા તમોરૂપ છે, ને તેનું
ઝઙ્ઘં મોહાત્મકમ્ ॥ ૧૮ ॥ સ્વરૂપ જડ તથા મોહાત્મક છે ॥ ૧૮ ॥

વૈશેષિક દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આનિહકમાં કહેલ છે કે,

સદકારણવન્નિત્યમ્ ॥ ૧૯ ॥

કારણુવગરનું પરમાણુરૂપ સત્ નિત્ય છે. ૧૯

તસ્ય કાર્યં લિંગમ્ ॥ ૨૦ ॥

તે પરમાણુનું કાર્ય દશ્ય વસ્તુ છે ॥ ૨૦ ॥

કારણભાવાત્ કાર્યભાવઃ ॥ ૨૧ ॥

કારણ હોવાથી કાર્ય થાય છે ॥ ૨૧ ॥

એ જડરૂપ માયા નિરંતર નિર્વિકાર પરમાત્માના સાન્નિધ્યથી ઝળેકરી બીજમાંથી
વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી બીજની પેઠે વિસ્તાર તથા સંકોચને પામે છે. વિસ્તાર સમય આ
દશ્ય જગતરૂપ થાય છે, ને સંકોચ સમય અદશ્ય પરમાણુરૂપે રહે છે. મુંડકોપનિષદના
પ્રથમ ભાગમાં કહેલ છે કે,

યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ યથા પૃથિ-
વ્યામોષધયઃ સંભવંતિ । યથા સતઃ પુરુ-
ષાત્ કેશલોમાનિ તથાઽક્ષરાત્ સંભવતીહ
વિશ્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

જેમ કરોલિયો તંતુને સજે છે, ને ગૃહણ
કરે છે, જેમ પૃથિવીમાં ઓપથી ઉત્પન્ન
થાય છે, જેમ જીવતા પુરૂષથી કેશ તથા
લોમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અક્ષર માયાથી
આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૨૨ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૯ મા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચ્યતે સચરાચરમ્ ।
હેતુનાનેન કૌતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૨૩ ॥

મારા આત્મસ્વરૂપના સાન્નિધ્યથી માયા
ચરાચર વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે, હે અર્જુન,
એજ હેતુથી વારંવાર જગત્ ઉત્પન્ન થા-
ય છે ॥ ૨૩ ॥

તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિચાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।
તસ્યાબયવભૂતૈસ્તુ વ્યાસં સર્વમિદં જગત્ ૨૪

માયાને પ્રકૃતિ બાણવી અને માયાવીને
મહેશ્વર બાણવા. તે મહેશ્વરના અવયવે
કરી આ સર્વ જગત્ વ્યાસ છે ॥ ૨૪ ॥

પણ એ માયા સ્વભાવે જડ હોવાથી સ્વતંત્ર રહી કંઈ પણ કરી શકતી નથી, ત-
થાપિ નિત્ય સમ્યક્દાનંદરૂપ પરમાત્માથી વ્યાસ છે, તેથી વિસ્તાર તથા સંકોચને પામી
શકે છે; માટેજ આ દશ્ય ભગત્ પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ હતું, ને બ્રહ્મથીજ થયું છે, એમ વેદના
ઉપનિષદોમાં કહેલ છે. માટે તૈત્તરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યા પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ
સંભવે છે. એજ ઉપનિષદની એજ વલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ ॥ ૨૫ ॥

સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે ॥ ૨૫ ॥

અને કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ રહી શકતી નથી, એ નિયમપ્રમાણે જેના સ્વરૂપનો અંત નથી એવા પરમાત્માવિના આકાશની સ્થિતિ સંભવતી નથી. કેમકે આકાશ અનંત છે, તે અનંત આત્માવિના રહી શકે નહીં; માટે આત્માથી આકાશની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. જોકે આકાશ કંઈ પરમાત્માથી જુદી વસ્તુ નથી, તોપણ કોઈ એ અથવા તેથી વધારે વસ્તુની વચ્ચેનો અવકાશ પ્રકાશ અને તિમિરની ઉપાધિવડે દેખાય છે, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ કહી છે. આકાશમાં સૂક્ષ્મ બીજરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મના સાન્નિધ્યથી વૃદ્ધિ પામીને પ્રથમ વાયુરૂપ થઈ. તે વાયુ આકાશવિના રહી શકતો નથી, માટે તેની આકાશથી ઉત્પત્તિ કહી છે. તેમ અગ્નિ વાયુવિના ઠરી જાય છે, જેમ કે દીવા ઉપર માટી અથવા ધાતુનું પાત્ર ઢાંકવામાં આવે, તો તે તરત પાત્રની પોલાણામાંનો વાયુ બળીજતાં, બીજે બાહ્યરનો વાયુ ન મળવાથી ઠરી જાય છે; પણ જો પાત્રમાં છિદ્ર હોય, તો તે દ્વારા બાહ્યરનો વાયુ પ્રાપ્ત થવાથી ઠરી જતો નથી, માટે અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થએલો ભાસે છે; અર્થાત્ વાયુમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અગ્નિ વિશેષ રૂપ થએલ છે. તેમજ અગ્નિવિના જલ પણ પ્રવાહિરૂપે રહી શકે નહીં, ને ઘટ્ટ બની ફૂંપાંતરને પામી જાય, માટે તે અગ્નિનું કાર્ય જણાય છે; અર્થાત્ અગ્નિમાંજ બાષ્પરૂપે રહેલ જલ શીતતાને પામી વિશેષતાને પામેલ છે. એજ રીતે જલવિના પૃથિવીની સ્થિતિ પણ રહી શકતી નથી, કેમકે તે વિના ભીનાસનો નાશ થતાં, સૂર્ય તથા પૃથિવીના પેટમાંની ઉજ્જ્વળતાવડે પૃથિવીના ગોળનો સમગ્ર નાશ થાય, માટે પૃથિવી જલનું કાર્ય ધરે છે; અર્થાત્ જલમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પૃથિવી વિશેષપણાને પામેલ છે. જેમ દહીંમાંનો ઝીણરૂપ કઠિણ ભાગ હણવાથી માખણ થાય છે, તેમ જલથી પૃથિવી થયેલી છે શુકલ યજ્ઞવેદના બૃહદારણ્યકના પેહેલા અધ્યાયના બીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

તદ્વદપાં શર આસીત્ત્સમહન્યત સા પૃ-
થિવ્યભવત્ ॥ ૨૬ ॥

પાણીમાં જે કઠણ ભાગ હતો તે હણ-
વાથી ઘટ્ટ બની પૃથિવી થઈ છે ॥ ૨૬ ॥

અનુભવમાં પણ આવે છે કે, પક્ષીના ઈંડાંમાં પાણી જેવો રસ હોય છે, તે ઘટ્ટ બની પક્ષીનું શરીર થાય છે; તેમ પાણીમાં રહેલ પૃથિવીના સૂક્ષ્મ પરમાણું ઘણેક કાળે ઘટ્ટ બની પૃથિવીરૂપ થએલ સંભવે છે. હવે પૃથિવીથી વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે; કોઈપણ ક્ષાર વગરના સ્થાનથી મુકી માટી લઈ તેઉપર પાણી સીંચ્યા કર્યું હોય, ને તે માટી હવા તથા પ્રકાશમાં રાખી હોય, તો કાળેકરી તેમાં વનસ્પતિ થાય છે. તો પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાન ઉપર વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે, હવા ભેદે-કરી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વનસ્પતિની સ્થિતિ પૃથિવી વિના રહી શકતી નથી, માટે તે પૃથિવીનું કાર્ય છે; અર્થાત્ પૃથિવીમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વનસ્પતિ વિશેષતાને પામેલ છે. તેમ અન્નની સ્થિતિ વનસ્પતિ વિના બની શકે નહીં, ને અન્ન વનસ્પતિથી થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ વનસ્પતિમાંજ

સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અન્ન વિશેષરૂપ થાયછે. તેજપ્રમાણે વીર્યની સ્થિતિ અન્ન વિના બની શક્તિ નથી એ સર્વના બળુવામાં છે, માટે અન્નથી વીર્ય થાયછે; અર્થાત્ અન્નમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વીર્ય વિશેષપણુને પામેછે. અને વીર્ય વિના પુરૂષની સ્થિતિ રહી શક્તિ નથી ને વીર્યથી પુરૂષની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે, માટે પુરૂષ વીર્યનું કાર્ય છે; અર્થાત્ વીર્ય-માંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પુરૂષ વિશેષતાને પામેલ છે. હમણાં જેમ સર્પ, વીંછી, ખ-જુરા, દેડકા તથા મત્સ્યાદિ નાહાના મોહોટા અનેક પ્રકારના જીવજંતુઓ, પ્રથમ પ-દાર્થોનો સંયોગ બની તે સડવાથી ઉત્પન્ન થાયછે, ને તે પછી તેમનામાં મૈથુન ધર્મ જેવામાં આવેછે, તેમ પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી નાના પ્રકારના મનુ-ષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનાં જોડાં પણ પદાર્થોનો સંયોગ થઈ તે સડવાથી ઉત્પન્ન થયાં હશે. તેમ થવાને તે સમયનાં હવા, પ્રકાશ તથા પાણી અનુકૂલ હશે. પછી તે ઉ-ત્પન્ન થએલ જંગમ પ્રાણિયોમાં મૈથુનધર્મ હોવાથી, તેમની વસ્તીનો વધારો થયેલો છે. હવે પ્રથમ પ્રત્યેક જાતિના મનુષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનું એક એક જોડાં ઉત્પન્ન થયું કે, પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી અનેક જોડાં થયાં, તેવિષે કંઈ નિ-શ્ચય કેહેવાતું તથી. કેમકે શાંત સમુદ્રમાં આવેલા ઘણા છેટેના ટાપુઓમાં પણ ત્યાંની હવાપ્રમાણે નાના પ્રકારનાં જંગમ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થયેલાં દેખાયછે, જેવાં અહીં થતાં નથી. તે જો એક એક જોડાંથી પૃથિવી ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ થઈ હોય, તો તે ટાપુઓમાં પૂર્વે તેમને કોણ મુકવા ગયો હશે ! ને પૃથિવી ઉપર સર્વત્ર એક સરખાં પ્રાણિયો કેમ દેખાતાં નથી ! એ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલા ક્રમથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. એવિષે હમણાના વિદ્વાનો પણ આ પ્રમાણે કહેછે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ પૃ-થિવી વાયુરૂપ હતી. તે વાયુ અગ્નિરૂપ થઈ અતિ ઉષ્ણ પ્રવાહિ પિંડરૂપે પૃથિવી થયો. તે સમય કોઈ પણ પ્રાણી અથવા બનરૂપિ પૃથિવી ઉપર ન હતાં. પછી સ-મય જતાં તેમાં રહેલી ઉષ્ણતા કિરણેકરી અનંત આકાશમાં પ્રસરી જવાથી અને તે વારંવાર જલની વૃષ્ટિવડે હજારોથી કંઈ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં, પ્રથમ એક આવરણરૂપ પુટવાળી થઈ. તે પછી વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે તે ઉપર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં ને નાશ પામ્યાં. એમ વારંવાર થવાથી ઘણે કાળે તેમના રૂપાંતરે-કરી પૃથિવી અનેક આવરણવાળી થઈ ને પ્રાણિયોને વસવા યોગ્ય થઈ, તેથીજ હમણા કોઈ પણ ઠેકાણે પૃથિવીને ખોદી જોતાં અનેક જાતિના પાષાણ મૃત્તિકાદિના થરો જો-વામાં આવેછે. પૃથિવી ઉપર મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રાણિયોથી છેલ્લી થયેલી છે. જે ક્રમે આ પૃથિવી વાયુથી થયેલી છે, તે ક્રમે વા તેથી કંઈ ફેરફારથી આ અનંત આકા-શમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, શુક્ર તથા નક્ષત્રાદિ અસંખ્ય ગોળ વાયુથી થયેલા છે. બૃહદા-રણ્યક ઉપનિષદના પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રીજા પ્રાક્ષણમાં કહ્યું છે કે,

વાયુરેવ વ્યષ્ટિર્વાયુઃ સમષ્ટિઃ ॥ ૨૭ ॥

વાયુજ પ્રથકરૂપ તથા વાયુજ અખિલ-રૂપ છે ॥ ૨૭ ॥

તેમ શ્રીમાહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૧૩ મા અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિર યક્ષને કહ્યું છે કે,

વાયુઃ સર્વમિદં જગત્ ॥ ૨૮ ॥

આ સર્વ જગત્ વાયુ છે ॥ ૨૮ ॥

હવે જેમ આ પૃથિવી ઉપર હવા ભેદેકરી અનેક પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી છે, તેમ આકાશમાં દેખાતા અસંખ્ય તેજસ્વી ગોળ ઉપર પણ ત્યાંની હવા પ્રમાણે પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી હશે. જ્યારે આ પૃથિવી ઉપરની થોડામાં થોડી જગ્યા પણ કોઈપણ જાતના સૂક્ષ્મ જીવ વગરની નથી, તે આ પૃથિવીથી કેટલાક ઘણા મોટોટા, કેટલાક નાના તથા કેટલાક તેના જેવડા ગોળો પ્રાણિયોની વસ્તિ વગરના હોય એમ મનાતું નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં પેહેલું ઉત્પત્તિ વર્ણન.

॥ પૃથિવી વર્ણન ॥

હવે જેની ઉપર આપણે વસીયે છીએ, એવી આ પૃથિવીવિષે પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પૃથિવી ગોળાકાર છે. ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના તેતરીશમા સૂક્તની આઠમી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

અક્રાણાસઃ પરીણં પૃથિવ્યાઃ ॥ ૨૯ ॥ પૃથિવીની પરિધિને ફરતાં ફરતાં ॥ ૨૯ ॥
વળી સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મધ્યે સમતાદંડસ્ય ભૂગોલો વ્યોમ્નિ તિષ્ઠતિ ।

ચોમેરથી બ્રહ્માંડની મધ્યે રહેલો

ચિન્નાણઃ પરમાં શક્તિં બ્રહ્મણો ધારણાત્મિકાં ૩૦

ભૂગોળ, બ્રહ્મની પરમ એવી ધારણાત્મક શક્તિને ધારણ કરતાં આકાશમાં રહે છે ॥ ૩૦ ॥

તેમ આર્યસિદ્ધાંતના ગોળ પાદમાં કહ્યું છે કે,

વૃત્તભર્પજરમધ્યે કક્ષ્યા-

ગોળ એવાં નક્ષત્ર પંજરની મધ્યમાં ચં-

પરિવૈષ્ટિતઃ સ્વમધ્યગતઃ ।

દ્રાહિના માર્ગે કરી વિંટાયલો અને આકા-

મૃજ્જલશિખિવાયુમયો ભૂગોલઃ

શની વચ્ચમાં રહેલો પૃથિવી, જલ,

સર્વતો વૃત્તઃ ॥ ૩૧ ॥

તેજ તથા વાયુમય ભૂગોળ ચોમેરથી ગોળ છે ॥ ૩૧ ॥

તેમજ ભાસ્કરાચાર્યકૃત સિદ્ધાંતશિશેમણિના ગોળાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

ભૂમેઃ પિંડઃ શશાંકજ્ઞકવિરવિકુજેજ્યાર્કિ-

ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગલ, ગુરુ, શનિ

મક્ષત્રકક્ષાવૃત્તૈર્વૃત્તો વૃતઃ સન્ મૃદનિલસ-

તથા નક્ષત્રોના વર્તુલ માર્ગે કરી વિંટા-

લિલવ્યોમતેજોમયોઽયમ્ । નાન્યાધારઃ

યલો અને કોઈ બીજાના આધાર વગરનો,

સ્વશક્ત્યૈવ વિયતિ નિયતં તિષ્ઠતીહાસ્ય-

પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ-

પૃષ્ઠે નિષ્ઠં વિશ્વં ન શશ્વત્ સદનુજમનુજા-

મય આ ભૂમિનો પિંડ, ગોળાકાર થઈ પોતાની શક્તિવડેજ આકાશમાં નિરંતર

વિત્યદૈત્યં સમંતાત્ ॥ ૩૨ ॥

રહે છે. એના આ પૃષ્ઠ ઉપર દાનવ, મા-

નવ, દેવ તથા દૈત્યો સહિત વિશ્વ ચોમેર રહેલું છે ॥ ૩૨ ॥

એજ પ્રમાણે જ્યોતિષના બીજા બ્રહ્મ સિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં પૃથિવી ગોળ કહી છે. વિચાર કરિયે તો પ્રતિ દિવસે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોળ પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમ દિશામાં જઈને પાછા પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામેછે, માટે પૃથિવી અનંત નથી, પણ એક પરિચિન્ન એટલે હ્રદવાળો પદાર્થ છે, ને આકાશમાં નિરાધાર રહેલ ભાસેછે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

भपंजरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या
कुरिति प्रतीतिः ॥ ३३ ॥

નક્ષત્ર પંજરનું ભ્રમણ દેખાવાથી પૃથિવી
આધાર વગરની છે, એમ જણાય છે ॥૩૩॥

જે આધાર હોય તો આ પ્રમાણે ભાસ્કરે ત્યાં શંકા કરેલ છે.

मूर्तो धर्ता चेद् धरित्र्यास्ततोऽन्य-
स्तस्याप्यन्योऽस्यैवमत्रानवस्था ।
अंत्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये
किं नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च मूर्तिः ॥ ३४ ॥

પૃથિવીને ધારણ કરનાર કોઈ મૂર્તિમાન
પદાર્થ હોય, તો તે પદાર્થને ધરનાર કોઈ
બીજો હોવો જોઈયે, અને તેને ધરનાર
ત્રીજો, ને એ રીતે વર્ણી તેને ધરનાર
ચોથો હોવો જોઈયે ! એમ થતાં અનવસ્થા
એટલે જેનો છેડો આવે નહિ એવો દોષ
પ્રાપ્ત થાયછે. માટે શું છેલ્લામાં સ્વશક્તિ
કલ્પવી ! એમ હોય તો પહેલામાં શું
કામ નહિ ! અર્થાત્ પૃથિવીનીજ સ્વશક્તિ
છે, કારણ તે ઇશ્વરની આઠ મૂર્તિમાંની
એક મૂર્તિ છે ॥ ૩૪ ॥

એ ઉપરથી પૃથિવીનું પરિચિન્નપણું સિદ્ધ થતાં ગોળાકારપણું પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થાયછે. કોઈ યાત્રાલુ પુરૂષ પૃથિવીના કોઈ પણ સ્થાનથી પૂર્વ દિશામાં સન્મુખ જતાં પ્રવાસ કરે, તો તે પાછો તેજ સ્થાને આવેછે, એમ આંત્રત એટલે હ્રમણાના કાળમાં અનુભવ કરાયછે, તેથી પૃથિવી પૂર્વ પશ્ચિમ ગોળાકાર લાગેછે. દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી પણ પૃથિવી ગોળ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्महं प्रयास्यतः ।
निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते ३५

પૃથિવીની ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ટોચની
સન્મુખ જનારા પુરૂષને, તે તે દિશાનો
ધ્રુવનો તારો ઉંચે અને નક્ષત્રમંડળ નીચે
થતાં દેખાયછે. તેમ ત્યાંથી પૃથિવીની
વર્તુલ મધ્યરેખાના પ્રદેશ સન્મુખ આવ-
નારને તેથી ઉલટું દેખાય છે અર્થાત્ ધ્રુવ
નીચે ને નક્ષત્રમંડળ ઉંચે થતાં દેખા-
યછે ॥ ૩૫ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉદગદિશં યાતિ યથા યથા નર-
સ્તથા તથા સ્વાન્નતમૃક્ષમંડલમ્ ।
ઉદગ્ધ્રુવં પશ્યતિ ચોન્નતં ક્ષિતેઃ ॥ ૩૬ ॥

જેમ જેમ પુરૂષ ઉત્તર દિશામાં જાયછે,
તેમ તેમ નક્ષત્ર મંડળને આકાશથી ન-
મતું અને ઉત્તર ધ્રુવના તારાને પૃથિવીથી
ઉચ્ચે દેખે છે ॥ ૩૬ ॥

પૃથિવી દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી ગોળ હોય તોજ એમ દેખાય, બીજી રીતે હોય તો
દેખાય નહીં. વળી સપાટ પ્રદેશમાં ઉભેલો પુરૂષ, કોઈ પણ દિશાથી દૂરનાં ગૃહ વૃ-
ક્ષાદિને જોય તો, તેને પ્રથમ તેમના ઉપલા ભાગ જોવામાં આવે છે. પછી જેમ જેમ
તે પુરૂષ તે ગૃહ વૃક્ષાદિની પાસે જતો જાય, તેમ તેમ તેને તેમના નીચલા ભાગ જો-
વામાં આવે છે. તેમ પૃથિવીની કોઈ પણ દિશામાં સમુદ્રના કિનારા પાસે આવેલ
વાહાણમાંના કુવા ઉપર બેસનારા મનુષ્યને, વાહાણના તુતક ઉપર બેસનારા મનુષ્યથી
પ્રથમ કિનારા ઉપરના પર્વત વૃક્ષાદિ દેખાય છે; પૃથિવી સપાટ હોય તો એમ થવું ન
જોઈયે, પણ સર્વને એક ચરખી રીતે દૂરના પદાર્થો દેખાવા જોઈયે. વળી ઘણે છેટેના
ઉંચા પર્વત વૃક્ષાદિ પણ દૃષ્ટિયે પડવા જોઈયે. લક્ષ્યસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

સમતા યદિ વિદ્યતે ભુવ-
સ્તરવસ્તાલનિભા વહ્ચ્ચઙ્ગયાઃ ।
કથમેવ ન દૃષ્ટિગોચરં નુરહો
યાંતિ સુદૂરસંસ્થિતાઃ ॥ ૩૭ ॥

પૃથિવી જે સપાટ હોય તો ઘણે દૂર ર-
હેલા તાલ વૃક્ષ સમાન ઘણા ઉંચા વૃક્ષો
મનુષ્યની દૃષ્ટિયે કેમ પડતા નથી ! ॥ ૩૭ ॥

તેમ સિદ્ધાંતશિશિમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યદિ સમા મુકુરોદરસન્નિભા
ભગવતી ધરણી તરણિઃ ક્ષિતેઃ ।
ઉપરિ દૂરગતોઽપિ પરિભ્રમન્
કિમુ નૈરૈરમરૈરિવ નેક્ષ્યતે ॥ ૩૮ ॥

જો ભગવતી પૃથિવી દર્પણના ઉદર જેવી
સપાટ હોય, તો તેની ઉપર ફરતો સૂર્ય દૂર
ગયેલો હોય તોપણ ઉત્તર ટોચવાસી જ-
નોની પેઠે મધ્યપ્રદેશવાસી જનોને કેમ
દેખાતો નથી ! ॥ ૩૮ ॥

યદિ નિશાજનકઃ કનકાચલઃ
કિમુ તદંતરગઃ સ ન દૃશ્યતે ।
ઉદગયં નનુ મેરુરથાંશુમાન્
કથમુદેતિ ચ દક્ષિણભાગકે ॥ ૩૯ ॥

જો રાત્રિ ઉત્પન્ન કરનાર મેરૂપર્વત હોય,
ને સૂર્ય તેણે કરી ઢંકાયેલો હોય, તો તે
મેરૂ કેમ દેખાતો નથી ! જો એ મેરૂ ઉ-
ત્તર દિશામાં હોય, તો સૂર્ય દક્ષિણ ભા-
ગમાં કેમ ઉદય પામેછે ! ॥ ૩૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, પૃથિવી સર્વ દિશાથી ગોળ છે, તથાપિ સમાન
અને ચક્રાકાર દેખાયછે, તેનું કારણ સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પકાયતયા લોકાઃ સ્વસ્થાનાત્સર્વતોમુખમ્ ।

પश्यन्ति वृत्तामप्येतां चक्राकारां वसुंधराम् ॥૪૦॥

પૃથિવી ગોળ છે તથાપિ એને શરીરના અલ્પપણાયેકરી લોકો પોતાના સ્થાનથી ચારેકોર ચક્રાકાર દેખેછે ॥ ૪૦ ॥

તેમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે :—

समो यतः स्यात्परिधेः शतांशः

पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् ।

नरश्च तत्पृष्ठगतस्य कृत्स्ना समेव

तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥ ૪૧ ॥

પૃથિવી મોહોટી છે ને મનુષ્ય અતિ નાહાનું છે, અને પૃથિવીના ઘેરાવાનો સૈકડામો અંશ સરખો છે, માટે પૃથિવીની પીઠ ઉપર વસનાર મનુષ્યને સમગ્ર એટલે આખી પૃથિવી સરખી હોય એમ દેખાયછે ॥૪૧॥

એ પ્રમાણે પૃથિવી ચોમેરથી ગોળ છે ખરી, પણ તેઉપર પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો હોવાથી ઉંચી-નીચી છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચ આગળ ચપટી છે, અને મધ્યમાં ઉપસેલી છે. પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ અનુમાન કરેછે કે, પૃથિવીના પેટમાં ગંધક તથા સુરોખાર વિગેરે જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થો છે, તેમની સાથે કોઈ યોગથી ઉષ્ણતાનો સંબંધ થતાં તે વરાળરૂપ થઈ, અથવા જલના પરમાણુ પણ પૃથિવીના પડોને ભેદીને તેના પેટમાંના ઉષ્ણ રસ સાથે સંયોગ પામવાથી વરાળરૂપ થઈ, પોતાની પ્રસરણશક્તિવડે પૃથિવીના પૃષ્ઠને કંપાવી એટલે ભૂકંપ કરીને જ્યાં ત્યાં ઉંચો નીચો કરી નાખેછે, જેથી પર્વતાદિ થાયછે. કોઈ ઠેકાણે તે વરાળ સંકોચાયાથી પૃથિવીના પૃષ્ઠને ભેદી નાખેછે, જેથી તોપ કુટવા જેવો મોહોટો શબ્દ થઈ, તે વરાળ સાથે પૃથિવીમાંના ઉષ્ણ રસ બહાર આવેછે, જે ઠરી જતાં ગોળ પથ્થરરૂપ ટેકરા બની જાયછે, અને ભેદ પામી છિદ્રરૂપ થયેલ ભૂપૃષ્ઠ જ્વાલામુખી કેહેવાયછે. એ પ્રમાણે કાળેકરી ભૂકંપથી પૂર્વના પર્વત, ટેકરા, જ્વાલામુખી, ખાડા તથા ખીણો થયેલી છે, જેવાં કાર્ય થવાનો હુમણા પણ કોઈ કોઈ વેળા અનુભવ થાયછે. જ્યારે ભૂકંપ જોરમાં થાયછે, ત્યારે જલ ત્યાં સ્થલ ને સ્થલ ત્યાં જલ કરી નાખેછે. વળી પર્વતાદિ ઉંચા ભાગ ઉપર પ્રતિવર્ષે વૃષ્ટિ થવાથી, નીચાંણ પ્રત્યે વેહેવાના સ્વભાવને લીધે, જલની નાનાપ્રકારના પ્રવાહરૂપ નદિયો બની આગળ જતાં મળી જઈ મોહોટી નદીરૂપ થઈને સમુદ્રમાં મળી જાયછે; તેના પ્રવાહના પ્રતિવર્ષે નાનાપ્રકારના આઘાતવડે તથા કંઈ કારણમાટે મનુષ્યથી પણ પૃથિવી ખાડાવાળી થયેલી છે, જેમ હુમણા પણ થતું જોવામાં આવેછે. પૃથિવી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચ આગળ ચપટી અને મધ્યમાં ઉપસેલી થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ કહેછે કે, જેમ કોઈ થોડા નરમ પદાર્થને ફેરવ્યો હોય, તો તે બાજુમાંથી ચપટો થઈ મધ્યમાં ઉપસી આવેછે, તેમ પૃથિવી પણ પૂર્વે જ્યારે નરમ હશે ત્યારે તેને સૂર્યના આકર્ષણથી પોતાના અંગ ઉપર ફેરવાની ગતિ પ્રાપ્ત થવાથી, મધ્યમાં ઉપસેલી તથા બાજુમાંથી ચપટી થઈ છે. એવા પ્રકારના ભૂગોલાની પ્રતિવર્ષે વૃદ્ધિ થાયછે, કેમકે એના ઉપર સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણીઓના

વારંવાર ઉત્પત્તિ લય થવાથી એના પરમાણુમાં વધારો થાયછે; ઉપરાંત આકાશમાંના અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પ્રતિવર્ષે આકર્ષણથી એને આવી મળેછે, જેથી જાણવામાં આવતું નથી એવી રીતે ચોમેરથી એનું કદ વધતું જાયછે, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર જાણનારા કહેછે કે, પૃથિવીના પૃષ્ઠથી આસરે દશથી પંચર કોશ નીચે એટલી તો ગરમી છે કે પૃથિવીની સપાટી ઉપરની કંઈ પણ વસ્તુ તે ઠેકાણે પીગળી શકેછે. માટે પૃથિવીના ગર્ભમાં ઉષ્ણ રસ છે, જે કંઈ કારણથી ગંધકાદિ જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થના સંયોગને લીધે ભૂકંપ તથા પાણીના ઉષ્ણ ઝરા થવાનું પણ કારણ છે, તે ઉપર કાળેકરી થરા થઈ પૃથિવી વધીને હુમણાની સ્થિતિયે પાંહોંચી છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

બ્રહ્માદિવસેન ભૂમે-
રુપરિષ્ઠાચોજનં ભવતિ વૃદ્ધિઃ ।
દિનતુલ્યયૈવ રાત્ર્યા
મૃદુમચિતાયાસ્તદિદ્દિ હાનિઃ ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

વૃદ્ધિર્ધિવેરદ્ધિ ભુવઃ સમંતાત્
સ્યાચોજનં ભૂભવભૂતપૂર્વેઃ ।
બ્રાહ્મે લયે યોજનમાત્રવૃદ્ધેર્નાશો
ભુવઃ પ્રાકૃતિકેઽસ્થિલાયાઃ ॥ ૪૩ ॥

બ્રહ્માના દિવસે એટલે ચાર અબજ ને બત્રીશ કોટ વર્ષે કરી પૃથિવીની ઉપર એક યોજન વૃદ્ધિ થાયછે; અને પાછી તે દિવસ જેવડીજ રાત્રિયે કરી આ માટીથી વધેલી પૃથિવીની તેટલીજ હાનિ થાયછે ॥ ૪૨ ॥

બ્રહ્માના દિવસમાં, પૂર્વ પૂર્વ ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થાવર જંગમાત્મક શરીરોવડે ચોમેરથી પૃથિવીની એક યોજન વૃદ્ધિ થાયછે, ને બ્રહ્માની રાત્રિસંબંધી લયમાં, તે યોજનમાત્ર વૃદ્ધિનો નાશ થાયછે; પણ આખી પૃથિવીનો નાશ મહાપ્રલયમાં થાયછે ॥ ૪૩ ॥

એવા ભૂગોલની પીઠ ઉપર નાના પ્રકારના વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગની વસ્તી થયેલી છે. આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

યદ્વત્ કદંબપુષ્પગ્રંથિઃ
પ્રચિત્તસ્સમંતતઃ કુસુમૈઃ ।
તદ્વદ્ધિઃ સર્વસત્ત્વૈર્જલજૈઃ
સ્થલજૈશ્ચ ભૂગોલઃ ॥ ૪૪ ॥

જેમ કદંબ પુષ્પની ગ્રંથી ચોમેરથી પુષ્પે વ્યાપ્ત છે, તેમજ ભૂગોલ જલ તથા સ્થલજન્ય સર્વ પ્રાણિયોથી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

સર્વતઃ પર્વતારામગ્રામચૈલ્યચયૈશ્ચિતઃ ।
કદંબકુસુમગ્રંથિઃ કેસરપ્રસૈરરિવ ॥ ૪૫ ॥

જેમ કદંબ વૃક્ષના કુલની ગાંઠ કેસરના પ્રસારે કરી વ્યાપ્ત છે, તેમ ભૂગોલ ચોમેરથી પર્વત, બગીચા, ગામ તથા યજ્ઞશાળા સમૂહે કરી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૫ ॥

એ રીતે પૃથિવીની પીઠઉપર સર્વ પ્રાણી રહેલાં છે, ને પૃથિવીજ સર્વને આધાર છે. માટે ઋગ્વેદના મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે,

આ મોહોટી પૃથિવી મારી બંધુ તથા માતા છે ॥ ૪૬ ॥

પૃથિવિયે સર્વને ધારણ કરી રાખવાનું કારણ કે તેનામાં ખેંચવાની શક્તિ છે, તેથી તે પદાર્થોને પોતાની તરફ ખેંચીને ધરી રાખે છે. સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહીતયા યત્
સ્વસ્થં ગુરુ સ્વાભિમુખં સ્વશક્તયા ।
આકૃષ્યતે તત્પતતીવ ભાતિ
સમે સમંતાત્ ક પતત્વિયં સ્વે ॥ ૪૭ ॥

પૃથિવી આકર્ષણશક્તિવાળી છે. તે આકાશમાં રહેલ જે ભારી વસ્તુને પોતાની તરફ સ્વશક્તિયે કરી ખેંચે છે, તે પડે છે, એમ ભાસે છે. એમરથી સમાન આકાશમાં આ પૃથિવી કયાં પડે ! ॥ ૪૭ ॥

યુક્તિમાં પણ આવે છે કે, એક માટીનો મોહોટો પિંડ આસરે દશ અથવા આર હાથના ઘેરાવાનો બનાવ્યો હોય, ને તેની એક ધરી કરી હોય; પછી તે પિંડ ઉપર તેની શક્તિ પ્રમાણે ઝીણી વસ્તુપતિ વાવી હોય, તેમાં ઘણાજ નાહાના ખાડા કરી માયં પાણી ભર્યું હોય, ને તેની પીઠ ઉપર ઝીણા કીટ પતંગાદિ પ્રાણિયોની વસ્તી કરી હોય, અને પછી તેને ફેરવ્યો હોય, તો કંઈ પણ વસ્તુ, જોકે તેના ઉપર પાસેની પૃથિવીનું મહત્ આકર્ષણ છતાં પણ તે માટીના પિંડના આકર્ષણને લીધે તે ઉપરથી નીચે પડશે નહીં, પણ તેને વળગી રહેશે; તો જેની પાસે બીજા કોઈનું મહદાકર્ષણ નથી એવી પૃથિવી ઉપર આકર્ષણથી વસ્તુ માત્ર વળગી રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વૈશેષિકદર્શનસંબંધિ તર્કસંગ્રહ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

ગંધવતી પૃથિવી સા દિવિધા નિત્યા-
નિત્યા ચેતિ । નિત્યા પરમાણુરૂપા
અનિત્યા કાર્યરૂપા ॥ ૪૮ ॥

પૃથિવી ગંધવતી છે. તે નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારની છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૪૮ ॥

જે અદ્ય વસ્તુથી પણ અદ્ય છે, તે પરમાણુ કહેવાય છે. ન્યાયદર્શનમાં મોઢા અધ્યાયના બીજા આનુક્રમમાં ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને કહ્યું છે કે,

યતો હિ નાલ્પતરમાસ્તિ સ પરમાણુઃ ॥ ૪૯ ॥

જેનાથી વધારે અદ્ય નથી તે પરમાણુ કહેવાય છે ॥ ૪૯ ॥

એ પરમાણુમાત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, જેથી તેમની સાથે જલ જેવા દ્રવ પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી તેઓ પરસ્પરે ખેંચાઈ એકઠા મળી પદાર્થરૂપ થાય છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

ચૂર્ણાદિપિંડીભાવહેતુર્ગુણઃ સ્નેહઃ ॥ ૫૦ ॥ ચૂર્ણાદિનું પિંડરૂપ થવું તેમાં સ્નેહ ગુણ કારણ છે ॥ ૫૦ ॥

ગૌતમ મુનિના ન્યાયદર્શનમાં ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ આનિહકમાં કહેલ છે કે,

अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपो-
पलब्धिः ॥ ५१ ॥ અનેક દ્રવ્યના દૃઢ સંબંધથી રૂપ વિશેષે કરી રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥ ૫૧ ॥

કણ્વાદ મુનિયે પણ વૈશેષિકદર્શનમાં ચોથા અધ્યાયના પ્રથમ આનિહકમાં કહ્યું છે કે,

महत्तनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः ५२ મોહોટા પદાર્થનેવિષે અનેક દ્રવ્યવાન-
પણાથી રૂપની પ્રાપ્તિ છે ॥ ૫૨ ॥

એ રીતે પદાર્થ માત્ર પરમાણુના સંયોગથી બનેલા છે, ને પરમાણુમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તો “કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ હોય છે,” એ નિયમ પ્રમાણે પદાર્થમાં પણ આકર્ષણ શક્તિ છે. પણ તે શક્તિ પૃથિવી ઉપર પડેલા પદાર્થોમાં દેખવામાં આવતી નથી, કારણ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પદાર્થો પૃથિવી સાથે વળગી રહેલા છે, જેથી પરસ્પરે ખેંચાય છે, તોપણ પૃથિવીનું આકર્ષણ તોડી ન શકવાથી ત્યાંજ પડ્યા રહેછે. પણ પાણી જેવા દ્રવ પદાર્થમાં પદાર્થોમાંની આકર્ષણ શક્તિ બાણવામાં આવી શકેછે. પાણીથી ભરેલું એક વાસણ લેવું અને ન્યાં વાયુ વાતો ન હોય તેવા સ્થાનમાં મુકવું; ન્યારે પાણી સ્થિર થાય ત્યારે તેમાં તરીશકે એવા પદાર્થના કટકા છુટા છુટા મુકવા. થોડી વારમાં તે કટકા એક બીજા પાસે જતા દેખાઈને સાથે વલગી જશે, અથવા તે વાસણની કીનારી પાસે હશે, તો તે સાથે જઈ અથડાશે. પાસે આવતી વેળા તેઓ વેગથી દોડેછે, કારણ આકર્ષણ શક્તિનું બળ હીપકના તેજની પેઠે પાસેથી વધારે ને છેટેથી થોડું હોય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. સમુદ્રની મધ્યમાં ભાંગેલા વાહાણનો તરીશકે એવો માલ તથા ડુબેલા પ્રાણીયો પાસેના કિનારા ઉપર ખેંચાઈ આવેછે, તેનું કારણ પણ કિનારાની આકર્ષણ શક્તિ છે. વળી લોહચુંબક સોઈને પોતાની તરફ ખેંચેછે એ પ્રસિદ્ધ છે; અને સમુદ્રમાં કરનારા નાવિકો દિશા બાણવામાટે વાહાણમાં હોકાયંત્ર રાખેછે, જેની સોઈના છેડા નિરંતર ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવની તરફ રહેછે; ને જેમ જેમ તે ધ્રુવો પાસે જવામાં આવેછે, તેમ તેમ તે સોઈના છેડા પૃથિવીની સપાટી ભણી નમતા જાયછે. અને છેક ઉત્તર ધ્રુવ સમીપ સોઈનો ઉત્તર છેડો ને દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ સોઈનો દક્ષિણ છેડો પૃથિવીની સપાટી ભણી થઈ સોઈ ઉભી થઈ જાયછે. એ ઉપરથી અનુમાન થાયછે કે, પૃથિવીની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોંચો લોહચુંબક ધાતુનો ગુણ ધરાવે છે. એપ્રમાણે વિશેષ આકર્ષણ શક્તિ સ્પષ્ટ દેખવામાં આવેછે, ને સામાન્ય શક્તિ પણ પાણીમાં મુકેલા પદાર્થોમાં દેખાય છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પદાર્થ માત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, ને તેજ શક્તિ, આ ભૂગોલ પદાર્થોથી થયેલી છે, માટે એમાં પણ રહેલી છે. તેથીજ એની પીઠ ઉપર સ્થાવર તથા જંગમમાત્રક સર્વ પદાર્થ રહેલા છે, પણ જંગમ પ્રાણીમાં એનું આકર્ષણ

તોડી ગતિ કરવાની શક્તિ હોયછે. આ ભૂગોલના બે ભાગ જલથી તથા એક ભાગ સ્થલથી રોકાયલા છે. એના ઉત્તર ભાગમાં પૃથિવી વિશેષ છે ને દક્ષિણ ભાગમાં જલ વિશેષ છે. એની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેની પૃથિવી નિરંતર થંડીને લીધે થીજી ગએલા ખારા સમુદ્રથી ઘેરાયલી છે. ઉત્તર તરફના સમુદ્રને ઉત્તર સમુદ્ર, ને દક્ષિણ તરફના સમુદ્રને દક્ષિણ સમુદ્ર કહેછે. તે પછી પૂર્વ અર્ધ ગોલમાં પરસ્પરે જોડાયલા એશિયા, આફ્રીકા તથા યૂરોપખંડ અને આસ્ટ્રેલિયાદિ મોહોટા તથા ઘણાક નાના દ્વીપો છે, તેમાં આફ્રીકાખંડ તથા આસ્ટ્રેલિયા મહાદ્વીપના દક્ષિણ છેડા દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ લંબાયલા છે. પશ્ચિમ અર્ધ ગોલમાં ઉત્તર ધ્રુવ પાસેથી આરંભી દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ પર્યંત અમેરિકા ખંડ તથા ઘણાક નાના મોહોટા દ્વીપો છે. બન્ને અર્ધ ગોલની પૃથિવીને પૂર્વ પશ્ચિમ મહાનુ ક્ષાર સમુદ્રથી અંતર પડેલો છે, તેથી એક બીજામાં જવું હોય તો જલ માર્ગે જવાય છે. પણ પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનનો ઈશાન કોણ તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનનો વાયવ્ય કોણ એટલા તો પાસે પાસે આવી ગયા છે કે, તેમની વચ્ચે માત્ર અઢાર કોશ પોહોળી સમુદ્રની ખાડી છે; તો તે રસ્તે એક અર્ધગોલની જમીનમાંથી બીજા અર્ધગોલની જમીનમાં, સ્થલ-માર્ગે જવાયછે. પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને શાંત સમુદ્ર કહેછે. અને પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનની પાશ્વિમે આવેલા સમુદ્રને આટલાન્ટીક સમુદ્ર કહેછે. બન્ને સમુદ્રો ઉત્તર તથા દક્ષિણ સમુદ્રને મળેલા છે. શાંત સમુદ્ર વધુમાં વધુ ચાર હજાર કોશ પોહોળો અને આટલાન્ટીક સમુદ્ર વધુમાં વધુ બે હજાર કોશ પોહોળો છે. પૂર્વાર્ધ ગોલનો એશિયાખંડ ભૂમંડલના સર્વ ખંડોથી મોહોટો છે. એની લંબાઈ એમાં આવેલા આરબસ્થાન દેશના નૈરૂત કોણના છેડાથી તે એની ઉત્તરમાં આવેલા સાઈબીરિયા દેશના ઈશાન કોણના છેડાસુધી ત્રણ હજાર ચારસો કોશ તથા પોહોળાઈ એના વાયવ્ય કોણની સીમામાં આવેલ યુરલ પર્વતથી તે ચીન દેશના અગ્નિ કોણના છેડાસુધી અઢારસો કોશ છે. અગ્નિકોણમાં આઠસો કોશસુધી એક બીજાને લગતા અનેક દ્વિપોદ્વારા એ ખંડ આસ્ટ્રેલિયા નામે મહાદ્વિપ સાથે સંબંધ ધરાવેછે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીના પર્વતો કરતાં ઉંચામાં ઉંચા હિમાલય પર્વત ભરતખંડની ઉત્તરેછે, જેનાં ગૌરી-શંકર, કિચિનગંગા તથા ધવલગિરિ નામે ત્રણ શિખરો આશરે ત્રણત્રણ કોશ સીધી-લીટીમાં ઉંચાં છે. એ ખંડમાં મોહોટામાં મોહોટી અઢારસો કોશ લાંબી યાંગુટમી કિયાંગ નામે નદી ચીનદેશમાં છે. આ ભરત ખંડ એ ખંડના દક્ષિણ છેડામાં છે, ને તેની દક્ષિણે લંકા નામે મહાદ્વીપ છે. વળી એ ખંડની પશ્ચિમ સીમામાં મોહોટામાં મોહોટું ખારા પાણીનું કાસ્પિયન નામે સરોવર છે, જે ત્રણસો પચાસ કોશ લાંબું તથા સોથી બસો કોશ પોહોળું છે. મીઠા પાણીનું બેકલ નામે સરોવર એકસો ને નેવું કોશ લાંબું તથા વીશથી ત્રીશ કોશ પોહોળું એની ઉત્તરમાં સાઈબીરિયા દેશમાં છે. એ ખંડના ભરત ખંડ, સીયામ તથા પ્રહ્લદેશાદિ દક્ષિણ દેશો ગરમ છે, તોય પણ તેઓ ભૂમંડળની વર્તુલ મધ્યરેખા પાસે હોવાથી ત્યાં વર્ષાત્ ઘણો પડેછે, જેથી ઘણા

ફલદ્રૂપ છે. ઉત્તરના દેશો ધ્રુવ નજીક હોવાથી ઘણા થંડા છે, ને દક્ષિણના દેશોએવા ફલદ્રૂપ નથી. એ ખંડમાં ધવરાવનારા પ્રાણિયો એટલે પશુવર્ગની ત્રણસો અડતાલીશ જાતિ છે, જેમાં બસો ચોવીશ જાતિ નવાઈની છે, જે બીજા ખંડમાં દેખાતી નથી. એ નવાઈની જાતિમાં તેત્રીશ જાત તો ફક્ત વાંદરાઓની છે. પક્ષિયોની નવસો ને સાડત્રીશ જાતિ છે, જેમાં છસો ને એકવીશ નવાઈની છે. પેટે ચાલનાર પ્રાણિયોની છોતેર જાતિ છે, જેમાં ઓગણપચાસ નવાઈની છે. એ ખંડમાં સુમારે પંચોતેર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમના શરીરના ઘાટ તથા વર્ણ હવા ભેદે કરી નાના પ્રકારના થયેલા છે. એશિયા-ખંડથી નાહુનો આફ્રીકાખંડ છે, જે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈમાં બે હજાર પાંચસો કોશ તથા પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઈમાં સુમારે એકથી બે હજાર કોશ છે. એ ખંડના વાયવ્ય કોણમાં રેતીનાં મોહોટાં વેરાન મેદાનો છે, ને મધ્યભાગમાં મોહોટાં જંગલો છે. એની દક્ષિણે માડાગાસ્કર નામે મહાદ્વીપ છે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત જંગબાર દેશની પાશ્વરમે કેનિયા નામે છે, જે બે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી નાઈલ નામની બે હજાર કોશ લાંબી સીસર દેશમાં છે. એ ખંડમાં મીડા પાણીના મોહોટા સરોવરો નિયાન્જા, નિયાન્સા તથા ટાંગનિકા નામના છે, જેમાંનો છેલ્લો સરોવર બસો પચીસ કોશ લાંબો છે. એ ખંડમાં ધવરાવનાર પ્રાણિયોની ચારસો ને છતાલીશ જાતિ છે, જેમાંની ત્રણસો ને ઓગણચાલીશ જાતિ બીજા ખંડમાં દેખાતી નથી. એમાં અનેક જાતિનાં પક્ષી છે ને પેટે ચાલનારી ઘણીક સર્પ જાતિ છે. એમાં સુમારે બાર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જે ત્યાં નિરંતર ઉષ્ણ હવા હોવાનેલીધે શરીરે શ્યામ થાય છે. એ બન્ને ખંડોથી નાહુનો ત્રીજો યૂરોપ ખંડ, લંબાઈમાં તેના નૈઋત્ય કોણમાં આવેલ પોર્ટુગલ દેશના દક્ષિણ છેડાથી તે તેના ઈશાન કોણમાં આવેલા યુરલ પર્વતસુધી સત્તર સો કોશ તથા પોહોળાઈમાં તેના અગ્નિકોણમાં આવેલ બારપાણીના કાસ્પિયન સરોવરથી તે તેના વાયવ્ય કોણમાં આવેલ નાર્વે દેશના છેડાસુધી અચ્ચારસો કોશ છે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત જ્વાલંક નામે ક્રાન્સ દેશમાં છે, જે સીધી લીટીમાં આસરે દોઢ કોશ ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી વાલ્ગા નામે બારસો કોશ લાંબી રૂશિયા દેશમાં છે. એ ખંડ ઉત્તર ધ્રુવ સમીપે આવ્યાથી ઘણા થંડા છે, ને તેમાં થંડા દેશને લગતી વનસ્પતિ થાય છે. પશુ વર્ગની ત્યાં કંઈ ઘણી જાતિ નથી, પણ પક્ષી તથા પેટે ચાલનારાં પ્રાણિયોની ઘણી જાતિ છે. એ ખંડમાં ત્રીશ કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમનાં શરીર ત્યાં ઉષ્ણતા થોડી હોવાને લીધે કદમાં ઉંચાં, દઢ તથા શ્વેત વર્ણનાં હોય છે. એ ત્રણે ખંડોથી નાહુનો મહાદ્વીપ આસ્ટ્રેલિયા પૂર્વ પશ્ચિમ સાડાબારસો કોશ લાંબો તથા ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર કોશ પોહોળો છે. એમાં સૌથી ઉંચો કુક નામે પર્વત એના ઈશાન કોણમાં છે, જે સુમારે એક કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મરે નામની મોહોટી નદી બારસો કોશ લાંબી છે તથા આમેડીઅસ, એઈર, ગેર્ડનર તથા ટોરેન્સ નામે મોહોટા સરોવરો સુમારે સો સો કોશ લાંબા છે. એ મહાદ્વીપનો મધ્યભાગ હજીપૂર્ણ શોધમાં આવ્યો નથી, એમાં મોહોટામાં મોહોટાં જંગલો છે. એની ભુનીવસ્તિ જંગલી શ્યામવર્ણની છે. એમાં વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગ ઘણા નવાઈનાં છે. કેટલાક બે પગવાળા પક્ષિયોને

ઇંવાટી ને કેટલાક ચાર પગવાળા પશુઓને ચાંચ હોયછે. પક્ષિઓની આસરે છસો જાતિછે, જેમાં પાંચસો પચાસ નવાઈની છે. એ મહાદ્વીપ ઉપરાંત પૂર્વાર્ધ ગોલમાં એથી ઉતરતા મા-ડાગાસ્કર, લંકા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, સેલીબીસ, બવા, ન્યુગીની તથા ટાસ્માનિયા નામે મોહોટા અને ઘણાક બીજા નાહાના દ્વીપો છે, જે સર્વમાં હવા ભેદે કરી નાનાપ્રકારની વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, કીટ તથા મનુષ્યની વસ્તિ થયેલી છે. હવે પશ્ચિમાર્ધ ગોલમાં અમેરિકા ખંડ છે, જેના ઉત્તર તથા દક્ષિણ એવા બે ભાગ કલ્પેલા છે. ઉત્તર ભાગનો દક્ષિણ છેડો દક્ષિણ ભાગના ઉત્તર છેડા સાથે ઓછામાં ઓછી પચીસ કોશની પોહોળી જમીનથી મળેલો છે; એમ ન હોત તો બન્ને ભાગ બુદ્ધા દ્વીપો વા ખંડો કેહેવાત. ઉત્તર અમેરિકાની લંબાઈ ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર સાતસો ત્રીશ કોશ તથા પોહોળાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ એક હજાર છસો પાંચઠ કોશ છે. એમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત પોપોકેટિપેટ નામે પો-ણામે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીમાંની નદિઓમાં ક્ષેત્રી મોહોટી નદી મીસીસીપી નામની જે હજાર બસો કોશ લાંબી છે. એમાં સુપીરિયર, હુરન, મીચીગન, ઈરી તથા આન્ટેરિયો નામે મોહોટા સરોવરો છે, જેમાં સુપીરિયર તથા મીચીગન બન્ને મળી આસરે સાડા ચારસો કોશ લાંબા છે. એ ખંડનો ઉત્તર ભાગ ધ્રુવપાસે આવ્યાથી ઘણો થંડો તથા દક્ષિણ ભાગ મધ્યરેખા પાસે આવ્યાથી ગરમછે, ત્યાં ઘણી જાતિની વનસ્પતિ, અનેક તરેહના પશુ પક્ષી તથા સર્પાદિ પ્રાણિઓની વસ્તિ છે. ત્યાંના અસલી રહેવાસી જંગલી છે, જે ઉત્તર તરફના શ્વેત તથા દક્ષિણ તરફના ધંઉલા વર્ણના છે. એમાં પોણાપાંચ કોટી મનુષ્યોની વસ્તિ છે. દક્ષિણ અમેરિકા ત્રિકોણાકારે દ્વીપકલ્પ જેવોછે. એ ઉત્તર દક્ષિણ બે હજાર ત્રણસો કોશ લાંબો છે, અને પૂર્વ પશ્ચિમ વધુમાં વધુ એક હજાર છસો કોશ તથા ઓછામાં ઓછો દોઢસો કોશ પોહોળો છે; એમાં ઉંચામાં ઉંચો આકનકાચુઆ નામે પર્વત સીધી લીટીમાં અઢીકોશ ઉંચો છે એમાં મોહોટામાં મોહોટી નદી એમેઝોન નામની જે હજાર કોશ લાંબી છે. એ ખંડમાં વનસ્પતિ પણ ઘણી જાતિની શ્રેષ્ઠ થાયછે, જેમાં કેટલીક જાતિ તદ્દન નવાઈની છે. ત્યાં ધવરાવનારા પ્રાણિઓની પાંચસો સાડત્રીશ જાતિ છે, જેમાં ચારસો એંશી તો બીજા ખંડમાં દેખાતી પણ નથી. પક્ષિઓની જાતિ પણ ઘણી છે, જેમાંની એક હજાર જાતિ તો અત્યંત નવાઈની છે. એ ખંડના અસલી રહેવાસી જંગલી છે. એમાં સવા-કોટિ મનુષ્યની વસ્તિ છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાની અસલની વસ્તિ પૂર્વે એશિયા ખંડના ઈશાન કોણમાંથી ગયેલી લાગેછે, ને તે સુધરેલી હોવી જોઈયે, કેમકે એ ખંડના કેટલાક ભાગમાં ખોદી જોતાં સુધરેલી યાંધણીના ઘરો નીકળે છે; પણ કાળે-કરી એ લોકો જેમ ચતુર પુરૂષના પુત્રો મૂર્ખ થાયછે, તેમ જંગલી થઈ ગયા હશે. પશ્ચિમ ગોલાર્ધમાં એ ઉપરાંત ઘણા નાહાના તથા મોહોટા દ્વીપો છે, જે સર્વમાં હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના સ્થાવર જંગમ્માત્મક પ્રાણિઓ ઉત્પન્ન થઈ વસેલા છે. એ સઘળા ખંડો તથા દ્વીપોમાં કુલ મનુષ્યની વસ્તિ આસરે એક અબજ ત્રીશ કોટિની ધારવામાં આવેછે. એપ્રમાણે ભૂગોલના સ્થલ ભાગ ઉપર જેમ નાનાપ્રકારના પ્રાણિઓની વસ્તી થઈ છે, તેમ જલ ભાગમાં પણ હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના મત્સ્યાદિ લઈ અનેક

જાતિનાં પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેછે; જેમાં દરિયાઈ મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી, વાઘ, સર્પ, કાચબા તથા પોપટ ઇત્યાદિ પ્રાણિયો કેટલેક અંશે સ્થલભાગ ઉપરના તેજ જાતિનાં પ્રાણિયો સરખા હોયછે. એવો આ ભૂગોલ પોતાના અંગે ચક્રની પેઠે પશ્ચિમથી પૂર્વમાં મધ્યભાગ ઉપર કલાકે પાંચસો કોશના વેગથી ચોવીશ કલાકમાં ફરી રહેછે. જેથી એમાં દિવસ તથા રાત્રિ થાયછે, ને આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોલ નિત્ય ઉદય પામી અસ્ત થતા દેખાય છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

અનુલોમગતિર્નોસ્થઃ

પશ્યત્યચલં વિલોમગં યદ્રત્ ।

અચલાનિ ભાનિ તદ્રત્

સમપશ્ચિમગાનિ લંકાયામ્ ॥ ૫૩ ॥

તેમ જૃહદાર્યસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

**મપંજરઃ સ્થિરો ભૂરેવાદૃત્વાદૃત્ય પ્રાતિદૈવ-
સિકૌ । ઉદયાસ્તમયૌ સંપાદયતિ ગ્રહનક્ષ-
ત્રાણામ્ ॥ ૫૪ ॥**

આર્યભટ્ટ પછીના જ્યોતિષિયોએ, પૃથિવી પોતાના અંગે ફરેછે તેવિધે આ પ્રમાણે શંકા કરી છે. બ્રહ્મગુપ્ત કહેછે કે,

**આવર્તનમુર્વ્યાશ્ચેન્ન પતંતિ સમુચ્ચ્રયાઃ ક-
સ્માત્ ॥ ૫૫ ॥**

લક્ષ્મ પણ કહ્યું છે કે,

**યદિ ચ ભ્રમતિ ક્ષમા તદા
સ્વકુલાયં કથમામુયુઃ સ્વગાઃ ।
ઇપ્વોઽભિનમઃ સમુજ્જિતા
નિપતંતઃ સ્યુરપાંપતેર્દિશિ ॥ ૫૬ ॥**

**પૂર્વાભિમુખે ભ્રમે શુવો
વરુણાશાભિમુખો વ્રજેદ્ગનઃ ।
અથ મંદગમાત્ તથા ભવેત્
કથમેકેન દિવા પરિભ્રમઃ ॥ ૫૭ ॥**

જેમ સન્મુખ ગતિયે જતો વાહાણમાં બેઠેલો પુરૂષ, અચલ એવી કિનારાપરની વૃક્ષ પર્વતાદિ વસ્તુને ઉલટી ગતિયે જતાં દેખેછે, તેમ પૃથિવીના પૂર્વ તરફ ફરવાથી અચલ એવાં નક્ષત્રોને મનુષ્ય લંકાને વિષે પશ્ચિમદિશામાં સરખાં જતાં દેખે-
છે ॥ ૫૩ ॥

નક્ષત્રમંડળ સ્થિર છે, અને પૃથિવીજ પોતાના અંગે વારંવાર ભ્રમણ કરીને ગ્રહ તથા નક્ષત્રના પ્રતિ દિવસના ઉદય અને અસ્તને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૫૪ ॥

પૃથિવી ફરતી હોય તો ઉંચા પદાર્થો કેમ પડી જતા નથી ! ॥ ૫૫ ॥

જો પૃથિવી ફરતી હોય તો પશ્ચિમે પોતાના માળા પ્રત્યે કેમ આવી શકેછે ! વળી આકાશમાં ઉંચે ફેંકેલા બાણ પશ્ચિમ દિશામાં પડવા જોઈયે ! ॥ ૫૬ ॥

પૃથિવીનું પૂર્વ દિશામાં ભ્રમણ હોય તો, વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જવાં જોઈયે ! પણ કદિ પૃથિવીનું ભ્રમણ મંદ હોય ને તેને લીધે વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જતાં દેખાય નહીં, એમ હોય તો એક દિવસમાં પૃથિવીનું ભ્રમણ કેમ થાય ! ॥ ૫૭ ॥

શ્રીપતયે પણ એમજ કહેલ છે કે,

યદ્યેવમંબરચરા વિહગાઃ સ્વનીઙ્-
માસાદયંતિ ન ચલુ ભ્રમણે ધરિત્ર્યાઃ ।
કિંચાંબુદા અપિ ન ભૂરિપયોમુચઃ સ્યુ-
ર્દેશસ્ય પૂર્વગમનેન ચિરાય હંત ॥ ૫૮ ॥

ભૂગોલવેગજનિતેન સમીરણેન
કેત્વાદયોડપ્યપરદિગ્ગતયઃ સદા સ્યુઃ ।
પ્રાસાદભૂધરશિરાંસ્યપિ સંપન્નંતિ
તસ્માદ્ગમત્યુદુગણસ્ત્વચલાડચલૈવ ॥ ૫૯ ॥

જે એરીતે પૃથિવીનું ભ્રમણ હોય તો,
આકાશમાં ઉડનારાં પક્ષિયો જરૂર પો-
તાના માળાપ્રત્યે આવી શકે નહીં ! વળી
ભૂભ્રમણ સાથે દેશનું પણ પૂર્વમાં ભ્રમણ
હોવાને લીધે વાદળાં ઘણા કાળ સુધી
ઘણું પાણી વર્ષનારાં કેમ થતાં નથી ! ॥૫૮॥

વળી ભૂગોલના ફરવાના વેગેકરી ઉત્પન્ન
થયેલા વાયુવટે ધ્વજ્જલ્દિ નિરંતર પશ્ચિમ
દિશા ભાળી ઉડવા જોઈએ, ને મંદિર તથા
પર્વતના શિખરો પણ પડી જવા જોઈએ !
માટે નક્ષત્રસમૂહ ફરેછે, ને પૃથિવી અ-
ચળજ છે ॥ ૫૯ ॥

પણ પૃથિવીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તેથી ઉંચા શિખરો પડતા નથી, ને પૃથિવી
પોતાના વાતાવરણ સહિત ફરેછે, તેથી પક્ષી, બાણ, મેઘ તથા ધ્વજ્જલ્દિ વિષે શંકા કર્યા
પ્રમાણે થતું નથી. જે કોઈ ચાલતી ગજાની, ઘોડાની વા આગની ગાડીમાં અથવા
ચાલતા વાહાણ વા આગગોટમાં બેઠેલો પુરૂષ કંઈપણ વસ્તુને સીધી લીટીમાં ઉંચે ફે-
કશે, તો તે વસ્તુ પછી તેના હાથમાંજ આવશે, પણ પછવાડે પડશે નહીં. વળી
ઉડનારાં મચ્છિકાદિ ઝીણાં જંતુઓ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં આવ્યા પછી તેની
આસપાસ ઉડેછે, તોપણ પછવાડે રહી જતા નથી. કારણ ચાલતી ગાડી અથવા વા-
હાણનો વેગ તે વસ્તુ તથા જંતુઓમાં આવેછે, ને તે વસ્તુ તથા જંતુઓ તે ગાડી
અથવા વાહાણ કરતાં અડધ હોવાથી તેના વેગમાંથી છુટી શકતા નથી, માટે તેની
સાથેજ રહેછે; એ અનુભવસિદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે આ ભૂગોલનો ફરવાનો વેગ
તેની આસપાસ ફરતા વાતાવરણમાં તથા વાતાવરણમાં રહેલા પદ્ધાર્થોમાં
આવેછે, તેથી તે પૃથિવીની સાથેજ નિરંતર ફર્યા કરેછે. માટે પૃથિવીના ફરવાથી
વાતાવરણમાં કંઈ ઉલટો વેગ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી શિખરો પડતા નથી, પક્ષિયો
પણ ગાડી અથવા વાહાણમાંની માંખીની પેઠે પોતાના નિત્ય સ્થાનમાં આવી શકેછે;
ઉંચે ફેંકેલો બાણ પશ્ચિમ દિશામાં જતો નથી પણ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં
ઉછળેલા પદાર્થની પેઠે પાછો ત્યાંજ પડેછે; અને વાદળ તથા ધ્વજ્જલ્દિ પણ નિત્ય
પશ્ચિમ તરફ જતા નથી. માટે આર્યભટ્ટે કહ્યા પ્રમાણે ભૂગોલ ફરેછે, ને નક્ષત્રો સ્થિર
છે, પણ ભૂના ભ્રમણથીજ તેમનો નિત્ય ઉદયાસ્ત દેખાયજ; અને તેથીજ દિવસ તથા
રાત્રિ થાયછે. વળી પૃથિવી ફરતી ન હોય તો ઉંચેથી મુકી લીધેલો કોઈપણ ભારી પદાર્થ
પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પોતાના પડવાના સ્થાનની નીચેના બિંદુ ઉપરજ પડવો
જોઈએ, પણ તેમ ન થતાં તે નિત્ય નીચેના બિંદુથી પૂર્વમાં થોડેક દૂર પડેછે; માટે
પૃથિવી પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ફરેછે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલ છે. જેમ કોઈ ચાલ-

તી ગાડીના ચક્રના ઘેરાવા ઉપરના ખિંદુ તે ચક્રની ધરી પાસેના ખિંદુ કરતાં વધારે વેગથી ફરેછે, કારણ પાસેના ખિંદુ કરતાં દૂરના ખિંદુને વધારે પ્રદેશ ફરવો પડેછે; જેથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, ફરતી વસ્તુના પાસેના ખિંદુ કરતાં દૂરના ખિંદુમાં વધારે વેગ આવે છે; તેજ પ્રમાણે આ ફરનારી પૃથિવીના પાસેના ખિંદુ કરતાં ગિરિ, મંદિર તથા મેહેલના શિખરાદિ ઉચા ભાગના ખિંદુને વેગ વધારે હોયછે, જે તે ઠેકાણેથી મૂકી દીધેલા પદાર્થમાં તેના પૃથ્વી ઉપર આવતા સુધી આવડું રહેછે, તેથી તે પદાર્થ પોતાની નીચેના ખિંદુથી પૂર્વમાં થોડેક દૂર નિત્ય પડેછે, એ અનુભવસિદ્ધ છે માટે પૃથિવી ફરેછે. વળી આકર્ષણ શક્તિના નિયમ પ્રમાણે મોહોટા પદાર્થ નાહાના પદાર્થને ફરતા નથી, તો સૂર્ય તથા નક્ષત્રો પૃથ્વીના ગોલકરતાં ઘણા મોહોટા હોવાથી તેને ફરવા ન જોઈયે, પણ પૃથિવીના ફરવાથીજ ફરતા ભાસવા જોઈયે. પૃથિવીનો અર્ધગોળ સૂર્યકિરણોથી એકજ સમય પ્રકાશિત થાયછે, ન્યાં દિવસ કહેવાય છે; ને જેમ જેમ પૃથિવી ફરતી જાય છે, તેમ તેમ તેનો પશ્ચિમ ભાગ સૂર્યની સામે આવતાં પ્રકાશિત થતો જાય છે, ને પૂર્વ ભાગ પૃથિવીનુંજ અંગ સૂર્યની આડે આવ્યાથી અપ્રકાશિત થાયછે, ન્યાં રાત્રિ કહેવાય છે. પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે જે સ્થાને સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ થાયછે, તે તે સ્થાનથી પૂર્વ પશ્ચિમે છ હજાર કોશ ઉપર સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્ય રાત્રિ થાયછે. એશિયાણંડના આ હિંદુસ્થાન દેશથી અમેરિકાણંડનો મેક્સિકો દેશ છ હજાર કોશ પૂર્વ પશ્ચિમ દૂર છે, તેથી કહ્યા પ્રમાણે તે એક દેશમાં જો સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ હોયછે, તો બીજા દેશમાં સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્યરાત્રિ હોયછે, એમ હમણાં વિજ્ઞાનીના તારથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલાપાદમાં કહ્યું છે કે,

ઉદયો યો લંકાયાં
સૌસ્તમયઃ સવિતુરેવ સિદ્ધપુરે ।
મધ્યાહ્નો યમકોત્પાં
રોમકવિપયેર્ધરાત્રિસ્સ્યાત્ ॥ ૬૦ ॥

લંકામાં જે સૂર્યનો ઉદય, તેજ સિદ્ધપુરમાં અસ્ત, યમકોટિમાં મધ્યાન્હ અને રોમક દેશમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૦ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

લંકાપુરેર્કસ્ય યદોદયઃ સ્યા-
ત્તદા દિનાર્થં યમકોટિપુર્યામ્ ।
અથસ્તદા સિદ્ધપુરેસ્તકાલઃ
સ્યાદ્રોમકે રાત્રિદલં તદૈવ ॥ ૬૧ ॥

લંકાપુરીમાં જ્યારે સૂર્યનો ઉદય હોયછે, ત્યારે યમકોટિ પુરીમાં મધ્યાન્હ, નીચેના સિદ્ધપુરમાં અસ્તસમય અને રોમક પુરમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

પૃથિવી ઉપરની એ ચારે પુરીનાં સ્થાન તથા બન્ને ધ્રુવની વસ્તી વિષયમાં ભાસ્કરાચાર્યે ગોલાધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

લંકાકુમધ્યે યમકોટિરસ્યાઃ
પ્રાક્ષ્વશ્ચિમે રોમકપત્તનં ચ ।
અધસ્તતઃ સિદ્ધપુરં સુમેરુઃ
સૌમ્યેઽથ યામ્યે વડવાનલશ્ચ ॥ ૬૨ ॥

લંકા પૃથિવીની મધ્યમાં છે, એની પૂર્વે
યમકોટી, પશ્ચિમે રોમક શેહર તથા નીચે
સિદ્ધપુર છે. અને ઉત્તરમાં સુમેરુ એટલે
પૃથિવીની ઉત્તર ટોચ તથા દક્ષિણમાં
વડવાનળ એટલે પૃથિવીની દક્ષિણ
ટોચ છે ॥ ૬૨ ॥

કુવૃત્તપાદાંતરિતાનિ તાનિ
સ્થાનાનિ ષડ્ગોલવિદો વદંતિ ।
વસંતિ મેરૌ મુરસિદ્ધસંઘા
ઔર્વે ચ સર્વે નરકાઃ સદૈત્યાઃ ॥ ૬૩ ॥

તે છ સ્થાન પૃથિવી ગોલના ચોથા ચોથા
ભાગને અંતરે છે, એમ ભૂગોલ જ્ઞાણુનારા
કહે છે. ઉત્તર ટોચમાં દેવતા તથા સિદ્ધના
સમૂહ વસે છે અને દક્ષિણ ટોચમાં દૈત્યો
સહિત સર્વ નરકો છે ॥ ૬૩ ॥

આ ભૂગોલ ઉપર રહેનારા મનુષ્યોને પરસ્પરે આ પ્રમાણે લાગે છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના
ભૂગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ઉપર્યાત્માનમન્યોન્યં
કલ્પયંતિ મુરમુરઃ ।
અન્યેઽપિ સમમૂત્રસ્થા
મન્યંતેઽધઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૬૪ ॥

ઉત્તર ટોચવાસી દેવ અને દક્ષિણ ટોચ-
વાસી દૈત્ય પોતપોતાને એક બીજાની
ઉપર કલ્પે છે. બીજા પણ ભૂગોલના
સમસૂત્રમાં રહેનારા પરસ્પરે નીચે
માને છે ॥ ૬૪ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પણ ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

સ્વર્મેરુસ્થલમધ્યે
નરકો વડવામુરુશ્ચ જલમધ્યે ।
અમરમરા મન્યંતે
પરસ્પરમધઃસ્થિતાન્નિયતમ્ ॥ ૬૫ ॥

સ્વર્ગરૂપ ઉત્તર ટોચ સ્થલના મધ્યમાં,
ને નરકરૂપ દક્ષિણ ટોચ જલના મધ્યમાં
છે. દેવ અને દૈત્યો નિત્ય પરસ્પરે નીચે
રહેલા માને છે ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

યો યત્ર તિષ્ઠત્યવનાં તલસ્થા-
માત્માનમસ્યા ઉપરિ સ્થિતં ચ ।
સ મન્યતેઽતઃ કુચતુર્થસંસ્થા-
મિથશ્ચ તે તિર્યગિવામનંતિ ॥ ૬૬ ॥

જે જ્યાં રહે છે, તે ત્યાં પૃથિવીને પોતાના
પગની નીચે અને પોતાને તેની ઉપર
રહેલો માને છે. માટે પૃથ્વી ગોલના ચોથા
ચોથા ભાગને અંતરે રહેનારા મનુષ્યો
પરસ્પરે જાણે વાંકા રહ્યા હોય તેમ
માને છે ॥ ૬૬ ॥

અધઃશિરસ્કાઃ કુદલાંતરસ્થા-
શ્ચાયામનુષ્યા ઇવ નીરતીરે ।
આનાકુલાસ્તિર્યગધઃસ્થિતાશ્ચ
તિષ્ઠંતિ તે તત્ર વયં યથાત્ર ॥ ૬૭ ॥

પૃથિવીના બીજા અર્ધગોલમાં રહેનારા
મનુષ્ય, પાણીના કીનારા ઉપર ઉભેલા
મનુષ્યની પાણીમાં દેખાતી છાયાની પેઠે
બાણે ઉંધે મસ્તકે રહેલાં છે, અને એ
રીતે નીચે તથા વાંકા રહેલ તેઓ, કેંપણ
આકુળતા વગર આપણે જેમ અહીં
રહિયે છીએ, તેમ ત્યાં રહેછે ॥ ૬૭ ॥

પણ ભૂગોલ ચોમેરથી ગોલ છે, ને તેને ફરતું આકાશ છે, તેથી તેના કોઈ પણ
સ્થાન ઉપર ઉભેલા મનુષ્યના ઉપર નિરંતર આકાશ હોય છે, માટે નીચે ઉંચેની
કલ્પના વ્યર્થ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વત્રૈવ મહીગોલે
સ્વસ્થાનમુપરિસ્થિતમ્ ।
મન્યંતે સ્વે યતો ગોલ-
સ્તસ્ય કોઽર્ધ્વ ક્વાપ્યધઃ ॥ ૬૮ ॥

પૃથિવી બધી બાબુથી ગોલજ છે, માટે
મનુષ્ય પોતપોતાના સ્થાનને ઉપર રહેલું
માનેછે. પણ આકાશમાં ગોલ છે, તેનું
ઉંચાપણું અથવા નીચાપણું કયાં છે ?
અર્થાત્ નથી ॥ ૬૮ ॥

આ ભૂગોલની વર્તુલમધ્યરેખા તથા તેની બન્ને બાબુનો પ્રદેશ જે ઉત્તર તથા
દક્ષિણ અયનની વચમાં આવેલ છે, ત્યાં સૂર્યકિરણ સીધાં પડવાથી ઉષ્ણતા અધિક
હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને ઉષ્ણકટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંની વસ્તી કદે નાહાની અને રંગે
શ્યામ તથા ઘઉંલા વર્ણ થાયછે. ઉત્તર અયન તથા ઉત્તર ધ્રુવની વચ્ચે અને દક્ષિણ અયન
તથા દક્ષિણ ધ્રુવની વચ્ચે આવેલા દેશો ઉપર સૂર્યકિરણો વાંકાં પડવાથી ત્યાં ઉષ્ણતા
ન્યૂન હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને સમશીતોષ્ણ કટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંના લોક શરીરે
દૃઢ, ઉંચા તથા શ્વેત થાયછે. અને છેક ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેના દેશોમાં સૂર્ય-
કિરણ તદન આડાં પડેછે, જેથી ત્યાં ઉષ્ણતા નહીં જેવી હોવાથી તે શીત કટિબંધ
કહેવાય છે; ને ત્યાંના મનુષ્યો શરીરે ઠીંગણા, ભરેલા તથા શ્વેત થાયછે. એ સર્વ
ઠેકાણે વસનારા મનુષ્યોને પૃથિવી ગોલ હોવાથી તથા તેના ફરવાથી સૂર્ય તથા નક્ષત્રો
આ પ્રમાણે ફરતા દેખાયછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સવ્યં ભ્રમતિ દેવાનાં-
મપસવ્યં સુરદ્વિષામ્ ।
ઉપરિષ્ઠાઙ્ગગોલોઽયં
વ્યક્ષે પશ્યાન્મુલ્લઃ સદા ॥ ૬૯ ॥

આ નક્ષત્રમંડલ ઉત્તર ટોંચવાસી દેવોને
મુલટી રીતે એટલે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ,
તથા ઉત્તર દિશાના ક્રમથી અને દક્ષિણ
ટોંચવાસી દૈત્યોને એથી ઉલટા એટલે
પૂર્વ, ઉત્તર, પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ દિશાના
ક્રમથી ફરેછે. પણ મધ્ય પ્રદેશવાસી મ-
નુષ્યોને સદા માથે રહી પૂર્વથી પશ્ચિમ
દિશાતરફ ફરેછે ॥ ૬૯ ॥

દેવાસુરા વિષુવતિ
ક્ષિતિજસ્થં દિવાકરમ્ ।
પશ્યંત્યન્યોન્યમેતેષાં
વામસવ્યે દિનક્ષપે ॥ ૭૦ ॥

દિવસ રાત્રિ સરખાં થવાના સમયે દેવ
અને દૈત્યો સૂર્યને, ક્ષિતિજ એટલે જ્યાં
પૃથ્વી અને આકાશ મળેલાં ભાસેછે, તે
વૃત્તમાં રહેલો દેખેછે; એમના દિવસ રાત્રિ
એક બીજાથી ઉલટાં થાયછે ॥ ૭૦ ॥

પ્રશ્નગુપ્તે પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

સૌમ્યમપમંડલાર્ધ
મેષાર્ધં સવ્યગં સદા દેવાઃ ।
પશ્યન્તિ તુલાર્ધ
દક્ષિણમપસવ્યગં દૈત્યાઃ ॥ ૭૧ ॥

રાશિચક્રના મેષથી કન્યા રાશિપર્યંત ઉ-
ત્તર તરફના અર્ધભાગને સદૈવ દેવો સુ-
લટી રીતે અને તુલાથી મીન રાશિપર્યંત
દક્ષિણ તરફના અર્ધભાગને દૈત્યો ઉલટી
રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૧ ॥

આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહેલ છે કે,

દેવાઃ પશ્યન્તિ ભગોલાર્ધ-
મુદ્ગમેરુસંસ્થિતાઃ સવ્યમ્ ।
અપસવ્યગં તથાર્ધ
દક્ષિણવદવામુત્તરે પ્રેતાઃ ॥ ૭૨ ॥

ઉત્તર ટોચમાં રહેનારા દેવો નક્ષત્ર મંડ-
ળના અર્ધભાગને સુલટી રીતે અને બા-
કીના અર્ધભાગને દક્ષિણ ટોચમાં રહેનારા
દૈત્યો ઉલટી રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૨ ॥

સિદ્ધાંતશિશોમણિમાં પણ કહ્યું છે કે,

નિરક્ષદેશે ક્ષિતિમંડલોપગૌ
ધ્રુવૌ નરઃ પશ્યતિ દક્ષિણોત્તરૌ ।
તદાશ્રિતં સ્વેજલયંત્રવત્તથા
ભ્રમરચક્રં નિજમસ્તકોપરિ ॥ ૭૩ ॥

પૃથ્વીની વર્તુલમધ્યરેખા ઉપર રહેનાર
મનુષ્ય દક્ષિણ તથા ઉત્તર ધ્રુવના તારાને
પૃથ્વીગોલની સાથે લાગેલા દેખેછે અને
આકાશમાં બાજુ તે બન્ને ધ્રુવના આધારે
રહેલ નક્ષત્રમંડળને પોતાના માથાઉપર
પાણીના રાંહાંટની પેઠે ફરતું દેખેછે ॥ ૭૩ ॥

સૌમ્યં ધ્રુવં મેરુગતાઃ સ્વમધ્યે
યામ્યં ચ દૈત્યા નિજમસ્તકોર્ધ્વે ।
સવ્યાપસવ્યં ભ્રમરચક્રં
વિલોકયતિ ક્ષિતિજમસક્તમ્ ॥ ૭૪ ॥

પૃથ્વીની ઉત્તર ટોચમાં રહેલા દેવ, ઉત્તર
ધ્રુવના તારાને આકાશની મધ્યમાં અર્થાત્
પોતાના માથાઉપર તથા દક્ષિણ ટોચમાં
રહેલા દૈત્ય દક્ષિણ ધ્રુવના તારાને પોતાના
માથાઉપર દેખેછે. અને તે બન્ને લોકો
એક બીજાથી ઉલટી રીતે નક્ષત્રમંડ-
ળને પૃથ્વી સાથે લાગેલું તથા ફરતું
દેખેછે ॥ ૭૪ ॥

ઉત્તરગોલે ક્ષિતિજા-
દૂર્ધ્વે પરિતો ભ્રમંતમાદિત્યમ્ ।
સવ્યં ત્રિદશાઃ સતતં
પર્યંત્યસુરા અસવ્યગં પામ્યે ॥ ૭૫ ॥

ઉત્તર ગોલમાં દેવ તથા દક્ષિણ ગોલમાં
દૈત્ય, પરસ્પરે ઉલટી રીતે સૂર્યને ક્ષિતિ જથી
ઉપર ચારે દિશામાં નિરંતર ફરતો
દેખેછે ॥ ૭૫ ॥

વિષુવદ્વૃત્તં ચુસદાં
ક્ષિતિજત્વમિતં તથા ચ દૈત્યાનામ્ ।
ઉત્તરયામ્યૌ ક્રમશો મૂર્ધ્નો-
ધ્વગતો ધ્રુવૌ યતસ્તેષામ્ ॥ ૭૬ ॥

દેવ તથા દૈત્યોને ખગોળની વર્તુલમધ્ય-
રેખા પૃથિવી સાથે લાગેલી દેખાયછે,
કારણ ક્રમથી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવના
તારા તેમના માથા ઉપર હોયછે ॥ ૭૬ ॥

યો હિ પ્રદેશોઽપમમંડલસ્ય
તિર્યક્સ્થિતો યાત્યુદયં તથાસ્તમ્ ।
સોલ્પેન કાલેન ય ઊર્ધ્વસંસ્થોઽ-
નલ્પેન સોઽસ્માદુદયા ન તુલ્યાઃ ॥ ૭૭ ॥

રાશિચક્રનો જે ભાગ અર્થાત્ તારા વાંકા
રહેલા ભાસેછે, તે થોડા વખતે અને જે
ભાગ એટલે તારા ઉંચે રહેલા ભાસેછે,
તે ઘણા વખતે ઉદય તથા અસ્તને
પામેછે માટે તારાઓનો ઉદય એકસરખો
નથી ॥ ૭૭ ॥

ત્ર્યંશયુઙ્ગવરસાઃ પલાંશકા
યત્ર તત્ર વિપયે કદાચન ।
દૃશ્યતે ન મકરો ન કાર્મુકં
કિંચ કર્કિમિથુનૌ સદોદિતૌ ॥ ૭૮ ॥

પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાથી ઉત્તરે જ્યાં,
પૃથિવીની ઉત્તર દક્ષિણ પરિધિના કદપેલા
૩૬૦ અંશમાંના ૬૬ $\frac{1}{2}$ અંશ આવેછે, તે
દેશમાં કોઈ કાળે મકર તથા ધનુષ્
રાશિના તારા દેખાતા નથી, પણ કર્ક
તથા મિથુન રાશિના તારા સદા ઉદય
પામેલા હોયછે ॥ ૭૮ ॥

યત્ર સાંઘ્રિગજવાજિસંમિતા
તત્ર વૃશ્ચિકચતુષ્ટયં ન ચ ।
દૃશ્યતેઽથ વૃષભાચ્ચતુષ્ટયં
સર્વદા સમુદિતં ચ લક્ષ્યતે ॥ ૭૯ ॥

અને જ્યાં ૭૮ $\frac{1}{2}$ અંશ આવેછે, તે દેશમાં
વૃશ્ચિકથી કુંભ પર્યંત ચાર રાશિના તારા
દેખાતા નથી, પણ વૃષભથી સિંહ પર્યંત
ચાર રાશિના તારા સદા ઉદય પામેલા
જણાયછે ॥ ૭૯ ॥

યત્ર તેઽથ નવતિઃ પલાંશકા-
સ્તત્ર કાંચનગિરૌ કદાચન ।
દૃશ્યતે ન મદલં તુલાદિકં
સર્વદા સમુદિતં ક્રિયાદિકમ્ ॥ ૮૦ ॥

તેમ જ્યાં તે ૯૦ અંશ આવેછે, તે ઉત્તર
દોચ સંબંધી દેશમાં કોઈ કાળે તુળાથી
મીન પર્યંત નક્ષત્રમંડલનું અર્ધ દેખાતું
નથી, પણ સદા કર્કથી ધનુષ્ પર્યંત અર્ધ
નક્ષત્રમંડળ ઉદય પામેલું દેખાયછે ॥ ૮૦ ॥

આ ભૂગોલ પણ અનંત આકાશમાં દેખાતા બુધ શુક્રાદિ ગ્રહ જેવો એક ગ્રહ છે.
એ સર્વ ગ્રહ ચક્રની પેઠે પોતાના અંગે ફરેછે, જેથી તેમના ઉપર દિવસ તથા રાત્રિ

થાયછે. અને પોતાના અંગે કરતાં કરતાં તેઓ સૂર્યને ફરી આવેછે, તેવા એક ફેરાનો તેમનો વર્ષ કેહેવાય છે, ને તેટલા વખતમાં તેમના ઉપર ઋતુઓ થાયછે. કેટલાક ગ્રહને ફરનારા ઉપગ્રહો છે, જે ચંદ્રો કેહેવાય છે; તેમના પણ પોતાના અંગે ફરવાથી દિવસ રાત્રિ થાયછે, અને પોતાના ગ્રહ સાથે રહી સૂર્યને ફરવાથી વર્ષ તથા ઋતુઓ થાયછે. સર્વ ગ્રહો પોતાની વચમાંના એક ગોલને મધ્યમાં રાખી તેને ફરેછે, અને મધ્ય ગોલથી જે ગ્રહ પાસે હોયછે, તેને આકાશમાં થોડો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, એટલે તે થોડા વખતમાં રાશિ ચક્ર ફરી રહેછે; પણ જે ગ્રહ દૂર હોયછે, તેને ઘણો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, જેથી બારે રાશિ ફરી રહેતાં તેને ઘણો વખત લાગેછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

उपरिस्थस्य महती
कक्षाल्पाधःस्थितस्य च ।
महत्या कक्षया भागा
महांतोऽल्पास्तथाल्पया ॥ ८१ ॥

ઉંચેના ગ્રહનો ફરવાનો માર્ગ મોહોટો તથા નીચેના ગ્રહનો નાહોનો હોયછે. અને મોહોટા માર્ગે કરી રાશિચક્રના મોહોટા તથા નાહોનાએ કરી નાહોના ભાગ થાયછે ॥ ૮૧ ॥

कालेनाल्पेन भगणं
भुंक्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः ।
ग्रहः कालेन महता
मंडले महति भ्रमन् ॥ ८२ ॥

નાહોના માર્ગે કરી ફરનાર ગ્રહ રાશિચક્રને થોડો કાલ અને મોહોટા માર્ગે કરી ફરનાર ગ્રહ ઘણો કાળ ભોગવેછે ॥ ૮૨ ॥

સર્વ ગ્રહો પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જઈ લંબગોલ માર્ગે કરી સૂર્યને ફરેછે, પૃથિવીને ફરતા નથી, કેમકે જો પૃથિવીને ફરતા હોય તો પૃથિવીના ચંદ્રની પેઠે તેઓ એક સરખી રીતે ફરવા બેઠયે. પણ તેમ ન થતાં તેઓ કોઈ સમય જલદી તથા કોઈવેળા આસ્તે જતાં જણાયછે. કોઈ વેળા પાછા હઠતા તથા કોઈ સમય સ્થિર લાસેછે. વળી કોઈ વેળા પૃથિવીથી ઘણા દૂર જાયછે, ને કોઈ સમય ઘણા પાસે આવેછે; માટે તેઓ પૃથિવીને ફરતા નથી, પણ પૃથિવી મહિત તે સર્વ સૂર્યને ફરેછે, તેથીજ એમ દેખાયછે. બુધ તથા શુક્ર ગ્રહ નિરંતર સૂર્યની આગળ પાછળ દેખાયછે, કોઈ કાલે પણ સૂર્યની સામે દેખાતા નથી, એટલે તેમની તથા સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી આવતી નથી. કેમકે તેઓ સૂર્યને પાસેના ગ્રહ છે, ને પૃથ્વી તે પછીનો ગ્રહ છે, તેથી તેમના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગની અંદર આવેલા છે. જ્યારે તેઓ ફરતા ફરતા સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાંથી જાયછે, ત્યારે પાછા હઠતા દેખાયછે, ને પૃથિવીની પાસે આવેછે. પણ જ્યારે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાયછે, ત્યારે આગળ જતા દેખાયછે, ને પૃથિવીથી છેટા થાયછે. જ્યારે પોતાના માર્ગમાં વળીને પૃથિવીના માર્ગની પાછળથી સામે આવતા હોય અથવા આગળથી સામે જતા હોય, ત્યારે પ્રથમ સ્થિર લાસી પછી આસ્તે જતા જણાઈ બાજુએ આવવાથી જલદી જતા જણાયછે. તેમ જેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગથી બહાર છે, એવા પૃથિવી પછીના મંગળાદિ ગ્રહમાંના કોઈ ગ્રહના માર્ગની પાછલથી

પૃથિવી સામે જતી હોય, તો તે અહુ પ્રથમ સ્થિર લાસેછે. પછી જેમ જેમ પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં વળતી જાયછે, તેમ તેમ તે અહુ પાછો હુટતો દેખાયછે; પછી સ્થિર દેખાઈ જ્યારે પૃથિવી વધારે વળેછે, ત્યારે ફરી પૂર્વમાં પ્રથમ આસ્તે જતો જણાઈ બાબુમાં આવવાથી જલદી જતો દેખાયછે. વળી પૃથિવી પોતાથી બાહારના અહુ કરતાં સૂર્યને જલદી ફરી રહેછે, તેથી ફરતી ફરતી જ્યારે તે અહુ અને સૂર્યની વચ્ચે આવેછે, ત્યારે તે અહુ પૃથિવીની પાસે અને સૂર્યની સામે હોયછે, તેથી વધારે પ્રકાશિત દેખાયછે. પણ જ્યારે પૃથિવી સૂર્યની બીજી તરફ જાયછે, ત્યારે તે અહુ પૃથિવીથી ઘણું દૂર અને સૂર્યની તરફ હોયછે; જેથી ઓછો પ્રકાશિત દેખાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे
नीचस्थितः स्यान्निकटे धरित्र्याः ।
अतोऽणुर्विवः पृथुलश्च भाति
भानोस्तथा सन्नसुदूरवर्ती ॥ ૮૨ ॥

જ્યારે અહુ ઉચ્ચનો થાયછે, ત્યારે પૃથિ-
વીથી દૂર અને જ્યારે નીચનો થાયછે,
ત્યારે પૃથિવીની પાસે હોયછે; તેથી ના-
હોનો તથા મોહોટો અને સૂર્યની સમીપ
તથા દૂર લાસેછે ॥ ૮૩ ॥

એથી એમ જણાયછે કે, પૃથિવી સહિત સર્વ અહો સૂર્યને ફરેછે; અને તેને ફર-
નારા હરકોઈ અહુઉપરથી તે અહુના ફરવાના માર્ગની અંદર જેમના માર્ગ છે એવા અહુ,
પૃથિવી ઉપરથી બુધશુકની પેઠે દેખાયછે. વળી જેમના ફરવાના માર્ગ તે અહુના માર્ગથી
બાહર છે એવા અહુ, પૃથિવી ઉપરથી મંગલાદિ અહુની પેઠે દેખાયછે. પણ સૂર્યઉપરથી
તો બધા અહુ એકજ રીતે પોતપોતાના માર્ગમાં ફરતા દેખાયછે, કારણ તે સર્વની મ-
ધ્યમાં છે. સર્વ અહુ પરમાણુનાં કાર્ય છે, ને પરમાણુ તેમના કારણ છે. પરમાણુ મા-
ત્રમાં પરસ્પરે ખેંચવાની શક્તિ છે, જે “ કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણ હોયછે ” એ નિયમ
પ્રમાણુ તે સર્વ અહોમાં પણ વર્તમાન છે. પણ સૂર્ય સર્વ કરતાં મોહોટો હોવાથી તો
નામાં સર્વ કરતાં વધારેછે, જેથી તે પોતે મધ્યમાં રહી સર્વ અહોને ધારણ કરી પોતાની
આસપાસ ફેરવેછે. ઋગ્વેદના ત્રીજા મંડળના પદ સૂક્તની પેહેલી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ॥ ૮૪ ॥

સૂર્યે પૃથિવી અને અહોને ધારણ કરેલ-
છે ॥ ૮૪ ॥

એજ વેદના ચોથા મંડળના સૂક્ત ૫૩ ની બીજી ઋચામાં કહેલ છે કે,

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः ॥ ૮૫ ॥

પ્રકાશ તથા વૃષ્ટ્યાદિયે કરી પાલન કર-
નાર સૂર્ય, અહો તથા બૂલોકને ધારણ ક-
રનાર છે ॥ ૮૫ ॥

વળી એજ વેદના દશમા મંડળના સૂક્ત ૧૪૯ ની પેહેલી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

सविता यंत्रैः पृथिवीमरम्णात् ।
अस्कंभने सविताद्यामहंहत् ॥ ૮૬ ॥

નિરાધાર પ્રદેશમાં સર્વના મધ્યસ્થાનમાં
રહેલા સૂર્યે યંત્રેકરી પૃથિવીને રક્ષાડીછે,
ને અહોને દબ કર્યાછે ॥ ૮૬ ॥

એજ આકર્ષણશક્તિવડે ચંદ્ર તથા સૂર્ય સમુદ્રના પાણીને ખેંચેછે, જેથી તેમાં ભરતી તથા ઓટ થાયછે. અમાવાસ્યાયે તે બન્ને એકજ બાબુ હોવાથી સમુદ્રઉપર તેમનું ભેવડું આકર્ષણ હોયછે, જેથી ભરતી મોહોટી થાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યથી છેદો થઈ પૃથિવીની બીજી બાબુમાં આવતો જાયછે, તેમ તેમ ભરતી ઓછી થતી જાયછે. એ ક્રમ શુક્લપક્ષની સાતમ આઠમ સુધી રહેછે; એ બન્ને દિવસે ભરતી ઓછામાં ઓછી થાયછે, કારણ ચંદ્ર સામે હોયછે, ને સૂર્ય બાબુમાં હોયછે, તેથી એકનું સામેથી ને બીજાનું બાબુમાંથી આકર્ષણ થવાને લીધે ભરતી વંટાઈ જાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યની સામે આવતો જાયછે, તેમ તેમ પાછી ભરતી મોહોટી થતી જાયછે. એ ક્રમ પૌર્ણિમાસુધી રહી તે દિને ભરતી મોહોટી થાયછે, કારણ સમુદ્ર ઉપર એક તરફથી ચંદ્રનું ને બીજી તરફથી સૂર્યનું આકર્ષણ હોયછે. તે પછી ચંદ્ર પાછો સૂર્યની તરફ જાયછે, તેથી શુક્લપક્ષની પેઠે કૃષ્ણપક્ષમાં પણ સાતમ આઠમ સુધી ભરતી ઓછી થવાનો ક્રમ તથા તે પછી અમાવાસ્યા પર્યંત વધવાનો ક્રમ ચાલુ રહેછે. આકર્ષણ સમસૂત્રમા થાયછે, તેથી પૃથિવીના જે ભાગઉપર ભરતી હોયછે, તે ભાગથી પૂર્વ પશ્ચિમ છ હજાર કેશો પણ ભરતી થાયછે. જોકે સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્નેના આકર્ષણથી ભરતી થાયછે, તોયપણ ચંદ્ર પૃથિવીથી ઘણો નજીક છે, ને સૂર્ય ઘણો છેદે છે, તેથી ભરતીનો બધો આધાર ચંદ્રઉપર છે. માઘકાવ્યના બીજા સર્ગમાં કહ્યું છે કે,

પૂર્ણચંદ્રોદયાકાંક્ષી દૃષ્ટાંતોઽન્ન
મહાર્ણવઃ ॥૮૭॥

પૂર્ણ સમુદ્ર ચંદ્રોદયની ઈચ્છા રાખેછે એ
દૃષ્ટાંત ॥ ૮૭ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે પંચતંત્રના બીજા તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

નદીસઃપરિપૂર્ણોઽપિચંદ્રોદયમપેક્ષતે ॥૮૮॥ સમુદ્ર પરિપૂર્ણતાં ચંદ્રોદયને ઈચ્છેછે ॥૮૮॥

ભૂગોળના ચંદ્રની સન્નુબના ભાગઉપર જે વખતે પાણી વધેછે, તેજ વખતે બાબુના ભાગ ઉપર પાણી ઘટેછે. જ્યાં પાણી વધેછે, ત્યાં ભરતી ને જ્યાં ઘટેછે, ત્યાં ઓટ કેહેવાયછે, પણ મૂલ પાણીમાં કંઈ વધારો કે ઘટારો થતો નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસીના સપ્તપ્રકરણમાં પૃથિવીવર્ણન.

॥ તેજોવર્ણન ॥

હવે અહ તથા ઉપગ્રહોમાં જે પ્રકાશ દેખાયછે, તે તેમનો પોતાનો નથી પણ સૂર્યનો છે, કેમકે તેમના ઉપર સૂર્યનો જે પ્રકાશ પડેછે, તેજ પ્રતિક્ષિત થઈને દેખાયછે. માટે તેઓ પરપ્રકાશ અને સૂર્ય સ્વપ્રકાશ ગોલ કેહેવાયછે. ઋગ્વેદનાં મંડલ ૪ સૂક્ત ૫૩ ઋચા ૪ માં કહ્યું છે કે,

અવિનાશી સૂર્ય, અહ તથા ઉપગ્રહાદિ
અદાખ્યો સ્થવનાનિ પ્રવાકસત્ ॥ ૮૯ ॥ લોકોને પ્રકાશ કરનારો છે ॥ ૮૯ ॥

વળી એજ વેદનાં મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૮૪ ઋચા ૧૫ માં પણ કહ્યું છે કે,

અત્રાહગોરમન્વત નામ ત્વદુરપીચ્યમ્ ।
સ્થાચંદ્રમસો ગૃહે ॥ ૯૦ ॥

પૃથિવીને ફરનારા આ ચંદ્રમંડલમાં રાત્રીની
વખતે જે તેજ છે, તે સૂર્યનું છે એમ
પ્રાચીન પુરૂષોએ માન્યું છે ॥ ૯૦ ॥

આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહ્યું છે કે,

ભૂગ્રહમાનાં ગોલાર્ધાનિ
સ્વચ્છાયયા વિવર્ણાનિ ।
અર્ધાનિ યથાસારં
સૂર્યાભિમુખાનિ દીપ્યંતે ॥ ૯૧ ॥

પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષત્રોના અર્ધગોલ
પોતાની છાયાએ કરી પ્રકાશહીન હોયછે,
ને અર્ધગોલ જે સૂર્યની સન્મુખ હોયછે,
તે પોતપોતાના કદ પ્રમાણે પ્રકાશે-
છે ॥ ૯૧ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે પણ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

તરણિકિરણસંગાદેષ પીયૂષપિંદો
દિનકરદિશિ ચંદ્રશંદ્રિકાભિશ્ચકાસ્તિ ।
તદિતરદિશિ બાલાકુંતલશ્યામલશ્રી-
ર્ષદેવેત્તિ નિજમૂર્તિચ્છાયયૈવાતપસ્થઃ ॥ ૯૨ ॥

તડકામાં રાખેલા ઘડાની પેઠે સૂર્યકિર-
ણના સંગથી આ અમૃતપિંડરૂપ ચંદ્ર,
પોતાના સૂર્ય તરફના ભાગમાં ચંદ્રિકાએ
કરી પ્રકાશેછે, ને બીજા ભાગમાં પોતાના
અંગનીજ છાયાએ કરી કુમારી સ્ત્રીના ગુહ-
લિયાળા કેશ જેવી શ્યામ શોભાવાળો
હોયછે ॥ ૯૨ ॥

શ્રીપતિયે પણ એમજ કહ્યું છે:—

ધાન્ના ધામનિધેરયં જલમયો
ધત્તે સુધાદીધિતિઃ
સઘઃ કૃત્તમૃણાલકંદવિશદ-
ચ્છાયાં વિવસ્વદિશિ ।
હર્મ્યે ધર્મઘૃણૈઃ કરૈર્ષદેત્તિ
ન્યક્ષિન્ વિભાગે પુન-
ર્બાલાકુંતલકાલતાં કલયતિ
સ્વચ્છાં તનોશ્ચાયયા ॥ ૯૩ ॥

જેમ ઘરમાં રાખેલા ઘડો સૂર્યકિરણો
કરી અર્ધ પ્રકાશિત તથા અર્ધ અપ્રકા-
શિત થાયછે, તેમ આ જલમય અમૃત-
કિરણવાળો ચંદ્ર, સૂર્યના પ્રકાશે કરી
પોતાના સૂર્ય તરફના અર્ધ ભાગમાં ત-
ડકાળ છેદેલા કમલકંદ જેવી રવેત કાંતિને
ધારણ કરેછે, ને ફરી બીજા અર્ધ ભા-
ગમાં પોતાની છાયાવડે કુમારી સ્ત્રીના
કેશ જેવી સ્વચ્છ શ્યામતાને ધારણ ક-
રેછે ॥ ૯૩ ॥

સૂર્યનો પ્રકાશ ગ્રહ વા ઉપગ્રહોના અર્ધગોલ જે સૂર્યની સામે હોયછે, તેના ઉપર
નિરંતર પડેછે, તેથી ન્યારે ચંદ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી હોયછે, ત્યારે ચંદ્રનો
પૃથિવી ઉપરથી દેખાતો અર્ધગોલ સૂર્યની સામે હોયછે, જેથી તે પૂર્ણ પ્રકાશવાળો
દેખાયછે, ને તે દિવસે યૌર્ણિમા કહેવાયછે. મહી કૃષ્ણપક્ષમાં જેમ જેમ ચંદ્ર પૃથિ-

વીની બીજી બાજુમાં અર્થાત્ પૃથિવી અને સૂર્યની વચ્ચેમાં આવતો જાય છે, તેમ તેમ તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછો થઈ, બીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર વધતો જાય છે. તે અમાવાસ્યાપર્યંત. એ ક્રમ ચાલુ રહી, તે દિને ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવેલ હોય છે, એટલે તેનો સૂર્ય તરફનો અર્ધભાગ પ્રકાશિત અને પૃથિવી તરફનો પ્રકાશ વગરનો હોય છે. ફરી શુકલપક્ષમાં પૌર્ણિમાપર્યંત ચંદ્ર ફરતાં ફરતાં પૃથિવીને પોતાની અને સૂર્યની વચ્ચે આણતો જાય છે, તેથી પ્રતિદિવસે તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર પ્રકાશ વધતો જઈ બીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર ઓછો થતો જાય છે. ચંદ્રના એક તરફના અર્ધગોળનો જેટલો ભાગ પ્રકાશિત હોય છે, તેટલોજ તેની બીજી તરફના અર્ધગોળનો ભાગ પ્રકાશ રહિત હોય છે. વરાહમિહિરે પોતાની સંહિતાના ચોથા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમધસ્થસ્યેદો-

ર્માભિર્માનોઃ સિતં ભવત્યર્ધમ્ ।

સ્વચ્છાયયાન્યદસિતં

કુંભસ્યેવાતપસ્થસ્ય ॥ ૯૪ ॥

સલિલમયે શશિનિ રવે-

દીધિતયો મૂર્ચ્છિતાસ્તમો નૈશમ્ ।

ક્ષપયંતિ દર્પણોદર-

વિહતા ઇવ મંદિરસ્પાંતઃ ॥ ૯૫ ॥

ત્યજતોર્ઝકતલં શશિનઃ

પશ્ચાદવલંબતે યથા શૌલ્ક્યમ્ ।

દિનકરવશત્તથેદોઃ

પ્રકાશતેઽધઃ પ્રભૃત્યુદયઃ ॥ ૯૬ ॥

પ્રતિદિવસમેવમર્કાત્

સ્થાનવિશેષેણ શૌલ્ક્યપરિવૃદ્ધિઃ ।

ભવતિ શશિનોઽપરાક્લે

પશ્ચાન્નાગે ઘટસ્યેવ ॥ ૯૭ ॥

વળી સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મૂયાદધઃસ્થસ્ય વિધોરધસ્થ-

મર્થં નદૃશ્યં સફલાસિતં સ્યાત્ ।

દર્શેઽથ માર્ધાન્તરિતસ્ય શુર્કં

તત્પૌર્ણિમાસ્પાં પરિવર્તનેન ॥ ૯૮ ॥

તરફનાં મુકેલા ઘટની પેઠે સૂર્યના તેજ-કરી, નીચે રહેલા ચંદ્રનો અર્ધભાગ સદા શ્વેત થાય છે, ને બીજો અર્ધભાગ તેની પોતાનીજ છાયાએ કરી શ્યામ થાય છે ॥ ૯૪ ॥

જેમ દર્પણમાં પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઈને ગૃહમાંના અંધકારને નાશ કરે છે, તેમ જલમય ચંદ્રને વિષે પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઈને રાત્રિસંબંધી અંધકારને નાશ કરે છે ॥ ૯૫ ॥

જેમ સૂર્યની નીચેના ભાગને મુકતા ચંદ્રનું શ્વેતપણું તેની પછવાડેની બાજુમાં હોય છે, તેમ સૂર્યનાજ પ્રકાશથી ચંદ્રના પૃથિવી તરફના અર્ધભાગનો ઉદય નીચેથી આરંભી થાય છે ॥ ૯૬ ॥

ત્યાર કેડે જેમ મધ્યાન્હ પછી ઘટની પછવાડેના ભાગમાં પ્રકાશ વધતો જાય છે, તેમ પ્રતિદિવસે સૂર્યથી સ્થાનવિશેષે કરી ચંદ્રની શ્વેતતા વધતી જાય છે ॥ ૯૭ ॥

અમાવાસ્યાએ સૂર્યથી નીચે રહેલા ચંદ્રનું મનુષ્ય તરફનું અર્ધ સમગ્ર શ્યામ હોય છે. ને બ્રમણે કરી પૌર્ણિમાએ સૂર્યથી છ રાશિના અંતરે આવેલા તેનું તેજ અર્ધ શ્વેત હોય છે ॥ ૯૮ ॥

उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिदो-
स्त्यजत इन्नं व्रजतश्च मेचकत्वम् ।

जलमयजलजस्य गोलकत्वात्

प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतास्य ॥ ९९ ॥

સૂર્યથી છેટે જતાં ચંદ્રની શ્વેતતા ને પાસે
જતાં શ્યામતા વધતી જાયછે; અને જલથી
ઉત્પન્ન થયેલા જલમય ચંદ્રનું ગોલપણું
હોવાથી એનો બીજને દિવસે ઝીણું
શિંગડા જેવો આકાર થાયછે ॥ ૯૯ ॥

પૃથિવીના અંતર્ગ્રહ બુધ તથા શુક્ર પણ નલિકાથી જેવા હોય, તેો ચંદ્રની પેઠે
ઓછા વધતા પ્રકાશિત દેખાયછે. તેનું કારણ એ કે, ન્યારે તેઓ પૃથિવી અને સૂર્યની
વચમાં આવતા જાયછે, ત્યારે તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થઈ
બીજી તરફના અર્ધગોલ ઉપર વધતો જાયછે. તે ન્યારે પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં
આવેલ હોયછે, ત્યારે પૃથિવી તરફનો તેમનો આખો અર્ધગોલ પ્રકાશ રહિત થાયછે,
ને બીજી બાજુનો અર્ધગોલ પ્રકાશિત થાયછે. પછી જેમ જેમ તેઓ સૂર્યની પેલી
બાજુએ જાયછે, એટલે સૂર્યને પોતાની અને પૃથિવીની વચમાં આણુતા જાયછે, તેમ
તેમ તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ચાલુ થઈ વધતો જાયછે, ને
બીજા અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થતો જાયછે. પછી ફરતાં ફરતાં ન્યારે તેઓ
પોતાની અને પૃથિવીની વચમાં સૂર્યને લાવેછે, ત્યારે તેમનો પૃથિવી તરફનો અર્ધગોલ
આખો પ્રકાશિત હોયછે. એજ રીતે સૂર્યને ફરનાર હરકોઈ ગ્રહ ઉપરથી તેના અંત-
ર્ગ્રહ ન્યૂનાધિક પ્રકાશવાળા દેખાયછે. સર્વ પ્રકાશનું મૂલ અગ્નિ છે. કૃષ્ણબુધનુંવેદના
તૈત્તિરીયારણ્યકમાં એવા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

अग्निर्ज्योतिर्ज્યોतिरग्निः ॥ ૧૦૦ ॥

અગ્નિજ પ્રકાશ છે ને પ્રકાશ અગ્નિ
છે ॥ ૧૦૦ ॥

અગ્નિ પદાર્થમાત્રમાં રહેલ છે, માટેજ ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના ૭૦ મા સૂક્તની
બીજી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

गर्भो यो अपां गर्भो बनानां

गर्भश्चरथां गर्भश्च स्थाताम् ॥ ૧૦૧ ॥

જે અગ્નિ પાણી, વન, જંગમ પ્રાણી
તથા સ્થાવર વસ્તુમાં ગર્ભરૂપે રહેલ
છે ॥ ૧૦૧ ॥

તે પોતાના સામાન્યરૂપે હોવાથી ભાસતો નથી, પણ જ્યાં પદાર્થો પરસ્પરે ઘસા-
યછે ત્યાં વિશેષરૂપ થઈ ભાસેછે. મેઘરૂપ જલમાં રહેલ સામાન્ય અગ્નિ, વર્ષાઋતુમાં
મેઘો પરસ્પરે ઘસાયછે, ત્યારે વિશેષપણુને પામી વિજલીરૂપ થાયછે. એજ સામાન્ય
અગ્નિ વનમાં વાયુના જોરથી વૃક્ષો ઘસાયછે, ત્યારે વિશેષપણુને પામી વનને બાળી
નાખેછે. તેજ અગ્નિ પર્વતોને આઘાત કરવાથી પ્રત્યાઘાતમાં તણખારૂપે વિશેષરૂપ
જણાયછે; અને જંગમ પ્રાણિયોમાં જઠરાગ્નિરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, ને તેમનાં શરીર પણ પર-
સ્પરે ઘસ્યાં હોય તેો તે વિશેષપણુને પામેછે. અગ્નિ સર્વત્ર છે, તેથીજ પદાર્થોના
સંયોગવડે વિજલી ઉત્પન્ન થાયછે, જેની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ દૂરશ્રવણ
તથા દૂરસંકેતાદિ ઘણાં અમત્કારી ધંત્રો સિદ્ધ કર્યાં છે, ને હવે પછી પણ ઘણાં ધવાની

આશા રાખેછે. એજ સામાન્ય અગ્નિ સૂર્યખિખમાં વા તેના વાતાવરણમાં નિરંતર રસાયની ક્રિયા થવાથી વિશેષપણાને પામી પ્રજ્વલિત થાયછે. તેનોજ પ્રકાશ સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ ઉપર, એક સેકંડ એટલે અઢી વિપલમાં આસરે ૬૩ હજાર કોશના વેગથી પડેછે. પ્રકાશનો વેગ આ પ્રમાણે શોધી કહાડેલ છે:—બૃહ-સ્પતિના ચંદ્રોના ગ્રહણ થવાનો વખત હમણાના જ્યોતિષિયો ગણિતથી સિદ્ધ કરેછે. તે જ્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિની પાસેમાં પાસે હોયછે, ત્યારે તેના ચંદ્રગ્રહણ પૃથિવી ઉપરથી દૂરદર્શક યંત્રવડે બરાબર ગણી કાઢેલા વખતે દેખાયછે. પણ જ્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિથી છેટામાં છેટી હોયછે, ત્યારે ગણી કાઢેલા વખતથી તે ગ્રહણ ૧૬૬ મીનીટ મોડા દેખાયછે; બૃહસ્પતિથી પાસેના કરતાં પૃથિવીનું છેટેનું અંતર આસરે નવ કરોડ પચાશ લાખ કોશ વધારે હોયછે, કારણ પૃથિવીના સૂર્યને ફરવાના માર્ગનો વ્યાસ તેટલા કોશનો છે. તેટલે અંતરે ગ્રહણ દેખાવાને જે વખત લાગેછે, તે વખત પ્રકા-શને આવતાં થાયછે એમ સમજવું. પ્રકાશમાં સામાન્ય રીતે તેજસ્વી શુકલ રૂપ અને ઉષ્ણ સ્પર્શ એવા બે ગુણ છે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિકદર્શનના ખીજા અધ્યાયના પહેલ આન્હિકમાં કહ્યું છે કે,

તેજો રૂપસ્પર્શવત્ ॥ ૧૦૨ ॥

તેજ રૂપ અને સ્પર્શવાળું છે ॥ ૧૦૨ ॥

પણ એ તેજ કાર્ય હોવાથી તિરેલાવને પામેછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સા-માન્ય અગ્નિ તેનું કારણ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યુંછે કે,

તच्च द्विविधं नित्यमनित्यं चनित्यं पर-
माणुरूपं अनित्यं कार्यरूपम् ॥ ૧૦૩ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એવા બે પ્રકાર-
નું છે; પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે
અનિત્ય છે ॥ ૧૦૩ ॥

અગ્નિ નિરંતર પોતાના સામાન્ય રૂપમાં હોયછે, પણ ઉપાધિથી વિશેષરૂપ થાયછે; જે ટળી જતાં ફરી પોતાના મૂળરૂપે રહેછે, પણ કોઈ કાળે તેનો નાશ થતો નથી. પ્ર-કાશનું સ્વરૂપ સાધારણ દષ્ટિયે રવેત જણાયછે, પણ તેમ નથી. તેમાં સાત પ્રકારના રંગ છે, જે મિશ્રિત થઈને એકરૂપે લાસેછે. પણ જો ત્રિકોણાકાર કાચમાંથી પ્રકાશના કિરણ પસાર થવા દઈ જોયા હોય, તો તેઓ પૃથક્તાને પામી સાત રંગના જણાયછે. તેમ જળથી ભરેલ કાચનું ગોલ પાત્ર પોતાના મસ્તકથી ઉંચા સ્થાને મૂકી, તે પાત્ર અને સૂર્યની વચમાં ઉભી તે પાત્ર તરફ જોયું હોય, તો તેમાં સૂર્યકિરણો પૃથક્તાને પામી અનેક રંગના દેખાયછે. એજ રીતે વાર્ષાકાળમાં પડતા જલખિંદુસમૂહમાં સૂર્યકિરણો પૃથક્ પૃથક્ થઈ જુદા જુદા રંગના લાસેછે, જેને ઈંદ્રધનુષ્ કહેછે. વરાહમિહિરે બૃહ-ત્સંહિતાના ૩૫ મા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્યસ્ય વિવિધવર્णाः पवनेन विघटिताः
कराः सान्ध्रे ॥ वियति धनुःसंस्थाना ये
दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥ ૧૦૪ ॥

સૂર્યના નાનાપ્રકારના કિરણો, જે વાદળ-
વાળાં આકાશમાં વાયુવડે વિશીર્ણ થઈ
ધનુષ્ આકારે દેખાયછે, તે ઈંદ્રધનુષ્ કે-
હેવાયછે ॥ ૧૦૪ ॥

તેમ વર્ષાઋતુમાં સૂર્ય અને ચંદ્રને ફરતા કુંડાળા જેવું થઈ રહે છે. તેનું કારણ પણ બહુસંહિતાના ૩૪ મા અધ્યાયના આરંભમાં વરાહમિહિરે કહ્યું છે કે,

સંમૂર્ચિતા રવીંદ્રો:

કિરણા: પવનેન મંડલીભૂતા: ।

નાનાવર્ણા કૃતય-

સ્તન્વન્ને વ્યોમ્નિ પરિવેષ: ॥ ૧૦૫ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રના કિરણો જે અદ્ય વા-
દળાંવાળાં આકાશમાં ચોમેરથી પ્રસરવાને
લીધે પવનેકરી મંડલાકાર તથા નાનાવ-
ર્ણાકૃતિવાળાં થાય છે, તે કુંડાલારૂપ ભા-
સે છે ॥ ૧૦૫ ॥

વળી પ્રકાશ કિરણોના સાત રંગવિષે ઋગ્વેદના પેહેલા મંગલના સૂક્ત ૧૦૫ ની ન-
વમી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

અમીયેસપ્તરશ્મયસ્તન્નામેનાભિરાતતા ॥ ૧૦૬ ॥ આ જે સૂર્યના સાત કિરણો છે,
તેમાં મારી નાભી બાંધેલી છે ॥ ૧૦૬ ॥

એજ વેદના ૮ મા મંડલમાં સૂક્ત ૭૨ ની ઋચા ૧૬ મી માં કહ્યું છે કે,

સૂર્યસ્ય સપ્તરશ્મિભિ: ॥ ૧૦૭ ॥

સૂર્યના સાત કિરણોએ કરી ॥ ૧૦૭ ॥

એ સાત રંગ આ પ્રમાણે છે:-જામલો, નીલો, આસ્માની, ગુલાબી, પીળો, નારંગી
તથા લાલ. પ્રકાશકિરણોમાં પરાવર્તન પામવાનો સ્વભાવ છે, તેથીજ દર્પણમાં મુખ દે-
ખાય છે ને રત્નાદિ સ્વચ્છ વસ્તુઓ ચકચકે છે, પણ અંધારામાં તેમ થતું નથી; કારણ
ત્યાં પ્રકાશનો અભાવ છે. એમ છતાં પણ જે જે પદાર્થમાં અગ્નિ વિશેષ અંશે છે તે અં-
ધારામાં પણ સેજ પ્રકાશે છે. પ્રકાશકિરણો પદાર્થઉપર પડીને પાછા વળે છે, તેથીજ
તેમની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ છબી પાડવાદિ યંત્રો સિદ્ધ કર્યાં છે, ને હવે પછી
પણ એજ સહાયતાથી ઘણા થવા ધારે છે. સરલ પડતા પ્રકાશકિરણો તેજ દિશામાં પાછા
વળે છે, પણ ડાબી બાજુમાંથી પડતા કિરણો તેવીજ રેખામાં જમણી બાજુએ પાછા
વળે છે, તેથીજ દર્પણમાં બાજુની વસ્તુઓ દેખાય છે; આપણું જમણું અંગ ડાબાની પેઠે ને
ડાણું અંગ જમણાની પેઠે ભાસે છે. અને દર્પણ કદિ નાહાનું હોય તોપણ તેમાં આ-
પણા કદનો મોહોટો ભાગ દેખાય છે. કેટલાક પદાર્થ ઉપરથી કિરણો પાછા વળવાને બ-
દલે તેમાં ચુસાઈ જાય છે, ને કેટલાક ઉપરથી થોડા કિરણો વિખરાઈ જઈ અથવા ચુસાઈ
બાકીના પાછા વળે છે. પારદર્શક વસ્તુમાંથી કિરણો આરપાર જાય છે. જે પદાર્થ પરથી
કિરણો મુદલ પાછા ફરતા નથી તે કાળો હોય છે, ને જેના પરથી ઘણું કરી બધા કિરણો
પાછા ફરે છે, તે સપેત હોય છે. પણ જેના પરથી ચોક્કસ રંગના કિરણો પાછા ફરે છે, તે
પદાર્થ તે રંગનો હોય છે, ને બાકીના રંગના કિરણો તેમાં સમાઈ જાય છે એમ સમજવું.
પારદર્શક વસ્તુમાંથી પ્રકાશકિરણો જે સરલ રેખામાં પસાર થાય છે, તો વાંકા વળતા
નથી, પણ જે વાંકી રેખામાં પસાર થાય, તો વાંકા વળે છે; તેથીજ ખ્યાલામાં મૂકેલો
સિદ્ધો જે ખ્યાલાની કોર આડે હોવાથી દેખાતો નથી, તે ખ્યાલામાં પાણી રેખાથી દે-
ખાય છે. પાણીમાં વાંકી ધરેલી લાકડી ટુંકી તથા ભાંગ્યા જેવી દેખાય છે તેનું કારણ પણ

કિરણોની પાછા ફરવામાં વક્રતા છે. એજ કારણથી નદી તથા તલાવાદિ જલસ્થાનોનાં તળિયાં ઉંચાં દેખાયછે, જેથી પાણી ઊંડું હોય તોપણ થોડું ભાસેછે. સૂર્ય તથા ચંદ્રાદિ ગોલ પણ ઉદય તથા અસ્ત થવાસમય ક્ષિતિજથી નીચે હોય તોપણ ઉંચા તથા મોટા દેખાયછે, તેનું કારણ પણ વાતાવરણમાં કિરણોની વક્રતા છે. અને પ્રથમ તેઓ લાલ દેખાયછે, કારણ તેમના પ્રકાશના લાલ કિરણો સૌથી પેહેલાં વક્ર થઈ દૃષ્ટિયે પડેછે. સાંજસવાર આકાશમાં લાલાશ દેખાયછે તેનું કારણ પણ એ કે, વાતાવરણમાં સૂર્યના કિરણો વક્ર થઈ પ્રથમ લાલ કિરણ આપણી દૃષ્ટિયે પડેછે. કોઈ સમય સવારસાંજ આકાશમાં છુટાં છુટાં થયેલ પાતળાં વાદળાં હોય, તો તેમાં પૃથક્તાને પામેલ સૂર્યકિરણોના વિચિત્ર રંગો દેખાયછે. પણ જો ઘટ્ટ થએલ વાદળ હોય, તો સૂર્યકિરણોથી માત્ર પ્રકાશિત દેખાયછે. સૂર્ય અસ્ત થયાપછી પણ પ્રકાશ રહેછે તેનું કારણ કે, સૂર્યના કિરણો વાતાવરણમાં પરાવર્તન પામેછે. સવારસાંજ આકાશમાં લાલાશ દેખાવાનું કારણ સિદ્ધાંતશિશેમણિના ૨૬૮ પાને ટિપ્પણમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

ભૂમ્યુત્થિતૈ રજો ધૂમૈદિગન્તવ્યોમ્નિ સં-
સ્થિતૈઃ । સૂર્યાલ્પકિરણૈર્મિશ્રૈરાણ્યમવ-
ભાસતે ॥ ૧૦૮ ॥

પૃથિવીથી ઉડેલી, ત્રિશાઙ્ગ અંતવાળા આકાશમાં રહેલી અને સૂર્યના અલ્પ કિરણોકરી મિશ્રિત થયેલી રજૂ ધૂમવડે આકાશમાં રતાશ ભાસેછે ॥ ૧૦૮ ॥

વિરલાવયવં વસ્તુ યદ્દષ્ટેર્વ્યવધાયકમ્ ।
તેનાભ્રમરુણીભૂતં દૃશ્યતે
શક્રચાપવત્ ॥ ૧૦૯ ॥

છુટા પડ્યા છે અવયવ જેના એવી દૃષ્ટિને આડે આવનારી જે રજૂ વસ્તુ, તેણે-કરી ઇંદ્રધનુષ્ની પેઠે વાદળ લાલ થયેલું ભાસેછે ॥ ૧૦૯ ॥

સંધ્યારાગઃ સ વિજ્ઞેયો દિનાદૌ ચ દિના-
ત્યયે । રાકાયાં તુ નિશાવક્રે તથૈવેદુક-
રોદ્યમે ॥ ૧૧૦ ॥

દિવસના આદિ તથા અંતમાં, પૌર્ણિમાએ, તથા રત્નિમુખમાં તેમજ ચંદ્રકિરણના ઉદય સમયમાં જે રતાશ દેખાયછે, તે તેજ ભણુવી ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રકાશના કિરણો જેમ જેમ દૂર જાયછે, તેમ તેમ અધિક અધિક પ્રસારને પામતા જાયછે. એક હાથને અંતરે જેટલો પ્રકાશ પડેછે તેનો $\frac{૧}{૨}$ બે હાથને અંતરે $\frac{૧}{૪}$ ત્રણ હાથને અંતરે અને $\frac{૧}{૬}$ ચાર હાથને અંતરે પડેછે. એ ઉપરથી જે ગ્રહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલાગણો પાસે હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે ગ્રહઉપર કિરણોનો પ્રસાર ઓછો થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો મોટો દેખાયછે, ને પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા તેટલાં અધિક પડેછે. તેમ જે ગ્રહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલા ગણો દૂર હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે ગ્રહઉપર કિરણોનો પ્રસાર અધિક થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો ન્હાનો દેખાયછે. ને પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા તેટલાં ઓછાં પડેછે. પ્રકાશકિરણો વક્ર થવાના સ્વભાવને લીધે મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચમાં વધારે એકઠા થાયછે, જેથી સાદી આંખ કરતાં તેવા કાચમાં પદાર્થો દેખાડવાનું બળ વધારે હોયછે. તેવડે બોચાથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો પાસે

તથા મ્હોટા દેખાયછે, જેથી તેને સૂક્ષ્મદર્શક કહેછે. તેવા કાચોમાં સૂર્યકિરણો એટલા તો એકઠા થાયછે કે તેમની ગરમીથી પાસે રાખેલ વસ્ત્રાદિ વસ્તુ પણ સળગી ઉઠેછે. જેમ પ્રકાશકિરણો મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચની સર્વ બાજુથી વક્ર થઈ તેના મધ્ય-બિંદુમાં એકઠા થાયછે, તેમ મનુષ્યની આંખના અગ્રભાગમાં પણ સ્વચ્છ જલ-નિર્મિત નેત્રાંશમાં પ્રકાશકિરણો વક્ર થઈ એકઠા થાયછે; જેથી પદાર્થ સ્પષ્ટ દેખાયછે. ઘણું કરી વૃદ્ધ મનુષ્યના નેત્રમાંનું જલાંશ ઘઘી જવાથી ત્યાં પ્રકાશકિરણોની વક્રતા થોડે અંશે થાયછે, જેથી તેની દૃષ્ટિ ઝાંખી પડેછે. પણ ચક્ષુમાની સહાયતાવડે તે મનુષ્યને બરાબર દેખાયછે, કારણ તેના નેત્રમાંની કિરણવક્રતાનું ન્યૂનપણું ચક્ષુમાં થતી કિરણવક્રતાવડે પૂરાયછે. જો પાતળા ત્રાંબાનાં પત્રમાં ગોલ છિદ્ર કરી તેમાં પાણી ઠેરવ્યું હોય, તો તે મધ્યોત્તર કાચની પેઠે બની સૂક્ષ્મદર્શક થાયછે. વળી દિ-વસે કોઈ અંધારા ઘરમાં બેસી તે ઘરના દ્વારમાં છિદ્ર કરી તેની સામે સ્વેત વસ્ત્ર ધરવ્યું હોય, તો તેઉપર તે ઘરની બાહાર રહેલ મનુષ્ય, ગૃહ તથા વૃક્ષાદિનાં પ્રતિબિંબ પડેછે. જો તે છિદ્રમાં મધ્યોત્તર કાચ ગોઠવ્યો હોય, તો બાહારની વસ્તુના પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ-તાથી પડેછે. એજ રીતે નેત્રમાં પણ પ્રતિબિંબ પડવાથી પદાર્થ દેખાયછે. મધ્યમાં પાતળા કરેલ કાચમાં મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચથી ઉલટી રીતે કિરણો વક્રતા પામેછે, જેથી તે મધ્યોત્તર કાચના મધ્યબિંદુમાં જેમ કિરણો એકઠા થઈ પદાર્થ મોટો દેખા-ઉછે, તેમ તે મધ્યનિસ્સ કાચના મધ્યબિંદુમાં કિરણો ઓછા થઈ પદાર્થ નાનો દેખાડેછે. જેમના નેત્ર એ મધ્યનિસ્સ કાચના જેવાં હોયછે, તેમને પદાર્થ ઘણા પાસે હોય તોજ સ્પષ્ટ રીતે દેખાયછે. માટેજ વાંચતી વખતે તેઓ પુસ્તકાદિને પોતાની આંખની અત્યંત પાસે એટલે નાકના અગ્રભાગ આગળ ધરેછે. વાસ્તે દૂરદર્શક યંત્રોમાં સ્પષ્ટ દેખાવામાટે એ બન્ને જાતિના કાચો ગોઠવવામાં આવેછે. હાલના વિ-દ્વાનોએ સાદી આંખ કરતાં ચારસોથી એક હજાર ગણા સુધી વધારે દેખાય તેવા બ-લના દૂરદર્શક યંત્રો બનાવેલા છે. પ્રકાશની ઉજ્જ્વળતાવડે મેદાનોમાં પાણીની બાકની પેઠે બાક નીકળેછે, તેથી મૃગજલ એટલે ઝાંઝવાનું પાણી લાસેછે. વળી ઉજ્જ્વળતાવડે પ-દાર્થ વિસ્તારને પામેછે, તેથીજ કાચની નલીમાં પાસે ઉંચા ચડેછે, જેથી ઉજ્જ્વળતા માપી શકાયછે. પણ ઉજ્જ્વળતામાં કાંઈ ગુરૂત્વ જણાતું નથી, કેમકે તપાવેલી વસ્તુ વજનમાં વધતી નથી. ઉજ્જ્વળતામાં આકર્ષણ તોડવાનો ધર્મ છે, તેથી જો પદાર્થ ગરમ કર્યા હોય તો તેમના પરમાણુ છુટા થવા માંડેછે, જેથી તે વિસ્તારને પામ્યા જણાયછે. અ-ધિક ઉજ્જ્વળતા આપ્યાથી ઘટ્ટ પદાર્થ પણ પ્રવાહિરૂપ બનેછે, ને જો અત્યંત ઉજ્જ્વળતા આપી હોય, તો તેજ પ્રવાહિરૂપ પદાર્થ વાયુરૂપ થઈ ઉડી જાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉ-જ્જ્વળતાવડે પ્રવાહિરૂપ બન્યાવગર પણ વાયુરૂપ થઈ જાયછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં તેજવર્ણન.

॥ જલવર્ણન ॥

જલની વૃદ્ધિ પણ પ્રકાશની ઉજ્જ્વળતાવડે થાયછે. જેમ દરકોઈ વાસણમાં પાણી ભરી ગરમ કરવા ચુલાઉપર મુક્યું હોય, ને તે વાસણઉપર જે કંઈ ઢાંકવામાં આવ્યું હોય, તે તે ગરમ થતા પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વરાળ ઢાંકણુ આડે આવવાથી તેને વળગી રહેછે; જે ઢાંકણુ ઉપાડતી વેળાએ બાહારના વાયુની શીતતાને સ્પર્શ થતાં પાણી પાણીરૂપ થાયછે, એ ઘણાના અનુભવમાં આવેલ હોયછે. તેમજ સૂર્યકિરણોની ઉપજુ તાવડે પૃથિવી ઉપરનાં સઘળાં જલસ્થાનકોમાંથી નિરંતર પાણી વરાળરૂપ થઈ, એ રૂપમાં વાયુ કરતાં હલકું હોવાથી આકાશમાં ઉડી જઈ, જ્યાં વાયુસાથે સમતોલપણાને પામેછે, ત્યાં શીતતાને પામી ઘટ્ટ બની મેઘરૂપે રહેછે; જે ઘણું એકઠું થવાથી ગુરૂ-પણાને પામી ફરી ઉજ્જ્વળતાવડે પ્રવાહિરૂપ બની પૃથિવી ઉપર પડેછે, જેને વૃદ્ધિ કહેછે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના બીજા કાંડમાં ચોથા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

અગ્નિર્વાં ઇતો વૃદ્ધિમુદીરયતિ
મરુતઃ સૃષ્ટાં નયન્તિ યદા
મ્વત્તુ વા અસાવાદિત્યોન્યદ્દર-
શ્મિભિઃ પર્યાવર્તતેઽથ વર્ષતિ ॥ ૧૧૧ ॥

અગ્નિજ વૃદ્ધિને પ્રેરેછે, અર્થાત્ આ પૃથિ-
વીમાંથી વરાળરૂપ પાણીદ્વારા આકાશમાં
વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરેછે, તેને વાયુ બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થલે
લઈ લયછે, અને જ્યારે આ સૂર્ય તીવ્ર
કિરણોએ કરી અતિશય તાપ કરેછે, ત્યારે
વર્ષેછે ॥ ૧૧૧ ॥

વળી એજ વેદના તૈન્નિરીયારણ્યકમાં દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

યાભિરાદિત્યસ્તપતિ રશ્મિભિસ્તાભિઃ પર્જ-
ન્યો વર્ષતિ ॥ ૧૧૨ ॥

જે કિરણોએ કરી આદિત્ય તપેછે, તે
કિરણોવડે વર્ષાત્ પડેછે ॥ ૧૧૨ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિમાં ત્રીજા અધ્યાયના ૭૬ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે,

આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃદ્ધિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ
પ્રજાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સૂર્યથી વૃદ્ધિ થાયછે, વૃદ્ધિથી અન્ન અને
અન્નથી પ્રજા થાયછે ૧૧૩ ॥

કણ્વાદ મુનિએ પણ પોતાના દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આનિહકમાં કહ્યું છે કે,

અપાં નાહ્યો વાયુસંયોગાદારો-
દળમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

વાયુના સંયોગથી સૂર્યકિરણો પાણીને ઉંચે
અડવેછે ॥ ૧૧૪ ॥

એ રીતે પાણીજ ઉજ્જ્વળતાથી વરાળરૂપ થઈ આકાશમાં જઈ મેઘરૂપ બનેછે. એ મેઘમાં પણ અગ્નિ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના પાંચમાં કાંડના પાંચમા અધ્યાયના પહેલા અ-
નુવાકમાં કહેલ છે કે,

યા અગ્નિં ગર્ભં દધિરે સુવર્ણાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જે સ્વચ્છ પાણીએ અગ્નિને ગર્ભમાં ધા-
રણ કર્યો છે ॥ ૧૧૫ ॥

પણુ જ્યારે એ મેઘો પરસ્પરે ઘસાયછે, ત્યારે ગર્જના થાયછે, ને તેમાં રહેલ સા-
માન્ય અગ્નિ વિજ્જલિરૂપે વિશેષપણુને પામી ભાસેછે. વૈશેષિકદર્શનમાં કણુદ મુનિયે
પાંચમા અધ્યાયના બીજા આનુક્રમાં કહ્યું છે કે,

તत्र विस्फूर्ज्जथुर्लिङ्गम् ॥ ૧૧૬ ॥

મેઘમાં અગ્નિ છે, એ વિષયમાં વિજ્જલિ
સહિત ગર્જના ચિન્હ છે ॥૧૧૬ ॥

अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तन-
यित्रोः ॥ ૧૧૭ ॥

એ ગર્જના, મેઘના પાણીનો વાયુવટે સંયોગ
અને વિભાગ થવાથી થાય છે ૧૧૭ ॥

વાદળાં વર્ષાકાળમાં ભારી હોવાથી ઘણાં નીચ આવેછે; તે સમય તેઓ પૃથિવીથી
ઘણું ફરી અર્ધાથી એક કોશ સુધી છેડે હોયછે. બીજા કાળમાં સુમારે ૩ થી ૪ કોશ
દૂર હોયછે. પાણીની વરાળ વાયુથી હલકી હોવાને લીધે તેમાં ઉંચે ઉડી જવાનો
સ્વભાવ છે; તેથી જો કોઈ પદાર્થમાં તે સંકાય પામી હોય, તો તે એટલું તો બલ કરેછે
કે, તે પદાર્થને તોડી નાખી બાહાર નીકળી ઉડી જાયછે. એ જાણવામાં આવ્યાથી
હમણાના વિદ્વાનોએ તેને મહાન યંત્રોમાં થોડું અગ્નિરથાદિ અનેક કાર્ય સિદ્ધ કર્યાં છે.
પાણીને વરાળરૂપે રહેવામાં અતિઉજળતાની જરૂર છે; કારણુ તે વિના વરાળ થંડી થઈ
પાણીરૂપ થઈ જાયછે. એથીજ દિવસની ગરમીથી થયેલી વરાળમાંથી જેટલી વરાળ
આકાશમાં પોતાના રહેવાના સ્થાન સુધી પહોંચતી નથી, તેને રાત્રિની શીતતા લાગ
વાથી તે પાણીરૂપ થઈ પાછી પૃથિવીઉપર પડેછે, જેને આકાશ કલ્પે છે. શિયાળામાં સ
વાર સાંજ બહુ ધુમસ પડેછે, તેવિષે ત્રિદ્વાંતશિરામણિના ૨૬૭ તથા ૨૬૮ મે પાને
ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

वर्षति निर्जला मेघा वायुना
विरलीकृताः । ईषद्वाष्पावशे-
षास्तु पतन्ति वसुधातले ॥ ૧૧૮ ॥

વર્ષાકાળના અંતમાં, જેમાં થોડી વરાળ
બાકી રહેલી છે, એવા જલ વિનાના મેઘો,
વાયુવટે છુટા થઈ પૃથિવીના પૃષ્ઠઉપર
પડેછે ॥ ૧૧૮ ॥

धूमावयवरूपस्तैश्छाद्यन्ते गिरयो
दुमाः । रामा रामादयस्ते तु
पुनरर्काशुशोभिताः ॥ ૧૧૯ ॥

તેમના ધૂમ જેવા અવયવેકરી ગિરિ. વૃ
ક્ષ તથા સુંદર બગીચા આદિ ઢંકાઈ જા
યછે. ફરી સૂર્યકિરણોવાટે શોભિતા તે
ઓ ॥ ૧૧૯ ॥

भूवायुना विशीर्णास्तु विलीयन्ते नभ-
स्तले । तद्रजःसंहतिर्धेनुमहिषी-
क्षीरनाशकृत् ॥ ૧૨૦ ॥

પૃથિવીના વાયુએકરી ગુફાઈને આકાશ
પ્રદેશમાં લીન થઈ જાયછે. તેજ ગાય
તથા ભેંસના દુધને નાશ કરનાર ધુમસ
કહેવાયછે ॥ ૧૨૦ ॥

પાણીજ અતિ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં હિમરૂપ બનેછે, જે વર્ષાકાળમાં આકાશ
માંથી કરારૂપે પડેછે, ને શીતકાળમાં પૃથિવી ઉપરના પર્વત તથા થંડા દેશમાં બંધાઈ જર-

રૂપે ભાસેછે. પર્વતોઉપર બંધાયલું હિમ ઉષ્ણ કાળમાં પીગળેછે, જેથી તે તરફની નદિયોમાં તેવા વળતે પણ પૂર આવેછે. હિમ જેટલી ગરમીથી પીગળેછે, તેટલીજ ગરમી જો જલને આપી હોય તો તે બંધાઈ જાયછે; એથી એવું જણાયછે કે પદાર્થોનું પીગળવું અને બંધાઈ જવું એ બન્ને એકજ ઉષ્ણમાને થાયછે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિક-દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહ્યું છે કે,

અપાં સંગ્રાતો વિલયનં ચ
તેજઃસંયોગાત્ ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીનું બંધાવું તથા પીગળવું તેજના સંયોગથી થાયછે ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીમાં ગુરૂપાણું હોવાથી તેનાથી હલકા પદાર્થો તેમાં તરી શકેછે, કારણ તે પદાર્થ પાણીમાં જેટલી જગ્યા રોકેછે, તેટલી જગ્યાનું પાણી તે પદાર્થ કરતાં ભારી હોય છે. પણ જો પદાર્થ પાણીમાં ભુડી જાયછે, તે પદાર્થના આકાર જેટલું પાણી તે પદાર્થથી હલકું હોયછે; એટલે તે પદાર્થ પાણીથી ભારી કેહેવાયછે. પાણી પ્રાણીમાત્રનું જીવન છે, માટે ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલનાં સૂક્ત ૨૩ માં કહ્યું છે કે,

અસ્વન્તરમૃતમપ્સુ ભેષજમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ પાણીમાં અમૃત તથા પાણીમાં ઔષધછે ॥ ૧૨૨ ॥

સામાન્ય રીતે પાણીમાં શુક્લ રૂપ, મધુર રસ, અને શીત સ્પર્શ એવા ત્રણ ગુણ છે. વૈશેષિકદર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આન્હિકમાં કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

રૂપરસસ્પર્શવત્ય આપઃ ॥ ૧૨૩ ॥ પાણીરૂપ, રસ અને સ્પર્શગુણવાળું છે ॥ ૧૨૩ ॥

પણ તે પાણી વિશેષરૂપે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સામાન્યરૂપે પરમાણુ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

તાશ્ચ દ્વિવિધાઃ નિત્યા અનિત્યાશ્ચ ।
નિત્યાઃ પરમાણુરૂપાઃ
અનિત્યાઃ કાર્યરૂપાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારનું છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૧૨૪ ॥

સામાન્ય રૂપમાં પાણી બાષ્પરૂપે, ને વિશેષરૂપમાં પ્રવાહિરૂપે હોયછે. બાષ્પરૂપ થયેલ પાણી મેઘરૂપ થઈ આ ભૂગોળને ફરતા વાતાવરણમાંજ રહેછે, ને દૂધમાં મલાઈ તથા પાણીમાં પ્રીણની પેઠે તેમાં તર્યા કરેછે.

એ રીતે યદુવંશી હાકરગ્રીમુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં જલવર્ણન.

॥ વાયુવર્ણન ॥

વાયુનું આવરણ પૃથિવીથી સુમારે પચાશ કોશ સુધી છે. ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ભૂમેર્વહિર્દ્રાદશયોજનાનિ
ભૂવાયુરત્રાંબુદવિદ્યુદાદ્યમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

પૃથિવીને ફરતો બાર યોજન પર્યંત ઉંચે ભૂવાયુ છે, એમાં વાદળ તથા વિજળી આદિ રહેલાં છે ॥ ૧૨૫ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

નિર્ગાતોલ્કાઘનસુરધનુર્વિદ્યુદન્તઃ કુવાયોઃ
સંદ્રશ્યંતે સ્વનગરપરીવેષ-
પૂર્વં તથાન્યત્ ॥ ૧૨૬ ॥

ગર્જના, ઉંબાડિયાં, વાદળ, ઈંદ્રધનુષ, વિજલી, ગંધર્વનગર, તથા કુંડાળા આદિ લઈ અન્ય જે દેખાયછે, તે સર્વ ભૂવાયુની અંદર છે ॥ ૧૨૬ ॥

વાયુના પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી તે ચક્ષુવડે દેખાતો નથી, પણ તેનો ત્વચા ઇંદ્રિયને સ્પર્શ થાયછે તથા તેના ધક્કાથી વૃક્ષાદિ કંપેછે, જેથી તેનું અસ્તિત્વ જણાયછે. જો તેના પરમાણુ પારદર્શક ન હોય, તો આકાશ તથા પૃથિવી ઉપરનો કોઈ પણ પદાર્થ દૃષ્ટિયે પડે નહીં. પૃથિવી ઉપરની સર્વ આકાશવાળી જગ્યામાં વાયુ ભરેલો હોયછે, જે સેજ જણાતો નથી, પણ જો પંખા વિગેરે વસ્તુને તે ઠેકાણે હલાવી હોય, તો તેનો ધક્કો વાગવાથી વાયુ ચલાયમાન થાયછે; જે સ્પર્શ થવાથી જણાયછે. વાયુમાં ગુરૂપણું છે, તેથી પૃથિવી ઉપરની સર્વ સ્થાવર જંગમાત્મક વસ્તુ ઉપર તેનું દબાણ થાયછે. જંગમ પ્રાણિયોને તે દબાણ જાણવામાં આવતું નથી, કારણ તેમના શરીરમાં પણ વાયુ હોયછે, જેનું દબાણ અંદરથી હોવાને લીધે બહારનો વાયુ સમતોલપણુને પામેછે. વાયુનું દબાણ ચામેરથી હોયછે, તેથી પદાર્થો બરાબર સ્થિતિમાં રહી શકેછે. હરકોઈ વસ્તુ ઉપર એક બાજુથી વાયુનું દબાણ હોય ને બીજી બાજુથી ન હોય તો તેની સ્થિતિમાં ફેર પડેછે. વાયુમાં ગુરૂપણું હોવાથી તેના પરમાણુ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પૃથિવીની નજીક ઘણા એકઠા થાયછે; જેથી પૃથિવી પાસેનો વાયુ જાડો હોયછે. દીવાના પ્રકાશની પેઠે આકર્ષણનું જોર પણ અંતરના પ્રમાણમાં ઓછું થતું જાયછે. તેથી ઉંચે ઉંચેના વાયુઉપર પૃથિવીનું આકર્ષણ ઓછું થતું જાયછે, જેથી તે તે ઠેકાણે વાયુના પરમાણુ ઘણા એકઠા ન થવાથી વાયુ પાતળો હોયછે. એથી પૃથિવી પાસેના વાયુનું જેટલું દબાણ થાયછે, તે કરતાં ઉંચેના વાયુનું દબાણ ઓછું થાયછે. ઘણા ઉંચા પર્વતો ઉપર પ્રાણિયોથી બરાબર શ્વાસ લેવાતો નથી, તેમની આમડી ફાટેછે તથા તેમના નાકમાંથી લોહી નીકળેછે, તેનું કારણ કે ત્યાં બાહારના વાયુનું દબાણ ઓછું, ને તેમના શરીરની અંદરના વાયુનું દબાણ વધારે હોયછે. એ રીતે વાયુના સમતોલપણમાં ફેર પડવાને લીધે એમ થાયછે. જો મુદ્દે બાહારના વાયુનું દબાણ ન હોય, તો અંદરના વાયુના દબાણથી પ્રાણિયોનાં શરીર તદ્દન ફાટી

જઈ નાશ પામેછે ! જો કોઈ એક છેદવાળો તથા એક વગર છેદનો એવા બે સરખી ધારવાળા વાટકા લઈ, એક બીજા સાથે અંદર હુવા જઈ શકે નહીં એવી રીતે બરાબર બેસાડ્યા હોય, ને તે છેદવાળા વાટકામાંથી બંધાવડે હુવાને બાહ્યર ખેંચી કાઢાદી તે છેદને બુચવડે બંધ કર્યો હોય તો તે બન્ને વાટકા એવા તો પરસ્પરે ચાંટિ જશે કે, ઘણા બેરથી પણ ઉખેડી શકાશે નહીં. એમ થવાનું કારણ એ કે, તે વાટકાની અંદરનો વાયુ કાઢાદી લેતાં તેમના ઉપર એકલા બાહ્યરનાજ વાયુનું દબાણ થાયછે. બન્ને બાબુથી છેદવાળી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, તે પાણીથી ભરી તેના બન્ને છેદો આંગળિયોથી ઢાંકીને તે નળી ઉભી ધરવી. પછી ઉપરના છેદને ઢાંકેલ આંગળી કાયમ રાખીને, નીચેના છેદઉપર ઢાંકેલ આંગળી ખસાડી લીધી હોય, તો તે નળીમાંનું પાણી પૃથિવીઉપર પડવાને બદલે તેમાંજ ઝીલાઈ રહેછે. તેનું કારણ કે વાયુનું દબાણ તે નળીના પાણીઉપર નીચેના છેદથી થાયછે. ઉપરનો છેદ ઢાંકેલ હોવાથી ત્યાં વાયુનું દબાણ થતું નથી. પણ જો તેના ઉપરની ઢાંકેલ આંગળી ખેસવી દેયે, તો પાણી તદ્દન પૃથિવી ઉપર પડેછે; કેમકે ઉપરથી વાયુનું દબાણ ચાલુ થાયછે. એક છેડેથી છેદવાળી આસરે બે હાથ લાંબી તથા ૬ આંગળ વ્યાસવાળી કાચની નળીમાં પારો ભરી, તેના છેદ આંગળીવતે ઢાંકી પારાના વાસણમાં તે નળી ઉંઘી રાખી આંગળી ખસાડી લેવી. તો તે નળીમાંનો પારો વાસણમાંના પારાઉપર થતા વાયુના દબાણથી, નળીમાં વાસણના પારાની સપાટીથી ઉંચે ઝીલાઈ રહેછે. એ ચંત્રથી વાયુના દાબનું માપ નીકળી શકેછે, ને પર્વતોની ઉંચાઈ પણ એથી જણાઈ આવેછે. કેમકે પૃથિવીની સપાટી ઉપરનો વાયુ જાડો હોવાથી તેના દાબ વધારે હોવાને લીધે, ત્યાં નળીમાંનો પારો જેટલી ઉંચાઈયે રહેછે, તેના કરતાં ઉંચા ઉંચા સ્થાનમાં ઓછી ઉંચાઈયે રહેછે. કારણ તે તે સ્થાને વાયુ પાતળો હોવાથી તેનું દબાણ ઓછું થતું જાયછે. બે છેડેથી છેદવાળી અંકુશ જેવી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, પાણીથી ભરીને તેના બન્ને છેદો આંગળીયોવતે ઢાંકી, એક છેડો પાણીથી ભરેલા ઉંચા વાસણમાં ને એક છેડો નીચેના વાસણમાં, એકજ વખતે છોડી દીધા હોય, તો તે ઉંચા વાસણમાંનું પાણી તે નળી દ્વારા સઘળું નીચેના વાસણમાં વહી આવેછે; કારણ ઉંચા વાસણના પાણી ઉપર વાયુનું દબાણ હોયછે. જ્યારે બન્ને વાસણના પાણીની સપાટી સરખી થશે, ત્યારે પાણી વહેતું બંધ થઈ જશે. કેમકે વાયુનું દબાણ બન્ને વાસણના પાણી ઉપર સરખું થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિદ્ધાંતશિરોમણિના યંત્રાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તામ્રાદિમયસ્યાંકુશરૂપનલસ્યામ્બુપૂર્ણસ્ય ।
 एकं कुंडं जलांतर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च
 बहिः ॥ युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुंडा-
 बहिः पतति ॥ ૧૨૭ ॥

પાણીથી ભરેલા, તામ્ર આદિ ધાતુના અંકુશ જેવા નળનો એક છેડો, કુંડના જલની અંદર અને નીચે જેનું મુખ છે એવા બીજો છેડો બાહ્યર રાખી એકદમ છોડી દીધા હોય, તો નળે કરી પાણી કુંડમાંથી બાહ્યર પડેછે ॥ ૧૨૭ ॥

વાયુ પણ બીજા પદાર્થની પેઠે ઉપજુતાથી પાતળો થાયછે, કેમકે તેનાં પરમાણુ

પણ ગરમી લાગવાથી પૃથક્પણાને પામી ઉચે ચડેછે. એ રીતે જે ઠંડાણે વાયુ પાતળો થાયછે, તે ઠંડાણે ઘટ વાયુને રેહેવા જમ્યા મળવાથી તે બીજા સ્થાનથી એકદમ આવેછે, એટલે વાયુ જોરમાં વાતો જણાયછે. અને જ્યારે તે ખાલી જમ્યા ઘટ વાયુથી ભરાઈ જાયછે, ત્યારે જોરનો વાયુ વાતો અંધ પડેછે. ઉષ્ણતામિશ્રિત વાયુ ગરમ હોયછે, ને વરાળમિશ્રિત વાયુ શીત લાગેછે. પાતળા વાયુમાં વજન ઓછું હોયછે, તેથી તે ઉચે જાયછે. જેમાં હીવો મુક્યો હોય એવું કાગળનું ફાનસ ઉચે ઉડેછે, તેનું કારણ કે હીવાની ગરમીથી ફાનસમાંનો વાયુ પાતળો થાયછે, તેથી ખાહારના વાયુ કરતાં હલકો થવાથી ફાનસને ઉચે લઈ જાયછે. વિમાન આકાશમાં ઉચે ઉડેછે, તેનું કારણ પણ એજ કે તેમાં પાતળો વાયુ ભરવામાં આવેછે. શબ્દ સંભળાવાનું કારણ પણ વાયુ છે. પદાર્થો ઉપર આઘાત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો ધક્કો વાયુના પરમાણુને લાગવાથી, પાણીની પેઠે વાયુરૂપ સાગરમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાયછે; જે કાનને આવી પોહોંચવાથી શબ્દ સંભળાયછે. એજ તરંગ પર્વત ગૃહાદિને અકડાઈને પાછા વળેછે, તેથી શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ થાયછે. સામાન્ય રીતે વાયુ સ્પર્શશુણ્ણવાળો છે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિકદર્શનના બીજા અધ્યાયના પેઢેલા અનુક્રમાં કહ્યું છે કે,

સ્પર્શવાન વાયુઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સ્પર્શશુણ્ણવાળો વાયુ છે ॥ ૧૨૮ ॥

પણ તે બે પ્રકારનો કહેલ છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

સ દ્વિવિધો નિત્યોઽનિત્યઃ નિત્યઃ પરમા-
ણુરૂપો અનિત્યઃ કાર્યરૂપઃ ॥ ૧૨૯ ॥

તે બે પ્રકારનો છે, નિત્ય અને અનિત્ય-
પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિ-
ત્ય ॥ ૧૨૯ ॥

વાયુના એકઠા થયેલા પરમાણુ કાર્ય કેહેવાયછે, ને તેનો સ્પર્શ થાયછે, પણ તે ટળી જાયછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે. તેજ પરમાણુ પોતાના સૂક્ષ્મરૂપે કારણ કેહેવાયછે. જે કે તે ઘણા સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમનો સ્પર્શ જણાતો નથી, તોય પણ કોઈ કાળે તેમનો નાશ થતો નથી, માટે નિત્ય કેહેવાયછે. સામાન્ય વાયુ જે કે એક તત્ત્વ ભાસેછે, પણ રમ્યાની ક્રિયાથી ઝાંકિસજન એટલે પ્રાણપ્રદ, નાઈટ્રોજન એટલે જીવાંતક, હાઈડ્રોજન એટલે જલકર તથા કેરબોન એટલે હરિત એવા ચાર પ્રકારના વાયુ જણાયલા છે. પ્રાણપ્રદ એટલે પ્રાણને દેનાર વાયુવિના પ્રાણી જીવી શકતા નથી. એ વાયુમાં કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી. તેમ એને કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો એનો વર્ણ પણ જણાતો નથી. એ વાયુમાં દહનશક્તિ અતિ હોવાથી એનો સામાન્ય વાયુથી ભેદ જણાયલો છે. લોહ પણ મુકા કાષ્ટની પેઠે એ વાયુમાં બળેછે. પ્રાણિયોના અસ્થિ-માંથી મળી આવતો પ્રકાશદ એટલે પ્રકાશ આપનાર ફોસ્ફરસ નામે પદાર્થ એ વાયુમાં બાળ્યો હોય તો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશેછે, પણ સામાન્ય વાયુમાં એટલો પ્રકાશતો નથી. સામાન્ય વાયુમાં પ્રાણ દેનાર વાયુનો સદ્ભાવ છે, એટલે તેવડે પ્રાણિયો જીવી શકેછે. પણ પ્રાણપ્રદ વાયુ જેટલી જ્વલનશક્તિ સામાન્ય વાયુમાં નથી; કારણ તે જીવાંતક વાયુથી મિશ્રિત છે. જીવાંતક વાયુમાં પણ કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી,

તેમ તે કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો તેનો વર્ણ પણ જણાતો નથી. અળતો પદાર્થ જે શુદ્ધ જીવાંતક વાયુમાં મુક્યો હોય તો તરત ઓદહાઈ જાય છે. જે સામાન્ય વાયુ એકજ જીવાંતક વાયુરૂપ હોત, તો કોઈ પણ વસ્તુ અળી તથા જીવી શકત નહીં. તેમ તે કદિ એકજ પ્રાણપ્રદ વાયુરૂપ હોત, તો એકજ અગ્નિકણના સ્પર્શથી વસ્તુ-માત્ર અળીને ભસ્મ થઈ જાત. પણ બન્ને વાયુના મિશ્રણથી સામાન્ય વાયુ થયેલો છે, તેથી તેમ થતું નથી. જલથી ભરેલા પાત્રમાં સળગતી વર્તિકા એવી રીતે મુકવી કે જલમાં તરતી રહે. પછી તે ઉપર ઘંટા જેવું કાચપાત્ર એવી રીતે ઢાંકવું કે, તે પાત્રની કીનારી કંઈક પાણીમાં ઘુટે. એમ થવાથી થોડી વારમાં તે અળતી વાટ પાત્રમાંનો પ્રાણપ્રદ વાયુ અળી જતાં ઓદહાઈ જાય છે, ને પાણી તે પાત્રના પાંચમા ભાગ સુધી ઉંચે ચડે છે. એથી એવું જણાય છે કે, સામાન્ય વાયુમાં ચાર અંશ જીવાંતક વાયુના તથા એક અંશ પ્રાણપ્રદ વાયુનો છે. કેમકે તે પાત્રમાંના સામાન્ય વાયુમાં જે પ્રાણપ્રદ વાયુ હતો, તે અળી જવાથી પાત્રમાંની તેટલી જગ્યા ખાલી થવાને લીધે તેમાં જલ ભરાઈ જાય છે. તે પાત્રના પાંચમા ભાગસુધી ભરાય છે. માટે સામાન્ય વાયુમાં તેટલો ભાગ પ્રાણપ્રદ વાયુનો સમજવો. ત્રીજા જલકર વાયુમાં પણ કહેલા બન્ને વાયુની પેઠે રૂપ, રસ તથા ગંધ હોતા નથી. પ્રાણપ્રદ વાયુની સાથે એનો સંયોગ થવાથી જલ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે એને જલકર વાયુ કહે છે. રસાયણી પ્રયોગથી પાણીમાંના એ બન્ને વાયુ જુદા પાડી કાચપાત્રમાં ભરી શકાય છે. ને પાછા તેજ પાત્રોનાં મુખ સાથે સળી એક પાત્રમાં મુક્યાં હોય, તો તે બન્ને વાયુ મળી જઈ પાછા પાણીરૂપ થતા દેખાય છે. દહન કરવામાં એ પ્રાણપ્રદ વાયુથી વિપરીત ધર્મવાળો છે. એમાં સળગતી બતી નાખીએ, તો ઓદહાઈ જાય છે, પણ એ પોતે સળગી ઉઠે છે. આજ પર્યંત જેટલા દ્રુ પદાર્થ જાણવામાં આવ્યા છે, તે સર્વથી એ વાયુ ઘણાજ હલકો છે. તેથી એને જે અંડાકાર વસ્તુમાં ભર્યો હોય, તો તે વસ્તુ પક્ષિ-ગમ્ય માર્ગથી પણ ઉંચે જાય છે. વિમાન પણ એ વાયુ ભર્યાથી ઉડે છે. ચોથા હરિત વાયુમાં ઘણું કરી હરિત રૂપ અને અસહ્ય રસ તથા ગંધ હોય છે. એ વાયુ જંગમ પ્રાણિયોનાં જીવનને હાનિ કરનાર તથા વૃક્ષાદિ સ્થાવરોને શુકલ કરનારો છે. વસ્ત્રાદિ શ્વેત કરવામાં તથા દુર્ગંધનો નાશ કરવામાં એ ઘણો ઉપયોગી છે. એ ચારેવાયુમાંનો પ્રાણપ્રદ વાયુ ઘણું કરી પૃથિવીપરના સર્વ પદાર્થોમાં હોય છે. સૃષ્ટિનો કુલ ભાગ એ વાયુથી બનેલો છે. પદાર્થો બને છે તે પણ તેમાં રહેલ એ વાયુજ બને છે, તેથી એ સામાન્ય અગ્નિ છે એમ અનુમાન કરાય છે. પ્રાણપ્રદ વાયુ તથા જલકર વાયુ મળીને પાણી થયેલ છે. બન્ને વાયુ સળગી ઉઠે છે, માટે સામાન્ય અગ્નિરૂપ છે, ને અગ્નિથી જલ થયેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં વાયુવર્ણન.

॥ પ્રાણિવર્ગવર્ણન ॥

એ ચાર વાયુ તથા ગંધકાદિ બીજા ૧૧ અધાતુરૂપ અને સુવર્ણાદિ ૪૬ ધાતુરૂપ મળી ૬૧ મૂલતત્ત્વો છે; જેનું અનેક રીતે મિશ્રણ થવાથી આ અપાર અમત્કારવાળી સૃષ્ટિ થયેલી છે. એ સર્વ મૂલતત્ત્વોમાં ગંધક તથા હીરકાદિ રત્નો અને સુવર્ણ, રૂપું, ત્રાંબું, લોહ, સીસું તથા પારદાદિ બાર ધાતુઓ પૃથિવીમાંથી સ્વતંત્ર મળી આવેછે, બાકીનાં તત્ત્વો મિશ્રિત પદાર્થોમાંથી પ્રાપ્ત થાયછે. પૃથિવી, જલ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતમાં સઘળાં મૂલતત્ત્વોનો સમાવેશ થયેલ છે, ને એ ચારે ભૂત આકાશથી વ્યાપ્ત છે, માટે પંચમહાભૂતથી સૃષ્ટિ કહેલી છે. મનુષ્યે પોતાની સ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અણ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધનાં
તુ યાઃ સ્મૃતાઃ । તાભિઃ સાર્દ્ધમિદં
સર્વં સંભવત્સનુર્પૂર્વશઃ ॥ ૧૩૦ ॥

પંચમહાભૂતની પરિણામને પામનારી
જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાત્રા કહેલી છે, તેસહિત
આ સર્વ જગત્ ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થાય-
છે ॥ ૧૩૦ ॥

એ પંચમહાભૂતના સંયોગથી પ્રાણિયોનાં શરીર ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થાયછે. કણાદિવિવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે,

શરીરં જરાયુજાંડજસ્વેદજો-
દ્વિજ્જભેદાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

શરીર જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, તથા
ઉદ્ભિજના ભેદે કરી ચાર પ્રકારનું છે ॥ ૧૩૧ ॥

એ વિષે મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોભય-
તોદતઃ । રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ
મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પશુ, વનચરપશુ, બંને બાળુ દાંતવાળા
શીકારી પશુ, રાક્ષસ, પિશાચ અને મ-
નુષ્ય, એ જરાયુજ એટલે જેના ગર્ભને
સૂક્ષ્મ ચર્મ પિટાયડું હોયછે, એવા પ્રાણી
કેહેવાય છે ॥ ૧૩૨ ॥

અંડજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નક્રા મત્સ્યાશ્ચ
કચ્છપાઃ । યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ
સ્થલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

પક્ષી, સર્પ, ઝુડ, માછલાં તથા કાચબા,
એ રીતનાં સ્થળ તથા જલમાં રહેનાર
જે પ્રાણિયો છે, તે અંડજ એટલે ઇંડાથી
ઉત્પન્ન થનાર કેહેવાય છે ॥ ૧૩૩ ॥

સ્વેદજં દંશમશકં યુકામક્ષિક-
મત્કુળમ્ । ઉષ્મણશ્ચોપજાયંતે
યચ્ચાન્યત્કિંચીદીદૃશમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

હાંસ, મચ્છર, બું, માંબ, માંકડ તથા એના
જેવા જે કંઈ બીજા પ્રાણિયો ગર્ભથી
ઉત્પન્ન થાયછે, તે સર્વ સ્વેદજ એટલે
પત્નીનાથી ઉત્પન્ન થનાર કેહેવાયછે ॥ ૧૩૪ ॥

ઉદ્વિજ્ઞાઃ સ્થાવરાઃ સર્વે
વીજકાંડપ્રોહિણઃ ।
ઓષધ્યઃ ફલપાકાંતા
વહુપુષ્પફલોપગાઃ ॥ ૧૩૫ ॥

પૃથિવીમાં ખીજ અને શાખા વાવવાથી
ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્થાવર એટલે વૃક્ષ-
ન્તિ ઉદ્ભિજ એટલે ઉચે ભેદીને ઉત્પન્ન
થનાર કેહેવાય છે; તેમાં ફલનો પાક આ-
વવાથીજ જેનો નાશ થાયછે એવા ઘણા
પુષ્પ તથા ફળવાળા જે હોય, તે ઓષધિ
કેહેવાય છે ॥ ૧૩૫ ॥

અપુષ્પાઃ ફલવંતો યે તે વનસ્પતયઃ
સ્મૃતાઃ । પુષ્પિણઃ ફલિનશ્ચૈવ વૃક્ષા-
સ્તૂભયતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જે ફલવિનાના પણ ફળવાળા હોય, તે
વનસ્પતિ કેહેવાય છે; ને ફલ તથા ફળ
એ બન્ને યુક્ત વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૬ ॥

ગુચ્છગુલ્મં તુ વિવિધં તથૈવ
તૃણજાતયઃ । વીજકાંડરૂહાણ્યેવ
પ્રતાના વલ્લ્ય એવ ચ ॥ ૧૩૭ ॥

વિવિધ પ્રકારના ગુચ્છ, ગુલ્મ, તેમજ
તૃણન્તિ, વેલા તથા વેલો કોઈ ખીજ
તથા કોઈ શાખાથી ઉગનારાં છે ॥ ૧૩૭ ॥

પૃથિવીમાં રોપેલું ખીજ મનુષ્ય શક્તિથી અસાધ્ય ગુણોને વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન કરેછે.
તે પોતાના યોગ્ય વળતે પૃથિવીની અંદર તથા બાહર અંકુર કાઢાડેછે. બાહરનો
અંકુર શાખા ને અંદરનો મૂલ થાયછે. તે પૃથિવીમાંથી નીકળતો અંકુર નાણે પ્રકાશનેજ
ઘચ્છતો હોય તેવી રીતે પ્રકાશની સામે વધેછે, ને તે ન મળે તો કરમાઈ જાયછે;
પછી વધતાં વધતાં તે વૃક્ષ થાયછે. વૃક્ષો પોતાના શરીરના પોષણ માટે અનુકૂલ
પદાર્થોને પૃથિવીમાંથી મૂલવડે, ને વાયુમાંથી પત્રવડે ખેંચી ગ્રહણ કરેછે. ઘણુંકરી
પ્રાણુપ્રદ, જલકર તથા હરિતવાયુ અને પ્રકાશથી વૃક્ષ ન્તિ વધેછે. કેમકે તેમને
ઉછરવા માટે તેમના મૂળમાં જલના સિંચનની તથા બાહરથી વાયુ અને પ્રકાશ મળ-
વાની અત્યંત જરૂર પડેછે. મૂળમાં સિંચેલા પાણીમાંથી તેમને પ્રાણુપ્રદ તથા જલકર
વાયુ પ્રાપ્ત થાયછે, ને બાહરથી સામાન્ય વાયુમાં આવતો હરિત વાયુ તથા સૂર્યથી
આવતો પ્રકાશ પત્રદારે મળેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જેમ દ્રેફસાં, ધમની,
રક્તવાહિની તથા સ્નાયુ વિગેરે હોયછે, જેથી તેમણે કરેલા ખાન પાનની ક્રિયા થઈ
તેમનું રક્ષણ થાયછે, તેમ વૃક્ષોમાં પણ પાત્રાં, ધમની અને મોહોટી તથા ઝીણી રસ-
વાહિની રેખાઓ વિગેરે હોયછે, જેવડે તેમણે પૃથિવી તથા વાયુમાંથી ચુસી લીધેલા
પદાર્થો ક્રિયાને પામી તેમના શરીરના સર્વ ભાગોમાં પ્રસરેછે; જેથી તેમનું રક્ષણ થાયછે.
જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં દ્રેફસાંવડે જે કાર્ય થાયછે, તે વૃક્ષોમાં પત્રોવડે થાયછે,
જેમ જંગમ પ્રાણિ દ્રેફસાંવડે પ્રાણુપ્રદ વાયુને ગ્રહણ કરી હરિત વાયુને બાહાર કા-
ઢેછે, તેમ વૃક્ષો પત્રોવડે હરિત વાયુને ગ્રહણ કરી વધારાના પ્રાણુપ્રદ વાયુને બાહાર
કાઢાડેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જીવિતનું રક્ષણ થવા માટે જેમ ભેજું તથા
મજ્જા હોયછે, તેમ વૃક્ષોમાં તેમના રક્ષણ માટે ગાભો તથા જડ હોયછે. ગાભો
સર્વ વૃક્ષોમાં હોયછે, જે તેમની પૂર્વ અવસ્થામાં વધતો જાયછે, ને ઉત્તર અવસ્થામાં

ઘટતો જાયછે. તે જ્યારે વૃક્ષ નાશ પામવા આવેછે, ત્યારે તદ્દન જતો રહેછે. વૃક્ષોમાં કેટલાક નર તથા કેટલાક નારી જાતિના વૃક્ષ હોયછે. નર જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં જે સૂક્ષ્મ રજા હોયછે, તે પવનમાં ઉડી નારી જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં પડેછે, જેથી ફળ ઉત્પન્ન થાયછે; તેમ થયા વિના ફળ થતાં નથી. એ નર જાતિના પુષ્પની ઝીણી રજા છેદેથી પણ વાયુ સાથે આવેછે. કેટલેક ઠેકાણે એમ પણ જોવામાં આવેછે કે, સ્ત્રી જાતિના વૃક્ષની નજર પુરૂષ જાતિના વૃક્ષ સામે થતાંજ તેને ફળ ઉત્પન્ન થવા માંડેછે. જોકે વૃક્ષ જાતિમાં જંગમ પ્રાણીયોની પેઠે બાહ્યજ્ઞાન જોવામાં આવતું નથી, તોય પણ તેમનામાં અંતર્જ્ઞાન છે એમ અનુમાન કરાય છે. કેમકે તેમના વધવામાં કંઈ આડે આવેછે, તો તેઓ બાબુમાં થઈને વધેછે. વળી તેમને તાડન કરવાથી દુઃખ થાયછે, જે રીસામણીના આડમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે. મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તમસા बहुरूपेण वेष्टिताः
कर्महेतुना । अंतःसंज्ञा भवंत्येते
सुखदुःखसमन्विताः ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રારબ્ધ કર્મ જેમનો હેતુ છે એવા વિચિત્ર પ્રકારના તમોગુણે કરી વિટાયલા વૃક્ષાદિ સ્થાવર પ્રાણીયો, અંતર્જ્ઞાનવાળા હોવાથી સુખ-દુઃખે કરી યુક્ત હોયછે ॥ ૧૩૮ ॥

જેમ પૃથિવી ચોતરફ અસંખ્ય ઉદભિન્ન એટલે વૃક્ષજાતિથી ભરેલી છે, તેમ અસંખ્ય જરાયુજ, અંડજ તથા સ્વેદજ પ્રાણીયોથી પણ સર્વત્ર ભરેલી છે. વનસ્પતિનાં પ્રત્યેક ફુલ તથા પત્રમાં ઝીણા જંતુઓ હોયછે. તેમજ આપણા પગની નીચેની જમીન પણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભરેલી છે. આપણી આસપાસનું વાતાવરણ પણ જીવોથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક પર્વત, વન, સાગર, સરોવર, નદી તથા નાળાં સર્વ પ્રાણીયોથી ભરેલાં હોયછે. કોઈકોઈ ઉષ્ણ પાણીના ઝરામાં પણ કેટલીક જાતિનાં માછલાં તથા કીટ જણાયલા છે. વધારે શું કહેવું ! પ્રત્યેક પાણીનાં ટીપાં તથા તિલ જેટલાં સ્થાનમાં પણ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે જોવાથી જીવો દેખવામાં આવેછે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ત્રિજ્ઞ પ્રપાઠકમાં કહેલ છે કે,

सर्वमिदमभ्यातः ॥ ૧૩૯ ॥

આ સર્વને આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે ૧૩૯ ॥

જરાયુજ પ્રાણીયોને સ્તન હોયછે, તેમનામાં બે હાથવાળા મનુષ્ય, ચાર હાથવાળા વાનરો, હાથે ઉડનારાં વાઘલાં, કીટને ખાનાર છછુંદરાદિ, માંસ ખાનાર સિંહ, વ્યાઘ્ર, જરખ, શિયાળ, વરૂ, કુત્રા તથા ખિલાડાદિ, જલમાં રહેનાર શિશુમારાદિ, બડી ચાંમ ડીવાળા ગેંડા, હાથી તથા વરાહાદિ, ઓગાળવાળનારા ઉંટ, ગાય, ભેંસ તથા હરિણાદિ, દાંત વગરના અથવા લઘુ દાંતવાળા સ્લાથ એટલે વજ્રકીટ, આરમાડિલો વિગેરે, કરડી ખાનાર ઉંદર તથા સસલાદિ અને આટલિયા મહાદ્વીપમાં વસનાર પેશીવાળા કાંગારૂ તથા મગમૂત્ર કરવાનો જેને એકજ માર્ગ છે એવા ચાર પગ તથા ચાંચવાળા પ્રાણી વિગેરે, પ્રાણીયોના એવા બાર ભેદ છે. અંડજ પ્રાણીયોમાં પક્ષિવર્ગ, સર્પવર્ગ તથા મત્સ્યવર્ગ એવા ત્રણ ભેદ છે. તેમાં પક્ષિયોમાં બીજા પક્ષીને મારી ખાનાર ગૃધ્ર, ગરૂડ,

બાજ તથા ધ્રુવડ વિગેરે, વૃક્ષોપર વસનાર કાગડા, કોયલ, તથા લક્કડખોદાદિ, ધુધ-
નારા કબુતર, હોલા, કુકડા તથા શાહામૃગાદિ, જલમાં ચાલનાર બગલા વિગેરે અને
પાણીમાં તરનારા બતક, હંસ તથા રાજહંસાદિ એવા પાંચ લેહ છે. સર્પવર્ગમાં કાચબા,
કાકીડા, સર્પમાત્રી, દેડકા તથા સઘળી સર્પજાતિ અને જલ તથા સ્થલપર પેટે ચાલ-
નાર સઘળાં પ્રાણિયોનો સમાવેશ કરેલ છે. મત્સ્યવર્ગમાં સઘળા પ્રકારના મત્સ્યની
ગણના કરલી છે. સ્વેદજવર્ગમાં પણ અસંખ્ય જાતિના પ્રાણિયોનો સમાવેશ થયેલ છે.
જેકે તેમની પણ ઇંડાંથી ઉત્પત્તિ થાયછે, પણ તે ઇંડાં ઘણાં સૂક્ષ્મ હોવાથી દૃષ્ટિયે
પડતાં નથી, ને તે ગરમીથી થાયછે, માટે સ્વેદજ કેહેવાય છે. માંકડનાં ઇંડાં ઘણી
વેળા જોવામાં આવેછે, ને માંકડ સ્વેદજ કેહેવાય છે. એ સઘળાં પ્રાણિયોમાં જેને
પીઠમાં બરડો હોય છે, તેની ગણના પૃષ્ઠવંશવિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં થયેલી છે. અને
જેને પીઠમાં બરડો હોતો નથી, તેવા પ્રાણિયો પૃષ્ઠવંશહીન અર્થાત્ કોમલ શરીર-
વિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં ગણેલા છે. વળી એક એવો નિયમ છે કે, જેને કાનને ઠેકાણે
છીંડું હોયછે, તે પ્રાણી ઇંડું મૂકેછે, ને જેને કાન હોયછે, તે પ્રાણી બચ્ચાંને જન્મ
આપેછે, ને તેને ધવરાવવા માટે થાન હોયછે. અર્થાત્ છીંડાં તેને ઇંડાં, ને કાન તેને
થાન હોયછે. એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં જુદી જુદી રીતે આહાર, નિદ્રા, ભય તથા
મૈથુનધર્મ જોવામાં આવેછે. જરાયુજ તથા અંડજ વર્ગમાં જે સ્થલચર પ્રાણિયો છે,
તેમનામાં તો એ ચારે ધર્મ પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વના દેખવામાં આવેછે, અને એ બન્ને
વર્ગના જે જલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં પણ એ ચારે ધર્મ હોયછે, જે તપાસ કર-
નારને જણાઈ આવેછે. સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં આહાર, નિદ્રા તથા ભય, એ ત્રણ
ધર્મ તો સારી રીતે દેખાયછે, પણ મૈથુનધર્મ મત્કુણ મક્ષિકાદિમાં કોઈ કોઈ વખતે
જોવામાં આવેછે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, ઉત્પન્ન થયા પછી સર્વ સ્વેદ-
જમાં કોઈ રીતે પણ એ ધર્મ હોવો જોઈયે. ઉદ્ભિન્નજ એટલે વૃક્ષ જાતિમાં પણ
એ ચારે ધર્મ છે, કેમકે એ વધેછે ને તાજ રહેછે; તેથી એને આહાર જણાયછે. રાત્રિયે
ગલાનિ પામેછે, માટે એ નિદ્રાવશ થાયછે, એમ અનુમાન કરાય છે. એના વધવાના
માર્ગમાં પથ્થરાદિ કંઈ આડે આવેતો એ બાજુમાં થઈને વધેછે, માટે એને ભય થાયછે,
એમ ધારવામાં આવેછે. એમાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ જાતિ છે, ને એમના પુષ્પરજનો
સંયોગ થાયછે, માટે એ જાતિમાં પણ એવા પ્રકારે મૈથુન ધર્મ રહેલ છે. એ ઉપરથી
આ સર્વ જગત્ પ્રકૃતિ તથા પુરૂષના સંયોગથીજ થયેલું છે, એમ જે આર્ય પ્રજાના
પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેલું છે, તે સિદ્ધ થાયછે, જ્ઞાન પણ એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં
ન્યૂનાધિકપણુએ જણાયછે. મનુષ્યમાં સર્વ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન છે, તેમનામાં સારા-
સાર જાણવાનો વિવેક છે. તેઓ જેકે શરીર શક્તિયે સિંહ, વ્યાઘ્ર તથા હસ્તિ આદિ
બળવાન પ્રાણિયોથી ઘણા ન્યૂન છે, તોપણ તેમનામાં તે પ્રાણિયો કરતાં જ્ઞાનશક્તિ
અધિક હોવાથી તેમને વશ કરી શકેછે. સૃષ્ટિમાંના અનેક પદાર્થોને, તેમની જુદી
જુદી રીતે યોજના કરીને, તેઓ પોતાના જ્ઞાન, પાન, વસ્ત્ર, ઘર તથા વાહુનાદિ વૈભ-
વનાં સાધનો માટે, તેમજ રોગ શમનાર્થ ઔષધાદિ માટે ઉપયોગમાં લાવી, પોતાની

ગરજ પુરી પાડી શકેછે. વિમાનવડે આકાશમાં ગમન કરી શકેછે. અગ્નિરથ તથા અગ્નિનૌકા જેવા વાહનોવડે આખા ભૂગોલ ઉપર સહેજ વખતમાં ફરી આવી શકેછે. વિદ્યુદ્યંતથી પલવારમાં દૂરદેશના ખખર બાણી શકેછે. દૂરશ્રવણ યંત્રવડે ઘણું છેટેથી સાંભળી શકેછે અને દૂરદર્શક યંત્રવડે આકાશમાં રહેલ અસંખ્ય પ્રકાશિત ગોલોની નિરીક્ષા કરી તેમનાં સ્વરૂપ બાણી શકેછે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે સાધારણ દ્રષ્ટિયે નહીં ભાસતા સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જોઈ શકેછે. અને ટુંકામાં કહ્યે તો આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિની રચનાસંબંધી રસાયન શાસ્ત્રવડે વિચાર કરી એના મૂલતત્ત્વોને બાણી, એના અદ્ભુત કારણ સ્વરૂપ નિરાકાર, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, નિત્ય, શુદ્ધ, ખુદ્દ, મુક્ત, અખંડાકાર, સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માને ઓળખી મોક્ષને પામી શકેછે. બીજા પ્રાણિયોમાં એનો સહસ્રાંશ પણ જેવામાં આવતો નથી. જોકે તેમનામાં પણ જ્ઞાન છે, પણ તે ઘણું ઉતરતું ભાસેછે. મનુષ્યથી ઉતરતું જ્ઞાન જરાયુજ જાતિના બીજા પ્રાણિયોમાં જણાયછે. તેમાં પણ કેટલીક વાનર જેવી જાતિમાં વિશેષ, ને કેટલીકમાં ન્યૂન હોયછે. મનુષ્યની પેઠે તેઓમાં પણ દશ ઇન્દ્રિય તથા મન હોય એમ જણાયછે. તેમનું બોલવું એકજ રીતનું ભાસેછે, પણ તેમ નથી; તેમાં તેમને પોતાને શુભ, અશુભ, પ્રિય તથા અપ્રિયાદિ સૂચક અનેક રીતના ભેદ હોયછે; જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. તેમને પણ પોતાને અનુકૂલ તથા પ્રતિકૂલ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયનું જ્ઞાન થાયછે; વળી કેળવવાથી તેઓ સુધરીને પોતાના પાલકની આજ્ઞા પાલનાર થાયછે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરાયછે કે, તેમનામાં પણ થોડે અંશે વિચાર કરવાની શક્તિ છે. જરાયુજ પ્રાણિયોથી ઉતરતું જ્ઞાન અંડજ પ્રાણિયોમાં હોયછે. તેમાં પણ કેટલીક જાતિમાં ઓછું ને કેટલીકમાં વધતું હોયછે. પક્ષિયોમાં સર્વ અંડજ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન હોય એમ દેખાયછે, કેમકે તેઓ પણ કેળવવાથી સુધરીને આજ્ઞા પાલનાર થાયછે. તેમનું બોલવું પણ પોતાને પ્રિય તથા અપ્રિય સૂચક હોયછે, જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. અંડજથી ઉતરતું જ્ઞાન સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં હોયછે, ને ઉદ્ભિજજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં તો તેથી પણ ઘણુંજ ઉતરતું જણાયછે. એ રીતે વિચિત્ર પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયો આ પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસેછે, તેમ પૃથ્વીના પેટમાં પણ અનેક રીતના મિશ્રિત તથા અમિશ્રિત પદાર્થો ભરેલા હોયછે; જે ખનન કરવાથી પ્રાપ્ત થાયછે, માટે ખનિજ કેહેવાયછે. એવી આ પૃથ્વી સામાન્ય રીતે ચાર ગુણુવાળી કહેલ છે. કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

રૂપરસગંધસ્પર્શવતી પૃથિવી ॥ ૧૪૦ ॥

રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળી પૃથિવી છે ॥ ૧૪૦ ॥

તેમાં રૂપના નીલ, શુકલ, પીત, રક્ત, હરિત, કપિશ તથા ચિત્રાત્મક એવા સાત ભેદ છે. રસના કષાય, મધુર, લવણ, કટુ, તિક્ત તથા આમ્લ એવા છ ભેદ છે. ગંધના મુગંધ તથા દુર્ગંધ એવા બે ભેદ છે, ને સ્પર્શના શીત, ઉષ્ણ, કઠિણ, તથા કોમળ એવા ચાર ભેદ છે. પૃથ્વીની અંદર તથા બાહરે જળ રહેલ છે, તેજ પણ એના પેટમાં અને બાહરે રહેલ છે, વાયુ પણ એના પરમાણુ વચ્ચેના તથા બાહરેના આકા-

શમાં રહી એને વ્યાપી રહ્યોછે અને આકાશ પણ એના પરમાણુ વચ્ચે તથા બાહર હોયછે, માટે એ પૃથિવીનો યંચમહાભૂતાત્મક ગોલ કહેલો છે. એના જેવા અસંખ્ય વસ્તિવાળા ગોળ આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલા છે. માટેજ ઋગ્વેદ મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે,

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र ॥ ૧૪૧ ॥ આકાશ મારો પિતા, ઉત્પન્ન કરનાર તથા આદિ કારણ છે ॥ ૧૪૧ ॥

આકાશનો અંત નથી માટે એ અનંત કહેવાયછે. આકાશમાં શબ્દગુણ કહેલ છે, પણ વસ્તુતાથી જોતાં એ ગુણ વાયુમાં છે, આકાશમાં તો એનો આરોપ કરેલ ભાસેછે. કોઈ પણ એક બાબતથી છિદ્રવાળા ઘડા અથવા હાંડી જેવા પદાર્થોમાંથી બંધાવડે વાયુને ખેંચી લીધો હોય ને પછી તેમાં ઘંટા વગાડી હોય, તો તેનો શબ્દ જાણે ઘણેજ દૂર થતો હોય તેવો જીણા સંભળાયછે. એ ઉપરથી શબ્દગુણ વાયુમાં રહેલ ભાસેછે, પણ વાયુ નિઃશેષ ખેંચી શકાતો નથી, ને થોડે અંશે પણ તે પદાર્થમાંના આકાશમાં રહેછે, જેથી જીણા પણ શબ્દ સંભળાયછે, માટે શબ્દગુણ આકાશમાં આરોપિત કરેલ છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

शब्दगुणमाकाशम् ॥ ૧૪૨ ॥ આકાશ શબ્દગુણવાળું છે ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશનું કંઈ સ્વરૂપ નથી પણ તેમાં કિંચિત્ પ્રકાશ તથા કિંચિત્ તિમિરના મિશ્રિત યોગથી નીલતા ભાસેછે; અને પૃથ્વી ગોળ છે, ને તેની સર્વ બાબતોએ આકાશ છે, એટલે તેના અર્ધગોલની સાથે લાગેલું આકાશ ધુમટ જેવું ભાસેછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં પ્રાણિવર્ગવર્ણન.

॥ खगोलवर्णन ॥

વડકન્

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરેછે, તેમાં પેહેલો વડકન્ નામનો ગ્રહ છે. ઘણા વર્ષો થયા સૂર્યની પાસેનો ગ્રહ બુધજ નજાયલો હતો, પણ તેની ગતિમાં કંઈ અનિયમિતપણું નજાય્યાથી, તેની અને સૂર્યની વચ્ચે કોઈ બીજો ગ્રહ હોવાં જોઈએ, એમ થોડા વર્ષ પેહેલાં હમણાંના જ્યોતિષિયોના ધારવામાં આવ્યું. પછી તેનો શોધ કરવા માંડ્યો, પણ તે સૂર્યની પાસે હોવાથી તેના પ્રકાશમાં દેખાઈ શકાતો નહીં. છેવટ ઈસ્વી-સન ૧૮૭૮ માં ખગોળ સૂર્યગ્રહણ થવા વખતે, અમેરિકાના એક જ્યોતિષિયે દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી એ ગ્રહ શોધી કાઢાડ્યો. એ સૂર્યની ઘણેજ પાસે હોવાથી તેણે એનું નામ વડકન્ એટલે અગ્નિ પાડ્યું. એનું કદ હજી યંત્રવડે માપી શકાયું

નથી, પણ એ સૂર્યથી ૬૫ લાખ કોશ દૂર છે તથા સૂર્યને પૃથ્વીના વીશ દિવસમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાહાડી શકાયો છે. એના ઉપરથી આપણાં કરતાં સૂર્ય આશરે ૫૦ ગણો મોટો દેખાય છે, તેથી પ્રકાશ અને ઊષ્ણતા આપણા કરતાં એના ઉપર તેટલાં વધારે પડેછે; જેને પહોંચતાં ૧૬ મિનિટ લાગેછે. એની સઘળી ઋતુઓ પણ આપણા વીશ દિવસમાં થાયછે, તો એના ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ એને ઘટતી થઈ હશે.

બુધ.

વલ્કન પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ બુધ છે. તેનો વ્યાસ એટલે સરલ મધ્ય-રેષા અર્થાત જડાઈ સુમારે એક હજાર પાંચસો કોશની છે. માટે તે આપણી પૃથ્વી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત પોતાના આગા અંગે ઓગણીશ ગણો નહાનો છે. તે સૂર્યથી આશરે એક કોડ એશી લાખ કોશ દૂર છે, ને ક્યારેય પણ સૂર્યની આગળ પાછળ દોઢ કલાકથી વધારે વખત ઊગતો વા આથમતો નથી. તેથી તે જો દૃષ્ટિ પડે તો ક્ષિતિજ આગળ પડેછે. તે સૂર્ય પ્રકાશના જોરથી ઘાણું કરી દેખાતો નથી; પણ વર્ષમાં એક વેળા સૂર્યોદયની પહેલાં પૂર્વે ને એક વેળા સૂર્યાસ્તની પછી પશ્ચિમે એ રીતે જો વખત આપણા દેશમાં પંદર અથવા વીશ દિવસ સુધી ક્ષિતિજ આગળ દેખાયછે. તે એક કલાકમાં ચોપન હજાર પાંચસો કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા અઠચાશી દિવસમાં ફરી રહેછે. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સિંધુસિંધુરનવાણ્ગોઢ્ઢપદ-

ચંદ્રસપ્તશશિનો જ્ઞાતીગ્રજાઃ ॥ ૧૪૩ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં બુધની ૧૭૯૩૬૯૯૮૯૮૪ શીઘ્ર પર્યય થાય-
છે, એ હીસાબે તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૮૮ દિવસ લાગે છે ॥ ૧૪૩ ॥

એથી તેના ઉપર વસનારાઓનું આપણા ત્રણ માસ જેટલું વર્ષ હોયછે. તે પોતાના અંગ ઉપર ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહે છે, એમ અનુમાન થયેલ છે, માટે તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પૃથ્વીના દિવસ રાત્રિ જેવડા હોયછે. તે પૃથ્વીનો અંત-ર્ગ્રહ હોવાથી તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યંત્રવડે દેખાય છે. પ્રકાશ વિષયમાં કહેલા પ્રકાશ કિરણોના પ્રસરણ ધર્મ પ્રમાણે તે ગ્રહ ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય છથી સાતગણો મોટો દેખાયછે, ને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઊષ્ણતા પણ તેટલાં અધિક પડેછે; જેને પહોંચતાં ૩ મીનીટ લાગેછે. એ ઉપરથી પ્રાણિ-યોની વસ્તિ પણ તેના ઉપર ઘટતી થઈ હશે. કોઈ કોઈ વખત તે સૂર્ય અને પૃથિ-વીની વચમાંથી જતાં સૂર્યગ્રિહની આડે આવેછે, પણ સૂર્યકદના પ્રમાણમાં તે ઘણો નહાનો હોવાથી દેખાતો નથી; પરંતુ દૂરદર્શક યંત્રવડે સૂર્યગ્રિહ ઉપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહે છે. જ્યારે તે પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં થઈને જાયછે, ત્યારે પૃથિવીની પાસે ને જ્યારે સૂર્યની પેલી બાજુએ જાયછે ત્યારે પૃથિવીથી છેટે હોયછે.

શુક.

બુધ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શુક છે. તેનો વ્યાસ આશરે ત્રણ હજાર આઠસો કોશનો છે, જેથી ઘણું કરી તેનું મહત્ત્વ પૃથિવીના મહત્ત્વ જેવડું છે. સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય આકાશમાંના સર્વ ગોળા કરતાં તે અધિક તેજસ્વી દેખાય છે. જ્યારે તે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવે છે, ત્યારે ચંદ્ર વિના સર્વ ગ્રહ કરતાં તે પૃથિવીની અધિક પાસે હોય છે; કારણ તેના ફરવાના માર્ગની પછી પૃથિવીને ફરવાનો માર્ગ છે, અને જ્યારે તે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાય છે ત્યારે પૃથિવીથી છેડે હોય છે, તે સૂર્યથી ત્રણ કોડ પાંત્રીશ લાખ કોશ દૂર છે, ને એક કલાકમાં આડત્રીશ હજાર આઠસો કોશના વેગથી આપણા બસો ચોવીશ દિવસમાં સૂર્યને ફરી રહે છે, ભાસ્કરાચાર્યે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દિનન્દવેદાઢ્ઢગજાગ્નિલોચન-

દિશ્ન્યશૈલાસિતશીઘ્રપર્યયાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં શુકની ૭૦૨૨૩૮૯૪૯૨ શીઘ્ર પર્યય થાય છે, એ હીસાએ તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૨૨૪ દિવસ લાગે છે ॥૧૪૪॥

એટલે તે ઉપરના રહેવાઝીનું સુમારે આપણા સવાસાત માસનું વર્ષ થાય છે. તેટલા વખતમાં ત્યાં સઘળી ઋતુઓ થવી ભેદીએ. તે પોતાના અંગે સવા ત્રેવીશ કલાકમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાહાડી શકાયો છે. જેથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પણ ઘણું કરી આપણા દિવસ રાત્રિ જેવડા હોય છે. તે પણ પૃથિવીથી અંતઃગ્રહ છે, માટે તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યંત્રવડે દેખાય છે. તે જ્યારે સૂર્યની પૂર્વમાં હોય છે ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થયા પછી ૨૯૨ દિવસ સુધી દેખાય છે, જેથી સાંજનો તારો કેહેવાય છે. અને જ્યારે સૂર્યની પશ્ચિમે હોય છે ત્યારે સૂર્યોદય થયા પહેલાં તેટલા દિવસ સુધી દેખાય છે, જેથી સવારનો તારો કેહેવાય છે, તે સવારે વા સાંજે ત્રણ કલાકથી વધારે વખત સુધી દેખાતો નથી. તે સૂર્યને આપણા ૨૨૪ દિવસમાં ફરી રહે છે, ને તેની આગળ પાછળ ૨૯૨ દિવસ સુધી દેખાય છે, તેનું કારણ એ કે, આપણી પૃથિવી પણ મંદ ગતિથી તેની પાછળ પાછળ જતાં સૂર્યને ફરે છે, જેથી તે વધારે વખત સુધી દેખાય છે. પૃથ્વી સ્થિર હોય તો એમ થાય નહિ. પ્રકાશ ધર્મ પ્રમાણે શુક ઉપર પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા પૃથિવીના કરતાં આશરે બમણાં પડે છે, જેને ત્યાં પહોંચતાં છ મિનિટ લાગે છે. ત્યાંથી સૂર્ય પણ આપણા કરતાં બમણો દેખાય છે, તેથી તેના ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. શુક પણ જ્યારે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચેમાં થઈને જાય છે, ત્યારે કોઈ કોઈ વખત સૂર્યની આડે આવે છે, જે દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં સૂર્યબિંબ ઉપર કાળા ગાંધની પેઠે દેખાઈ રહે છે.

પૃથિવી.

શુક પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ આપણી પૃથિવી છે. એ સૂર્યથી સુમારે ચાર કોડ

આસઠ લાખ કોશ દૂર છે. એનો પૂર્વ પશ્ચિમ વ્યાસ આસરે ત્રણ હજાર નવસો સાઠ કોશ અને પરિધિ અર્થાત્ ઘેરાવો ૧૨૩૭૫ કોશ છે. કેમ કે પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે સ્થાને સૂર્ય ઉદય પામે છે, તે સ્થાનથી પાશ્ચિમે પાંચસો કોશ ઉપર તેનો ઉદય થવાને નજદીક એક હોારા એટલે કલાકનો વખત લાગે છે. એમ હમણાં વિજળીનો તાર આખી પૃથિવીના ઘેરાવા ઉપર ગોઠવેલ હોવાથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. હવે જે સ્થાને સૂર્ય ઉદય પામે છે, તેજ સ્થાને પાછો ઉદય પામવાને તેને નજદીક ચોવીસ કલાક લાગે છે, માટે એક કલાકનો વખત બે પાંચસો કોશો થાય છે, તો ચોવીસ કલાકનો વખત બાર હજાર કોશો થવો જોઈયે. એમ થાય છે, માટે પૃથિવીના પૂર્વ પશ્ચિમ ઘેરાવાવિષે કંઈ શંકા રહેલ નથી. હરકોઈ ગોળનો ઘેરાવો સિદ્ધ થતાં તેની જડાઈ ભૂમિતિના ગણિતથી તરત શોધી કઢાય છે. માટે પૃથિવીના ગોળની જડાઈ અર્થાત્ વ્યાસવિષે પણ કંઈ શંકા રહેતી નથી. કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં કાશીના આપુદેવ શાસ્ત્રિયે જ્યોતિષસંબંધિ લખી મોકલેલ વિષયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાસેમનન્દાગ્રિહતે વિમક્તે

હરકોઈ ગોળના વ્યાસને ૩૬૨૭ થી ગુણી

૧૨૫૦ થી ભાગિયે તો તે ગોળની સૂક્ષ્મ

સ્વબાળસૂર્યે: પરિધિસ્તુ સૂક્ષ્મ: ॥ ૧૪૫ ॥

પરિધિ નીકળે છે ॥ ૧૪૫ ॥

કારણ ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિમાં અહુગણિતાધ્યાયના ચંદ્રઅહુણાધિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

મનન્દાગ્રિમિતપરિધે:

૩૬૨૭ યોજન પરિધિ એટલે ઘેરાવાનો

૧૨૫૦ યોજન વ્યાસ એટલે જડાઈ થા-

સ્વબાળસૂર્યૈર્મિતો વ્યાસ: ॥ ૧૪૬ ॥

ય છે ॥ ૧૪૬ ॥

વળી આર્યભટ્ટે પણ આર્યસિદ્ધાંતના ગણિતપાદમાં કહ્યું છે કે,

ચતુરધિકં શતમષ્ટગુણં દ્વાષષ્ટિસ્તથા

ગોળનો વ્યાસ વીસ હજાર યોજન હોય

સહસ્રાણામ્ । અયુતદ્વયવિષ્કંભસ્યા-

તો તેની પાસે પાસેની પરિધિ એટલે

સન્નો વૃત્તપરિણાહ: ॥ ૧૪૭ ॥

ઘેરાવો ૬૨૮૩૨ યોજન થાય છે ॥ ૧૪૭ ॥

ઉત્તર દક્ષિણ ટોચ તરફ પૃથિવી ચપટી હોવાથી પૂર્વ પશ્ચિમ કરતાં જડાઈમાં આસરે ૧૩ ને પરિધિમાં આસરે એકતાલીસ કોશ ઓછી છે. એ રીતનું પૃથિવી ગોળનું મહત્વ ભૂમિતિના ગણિતથી હમણાના જ્યોતિષિયોયે સૂક્ષ્મ યંત્રોની સહાયવડે શોધી કહાડ્યું છે જેને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે તેને એ શોધી કહાડેલું મહત્વ જાણે પ્રત્યક્ષ માપી કહાડ્યું હોય એમ જણાશે. ભાસ્કરાચાર્યાદિ પૂર્વના આર્ય જ્યોતિષિયોયે પણ એજ ગણિતથી પૃથિવીનું મહત્વ શોધી કહાડેલ છે, પણ તે સમયે હમણાના જેવાં સૂક્ષ્મ યંત્રો નહોતાં, તેથી તેમણે કહાડેલા મહત્વમાં કાંઈક ફરક આવેલ છે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરે કહેલ છે કે,

પુરાન્તરં ચેદિદમુત્તરં સ્યા-
ત્તદક્ષવિશ્વેષલૈસ્તદા કિમ્ ।
ચક્રાંશકૈરિત્યનુપાતયુક્તયા
યુક્તં નિરુક્તં પરિધેઃ પ્રમાણમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

કોઈ પણ ઉત્તર દક્ષિણના બે શેહેર વચ્ચેના અક્ષાંશની બાદબાકી કરી જેટલા અંશ બાકી રહે તેટલા અંશ બરાબર બે તે પુરોનો ઉત્તર તરફનો યોજનાત્મક અંતર આટલો છે, તો આખા ભૂગોળ-ચક્રના ૩૬૦ અંશે કરી કેટલો ? એ ત્રિ-રાશિના હીસાબે ભૂગોળના ઘેરાવાનું જે પ્રમાણ કહ્યું, તે યોગ્યજ છે ॥ ૧૪૮ ॥

નિરક્ષદેશાત્ ક્ષિતિષોડશાંશે
ભવેદવન્તી ગણિતેન યસ્માત્ ।
તદન્તરં પોડશસંગુણં સ્યાદ-
ભૂમાનમસ્માદ્દહુ કિં તદુક્તમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

ઉજ્જન નગરી વિષુવવૃત્તથી પૃથિવીના સોલમા અક્ષાંશ ઉપર ગણિતે કરી આવે છે, માટે વિષુવવૃત્તથી તેનો યોજનાત્મક અંતર એક અક્ષાંશના યોજનાત્મક અંતરથી સોલગણે હોય છે. એ ઉપરથી પૃથિવીના ઘેરાવાનું એ પ્રમાણ કહ્યું, બહુ કહેવા વડે શું ? ॥ ૧૪૯ ॥

પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલ મધ્યરેષા લંકા ઉપર થઈને જાયછે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયો ધારતા હતા, તેથીજ ઉજ્જન શેહેર વિષુવવૃત્ત અર્થાત્ વર્તુલમધ્ય-રેષાથી ૧૬ અંશને અંતરે કહેલ છે. વસ્તુતાથી પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલમધ્યરેષા લંકાથી સાત અંશ દક્ષિણે છે, તેથી સાંપ્રત ઉજ્જન શેહેર ૨૩ અંશને અંતરે આવેલ છે; પણ લંકાથી તો સોલ અંશને અંતરેજ છે. એ રીતનું ગણિત કરી ભાસ્કરે શિરો-મણિના એજ અધ્યાયમાં પૃથિવીનું ઉત્તર દક્ષિણ મહત્વ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

પ્રોક્તો યોજનસંખ્યયા કુપરિધિઃ સપ્તાઙ્ગ-
નન્દાબ્ધયસ્તદ્વ્યાસઃ કુમ્બજઙ્ગસાયકમ્બવઃ
સિદ્ધાંશકેનાધિકાઃ ॥ ૧૫૦ ॥

પૃથિવીનો ઘેરાવો ૪૯૬૭ યોજન અને વ્યાસ ૧૫૮૧ $\frac{૧}{૪}$ યોજન કહેલ છે ॥ ૧૫૦ ॥

પૃથિવી પોતાના અંગપર આશરે ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહેછે, જેટલા વખતમાં એના ઉપર દિવસ રાત્રિ થાયછે; જેને જ્યોતિષિયો સાવન દિવસ કહેછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયના મધ્યમાધિકારમાં કહેલ છે કે,

इनोदयद्वयांतरं तदर्कसावनं दिनम् ।
तदेव मेदिनी दिनं भवासरस्तु भभ्रमः १५१

સૂર્યના બે ઉદયનો જે અંતર તે સૂર્યનો સાવન દિવસ, તેજ પૃથિવીનો દિવસ અને નક્ષત્ર મંડળનો જે ભ્રમ તે નક્ષત્ર સાવન દિવસ કહેવાયછે ॥ ૧૫૧ ॥

જેમ એક ગોળ દડાની વચમાં સળી પડેલીને તે દડાને તે સળી ઉપર વેગથી

ફરવ્યો હોય, તો તેના ઊપસેલા મધ્ય ભાગ ઊપર ઘણો વેગ હોય છે, ને સર્ગી સાથે લાગેલા તેના છેડા ઊપર વેગ હોતો નથી, તેમ પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેષા પાસે એના ફરવાનો વેગ કલાકે પાંચસો કોશનો છે, જે ઊત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવો તરફ જતાં ઘટતો જાય છે, તે છેક ધ્રુવો પાસે તો ભાસતો પણ નથી. એ રીતે પૌતાના અંગે ફરતાં ફરતાં પૃથિવી એક કલાકમાં ૩૨૫૦૦ કોશના વેગથી સૂર્યને ફરે છે. તે પૌતાના માર્ગમાં સૂર્યને પ્રદક્ષિણા કરતાં પ્રત્યેક માસે આકાશમાંના ચોક્કસ તારાસમૂહ વા રાશિ નીચેથી ખસીને બીજા તારાસમૂહ વા રાશિ નીચે જાય છે. જે રાશિના તારા નીચે પૃથિવી હોય છે તેથી સાતમી રાશિના તારા નીચે સૂર્ય દેખાય છે. જોકે સૂર્ય ખસતો નથી તો પણ તેની આસપાસ પૃથિવીના ફરવાથી જે જે રાશિ પૃથિવી બદલતી જાય છે તે તે રાશિથી સાતમી રાશિ સૂર્ય બદલતો જણાય છે અને પૃથિવી ઊપરની રાશિનો ઊદય તથા સૂર્ય ઊપરની રાશિનો અસ્ત કેહેવાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિશેમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યોઽભ્યુદેતિ સમયેન યેન તત્
સપ્તમોઽસ્તમુપયાતિ તેન ચ ।
રાશિરૂર્ધ્વમપમંડલં કુજા-
દર્દ્ધમેવ સતતં યતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

જે કાળે જે રાશિ ઊદય પામે છે, તેજ કાળે તેથી સાતમી રાશિ અસ્તને પામે છે. જેથી રાશિચક્રનું અર્ધ મંડળ અર્થાત્ છ રાશિ નિરંતર ક્ષિતિજથી ઊપર રહે છે ॥ ૧૫૨ ॥

એ રીતે ફરતાં ફરતાં આકાશમાં જે રાશિના તારાનીચેથી પૃથિવી નીકળી હોય તેજ રાશિના તારા નીચે પાછી આવતાં તેને બાર માસ લાગે છે. માટે આકાશની મધ્યમાં દેખાતા તારાઓના પૂર્વ જ્યોતિષિયોએ બાર ભાગ કંપેલા છે, જેને રાશિ કહે છે. પૃથિવીના ગમનથી જે રાશિમાં સૂર્ય જતો જણાય છે, તે રાશિની સંક્રાંતિ કહેવાય છે; ને એક માસ પર્યંત તે રાશિ સાથે સૂર્ય દેખાય છે, માટે તેટલા વખત સુધી તે રાશીના સૂર્ય કેહેવાય છે, જેને સૌર માસ કહે છે. એવા બાર સૌર માસમાં પૃથિવી સૂર્યને ફરી રહે છે, જેમ થવાને ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસ લાગે છે, જેને સૌર વર્ષ કહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિશેમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પંચાંગરામાસ્તિથયઃ સ્વરામાઃ
સાર્દદ્વિદસાઃ કુદિનાદ્યમન્દે ।
અસ્યાર્કમાસોઽર્કલવઃ પ્રદિષ્ટ-
સ્ત્રિંશદિનઃ સાવનમાસ એવ ॥ ૧૫૩ ॥

એક સૌર વર્ષમાં પૃથિવીના ૩૬૫ દિવસ ૧૫ ઘડી ૩૦ પલ તથા ૨૨ $\frac{1}{2}$ વિપળ હોય છે. એનો બારમો ભાગ સૌર માસ કહેલો છે, ને સાવન માસ તો ત્રીશ દિવસનોજ કહેલ છે ॥ ૧૫૩ ॥

ઋતુ.

પૃથિવી ઊપર સઘળી ઋતુ તથા દિવસ રાત્રિની વધઘટ પણ તેના સૂર્યને ફરી આવવાથી એક સૌર વર્ષમાં થાય છે. ઋગ્વેદ મં. ૪ સૂ. ૫૩ ઋત્વા ૭ માં કહ્યું છે કે,

આગન દેવઋતુભિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

સૂર્ય ઋતુએ સહિત આવો ॥ ૧૫૪ ॥

પૃથિવીનો ગોળ સૂર્યની સામે આકાશમાં કંઈક વાંકો રહેલ છે, એટલે તેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગમાં તેની ઉત્તર ટોચ તેની દક્ષિણ ટોચથી નિરંતર કંઈક ઊંચી રહે છે. તે જ્યારે આકાશમાં મેષ રાશિના તારાઓ નીચે હોય છે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે સૂર્ય તુલારાશિના તારા સાથે દેખાય છે. તે સમય પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં હોય છે, જેથી તેની બન્ને ટોંચો ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ સરખો પડવાથી તેના બન્ને ગોલાધર્મમાં દિવસ રાત્રિ સરખાં હોય છે. તે દિવસથી પૃથિવી મેષરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કરાશિના તારાઓ નીચે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં આવતી જાય છે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકરરાશિના તારાઓ નીચે દેખાતો જાય છે. અને પૃથિવીની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઊપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડે છે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસના દિવસનો આરંભ થાય છે. તેમ ઉત્તર ટોચના વાસિયોને, પૃથિવીના ઊપસેલો મધ્ય ભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો બંધ થવાથી છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે. દિવસે દિવસે દક્ષિણ ગોલાધર્મના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાય છે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રી નાની થતી જાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાધર્મના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી ઉત્તર ગોલાધર્મમાં શરદ, હેમંત તથા શિશિરના લેહવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય દક્ષિણમાં ઊગવાથી ઉત્તર ગોલાધર્મમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને થંડી વધારે થતી જાય છે. દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં એથી ઊલટું થાય છે, એટલે સૂર્ય કિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડ્યાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના લેહવાળી ગિન્હાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. મકર રાશિના તારાઓ નીચે સૂર્ય દેખાય છે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરે પૃથિવી સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં યથાર્થ આવી રહે છે, જેથી તેની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ જેટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહે છે, તેથી તે દિવસે દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં મોટામાં મોટો દહાડો ને નાનામાં નાની રાત થાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાધર્મમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ ને નાનામાં નાનો દિવસ થાય છે. ત્યાંસુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે તે મટીને ત્યારથી ઉત્તરાયણના થાય છે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી કર્કરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી મિથુન, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં જવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી કુંભ, મીન અને મેષ રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની દક્ષિણ તથા ઉત્તર બન્ને ટોંચો સૂર્યની સામે આવતી જવાથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે, તથા ઉત્તર ગોલાધર્મમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ મોટો થવા માંડે છે. અને નિત્ય સૂર્ય ઉત્તર તરફ ખસતાં ઊગતો જણા-

યછે, માટે ઉત્તરાયણનો સૂર્ય કેહેવાયછે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વર્ષાઋતુ બેસેછે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ સપ્ટેમ્બરથી તે ગોલાર્ધમાં સીધાં પડતાં સૂર્ય કિરણોયે ખેંચેલું પાણી પાછું પડવા માંડેછે. મેષ રાશિનો સૂર્ય થાયછે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી માર્ચે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં આવી રહેછે, જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેષા ઉપર ઉગેછે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાનેલીધે એઉ ઠેકાણે પાછાં દિવસ રાત્રિ સરખાં થાયછે. તે દિવસથી પૃથિવી તુલા રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકર રાશિના તારા નીચે સૂર્યની નીચલી બાજુમાં આવતી જાયછે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કના તારાઓ સાથે દેખાતો જાયછે. અને પૃથિવીની ઉત્તર ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડેછે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસની રાત્રિ પુરી થઈને છ માસના દિવસનો આરંભ થાયછે. તેમ દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો ઉપસેલો મધ્યભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો બંધ થવાથી છ માસનો દિવસ પુરો થઈને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાયછે. દિવસે દિવસે ઉત્તર ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાયછે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રિ નાની થતી જાયછે. એથી ઉલટું દક્ષિણ ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના લેહવાળી ઊન્ડાળાની ઋતુ પુરી થઈને શરદ્, હેમંત તથા શિશિરના લેહવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાયછે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય ઉત્તરમાં ઊગવાથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને થંડી વધારે થતી જાય છે. ઉત્તર ગોલાર્ધમાં એથી ઉલટું થાયછે, એટલે સૂર્યકિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડ્યાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે શરદ્, હેમંત તથા શિશિરના લેહવાળી શિયાળાની ઋતુ પુરી થઈને વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના લેહવાળી ઊન્ડાળાની ઋતુનો આરંભ થાયછે. કર્કરાશિનો સૂર્ય થાયછે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી જુને પૃથિવી સૂર્યની નીચે આવી રહે છે, જેથી તેની ઉત્તર ટોચ સૂર્ય તરફ જેટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહેવાથી તે દિવસે ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટો હડાડો ને નાનામાં નાની રાત થાયછે. એથી ઉલટું દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ તથા નાનામાં નાનો દિવસ થાયછે ત્યાંસુધી સૂર્ય ઉત્તરાયણનો હોય છે તે મટીને ત્યારથી દક્ષિણાયનનો થાયછે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી મકર રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની નીચલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી કુંભ, મીન તથા મેષ રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની ઉત્તર તથા દક્ષિણ બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે આવતી જવાથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે. તથા દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ

મોટો થતો જાય છે; અને નિત્ય સૂર્ય દક્ષિણ તરફ જસતાં જગતો જણાય છે, માટે દક્ષિણાયનનો સૂર્ય કહેવાય છે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી જુનથી ઉત્તર ગોલા-ધર્મા વર્ષાઋતુ ખેસે છે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ મી માર્ચથી તે ગોલાધર્મમાં સીધાં પડતાં સૂર્યકિરણોએ ખેંચેલું પાણી પાછું પડવા માંડે છે. તુલા રાશિનો સૂર્ય થાયછે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવી રહે છે, જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા ઉપર જાય છે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલધર્મમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાને લીધે ખેજ ઠેકાણે દિવસ રાત્રિ સરખાં થાયછે. તે દિવસથી ઉત્તર ટોચના વાસિયોનો છ માસનો દિવસ પુરો થાયછે, ને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાયછે; અને દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને તેથી ઊલટું થાયછે. ઉત્તર ગોલાધર્મમાં વસંત, ગ્રીષ્મ ને વર્ષાના ભેદવાળી જન્ડાળાની ઋતુ પુરી થાયછે, ને દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં એથી ઊલટું થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિશેમણિના શ્રુગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

રવેશ્ચક્રમોગોર્કવર્ષ પ્રદિષ્ટ
ચુરાત્રં ચ દેવાસુરાણાં તદેવ ॥ ૧૫૫ ॥

સૂર્યનો રાશિચક્ર ભોગવવાનો કાળ સૌર વર્ષ કહેલ છે, ને તેજ દેવ તથા અસુરોનાં દિવસ રાત્રિ કહેલાં છે ॥ ૧૫૫ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મેષાદાવુદિતઃ સૂર્યસ્ત્રીન્ રાશી-
નુદગુત્તરમ્ । સંચરન્ પ્રાગર્હમધ્યં
પૂરયન્મેરુવાસિનામ્ ॥ ૧૫૬ ॥

મેષાદિ રાશિમાં જિહ્વ પામેલો સૂર્ય કુમે-કરી ઉત્તરની ત્રણ રાશિમાં જતાં પૃથિ-વીની ઉત્તર ટોચવાસી જનોના દિવસનું પેહેલું અર્ધ પુરું કરે છે ॥ ૧૫૬ ॥

કર્કાદીન્ સંચરન્સ્તદ્-
દન્હઃ પશ્ચાર્ધમેવ સઃ ।
તુલાદીંસ્ત્રીન્મૃગાદીંશ્ચ
તદ્દેવ સુરદ્વિષામ્ ॥ ૧૫૭ ॥

તેની પેઠે કર્કાદિ ત્રણ રાશિમાં જતાં તે દેવોના દિવસનું પાછલું અર્ધ પુરું કરે છે; અને તેજ રીતે તુલાદિ તથા મૃગાદિ ત્રણ રાશિમાં જતાં અસુરોના દિવસનું પૂર્વાર્ધ તથા પરાર્ધ પુરું કરે છે ॥ ૧૫૭ ॥

અતો દિનક્ષપે તેષામન્યોન્યં હિ
વિપર્યયાત્ । અહોરાત્રપ્રમાણં ચ
માનોર્ભગણપૂરણાત્ ॥ ૧૫૮ ॥

એથી દેવ તથા દૈત્યોનાં દિન રાત્રિ પરસ્પરે ઊલટાં થાયછે, ને એ દિવસ રાત્રિનું પ્ર-માણ સૂર્યના એક વખતના રાશિચક્રભ્ર-મથી થાયછે ॥ ૧૫૮ ॥

વાગ્બટ્ટે પણ પોતાના અષ્ટાંગહૃદય નામના વૈદ્યક ગ્રંથના ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

માસેદ્વિસંસ્વર્ગમાર્ધાયઃ ક્રમાત્ પદ્ ઋતવઃ
સ્મૃતાઃ । શિશિરોઽથ વસંતશ્ચ ગ્રીષ્મવ-
ર્ષાશરદ્વિમાઃ ૧૫૯ ॥

કુમઘી માઘાદિ બે મેસે કરી શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ તથા હેમંત, એ છ ઋતુ કહી છે ॥ ૧૫૯ ॥

એ રીતે મેષના સૂર્યથી તે કન્યાના સૂર્ય સુધી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના ભેદવાળો બિન્દાળો અને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર ઋતુના ભેદવાળો શિયાળો થાયછે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્યસુધી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના ભેદવાળો બિન્દાળો તથા ઉત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર ઋતુના ભેદવાળો શિયાળો થાયછે. એમ છતાં પણ મકર રાશિથી આરંભી અર્થાત્ પૌષ માસથી મિથુન રાશિ પર્યંત અર્થાત્ જ્યેષ્ઠ માસ સુધી સૂર્ય ઉત્તરાયણના હોય છે, તેટલા વખતમાં ઉત્તર ગોલાર્ધમાં કેટલેક ઠેકાણે દર બે માસે શિશિર, વસંત તથા ગ્રીષ્મ ઋતુ, ને કર્ક રાશિથી આરંભી અર્થાત્ આષાઢ માસથી ધનરાશિ પર્યંત અર્થાત્ માગસર માસ સુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે, તેટલા વખતમાં પ્રત્યેક બે માસે વર્ષા, શરદ્ તથા હેમંત ઋતુ થાયછે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એ બે વખતે એથી બિલટું સમજવું. સૂર્યસિદ્ધાંતના માનાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरा-
यणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मा-
सा दक्षिणायनम् ॥ १६० ॥

સૂર્યની મકર સંક્રાંતિથી છ માસ ઉત્તરા-
યણ, તેમજ કર્ક સંક્રાંતિથી છ માસ દક્ષિ-
ણાયન કહેવાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

द्विराशिनाथा ऋतव-
स्ततोऽपि शिशिरादयः ।
मेषादयो द्वादशैते
मासास्तैरेव वत्सरः ॥ १६१ ॥

તે મકર સંક્રાંતિથી શિશિરાદિ છ ઋતુઓ
બે માસની થાયછે; અને મેષાદિ બાર
રાશિ એ બાર સૌર માસ ને તે બાર સૌર
માસે કરી એક સૌર વર્ષ થાયછે ॥ ૧૬૧ ॥

श्रीपतिथे पञ्च कडेल छे કે,

मृगादिराशिद्वयभानुभोगात्
षडर्तवः स्युः शिशिरो वसंतः ।
ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्व-
हेमंतनामा कथितोऽत्र षष्ठः ॥ १६२ ॥

સૂર્યના મકરાદિ બે રાશિના ભોગથી છ
ઋતુઓ થાયછે, તેમાં શિશિર, વસંત,
ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્ તેમજ હેમંત નામની
છઠી ઋતુ કહી છે ॥ ૧૬૨ ॥

વળી મેષથી આરંભી કન્યાના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના ઉત્તર ધ્રુવ વા ટોચ ઉપર વસનારા જનોનો દિવસ તથા દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઉપર વસનારા જનોની રાત્રિ થાયછે. કારણ તેટલા વખત સુધી ઉત્તર ટોચના વાસિયોને પ્રથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવેછે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઉપરના વાસિયોનો દિવસ ને ઉત્તર ટોચના વાસિયોની રાત્રિ થાયછે. કારણ તેટલા સમયમાં દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને ઉત્તર ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવેછે. એમ છતાં પણ કેટલાકે એમ મા-

નેછે કે, મકરના સૂર્યથી આરંભી મિથુનના સૂર્ય પર્યંત ઉત્તરાયણ સમયમાં ઉત્તર ટોચ વાસિ જનોનો દિવસ ને દક્ષિણ ટોચ વાસિ જનોની રાત્રિ થાયછે. અને કર્કના સૂર્યથી આરંભી ધનના સૂર્ય પર્યંત દક્ષિણાયન સમયમાં દક્ષિણ ટોચ વાસિયોનો દિવસ ને ઉત્તર ટોચ વાસિયોની રાત્રિ થાયછે, પણ તેમ થતું નથી. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલા-ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દિનં મુરાણામયનં ચતુત્તરં
નિશેતરત્ સાંહિતિકૈઃ પ્રકીર્તિતમ્ ।
દિનોન્મુખેઽર્કે દિનમેવ તન્મતં
નિશા તથા તત્ફલકીર્તનાય તત્ ॥૧૬૩॥

ઉત્તર અયન દેવોનો દિવસ, ને દક્ષિણ અયન તેમની રાત્રિ એમ જે સંહિતાવા-ગાઓએ કહ્યું છે, તે માત્ર અયનના કૃળ કહેવા માટે છે. પણ તેમનો મત તો ન્યારે દિવસને વધારનાર મેષરાશિના સૂર્ય થાયછે, ત્યારથીજ દેવોનો દિવસ, ને દિ-વસને ઘટાડનાર તુલા રાશિના સૂર્ય થાય-છે, ત્યારથીજ દેવોની રાત્રિ થાયછે, એવો હોવો જોઈએ ॥ ૧૬૩ ॥

દ્વંદ્વાન્તમારોહતિ યૈઃ ક્રમેણ
તૈરેવ વૃષૈરવરોહતીનઃ ।
ચત્રૈવ દૃષ્ટઃ પ્રથમં સ દેવૈ-
સ્તત્રૈવ તિષ્ઠન્ન વિલોક્યતે કિમ્ ॥૧૬૪॥

કારણ ક્રમે કરી જે રીતે સૂર્ય બધે રા-શિના અંતસુધી ચઢે છે, તેજ રીતે પાછો ઊતરે છે; તો જે ઠેકાણે પ્રથમ દેવોને તે દેખાણું તેજ ઠેકાણે રહેલ તે પાછો કેમ ન દેખાય ॥ ૧૬૪ ॥

ચંદ્ર.

જેમ સૂર્યને ફરનારા ગોલને ગ્રહ કહે છે, તેમ ગ્રહને ફરનારા ગોલને ઊપગ્રહ અથવા ચંદ્ર કહે છે. આપણી પૃથિવી પણ એક ગ્રહ છે, ને તેને ફરનાર ચંદ્ર એનો ઉપગ્રહ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૦૮૦ કોશનો છે. માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનકૃળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પચાસ ગણું નાનો છે. તે પૃથિવીથી મધ્યમ અંતરે આસરે એક લાખ વીશ હજાર કોશ દૂર છે, ને દર કલાકે ૧૧૫૦ કોશના વેગથી સુમારે સવાસ-ત્તાવીશ દિવસમાં પૃથિવીને ફરી રહે છે. પણ તેટલા વખતમાં પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં આગળ વધી જાય છે, જેને પોંહોચી વળતાં તેને બે દિવસ અધિક લાગે છે. માટે તેનો સૂર્ય સાથે યોગ થવાને ૨૯ $\frac{1}{2}$ દિવસ થાયછે, જેને ચાંદ્રમાસ કહે છે. તે પંદર દિવસ ઉત્તર તરફ તથા પંદર દિવસ દક્ષિણ તરફ ખસતો દેખાયછે, કારણ તેની પૃથિવીને ફરવાની ગતિ સર્પગમન પ્રમાણે છે. ચંદ્ર પોતાની એકજ બાજુ પૃથિવી તરફ રાખીને ફરેછે, કોઈ કાળે પણ તેની બીજી બાજુ પૃથિવી ઉપરથી દેખાતી નથી; તેથી એવું સિદ્ધ થયેલું છે કે, તે પોતાના અંગ ઉપર એક ચાંદ્રમાસમાં એકજ વ-ખત ફરી રહેછે. તેથી તેની એક બાજુ સૂર્ય તરફ સુમારે આપણા પંદર દિવસસુધી રહેવાથી ત્યાંના વાસિયોને આપણા પંદર દિવસનો દિવસ ને તેટલાજ વખતની રાત્રિ થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના કાળમાનાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

રવીન્દ્રોર્યુતેઃ સંયુતિર્યાવદન્યા
વિધોર્માસ એતચ્ચ પૈત્ર્યં ચુરાત્રમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

એજ ગ્રંથના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કાલેન યેનૈતિ પુનઃ શશીનં
ક્રામન્ ભવક્રં વિવરેણ ગત્યોઃ ।
માસઃ સ ચાન્દ્રોઽઙ્કુયમાઃ કુરામાઃ
પૂર્ણેષવસ્તત્કુદિનપ્રમાણમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

દિનં દિનેશસ્ય યતોઽત્ર દર્શને
તમી તમોહન્તુરદર્શને સતિ ।
કુપૃષ્ઠગાનાં યુનિશં યથા નૃણાં
તથા પિતૃણાં શશિપૃષ્ઠવાસિનામ્ ॥ ૧૬૭ ॥

વિધૂર્ધ્વભાગે પિતરો વસન્તઃ
સ્વાધઃ સુધાદીધિતિમામનન્તિ ।
પશ્યન્તિ તેઽર્કં નિજમસ્તકોર્ધ્વે
દર્શે યતોઽસ્માદ્દ્યુદલં તદૈષામ્ ॥ ૧૬૮ ॥

ભાર્ગાન્તરત્વાન્ન વિધોરધઃસ્થં
તસ્માન્નિશીયઃ સ્વલુ પૌર્ણમાસ્યામ્ ।
કૃષ્ણે રવિઃ પક્ષદલેઽભ્યુદેતિ
શુક્રેઽસ્તમેત્યર્થત એવ સિદ્ધમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

આર્યભટ્ટે ગોલાપાદમાં કહ્યું છે કે,

રવિવર્ષાર્ધં દેવાઃ
પશ્યન્ત્યુદિતં રવિં તથા પ્રેતાઃ ।
શશિમાસાર્ધં પિતરઃ
શશિગાઃ કુદિનાર્ધમિહ મનુજાઃ ॥ ૧૭૦ ॥

સૂર્ય અને ચંદ્રના અભાવાસ્થાના યોગથી
બીજા અભાવાસ્થાના યોગપર્યંત ચાંદ્રમા-
સ કેહેવાયછે. ને એજ પિતૃના દિવસ
રાત્રિ છે ॥ ૧૬૫ ॥

ગતિના બુદ્ધાપણાયે કરી અર્થાત્ શીઘ્ર
ગતિયે ચંદ્ર, નક્ષત્રમંડળ નીચે જતાં જે
કાળે સૂર્યને ફરીથી પામેછે, તે ચાંદ્રમાસ
કેહેવાયછે ને તેમાં પૃથિવીના ૨૯ દિ-
વસ ૩૧ ઘડી ને ૫૦ પળ થાયછે ॥ ૧૬૬ ॥

જે પ્રમાણે પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર
મનુષ્યોને, સૂર્યનાં દર્શન સમય દિવસ ને
અદર્શન સમય રાત્રિ થાયછે, તેજ પ્રમાણે
ચંદ્રગોલના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર પિતૃઓને
પણ દિવસ રાત્રિ થાયછે ॥ ૧૬૭ ॥

ચંદ્રગોલના છેક ઉપલા ભાગમાં રહેનાર
પિતૃઓ પોતાની નીચેના ભાગને પૃથિ-
વીના ચંદ્ર માને છે; તેઓ અભાવાસ્થાયે
સૂર્યને પોતાના માથા ઉપર બુઝે છે,
જેથી તે તેમનો મધ્યાન્હ છે ॥ ૧૬૮ ॥

અને યૌર્ધ્વિમાયે ચંદ્રગોલ સૂર્યથી છ રા-
શિને અંતરે હોવાથી તેના છેક નીચલા
ભાગમાં રહેનારાઓને મધ્યાન્હ હોય છે,
જે છેક ઉપલા ભાગ વાસિયોનો મધ્યાન્હ
નહીં, પણ મધ્યરાત્રિ હોય છે. એથી
એમ સિદ્ધ થાયછે કે ચંદ્રગોલના છેક
ઉપલા ભાગને વિષે કૃષ્ણપક્ષના અર્ધમાં
સૂર્ય ઉદય પામેછે, ને શુકલપક્ષના અ-
ર્ધમાં અસ્ત પામે છે ॥ ૧૬૯ ॥

છ સૌર માસ પર્યંત દેવ તથા દૈત્યો,
અર્ધા ચાંદ્રમાસ પર્યંત ચંદ્રમાં રહેલા પિ-
તૃઓ તથા અહીં રહેલા મનુષ્યો બાર
કલાક પર્યંત, સૂર્યને નિરંતર ઉદય પામેલો
દેખેછે ॥ ૧૭૦ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

સક્રદુદ્ગતમન્દાર્થ પચ્યન્ત્યર્ક મુરાઽમુરાઃ ।
પિતરઃ શશિગાઃ પક્ષં સ્વદિનં ચ નરા
શુવિ ॥ ૧૭૧ ॥

દેવ તથા દૈત્યો અર્ધા વર્ષ પર્યંત, ચંદ્રમાં
રહેલા પિતરો પક્ષ પર્યંત તથા ભૂમિમાં
રહેલા મનુષ્યો પોતાના દિવસ પર્યંત સૂ-
ર્યને એકવાર ઉદય પામેલો જોય છે ॥ ૧૭૧ ॥

વર્ષી ૨૮ $\frac{1}{2}$ દિવસનો ચાંદ્રમાસ થાય છે, ને તેવા બાર માસનું એટલે ૩૫૪ દિવસનું એક ચાંદ્રવર્ષ કહેવાય છે. પણ સઘળી ઋતુઓ એક સૌરવર્ષમાં આવી રહે-
છે, ને તે વર્ષ ૩૬૫ દિવસનો હોવાથી તેમાં ચાંદ્રવર્ષ કરતાં ૧૧ $\frac{1}{4}$ દિવસ વધારે હોય-
છે. માટે પ્રત્યેક સવા પાંચ સૌરવર્ષમાં ચાંદ્રમાન કરતાં ૫૬ ને કંઈક અધિક દિવસ
જે વધે છે, તેના પૂર્વજ્યોતિષિયોયે તેટલા વખતમાં જ વખત ચાંદ્રમાસ ગણી તેમને
અધિક માસનાં નામ આપી ચાંદ્રમાનને સૌરમાન સાથે મેળવી દીધેલ છે. એમ ન
કર્યું હોત તો સૌરમાન પ્રમાણે થતી ઋતુઓ હુમણાં જે ચાંદ્રમાન પ્રમાણે પણ થતી
જેવામાં આવે છે, તે આવત નહીં પણ જે ચાંદ્રમાસમાં જે ઋતુ આવી હોત, તેજ
ઋતુ બીજે વર્ષે તેજ ચાંદ્રમાસથી ૧૧ $\frac{1}{4}$ દિવસ નેત્રીજે વર્ષે ૨૨ $\frac{1}{2}$ દિવસ એ રીતે મોડી
આવ્યા કરત, જેથી ઘણી ગુંચવણ થાત. સવા પાંચ સૌરવર્ષમાં જ વખત અધિક
માસ આવતાં જે વર્ષમાં ક્ષય માસ આવે તે વર્ષમાં જ અધિકમાસ આવે છે, ને ક્ષય-
માસમાં જ માસની ગણતી થાય છે.

ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસંક્રાન્તિમાસોઽધિમાસઃ સ્ફુટં સ્યાદ-
દ્વિસંક્રાન્તિમાસઃ ક્ષયાભ્યઃ કદાચિત્ ।
ક્ષયઃ કાર્તિકાદિત્રયે નાન્યતઃ સ્યા-
ત્તદા વર્ષમધ્યેઽધિમાસદ્વયં ચ ॥ ૧૭૨ ॥

જેમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ નથી, એવો ચાં-
દ્રમાસ સ્ફુટ અધિમાસ થાય છે, ને કોઈક
કાળે જેમાં સૂર્યની જ સંક્રાંતિ આવે છે
એવો ચાંદ્રમાસ ક્ષયમાસ થાય છે. ક્ષયમાસ
કાર્તિકાદિ ત્રણ માસમાં આવે છે, બીજા
કોઈ માસમાં આવતો નથી, ને જે વર્ષમાં
ક્ષયમાસ આવે છે, તે વર્ષમાં જ અધિ-
માસ થાય છે ॥ ૧૭૨ ॥

ગતોઽબ્ધ્યદિનન્દૈર્મિતે શાકકાલે
તિર્થાશૈર્ભવિપ્યત્યથાઙ્ગાક્ષમૂર્યૈઃ ।
ગજાગ્નિભૂમિસ્તથા પ્રાયશોઽયં
કુવેદેન્દુવર્ષઃ કચિદ્લોકુભિશ્ચ ॥ ૧૭૩ ॥

ક્ષયમાસ શાકે ૯૭૪ ના વર્ષમાં આવી
ગયો, તેમ, શાકે ૧૧૧૫, ૧૨૫૬ તથા
૧૩૭૮ ના વર્ષમાં યશે. ઘણું કરી એ
૧૪૧ વર્ષે આવે છે, પણ કોઈ કોઈ વેળા
૨૧૨ વર્ષે તથા ૧૬૦ વર્ષે પણ આવે છે ॥ ૧૭૩ ॥

શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સૌરાન્માસાદૈવઃ સ્યાલ્લઘીયાન
યસ્માત્તસ્માત્સંખ્યયા તેઽધિકાઃ સ્યુઃ ।
ચાન્દ્રાઃ કલ્પે સૌરચાન્દ્રાન્તરે યે
માસાસ્તજ્ઞૈસ્તેઽધિમાસાઃ પ્રદિષ્ટાઃ ૧૭૪

સૌરમાસથી ચાંદ્રમાસ નહાના હોય છે,
માટે તે એક કલ્પમાં સંખ્યાયે કરી અ-
ધિક થાય છે. તે સૌરમાસથી જેટલા અ-
ધિક થાય છે, તેટલા જ્યોતિષ બલુનારા-
ઓએ અધિમાસ કહ્યા છે ॥ ૧૭૪ ॥

ચંદ્ર પણ પૃથિવીની સાથે રહી એક સૌરવર્ષમાં સૂર્યને ફરી રહે છે, તેથી તેના ઉપર પણ સઘળી ઋતુઓ તેટલાજ વળતમાં થવી જોઈયે. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ એવો તર્ક કરેલો છે કે ચંદ્રમાં જેટલો જળનો ભાગ છે તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્રતિક્ષિત થવાથી પ્રકાશિત ભાસે છે, ને જેટલો સ્થળનો ભાગ છે, તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્રતિક્ષિત ન થવાથી કાળો દેખાય છે. કૃષ્ણ ચન્નુર્વેદના પેહેલા કાંડના પ્રપાઠક ૧ ના અધ્યાય ૯ માં કહ્યું છે કે,

યમૈરયં ચંદ્રમસિ સ્વધાભિઃ ॥ ૧૭૫ ॥
જે ભૂમિને ચંદ્રગોલમાં અમૃત કણો સાથે
સ્થાપન કરી છે ॥ ૧૭૫ ॥

પણ અર્વાચીન વિદ્વાનોએ ચંદ્રને દૂરદર્શક ચંત્રવડે વારંવાર જોઈ તપાસ કરીને એવો તર્ક કર્યો છે કે, ચંદ્રમાં જળ નથી તેમ વાતાવરણ તથા વાદળાં પણ નથી; પણ માત્ર ઊંચા નીચા પર્વતો છે, જેના ઉપર સૂર્ય કિરણો પડવાથી ચંદ્રનો તેટલો ભાગ પ્રકાશિત દેખાય છે, ને તે પર્વતોની છાયા જે મેદાન, કોતર તથા ખીણોમાં પડે છે, તેટલો ભાગ કાળો દેખાય છે. ચંદ્રમાં જળ હોત તો દૂરદર્શક ચંત્રવડે તેટલો ભાગ સપાટ લીસો પ્રકાશિત દેખાવો જોઈતો હતો, પણ તેમ ભાસવાને બદલે ઊંચા નીચા પ્રકાશિત ભાગ ભાસે છે, જેથી ત્યાં જળ નથી પણ પર્વતો છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. વળી ચંદ્રની આસપાસ વાતાવરણ તથા વાદળાં હોત તો દૂરદર્શક ચંત્રવડે તે જેવો સાફ દેખાય છે તેવો ન દેખાત, પણ તેની આસપાસ ધુમેર જેવું દેખાત, ને તેમાં વાદળાંની થતી હીલચાલ જોવામાં આવત. એ રીતે ચંદ્રમાં જો જળ, વાતાવરણ તથા વાદળાં નજ હોય, તો ત્યાં કાંઈ વનસ્પતિ વા આપણી પૃથિવી પરના પ્રાણી જેવાં કોઈ પ્રાણિયો પણ ન હોવાં જોઈયે! ત્યારે શું ત્યાં માત્ર ઉજ્જડ એવાં ભયંકર, પર્વત, ટેકરા, કોતર તથા મેદાનોજ હશે? એમ હોય તો એમજ સમજવાનું કે હજી ચંદ્રગોળ પ્રાણિયોને વસવા લાયક થયો નથી. પણ ચંદ્રપર સૂર્યકિરણો પડે છે, તેજ પ્રતિબિંબ પામવાથી ચંદ્ર આપણને પ્રકાશિત ભાસે છે, એમ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિદ્વાનોએ સારી પેઠે બોલ્યું છે. કેમ કે ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થવાનું કારણ તેની પૃથિવી તરફની બાજુનું ક્રમથી સૂર્ય તરફ સન્નુબ તથા વિમુખ થવાપણું છે. ત્યારે જો ચંદ્રમાં વાતાવરણ તથા જળ બને ન હોય, ને માત્ર ઉજ્જડ પર્વતોજ હોય, તો તેમનાપરથી ખાછાં વળતાં સૂર્યકિરણો ઉજ્જળ રહેવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપ-

ણુને ઊપ્પણુ લાગવો જોઈયે. કારણુ આપણા ભૂગોલમાં પણ જ્યાં પથ્થરની જમીન છે, તે ઊપરથી પાછા વાળતા સૂર્યકિરણો ઊપ્પણુ લાગેછે. કદી એમ ધારવામાં આવે કે, પૃથિવી ઊપર સૂર્યકિરણોની ઊપ્પણુતાથી દિવસે થતી પાણીની વરાળ, જે પૃથિવી પાસેના ઘટ્ટ વાયુ કરતાં હલકી હોવાથી અંતરીક્ષમાં પોતાની સમતોલ વાયુ સાથે રહેવા ઊંચે જાયછે, તેમાંથી સૂર્ય અસ્ત પામતાં સુધી જેટલી ત્યાં પોહોંચતાં માર્ગમાં રહી જાય છે, તેટલી રાત્રિયે સૂર્યકિરણોની ઊપ્પણુતા બંધ થવાથી થંડી થઈ ઝાકળરૂપ થઈને પાછી પૃથિવી ઊપર પડેછે. તેને લીધે આપણું વાતાવરણુ શીત થઈ જાય છે, ને તેમાંથી આવતા ચંદ્રકિરણો પણ શીત થઈ જવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને શીત લાગેછે. તો એમ ઘટે નહીં, કેમકે પૌષ્ણિમાનો ચંદ્ર પૂર્ણ પ્રકાશિત હોયછે, ને સૂર્યાસ્ત થતાંજ લાગલો ઉદય પામેછે; જેથી આપણા વાતાવરણુ તથા તેમાં રહેલ પાણીની વરાળને સૂર્યની ઊપ્પણુતા બંધ થતાંજ ચંદ્રની ઊપ્પણુતા લાગુ પડવાથી રાત્રિયે પણ ગરમી રહેવી જોઈયે. પણ તેમ થતું નથી, માટે ચંદ્રમાંજ કંઈ વિલક્ષણુ રીતે જળ તથા વાતાવરણુ બન્ને હોવાં જોઈયે; જેથી તેનાપર પડતા સૂર્યકિરણો ત્યાં થંડા થઈ પાછા વળેછે, જે પૃથિવી ઊપર આવતાં પૃથિવીના વાતાવરણુની ભીનાસ વડે વિશેષ થંડા થવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને અત્યંત શીત લાસેછે. ક્રમે કરી ચંદ્રની એક બાજુ સૂર્ય તરફ ને એક બાજુ તેથી ઊલટી દિશામાં આપણા પંદર દિવસ સુધી રહેવાથી તેના દિવસે ત્યાં ઘણીજ ઊપ્પણુતા તથા તેની રાત્રિયે ત્યાં ઘણીજ શીતતા હોવી જોઈયે. તેવી ઊપ્પણુતાને લીધે ત્યાંનું વાતાવરણુ પણ ઘણુંજ પાતળું હોવું જોઈયે, ને ત્યાં પર્વતોની છાયા જેમાં પડેછે, એવા કાળા દેખાતા મેદાનોમાં જળ હોય તો, તેમાંથી થતી વરાળ પણ રાત્રિયે, અતિ શીતતાને લીધે જળરૂપ થઈ ગુરૂપણુને પામી, એવાં પાતળાં વાતાવરણુમાં ન રહી શકવાથી પાછી વર્ષારૂપે પડી જવી જોઈયે. જેથી ત્યાં વાદળાં હોય તોપણુ નહીં જેવાંજ હોવાં જોઈયે. વાયુના પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી વાતાવરણુ દેખાવું ન જોઈયે, પણ વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિથી તે ધુમેર જેવું દેખાય ખરૂં. જેમ ચંદ્ર ઊપર ન દેખાવાનું કારણુ ત્યાં અતિ ઊપ્પણુતાને લીધે ત્યાંના વાતાવરણુમાં વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિ અતિ સૂક્ષ્મ હોવી જોઈયે. માટે કદી ચંદ્ર ઊપર દૂરદર્શક ચંત્રવડે પણ ન અટકલાય એવું, સૂક્ષ્મ વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિવાળું પાતળું વાતાવરણુ તથા જેમ પૃથિવી ઊપર અંધારામાં રહેલું જળ દેખાતું નથી તેમ પર્વતોની છાયારૂપ અંધારામાં આવેલ મેદાનોમાં નહીં દેખાય એવું જળ હોય, તો તેને યોગ્ય એવાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ ત્યાં થવી જોઈયે. જ્યારે આ ભૂમંડળમાં નાનામાં નાનું સ્થાન પણ સૂક્ષ્મ પ્રાણિયોથી ભરેલું છે, તો ચંદ્ર જેવડા ગોલ પ્રાણી વગરનો હોય એમ માનવામાં આવતું નથી. આપણી પૃથિવીમાં પ્રાણિયોનાં શરીર મિશ્રિત પંચમહાભૂતનાં બનેલાં લાસેછે, તે ઉપરથી જણાયછે કે, પ્રાણિયો થવા માટે પાંચે મહાભૂતની જરૂર છે. તેમ છતાં પણ કોઈ જાતના પ્રાણિયોના શરીરમાં પૃથિવીનો, કોઈના શરીરમાં જળનો, કોઈનામાં અગ્નિનો તથા કોઈ જાતના પ્રાણિયોના શરીરમાં વાયુનો ભાગ વધારે જોવામાં આવેછે, તેમ કોઈ જાતના

પ્રાણિયોમાં જે ભૂતનો તો કોઈમાં ત્રણ ભૂતનો ભાગ વધારે લાસેછે. માટે ચંદ્રમંડ-
ળમાં કદિ વાયુ તથા જળ, એ બન્ને મહાભૂત થોડે અંશે હોય તો શું થયું ? ત્યાં તેવા
પ્રકારના પ્રાણિયો થયા હશે. કારણ વિષમાં પણ કીડા થાયછે, ને તે વિષમાં રહી-
નેજ જીવેછે, એમ જોવામાં આવેછે, તો એવી કંઈ વિલક્ષણતાથી ચંદ્રમંડળમાં પણ
તેને યોગ્ય એવા પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ જીવી શકતા હોય, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય લાસતું
નથી. જેમ ચંદ્રગોળ સૂર્યપ્રકાશ વડે રાત્રિયે આપણને પ્રકાશિત થયેલો લાસેછે,
તેમ ચંદ્રગોળ ઉપર જે મનુષ્યની વસ્તી હશે, તો તેને ત્યાંની રાત્રિયે આપણા ભૂગોળ
પણ સૂર્યપ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થયેલ લાસતો હશે. માટે ચંદ્રગોળ જેમ પૃથિવીનો ચંદ્ર
છે, તેમ ભૂગોળ ચંદ્રગોળનો ચંદ્ર સમજવો. ચંદ્રગોળ કરતાં ભૂગોળનું ક્ષેત્રફળ ચૌદગણું
છે, માટે તેવડા મોટા કદથી તથા તેટલા વધુ પ્રકાશથી એ ચંદ્ર ઉપરથી દેખાતો હશે.
ચંદ્રની એકજ બાજુ જે નિરંતર પૃથિવી તરફ રહેછે, તેના ઉપરથી ત્યાંથી રાત્રિયે
આપણા ભૂગોળ પ્રકાશિત દેખાયછે; પણ તેની બીજી બાજુ જે પૃથિવી ઉપરથી
કોઈ કાળે પણ દેખાતી નથી, ત્યાંની વસ્તિને તેની રાત્રિયે આપણા પ્રકાશિત થયેલ
ભૂગોળ કોઈ સમય પણ દેખાતો નથી. ચંદ્રની પૃથિવી તરફની બાજુમાં કોઈ કાળે
પણ અંધારૂ પડતું નથી, કારણ ત્યાં દિવસે સૂર્યનો ને રાત્રિયે પૃથિવીનો પ્રકાશ હોય-
છે. પણ તેની બીજી બાજુમાં રાત્રિયે મુઠલ પ્રકાશ હોતો નથી, કારણ ત્યાંથી પૃ-
થિવી દેખાતી નથી. જેમ ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થતી આપણે જોઈએ છીએ,
તેમ ચંદ્રઉપરથી આપણા ભૂગોળની કળા ઓછી વધતી થતી દેખાતી હશે. વળી જેમ
આપણે ચંદ્ર ઉપર પર્વતાદિ દેખીએ છીએ, તેમ ચંદ્રની વસ્તિ પણ આપણી પૃથિવી
ઉપરના સ્થલ તથા જળના વિભાગ કદાચ દેખતી હશે. આપણે ચંદ્રની એકજ બાજુ
દેખીએ છીએ, કારણ તે પોતાને અંગે એક ચાંદ્રમાસમાં ફરી રહેછે, પણ ચંદ્રઉપરથી
આપણા ભૂગોળની સઘળી બાજુ દેખાતી હશે, કારણ એ એવિસ કલાકમાં પોતાને
અંગે ફરી રહેછે.

પ્રહણ.

ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવી એ ત્રણે ગોળ જ્યારે એક સમસૂત્રમાં હોયછે, ત્યારે
ઞહણ થાયછે. પૌર્ણિમાને દિવસે પૃથિવી વચમાં હોય છે, ને તેની એક બાજુમાં ચંદ્ર
ને બીજી બાજુમાં સૂર્ય હોય છે. માટે જે પુનેમે એ ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય,
તે પુનેમે ચંદ્રઞહણ થાયછે; કારણ જેમ દીપક અને ભીંતની વચમાં મૂકેલા પદાર્થપર
દીપકનો પ્રકાશ પડવાથી તે પદાર્થની છાયા ભીંત ઉપર પડેછે, તેમ ચંદ્ર અને સૂર્યની
વચમાં પૃથિવી હોવાથી પૃથિવીની ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડવાને લીધે પૃથિવીની છાયા
ચંદ્ર ઉપર પડેછે; જેને ચંદ્રઞહણ કહેછે. જે સમય પૃથિવી ઉપર ચંદ્રઞહણ દેખાયછે,
તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસિ જનોને સૂર્યઞહણ લાસેછે, કેમકે પૃથિવી વચમાં હોવાથી
તેમને સૂર્યનું દર્શન થતું નથી. એજ રીતે અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર વચમાં હોય છે, ને તેની
એક બાજુમાં સૂર્ય ને બીજી બાજુમાં પૃથિવી હોય છે. માટે જે અમાવાસ્યાએ એ

ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય, તે અમાવાસ્યાયે સૂર્યગ્રહણ થાયછે; કારણ જેમ દી-
પકની વચમાં પદાર્થ આવવાથી દીપક દેખાતો નથી; તેમ પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં
ચંદ્ર આવવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી; માટે સૂર્યગ્રહણ કેહેવાયછે. જે સમય પૃથિવી ઉ-
પર સૂર્યગ્રહણ દેખાયછે, તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસી જનોને તેમના ચંદ્રનું ગ્રહણ લા-
ગેછે; કેમકે ચંદ્રગોળની છાયા પૃથિવી ઉપર પડેછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલા-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी
विशति । तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षो-
ऽस्य निःसरतः ॥ १७६ ॥

ચંદ્ર પૂર્વ પૂર્વમાં જતાં પૃથિવીની છા-
યામાં પ્રવેશ કરેછે, જેથી તેમાંથી નીકળતાં
તેને આગળથી ગ્રહણ ને પાછળથી મોક્ષ
થાયછે ॥ ૧૭૬ ॥

पश्चाद्भागज्जलदवदधःसंस्थितोऽभ्येत्य
चंद्रो भानोर्विव स्फुरदसितया छादयत्या-
त्ममूर्त्या । पश्चात्स्पर्शो हरिदिशि ततो
मुक्तिरस्यात एव कापिच्छन्नः कचिदपि
हितो नैष कक्षान्तरत्वात् ॥ १७७ ॥

વાદળની પેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, પાછળથી
આવીને સૂર્યભિન્નને, પાતાની સ્ફુરાયમાન
થએલી કાળી ભૂતિવડે ઢાંકેછે, તેથી સૂર્યને
પાછળથી ગ્રહણ ને આગળથી મોક્ષ થા-
યછે, માટેજ ગતિમાર્ગના ભેદથી ક્યાંક ચંદ્ર-
વડે ઢંકાયલો સૂર્ય દેખાતો નથી, ને ક્યાંક
ઢંકાયલો ન હોવાથી દેખાયછે ॥ ૧૭૭ ॥

એજ ગ્રંથના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

भूमा विपुं विधुरिनं ग्रहणे पिबत्ते ॥ १७८ ॥

ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયા ચંદ્રને અને
ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંકેછે ॥ ૧૭૮ ॥

આર્યભટે પણ ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

चन्द्रो जलमर्कोऽग्निर्मृद्भूच्छायापि या तम-
स्तद्धि । छादयति शशी सूर्य शशिनं मह-
ती च भूच्छाया ॥ १७९ ॥

ચંદ્ર જળમય, સૂર્ય અગ્નિમય તથા 'પૃથિવી
માટીમય છે, ને જે છાયા તે અંધકાર છે.
માટે સૂર્યને ચંદ્ર, ને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા
ઢાંકેછે ॥ ૧૭૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં પણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:—

छादको भास्करस्येन्द्रधःस्थो घनवद्भ-
वेत् । भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य
भवेदसौ ॥ १८० ॥

ભેદની પેઠે નીચે રહેલ ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંક-
નારો થાયછે, ને પૂર્વમાં જતા ચંદ્ર ભૂછા-
યામાં પ્રવેશ કરેછે, તેથી એને ભૂછાયા
ઢાંકનારી થાયછે ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ ગ્રહલાઘવમાં પણ કહ્યું છે કે,

છાદયત્યર્કમિન્દુર્વિધું ભૂમિભા ॥ ૧૮૧ ॥ સૂર્યને ચંદ્ર, અને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા ઢાંકે છે ॥ ૧૮૧ ॥

વળી બૃહત્સંહિતાના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ભૂચ્છાયાં સ્વગ્રહણે
ભાસ્કરમર્કગૃહે પ્રવિશતીન્દુઃ ।
પ્રગ્રહણમતઃ પશ્ચા-
ન્નેન્દોર્ભાનોશ્ચ પૂર્વાર્ધાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

ચંદ્ર પોતાના ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયામાં અને સૂર્યગ્રહણ સમય સૂર્યની આડે પ્રવેશ કરે છે, તેથી કાઠ કાળે ચંદ્રનું પાછલા અર્ધથી, ને સૂર્યનું આગલા અર્ધથી ગ્રહણ થતું નથી ॥ ૧૮૨ ॥

સૂર્યાત્ સપ્તમરાશૌ યદિ
ચોદગ્દક્ષિણે ન નાતિગતઃ ।
ચન્દ્રઃ પૂર્વાભિમુસ્વશ્ચાયામૌર્વી
તદા વિશતિ ॥ ૧૮૩ ॥

પૂર્વ પૂર્વમાં જનારો ચંદ્ર, જ્યારે સૂર્યથી સાત-મી રાશિને વિષે ઉત્તર તથા દક્ષિણ ગતિયે ફરી અતિ ખસી ગયેલો ન હોય, ત્યારે પૃથિવીની છાયામાં પ્રવેશ કરે છે ॥ ૧૮૩ ॥

ચંદ્રોઽધઃસ્થઃ સ્થગયતિ રવિમમ્બુદવત્સ-
માગતઃ પશ્ચાત્ । પ્રતિદેશમતશ્ચિત્રં દૃષ્ટિવશા-
ન્નાસ્કરગ્રહણમ્ ॥ ૧૮૪ ॥

મેઘની પેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, સૂર્યને પછવાડેથી આવીને ઢાંકે છે, જેથી દેશ દેશમાં દૃષ્ટિવશથી વિચિત્ર પ્રકારનું સૂર્ય ગ્રહણ દેખાય છે ॥ ૧૮૪ ॥

આવરણં મહદિન્દોઃ
કુણ્ઠવિષાણસ્તતોઽર્ધસચ્છન્નઃ ।
સ્વલ્પં રવેર્યતોઽત-
સ્તીક્ષ્ણવિષાણો રવિર્ભવતિ ॥ ૧૮૫ ॥

ચંદ્રને ઢાંકનારી પૃથિવીની છાયા મોટી હોવાથી, ગ્રહણ સમય ચંદ્ર ઘેરાયેલા શી-ગડાવાળો તથા અર્ધ ઢાંકાયેલો, અને સૂર્યને ઢાંકનાર ચંદ્ર નહાનો હોવાથી સૂર્ય તીક્ષ્ણ શી-ગડાવાળો થાય છે ॥ ૧૮૫ ॥

एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदृग्भि-
राचार्यैः । राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः
शास्त्रसद्भावः ॥ ૧૮૬ ॥

એ રીતે ખગોલ બાણનારા આચાર્યોએ ગ્રહણનું કારણ કહ્યું છે, માટે ગ્રહણ થવામાં રાહુ કારણ નથી, એમ શાસ્ત્રનો ખરેખરો અભિપ્રાય કહેલો છે ॥ ૧૮૬ ॥

ઘણુંકરી પ્રત્યેક અઢાર વર્ષ ને દશ વા આગિયાર દિવસે એનાએ સૂર્ય તથા ચન્દ્રગ્રહણ ફરીથી થાય છે. કારણ આકાશમાં ફરતાં ફરતાં પૃથિવી તથા ચંદ્ર જે ચોક્કસ સ્થાનથી ખસેલાં હોય, તેજ ચોક્કસ સ્થાને પાછા આવતાં તેમને તેટલો વખત લાગે છે, અને ત્યારથી પાછા પૂર્વ પ્રમાણેજ ગ્રહણો થવા માંડે છે. ચંદ્ર તથા સૂર્યગ્રહણ થતી વખતે તેમના વર્ણ આ પ્રમાણે દેખાય છે. શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સ્વલ્પે છન્ને ધૂમ્રવર્ણઃ સુધાંશો-
 ર્ધે કૃષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તોઽધિકેઽર્ધાત્ ।
 સર્વચ્છન્ને વર્ણ ઉક્તઃ પિશંગો
 માનોઽછન્ને સર્વદા કૃષ્ણ એવ ॥ ૧૮૭ ॥

ચંદ્રનો વર્ણ, સ્વલ્પ ગ્રહણમાં ધૂમ્ર જેવો,
 અર્ધા ગ્રહણમાં કાળો, અર્ધાથી અધિક
 ગ્રહણમાં લાલમિશ્રિત કાળો, ને આખા
 ગ્રહણમાં ભુરો કહેલ છે. અને સૂર્યનો
 વર્ણ ગ્રહણસમય સર્વદા કાળોજ કહેલ
 છે ॥ ૧૮૭ ॥

મંગળ.

પૃથિવી પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ મંગળ છે. તેનો વ્યાસ આસરે ૨૧૦૦ કોશનો છે. મોટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ આખા અંગે સાત ગણો ન્હાનો છે. તે સૂર્યથી આસરે સાત કોડ પાંચ લાખ કોશ દૂર છે. તે જ્યારે સૂર્યાસ્તની વખતે ઉદય પામેછે, ત્યારે પૃથિવીની પાસેમાં પાસે હોયછે, ને તેનું અંતર પૃથિવીથી કેવળ એક કોડ પંચોતેર લાખ કોશનું થાયછે. પણ જ્યારે તે સૂર્યની પેલી બાજુમાં હોઈને સૂર્યની સાથેજ અસ્ત પામેછે ત્યારે પૃથિવીથી છતાંમાં છેટે હોયછે, ને તેનું અંતર સુમારે અગિયાર કોડ સીતેર લાખ કોશનું થાયછે. તે દર કલાકે ૨૭ હબ્બર કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૬૮૭ દિવસમાં ફરી રહેછે. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યુગ્મયુગ્મશરનાગલોચન-
 વ્યાલષ્ણવયમાશ્વિનોઽસ્ટજઃ ॥ ૧૮૮ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં
 મંગળની ૨૨૬૬૮૨૮૫૨૨ પરિક્રમા થાયછે,
 એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને
 આપણા ૬૮૭ દિવસ લાગેછે ॥ ૧૮૮ ॥

જેથી તેના ઉપરના વાસિયોને સુમારે આપણા બે વર્ષ જેવડું વર્ષ થાયછે, ને તેમની એક એક ઋતુ પણ આપણા કરતાં બમણા વખતની હોયછે. તે સુમારે સાડી ચોવીશ કલાકમાં પોતાના અંગે ફરી રહેછે, તેથી આપણા કરતાં તેના ઉપરનાં દિવસ રાત્રિ સ્હેજ મોટાં હોયછે. તેના ઉપર સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં બાર મીનીટ લાગેછે, ને આપણા કરતાં ત્યાં અર્ધું અજવાળું તથા ઉજ્જ્વળતા પડેછે, જેથી ત્યાંના પ્રાણિયો પણ તેને ઘટતાં થતાં હશે. ત્યાં સૂર્ય પણ આપણા કરતાં અર્ધો દેખાયછે. એ ગ્રહને ફરનારા બે ઉપગ્રહ અથવા ચંદ્રો છે, જેમાંનો એક સુમારે ૬૧૫૦ કોશ તેનાથી દૂર છે, ને ત્રીશ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. બીજો ઉપગ્રહ કેવળ તેનાથી આસરે અઠારસો કોશ દૂર છે, ને સુમારે ૭૬ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ ઉપગ્રહોના મહત્વ હજી શોધી શકાયાં નથી. સારા દૂરદર્શક ચંત્રવડે મંગળ જોયો હોય, તો તેના ઉપરના જળ તથા સ્થળના આકારો એળખાઈ આવેછે, ને તેનું વાતાવરણ પણ વાદળાંથી ભરેલું દેખાયછે. એ ગ્રહ લાલ અગ્નિ જેવો પ્રકાશિત ભાસેછે, તે કાંતો એની જમીન લાલ છે, વા કાંતો એના વાતાવરણમાંથી સૂર્યનાં લાલ રંગનાં કિરણો પરાવર્તન પામેછે. એ ગ્રહના વાસિયોને આપણી પૃથિવી, આપણને શુક્ર જેવડો મોટો દેખા-

યછે, તેવડી મોટી દેખાતી હશે; ને જેમ કોઈ સમય આપણને બુધ, શુક્ર સૂર્ય ઉપર થઇને જતા દેખાયછે, તેમ તેના ઉપરથી બુધ, શુક્ર તથા આપણી પૃથિવી, એ ત્રણે ગ્રહો કોઈ સમય સૂર્ય ઉપરથી જતા દેખાતા હશે; કારણ તે એ ત્રણેથી બાહર રહીને સૂર્યને ફરેછે.

અદ્યપગ્રહ.

મંગળ પછી સૂર્યને ફરનાર સીરીસ, પાલાસ, બુનો અને વેસ્ટા આદિ લઘુ આસરે બસો અદ્યપગ્રહો જણાયલા છે, જે સાદી આંખે કોઈ વેળા દેખાતા નથી; પણ દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં દેખાઈ આવેછે. તે સર્વે સૂર્યથી સુમારે દશથી તેર કોડ કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા આસરે ત્રણથી છ વર્ષમાં ફરી રહેછે. એ સર્વ ગ્રહો એટલા તો નાના છે કે, તેમનાં કદ તથા અંગે ફરવાના કાળ હજી શોધી શકાયા નથી.

બૃહસ્પતિ.

સર્વ અદ્યપગ્રહો પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ બૃહસ્પતિ છે. સર્વ ગ્રહો કરતાં તે મોટો છે. તેના વ્યાસ આસરે ૪૩. હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળે અર્થાત્ પોતાના સર્વ અંગે બારસો પચાસ ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી ૨૪ કોડ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૧૪૫૦૦ કોશના વેગથી તેને આશરે આપણા બાર વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપર તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાયછે, ને ત્યાં એક એક ઋતુ પણ આપણા બધે વર્ષની હોવી જોઈએ. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચ પંચ યુગષ્ટકલોચન-

દ્વ્યન્ધિષદ્ગુણમિતા ગુરોર્મતાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ વર્ષમાં બૃહસ્પતિની ૩૬૪૨૨૬૪૫૫ પરિક્રમા થાયછે, એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને આશરે આપણાં ૧૨ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૮૯ ॥

તે પોતાને અંગે આપણા દશ કલાકમાં ફરી રહેવાથી તેના ઉપરના વાસિયોને નજદીક આપણા અર્ધા દિવસ જેવડો દિવસ ને અર્ધી રાત્રિ જેવડી રાત્રિ થતી હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં ૪૦ મીનીટ લાગેછે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં સત્તાવીશ ગણો નાનો દેખાયછે અને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા પણ તેટલાં ઓછાં પડેછે. માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તી પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં એ ગ્રહના અંગ ઉપર ઊભા કાળા પટા દેખાયછે, જેમનાં સ્થાન વારંવાર ખસતાં દેખાવાથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, એ ગ્રહના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાના વેગથી એની આસપાસના વાતાવરણમાં રહેલ વાદળોના પટા થઈ રહેતા હશે. વળી આપણી પૃથિવીને ફરનાર જેમ આપણે ચંદ્ર છે તેમ દૂરદર્શક યંત્રવડે એ ગ્રહને જોતાં એને ફરનારા ચાર ઉપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાયછે; જેમનાં વારંવાર થતાં ગ્રહણો પણ એ યંત્રવડે જોવામાં આવેછે. એમાંના પેહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે બારસો કોશનો

છે, ને તે બૃહસ્પતિથી સુમારે એક લાખ ચોતરીશ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા એક દિવસ ને અઢાર કલાકમાં બૃહસ્પતિને ફરી રહેછે. બીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સુમારે એક હજાર કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી બે લાખ બાર હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા ત્રણ દિવસ ને તેર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સત્તરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી આસરે ત્રણ લાખ આઠીસ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા સાત દિવસ ને ચાર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે પંદરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી સુમારે છ લાખ કોશ દૂર છે; અને આપણા સોલ દિવસ ને સોલ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ સઘળું દ્વરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી સિદ્ધ કરેલું છે.

શનિ.

બૃહસ્પતિ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શનિ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૩૫ હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે સાતસો ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી આસરે ૪૪ કોડ ને ૫ લાખ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં ૧૦ હજાર ૫ સો કોશના વેગથી તે સૂર્યને આપણા સુમારે ત્રીસ વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપરના રહેવાસિયોને તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાયછે, ને તેથી તેમની એક એક ઋતુ આપણાં પાંચ પાંચ વર્ષની હોવી જોઈયે. ભાસ્કરાચાર્યે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શુજઙ્ગનન્દદ્વિનગાઙ્ગવાળવદ્
કૃતેન્દવઃ સૂર્યસુતસ્ય પર્યાયાઃ ॥ ૧૯૦ ॥

ચાર અબજ બત્રીસ કોડ વર્ષમાં શનિની ૧૪૬૫૬૭૨૯૮ પરિક્રમા થાયછે, એ હીસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને આપણાં સુમારે ત્રીશ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૯૦ ॥

શનિ પોતાને અંગે આપણા ૧૦ $\frac{૧}{૨}$ કલાકમાં ફરી રહેછે, જેથી તેના ઉપરનાં દિવસ રાત્રિ આપણા કરતાં અર્ધા વખતનાં થાયછે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણે ૧ $\frac{૧}{૨}$ કલાક લાગેછે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯૦ ગણો નાનો ભાસેછે, તેથી પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વલતા પણ ત્યાં તેટલાં ઓછાં પડેછે; માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દ્વરદર્શક યંત્રવડે જોતાં બૃહસ્પતિની પેઠે શનિના અંગ ઉપર ઉભા પડા ભાસે છે, ને તેને ફરનારા આઠ બિગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાયછે. જેમાંના પેહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ ૫ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી સુમારે ૬૦ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે. અને તેને આપણા ૨૨ $\frac{૧}{૨}$ કલાકમાં ફરી રહેછે. બીજા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી માપી શકાયો નથી પણ તે શનિથી ૭૭ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા એક દિવસ ને નવ કલાકમાં ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ અઢીસો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૯૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે અને આપણા ૧ દિવસ ને ૨૧ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ પણ ૨૫૦ કોશનો છે, ને તે શનિથી

સુમારે ૧ લાખ ૨૩ હજાર કોશને અંતરે છે અને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. પાંચમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૬ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧ લાખ ૭૧ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૪ દિવસ ને ૧૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. છઠ્ઠા ચંદ્રનો વ્યાસ ૧ હજાર ૬ સો ૫૦ કોશનો છે, તે શનિથી ૩ લાખ ૬૮ હજાર કોશ દૂર છે, અને આપણા ૧૫ દિવસ ને ૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. સાતમા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી માપી શકાયો નથી, પણ તે શનિથી ૪ લાખ ૬૬ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૨૧ દિવસ ને ૭ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. આઠમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૬ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧૧ લાખ ૫૬ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૭૬ દિવસ ને ૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. વળી શનિ ઉપર સર્વ ગ્રહોથી એવું એક વિલક્ષણપણું છે કે, તેના અંગને ફરતાં એક પછી એક એમ ત્રણ ગોળ ચપટાં ચક્રો છે, જેમાંનું ઉપરનું ચક્ર ૫ હજાર કોશ ને વચ્ચનું આઠ હજાર બસો પચાસ કોશ પોહોળું અને નીચામાં આસરે ૫૦ થી ૧૦૦ કોશ છે. વચ્ચનું ચક્ર શનિથી સુમારે ૬ હજાર કોશ દૂર છે. એ બન્ને ચક્રો ઘણાં તેજસ્વિ લાસે છે, ને તેમની નીચે એક ત્રીજું આંખું ચક્ર દેખાય છે. એ સઘળું દૂરદર્શક યંત્રવડે જોઈને સિદ્ધ કર્યું છે; અને જ્યારે એ રીતે શનિગ્રહને ફરતાં તેજસ્વિ ચક્રો તથા આઠ ચંદ્રો છે, ત્યારે એ સઘળાના પ્રકાશવડે ત્યાંના વાસિયોની રાત્રિ કેવી રળિયામણી થતી હશે!

યુરાનસ.

શનિ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ યુરાનસ છે. તે સૂર્યથી ૮૮ કોડ ૫૫ લાખ કોશને અંતરે છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૫ હજાર ૮ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્ધાત્ સર્વ અંગે ૬૫ ગણો મોટો છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૭ હજાર ૫ સો ને ૬૦ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણાં ૮૪ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક ઋતુ આપણાં ચૌદ ચૌદ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં હજીસુધી તેના અંગ ઉપર કોઈ ચોક્કસ ડાઘ જોવામાં આવ્યો નથી, તેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ નક્કી ન કરી શકાયોને લીધે, તેના ઉપર થતાં દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ત્રણસો સાઠ ગણો નહાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા પણ ત્યાં તેટલાં આછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિઓની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૨૩ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક યંત્રવડે જોઈને કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તે ગ્રહને ફરનારા ચાર ચંદ્રો જણાયલા છે. જેમાંના પહેલો ચંદ્ર તેનાથી ૬૧ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે; ને તેને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૨૩ કલાકમાં ફરી રહે છે. બીજો ચંદ્ર તેનાથી સુમારે ૮૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા ૪ દિવસ ને ૩૬ કલાકમાં ફરી રહે છે. ત્રીજો ચંદ્ર તેનાથી આસરે ૧ લાખ ૪૦ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૮ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. ચોથો ચંદ્ર તેનાથી ૧ લાખ ૮૮ હ-

બાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૧૩ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. આપણા સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ગ્રહોને ફરનાર સર્વ ઉપગ્રહ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જતાં એકજ સામાન્ય રીતે ફરેછે, પણ એ યુરાનસ ગ્રહના ચાર ચંદ્રો તો વિલક્ષણ રીતે પૂર્વથી પાશ્વિ-મમાં જતાં તેને ફરે છે.

નેપ્ચ્યુન.

યુરાનસ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ નેપ્ચ્યુન છે. તે સૂર્યથી આસરે ૧ અબજ ૩૮ કોડ ને ૭૫ લાખ કોશ દૂર છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૭ હજાર ૨ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પંચાસી ગણો મોટો છે, ને તે એક કલાકમાં ૬૦૪૮ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૧૬૪½ વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું વર્ષ થાયછે, ને તેમની એક એક ઋતુ આપણા નજદીક ૨૭½ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં હજી સુધી તેના અંગ ઉપર પણ કોઈ ચોક્કસ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું નથી, જેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ જાણવામાં ન આવવાથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯ સો ગણો નાનો દેખાયછે, ને પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા પણ તેટલાં ઓછાં પડેછે, જેથી ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૪ કલાક લાગેછે. વળી દૂરદર્શક યંત્રવડે કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તેને ફરનાર એક ઉપગ્રહ જણાયલો છે. જે તેનાથી ૧ લાખ ૧૯ હજાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૫ દિવસને ૨૧ કલાકમાં ફરી રહેછે. એ પણ યુરાનસના ઉપગ્રહો પ્રમાણે ઉલટી દિશામાં ફરે છે. આપણા જેવી જેને જોવાની શક્તિ હોય એવા જોને જીહુસ્પતિ, શનિ, યુરાનસ તથા નેપ્ચ્યુન ઉપર વસ્તાં હશે, તો સૂર્યને ફરનાર સર્વગ્રહોમાં માત્ર તેમને એ ચારે ગ્રહ પરસ્પરે દેખાતા હશે. પણ જેમાં આપણી પૃથિવી પણ આવી જાય છે, એવા વલ્કનથી અદ્યગ્રહો સુધીના સર્વગ્રહો દેખાતા નહિ હોય! કારણ તે સર્વે એ ચારે ગ્રહોથી ઘણા દૂર ને તે સાથેના પ્રમાણમાં ઘણાજ ન્હાના છે. માટે જો આપણા કરતાં એ ચારેના વાસિયોની જોવાની શક્તિ અધિક હશે, અથવા જો તેમની પાસે આપણા જેવાં દૂરદર્શક યંત્રો હશે, તો તો તેમને સૃષ્ટિમાં આપણી પૃથિવી જેવા પદાર્થોના અસ્તિત્વનું કંઈક લાન થતું હશે. નહિતર તેમના મનથી તો વલ્કનથી અદ્યગ્રહ સુધીના સર્વ ગ્રહોનું અસ્તિત્વ ત્રણે કાળમાં નથી! છેલ્લા શોધ પ્રમાણે સૂર્યને ફરનાર ગ્રહોમાં છેલ્લો ગ્રહ નેપ્ચ્યુન જણાયલો છે, તે પછી કોઈ ગ્રહ જણાતો નથી. પણ કદિ હવે પછી હમણાના કરતાં વધારે શક્તિવાળાં યંત્રો થાય તો કદાચિત્ તે પછી પણ કોઈ ગ્રહ જણાઈ આવે! તેવિધે કંઈ કહેવાય નહીં.

ધૂમકેતુ.

ગ્રહો ઉપરાંત સૂર્યને ફરનાર ધૂમકેતુઓ છે, જે પુછડિયા તારા કહેવાયછે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેઓ કંઈ નક્કર પદાર્થ લાસતા નથી, પણ વરાળના ગોટાજેવા

ભાસેછે. માટે તેઓ કંઈ ગ્રહ વા ઉપગ્રહની પેઠે વસ્તિવાળા ગોળ હોય તેમ ભાસતું નથી. તેમની પુછડિયો સૂર્યની સામી બાજુમાં હોય છે, તેથી છાયાની પેઠે જાણે સૂર્ય-પ્રકાશવડે તેમનાપરની વરાળ વિસ્તાર પામી પ્રકાશતી હોય, તેમ જણાયછે. વળી તે પુછડિયોમાંથી તેમની પેલી મેરના તારા દેખાયછે. તે જો તેઓ નક્કર હોય તો દેખાય નહીં. એ ધૂમકેતુઓ કેટલા છે, તે હજી યથાર્થ જાણી શકાયું નથી, કારણ તેમનું સૂર્યને ફરવું કંઈ ગ્રહોની રીતે નથી. તેઓ ગ્રહોના માર્ગ ભેદી સૂર્યની ઘણેજ પાસે આવેલીને પાછા ઘણેજ છેટે જાયછે; એ રીતે તેઓ સૂર્યને એક બીજાથી છેટે હોઈને ફરેછે. જેથી જેમના ફરવાના માર્ગ નહાના છે, તે સૂર્ય પાસે જલદી આવવાથી થોડા વર્ષને અંતરે પાછા દેખાયછે, અને જેમના ફરવાના માર્ગ મોટા છે, તે સૂર્ય પાસે ઘણેક કાળે આવવાથી હજારો વર્ષને અંતરે પાછા દેખાયછે; જેથી તેમનું ગણિત પણ યથાર્થ થઈ શકતું નથી. જોકે ધૂમકેતુઓની સંખ્યા નક્કી કહેવાતી નથી તોપણ ઘણા પ્રાચીન કાળથી આજ્ઞાદિત મુખી ઘણુંકરી તેઓ બસોથી વધારે જણાયલા નથી. તેઓ આકાશના સઘળા ભાગમાં દેખાયછે, ને સઘળી દિશાએ ફરેછે. એ ધૂમકેતુઓવિષે વરાહ-મિહિરે બૃહત્સંહિતાના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दर्शनमस्तमयो वा नगणितविधिनास्य श-
क्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रिविधाः
स्युः केतवो यस्मात् ॥ १९१ ॥

ધૂમકેતુનાં ઊદય તથા અસ્ત ગણિતે કરી જ-
ણાઈ શકાતાં નથી, કારણ તે દિવ્ય, અંતરિક્ષ
તથા ભૌમ એવા ત્રણ પ્રકારના છે ॥ ૧૯૧ ॥

अद्भुताशेऽनलरूपं
यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् ।
खद्योतपिशाचालय-
मणिरत्नादीन् परित्यज्य ॥ १९२ ॥

અદ્ભુત, પિશાચનું સ્થાન, મણિ નથા ર-
ત્નાદિને છોડીને જે અગ્નિવિનાના સ્થાનમાં
અગ્નિરૂપ ભાસે છે, તે ધૂમકેતુનું સ્વરૂપ ક-
હેલું છે; અર્થાત્ તે વરાળરૂપ છે ॥ ૧૯૨ ॥

शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतू-
नाम् । बहुरूपमेकमेव ग्राह मुनिर्नारदः
केतुम् ॥ १९३ ॥

ધૂમકેતુની સંખ્યા કેટલાક એકસો એકની
ને કેટલાક હજારની કહેછે, પણ નારદ
મુનિ તો, એકજ કેતુ બહુરૂપે ભાસે છે,
એમ કહેછે ॥ ૧૯૩ ॥

ખરતા તારા.

વળી જેમ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહો ઉત્પન્ન થયાછે, તેમ આકાશમાં રહેલા અનેક જા-
તિના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પરસ્પરે આકર્ષણના ધર્મથી એકઠા મળી, કાળે કરી નહાના
નહાના ગોળ થાયછે. જેઓ પણ ગ્રહોની પેઠે સૂર્યને ફર્યા કરેછે. તે ફરતાં ફરતાં જે
ગ્રહના આકર્ષણમાં આવી જાયછે, તે ગ્રહ ઉપર જઈને પડેછે. પડતાં પડતાં તે ગ્રહના
વાતાવરણ સાથે તેનો ઘસારો લાગવાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાયછે. એ પડતા ગોળ ખ-

રતા તારા અથવા ઉડકા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૃથિવી ઉપર એવા ઘણા પડે છે તેમાં મોટામાં મોટો સાતસો કુટના ઘેરાવાનો તારો પડેલ જણાયલો છે. એ ખરતા તારા વિષે શિરોમણિના પાને ૨૬૭ ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

યાસાં ગતિર્દિવિ ભવેદ્ગણિતેન ગમ્યા
તાસ્તારકાઃ સકલચેચરતોઽતિદૂરે ।
તિષ્ઠન્તિ યા અનિયતોદ્ગતયશ્ચ તારાશ્ચન્દ્રા-
દધો હિ નિવસન્તિતદાશ્રિતાસ્તાઃ ॥૧૯૪॥

આકાશમાં જે તારાઓની ગતિ ગણિતે કરી જણાયલી છે, તે તારાઓ સઘળા અહોથી અતી દૂર રહેલ છે, ને જેની ગતિ જણાઈ નથી એવા જે તારા છે, તે ચંદ્રનો આશ્રય કરી તેની નીચે રહેલ છે ॥ ૧૯૪ ॥

શીતાંશુવજ્જલમયાસ્તપતાત્સ્ફુરન્તિનાશ્રાવ-
હમ્પ્રવહમારુતસંધિસંસ્થાઃ । પૂર્વાનિલૈઃ સ્તિ-
મિતભાવમુપાગતેઽસ્મિન્સ્તારા પતન્તિ કુહ-
ચિદ્રુસ્તાવશેન ॥ ૧૯૫ ॥

તે ચંદ્રની પેઠે જળમય હોવાથી સૂર્યવડે પ્રકાશે છે, ને આવહ તથા પ્રવહ નામના વાયુની સંધિમાં રહેલા છે, અને પૂર્વ પવને કરી સંધિ ચલાયમાન થતાં ભારી હોવાનેલીધે ક્યાંક પડે છે ॥ ૧૯૫ ॥

સૂર્ય.

હવે ઉપગ્રહો સહિત ગ્રહ, ધૂમકેતુ તથા ઉડકા જેને ફરે છે, એવો સૂર્ય તે સર્વની મધ્યમાં છે. તે પોતે સ્વપ્રકાશ છે, એટલે તેનામાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરવાની અને તે બીજા પદાર્થો ઉપર નાખવાની સ્વતઃશક્તિ છે. તે પોતાની આકર્ષણ શક્તિવડે ગ્રહાદિને ધારણ કરી પોતાની આસપાસ ફેરવે છે, ને તેમને પ્રકાશ આપે છે. સર્વ ગ્રહો ઉપર ઋતુસંબંધી ફેરફાર તેનાથીજ થાય છે, ને તેવડેજ પ્રાણિ માત્ર જીવી શકે છે. માટે ઋગ્વેદના મંડળ ૧ સૂ. ૧૧૫ ની ઋચા ૧ લીમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુષ્ચ ॥ ૧૯૬ ॥ સૂર્ય સ્થાવર તથા જંગમનો આત્મા છે ॥ ૧૯૬ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ એટલે ઉભી મધ્યરેષા અર્થાત્ જગત ૪ લાખ ૩૦ હજાર કોશની છે; માટે ધનક્રુણમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ૧૨ લાખ ૫૦ હજાર ગણો મોટો છે. દૂરદર્શક ચંદ્રવડે સૂર્યને જોતાં તેના ઉપર નાનાપ્રકારનાં કાળાં ધાબાં તથા ઉંચા નીચાપાણું દેખાય છે. વરાહમિહિરે જૂહતસંહિતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તામસકીલકસંજ્ઞા
રાહુસુતાઃ કેતવસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્ ।
વર્ણસ્થનાકારૈ-
સ્તાન્ દૃષ્ટાર્કે ફલં બ્રૂયાત્ ॥ ૧૯૭ ॥

સૂર્યમાં જે કાળાં ધાબાં દેખાય છે, તે તમથી ઉત્પન્ન થનાર તામસકીલક નામના તેંતરીશ કેતુ કદંપેલા છે; તેમને વર્ણ, સ્થાન તથા આકારે કરી સૂર્યમાં જોઈને ક્રુણ કેહેવું ॥ ૧૯૭ ॥

એ ધાબાં તથા ઉંચા નીચાપાણું ખસતાં જણાય છે, માટે એમ અનુમાન થાય છે કે, સૂર્ય પોતાના અંગે ફરે છે. જે સોષ્કસ ઉંચા નીચાપાણું એક વખત દેખાયું હોય, તેજ

ફરી દેખાવાને આપણા ૨૫^૧ દિવસ લાગેછે, માટે તેટલા દિવસમાં સૂર્ય પોતાને અંગે ફરી રહેછે, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. સર્વ ગ્રહોનું પોતાના અંગ ઉપરનું ફરવું પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, પણ સૂર્યનું તો પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જણાયતું છે, માટે જેમ કોઈ દાંતાવાળું ચક્ર પોતાની સામે વળગેલા તેવાજ ચક્રને પોતે ફરતાં પોતાથી ઉલટી દિશામાં ફેરવેછે, તેમ સૂર્ય જાણે આકર્ષણ અથવા પ્રકાશ કિરણરૂપી દાંતાવડે પોતાની સામે વળગેલા ગ્રહોને તેમના અંગ ઉપર પોતાના અંગે ફરવાની દિશાથી ઉલટી દિશામાં ફેરવેછે. સૂર્ય ઉપરના ડાઘવિષે એવી અટકળ કરવામાં આવી છે કે, સૂર્યની આસપાસ નિરંતર રસાયણી ક્રિયાવડે પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરનાર વાતાવરણ છે, તેમાં મોટો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થઈ ખાંચા પડેછે; જેમાંથી સૂર્યનું કાળું અંગ નજરે પડી આપણને ડાઘરૂપે લાસેછે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ ધારેછે કે, સૂર્યના અંગમાંજ વારંવાર હ-જારો બળતાં ઉત્પન્ન થઈ પ્રકાશે છે, ને જે સ્થાને બળતું ઠરી જાયછે, તે સ્થાન કાળા ડાઘની પેઠે લાસે છે. સૂર્યની ઉષ્ણતા જોતાં તે ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તી મુદ્દલ સંભવતી નથી, પણ કદિ હોય તો તેવી ઉષ્ણતા ખમી શકે એવી રીતે ઉત્પન્ન થ-એલી હોવી જોઈએ. એવિષે માનવી જ્ઞાન ઘણું અસ્પષ્ટિતવાળું હોવાથી કંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકાતું નથી. એ સૂર્ય, ગ્રહ તથા ઉપગ્રહોના અંતર અને કદ ત્રિકોણમિતિના ગણિતથી શોધી કાઢેલ છે. જેમને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે, તેમને તો એવિષે કંઈ સંશય રહેશે નહીં, પણ જાણે પ્રત્યક્ષ માપી કાઢાડ્યાં હોય એમ જણાશે. એ ગણિતથી પૃથિવી ઉપરના દૂરના પદાર્થનું અંતર તથા કદ છેતેથી શોધી કાઢ્યું હોય તો તે યથાર્થ હોય છે, ત્યારે આકાશમાં રહેલ દૂરના પદાર્થોના અંતર તથા કદ એજ ગણિતથી શોધી કાઢાડ્યાં છે, તે યથાર્થ હોવાં જોઈએ, ને કંઈ ફેર આવે તો ઘણો આવવો ન જોઈએ. પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષવેત્તાઓએ પણ એજ ગણિતથી ગ્રહોના અંતર તથા કદ શોધી કાઢાડ્યાં છે, પણ તેમની પાસે સૂક્ષ્મ રીતે નિર્ણય કરવા માટે હમણાના જેવાં દૂરદર્શકાદિ યંત્રો નહોતાં, તેથી તેમણે શોધી કાઢાડેલા અંતર તથા કદમાં ફરક આવેલ છે. તેમણે પણ જોકે વાંસની નલિકાઓ કરી તે દ્વારે જોઈને સિદ્ધ કરેલું છે, પણ તે નલિકાઓમાં હમણાની પેઠે કાચની સહાયતા નહિ હોવાથી સાદી આંખ-વડે જોયેલું, માટે હમણાના જેવો સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંત થઈ શક્યો નથી. ભાસ્કરે ગ્રહગણિ-તાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દ્વગુચ્ચમૂલં નલકં નિવેશ્ય

વંશદ્વયાધારમથાસ્ય રંત્રે ।

વિલોકયેત્ત્વે સ્વચરં કિલૈવં

જલે વિલોમં તદપિ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૯૮ ॥

જે વાંસને આધારે રહેલ નલિકાને, ઉંચી દૃષ્ટિ રાખી જોવાય તે રીતે ગોઠવી, તેના મૂલના છિદ્રદ્વારે આકાશમાં ગ્રહને જોવો અને એમજ જળનેવિષે તેથી ઉલટી રીતે જોવો તે પણ હું કહું છું ॥ ૧૯૮ ॥

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફેરેછે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોને પણ ખબર હોવી જોઈએ; કારણ કોઈથી ગ્રહ પૃથિવીથી છેટેમાં છેટે હોયછે; ત્યારે સૂર્ય તે ગ્રહ અને પૃથિવીની વચમાંજ હોયછે; અને જ્યારે કોઈ પણ ગ્રહ પૃથિવીથી પાસેમાં પાસે

હોયછે, ત્યારે તે ગ્રહ અને પૃથિવી બન્ને સૂર્યની એકજ બાબુમાં હોયછે. જો સૂર્ય-
નેજ સર્વ ગ્રહો ફરતા હોય, તોજ એમ થાય. પૃથિવીને ફરતા હોય તો, તેમના છે-
ટેમાં છેટે હોવા વખતે સૂર્ય વચમાંજ હોવો જોઈએ અને પાસેમાં પાસે હોવા વખતે
પૃથિવી અને તે ગ્રહ બન્ને સૂર્યની એકજ બાબુમાં હોવાં જોઈએ, એવો નિયમ રહે
નહિ. એ વાતથી પૂર્વ જ્યોતિષિયો અજાણ્યા હોય એમ જણાતું નથી, તથાપિ પ્ર-
ત્યક્ષ લોકદષ્ટિમાં, સૂર્યસહિત સર્વ ગ્રહો પૃથિવીને જુદી જુદી ગતિયે ફરેછે, એમ આ-
વવાથી તેમણે પણ એમજ વર્ણન કર્યું છે: કારણ તેમ કરતાં ગ્રહોનું ગણિત કરવામાં
કંઈ ફેર આવતો નથી, ને લોકમતથી વિરુદ્ધ જવું પડતું નથી, જેમ કરવું અસલના
વખતમાં ઘણું મુશ્કેલ હતું. માટે ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

કક્ષાઃ સર્વા અપિ દિવિષદાં ચક્રલિપ્તાં
કિતાસ્થા વૃત્તે લઘ્વો લઘુનિ મહતિ
સ્યુર્મહત્યશ્ચ લિપ્તાઃ ॥ તસ્માદેતે શશિજમ્ભુ
જાદિત્ય ભૌમેજ્યમન્દા મન્દાક્રાન્તા ઇવ શ-
શધરાદ્ધાન્તિ યાન્તઃ ક્રમેણ ॥ ૧૯૯ ॥

સર્વ ગ્રહોના ફરવાના માર્ગ ચક્રને વિંટા-
યલાની પેઠે ગોળ છે, ને નહાના વૃત્તમાં
નહાના અને મોટા વૃત્તમાં મોટા હોયછે;
માટે યુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગળ, શુક્ર તથા
શનિગ્રહ ક્રમે કરી ચંદ્રથી મંદ ગતિયે
જતા ભાસેછે ॥ ૧૯૯ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના કાળક્રિયાપાદમાં કહ્યું છે કે,

માનામધ્યશનૈશ્વર
સુરગુરુભૌમાર્કશુક્રબુધચન્દ્રાઃ ।
તેપામધ્યશ્ચ ભૂમિ-
ર્મેધીભૂતા સ્વમધ્યસ્થા ॥ ૨૦૦ ॥

નક્ષત્રોની નીચે ક્રમે કરી શની, શુક્ર, મંગળ,
સૂર્ય, શુક્ર, યુધ તથા ચંદ્ર રહેલા છે, ને તે
સર્વની નીચે આકાશના મધ્યમાં ઘાણીના
થાંભલાની પેઠે પૃથિવી રહી છે ॥ ૨૦૦ ॥

મણ્ડલમલ્પમધસ્તાત્ કાલેનાલ્પેન પૂરયાતિ
ચન્દ્રઃ । ઉપરિષ્ટાત્સર્વેષાં મહત્ત્વ મહતા શ-
નૈશ્વારી ॥ ૨૦૧ ॥

સર્વની નીચે હોવાથી ચંદ્ર, પોતાના અલ્પ
માર્ગને થોડા કાળે કરી ફરી રહેછે ને
સર્વની ઉપર હોવાથી શનિ પોતાના મોટા
માર્ગને ઘણે કાળે કરી ફરી રહેછે ॥ ૨૦૧ ॥

એ ગ્રહો પૃથિવીથી કેટલા દૂર છે તે વિષયમાં શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં
ભાસ્કરે કહ્યું છે કે,

નગનગાગ્રિનવાષ્ટરસા રવે
રસરસેષુમહીષુમિતા વિધોઃ ।
નિગદિતાવનિમધ્યત ઉચ્છ્રિતઃ
શ્રુતિરિયં કિલ યોજનસંખ્યયા ॥ ૨૦૨ ॥

પૃથિવીના મધ્યથી સૂર્યની ઉંચાઈ ૬૮૬૩૭૭
અને ચંદ્રની ૫૧૫૬૬ યોજનની કહી છે,
એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૨૦૨ ॥

અને શિરોમણિના પૃષ્ઠ ૧૫૪ ની ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

ભૌમસ્ય ગોકુરસપ્તણ્ણવર્મ્યસંખ્યા
દન્તા ભ્રષણનૃપમિતાશ્રુતિરિન્દુજસ્ય ।
પૂજ્યસ્ય નાગગુણપશ્ચરસાદ્રિભૂમિનાગાશ્વ
સર્વગજસ્વાભિયમાબ્ધયોઽથા ॥ ૨૦૩ ॥

પૃથિવીથી મંગળની ઊંચાઈ ૧૨૬૬૬૧૬
યોજનની.
બુધની ૧૬૬૦૩૨ યોજનની.
ગુરૂની ૮૧૭૬૫૩૮ યોજનની.
શુક્રની ૪૨૪૦૮૮ યોજનની ॥ ૨૦૩ ॥

શુક્રસ્ય સૂર્યતનયસ્ય કુસમ્પ્રવાહુ
ભૂત્યભ્રદસમિતયોજનકર્ણ એવમ્ ।
નાગાક્ષપદ્યમરસાશિકુવેદસંખ્યો
નક્ષત્રમણ્ડલભવશ્રવણો નિરુક્તઃ ॥ ૨૦૪ ॥

શનિની ૨૦૩૧૬૦૭૧ યોજનની.
અને નક્ષત્રમંડળની ૪૧૩૬૨૬૫૮ યોજનની
કહી છે ॥ ૨૦૪ ॥

પૃથિવીની આસપાસ ગ્રહોના ફરવાના માર્ગની લંબાઈવિષે સિદ્ધાંતશિરોમણિના
ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સાર્ધાદ્રિગોમનુસુરાધિમિતાર્કકક્ષા
ચાન્દ્રીસહસ્રગુણિતાજિનરામસંખ્યા ૨૦૫

સૂર્યની કક્ષા ૪૩૩૧૪૬૭૧ યોજનની.
અને ચંદ્રની ૩૨૪૦૦૦ યોજનની કહી છે ૨૦૫

બાકીના ગ્રહોની કક્ષાના યોજન શ્રીપતિયે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

અષ્ટચક્રુષ્ણમનુગજાઃ ક્ષિતિનન્દનસ્ય
જ્ઞસ્યૈશદન્તકૃતસ્વેન્દુમિતાથ સૂરેઃ ।
રૂપાશ્વિનાગયુગશૈલગુણેન્દુવાણાઃ
સ્વામ્યજ્ઞસાગરરસોત્કૃતયઃ સિતસ્ય ॥ ૨૦૬ ॥

મંગળની કક્ષા ૮૧૪૬૬૧૬ યોજનની.
બુધની ૧૦૪૩૨૧૧ યોજનની.
ગુરૂની ૫૧૩૭૪૮૨૧ યોજનની.
શુક્રની ૨૬૬૪૬૩૦ યોજનની ॥ ૨૦૬ ॥

ભૂધરાહિનગનાગરસર્તુ
ક્ષમાધરાશ્વિશશિનઃ શનિકક્ષા ॥ ૨૦૭ ॥

અને શનિની કક્ષા ૧૨૭૬૬૮૭૮૭ યોજન-
ની કહેલ છે ॥ ૨૦૭ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રગોળના વ્યાસવિષે શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં કહેલ છે કે,

વિંબં રવેદ્વિશરર્તુસંખ્યા-
નીન્દોઃસ્વનાગામ્બુધિયોજનાનિ ॥ ૨૦૮ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૨૨ યોજન ને ચંદ્રનો
વ્યાસ ૪૮૦ યોજન છે ॥ ૨૦૮ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

વ્યાસા રવીન્દુક્ષિતિગોલકાનાં ક્રમેણ તેજો
જલમૃન્મયાનામ્ । સ્યુર્યોજનૈરાકૃતિવાણપ-
દ્ભિવ્યોમાષ્ટવેદૈઃ કુગજેષુ ચન્દ્રૈઃ ॥ ૨૦૯ ॥

કમથી તેજ, જળ અને માટીમય એવા
સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથિવીના વ્યાસ ૬૫૨૨,
૪૮૦ તથા ૧૫૮૧ યોજનના છે ॥ ૨૦૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રઅહણાધિકારમાં કહ્યું છે કે,

સાર્ધાનિ પદ્મસહસ્રાણિ યોજનાનિ વિવ-
સ્વતઃ । વિષ્કમ્ભો મળ્ડલસ્યેન્દોઃ સહાશી-
ત્યા ચતુઃશતમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૦૦ યોજનનો અને ચંદ્ર-
મંડળનો ૪૮૦ યોજનનો છે ॥ ૨૧૦ ॥

બીજા અહોના વ્યાસ સૂર્યસિદ્ધાંતના અહયુત્યધિકારના ૧૩ મા શ્લોકમાં કહેલી ગ-
ણિતની રીતે કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં આપૂર્વેવ શાસ્ત્રિયે આ પ્રમાણે લખી જણાવેલ છે:—

ક્ષિતિજસ્યાન્ધિવાણાદ્રિપ્રમિતસ્ત્રિલવા-
ન્વિતઃ । દિગંશેનેષુ વેદેન્દુપ્રમિતઃ
શશિજસ્ય ચ ॥ ૨૧૧ ॥

મંડળનો વ્યાસ ૭૫૪ $\frac{૧}{૨}$ યોજન.
બુધનો વ્યાસ ૧૪૪ $\frac{૧}{૬}$ યોજન ॥ ૨૧૧ ॥

વ્યંઘ્રીષુ દન્તવસવો ગુરોરથ ભુગોસ્તથા ।
વિંશત્યંશો ન સાર્ધાગ્નિનન્દાન્ધિપ્રમિત-
સ્તથા ॥ ૨૧૨ ॥

શુક્રનો વ્યાસ ૮૩૨૪ $\frac{૩}{૪}$ યોજન.
શુક્રનો વ્યાસ ૪૬૩ $\frac{૬}{૮}$ યોજન ॥ ૨૧૨ ॥

શનેઃ પંચગુણાર્કાંશરસાદ્રચદ્રીન્દ્રસંયુતિઃ ।
વિષ્કમ્ભો યૌજનેરિત્ય-
મર્કાદ્યુક્તિપ્રમાણતઃ ॥ ૨૧૩ ॥

તથા શનિનો વ્યાસ ૧૪૭૭ $\frac{૬૧}{૬૪}$ યોજનનો
છે. એ રીતે સૂર્યસિદ્ધાંતથી યુક્તિ અને
પ્રમાણ કરી અહોના વ્યાસ યોજન કહ્યા
છે ॥ ૨૧૩ ॥

એજ વિષયપર આર્યભટ્ટે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

નૃષિ યોજનં ત્રિલાભૂ
વ્યાસોઽર્કેન્દ્રોર્ધ્વિજાગિણકમેરોઃ
ભૃગુગુરુબુધશનિભૌપાદશ-
શિઙ્ગજળનમાંશકાસ્સમાર્કસમાઃ ॥ ૨૧૪ ॥

આઠ હજાર દંડનો એક યોજન, એવા
૧૦૫૦ યોજન પૃથિવીનો, ૪૪૧૦ યોજન
સૂર્યનો, ૩૧૫ યોજન ચંદ્રનો તથા એક
યોજન મેરુનો વ્યાસ છે. અને શુક્ર, શુક્ર,
બુધ, શનિ તથા મંગળના વ્યાસ ક્રમે કરી
૫૧૮, ૪૬૬, ૬૮, ૬૨૦, તથા ૩૧૭ યો-
જનના છે ॥ ૨૧૪ ॥

સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય બાકીના અહોના વ્યાસવિષે ભાસ્કરાચાર્યે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

વ્યંઘ્રીષવઃ સચરણા કૃતવસ્ત્રિભાગયુક્તા-
દ્રયો નવ ચ સત્રિલવેષવશ્ચ । સ્યુર્મધ્યમા-
સ્તનુકલાઃ ક્ષિતિજાદિકાનામ્ ॥ ૨૧૫ ॥

મંગળ, બુધ, શુક્ર, શુક્ર તથા શનિ અહોના
બિંબોની મધ્યમકળા ક્રમથી ૪ $\frac{૩}{૪}$, ૬ $\frac{૧}{૨}$, ૭ $\frac{૧}{૨}$,
૮ તથા ૫ $\frac{૩}{૪}$ છે, તેના ચંદ્રકક્ષા પ્રમાણે સા-
ધતાં ૧૭૯૧, ૩૦૧, ૧૭૪૪૨, ૧૧૧૦ તથા
૩૧૫૨૩ યોજન વ્યાસ થાયછે ॥ ૨૧૫ ॥

પશુ હમણાના વિદ્વાનોએ સૂક્ષ્મ યંત્રોપકે વારંવાર વેધ કરી અહોના જે વ્યાસ

નિર્ણય કર્યા છે, તે કાશિના બાપૂદેવ જ્યોતિષિયે કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં આ પ્રમાણે જણાવેલ છે:—

વ્યાસો બ્રુવઃસ્વાદ્ર્યહિયોજનાનિ
રવેઃ સ્વસ્વાન્નાદ્રિનવપ્રમાણિ ।
સુધાકરસ્યાન્નજિનૈઃ સમાનિ
સ્વાક્ષાન્ધિસંખ્યાનિ મહીસુતસ્ય ॥ ૨૧૬ ॥

પૃથિવીનો વ્યાસ ૮૭૦ યોજન, સૂર્યનો ૮૭૦૦૦ યોજન, ચંદ્રનો ૨૪૦ યોજન, મં-
ગળનો ૪૫૦ યોજન ॥ ૨૧૬ ॥

ચાન્દ્રેઃસ્વવાણાનલયોજનાનિ
વ્યાસો ગુરોઃ સ્વેષ્વિષ્ણુગોમિતાનિ ।
ભૃગોઃસ્વવાણેભમિતાનિ સૌરેઃ ।
સ્વસ્વાશ્વનાગપ્રમિતાનિ નૂનમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

બુધનો ૩૫૦ યોજન, શુક્રનો ૬૫૫૦ યો-
જન, શુક્રનો ૮૫૦ અને શનિનો ૮૭૦૦
યોજન છે ॥ ૨૧૭ ॥

તારા.

હવે ગ્રહ, ઉપગ્રહ, ધૂમકેતુ, ઉલ્કા તથા આપણા સૂર્ય ઉપરાંત આકાશમાં બીજા અનેક તારા જોવામાં આવેછે, જે સર્વે આપણા સૂર્યની પેઠે સ્વપ્રકાશક ગોળા જણાય-
છે; કારણ તેમનો પ્રકાશ પણ સૂર્ય પ્રકાશવત્ ચકચકેછે. પરપ્રકાશ ગોળા જે ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ કહેવાયછે, તેમનો પ્રકાશ ચકચકતો નથી. પણ સ્થિર લાસેછે; અને ઓછી વધતી કળાવાળો ધાયછે. એ રીતે અનંત આકાશમાં પરસ્પરે આકર્ષણ ધર્મ વડે નિયમમાં રહેલ એ અનેક ગોળા સ્વયંપ્રકાશ અને પરપ્રકાશ એવા બે પ્રકારના છે. સ્વયંપ્રકાશ ગોળા સૂર્ય સમજવા, ને પરપ્રકાશ ગોળા ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ જાણવા. બન્ને પ્રકારના ગોળો પોતાના પ્રકાશની બતવડે તુરત ઓળખાઈ આવેછે. એ સ્વયંપ્રકાશ ગોળો આપણને ચકચકિત તારારૂપે લાસેછે; તેમાંના જેટલા તારાસમૂહ અર્થાત્ તારાઓના જથ્થા, ગ્રહોના સૂર્યને ફરવાના માર્ગની ઉપર આવેલા છે, તેમના પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોએ સત્તાવીસ વિભાગ કહી તેમને અશ્વિની, ભરણી આદિ નામ આપી નક્ષત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ફરી તે નક્ષત્રના સવા બે નક્ષત્રનો એક ભાગ, એ રીતે બાર ભાગ કહી મેષ, વૃષભાદિ નામ આપી રાશી નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. એ સિવાય ઉત્તર તથા દક્ષિણધ્રુવોની આસપાસ ઘણાક તારાસમૂહો દેખાયછે જે-
મને પણ ઓળખવા માટે બહુદક્ષ અર્થાત્ સપ્તઋષિ, ઉત્તરધ્રુવમત્સ્ય તથા દક્ષિણધ્રુ-
વમત્સ્ય ઇત્યાદિ નામ આપેલાં છે. એ બધા સ્વપ્રકાશ તારા આપણા ભૂગોળ પોતાના અંગે નિત્ય ભ્રમણ કરેછે, તેથી પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમમાં અસ્ત પામતા દેખાયછે. એમ છતાં પણ ઉત્તરધ્રુવનો તારો મુદ્દલ ખસતો લાસતો નથી, કારણ તે પૃથિવી ગોળાની ઉત્તર ટોચ ઉપર આવેલ હોવાથી, પૃથિવીભ્રમણના વિકારમાં આવી શકતા નથી. વળી તે એટલો તો દૂર છે કે, તેના અંતરના પ્રમાણમાં પૃથિવીનો સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે; જેથી પૃથિવીની વાર્ષિક ગતિથી પણ તે ખસતો લા-
સતો નથી. એજ રીતે દક્ષિણધ્રુવના તારાવિષે પણ જાણવું, પણ તે આપણને દે-
ખાતો નથી; કારણ આપણો દેશ પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાથી ઉત્તરમાં આવેલ હો

વાથી પૃથિવીનો મધ્ય પૃથ્વલાગ આપણને આડો આવેછે. એજ રીતે પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાની દક્ષિણે આવેલ દેશવાસિયોને ઉત્તરધ્રુવ દેખાતો નથી. સાદી આંખે દેખાતા તારા ઉપરાંત આકાશમાં ઝાંખાં ઝાંખાં શ્વેત ધાખાં દેખાયછે, જે દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં ધાખાં નથી, પણ ઘણું છેટેના તારા જે નરી આંખે દેખાતા નથી, તેમનો પ્રકાશ છે. એવાં ધાખાં અનેક દેખાયછે, ને તેમાં અનેક તારા જોવામાં આવેછે. સૌથી મોટામાં મોટું શ્વેત ધાખું લાંબા ગોળ પટાને આકારે આકાશના મધ્યભાગમાં દક્ષિણધ્રુવથી તે ઉત્તરધ્રુવપર્યંત વાંકું ગયેકું દેખાયછે. જેને આકાશગંગા કહે છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેમાં લાખો તારા દેખાયછે. વળી સાદી આંખે આકાશનો જે ભાગ નારાવગરનો દેખાતો હોય, તેજ ભાગ દૂરદર્શક યંત્રવડે જોવાથી તેમાં અનેક તારા દેખાયછે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, જેમ આકાશ અનંત છે, તેમ તેમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલ ગોળોની સંખ્યાનો પણ અંત નથી. પાણીમાં જેમ ખરફ ખંધાઈને તરેછે તેમ આકાશમાં રહેલ સૂક્ષ્મ પરમાણુ ખંધાઈ ગોળરૂપ થઈને તરેછે. એ અસંખ્ય સ્વયંપ્રકાશ ગોળો જે સૂર્ય છે, તેમની આસપાસ રહેલ ગોળો આપણી પૃથિવીની પેઠે ગ્રહરૂપ થઈ તેમને ફરતા હશે; ને તે ગ્રહો પાસેના ગોળ આપણા ઉપગ્રહોની પેઠે તેમના ઉપગ્રહો થઈ તેમને ફરતા હશે. આપણને તે પ્રત્યેક સૂર્ય તારા જેવો દેખાયછે, પણ તેના ગ્રહ ઉપગ્રહાદિ ગોળ સુદલ દેખાતા નથી, કારણ તેમનું કદ નહાનું હશે ને અંતર ઘણું છે. એજ રીતે તે ગ્રહો ઉપરના વાસિયોને પણ આપણો સૂર્ય તારા જેવો દેખાતો હશે, પણ તેને ફરનાર આપણા ગ્રહાદિ દેખાતા નહીં હોય. સૃષ્ટિકર્તા ધૃવરનિર્મિત આકર્ષણશક્તિ સર્વ ગોળમાં વ્યાપ હોવાથી એવા નિયમ થયેલ છે કે, અનંત આકાશમાં હર કોઈ નહાના ગોળે પોતાની પાસેના મોટા ગોળને ફરવું જોઈએ. એ નિયમને લીધે ઉપગ્રહો ગ્રહને ફરેછે, જેની ઉપગ્રહમાળા કેહેવાય છે. ઉપગ્રહ સહિત ગ્રહો સૂર્યને ફરેછે માટે તેમની ગ્રહમાળા કેહેવાય છે. ગ્રહોએ સહિત સૂર્યો પોતાથી મોટા કોઈ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેને સૂર્યમાળા કહેછે. એ સૂર્યો પોતાના મધ્યમાં રહેલ તે મોટા સૂર્ય ગોળથી એટલા તો દૂર છે કે, તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં કોડો વર્ષ થાયછે. માટે તેમની ગતિ આપણને જાણવામાં આવી શકતી નથી. જેથી તેઓ સ્થિર લાસેછે, પણ વસ્તુતાથી જોતાં સૃષ્ટિમાંનો કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી. તે મોટો સૂર્ય ગોળ તથા તેના જેવા બીજા ગોળ પોતાને ફરનાર સૂર્યો સહિત કોઈ મહાન્ સૂર્યને ફરેછે, જેમની સૂર્યમાળાસમૂહ કહેવાયછે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં અઝો વર્ષ થાયછે. એવા સૂર્યમાળાસમૂહ ઘણા છે, ને તે પણ પોતાની વચમાંના કોઈ અતિ મહાન્ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેથી નક્ષત્ર જથ્થાની માળાઓ થઈ છે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં ખર્વથી પણ ઉપરની સંખ્યાનાં વર્ષો થાયછે, જેથી તે સઘળા સ્થિર લાસેછે. તે નક્ષત્ર જથ્થાની માળાઓ આપણને તારાઓના જુદા જુદા ઝુમખાડૂપે દેખાય છે. તેમાંના ગ્રહો ઉપરથી આપણો સૂર્ય દેખાતો નહીં હોય, ને કદિ દેખાતો હશે તો, તે કોઈ નક્ષત્ર જથ્થાની માળામાં ઘણા સૂક્ષ્મ તારા જેવો દેખાતો હશે.

ન્યારે એવડો મોટો સૂર્ય પણ એવી રીતે દેખાય, ત્યારે ત્યાંથી આપણા ગ્રહો દેખા-
વાની તો વાતજ કેવી !

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરમીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
અગોળવર્ણન.

॥ ईश्वरमहिमावर्णन ॥

આહા ! સૃષ્ટિનો કેવડો મોટો વિસ્તાર છે ! જે જાણવાને માનવીજ્ઞાન બીલકુલ
સમર્થ નથી ! અનંત આકાશમાં ઈશ્વરનિર્મિત આકર્ષણશક્તિવડે સૂક્ષ્મ પરમાણુથી
પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુની ઉત્પત્તિ, ને એ ચારે મહાભૂતનું ચોક્કસ નિયમમાં
રહી પરસ્પરે જોડાઈને રહેવું ને વળી ગોલરૂપ થવું, એ શું થોડું આશ્ચર્ય છે ! વળી તે
ગોલ ઉપર મહાન્ આકર્ષણ શક્તિવડેજ એજ મહાભૂતોના કંઈ વિલક્ષણ મિશ્રિત યો-
ગથી વિચિત્રપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોનાં શરીર થવાં, એ શું થોડું વિસ્મ-
યકારિ છે ! કોઈ પણ કૃણકુળવાળા સ્થાવર પ્રાણી અર્થાત્ વૃક્ષને જોઈએ, તો તેની ર-
ચના થવામાં એટલું તો આતુર્ય જણાય છે કે, માનવીજ્ઞાન તેનું વર્ણન કરવાને પણ
સમર્થ નથી. ક્યાં તે બીજા અને ક્યાં તેમાંથી વૃક્ષ ! ક્યાં તે પૃથિવીમાંના રસ અને
ક્યાં તે રસોમાંથી, જોકે પાસે પાસે વાઝ્યાં હોય તોપણ પોતાને યોગ્ય એવા રસનું
વૃક્ષ ગ્રહણ કરવું ! અને પૃથિવીમાંથી મૃગાવડે ને વાયુમાંથી પત્રોવડે પોતાને યોગ્ય
ખોરાકને ગ્રહણ કરી, રેષાવડે પોતાના સર્વ અંગમાં ફેલાવીને જીવવું ! વળી રંગ જેરંગી
પત્ર, પુષ્પ તથા ફળો ઉત્પન્ન કરી તેવડે શોભવું, ને પોતાના કોમળ અંગ તથા ફ-
ળના ગર્ભની રક્ષા થવા માટે તેમના ઉપર બડી છાલ ઉત્પન્ન કરવી, ઇત્યાદિ રચનાની
વ્યવસ્થા થવામાં કાંઈ વિલક્ષણ આતુર્ય લાસેછે ! એજ રીતે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિવિષે પણ
જાણવું. વળી જંગમ પ્રાણિયોની રચના પણ કંઈ અગાધ હડાપણથી થઈ હોય એમ
જણાયછે. કારણ ક્યાં તે વીર્ય ને ક્યાં તેનું માતાના ગર્ભમાં પોષાઈને અવયવવાળું
રૂઢિર, અસ્થિ તથા માંસમય શરીર થવું ! અને વળી તેની રક્ષા માટે ત્વચ્ચાનું આ-
ચ્છાદન ! ક્યાં તે અન્નાદિનું લક્ષણ અને ક્યાં તેથી રૂઢિરાદિની ઉત્પત્તિ અને તેવડે
શરીરનું જીવવું ! ઇત્યાદિ રચનાની વ્યવસ્થા થવામાં શું કાંઈ એાછું હડાપણ લાસે છે !
એજ રીતે વિચિત્રપ્રકારના રંગ જેરંગી પશુ, પક્ષી, તથા મત્સ્યાદિ સૂક્ષ્મ જીવ જંતુ-
વિષે પણ જાણી લેવું. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે રચેલ પંચદશીના ચિત્રદીપ પ્રકરણમાં
કહ્યું છે કે,

एतस्मात्किमिवैद्रजालमपरं यद्र्भवासस्थि
तं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानांकु-
रम् । पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरावेपै-
रनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति त-
थागच्छत्यथागच्छति ॥ २१८ ॥

ગર્ભાશયમાં રહેવું વીર્ય, જે હાથ, પગ
તથા માથારૂપ અંકુરવાળું શરીર બની,
કુમે કરી બાળક, યુવા તથા જરારૂપ અ-
નેક વેષે કરી વિંટાઈ, જીએછે, ખાયછે,
સાંભળેછે, સુંઘેછે તથા બચે ને આવે
છે, એ ઉપરાંત બીજું આશ્ચર્ય શું ! ॥ ૨૧૮ ॥

દેહવદ્વટધાનાદૌ સુવિચાર્ય વિલો-
ક્યતામ્ । ક ધાના કુત્ર વા વૃક્ષ-
સ્તસ્માન્માયેતિ નિશ્ચિનુ ॥ ૨૧૯ ॥

દેહની પેઠે વટાદિ વૃક્ષોના બીજવિષે પણ
સારી રીતે વિચાર કરી જોવું; ક્યાં તે
બીજ અને ક્યાં તે વૃક્ષ ! માટે એ મધ્યરી
શક્તિ છે, એમ નિશ્ચય કર ॥ ૨૧૯ ॥

આહા ! શું એ મધ્યરની શક્તિનો મહિમા ! કે આપણા પ્રત્યક્ષ ભૂગોળસંબંધી ર-
ચનાનો વિચાર કરતાં આપણું મન મુંઝાઈ જાય છે, તો તેના જેવા બીજા અસંખ્ય પ-
રોક્ષ ગોળો ઉપર સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોની કેવી રીતની રચના થઈ હશે, તેનો
વિચાર કેમજ કરી શકે ! જોકે ઉપગ્રહમાળા, ગ્રહમાળા, સૂર્યમાળા, સૂર્યમાળાસમૂહ
અને નક્ષત્ર જથ્થાની માળા એ સર્વનો હુમણાં દૂરદર્શક યંત્રવડે શોધ થયેલો છે, ત-
થાપિ અનંત આકાશમાં સર્વ ગોળની એજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થયેલ છે, એમ કંઈ નિ-
શ્ચય કહેવાતું નથી. કારણ માનવી બુદ્ધિની શક્તિ થોડી, ગોળોની સંખ્યા મોટી અને
આપણાથી તે એટલા દૂર કે, એ વિષયપર કંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. જગત્
ઉપર જગત્ અને માળા ઉપર માળા ! એ જોઈને સૃષ્ટિના મહત્વનો વિચાર કરવામાં
આપણું મન તદ્દન હારી જાય છે ! યોગવાસિષ્ઠના ઉત્પત્તિપ્રકરણના ત્રીશમાં સર્ગમાં
વસિષ્ઠે શ્રીરામને કહ્યું છે કે,

યથા વિંધ્યવનાભોગે
પ્રસ્ફુરંતિ કરેણવઃ ।
તથા તસ્મિન્ પરાભોગે
બ્રહ્માંડત્રસરેણવઃ ॥ ૨૨૦ ॥

જેમ વિંધ્યાચળ પર્વત સંબંધિ વનના, સં-
પૂર્ણ ઉપચારે કરી પરિપૂર્ણ સ્થાનમાં હા-
થણિયો વિચરે છે, તેમ તે પરમાત્માના
સંપૂર્ણ શક્તિયુક્ત સંસ્થાનમાં બ્રહ્માંડરૂપી
ત્રસરેણુઓ ફરે છે ॥ ૨૨૦ ॥

પ્રત્યેકસ્યાંડગોલસ્ય સ્થિતઃ
કટકરત્નવત્ । ભૂતાકુષ્ટિકરો
ભાવઃ પાર્થિવઃ સ્વસ્વભાવતઃ ॥ ૨૨૧ ॥

એ પ્રત્યેક ગોળમાં, પોતપોતાના સ્વભા-
વથી પદાર્થોને ઝેંચનારી પૃથિવી સંબંધી
આકર્ષણ શક્તિ રત્ન જડિત કડાની પેઠે
ચામેર હોય છે ॥ ૨૨૧ ॥

યઃ સર્વેવિભવોઽસ્માકં ધિયાં
ન વિષયસ્તતઃ તજ્જગત્કથને
શક્તિર્ન મમાસ્તિ મહામતે ॥ ૨૨૨ ॥

હું મહાબુદ્ધિમાન, પરમાત્માની શક્તિનો
જે સર્વ વેલવ છે, તે મારી બુદ્ધિનો વિ-
ષય નથી, માટે એ સર્વ સૃષ્ટિ કહેવાને
મારી શક્તિ નથી ॥ ૨૨૨ ॥

भीमांधकारगहने सुमहत्परण्ये
नृत्यंत्यदर्शितपरस्परमेव मत्ताः ।
यक्षा यथा प्रवितते परमांवरंस्त-
रेवं स्फुरंति सुबहूनि महाजगंति ॥ २२३ ॥

ભયંકર અંધકારે કરી ગહન એવાં અત્યંત
મોટાં અરણ્યમાં જેમ મહાન્મત્ત યક્ષો પ-
રસ્પરે ન દેખાતાં નાચે છે, તેમ અનંત
એવા પરમાકાશમાં અસંખ્ય મોટાં જગતો
ફર્યા કરે છે ॥ ૨૨૩ ॥

એ રીતે બ્રહ્માંડોની સંખ્યાનો અંત નથી, ત્યારે જે આપણે જોઈએ છીએ તે સર્વ ઉત્પત્તિનો કંઈક ભાગ માત્ર છે ! આહા ! સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરની શક્તિ સાથે સરખાવતાં માનવિશક્તિ અતિ તુચ્છ છે. કારણ આપણે ભૂગોળ જે અનંત આકાશમાં રહેલ અ-સંખ્ય ગોળમાનો એક ગોળ છે, તેના ઉપરના એક ખંડમાં, તે ખંડના પણ એક દે-શમાં, તે દેશના પણ એક પ્રાંતમાં, તે પ્રાંતના પણ એક શેહેરમાં, અને તે શેહેરના પણ એક ગૃહમાં અને તે ગૃહના પણ એક ભાગમાં રહેનાર આપણે શી ગણતરીમાં છીએ ! અર્થાત્ કંઈજ નહીં. એટલું છતાં સ્ત્રી પુરૂષોને પોતાના રૂપ, યૌવન, વિદ્યા તથા ધ-નાદિ સંપત્તિનો ગર્વ આવ્યા વગર રહેતો નથી. પણ જ્યારે એવો ગર્વ આવે ત્યારે તેમણે વિચારવું કે, એવડા મોટા વિસ્તારવાળી સૃષ્ટિમાં તેમના વર્તમાન સમયે તે-મના જેવા રૂપ, યૌવન, વિદ્યા તથા ધનાદિ સંપત્તિવાળા કેટલા હશે ! વળી ભૂતકા-ળમાં તેમના જેવા કેટલા થયા હશે ! ને ભવિષ્યકાળમાં કેટલા થશે ! અને વળી એ બધા નાશવંત ! એવો વારંવાર વિચાર કરી સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ ગર્વથી મુક્ત રહેવાનો પ્રયત્ન સદા જરૂરી રાખવો, ને કોઈનો તિરસ્કાર કરવો નહીં. કારણ તિરસ્કારથી પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મા હુનિત થાયછે. માટે શ્રીમહાભારતના આદિપર્વના અધ્યાય ૮૭ માં યથાતિ રાજયે કહ્યું છે કે,

નહીદશં સંવનનં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।
દયા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનં ચ
મધુરા ચ વાક્ ॥ ૨૨૪ ॥

પ્રાણીમાત્રને વિષે દયા, મૈત્રી દાન તથા મધુર વાણીથી વર્તવું, એના જેવું વશી-કરણ ત્રણ લોકમાં બીજું કંઈ નથી ॥૨૨૪॥

એ રીતે વર્તતાં નિત્ય મનુષ્યે સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરસંબંધી વિચાર કરી તેને શરણ રહેવું એમ કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાયછે, ને પાપમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પ્રાચીન આર્ય ધર્મ પ્રતિપાદન કરનાર વેદના અંતભાગ અર્થાત્ વેદાંતનામથી પ્રસિદ્ધ આરણ્યકના અં-તર્ભૂત ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં સારી રીતે વિચાર કરી ઈશ્વરના સ્વરૂપ તથા મહિમા આ-પ્રમાણે કહેલ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના તેત્તિરીયારણ્યકના દશમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

યતઃ પ્રમૂતા જગતઃ પ્રમૂતી તોયેન જીવાન્
વ્યચસર્જ્યભૂમ્યામ્ । યદોષધીભિઃ પુરુષાન્
પશુંશ્ચ વિવેશ ભૂતાનિ ચરાચરાણિ ॥ ૨૨૫ ॥

જેથકી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ને જે પૃથિવીને વિષે જલપડે જંતુને અને આ-પધિવડે મનુષ્ય તથા પશુને સૃજીને ચ-રાચર ભૂતમાં વ્યાપક છે ॥ ૨૨૫ ॥

અતઃ પરં નાન્યદ્ગ્રાણીયસંહિ પરાત્પરં યન્મ-
હતો મહાન્તમ્ । યદેકમવ્યક્તમનંતરૂપં
વિશ્વં પુરાણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૨૨૬ ॥

એનાથી બીજું શ્રેષ્ઠ તથા અતિ સૂક્ષ્મ કંઈ નથી, એ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ, મહતમાં મહત્, એક, અવ્યક્ત, અનંત, વિશ્વરૂપ, અનાદિ તથા અજ્ઞાનથી પર છે ॥ ૨૨૬ ॥

એજ વેદનાં શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિંચિત્ ।
યસ્માન્નાણીયો નજ્યાયોઽસ્તિ કિંચિત્ ।
વૃક્ષ ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેક-
સ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ ૨૨૭ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
સર્વસ્ય પ્રમુખીશાનં
સર્વસ્ય શરણં સુહૃત્ ॥ ૨૨૮ ॥

અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા
પદ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।
સ વેત્તિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા
તમાહુર્ય્યં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

નૈનમૂર્ધ્વં ન તિર્યચં ન મધ્યે
પરિજગ્રભત્ । ન તસ્ય પ્રતિમા
અસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્વશઃ ॥ ૨૩૦ ॥

સર્વાદિશ ઋર્ધ્વમધશ્ચ તિર્યક્
પ્રકાશયન્ ભ્રાજતે યદ્વદનદ્વાન્ ।
एवं स देवो भगवान् वरेण्यो
योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकઃ ॥ ૨૩૧ ॥

યચ્ચ સ્વભાવં પચાતિ વિશ્વયોનિઃ
પાચ્યાંશ્ચ સર્વાન્ પરિણામયેદ્યઃ ।
સર્વમેતદ્વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકો
ગુણાંશ્ચ સર્વાન્ વિનિયોજયેદ્યઃ ॥ ૨૩૨ ॥

સ્વાભાવમેકે કવયો વદન્તિ
કાલં તથાન્યે પરિમુહ્યમાનાઃ ।
દેવસ્યૈષ મહિમા તુ લોકે
યેનેદં ભ્રામ્યતે બ્રહ્મચક્રમ્ ॥ ૨૩૩ ॥

જેનાથી શ્રેષ્ઠ, અતિસૂક્ષ્મ તથા અતિ-
મોટું બીજું કંઈ નથી, તે એકજ ઇશ્વર
પાતાના પ્રકાશરૂપ મહિમામાં વૃક્ષની પેઠે
નિશ્ચળ રહેછે, ને તેણે કરી આ સર્વ
વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૨૭ ॥

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણને પ્રકાશ કરનાર,
સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત અને સર્વનો પ્રભુ,
નિયંતા, રક્ષણ કરનાર તથા બંધુ છે ॥ ૨૨૮ ॥

તે હાથ અને પગ વિનાનો છતાં ગ્રહણ
તથા ગમન કરેછે, ને ચક્ષુ અને કાન વિ-
નાનો છતાં બુદ્ધિ તથા સાંભળેછે; તે વ-
સ્તુમાત્રને જાણેછે, પણ તેને જાણનાર
કોઈ નથી; તેને આદિકારણ, પૂર્ણ તથા
મહાન્ કહેછે ॥ ૨૨૯ ॥

જેનું મહદ્ વશ નામ છે, એવા એ પર-
મેશ્વરને ઉચે, આડે તથા મધ્યે કોઈ ગ્ર-
હણ કરી શકતું નથી, કારણ તેની પ્ર-
તિમા નથી ॥ ૨૩૦ ॥

સૂર્ય જેમ સર્વ દિશામાં ઉંચે નીચે તથા
આડે પ્રકાશ કરતાં શોભેછે, તેમ તે પ્રા-
ર્થના કરવા યોગ્ય સ્વયંપ્રકાશ એકજ પ-
રમેશ્વર જગતના ઉપાદાન કારણ પૃથિવ્યાદિ
પંચભૂતોને નિયમમાં રાખેછે ॥ ૨૩૧ ॥

જે, પદાર્થોમાં સ્વાભાવિક ધર્મ નિર્માણ
કરેછે, સર્વ પાકવા યોગ્ય વસ્તુને પરિ-
ણામ પમાડે છે, અને સર્વ ગુણોને ઘ-
ટતી રીતે યોજેછે, તે વિશ્વના આદિ કાર-
ણ એકજ પરમેશ્વર આ સર્વ વિશ્વને
નિયમમાં રાખેછે ॥ ૨૩૨ ॥

કેટલાક મોહ પામેલા પંડિતો જગતનું કાર-
ણ સ્વભાવ, ને કેટલાક કાળ કહેછે; પણ
જેણેકરી આ મોટું સૃષ્ટિચક્ર કરેછે, એ,
લોકમાં દેવનોજ મહિમા કહેવાયછે ॥ ૨૩૩ ॥

ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિદ્યતે
ન તત્ સમશ્ચાભ્યાધિકશ્ચ દૃશ્યતે ।
પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે
સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥ ૨૩૪ ॥

તેને શરીર તથા ઇન્દ્રિયો નથી, તેની સ-
માન તથા તેથી વિશેષ કોઈ દેખાતો નથી;
એની ઊત્કૃષ્ટ શક્તિ વિવિધપ્રકારની સંભ-
ળાય છે, અને એમાં જ્ઞાન તથા બળની
ક્રિયા સ્વાભાવિક છે ॥ ૨૩૪ ॥

ન તસ્ય કશ્ચિત્ પતિરસ્તિ લોકે
ન ચેશિતા નૈવ ચ તસ્ય લિંગમ્ ।
સ કારણં કરણાધિપાધિપો
ન चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ २३५ ॥

લોકમાં તેનો કોઈ સ્વામી તથા નિયંતા
નથી, તેમ તેનું ચિન્હ પણ નથી; તે સર્વનું
કારણ તથા મનનો અધિપતિ છે, ને એનો
કોઈ પિતા તથા અધિપતિ નથી ॥ ૨૩૫ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ २३६ ॥

તેને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા તથા આ વિજળી
પણ પ્રકાશ કરી શકતાં નથી, ત્યારે આ
અગ્નિ તો ક્યાંથી પ્રકાશ કરી શકે! તે
સ્વયંપ્રકાશની પાછળ સર્વ શોભે છે, ને તેના
પ્રકાશવડે આ સર્વ પ્રકાશે છે ॥ ૨૩૬ ॥

स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनि-
र्ज्ञः कालकारो गुणी सर्वविद्यः।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिबंधहेतुः ॥ २३७ ॥

તે સૃષ્ટિનો કર્તા તથા જ્ઞાતા, સ્વયંભૂ, પ્ર-
જ્ઞાવાન, કાળનો કર્તા, ગુણી, સર્વજ્ઞ, માયા
તથા જીવનો પ્રભુ, ગુણનો નિયંતા, અને
સંસારનાં મોક્ષ, સ્થિતિ તથા બંધનું કાર-
ણ છે ॥ ૨૩૭ ॥

એવા ઇશ્વરને પોતાના હૃદયમાં જ જોઈ તેની ઉપાસના કરી તેને શરણ રહેવા
એજ ઉપનિષદમાં કહેલ છે કે,

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः
परस्त्रिकालादकालोऽपि दृष्टः ।
तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं
देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥ २३८ ॥

તે સર્વનો આદિ, સર્વ સંયોગ નિમિત્ત-
કારણ, ત્રણે કાળથી પર તથા કાળરહિત
જણાયલો છે; તે વિશ્વરૂપ, વિશ્વના કાર-
ણ, સત્ય સ્વરૂપ, સ્તુતિ કરવા લાયક
તથા પોતાના ચિત્તમાં રહેલા દેવને પ્રથમ
જાપાસી ॥ ૨૩૮ ॥

सदृक्षकालाकृतिभिः परोन्यो
यस्मात् प्रपंचः परिवर्तते यम् ।
धर्मावहं पापनुदं भगेशं
ज्ञात्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ २३९ ॥

તથા જેથડી આ પ્રપંચ વારંવાર થાયછે,
ને જે પ્રપંચથી જૂદો છે, તે સંસારરૂપ વૃક્ષ,
કાળ તથા આકૃતિથી પર, ધર્મને વહન
કરનાર, પાપને ટાળનાર, મરણધર્મ રહિત
અને વિશ્વના આધારભૂત ઇશ્વરને પોતાના
આત્માવિષે રહેલ જાણીને ॥ ૨૩૯ ॥

તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં
તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।
પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાદ્
વિદામ દેવં શુવનેશમીઙ્યમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં
યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ।
તં હ દેવમાત્મબુદ્ધિપ્રકાશં
મુમુક્ષુર્વૈ શરણમહં પ્રપદ્યે ॥ ૨૪૧ ॥

તે નિયમમાં રાખનારાઓને પણ નિયમમાં
રાખનાર, પ્રકાશ કરનારાઓને પણ પ્રકાશ
કરનાર, સ્વામીના પણ સ્વામી, માયાથી
પર, જગતના નિયંતા તથા સ્તુતિ કરવા
યોગ્ય દેવને જાણિયે છિયે ॥ ૨૪૦ ॥

જે પૂર્વે પિતામહને સૂજે છે, ને તેને જ્ઞાન
પ્રેરે છે, તે જીવોની બુદ્ધિને પ્રકાશ કર-
નાર દેવને, મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હું શરણ
જાઉં છું ॥ ૨૪૧ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરગ્રીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
ઈશ્વરમહિમા વર્ણન.

॥ इति सृष्टिप्रकरणम् ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ आचारप्रकरणप्रारंभः ॥

उपदेश.

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति ।
विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्.

જે એકજ વર્ણુરહિત છતાં પ્રાણિયોનાં પ્રયોજન માટે વિવિધ પ્રકારના શક્તિના યોગથી અનેક વર્ણુના પદાર્થોને સૃજેછે, ને જને વિષે આદિ, મધ્ય તથા અંત સમય વિશ્વ રહ્યું છે, તે સ્વયંપ્રકાશ પરમેશ્વર અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડો અર્થાત્ સારી બુદ્ધિ આપો ॥ ૧ ॥

પેહેલા પ્રકરણમાં સૃષ્ટિસંબંધી વિચાર કર્યો છે, ને આ બીજા પ્રકરણમાં આચાર-વિષે વિચાર કરવામાં આવેછે. આચારના સદાચાર અને દુરાચાર એવા બે ભેદ છે. સદાચરણથી ઉલટી રીતે વર્તવું તેને દુરાચરણ કહેછે. જેમ સૃષ્ટિસંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તેમ સદાચાર બાણી લેવાની ઘણીજ અગત્ય લાગેછે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિની વિચિત્ર રચનાનું જ્ઞાન થતાં તેના કર્તા સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ-વિષે નિશ્ચય થવાથી મનુષ્ય આસ્તિક બની, તેને શરણ રહી શાંતિરૂપ સુખ પામેછે; તેમ સદાચાર બાણતાં તે પ્રમાણે વર્તવાથી તે જીવતાં સારી પ્રતિજ્ઞાને પામી મરણ પછી સદ્ગતિને પામેછે. કૃષ્ણ્યબુવેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવલ્લિમાં આચાર્યે શિષ્યને સદાચરણવિષે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે:—

સત્યં વદ । ધર્મે ચર । સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ।
 આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહૃત્ય પ્રાજતત્તું મા
 વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધ-
 ર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । યાન્યનવચ્ચાનિ ક-
 મ્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો ઇતરાણિ ।
 યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપા-
 સ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥ ૨ ॥

સાચું બોલ, ધર્માચરણ કર, વિદ્યાભ્યા-
 સમાં પ્રમાદ મા કર, વિદ્યાગુરુને પ્રિય ધન
 આપી પ્રજા તંતુનો ઉચ્છેદ મા કર, તારે
 સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ
 ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો, સ-
 મૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે
 અનિદિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં
 નહીં, અને જે અમારાં સારાં આચ-
 રણ હોય તે તારે ગૃહણ કરવાં બીજાં
 નહીં ॥ ૨ ॥

॥ સત્યં વદ ॥

હવે પ્રથમ ઉપદેશ સત્ય બોલવા માટે છે, કારણ સર્વ સદાચરણનું મૂળ સત્ય છે.
 સત્યવડે સર્વ નહાના મોટા રાજ્યોની વ્યવસ્થા યથાર્થ રહી શકે છે. કેમકે રાજા, પ્રધાન,
 કાર્યભારી તથા પ્રજા પરસ્પરે સત્ય રાખી વર્તતાં હોય, તોજ રાજ્યમાં સુખશાન્તિ ર-
 હે છે. તેમાંથી કોઈ પણ અસત્ય રીતે વર્તે તો સુખશાન્તિનો નાશ થતાં કલેશ ઉત્પન્ન
 થાય છે. માટે જે રાજ્યમાં અસત્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તે રાજ્ય સમૂલ નાશ પામે છે. સર્વ
 પ્રકારની ખેતી કરનાર, કારીગર તથા વ્યાપારી આદિ લઈ સર્વ પ્રજાનો વ્યવહાર પર-
 સ્પરે સત્યવડે સમાધાનથી ચાલે છે. ક્યાંય અસત્ય વર્તે તો ત્યાં કલેશ થાય છે, જેને શ-
 માવવા તથા ફરી સત્યને પ્રવર્ત્તાવવા માટે, રાજ્યએ નિર્માણ કરેલા ન્યાયાધીશ પાસે
 પ્રજાએ જવું પડે છે. પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પુરૂષ, ભાઈઓ તથા મિત્રોની પરસ્પરે ગમે એવી
 પ્રીતિ હોય, તથાપિ અસત્યવડે તુટી જાય છે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સ-
 હિને સર્વ વ્યવહાર સત્યવડે ચાલે છે, માટે સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ સત્ય બોલવું અને સત્ય
 આચરવું. તેમ કરવાથી પ્રતિષ્ઠા વધે છે, ને સર્વના વિશ્વાસને પાત્ર થવાય છે. અને જેનો
 વિશ્વાસ બેઠો તેનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે છે.

વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે,

વિશ્વાસઃ સંપદાં મૂલં
 તેન યૂથપતિર્ગજઃ ।
 સિંહો મૃગાધિપત્યેઽપિ
 ન મૃગૈઃ પરિવાર્યતે ॥ ૩ ॥

પોતા ઉપર મેળવેલો વિશ્વાસ સંપત્તિનું મૂળ
 છે; કેમકે વિશ્વાસથી હાથી યૂથપતિ થાય-
 છે, ને સિંહ બેડે વનચર પશુનો પતિ
 કહેવાય છે, તો પણ વિશ્વાસ વિના તેમ-
 નાથી વીંટાતો નથી ॥ ૩ ॥

સર્વને સત્ય રીતે વર્તાવવા માટે છેક પ્રાચીન કાળથી રાજાઓ નિયમ બાંધતા આવ્યા છે. આર્ય પ્રજાના પ્રથમ નિયમ મનુએ બાંધેલા છે. તે નિયમથી વિરુદ્ધ વર્તનારને તેણે શિક્ષા કરવા કહેલ છે. કારણ માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં તેણે કહ્યું છે કે,

सर्वो दंडजितो लोको
दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दंडस्य हि भयात्सर्व
जगद्भोगाय कल्पते ॥ ४ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

नियताविषयवर्ती प्रायशो दंडयोगा-
ज्जगति परवशेऽस्मिन्दुर्लभः साधुवृत्तः ।
कृशमपि विकलं वा व्याधितं वा धनं वा
पतिमतिकुलनारी दंडभीत्याभ्युपैति ॥ ५ ॥

વળી સત્ય રીતે વર્તવાની એટલી તો અગત્ય છે કે, કદી વડીલ, મિત્ર અથવા સંબંધી વા રાજા પોતે અસત્ય રીતે વર્તતાં હોય, તો તેમને પણ શિક્ષા કરવી, એમ આર્યશાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા છે. મનુસ્મૃતિના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः
पुरोहितः । ना दंड्यो नाम राज्ञो-
ऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ६ ॥

શિક્ષાથી સર્વ જન નિયમમાં રહે છે, કેમકે કેવળ નિરપરાધી મનુષ્ય મળી આવવો કઠિણ છે. દંડના ભયથીજ સર્વ જગત્ ભોગ ભોગવવા સમર્થ થાય છે ॥ ૪ ॥

મનુષ્ય ઘણું કરી દંડના યોગથીજ વિષયમાં નિયમથી વર્તનાર થાય છે, કેમકે આ પરવશ જગતમાં સારા આચરણવાળો પુરૂષ દુર્લભ છે. શરીરે દુર્બલ, વિકલ, રોગી વા નિર્ધન પતિને કુળવાન સ્ત્રી પણ દંડના ભયથી ભજે છે ॥ ૫ ॥

कार्षापणं भवेदंड्यो
यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेदंड्यः
सहस्रमिति धारणा ॥ ७ ॥

પિતા, ગુરુ, મિત્ર, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર તથા પુરોહિત, એમાંથી પણ જે સ્વધર્મમાં ન રહે, અર્થાત્ અન્યાયથી વર્તે તેને રાજાએ શિક્ષા કરવી ઘટે છે ॥ ૬ ॥

વળી જે અપરાધ માટે કોઈ સાધારણ મનુષ્યને એક રૂપીયો દંડ કરવામાં આવતો હોય, તેવો અપરાધ જો રાજા કરે તો તેનો ન્યાયાધીશે એક હજાર રૂપીયા દંડ કરવો એમ શાસ્ત્રનો ઠેરાવ છે ॥ ૭ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિપર્વના ૫૭ મા અધ્યાયમાં લીધ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને, તથા આદિ કાવ્ય રામાયણના અયોધ્યાકાંડના એકવીશમા સર્ગમાં લક્ષ્મણે રામને કહ્યું છે કે,

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ॥
उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवतिशासनम् ॥ ८ ॥

હિંદુત ધર્મ ગયેલા, કાર્યાકાર્યને નહીં જાણનાર તથા અવળે માર્ગે ચાલનાર ગુરૂને પણ શિક્ષા કરવી ॥ ૮ ॥

જેમ સત્ય વર્તાવવા માટે રાજાએ બાંધેલા નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યો દંડના ભયથી વર્તે છે, તેમ સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વરની સ્વતઃસિદ્ધ અદ્ભુત શક્તિવડે બંધાયેલા નિયમો-પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો બાળે હાનિના ભયથી વર્તતા હોય એમ જણાય છે ! કોઈનાથી પણ તે નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી, કારણ તેમ યથાથી તે પદાર્થને મહા હાનિ થાય છે; જે તેને નિયમથી ઉલટી રીતે વર્તવાનો બાળે દંડ હોય એમ ભાસે છે ! માટે તેમનું નિયમ પ્રમાણે વર્તવું એ સત્યનોજ મહિમા છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની પ્ર-
ધ્વાનંદવલ્લીમાં કહ્યું છે કે,

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः ९

ઈશ્વરના ભયથી વાયુ વાય છે, સૂર્ય ઉદય પામે છે, અને અગ્નિ, મેઘ તથા પાંચમો મૃત્યુ દોડે છે ॥ ૯ ॥

તેમ તૈત્તિરીયારણ્યકના ૧૦ મા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन वायुरावाति । सत्येनादित्यो रोच-
ते दिवि । सत्यं वाचः प्रतिष्ठा । सत्ये सर्व
प्रतिष्ठितं । तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति ॥ १० ॥

સત્યવડે વાયુ વાય છે તથા સૂર્ય આકાશમાં પ્રકાશે છે, સત્ય વાણીની પ્રતિષ્ઠા છે, સત્યમાં સર્વ રહ્યું છે, માટે સત્યને શ્રેષ્ઠ કહે છે ॥ ૧૦ ॥

એજ રીતે આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितं ? १

સત્યવડે પૃથ્વી ધારણ કરાય છે, સૂર્ય તપે છે, તથા વાયુ વાય છે, માટે સર્વ સત્યમાં રહ્યું છે ॥ ૧૧ ॥

સત્યમાં સર્વ રહ્યું છે અર્થાત્ તેની સર્વ કાર્યમાં જરૂર પડે છે. તે વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. દુષ્ટ પુરૂષો પણ બીજાને શરીર અથવા સંપત્તિ સંબંધી હાનિ કરવામાં ઉપરથી સત્ય દેખાડે છે. જે તેમ ન કરે તો તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. કારણ પ્રાણિમાત્રને સત્ય પ્રિય છે, કેમકે સત્યમાં તેમનું કલ્યાણ રહ્યું છે. જેથી ઉપર ઉપરના સત્યને ખડું માની તેઓ પોતાનું કલ્યાણ થવાના લોભને લીધે વિશ્વા-
સથી, દુષ્ટોએ રચેલ પાશમાં ફસાઈ જાય છે. સત્ય સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, ને તેનોજ સર્વત્ર જય થાય છે. અથર્વવેદના મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

सत्यमेव जयते नानृतं ॥ १२ ॥

સત્યજીતે છે, અસત્ય હીનતું નથી ॥ ૧૨ ॥

વળી સત્ય બોલવાથી પ્રપંચ કરવો પડતો નથી, પણ જે એક અસત્ય બોલાયું હોય તો તેને ઢાંકવા વળી બીજું અસત્ય બોલવું પડે છે. અને એ રીતે જે કોઈ તપાસનાર મળે તો અસત્ય બોલવાનો પાર આવે નહીં, ને છેવટ સત્ય બોલવું પડે છે,

માટે પ્રથમથીજ સત્ય બોલવું. શ્રીમહાભારતના આદિપર્વના ૭૪ મા અધ્યાયમાં શકું-
તલાએ દુષ્યંતને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સત્યસમો ધર્મો ન સત્યાદ્વિચિતે પરં ।
નહિ તીવ્રતરં કિંચિદનૃતાદિહ વિચિતે ॥ ૧૨ ॥

આ લોકમાં સત્ય સમાન ધર્મ નથી, સ-
ત્યથી કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી અને અસત્યથી બીજું
કંઈ અતિશય ખરાબ નથી ॥ ૧૩ ॥

કારણ, કલ્પતરૂમાં કહ્યું છે કે,

નાસત્યવાદિનઃ સર્ણ્યં ન પુણ્યં ન યશો
શુચિ । દૃશ્યતે નાપિ કલ્યાણં કાલકૂ-
ટમિવાશ્નતઃ ॥ ૧૪ ॥

જગતમાં બુદ્ધ બોલનારને મિત્રતા, પુણ્ય
તથા યશ મળતાં નથી, ને ઝેર ખાનારાની
પેટે તેનું ક્યાંય કલ્યાણ દેખાતું નથી ॥ ૧૪ ॥

માટે સદા સત્ય બોલવું. પણ કોઈ વેળા એવો પ્રસંગ આવે કે, સત્ય બોલવાથી
મહા અનર્થ થવાનો સંભવ હોય, તો તે વેળા ચાલતાં સુધી મૌન રહેવું, પણ કદી
બોલવાની જરૂર પડે તો સુક્તિથી બોલવું પણ અનર્થ થવા દેવો નહીં. એ પ્રમાણે
આચાર્યે શિષ્યને સત્ય બોલવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુંત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં પ્રથમ સત્ય બોલવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્મ ચર ॥

બીજો ઉપદેશ ધર્મ આચરવા માટે કર્યો છે, કારણ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીયાર-
ણ્યકના દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા
લોકે ધર્મિષ્ઠં પ્રજા ઉપસર્પતિ ।

ધર્મેણ પાપમપનુદંતિ ધર્મે સર્વ
પ્રતિષ્ઠિતં તસ્માદ્ધર્મં પરમં વદન્તિ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મ સર્વ પ્રાણિને આશ્રય છે, જગતમાં
ધર્માધર્મ બાણવા માટે લોકો ધર્મિષ્ઠની પાસે
જાય છે, ધર્મે કરી પાપને ટાળે છે, ને
ધર્મમાં સર્વ રહ્યું છે; માટે ધર્મને શ્રેષ્ઠ
કહે છે ॥ ૧૫ ॥

પણ એ ધર્મ શું છે તે સર્વ મનુષ્યે જાણવું અવશ્ય છે, માટે આપરંતણ ધર્મ-
સૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના સાતમા પટલમાં કહ્યું છે કે,

યં ત્વાર્યાઃ ક્રિયમાણં પ્રશંસન્તિ સ ધર્મો-
યં ગર્હતે સોઽધર્મઃ ॥ ૧૬ ॥

જે આચરણને આર્ય પુરૂષો વખાણે, તે
ધર્મ અને જેને નિંદે તે અધર્મ કહે-
વાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ વૈશેષિકદર્શનના પેહેલા અધ્યાયના પ્રથમ આનુિકમાં કહેલ છે કે,

યતોમ્યુદયાનિઃ શ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ॥ ૧૭ ॥

જેનાથી ઉદય તથા કલ્યાણ થાય તેજ
ધર્મ ॥ ૧૭ ॥

વળી શ્રીમદ્માણસકુસીનાં તર્ગત વનપર્વના ૨૦૭ માં અધ્યાયમાં ધર્મવ્યાધે કૌશિક પ્રાહ્ન-
ણને કહ્યું છે કે,

આરંભો ન્યાયુક્તો યઃ સ દિ ધર્મ ઇતિ
સ્મૃતઃ । અનાચારસ્ત્વધર્મેતિ એતચ્છિષ્ટા-
નુશાસનમ્ ॥ ૧૮ ॥

જે કાર્ય આરંભથીજ ન્યાય યુક્ત હોય,
તેજ ધર્મ, અને જે અનાચાર તે અ-
ધર્મ કહેલ છે; એ આર્ય પુરૂષોનું કેહેવું
છે ॥ ૧૮ ॥

એ રીતે પ્રાણિમાત્રનું જેથી હિત થાયછે, એવા સદાચરણને ધર્મ કહેલ છે,
માટે મનુષ્યે નિરંતર સદાચારે વર્તવું, જેથી તે આ લોકમાં સુખ તથા યશને પામેછે,
અને મરણ પછી દુર્ગતિને પામતો નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે
અર્જુનને કહ્યું છે કે,

નહિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્
દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

હું તાત, શુભાચરણ કરનાર કોઈ પણ
દુર્ગતિને પામતો નથી ॥ ૧૯ ॥

વળી સદાચરણરૂપ ધર્મવડે ઉચ્ચતા તથા અસદાચરણરૂપ અધર્મવડે નીચતા પ્રાપ્ત
થાયછે. આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના બીજા પ્રશ્નના ચોથા પટલમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મચર્યયા જઘન્યો વર્ણઃ પૂર્વે પૂર્વે વર્ણમા-
પદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૦ ॥

જાતિ બદલવામાં હલકો વર્ણ પણ, ધ-
ર્માચરણે કરી પોતાથી ઉત્તમ ઉત્તમ વ-
ર્ણપણાને પામેછે ॥ ૨૦ ॥

અધર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જઘન્યં જઘન્યં
વર્ણમાપદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૧ ॥

અને ઉત્તમ વર્ણ પણ અધર્માચરણે કરી
પોતાથી હલકા હલકા વર્ણપણાને પામે-
છે ॥ ૨૧ ॥

કારણ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિશ્વામિત્રો વસિષ્ઠશ્ચ મતંગો નારદાદયઃ ।
તપોવિશેષૈઃ સંપ્રાપ્તા ઉત્તમત્વં ન જાતિતઃ ૨૨

વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, મતંગ તથા નારદાદિ
ઋષિયો, તપોવિશેષે કરી ઉત્તમપણાને
પામ્યા પણ જાતિથી નહીં ॥ ૨૨ ॥

કેમકે શ્રીમદ્માણસકુસીનાં તર્ગત શાન્તિપર્વના ૧૮૮ માં અધ્યાયમાં ભૃગુ ઋષિયે ભા-
રદ્વાજને કહ્યું છે કે,

ન વિશેષોસ્તિ વર્ણાનાં સર્વં બ્રાહ્મમિદં
જગત્ । બ્રહ્મણા પૂર્વસૃષ્ટં હિ કર્મભિર્વ-
ર્ણતાં ગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

બ્રહ્માએ સૃજેલું આ સર્વ જગત્ પૂર્વે
પ્રાહ્મણ જાતિવાળું હતું, કંઈ વર્ણભેદ
ન હતો; પણ પછી કર્મે કરી વર્ણપણાને
પામ્યું ॥ ૨૩ ॥

કામભોગપ્રિયાસ્તીક્ષ્ણાઃ
ક્રોધનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।
ત્યક્તસ્વધર્મા રક્તાંગા-
સ્તે દ્વિજાઃ ક્ષત્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૪ ॥

ગોમ્બ્યો વૃત્તિ સમાસ્થાય
પીતાઃ કૃષ્યુપજીવિનઃ ।
સ્વધર્માન્નાનુતિષ્ઠંતિ
તે દ્વિજા વૈશ્યતાં ગતાઃ ॥ ૨૫ ॥

હિંસાનૃતપ્રિયા લુબ્ધાઃ
સર્વકર્મોપજીવિનઃ ।
કૃષ્ણાઃ શૌચપરિભ્રષ્ટા-
સ્તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૬ ॥

ઇત્યેતૈઃ કર્મભિર્વ્યસ્તા દ્વિજા વર્ણાન્તરં
ગતાઃ । ધર્મો યજ્ઞક્રિયા તેષાં નિત્યં ન
પ્રતિષિધ્યતે ॥ ૨૭ ॥

વળી એજ પર્વના ૧૮૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં દાનમથાદ્રોહ આનૃશંસ્યં ત્રપા ઘૃણા ।
તપશ્ચ દૃશ્યતે યત્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ૨૮

ક્ષત્રજં સેવતે કર્મ
વેદાધ્યયનસંગતઃ ।
દાનાદાનરતિર્યસ્તુ
સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

વાણિજ્યા પશુરક્ષા ચ કૃષ્યા
દાનરતિઃ શુચિઃ । વેદાધ્યય-
નસંપન્નઃ સ વૈશ્ય ઇતિ સંજિતઃ ॥ ૩૦ ॥

સર્વભક્ષરતિર્નિત્યં સર્વકર્મકરો-
ઽશુચિઃ । ત્યક્તવેદસ્ત્વનાચારઃ
સ વૈ શૂદ્ર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૧ ॥

તેમાં જે બ્રાહ્મણો, કામ તથા ભોગમાં
પ્રીતિ રાખનાર, તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળા,
ક્રોધી, સાહસિક, સ્વધર્મને છોડી દેનાર
તથા રજગુણવાળા હતા, તે ક્ષત્રિયપણુને
પામ્યા ॥ ૨૪ ॥

જે બ્રાહ્મણો, પશુઓને ઉછેરી તેથી પો-
તાની વૃત્તિ ચલાવનાર, રજગુણ તથા
તમોગુણવાળા, ખેતી કરનાર અને પો-
તાના ધર્મથી વિમુખ હતા, તે વૈશ્યપ-
ણુને પામ્યા ॥ ૨૫ ॥

જે બ્રાહ્મણો, હિંસા તથા અસત્યમાં પ્રીતિ
રાખનાર, લોભી, હુર કોઈ કર્મ કરી પો-
તાનું ગુજરાન ચલાવનાર તમોગુણી તથા
અપવિત્ર હતા, તે શૂદ્રપણુને પામ્યા ॥ ૨૬ ॥

એ રીતે કહેલાં કર્મ કરી જુદા થઈ બ્રા-
હ્મણો વર્ણાન્તરને પામ્યા, પણ તે સર્વ
વર્ણને ધર્મ તથા યજ્ઞન ક્રીયા કરવાની
નિરંતર મના નથી ॥ ૨૭ ॥

જેને વિષે સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અકૂરતા,
લજ્જા, દયા, તથા ઇન્દ્રિયાનગ્રહ દેખાતાં
હોય, તે બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૨૮ ॥

જે યુદ્ધકર્મ કરનાર, યુદ્ધવિદ્યા શિખેલો
અને દાન આપવામાં તથા પ્રજાપાસેથી
તેના રક્ષણ બદલ પોતાનો હક લેવામાં
પ્રીતિવાળો હોય, તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે ॥ ૨૯ ॥

જે વેપારી, પશુ પાળનાર, ખેતીથી નીપજ
કરવામાં પ્રીતિવાળો, પવિત્ર તથા વિદ્યા-
ભ્યાસ કરેલો હોય, તે વૈશ્ય કહેલ છે ॥ ૩૦ ॥

જે અલક્ષ્યનું પણ લક્ષણ કરવામાં પ્રી-
તિમાન, નિરંતર બધું કામ કરનાર, અ-
પવિત્ર, મૂર્ખ, તથા આચાર વગરનો હોય,
તે શૂદ્ર કહેલ છે ॥ ૩૧ ॥

વળી શુકનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ન જાત્યા બ્રાહ્મણઃ ક્ષાત્રક્ષત્રિયો
વૈશ્ય એવ ન । ન ચ શૂદ્રો ન વૈ
મ્લેચ્છો ભેદિતા ગુણકર્મભિઃ ॥ ૩૨ ॥

જ્ઞાનકર્મોપાસનાભિર્દેવતા-
રાધને રતઃ । શાન્તો દાન્તો
દયાલુશ્ચ બ્રાહ્મણશ્ચ ગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૩ ॥

લોકસંરક્ષણે દક્ષઃ શૂરો દાન્તઃ
પરાક્રમી । દુષ્ટનિગ્રહશીલો યઃ
સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

ક્રયવિક્રયકુશલા યે નિત્યં પ-
ણ્યજીવિનઃ । પશુરક્ષાઃ કૃ-
પિકરાસ્તે વૈશ્યાઃ કીર્તિતા શુભિ ॥ ૩૫ ॥

દ્વિજસેવાર્ચનરતાઃ
શૂરાઃ શાન્તા જિતેન્દ્રિયાઃ ।
સીરકાષ્ટતૃણવહા-
સ્તે નીચાઃ શૂદ્રસંજ્ઞકાઃ ॥ ૩૬ ॥

ત્યક્તસ્વધર્માચરણા નિર્ઘૃણાઃ પર-
પીડકાઃ । ચण्डાश्च हिंसका नित्यं म्ले-
च्छास्ते ह्यविवेकिनः ॥ ૩૭ ॥

વળી એજ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

કર્મણોત્તમનીચત્વં
કાલતસ્તુ ભવેદુર્ગૈઃ ।
વિદ્યાકલાશ્રયેણૈવ
તન્નામ્ના જાતિરુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

આ લોકને વિષે જન્મથી કોઈ બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છ નથી,
પણ ગુણ તથા કર્મ કરી થયેલ છે ॥ ૩૨ ॥

જે, જ્ઞાન, કર્મ તથા ઉપાસનાએ કરી ઈ-
શ્વરભજન કરવામાં પ્રીતિ રાખનાર, શાંત,
જીતેન્દ્રિય તથા દયાળુ હોય, તે, એવા
ગુણે કરી બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૩૩ ॥

જે, પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવામાં નિપુણ, શૂ-
રવીર, જીતેન્દ્રિય, પરાક્રમી તથા દુષ્ટને
હંડ દેવાના સ્વભાવવાળો હોય, તેજ ક્ષ-
ત્રિય કહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

જે, નિત્ય માલ લેવા તથા વેચવામાં કુ-
શળ આપારી, પશુ પાળનાર અને ખેતિ
કરનાર હોય, તે પૃથિવીને વિષે વૈશ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૩૫ ॥

જે, બીજા વર્ણની હલકી ચાકરી તથા
તાબેદારી કરવામાં પ્રીતિમાન, કામ કર-
વામાં સમર્થ, સારા સ્વભાવવાળો, જીતે-
ન્દ્રિય, અને હળ, કાષ્ઠ તથા ઘાંસ ઉપા-
ડવાનું હલકું કામ કરનાર હોય, તે શૂદ્ર
કહેલ છે ॥ ૩૬ ॥

જે, સ્વધર્માચરણ રહિત, નિર્દય, પારકા-
ઓને પીડા કરનાર, ક્રૂર, નિરંતર હિંસા
કરનાર તથા અવિવેકી હોય, તે મ્લેચ્છ
કહેવાય છે ॥ ૩૭ ॥

મનુષ્યને કર્મ તથા ગુણવડે કાળે કરી
ઉત્તમ તથા નીચપણું પ્રાપ્ત થાયછે; ને
જે જે વિદ્યા તથા કળાના આશ્રયથી તે
પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે, તે તે વિદ્યા
તથા કળાના નામથી તેની જાતિ કહે-
વાય છે ॥ ૩૮ ॥

પણ જેમાં અસહાયરણ ન હોય એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ધંધો કરવામાં હલકાઈ નથી, કેમકે હલકાઈને દેનાર તો કેવળ અસહાયરણજ છે. એ રીતે આપણા આર્ય શાસ્ત્રમાં જ્યારે સહાયરણરૂપ ધર્મ પાળવાવડે ઉત્તમતા તથા અસહાયરણરૂપ અધર્મ પાળવાવડે અધમતાની પ્રાપ્તિ કહી છે, ને જોવામાં પણ એમજ છે, ત્યારે સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ અસહાયરણનો ત્યાગ કરી સહાયરણે વર્તવું યોગ્ય છે, માટેજ આચાર્યે શિષ્યને ધર્મ આચરવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરચીસુત પ્રયગાજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ॥

ત્રીજો ઉપદેશ વિદ્યાભ્યાસમાં સાવધાન રહેવાનો છે; કારણ જેમ ખેડવી સુધારેલી જમીન, તેમાં રોપેલા બીજને ઉછેરી વૃક્ષરૂપ કરવામાં ઘણી સહાયતા કરેછે, તેમ વિદ્યાભ્યાસથી કેળવાએલી બુદ્ધિ, પ્રાપ્ત થયેલા હરકોઈ મોટાં કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં ઘણી સહાય થઈ પડેછે. જેની બુદ્ધિ કેળવાએલી નથી તે વગર ખેડેલી જમીન જેમ છોડને મુંઝવી દેછે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને ગુંથવી નાખેછે. માટે વિદ્યાભ્યાસરૂપ ખેડથી બુદ્ધિરૂપ જમીનને જરૂર સુધારવી જોઈયે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य
दर्शकं ॥ सर्वस्य लोचनं शास्त्रं
यस्य नास्त्यंध एव सः ॥ ३९ ॥

અનેક સંશયને ટાળનારૂં તથા પરોક્ષ અર્થને દેખાડનારૂં શાસ્ત્ર સર્વનું નેત્ર છે, માટે તે જેને નથી, તે આંધળોજ છે ॥ ૩૯ ॥

ભર્તૃહરિયે પણ નીતશકમાં કહેલ છે કે,

विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं
धनं विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या
गुरुणां गुरुः । विद्या बंधुजनो विदेश-
गमने विद्या परं दैवतं विद्या राजसु पूज्य-
ते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ४० ॥

વિદ્યાજ નરનું અધિકરૂપ તથા ઢાંકેલું ગુપ્ત ધન, ભોગ, યશ તથા સુખને આપનારી, ગુરૂની પણ ગુરૂ, પ્રવાસમાં બંધુજન સન્માન અને પરમ દૈવતરૂપ છે; રાજદરબારમાં વિદ્યાજ પૂજ્ય છે, ધન પૂજ્યતું નથી, માટે વિદ્યાહીનને પશુ સન્માન બાળવો ॥ ૪૦ ॥

તેમ ભોજપ્રબંધના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुक्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदं ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिं
किंकिन्न साधयति कल्पलतेव विद्या॥४१॥

વિદ્યા માતાની પેઠે રક્ષા કરેછે, પિતાની પેઠે હિતમાં જોડેછે, સ્ત્રીની પેઠે ખેદને ટાળી આનંદ પમાડેછે, લક્ષ્મીને વધારેછે અને સર્વ દિશામાં કીર્તિને વિસ્તારેછે; માટે તે કલ્પલતાની પેઠે શું શું મેળવી આપતી નથી ! અર્થાત્ બધું મેળવી આપેછે ॥ ૪૧ ॥

વળી સિદ્ધાંતશિરોમણિના અહુગણિતાધ્યાયના ત્રિપ્રશ્નાધિકારના લાખ્યમાં કહેલ છે કે,

વિદ્યાનામ નરસ્ય કીર્તિરતુલા ભાગ્યક્ષયે
ચાશ્રયો ધેનુઃ કામદુઘા રતિશ્ચ વિરહે નેત્રં
તૃતીયં ચ સા । સત્કારાયતનં કુલસ્ય મ-
હિમા રત્નૈર્વિના ભૂષણં તસ્માદન્યહુપેક્ષ્ય
हेतुविषयं विद्याधिकारं कुरु ॥ ૪૨ ॥

વિદ્યા મનુષ્યને અતુલ કીર્તિ આપનારી,
પડતી દશામાં આશ્રયરૂપ, કામદુઘાની
પેઠે ઇચ્છિત કૃણ દેનારી, રત્નેહિયોના
વિયોગ સમયે પણ આનંદ આપનારી,
ત્રીજા નેત્રરૂપ, માન અપાવનારી, કુળનો
મહિમા વધારનારી તથા રત્ન વિનાનું
ભૂષણ છે; માટે બીજી પડતું મેલી વિદ્યા
સંપાદન કર ॥ ૪૨ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

न चोरहार्यं न च राजहार्यं
न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्द्धत एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधनप्रधानं ॥ ૪૩ ॥

વિદ્યારૂપી ધન ચોર તથા રાજથી હરાતું
નથી, લાઠ્યોથી વંટાતું નથી, કંઈ લાર
કરતું નથી અને કોઈને આપવાથી ઘટ-
વાને બદલે નિરંતર વધે છે, માટે વિદ્યાધન
સર્વ ધનમાં મુખ્ય છે ॥ ૪૩ ॥

જેમણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નથી, તેમના માટે લોકો ઘણું ઉચું મત રાખતા નથી,
કેમકે વિદ્યા વિના તેમનામાં હુણપણ ઘણું ઓછું હોય છે. જેથી કંઈ કાર્યપ્રસંગમાં
તેમણે આપેલા વિચાર ઉપર ઘણું વજન રાખવામાં આવતું નથી. સભામાં બોલવું
હોય તો તેમનાથી કંઈ બોલાતું નથી, મુંગા બેસી સાંભળ્યા કરવું પડે છે. માટે માતા-
પિતાએ બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ અવશ્ય કરાવવો જોઈએ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

मातृपितृकृताभ्यासो गुणितामेति बालकः ।
नगर्भच्युतिमात्रेण पुत्रो भवति पंडितः ४४

માતાપિતાએ અભ્યાસ કરાવેલો બાળક
ગુણવાન થાય છે, જન્મ માત્રથી કંઈ પુત્ર
પંડિત થતો નથી ॥ ૪૪ ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो
न पाठितः । न शोभते सभामध्ये
हंसमध्ये वको यथा ॥ ૪૫ ॥

જેમણે બાળકને લણ્યાવ્યે નહીં, તે મા-
તાપિતા બન્ને તેનાં શત્રુ બાણવાં; કારણ
તે હંસોમાં બગલાની પેઠે વિદ્વાનોની સ-
ભામાં શોભતો નથી ॥ ૪૫ ॥

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुल-
संभवाः । विद्याहीना न शो-
भन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ૪૬ ॥

રૂપાળા, યુવાન તથા મોટા કુળમાં ઉ-
ત્પન્ન થયેલા પણ જો વિદ્યાહીન હોય,
તો સુગંધ વિનાનાં કેશુડાંની પેઠે શોભતા
નથી ॥ ૪૬ ॥

विद्या रूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनां ।
कोकिलानां स्वरो रूपं स्त्रीणारूपं पतिव्रतं ४७

કદરૂપાનું વિદ્યા, તપસ્વિનું ક્ષમા, કોય-
લનું સ્વર, તથા સ્ત્રીનું પતિવ્રત, રૂપ
છે ॥ ૪૭ ॥

મૂર્ત્યોપિ શોભતે તાવત્સભાયાં વસ્ત્રવેષ્ટિતઃ ।
યાવન્નભાષતે કિંચિત્પંડિતાનાંપુરઃસ વૈ ૪૮

સભામાં સુશોભિત વસ્ત્ર પેહેરેલો મૂર્ખ,
જ્યાંસુધી પંડિતોની આગળ કંઈ બોલતો
નથી ત્યાંસુધીજ શોભે છે ॥ ૪૮ ॥

વળી શાક્તધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃષ્ણં વપુર્વહતુ ચુંબતુ સત્ફલાનિ
રમ્યેષુ સંવસતુ ચામ્રવનાંતરેષુ ।
પુંસ્કોકિલસ્ય ચરિતાનિ કરોતુ કામં
કાકઃકલધ્વનિવિધૌ સતુ કાકૈવ ॥૪૯॥

ભલે કાગડો કાળુ શરીર વહન કરે, સારાં
ફળ ખાય, તથા મનોહર આંખાના વ-
નમાં રહેવા રૂપ કોયલનાં ચરિત્ર ઇચ્છા-
પ્રમાણે કરે, પણ મધુર શબ્દ બોલવા
સમયે તો કાગડો તે કાગડોજ ॥ ૪૯ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

વિદ્યાવિનયોપેતો હરતિ ન ચેતાંસિ
કસ્ય મનુજસ્ય । કાંચનમણિસંયોગો
નો જનયતિ કસ્ય લોચનાનંદં ॥૫૦॥

વિદ્યા તથા વિનયવાન પુરૂષ કયા મનુ-
ષ્યનાં આત્મને હરણ કરતો નથી ! કારણ
સુવર્ણ તથા મણિનો સંયોગ કેનાં નેત્રને
આનંદ પ્રમાડતો નથી ॥ ૫૦ ॥

યઃ પઠતિ લિખતિ પશ્યતિ પરિપૃચ્છતિ
પણ્ડિતાનુપાસયતિ । તસ્યદિવાકરકિ-
રણૈર્નલિનીદલમિવવિકાસ્યતે બુદ્ધિઃ ॥૫૧॥

જે ભણેછે, લખેછે, વિચારેછે, પૂછેછે તથા
પંડિતોની સોબત રાખેછે, તેની બુદ્ધિ,
સૂર્યાકરણે કરી કમળની પાંખડીની પેઠે
પ્રકુલિત થાયછે ॥ ૫૧ ॥

કુત્ર વિધેયો યત્રો વિદ્યાભ્યાસે સદૌ-
ષધે દાને ॥ અવધીરણા ક કાર્યા સ્વ-
લપરયોષિત્પરધનેષુ ॥ ૫૨ ॥

યત્ર ક્યાં કરવો ? તો કે વિદ્યાભ્યાસ, સ-
દૌષધ તથા પરોપકારમાં; તેમ અનાદર
ક્યાં કરવો ? તો કે દુર્જન, પારકી સ્ત્રી,
તથા પરધનમાં ॥ ૫૨ ॥

માટે બાળકને વિદ્યાધ્યયન કરાવવું, પણ તે અધુરું કરાવવું નહીં. કારણ અધુરા
અભ્યાસથી તે અધુરા ઘડાની પેઠે છલકાઈ જાયછે, અર્થાત્ તેને વિદ્યા ભણ્યાનો ગર્વ
થાયછે; જેથી પોતે પંડિતમન્ય થઈ બેસેછે એટલે કોઈની સારી શિખામણ સ્વીકારતો
નથી, ને પોતાના વિચાર મુજબ ચાલવા જાયછે; તેથી ઘણા ખત્તા ખાઈ છેવટ ભ-
વિષ્યમાં મુખી થવું હોય તો ઠેકાણે આવેછે. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્ય નાસ્તિ સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રં તસ્ય ક-
રોતિ કિમ્ । લોચનાભ્યાં વિહીનસ્ય
દર્પણઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૫૩ ॥

જેને પોતાની બુદ્ધિ નથી, તેને ઉપદેશ
શું કરી શકે ! કેમકે નેત્રરહિત મનુષ્યને
દર્પણવડે શું ? ॥ ૫૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

અજ્ઞઃ સુખમારાધ્યઃ

સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધં

બ્રહ્માપિ નરં ન રંજયાતિ ॥ ૫૪ ॥

જ્ઞકયો વારયિતું જલેન હુતશુક છત્રેણ સ્વ-
ર્યાતપો નાગેન્દ્રો નિશિતાંકુશેન સમદો
દંડેન ગોર્ગદ્ભૌ । વ્યાધિર્મેષજસંગ્રહૈશ્ચ
વિવિધૈર્મત્રપ્રયોગૈર્વિષં સર્વસ્યોપધમસ્તિ શા-
સ્ત્રવિહિતં મૂર્ક્ષસ્ય નાસ્ત્યૌષધં ॥ ૫૫ ॥

વળી કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

મૂર્ક્ષસ્ય પંચ ચિહ્નાનિ ગર્વો દુર્વચનં તથા ।
ક્રોધશ્ચ દૃઢવાદશ્ચ પરવાક્યેષ્વનાદરઃ ૫૬

વળી કહ્યું છે કે,

સંપૂર્ણકુંભો ન કરોતિ શબ્દ-
મદ્ધો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનં ॥
વિદ્વાન્કુલીનો ન કરોતિ ગર્વ
ગુર્ણૈર્વિહીના बहुजल्पयन्ति ॥ ૫૭ ॥

પણ તે પંડિતમન્ય પુરૂષ કદી વિદ્વાનોની સલામાં જાય તો તેને પોતાની અપૂ-
ર્ણતા જણાઈ આવેછે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યદા કિંચિદ્જ્ઞોહં દ્વિપ ઇવ મદાંધઃ સમ-
ભવં તદા સર્વજ્ઞોઽસીત્યભવદવલિપ્તં મમ
મનઃ । યદા કિંચિત્કિંચિદ્બુધજનસકાશ-
દ્વગતં તદા મૂર્ક્ષોઽસીતિ જ્વર ઇવ મદો
મે ક્યપગતઃ ॥ ૫૮ ॥

સાવ અજ્ઞાની મનુષ્ય સેહેલી રીતે સમ-
જાવવા યોગ્ય છે, તેમ વિશેષ જાણનાર
પણ વધારે સેહેલાઈથી સમજાવી શકાય
છે; પણ જ્ઞાનના લેશ માત્રથી પોતાને
પંડિત માનનાર મનુષ્યને પ્રજાપતિ પણ
સમજાવી શકે નહીં ॥ ૫૪ ॥

અગ્નિ જળવડે, તડકો છત્રવડે, મદોન્મત્ત
હસ્તી તીક્ષ્ણ અંકુશવડે, બળદ તથા ગ-
ધેડો લોકડીવડે, રોગ વિવિધ પ્રકારનાં
ઔષધ સેવવાવડે અને વિષ વિચાર પૂર્વક
ઔષધના પ્રયોગવડે નિવારણ કરી શકાય
છે; એ રીતે સર્વનો ઉપાય શાસ્ત્રે કહ્યોછે,
પણ પંડિતમન્ય મૂર્ખને સમજાવવાનો ઉ-
પાય છેજ નહીં ॥ ૫૫ ॥

પંડિતમન્ય મૂર્ખનાં ગર્વ, દુર્વચન, ક્રોધ,
હઠ, તથા પારકાં વચનનો અનાદર, એ
પાંચ ચિન્હ હોય છે ॥ ૫૬ ॥

સંપૂર્ણ ભરેલો કુંભ જેમ શબ્દ કરતો નથી,
પણ અધુરોજ શબ્દ કરેછે; તેમ કુલીન
વિદ્વાન ગર્વ કરતો નથી, પણ ગુણહીન
મનુષ્યોજ બહુ બકવાદ કરેછે ॥ ૫૭ ॥

ન્યારે હું થોડું જાણતો ત્યારે હાથીની
પેઠે મદાંધ થતો, ને સર્વજ્ઞ છું એમ માંડું
મન ગર્વિષ્ઠ થતું; પણ ન્યારે મેં પંડિત
જનોની પાસેથી થોડું થોડું વધારે જા-
ણવા માંડયું, ત્યારે હું મૂર્ખ છું એમ
મને ભાસ્યું, ને જ્વરની પેઠે મારો મદ
જતો રહ્યો ॥ ૫૮ ॥

બાળકને આઠ વર્ષ પુરાં થાય કે તેને વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવો યોગ્ય છે, કેમકે તે-
ટલી વય થતાં તેની સ્મરણશક્તિ ક્ષીબવેલું ધારણ કરવા સમર્થ થાયછે, અને કુ-

મળું આડ જેમ વાળિયે તેમ વળે છે પણ મોટું થઈ દૃઢ થવાથી વળતું નથી, તેમ તે પણ નહાનપણમાં જેમ કેળવિયે તેમ કેળવાય છે, મોટપણે કેળવાઈ શકાતો નથી. માટે આશી વીશ વર્ષનો થાય, ત્યાંસુધી તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, કારણ તેટલો કાળ અભ્યાસ કર્યાવિના વિદ્યાજ્ઞાન સારી રીતે સંપાદાન થઈ શકતું નથી. આશ્વલાયન ગૃહ્ય-સૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની બાવીશમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દ્વાદશવર્ષાણિ વેદબ્રહ્મચર્ય ॥ ૫૯ ॥

વિદ્યાભ્યાસનું બ્રહ્મચર્ય બાર વર્ષ પર્યંત કહ્યું છે ॥ ૫૯ ॥

હવે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેલ છે, પણ તે સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણે સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટી રીતે ચાલતાં વેહેતું મરણ પામે છે. તથાપિ કોઈ કોઈ સો વર્ષ વા તેથી પણ કંઈક અધિક કાળસુધી જીવેછે, માટે ઋગ્વેદ મંડળ ૧ સૂક્ત ૮૯ ઋચા ૯ મીમાં કહ્યું છે કે,

શતમિત્તુશરદો અંતિ દેવા ॥ ૬૦ ॥

હે દેવ, મનુષ્યનું આયુષ્ય તમોએ સો વર્ષ નિર્માણ કર્યું છે ॥ ૬૦ ॥

એજ વેદના મંડળ ૩ સૂક્ત ૩૬ ઋચા ૧૦ મીમાં કહ્યું છે કે,

અસ્મે શતં શરદો જીવસેધાઃ ॥ ૬૧ ॥

હે દેવ, અમને જીવવા માટે સો વર્ષ આપો ॥ ૬૧ ॥

વળી મંડળ ૭ સૂક્ત ૬૬ ઋચા ૧૬ મીમાં કહ્યું છે કે,

પશ્યેમ શરદઃ શતં જીવેમ શરદઃ શતમ્ ૬૨ અમે સો વર્ષ જીવે તથા જીવિયે ॥ ૬૨ ॥

તેમ મંડળ ૧૦ સૂક્ત ૧૬૧ ઋચા ૪ થીમાં કહ્યું છે કે,

શતં જીવ શરદો વર્ધમાનઃ શતં હેમંતાન્શ-
તમુ વસંતાન્ ॥ ૬૩ ॥

વૃદ્ધિને પામનાર તું સો શરદ ઋતુ, સો હે-
મંત ઋતુ અને સો વસંત ઋતુ જીવ ॥ ૬૩ ॥

વળી ઋગ્વેદના કૌષિતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદના બીજા અધ્યાયમાં પુત્રને આ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપવા માટે મંત્ર કહેલ છે:—

અંગાદંગાત્ સંભવસિ હૃદયાદધિ-
જાયસે આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ
સજીવ શરદઃ શતમ્ ॥ ૬૪ ॥

હે પુત્ર, તું મારા પ્રત્યેક અવયવ તથા હૃદયથી ઉત્પન્ન થયો છે, માટે પુત્ર ના-
મથી મારુંજ સ્વરૂપ છે, તે તું સો વર્ષ જીવ ॥ ૬૪ ॥

સૃષ્ટિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં નહીં હોય; એ નિયમ કોઈને થોડે કાળે તો કોઈને ઘણે કાળે પણ પ્રાપ્ત થાયછે. જેને ઘણે કાળે પ્રાપ્ત થાયછે, તે પદાર્થ અનાદિ જેવો લાસે છે, પણ તેમ નથી. સ્થાવર જંગ-

માત્રમક સર્વ જીવંત પ્રાણિયોનાં શરીર જુદા જુદા વખત સુધી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં જોવામાં આવેછે; એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, પ્રત્યેક જાતિનાં પ્રાણિયોનાં શરીર જીવવા માટે ચોક્કસ અવધિ નિર્માણ થયેલી છે, જેને આયુષ્ય કહેછે. શુકની-તિના ચોથા અધ્યાયના સાતમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

શતમાયુર્મનુષ્યાણાં ગજાનાં પરમં સ્મૃતં ।
મનુષ્યગજયોર્વાલ્યં યાવદ્વિંશતિવત્સરં ૬૫

મનુષ્ય તથા હસ્તિયોનું આયુષ સો વર્ષનું કહ્યું છે ને તેમની બાહ્યાવસ્થા વીશ વર્ષ-પર્યંત હોયછે ॥ ૬૫ ॥

નૃણાં હિ મધ્યમં યાવત્ પૃષ્ઠિવર્ષ વયઃ સ્મૃતં ।
અશીતિવત્સરં યાવદ્ગજસ્ય મધ્યમં વયઃ ૬૬

મનુષ્યની મધ્યમ અવસ્થા સાઠ વર્ષ પ-ર્યંત ને હસ્તિની એંશી વર્ષ પર્યંત કહી છે ॥ ૬૬ ॥

ચતુર્વિંશતુ વર્ષાણામશ્વસ્યાયુઃ પરં સ્મૃતં ।
પંચાવિંશતિવર્ષં હિપરમાયુર્દૃષોઘ્નયોઃ ॥૬૭॥

ઘોડાનું આયુષ ચોત્રીશ વર્ષનું અને બ-ળદ તથા ઉંટનું પચીશ વર્ષનું કહેલું છે ॥ ૬૭ ॥

બાલ્યમશ્વદૃષોઘ્નયોર્ણાં પંચમં વત્સરં
સ્મૃતં મધ્યં યાવત્ શોઢશાબ્દં
વાર્દ્ધક્યં તુ તતઃ પરમ્ ॥ ૬૮ ॥

ઘોડા, બળદ, તથા ઉંટની પાંચ વર્ષ પ-ર્યંત બાહ્યાવસ્થા, સોળ વર્ષ પર્યંત મધ્યમ અવસ્થા ને તે પછી વૃદ્ધ અવસ્થા કહેલી છે ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્ય શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો વૃદ્ધિનો નિયમ ચાલીશથી પચાસ વર્ષ પર્યંત ને તે પછીનાં પચાસ વર્ષ સુધી ક્ષયનો નિયમ લાગુ પડેછે, તે ઉપરથી તેનું આયુષ્ય સો વર્ષનું નિર્માણ થયેલું લાગે છે. તે સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકાય માટે પ્રાચીન આર્યોએ તેના ચોથા ભાગ અર્થાત્ પચીશ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવા આજ્ઞા કરેલ છે. કારણ જેમ સારી રીતે ઉછેરી મોટું કરેલું વૃક્ષ તથા ઘણી સંભાળથી ઉ-છેરી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ પશુ અંગે દૃઢ થવાથી પોતપોતાનું નિર્માણ થયેલું આયુષ્ય કંઈ વિદ્ય ન આવે તો સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકે છે, તેમ પેહેલી અવસ્થામાં રૂડી રીતે સાચવી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ મનુષ્ય પણ અંગે દૃઢ થવાથી પોતાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય ઘણું કરી કંઈ વિદ્ય ન આવે તો પૂર્ણપણાથી ભોગવી શકે છે. વળી જો પાચો દૃઢ નાજ્યો હોય તો તે ઘણા કાળ સુધી, કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ઘરને ટેકવી રાખેછે, તેમ જો પેહેલી અવસ્થામાં શરીરનાં ગાત્ર નિયમથી દૃઢ કર્યાં હોય, તો તે શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ઘણા કાળ સુધી જીવાડી શકે છે. માટે પચીસ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મ-ચર્ય પાળી શરીર દૃઢ કરવું, ને તે કાળમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી લેવો. કારણ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાર્થબ્રહ્મચારીસ્યાત્સર્વેષાંપાલનેયૃદી ૬૯

વિદ્યા ભણવામાટે બ્રહ્મચારી અને સર્વનું પાલન કરવા સાડે ગૃહસ્થ થવું ॥ ૬૯ ॥

હવે વિદ્યાર્થીને પ્રહાર્ય પળાવવા તથા વિદ્યાભ્યાસમાં તત્પર રાખવા માટે આર્ય શાસ્ત્રોમાં કેટલાક નિયમો પાળવાની આજ્ઞા કરીછે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની ૨૨ મી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દિવા મા સ્વાપ્સીરાચાર્યાધીનો
વેદમધીષ્વેતિ ॥ ૭૦ ॥

દિવસે ઊંધીશ માં, વિદ્યાગુરુને આધીન
રહી વિદ્યાભ્યાસ કર ॥ ૭૦ ॥

તેમ આપરંતબ ધર્મસૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના પહેલા પટલમાં કહ્યું છે કે,

હિતકારિ ગુરોરપ્રતિલોમયન્વાચા ।
ઉત્સન્નશ્લઘઃ । અનૃત્તદર્શી ।
અજનવાદશીલઃ । રહઃશીલઃ
સ્ત્રીભિર્યાવદર્થસંભાષી । મૃદુઃ । શાન્તઃ ।
દાન્તઃ । હીમાન્ । દૃઢધૃતિઃ ।
અગ્લાંસ્તુઃ । અક્રોધનઃ । અનમૃયુઃ ॥૭૧॥

વિદ્યાર્થીએ વાણીવડે સામે ન બોલતાં વિદ્યાગુરુના હિતમાં તત્પર રહેવું, પોતાનાં વખાણ કરવાં નહીં, વિશેષે કરી નાચ રંગ બેવા નહિ, લોકો સાથે વાદ કરવો નહીં, પાઠ કરતી વેળા એકાન્તમાં બેસવું, સ્ત્રીઓ સાથે કામ પડતું બોલવું, કઠોર ન બોલવું, શાન્ત રહેવું, ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખવી, વડીલોની શરમ રાખવી, દૃઢ ધૈર્ય રાખવું, કાયર થવું નહીં, ક્રોધ કરવો નહીં અને કોઈની અદેખાઈ કરવી નહિ ॥ ૭૧ ॥

વળી માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વર્જયેન્મધુમાંસે ચ ગંધં માલ્યં
રસાન્ત્રિયઃ । શુક્લાનિ યાનિ
સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥ ૭૨ ॥

વિદ્યાર્થીએ મદિરા, માંસ, ગંધ, પુષ્પમાળા, નાનાપ્રકારના રસ, સ્ત્રીઓ, સોડવેલા માદક પદાર્થ, પ્રાણિઓની હિંસા ॥ ૭૨ ॥

શૂતં ચ જનવાદં ચ
પરિવાદં તથાનૃતં ।
સ્ત્રીણાં ચ પ્રેક્ષણાલંભ-
મુપધાતં પરસ્ય ચ ॥ ૭૩ ॥

બુગાર, લોકો સાથે વાદ, નિંદા, બુદ્ધિ, ખોટા ભાવથી સ્ત્રીઓ સામે બેવું તથા તેમનું આલિંગન અને પારકાની ખરાબી કરવી, એટલાં વાંનાં ત્યાગ કરવાં ॥ ૭૩ ॥

શરીરં ચૈવ વાચં ચ બુદ્ધીંદ્રિયમાનાં-
સિ ચ । નિયમ્ય પ્રાંજલિસ્તિષ્ઠેદ્રી-
ક્ષમાણો ગુરોર્મુખં ॥ ૭૪ ॥

વળી શરીર, વાણી, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને મનને નિયમમાં રાખી, હાથ બેડી ગુરુનું મુખ બેતાં ઉભા રહેવું ॥ ૭૪ ॥

નિત્યમુદ્ધૃતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ
મુસંયતઃ । આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ
સન્નાસીતાભિમુખં ગુરોઃ ॥ ૭૫ ॥

એ રીતે શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા જી-
તેન્દ્રિય થઈ, નિત્ય હાથ જોડી ઉભો રહે,
ને જ્યારે ગુરુ બેસવાનું કહે, ત્યારે તેની
સન્મુખ બેસે ॥ ૭૫ ॥

નીચમેવાસનં चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ ७६ ॥

પણ ગુરુની પાસે એનું આસન સદા નીચું
હોવું જોઈએ, ને એણે ગુરુના દેખતાં મ-
ર્યાદા મૂકી બેસવું નહિ ॥ ૭૬ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि
केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत
गतिभाषितचेष्टितम् ॥ ७७ ॥

વળી ગુરુની ગેરહાજરીમાં તેનું કેવળ નામ
ઉચ્ચારવું નહીં, પણ માનપૂર્વક ઉચ્ચા-
રવું, ને તેની ગતિ, ભાષણ તથા આ-
ચરણના આજ્ઞા પાડવા નહીં ॥ ૭૭ ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्राह्मणः श्रव-
णाबुधौ । स माता स पिता ज्ञेय-
स्तं न द्रुहेत् कदाचन ॥ ७८ ॥

દારણ જે વિદ્વાન સદ્વિદ્વાના ઘોષથી બન્ને
જ્ઞાન પૂરેછે, તેને માતા તથા પિતા સ-
માન જાણવા, ને તેનો ક્યારે પણ દ્રોહ
કરવો નહિ ॥ ૭૮ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति
मंत्रदः । अज्ञं हि बालमित्याहुः
पितेत्येव तु मंत्रदं ॥ ७९ ॥

અજ્ઞાની બાળક અને જ્ઞાન દેનાર પિતા
કહેવાયછે; દારણ ઋષિયો પૂર્વે અજ્ઞાનિને
બાળક તથા જ્ઞાન દેનારને પિતાજ કહે-
તા ॥ ૭૯ ॥

वणी आण्डक्यनीतिमां पणु कलुं छे के,

कामं क्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगा-
रकौतुकम् । आलस्यमतिनिद्रां च
विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥ ८० ॥

વિદ્યાર્થિયે નાનાપ્રકારની ઈચ્છા, ક્રોધ,
લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચરંગ, આલસ્ય
તથા અતિ નિદ્રા, એ આઠનો ત્યાગ
કરવો ॥ ૮૦ ॥

એ રીતના નિયમ પાળવાવડે વિદ્યાર્થિ, દુર્ગુણોથી દૂર રહી, બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા
ભણી શકેછે, માટે એ નિયમ પાળવામાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થિએ અનાદર કરવો નહિ.
કદી અનાદર કરે તો તેને માતાપિતાદિ વડીલોએ સમજાવી, ધમકાવી પળાવવા, અને
કોઈ પણ રીતથી તે કુસંગતમાં પડી શરીરને ખરાબ કરતો હોય તો તેને તરત અ-
ટકાવવો. વળી ગુરુએ પણ શિષ્યને ભણાવવામાં નિરંતર સાવધાન રહેવું, તેના ઉપર
પુત્ર જેવો સ્નેહ રાખી તેને વિદ્યાભ્યાસમાં અભિરુચિ થાય એવી, શિષ્યોમાં માંહોમાંય
સરસાસરચી ઉત્પન્ન કરવારૂપ, ને પરિણામે જે વિદ્યાભ્યાસમાં સરસ ઉતરે, તેને પદ-
વિધે ચઢાવવારૂપ યુક્તિથી ભણાવવો; પણ ક્રૂરતા વાપરવી નહિ. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના
બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસયૈવ શિષ્યાણાં કાર્યં શ્રેયો-
નુશાસનં । વાક્ ચૈવ મધુરા શ્લક્ષ્ણા
પયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૮૧ ॥

ધર્મને ઈચ્છનાર વિદ્યાગુરૂએ શિષ્યોને માર્યા-
વિના સારી રીતે શીખામણ દઈ લણુ-
વવા, ને વાણી પણ ધીમી તથા મધુર
બોલવી ॥ ૮૧ ॥

હવે ચોક્કસ જાતવાળા પાસેથી વિદ્યા શીખવી એવો કંઈ નિયમ રાખવો નહીં,
કારણ કદિ તે જાતિમાં વિદ્યા થોડી હોય, તો વિશેષ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે
સર્વ પાસેથી વિદ્યા શીખી લેવી. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શ્રદ્ધધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદી-
તાવરાદપિ । અંત્યાદપિ પરં ધર્મ
સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૮૨ ॥

ઈચ્છા રાખનાર પુરૂષે નીચ પાસેથી પણ
સારી વિદ્યા, ચંડાલ પાસેથી પણ ઉત્તમ
ધર્મ અને હલકાં કુળમાંથી પણ ઉત્તમ
કન્યા, હોય તો ગૃહણ કરવાં ॥ ૮૨ ॥

વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં બાલાદપિ
સુભાપિતમ્ । અમિત્રાદપિ સ-
દૃત્તમમેધ્યાદપિ કાંચનમ્ ॥ ૮૩ ॥

વિષમાંથી અમૃત, બાળકથી પણ સારી
વાણી, શત્રુ પાસેથી પણ સહાયાર તથા
ગંદી વસ્તુમાંથી પણ સુવર્ણ, હોય તો
ગૃહણ કરવાં ॥ ૮૩ ॥

સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં
સુભાપિતમ્ । વિવિધાનિ ચ શિ-
લ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૮૪ ॥

સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા; સુંદર
વચન તથા અનેક પ્રકારની કળા, સર્વ-
પાસેથી ગૃહણ કરવાં ॥ ૮૪ ॥

વળી શુકનીતિના આથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

યોડધીતવિદ્યઃ સકલઃ સ સર્વેર્ષા
ગુરુર્ભવેત્ । ન ચ જાત્યાનધીતો
હિ ગુરુર્ભવિતુમર્હતિ ॥ ૮૫ ॥

જે વિદ્યા લણેલો તથા કળામાં કુશળ
હોય, તે સર્વનો ગુરૂ થઈ શકે, પણ વગર
લણેલો કેવળ જાતિપટે ગુરૂ થવા યોગ્ય
નથી ॥ ૮૫ ॥

એવા એક વા અનેક વિદ્વાન્ ગુરૂ પાસેથી પાઠશાળામાં વા ખાનગી રીતે વિદ્યા
ગ્રહણ કરવી, પણ તે અર્થ સહિત ગ્રહણ કરવી, કેવળ મુખપાઠ કરતાં શીખવું નહીં,
કેમકે અર્થ જાણ્યા વગર વિદ્યા જાણ્યાનો કંઈ લાભ થતો નથી. આસ્કમુનિયે નિરૂપ્તમાં
કહ્યું છે કે,

સ્થાણુરયં ભારવાહઃ કિલાભૂ-
દધીત્ય વેદાન્ન વિજાનાતિ યોડર્થ ।
યોડર્થજ્ઞઃ સન્ સકલં ભદ્રમશ્રુતે
નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥ ૮૬ ॥

જે વિદ્યાભ્યાસ કરી તેનો અર્થ જાણેલો
નથી, તે આ વૃથા ભાર ઉપાડનાર થાં-
ભલા સરખો છે, ને જે અર્થ જાણનાર
હોય, તે જ્ઞાને કરી ધોવાઈ ગયેલા પાપ-
વાળો થઈ, ઉત્તમ લોકને પામી સમગ્ર
મુખ ભોગવે છે ॥ ૮૬ ॥

તેમ વૈદ્યશાસ્ત્રના સુશ્રુત ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

યથાસ્વરશ્વંદનભારવાહી
ભારસ્ય વેત્તા ન તુ ચંદનસ્ય ।
एवं हि शास्त्राणि बहून्वधीत्य
चार्येषु मूढाः स्वरवद्ब्रूवन्ति ॥ ૮૭ ॥

જેમ ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગં-
ધેડો, ભારને બાણનાર પણ ચંદનને બા-
ણનાર હોતો નથી, તેમ જે ઘણાં શાસ્ત્ર
ભણી અર્થમાં મૂઢ હોય, તે ગંધેડાની પેઠે
માત્ર ભાર વહન કરે છે ॥ ૮૭ ॥

હવે અવશ્ય કરી આર્યોયે કઈ કઈ ભાષા ભણવી તેવિષે વિચાર કરિયે. આસરે પાંચ હજાર વર્ષ પેહેલાં આ ભરતખંડમાં સર્વ વ્યવહાર સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલતો હતો. સર્વ આર્યજન સંસ્કૃત બોલતા ને સંસ્કૃત લખતા, કારણ એ તેમની પોતાની ભાષા હતી. વળી રાજ્ય પણ તેમનું પોતાનું હોવાથી તેનો સર્વ વહિવટ પણ એજ ભાષામાં ચાલતો હતો. તેમના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો પણ એજ વાણીમાં રચાતા, એટલે તેમને એકજ ભાષા ભણવી પડતી; ને તેઓ એટલે મુઠ્ઠી ભાણીને વિદ્વાન્ થતા કે, તેમને પદ્યમાંજ રચેલું રચતું, ગદ્યતો તેમની ગણનામાં પણ નહોતું; માટેજ તે સમયના વિદ્વાનોયે ઘણું કરી તેમના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથ પદ્યમાંજ રચેલા છે. વળી તે સમય આર્યજન ચઢતીના નિયમમાં હોવાથી સારી સમજ ધરાવતા હતા, જેથી આખી પ્રજાને સામાન્ય લાભ તથા સામાન્ય હાનિ શાથી થાય, તે સારી રીતે જાણતા હતા. માટે જેથી સામાન્ય લાભ થાય તેવાં કાર્ય ઉત્સાહથી સિદ્ધ કરતા, પણ જે સામાન્ય હાનિકારક કાર્ય પ્રાપ્ત થાય, તો તેની સામે એક સંપત્તિ તે કાર્યની સિદ્ધિ થવા દેતા નહીં. એ રીતના ઐક્યથી તથા કળાકૌશલ્યમાં અતિ નિપુણ હોવાથી આર્યજન તે સમયના ભૂમંડળના સર્વ જનો કરતાં વિશેષ બળવાન, ચતુર, મુઠ્ઠરેલા તથા સારી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખનારા હતા. તેથી કોઈ પણ પારકા દેશના જનોને પોતા ઉપર કાવવા દેતા નહિ, પણ ઉલટી તેમના ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડતા, ને તેમના દેશમાં પોતાનો માલ અપાવી સારો લાભ મેલવતા. જેથી પોતે મુખી થઈ આ ભરતખંડને એટલો તો સમૃદ્ધ કર્યો હતો કે, તેની ખ્યાતિ આખા ભૂમંડળમાં થઈ હતી, જે અઘાપિ કાયમ છે. એ તેમના ઐક્યનું ફળ હતું, કારણ શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના ૩૬ મા અધ્યાયમાં વિદુરજીયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

अथ ये सहिता वृक्षाः सर्वतः
सुप्रतिष्ठिताः । ते हि शीघ्रत-
मान्वातान् सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ૮૮ ॥

જે વૃક્ષો પાસે પાસે રહેલા તથા એકબેરથી
સારી રીતે દઢ થયેલા હોય, તે એક
બીજાના આશ્રયને લીધે તોફાની વાયુને
સહન કરે છે ॥ ૮૮ ॥

એ રીતે આર્યજન પ્રાચીન કાળથી મુખ્ય ભોગવતા હતા, પણ મુખ્ય સદા રહેતું નથી. કારણ જેમ વૃદ્ધિ પછી ક્ષય તથા ઉદય પછી અસ્ત થવાનો નિયમ છે, તેમ ચઢતી પછી પડતી આવવાનો પણ નિયમ છે. ચઢતા સમયમાં સર્વ અનુકૂલ તથા ખુદ્ધિ સારી હોવાથી મુખની પ્રાપ્તિ થાયછે. પણ પડતા સમયમાં સર્વ પ્રતિકૂલ તથા

બુદ્ધિ નહારી થવાથી હુઃખની પ્રાપ્તિ થાયછે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સલાપર્વના ૭૬ મા અધ્યાયમાં વૈશંપાયને જનમેજય રાજાને કહ્યું છે કે,

અસંભવે હેમમયસ્ય જંતો-
સ્તથાપિ રામો લુલુભે મૃગાય ।

પ્રાયઃ સમાસન્નપરાભવાણાં
ધિયો વિપર્યસ્તરા ભવંતિ ॥ ૮૯ ॥

સૃષ્ટિમાં સુવર્ણમય પ્રાણીનો અસંભવ છતાં પણ રામ મૃગને સુવર્ણમય માની તેમાં લોભાયા; કારણ ઘણું કરી પડતી જેની પાસે આવી છે એવા પુરૂષોની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાયછે ॥ ૮૯ ॥

એજ અભિપ્રાયનું વાક્ય આણક્યનીતિમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

ન નિર્મિતઃ કેન ન દષ્ટપૂર્વો
ન શ્રૂયતે હેમમયઃ કુરંગઃ
તથાપિ તૃષ્ણા રઘુનંદનસ્ય
વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ ॥ ૯૦ ॥

સોનાનો મૃગ સૃષ્ટિમાં નિર્માણ થયેલો વા પૂર્વે કોઈએ જોયેલો નથી તેમ સંભળાતો પણ નથી, તો પણ રામને તેની ઇચ્છા થઈ; કારણ વિનાશ કાળે બુદ્ધિ વિપરીત થાયછે ॥ ૯૦ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

પૌલસ્ત્યઃ કથમન્યદારહરણે દોષં ન
વિજ્ઞાતવાન્ । રામેણાપિ કથં ન હેમ-
હરિણસ્યાસંભવો લક્ષિતઃ ॥ અક્ષૈશ્વા-
પિ યુધિષ્ઠિરેણ સહસા પ્રાપ્તો જ્ઞાનર્થઃ
કથં । પ્રત્યાસન્નવિપત્તિમૂઢમનસાં
પ્રાયો મતિઃક્ષીયંતે ॥ ૯૧ ॥

રાવણે પરસ્ત્રી હરણ કરવામાં દોષ કેમ ન જાણ્યો? રામે સોનાના મૃગનો અસંભવ કેમ ન વિચાર્યો? ને યુધિષ્ઠિર પાસના ઘૂતે કરી અકસ્માત્ અનર્થને કેમ પ્રાપ્ત થયા? માટે પાસે આવેલી વિપત્તિવટે મૂઢ થયેલા મનવાળા મનુષ્યોની મતિ ઘણું કરી ક્ષીણ થાયછે ॥ ૯૧ ॥

તેમ આર્યજન પણ અતિ સમૃદ્ધ થઈ જવાથી “આપણા સમાન કોણ છે?” એવું મિથ્યા અભિમાન ધારણ કરી, અનેક પ્રકારના વૈભવમાં પડી આળસુ થવા લાગ્યા; એ તેમની પ્રથમ વિપરીત બુદ્ધિ થઈ. પછી આલસ્યને લીધે પોતાને લાલ કરનાર કાર્યની સિદ્ધિ તથા અલાલ કરનાર કાર્યની અસિદ્ધિ કરવામાં વિલંબ કરવા લાગ્યા, તેથી પડતીનો નિયમ તેમને લાગુ પડ્યો. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે,

આલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્યો
મહારિપુઃ । નાસ્ત્યુદ્યમસમો વંધુઃ
કૃત્વા યં નાવસદિતિ ॥ ૯૨ ॥

આલસ્ય મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે, ને ઉદ્યમ સમાન કોઈ બંધુ નથી; કેમકે જે કરવાથી મનુષ્ય હુઃખી થતું નથી ॥ ૯૨ ॥

પછી પોતે જ્ઞાનપાન તથા જ્ઞાનતાનાદિ વિષય સુખમાં મગ્ન રહેવાથી પોતાની પ્રજા થયાથોડા વિદ્યાભ્યાસ કરે છે કે નહિ, તેની તપાસ રાખવામાં અનાદર કરવા લાગ્યા. એટલે તેમની પ્રજામાં વિદ્યાભ્યાસ ઘટતો આવ્યો; જેથી સંસ્કૃત ભાષા શુદ્ધ

બોલવા તથા લખવામાં કાળે કરી ફરક પડવા લાગ્યો, એટલે શબ્દો અપભ્રંશ થઈ નવી ભાષાઓ તથા અક્ષરોની વલણ ફરતાં નવી લીપિયો ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારથી આર્ય-જન તે પોતપોતાની નવી ભાષા તથા લીપિ શીખતા. પણ સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી તે શિષ્યાવિના સંપૂર્ણ વિદ્યાનું થવાતું નહીં, તેથી કોઈ કોઈ સંસ્કૃત ભાષા પણ શીખતા હતા. એ રીતે આર્યજનોને બે ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડતી, પણ તેમને ઘણો ભાગ સંપૂર્ણ વિદ્યા શિષ્યા વિનાનો રહેવાથી તેમનામાં જે સામાન્ય લાલ તથા અલાલ કરનાર કાર્યો બાળવાની સમજ હતી, તે ઓછી થવા માંડી અને સૌ પોતપોતાનો લાલ બેવા લાગ્યા. જેથી તેઓમાં જે ઐક્ય હતું તે તુટી ગયું. એટલે સ્વાર્થ જનોએ વેહેમોના ગ્રંથો રચી તેવડે તેમના મત ભેદ કરી પોતપોતાની સત્તા નીચે તેમના અનેક વર્ગો ઉત્પન્ન કર્યા. જે પછી મતભેદને લીધે પરસ્પરે દ્વેષ રાખી કાર્યપરત્વે વઢવા લાગ્યા. જેથી આર્ય પ્રજાનું બળ ક્ષીણ થઈ ગયું. એ વાત યુમારે નવસો વર્ષ ઉપર પરદેશવાસી જનોના બાળવામાં આવ્યાથી તેમણે સ્થળ માર્ગે આ ભરતખંડ ઉપર વારંવાર સ્વારિયો કરી આર્યજનોનું દ્રવ્ય હારણ કરવા માંડયું; તેવામાં મતલબી જનોએ માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવા તેમને રસ્તો બતાવ્યો, જેથી “ ઘર પીટે ઘર બંધ ” એ કેહેવત પ્રમાણે અંતે તેઓ આ યંડને જીતી, આર્યોને વશ કરી અહીંજ રહી, પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. કારણ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

યત્રાત્મીયો જનો નાસ્તિ

ભેદસ્તત્ર ન વિદ્યતે ।

કુઠારે દંડનિર્મુક્તે

ભિદ્યંતે તરવઃ કથમ્ ॥ ૯૩ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુઠારમાલિકાં દદ્ધા

કંપિતાઃ સકલા દુમાઃ ।

વૃદ્ધસ્તરુવાચેદં

સ્વજાતિર્નૈવ દશ્યતે ॥ ૯૪ ॥

જ્યાં પોતામાંનો જન પારકા સાથે મળી જતો નથી, ત્યાં પારકાથી પોતાને નુકસાન થતું નથી; કેમકે લાકડાનો લાથો મળ્યા વિના એકલા કુવાડથી વૃક્ષ કેમ કપાય ! ॥ ૯૩ ॥

દોરડામાં પરોવેલી કુવાડની માળાને બેઈ સર્વ વૃક્ષો કંપવા લાગ્યા; ત્યારે વૃદ્ધ વૃક્ષ બોલ્યો કે, તમે બીહો માં, હજી તંમાં આપણી બંત ભળી દેખાતી નથી ॥ ૯૪ ॥

પછી તેઓએ સર્વ રાજ્યસંગંધી વહિવટમાં પોતાની ભાષા તથા લીપી દાખલ કરી, આર્યજનોને તે શીખવાની ફરજ પાડી. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

મહાનપ્યેકજો વૃક્ષો

બલવાન્સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ।

પ્રસહ્ય એવ વાતેન

શ્વક્યો ધર્ષયિતું ક્ષણાત્ ॥ ૯૫ ॥

સારી રીતે પૃથિવીમાં બંનેલો મોટો બળવાન વૃક્ષ પણ જો એકલો ઉગ્યો હોય, તો તેને તોફાની વાયુ બલાત્કારથી ફાળ-માત્રમાં ઉખેડી નાખવા શક્તિમાન થાય છે ॥ ૯૫ ॥

एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि
समन्वितम् । शक्यं द्विषंतो
मन्यन्ते हिंसन्ति च ततःपरम् ॥ ९६ ॥

એ રીતે એકલું મનુષ્ય પણ શૌર્યાદિ ગુણે-
કરી સુક્ત હોય, તથાપિ તેને શત્રુઓ પ-
રાલવ કરવા શક્ય માનેછે, ને પછી વ-
ખત આવે મારેછે ॥ ૯૬ ॥

પછી તે પરદેશવાસી જનો પણ આર્યજનોની પેઠે વૈભવમાં પડી આગમુ થવા લાગ્યા, જેથી તેમની પણ પડતી થવા માંડી. જેનો લાલ લઈ સુમારે બસો વર્ષ ઉપર આ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગવાસી આર્યોએ તેમની સત્તાનો નાશ કરવા માડ્યો. તે આસરે એક સૈકામાં તો ઘણું કરી સમગ્ર નાશ કરી પોતાની સત્તા બેસાડી, પણ તે ઘણું કાળ નહીં શક્તી નહિ. કારણ તેટલામાં કુસંપે તેમને પણ વશ કર્યા, જેથી માં-હોમાંહે લડી તેઓ તુરત નબળા પડી ગયા. તેનો લાલ લઈ, તે સમયમાં વ્યાપાર મારે જળમાર્ગે આવેલા બીજા પરદેશવાસી જનોએ, તેમની સત્તા તોડી પોતાની સત્તા બેસાડવા માંડી. તે એટલે સુધી કે, આજે તેઓ આ ભરતખંડના ધણી થયા છે, અર્થાત્ ગુરુવર્તિ પદને પામ્યા છે. તેમણે પણ પોતાની ભાષા તથા લીપિ સર્વ રાજ્ય-વહિવટમાં હાથલ કરી છે. એટલે આર્યજનોને પેહેલાને બદલે આ બીજા પરદેશીઓની ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડેછે. મારે સર્વ આર્ય જનોએ પેહેલી સ્વભાષા એટલે પોતાના દેશની ભાષા તથા લીપિ જરૂર જાણવી જોઈયે; કારણ તેવિના પોતાના દેશીઓ સાથેના વહિવટમાં તેમને ઘણી અડચણ પડેછે. બીજી મૂળભાષા એકલે જેમાંથી પોતાની સ્વભાષા ઉત્પન્ન થઈછે, એવી સંસ્કૃત ભાષા પણ અવશ્ય જાણવી જોઈયે. કેમકે પ્રાચીન આર્યોના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો તે ભાષામાં છે; ઉપરાંત તે મૂળભાષા જાણેથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પોતાના જેવી બીજી ભાષાઓ પણ સ્હેજ રીતે સમજી શકાય છે. ત્રીજી રાજકીય ભાષા એટલે જેમનું રાજ્ય હોય તેમની ભાષા પણ જરૂર શીખવી જોઈયે, કારણ તેવિના તેમની સાથેના વહિવટમાં ઘણી અવગડ પડેછે. હરકોઈ ભાષા જાણતાં તેની સાથે તે ભાષાના વ્યાકરણ તથા કોશ અવશ્ય જાણવા, કેમકે તે વગર તે ભાષાનું શુદ્ધ તથા સંપૂર્ણ અર્થમહિત જ્ઞાન થતું નથી. કારણ કહ્યું છે કે,

यद्यपि बहुधाधीतं
तदपि पठ त्वं पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनःश्वजनो माभूत्
सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥ ९७ ॥

હે પુત્ર, જોકે તું ઘણું જાણ્યો તોપણ વ્યા-
કરણ જાણ, તેવિના સ્વજન એટલે પો-
તાના જનને ઠેકાણે શ્વજન એટલે કુત-
રાના જન, સકલ એટલે સમગ્રને ઠેકાણે
શકલ એટલે કટકો અને સકૃત એટલે
એકવારને ઠેકાણે શકૃત એટલે વિષા મ
થાઓ ॥ ૯૭ ॥

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरं-
गिणीतरणम् । भेषजमपथ्यसहितं
त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम् ॥ ९८ ॥

વ્યાકરણ વિનાનું જાણવું, ભાંગેલી હોડી-
વડે નહીને તરવું, તથા પથ્યવિના ઔ-
ષધ લેવું, એ ત્રણ ન કર્યાં સારાં, પણ
કર્યાં સારાં નહીં ॥ ૯૮ ॥

કોશસ્યેવ મહીપાનાં કોશસ્ય વિદુષા-
મપિ । ઉપયોગો મહાન્ યસ્મા ક્લેશ-
સ્તેન વિના ભવેત્ ॥ ૯૯ ॥

રાજાના ભંડારની પેઠે વિદ્વાનોને કોશ એ-
ટલે શબ્દના ભંડારની ઘણી અપતી પડેછે,
કેમકે તેવિના કલેશ થાયછે ॥ ૯૯ ॥

હવે ભાષા ભણતાં સાથે કઈ કઈ વિદ્યા તથા કળાનો અભ્યાસ કરવો તેવિધે વિ-
ચાર કરિયે તો પાર આવે નહિ; કારણ જેમ અનુભવમાં આવેછે, તેમ શુકનીતિના
એથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં પણ કહ્યું છે કે,

વિદ્યા જ્ઞાનન્તાશ્ચ કલાઃ
સંખ્યાતું નૈવ શક્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

વિદ્યા તથા કળાઓ અનંત છે, તેથી તે-
મની ગણના કરી શકાતી નથી ॥ ૧૦૦ ॥

યદ્ યત્સ્યાદ્ વાચિકં સમ્યક્ કર્મ
વિદ્યાભિસંજ્ઞકમ્ । શક્તો મૂકોઽપિ
યત્કર્તુ કલાસંજ્ઞં તુ તત્સ્મૃતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

માટે વાણીથી જે સારી રીતે શિખી શ-
કાય, તે વિદ્યા, ને જે મુંગો પણ કરવા
સમર્થ થાય, તે કળા કહેવાયછે ॥ ૧૦૧ ॥

તથાપિ વિદ્વાનોએ તેના આ પ્રમાણે વર્ગ કર્યા છે:—

નિર્વાહ માટેની વિદ્યા તથા કળા.

૧ વૈદ્યશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારની ઔષધિના તત્વોનું જ્ઞાન, ઔષધિનાં સ્વરૂપ,
શુભદોષ તથા ઉત્પત્તિ સ્થાન, સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, તેમને થતા
રોગનાં કારણ, સ્વરૂપ તથા તે ઉપર ઔષધિ અને ન આલતાં શસ્ત્ર ઉપચાર ઇત્યાદિ
વૈદ્યસંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ વ્યવહારશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવવા માટે
રાજાએ ખાંધેલા નિયમ અર્થાત્ કાયદાસંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ યુદ્ધશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યૂહ અર્થાત્ કવાયત કરવાની તથા અનેક
પ્રકારનાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર લક્ષ રાખી વાપરવાની રીત, ઇત્યાદિ યુદ્ધસંબંધિ બધી વિદ્યા
આવી જાયછે.

૪ કૃષિશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના છોડ સારી રીતે ઊછેરી તેમાંથી સાફ રૂળ
ઝેળવવા માટે જમીન કેવી રીતે કેળવવી, તેમાં કસ ઘટતાં કઈ જાતના છોડને કઈ
જાતનું ખાતર લાલકારી થશે અને પ્રત્યેક વર્ષે કઈ જાતનું ખીવવ્યાથી જમીનમાં પાછો
કસ આવેછે, ઇત્યાદિ ખેતીસંબંધી બધી વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ નૌકાશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના એક સ્થાનથી નૌકાને જળમાર્ગે બીજા સ્થાન
ઉપર યથાર્થ નિર્વિઘ્ન લઈ જવાસંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ વ્યાપારશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યાપારમાં ઉપયોગી પડતાં લાખાણુ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ શિલ્પશાસ્ત્ર:—એમાં મેહલ, ઘર, તળાવ, વાવ, પૂલ તથા સડકાદિ બાંધકામ કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ કુળાશાસ્ત્ર:—એમાં કડિયા, સુતાર, લુહાર, સોની, કંસારા, કુંભાર, ઘાંચી, મોચી, હુભમ, ધોખી, રંગારા, દરજી, કાંતનાર, વણુનાર, યુથનાર, ભરનાર, જડિયા, રાંધનાર, ચિત્રકાર, છાપનાર તથા કોતરનાર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના કારિગરોની ક-ળાઓ, તે કુળાઓમાં તથા સર્વ વિદ્યામાં ઉપયોગી પડતા યંત્રો બનાવવાની કુળાઓ અને તે યંત્રો બનાવવામાં જોઈતી તથા તે કુળાઓ દ્વારે વપરાતી અનેક પ્રકારની કાચી વસ્તુઓ, પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુમાંથી શોધી કહાડી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાની ક-ળાઓ, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારના હુન્નર તથા કુળાકૌશલ્યનો સમાવેશ થાયછે.

નિર્વાહની વિદ્યા સાથે ઉપયોગી પડતી વિદ્યા.

૧ ગણિતશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના હિસાબ ગણવાની વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ ખનિજપદાર્થવિજ્ઞાન:—એમાં ખાણમાંથી નીકળતા ધાતુ, ક્ષાર, તેલ, કોલસા તથા રત્ન વિગેરે વસ્તુના વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન:—એમાં સૃષ્ટિમાં જોટલાં મૂળતત્ત્વો છે તેટલાંનાં નામ તથા દ્વાભાવિક ધર્મવિષે વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ રસાયણશાસ્ત્ર:—એમાં મૂળતત્ત્વો એકઠાં મળી અનેક પદાર્થો થયેલા છે, તે તથા પદાર્થોનું મિશ્રણ થવાથી ઉત્પન્ન થતા અનેક ચમત્કાર સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ ભૂગોળશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીનો આકાર, તે ઉપરના દેશ, નગર, ગ્રામ, પર્વત, નદી, સરોવર અને સમુદ્ર વિગેરેનાં સ્થાન તથા વર્ણન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ જ્યોતિષશાસ્ત્ર:—એમાં આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ ગો-ળનાં સ્વરૂપ, મહત્ત્વ, અંતર તથા ગતિ સંબંધી કાળ જણાવનાર સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ સામાન્યનીતિ:—એમાં મનુષ્યે સર્વ વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું ઇત્યાદિ ની-તિની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ રાજનીતિ:—એમાં રાજ્યે પ્રજાનું પાલન, દેશનું રક્ષણ, અને કુળાકૌશલ્ય તથા વ્યાપારની વૃદ્ધિ, એ કેમ કરવાં અને શત્રુને કેમ વશ્ય કરવા વિગેરે સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવી કુશળ થવાની વિદ્યા

૧ ભૂગર્ભશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના પેટમાં રહેલ ઉષ્ણ પ્રવાહી રસ ઉપર કાળે-કરી અનેક પ્રકારના થરો થઈ પૃથિવીનો પૃષ્ઠ હુમણાની સ્થિતિયે કેમ પોહ્યાઓ, તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ મનુષ્યજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર મનુષ્યોનાં જીવંત જીવં કદ, વર્ણ, ચેહેરા તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ પશુજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પશુની જાતિ, વર્ણ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ પક્ષીજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પક્ષીઓની જાતિ, કદ, વર્ણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ કીટપતંગાદિજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પેટે ચાલનાર કીટ તથા તેમને પાંખ આવી થતા પતંગાદિ જંતુની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે,

૬ મત્સ્યાદિજળચરજાતિવિચાર:—એમાં પૃથિવીના સર્વ ભાગના ખારા અથવા મીઠા પાણીમાં થનારા અનેક પ્રકારના મત્સ્યાદિ પ્રાણીઓની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ વનસ્પતિજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલ અનેક પ્રકારના વૃક્ષની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ પાષાણજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાંથી નીકળતા પાષાણની જાતિ, રંગ તથા બનાવટ જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

અવકાશનો સમય નિર્ગમન કરી જ્ઞાન મેળવવાની વિદ્યા.

૧ ઈતિહાસ:—એમાં થઈ ગયેલા રાજ તથા પ્રજાઓનાં સર્વ વૃત્તાંતો આવી જાયછે.

૨ ચરિત્રલેખન:—એમાં વર્તમાન સમયના રાજ વા પ્રજાનાં ચરિત્ર લખવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ રસાલંકારશાસ્ત્ર:—એમાં સાંલગવાથી મીઠાસ ઉત્પન્ન થાય એવી અલંકારિક ભાષા કેમ લખવી તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ છંદશાસ્ત્ર:—એમાં ગદ્યાત્મક વાક્યોને પદ્યાત્મક કરવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ ગાયનવિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના રાગ રાગણી ગાવાની વિદ્યા આવી જાયછે,

૬ તર્કવિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના તર્કસંબંધી વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ યોગવિદ્યા:—એમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ્ય કરી, ચિત્તને સ્થિર કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ બ્રહ્મવિદ્યા:—એમાં જગત્, જીવ, ઇન્દ્રિય તથા પરમાત્મા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

એ સર્વ વિદ્યા તથા કળાઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે સેંકડો વર્ષ જોઈયે, જે મનુષ્યશરીરથી બને એમ નથી; કેમકે તેનું આયુષ્ય માત્ર સો વર્ષનું છે. માટે ભાષા તથા લીપિ શીખી સંસારમાં જેનાથી પોનાનો નિર્વાહ ચાલી શકે એવી એક વિદ્યા અથવા કળાનો સંપૂર્ણ દૃઢ અભ્યાસ કરવો. કારણ કહ્યું છે કે,

एकापि विद्या गुणवत्तराणां એક પણ જે પરીક્ષકોના ચિત્તમાં ઠસે,
याचित्तमारोहति सैव धन्या ॥ ૧૦૨ ॥ તેજ વિદ્યા ધન્ય છે ॥ ૧૦૨ ॥

માટે કાંચો અભ્યાસ કરવો નહિ, કારણ કાંચા અભ્યાસથી વિદ્યા વા કળા જે સમય જોઈયે તે સમય મથાર્થ યાદ આવતી નથી; જેથી કરેલો શ્રમ વૃથા જાયછે, ને ફરી પોથીમાં જોવું પડેછે. પણ એ પોથીની વિદ્યા કંઈ વખતસર કામ આવતી નથી આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्धनं । પુસ્તકમાં જે વિદ્યા તથા પારકાના હા-
उत्पन्नेषु च कार्येषु न सा विद्या न तद्धनम् ॥ ૧૦૩ ॥ થમાં જે ધન હોય, તે ખપ પડે કામ આવતાં નથી ॥ ૧૦૩ ॥

માટે એક વિદ્યા વા કળા પાકી કરી બાકીની સર્વ વિદ્યાનું તથા બની શકે તે-
હલી કળાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી સર્વ વાતે કુશળ થવું. જેથી નિર્વાહ પણ ચાલે, ને ક્રોધથી ઠગાઈ પણ ન જવાય. વળી અવકાશ સમય તે તે વિદ્યા વા કળાના અંથે વાંચવાથી કંટાળો પણ ન આવે, ને કંઈ નવો શોધ હાથ લાગે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधि- જેમ જેમ પુરુષ શાસ્ત્ર વિચારેછે, તેમ તેમ
गच्छति । तथा तथा विजानाति જાણેછે, ને તેને વિશેષ જ્ઞાન રહેછે ॥ ૧૦૪ ॥
विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ૧૦૪ ॥

પણ ઘણું કરી અંથે દિવસે વાંચવા, રાત્રિયે વાંચવા નહિ. કેમકે દીપક તથા કાગળની ગરમીથી રાત્રિયે આંખને ઇજા થાયછે; ને તે ખેંચવી પડેછે, જેથી તેની કીકીમાંનું પાણી ઓછું થઈ જોવાની શક્તિ મંદ થાયછે, એટલે ઉપનેત્ર અર્થાત્ ચક્ષમા ધારણ કરવાની જરૂર પડેછે. બધી વિદ્યા વા કળા સંપૂર્ણપણે ભણી શકાતી નથી, માટે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અનંતશાસ્ત્રં बहुलाश्च विद्या
क्षल्पश्च कालो बहुविघ्नता च ।

यत्सारभूतं तदुपासनीयं
हंसैर्यथा क्षीरमिवांबुमध्यात् ॥ १०५ ॥

શાસ્ત્ર અનંત છે ને વિદ્યા ઘણી છે, આ-
યુષ્ થોડું છે ને તેમાં વિઘ્ન ઘણાં છે,
માટે જેમ હંસપક્ષી દૂધમિશ્રિત જળ-
માંથી દૂધને ગ્રહણ કરેછે, તેમ તે સર્વ-
માંથી સાર ગ્રહણ કરવું ॥ ૧૦૫ ॥

હવે જેમ લવિષ્યમાં સુખી થવા માટે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા-
ભ્યાસ કરી મનને કેળવવાની જરૂર છે, તેમ તનને પણ વ્યાયામવડે કેળવવાની અત્યંત
અગત્ય લાગેછે. કેમકે, કેવળ મનની કેળવણી લેતાં મનને ઘણો શ્રમ પડવાથી તે
થાકી જઈ નબળું પડેછે, જેની અસર તન ઉપર થાયછે, જેથી યથાર્થ આરોગ્ય રહે-
વાતું નથી. વળી એકને એક વિષયથી કંટાળો આવવાનો સ્વભાવ છે, માટે દિવસના
ચોક્કસ સમય સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી મનને અને કસરત કરી તનને કેળવવું. ઘટતી
રીતના વિદ્યાભ્યાસથી જેમ મન સુધરેછે, તેમ તન પણ ઘટતા વ્યાયામથી સુધરેછે.
મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જણાયછે. કારણ મન
પ્રસન્ન રહેવાથી તન આરોગ્ય રહેછે, ને તન આરોગ્ય રહેવાથી મન પ્રસન્ન રહેછે.
પણ જો મન ચિંતાતુર રહેતું હોય તો તન બગડેછે, ને તન બગડ્યું હોય તો મ-
નને સુખ રહેતું નથી. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના રાજધર્મના ૧૬ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

शरीराज्जायते व्याधिर्मानसो
नात्र संशयः । मानसाज्जायते
चापि शरीर इति निश्चयः ॥ १०६ ॥

શરીર સંબંધી વ્યાધિથી મનનો વ્યાધિ થા-
યછે, એમાં સંશય નથી; તેમ મનના વ્યા-
ધિથી શરીર સંબંધી વ્યાધિ થાયછે, એમ
નિશ્ચય જાણવું ॥ ૧૦૬ ॥

એ રીતે બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ છે, માટે બન્ને સારી સ્થિતિમાં રહે તે રીતે
વર્તવું. જેથી લાંબું આયુષ્ય લેજાવી શકાયછે. શરીરને કેળવવા તથા તેથી થતા લાભ-
વિષે આયુર્વેદની ચરકસંહિતાના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था
बलवर्द्धिनी । देहव्यायामसं-
ख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥ १०७ ॥

શરીરની જે ચેષ્ટા હિત કરનારી, દૃઢતા
દેનારી તથા બળને વધારનારી હોય, તે
શરીરની કસરતમાં ગણી છે; માટે તે
થોડી થોડી કરવી ॥ ૧૦૭ ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्ये स्थैर्यं क्लेश-
सहिष्णुता । दोषक्षयोऽमिष्टद्विश्च
व्यायामादुपजायते ॥ १०८ ॥

કારણ કસરતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ
કરવાનું સામર્થ્ય, દૃઢતા, મેહેનત સહન
કરવાપણું, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જ-
ઠરામિની વૃદ્ધિ થાયછે ॥ ૧૦૮ ॥

શ્રમઃ ક્રમઃ ક્ષયસ્તૃષ્ણા રક્તપિત્તં
પ્રતામકઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરશ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૧૦૯ ॥

પણુ અતિ કસરત કરવાથી થાક, ઝલાની,
ક્ષયરોગ, તૃષા, રક્ત પિત્તરોગ, પ્રતામક
નામે શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર તથા ઓકારી
થાય છે ॥ ૧૦૯ ॥

એ ઉપરથી એમ પણ સમજી લેવું કે, જ્યારે અતિ વ્યાયામથી શરીરમાં એટલા
દોષ ઉત્પન્ન થાયછે, ત્યારે એટલામાંથી કોઈ પણ દોષ જ્યારે શરીરમાં હોય ત્યારે વ્યા-
યામ કરવો નહિ. વળી શરીર કસાય તે રીતની સ્થલ ઉપરની તથા તરવા વિગેરે
જળ ઉપરની અનેક રમતો પણ શીખવી, કારણ તેથી શરીર સુધરેછે; તેમ મન ક-
સાય તે રીતની બુદ્ધિબળાદિ રમતોનો અભ્યાસ કરવો કારણ તે પણ વિચારશક્તિને
વધારેછે. હવે પુરુષજાતિની પેઠે લવિષ્યમાં સુખી થવા માટે સ્ત્રીજાતિયે પણ પોતાની
પેહેલી અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી તન તથા મનની કેળવણી લેવાની જરૂર છે, માટે
માતાપિતાદિ વડીલોયે પુત્રની પેઠે પુત્રિને પણ બન્ને કેળવણી આપવી. પુત્રને જેમ
પુરૂષગુરૂદ્વારા વીશ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ પુત્રિને સ્ત્રીગુરૂદ્વારા તેર વર્ષની વય પર્યંત
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. કારણ બેકે સામાન્ય રીતે આયુષ્ સરખી કહી છે, તોપણ પુરૂષ
કરતાં સ્ત્રી ઉમ્મરમાં પેહેલી આવેછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના સુશ્રુત ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્ નારી તુ
ષોડશે । સમત્વાગતવીર્યૌ તૌ જા-
નીયાત્ કુશલો મિષક ॥ ૧૧૦ ॥

કુશળ વૈદ્ય જન્મથી પચીશમે વર્ષે પુરુષ
તથા સોલસમે વર્ષે સ્ત્રી, બન્ને સમાન વીર્યને
પ્રાપ્ત થાયછે એમ જણાવું ॥ ૧૧૦ ॥

માટે પુત્રને જેમ આઠ વર્ષ તેમ પુત્રિને પાંચ વર્ષ પુરાં થયેથી વિદ્યાભ્યાસમાં
જોડવી. તે તેર વર્ષની અર્થાત્ રજોદર્શન થાય ત્યાંસુધી તેને લીપિ તથા ભાષા ભણા-
વતાં સ્ત્રિયોના ઉપયોગમાં આવે એવી વિદ્યા તથા શીવવા ભરવા વિગેરેની કળા સારી
રીતે શીખવવી, ને બાકીની સર્વ વિદ્યાનું બની શકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન આપી મનની,
અને શરીર કસાય તે રીતની તનની કેળવણી આપવી. જેથી તે બધી વાતમાં કુશળ
થઈ લવિષ્યમાં સુખી થાયછે. વળી તેને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા ભણી શકવા માટે,
પુરૂષવિદ્યાર્થિને જે નિયમો પાળવા કહ્યા છે, તે અવશ્ય પળાવવા. અંતર માત્ર એટલોજ
કે, જ્યાં એ નિયમોમાં પુરૂષ કહ્યોછે, ત્યાં સ્ત્રી અને જ્યાં સ્ત્રી કહી છે ત્યાં પુરૂષ સમ-
જવો. એ રીતે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી સર્વ સ્ત્રીપુષોયે વિદ્યાભ્યાસથી મ-
નને અને વ્યાયામથી તનને કેળવવાં, જેથી લવિષ્યમાં સુખી થવાયછે; માટે આચાર્યે
શિષ્યને વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર્યપ્રકર-
ણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ આચાર્યાયપ્રિયંધનમાહૃત્યપ્રજાતંતુંમાન્યવચ્છેત્સીઃ ॥

ચોથો ઉપદેશ આચાર્યને ઇચ્છિત ધન આપ્યા પછી લગ્ન કરી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો છે; કારણ જેની પાસેથી લવિષ્યમાં સુખી થવા માટે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તેની મેહેનતનો બદલો અવશ્ય તેને આપવો જોઈએ. માટે આયુષ્યના પ્રથમ ભાગમાં આઠથી તે વીશ વર્ષની વય થાય, ત્યાંસુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી બાકીનાં પાંચ વર્ષ સુધી ધન કમાતાં શીખવું. તેટલા સમયમાં મેળવેલાં ધનમાંથી, જે શુરુએ કંઈ માસિક બદલો લિધા વિના લણાવ્યો હોય તો તેને ઇચ્છિત આપવું; પણ પ્રતિમાસે લણાવ્યા બદલ ઠેરવેલું ધન લીધું હોય તો કંઈ આપવું નહીં. પણ માખાપ વા સંબંધી આદિ લઈ જે કોઈએ, તે શુરુને માસિક લવાજમ આપવાનો તથા લણવાનાં પુસ્તક ખરિદવાનો ખર્ચ કરી પોતાને લણાવ્યો હોય તેને ઇચ્છિત આપવું, એટલે વિદ્યા લણ્યાના ઋણ-માંથી મુક્ત થવાયછે. સ્ત્રીએને તેમ કરવાની જરૂર નથી, કારણ તે અખળા બાતિ હોવાથી ઉપકારને પાત્ર છે, તેથી તેમની સ્ત્રીવિદ્યાશુરુને તેમણે કરેલા વિદ્યાભ્યાસનો બદલો તેમના માતાપિતાદિ વડીલોએ આપવો યોગ્ય છે. અને તેના બદલામાં તેમણે લગ્ન થયા પેહેલાં માતાપિતાદિ વડીલોનાં ઘરનાં કાર્ય કરવામાં સાવધાન રહેવું ને લગ્ન થયા પછી પણ કામ પડે ત્યારે પોતાના સ્વામી તથા સાસુ સસરાદિ વડીલોનો અનુ-મત લઈ માતાપિતાદિ વડીલોના કાર્યમાં હાજર થવું. હવે સંસારમાં ધન કમાતાં શી-ખવું પડેછે, કેમકે હરકોઈ વિદ્યા વા કળાના અભ્યાસ કરવા માત્રથી કંઈ ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પણ તે અભ્યાસ કરેલી વિદ્યા વા કળાવડે જે જનોને ઉપયોગી થવાય, તોજ તેના બદલા તરીકે તેમની પાસેથી ધનની પ્રાપ્તિ થાયછે. જેમ કરતાં ઘણા સાથે ઝોળખાણ કરી, તેમને અનુકૂળ રહીને તેમની પ્રીતિ મેળવવી પડેછે; ઇત્યાદિ વર્તાણુકને “ધન કમાતાં શીખવું વા લણવું તેમ ગણવું” કહેછે. જેના પાંચ વર્ષના અભ્યાસથી બુદ્ધિ દઢ થાયછે, ને સ્વતંત્ર કમાવાની હિંમત આવેછે. વિષ્ણુ-શર્માએ કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રાણ્યધીત્યાપિ ભવંતિ મૂર્ખા
યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।
મુચિંતિતં ચૌષધમાતુરાણાં
ન નામમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

બળી કહ્યું છે કે,

અપિ શાસ્ત્રેષુ કુશલા લોકાચા-
રવિવર્જિતાઃ । સર્વે તે હાસ્યતાં
યાન્તિ યથા મૂર્ખાઃ મુશોભિતાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

શાસ્ત્ર લણ્યા છતાં પણ જે ઉદ્યોગ રહિત હોય તે મૂર્ખ, ને જે ઉદ્યોગી હોય તે વિ-દ્વાન્ કહેવાયછે; કેમકે સારી રીતે ચિં-તન કરેલું ઔષધ નામ માત્રે કરી રોગી-ઓને આરોગ્ય કરતું નથી, પણ ખાધેથી કરેછે ॥ ૧૧૧ ॥

જે શાસ્ત્રમાં કુશળ પણ લોકાચારથી ર-હિત હોય, તે સર્વે, મુશોભિત મૂર્ખની પેઠે હાસ્યપણાને પામેછે ॥ ૧૧૨ ॥

વરં બુદ્ધિવરં વિદ્યા

વિદ્યાયા બુદ્ધિરુત્તમા ।

બુદ્ધિર્યસ્ય બલં તસ્ય

નિર્બુદ્ધેશ્ચ કુતો બલમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

બુદ્ધિ તથા વિદ્યા બન્ને સારી છે, પણ તેમાં વિદ્યા કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ કહેવાય છે, કારણ જેને બુદ્ધિ હોય તેનું બળ છે, બુદ્ધિહીનને બળ ક્યાંથી ? ॥ ૧૧૩ ॥

એ રીતે ધન ક્રમાતાં શીખવામાં પાંચ વર્ષ કહાડતાં પચીશ વર્ષની વય થાય છે, એટલે પ્રથમ માટેનો કાળ પૂર્ણ થઈ ગૃહસ્થ થવા માટેના કાળની શરૂઆત થાય છે. માટે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં પુરૂષે પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઈ સારા ગુણવાળી તથા અવસ્થામાં આવેલી કન્યાનો શોધ કરાવી, તેને પસંદ કરી પરણવું. માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યઙ્ગાર્જ્ઞીં સૌમ્યશીલાં હંસવારણ-

ગામિનીમ્ । તનુલોમકેશદશનાં

મૃદંગીમુદ્રેત્ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અંગે ખોડ વિનાની, શાંત સ્વભાવવાળી, હંસ તથા હાથીના સરખી ગતિવાળી, કેમળ લોમ, કેશ તથા નાન્યુક દાંતવાળી અને સુવાળાં અંગવાળી કન્યા પરણવી ॥ ૧૧૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનિન્દિતાંકન્યાંવરયેત્કુલતોલક્ષણતઃ ।

યવીયસીમ્ વયસા વપુષા ચ ॥ ૧૧૫ ॥

કુળ તથા લક્ષણથી અનિન્દિત અને અવસ્થા તથા શરીરે પોતાથી નહાની કન્યાને પરણવું ॥ ૧૧૫ ॥

પ્રથમ અવસ્થામાં પુરૂષ પ્રથમ પાળી તનની કેળવણીથી અંગે દૃઢ તથા મનની કેળવણીથી સર્વ વાતમાં કુશળ થઈ, ધન ક્રમાતાં શીખેલ હોવાથી, ઘરસંસારનો ભાર રહેજ રીતે ઉપાડી શકે છે. પણ તેટલી પૂર્ણતા મેળવ્યા સિવાય કદિ સંસારનો ખોળે ઉપાડવા બળ, તો ઘણા ભારથી કાચી અવસ્થાવાળા પશુની પેઠે અંગે તુટી જઈ વેહેલો નાશ પામે છે. માટે પ્રાચીન આર્યોએ, પૂર્ણતા મેળવી અવસ્થામાં આવ્યા પછીજ સ્ત્રી પુરૂષોને ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની આજ્ઞા કરી છે. કદી તેની પેહેલાં જો ગૃહસ્થ બની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હોય, તો તે સારી થતી નથી, તેવિષે આયુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના શારીરસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पंचविं-

शतिम् । यद्याधत्ते पुमान् गर्भं

कुक्षिस्थः स विनश्यति ॥ ૧૧૬ ॥

સોલ વર્ષ પુરાં થયા વિનાની સ્ત્રીને વિષે પચીશ વર્ષ પુરાં થયા વિનાનો પુરૂષ જો ગર્ભધાન કરે, તો તે ગર્ભ કુખમાંજ નાશ પામે ॥ ૧૧૬ ॥

जातोवानचिरंजीवेज्जीवेद्वादुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादल्पंतबालायां गर्भाधानं नकारयेत् ११७ विषे ગર્ભધાન કરવું નહીં ॥ ૧૧૭ ॥

અને કદી જન્મે, તો જીવે નહીં, ને જીવે તો દુર્બળ રહે; તેથી અતિ બાળક સ્ત્રીને તસ્માદલ્પંતબાલાયાં ગર્ભધાનં નકારયેત્ ૧૧૭ વિષે ગર્ભધાન કરવું નહીં ॥ ૧૧૭ ॥

માટે પુરૂષે જેમ પચીશ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ સ્ત્રીએ સોળ વર્ષની વય પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તેમાં, પૂર્ણ આઠથી તે વીશ વર્ષ સુધીના વિદ્યાભ્યાસ પછી પાંચ વર્ષ પર્યંત જેમ પુરૂષે ધન કમાતાં શીખવું, તેમ સ્ત્રીએ પણ પૂર્ણ પાંચથી તે તેર વર્ષ અર્થાત્ રમેદર્શન પર્યંતના વિદ્યાભ્યાસ પછી, તેની આવૃત્તિ કરતાં ત્રણ વર્ષ સુધી માતાપિતાદિ વડીલોના હાથ નીચે ગૃહસંબંધી રાંધવા વિગેરે સર્વ કાર્ય શીખી લેવાં. જેથી તે પણ પુરૂષની પેઠે, પોતાની પૂર્ણ ઉમ્મરમાં આવી, સર્વ રીતે કુશળ થવાથી, ઘર-સંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાયછે. પછી તેણે પણ પુરૂષની પેઠે, પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કેાઈ સારા ગુણુવાળા તથા અવસ્થામાં આવેલા પુરૂષનો શોધ કરાવી તેને પસંદ કરી પરણવું. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુ-
મતી સતી । ઝર્વે તસ્માત્તુકા-
લાદેર્વિદેત સદૃશં પતિમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ પોતાથી અધિક ગુણુવાળા વરની વાટ જોવી; તેટલામાં તેવો વર ન મળે તો પછી પોતા સરખા ગુણુવાળા વરને પરણવું ॥ ૧૧૮ ॥

એ રીતે ઉમ્મરમાં આવી ઘરસંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થયેલાં સ્ત્રીપુરૂષોએ વડીલોની મર્યાદામાં રહી એક બીજાને પસંદ કરી સ્વીકારવાં, અને તેમને માતાપિતાદિ વડીલોએ પોતાની સંમતિ આપી પરણાવી દેવાં, તેને પ્રાણપત્ય વિવાહ કહેછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સહ નૌ ચરતં ધર્મમિતિ વાચા
નુભાષ્ય ચ । કન્યાપ્રદાનમભ્યર્ચ્ય
પ્રાજાપત્યો વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તમે બન્ને જાણું સાથે મળી અમારી રીતે ધર્માચરણ કરજો, એમ કહી, પૂજા કરી કન્યાનું જે દાન આપવું, તે પ્રાણપત્ય વિવાહ કહેલ છે ॥ ૧૧૯ ॥

પણ એક બીજાને સ્વીકાર્યા પેહેલાં વર-કન્યાએ તથા તેમને સંમતિ આપી પરણ્યા પેહેલાં બન્ને પક્ષના વડીલોએ પરસ્પરે કુળ તથા વરકન્યાના ગુણોની ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ; કારણ હરકોઈ સાધારણ કામ પણ તપાસી કરવામાં આવેછે, તો જેથી સ્ત્રીપુરૂષને જીવતાં લગી સાથે રહી ઘરસંસાર ચલાવવો પડેછે, એવું લક્ષણ મોટું કાર્ય પૂર્ણ તપાસ કર્યા વગર કેમજ થાય? આશ્વિલાયનગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની પાંચમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

કુલમગ્ને પરીક્ષેત બુદ્ધિમતે કન્યાં
પ્રયચ્છેત્ । બુદ્ધિરૂપશીલલક્ષણ-
સપન્નામરોગામ્ણપચ્છેત્ ॥ ૧૨૦ ॥

કુળની પરીક્ષા પ્રથમ કરવી, બુદ્ધિમાનને કન્યા દેવી, અને સુંદર બુદ્ધિ, રૂપ, સ્વભાવ તથા લક્ષણુવાળી નિરોગી કન્યાને સ્વીકારવી ॥ ૧૨૦ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एतैरेव गुणैर्युक्तः सर्वर्णः श्रोत्रियो
वरः । यन्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा
श्रीमान् जनप्रियः ॥ १२१ ॥

અને વર પણ એવા ગુણે કરી યુક્ત, સ-
માન વર્ણવાળો, વિદ્વાન, પુરૂષપણામાં ય-
જ્ઞથી પરીક્ષા કરેલો, યુવાન, બુદ્ધિમાન
તથા લોકપ્રિય હોવો જોઈએ ॥ ૧૨૧ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

आदौ कुलं परीक्षेत ततो विद्यां
ततो वयः । शीलं धनं ततो रूपं
देशं पश्चाद्विवाहयेत् ॥ १२२ ॥

પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા, સ્વ-
ભાવ, ધન, રૂપ તથા દેશની પરીક્ષા કરી
વરકન્યા પરણાવવાં ॥ ૧૨૨ ॥

એ પ્રમાણે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ લગ્ન કરવાની જરૂર છે, કેમકે એ અવસ્થામાં સ્વભાવથીજ ઇન્દ્રિયો એટલી તો બળવાન થાયછે કે, કેમથી પણ નિયમમાં રાખી શકાતી નથી; જેથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું ઘણું કઠણ થઈ પડેછે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वातांबुपर्णाश-
नास्तेपि स्त्रीमुखपंकजं सुललितं दृष्ट्वैव मो-
हं गताः । शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं
भुञ्जन्ति ये मानवास्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि
भवेत् विध्यस्तरेत्सागरे ॥ १२३ ॥

વિશ્વામિત્ર તથા પરાશરાદિ લઈ જે, વાયુ,
પાણી અને પાંદડાં ખાનાર ઋષિયો હતા,
તે પણ સ્ત્રીનું મનોહર મુખકમળ જોતાંજ
મોહ પામ્યા; તો જે મનુષ્ય ઘી, દૂધ, વા
દહી સાથે સુગંધી ભાત ખાયછે, તેમની,
ઇન્દ્રિયો જો વશ્ય રહે, તો સમુદ્રમાં વિ-
ધ્યાચળ પર્વત પણ તરે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિ-
યો વશ રહેતીજ નથી ॥ ૧૨૩ ॥

એ રીતે જ્યારે પુરૂષોથી ઇન્દ્રિયો વશ્ય રાખી શકાય નહિ, ત્યારે સ્ત્રિયોથી તો કેમજ રાખી શકાય ! કેમકે તેમનામાં પુરૂષો કરતાં કામનો જુસ્સો અધિક હોયછે. ચાણાક્ય-
નીતિમાં કહ્યું છે કે,

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां लज्जा चापि
चतुर्गुणा । साहसं षड्गुणं चैव का-
मश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ १२४ ॥

ઘણું કરી સ્ત્રિયોને પુરૂષ કરતાં આહાર બ-
મણી, લજ્જા ચાર ઘણી, સાહસ છ ગણું
તથા કામ આઠ ગણું હોયછે, એમ કહ્યું
છે ॥ ૧૨૪ ॥

એ કામનો વેગ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાયછે. તેવા સમયમાં લોહ તથા ચુંબકની પેઠે તે તે જાતિનાં નરનારી કંઈ વિલક્ષણ આકર્ષણશક્તિના બળથી પરસ્પરે ઝેંચાયછે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ

આકર્ષણશક્તિથી થયેલી છે, ને તેની સ્થિતિ પણ એજ શક્તિથી રહી છે. સર્વ પદાર્થ એજ શક્તિના યોગથી પોતપોતાના ગુણને ધારણ કરી રહ્યા છે. જડની પેઠે જંગમ પ્રાણિયોની ક્રિયા પણ એજ શક્તિથી થાય છે. નર તથા નારીજાતિનો સંયોગ, ગર્ભા-શયે ગર્ભને ધારણ કરવું, ગર્ભે પોતાને યોગ્ય પોષણ મેળવી વૃદ્ધિ પામવું, જન્મ્યા પછી પોષણની વસ્તુ મળ્યાની ઇચ્છા, ને તે પ્રાપ્ત થતાં તેનું પાચન થઈ રૂધિર થવું અને તેથી શરીરની પુષ્ટિ તથા વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ સર્વ આકર્ષણથીજ થાય છે. સ્થાવર પ્રાણિયોમાં પણ એના જેવી સર્વ ક્રિયા બીજી રીતે થતી જણાય છે. સંજ્ઞેપથી જોતાં સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર આકર્ષણશક્તિથી ચાલે છે, જ્યાં એ શક્તિનું સત્વ ઘટે છે, ત્યાં ક્રિયા થતી બંધ પડવા માંડે છે; માટે એ સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થતા કામરૂપ આકર્ષણને તોડવું ઘણું કઠણ છે, જેથી સુવાનીમાં સ્ત્રીપુરૂષ પરણે નહિ તો આડે રસ્તે ખેંચાઈ જાય છે. શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

હૃદયતૃણકુટીરે દીપ્યમાને
સ્મરાન્નાવુચિતમનુચિતં
ના વેત્તિ નો પંડિતોપિ ॥ ૧૨૫ ॥

જ્યારે હૃદયરૂપ ઘાંસના ઘરમાં કામરૂપ
અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ત્યારે પંડિત પણ
યોગ્યાયોગ્ય વિચારતો નથી ॥૧૨૫ ॥

કદી બલાત્કારથી બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે તથાપિ ગૃહસ્થોમાં તે સંબંધી પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી. વળી કામના વેગને બલાત્કારે રોકવા જતાં શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિ ધવાનો સંભવ રહે છે. માટે આચાર્યે, વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર ગુરૂને પ્રિય ધન આપ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં લક્ષ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ સત્યાન્નપ્રમાદિતત્ત્વમ્ ॥

પાંચમો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ સ્ત્રીપુરૂષ સત્યાચરણે વર્તવાથીજ સુખી થાય છે. જો કોઈ અસત્ય રીતે વર્તતા જાય, તો તેની ગૃહસ્થોમાં પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, ને તે વિશ્વાસને પાત્ર થતો નથી. જેથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવામાં તેને ઘણી અગવડ પડે છે. વળી અસત્ય રીતે વર્તવાની છાપ જો તેના ઉપર પ્રસિદ્ધમાં પડી હોય, તો તેની કયાંય પણ પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી, ને તે રાજ્યદરબાર વા ગૃહસ્થોની સભામાં હલકો પડી જાય છે. પછી કદી તે સારી રીતે વર્તવા માંડે, તોય પણ ગૃહસ્થોને તેના ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. માટે સર્વ સ્ત્રી-પુરૂષોએ સત્યાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે મુષ્ઠિચિરને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતા-
ત્પાતકં પરમ્ । શ્રુતિર્હિ સત્યં
ધર્મસ્ય તસ્માત્સત્યં ન લોપયેત્ ॥ ૧૨૬ ॥

સત્યથી બીજો શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી અને અ-
સત્યથી બીજું અધિક પાપ નથી; કારણ
સત્યજ ધર્મ સંભળાયછે, માટે તેનો લોપ
કરવો નહિ ॥ ૧૨૬ ॥

કદી અસત્ય રીતે વર્તી કોઈ પણ સ્ત્રી વાં પુરૂષ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતાં હોય
તો તેમને પણ ઉપરથી સત્ય બતાવવાની જરૂર પડેછે, કારણ અસત્ય કોઈને પ્રિય નથી,
પણ સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ વ્યવહાર આવેછે. શ્રીમહાભારતના વન-
પર્વમાં કહ્યું છે કે,

સત્યે કૃત્વા પ્રતિષ્ઠાં તુ પ્રવર્તન્તે પ્રવૃત્તયઃ । પ્રવૃત્તિ માત્ર સત્યમાં રહીનેજ પ્રવર્તેછે, માટે
સત્યમેવગરીયસ્તુશિષ્ટાચારસમન્વિતમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

તેથીજ આચાર્યે શિષ્યને ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા
કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરગ્રીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં સત્ય રીતે વર્તવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્માન્નપ્રમદિતન્યમ્ ॥

છઠ્ઠા ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયા પછી ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ
સ્ત્રીપુરૂષો ધર્માચરણવડે સુખી થાયછે. આરભથીજ જે ન્યાયયુક્ત તે ધર્મ અને અન્યા-
યયુક્ત તે અધર્મ કેહેવાયછે. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના આચારાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિ-
યનિગ્રહઃ । દાનં દયા દમઃ
જ્ઞાન્તિઃ સર્વેષાં ધર્મસાધનમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, પવિ-
ત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પરાપકાર, દયા, મ-
નનું હમન તથા ક્ષમા, એ નવ સર્વને ધ-
ર્મનાં સાધન છે ॥ ૧૨૮ ॥

બીજી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા
મનસા ગિરા । અનુગ્રહશ્ચ
દાનં ચ સર્તાં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧૨૯ ॥

મન, વાણિ તથા કર્મે કરી પ્રાણિ મા-
ત્રનો દ્રોહ ન કરવો, દયા રાખવી તથા
ઉપકાર કરવો, એ સત્પુરૂષોનો સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૧૨૯ ॥

અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન છે, એમ ન્યાયી પુરૂષોના અનુભવમાં
આવેછે; કેમકે, કોઈ પણ સ્ત્રી વાં પુરૂષને પોતા માટે એ સર્વ પ્રિય છે. જેમકે
હિંસા કરનારને પણ પોતાની વાં પોતાના પ્રિયની હિંસા રૂચતી નથી. અસત્ય બો-

લનારને પણ પોતાની પાસે અસત્ય બોલનાર પર રીસ થાય છે. ચોરને પણ પોતાની વસ્તુ ચોરનાર પર ક્રોધ આવે છે. મલીન રહેનારને પણ બીજાથી પોતાને થતું મલીનપણું ગમતું નથી. ઇન્દ્રિયો વશ નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની વશ નહીં રહેલી ઇન્દ્રિયો સહન થતી નથી. પરોપકાર ન કરનારને પણ પોતા ઉપર બીજાના ઉપકારની ઇચ્છા રહે છે. નિર્દયને પણ પોતા ઉપર બીજાની દયા ગમે છે. મન વશ નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાનું શાંત મન રૂચે છે. અને ક્ષમા નહીં રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની ક્ષમા ગમે છે. એ ઉપરથી એ અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન સિદ્ધ થયેલાં છે, માટે એ, સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ અવશ્ય આચરવાં. સદ્ધિમાં એક બીજાનું લક્ષ કરી પ્રાણિયા જીવે છે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે; જે ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમસ્કંધમાં કહ્યું છે કે,

જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

જીવ જીવનું જીવન છે ॥ ૧૩૦ ॥

પરંતુ જે પ્રાણિયોમાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક નથી તે લલે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવા અશક્ત હોવાથી જંગમ જીવોનું લક્ષણ કરે. પણ જેમનામાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક, તે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવાની શક્તિ છે, એવા મનુષ્ય જે ઘાતકી પ્રાણિયોની પેઠે નિરપરાધિ જંગમ જીવોના દેહનો ઘાત કરી, તેમના માંસથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે, તો તે મનુષ્ય અને ઘાતકી પ્રાણિયોમાં શું ફેર સમજવો! અર્થાત્ કંઈજ નહીં, કેમકે, આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

આહારનિદ્રાભયૈશ્ચુનં ચ
સામાન્યમેતત્પશુભિર્નરાણામ્ ।
एको विवेको ह्यधिको मनुष्ये
विवेकहीनाः पशुभिः समानाः ॥ ૧૩૧ ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુન એ ચારે, પશુ તથા મનુષ્યોમાં સામાન્ય છે, પણ એક વિવેકજ મનુષ્યમાં આધક છે, માટે જે વિવેકથી હીન હોય, તે પશુ સમાન જાણવા ॥ ૧૩૧ ॥

તેથી વિવેક વિચારી પ્રાણિયોના શરીરનો ઘાત કર્યાવગર અન્નાદિ વનસ્પતિથી મનુષ્યે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ કરવો યોગ્ય છે. એ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

योति यस्य यदा मांसमुभयोः
पश्यतान्तरम् । एकस्य क्षणि-
का प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ૧૩૨ ॥

જ્યારે જે કોઈ જેનું માંસ ખાય છે, ત્યારે તે બન્નેનો અંતર જુવો, તો ખાનારને પેટ ભરાવા જેટલો ક્ષણિક હર્ષ થાય છે, ને બીજાના પ્રાણ જાય છે ॥ ૧૩૨ ॥

मर्तव्यमिति यदुःखं पुरुषस्यो-
पजायते । शक्यस्तेनानुमानेन
परोऽपि परिरक्षितुम् ॥ ૧૩૩ ॥

પુરૂષને મરણ સંબંધી જે દુઃખ થાય છે, તે અનુમાનથી અન્ય પ્રાણી પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે ॥ ૧૩૩ ॥

સ્વચ્છન્દવનજાતેન શાકેનાપિ
પ્રપૂર્યતે । અસ્ય દગ્ધોદરસ્યાર્થે
કઃ કુર્યાત્પાતકં મહત્ ॥ ૧૩૪ ॥

વનમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલાં શા-
કાદિવડે પણ તૃપ્તિ થાયછે, તો આ બળતાં
પેટ માટે કોણ મોટું પાપ કરે ! ॥ ૧૩૪ ॥

તેમ શ્રી મહાભાતાંતર્ગત અનુશાસનપર્વના ૧૧૫ તથા ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં
કહેલ છે કે,

પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાના-
મપિ ચૈ તથા । આત્મૌપમ્યેન મં-
તવ્યં બુદ્ધિમદ્ધિઃ કૃતાત્મભિઃ ॥ ૧૩૫ ॥

જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને પ્રિય છે,
તેમ પ્રાણિયોને પણ હશે, એમ પોતાની
ઉપમાવડે બુદ્ધિમાન જ્ઞાનિયોએ વિચા-
રવું ॥ ૧૩૫ ॥

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્ધયિતુ-
મિચ્છતિ । નાસ્તિ શુદ્રતરસ્તસ્મા-
ત્સ નૃસંસતરો નરઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જે પારકા માંસે કરી પોતાના માંસને
વધારવા ઇચ્છેછે, તેનાથી વધારે કોઈ અ-
ધમ નથી, ને તે અતિ કૂર છે ॥ ૧૩૬ ॥

નહિ પ્રાણાત્પ્રિયતરં લોકે કિંચ ન વિદ્યતે ।
તસ્માદ્દયાં નરઃકુર્યાદ્ધ્યાત્મનિતથાપરે ૧૩૭

જગતમાં પ્રાણથી અધિક પ્રિય બીજું કંઈ
નથી, માટે મનુષ્યે પોતાની પેઠે બીજા
ઉપર દયા રાખવી ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રાણદાનાત્પરં દાનં ન ભૂતં ન ભ-
વિષ્યતિ । નહ્યાત્મનઃ પ્રિયતરં
કિંચિદસ્તીહ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રાણદાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ દાન થયું નથી
તેમ થશે પણ નહીં; કેમકે આ લોકમાં
આત્માથી અધિક પ્રિય બીજું કંઈ નથી
એ નિશ્ચય છે ॥ ૧૩૮ ॥

અનિષ્ઠં સર્વભૂતાનાં મરણં નામ
ભારત । મૃત્યુકાલે હિ ભૂતાનાં
સન્થો જાયતિ વેપથુઃ ॥ ૧૩૯ ॥

પ્રાણિમાત્રને મરણ અપ્રિય છે, કારણ
મરણ સમય તેમને તત્કાળ કંપ થા-
યછે, ॥ ૧૩૯ ॥

માટે પોતાના અદ્ય સુખ વાસ્તે નિરપરાધિ જીવોનું જીવન પર્વતનું સુખ તોડી
નાખવું, એના જેવું પાપાચરણ બીજું કંઈ નથી. વળી પ્રાણિયોની સર્વ જાતિમાં આ-
નંદ રહેલ છે, જેથી તેમને પણ મનુષ્યની પેઠે જીવવાની ઘણી હોંસ હોયછે; અને પો-
તાપોતાના કુટુંબમાં ઘણા સ્નેહ બંધાયછે, જેથી એક બીજાનો વિયોગ થતાં ભારે દુઃખ
થાયછે, જે પ્રત્યક્ષ આપણા અનુભવમાં આવેછે. કહિ એ નિરપરાધિ પ્રાણિયોની હિંસા
ન થાય તો, તેમની વસ્તિ ઘણી વધી જઈ મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પડે, એવો વિચાર
લાવી “ મનુષ્યના નિર્વાહ માટેજ પ્રાણિયોના શરીર સુખ્યલાં છે, ” એમ ધારી તેમની
હિંસા કરવી, એ મનુષ્ય જેવા વિવેકી પ્રાણીને સુહલ જાગતું નથી. કારણ નિરપરાધી
પશુઓની વૃદ્ધિ ન થવા દેવી, એ તો મનુષ્યના હાથમાં છે. કેમકે જ્યારે જરૂર ન

હોય ત્યારે તેમનાં જોડલાંને એકઠાં થવાનો યોગ થવા દેવો નહીં. વળી સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, જેની ઘણી વૃદ્ધિ થાય, તેનો પાછો ક્ષય પણ પોતાની મેજેજ થાયછે. તેપ્રમાણે વૃદ્ધિ પામેલા પશુ પક્ષિયોનો પણ સ્વભાવથીજ દુષ્કાળ વા રોગાદિ ઉત્પન્ન થઈ પાછો ક્ષય થાયછે; એટલે તે વધીને મનુષ્યને ખીડકારી થઈ પડતાં નથી. હજારો વર્ષથી જ્યાં હિંસા થતી નથી, ત્યાં હુમણાં પણ પશુપક્ષિયોની, મનુષ્યને ખીડા થઈ પડી હોય એવી ભીડ જોવામાં આવતી નથી ! કદી શરીરમાં બળ તથા વીર્ય વધારવા માટે માંસાહારની જરૂર છે, એવા વિચારથી પણ પ્રાણિયોની હિંસા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે ઘરમાં બેઝી રહેતાર માંસાહારી કરતાં મેહેનત કરી શરીરને કસનાર અન્નાહારીમાં વિશેષ બળ તથા વીર્ય જોવામાં આવેછે. એ ઉપરથી જણાયછે કે શરીરને કસવાથીજ બળ તથા વીર્યની પ્રાપ્તિ થાયછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

લાઘવં કર્મસામર્થ્યં વિભક્તવન-
ગાત્રતા । દોષક્ષયોઽપિવૃદ્ધિશ્ચ
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૧૪૦ ॥

કસરતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, અવયવોનું છુટા પડવું તથા દૃઢતા, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાયછે ॥ ૧૪૦ ॥

હવે સૂક્ષ્મ જંતુઓ કંઈ કામનાં નથી એવા વિચારથી તેમનો પણ નાશ કરેવા યોગ્ય નથી, કારણ તેઓને પણ પોતપોતાની જીંદગીનું મુખ હોયછે. જેથી તેમને સ્પર્શ કરતાંજ તેઓ મરવાના ભયને લીધે નાહાસ ભાગ કરેછે. માટે પ્રથમથીજ તેઓ જે રીતે ઉત્પન્ન ન થાય, તે રીતની મનુષ્યે સ્વચ્છતા રાખવી; અને ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેમને સ્થાનબ્રષ્ટ કરી દેવાં. પછી સ્વચ્છતા રાખેથી નવાં ઉત્પન્ન થશે નહિ. કદી પારકી વ્યથા ન બાળુનાર તે જંતુઓથી મનુષ્યને થોડી ખીડા થાય, તો તેને માટે તેમને દેહાંતની શિક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એવી શિક્ષા તો મનુષ્યના પ્રાણનો ઘાત કરે તેનેજ કરવી જોઈએ, એમ ન્યાય ભાસેછે. માટે તે અદ્ય ખીડકારી પ્રાણિયોને સ્થાનબ્રષ્ટ કરવા, એજ તેમણે કરેલા અપરાધની શિક્ષા યોગ્ય ભાસેછે. પછી તેમનો નાશ તો સ્વભાવથીજ થઈ જવાનો છે. અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિમાં પણ જીવન છે, તથાપિ તેમનો આહાર કરવામાં કાંઈ હિંસા થતી નથી. કેમકે સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયોની જ્ઞાન સંબંધી સ્થિતિમાં ઘણો અંતર છે. યદ્યપિ સ્થાવરજંગમાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં મનુષ્યની પેઠે જ્ઞાનની બગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ છે, તથાપિ તે મનુષ્યની અવસ્થાઓ કરતાં ઉત્તરોત્તર ન્યૂન શક્તિવાળી છે. જેમ કે મનુષ્યની બગૃત અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા કોઈ પણ પ્રાણિયોમાં દેખાતું નથી, પણ ઘણું કરી સ્વપ્ન અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા જંગમ પ્રાણિયોની બગૃત અવસ્થામાં અને સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવું જ્ઞાન સ્થાવર પ્રાણિયોની બગૃત અવસ્થામાં દેખાયછે. અર્થાત્ મનુષ્યની સ્વપ્ન અવસ્થા જેવી બીજા જંગમ પ્રાણિયોની બગૃત અવસ્થા તથા સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવી સ્થાવર પ્રાણિયોની બગૃત અવસ્થા હોયછે, ત્યારે તેમની બીજી અવસ્થા તો ત્રણીજ ન્યૂન શક્તિવાળી હોવી જોઈએ. મનુષ્યની સ્વપ્ન અવસ્થાની સ્મૃતિની

પેઠે બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થાની સ્મૃતિ ઘણા કાળ સ્થિર રહી શકતી નથી, માટે તે બન્ને અવસ્થાના જ્ઞાનને એક સરખાં ગણ્યાં છે. પણ જેમ સ્વપ્નમાં મનુષ્યને તે અવસ્થાનાં સુખદુઃખનું જ્ઞાન, જીવવાની ઈચ્છા તથા મરણનો ભય હોયછે, તેમ જંગમ પ્રાણિયોમાં પણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે; માટે તેમના દેહનો ઘાત કરવો, એ પ્રસિદ્ધપણે હિંસા સિદ્ધ થાયછે. પરંતુ સુષુપ્તિ અવસ્થાના મનુષ્યની પેઠે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોમાં જીવનની ક્રિયા ચાલુ રહેતાં સુખદુઃખનું જ્ઞાન, જીવવાની ઈચ્છા તથા મરણનો ભય પ્રસિદ્ધપણે જોવામાં આવતાં નથી, જેથી તેમના જ્ઞાનને મનુષ્યની સુષુપ્તિ અવસ્થાના જ્ઞાન જેવું ગણેલું છે; અને સુષુપ્તિમાંથી જેમ મનુષ્ય જાગૃત થાયછે, તેમ સ્થાવર પ્રાણિને જાગૃત થવાનો સંભવ નથી, માટે તેમનો આહાર કરવામાં કંઈ હિંસા ગણેલી નથી. વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં જંગમ પ્રાણિયોનું જીવન સ્થાવર તથા સ્થાવર પ્રાણિયોનું જંગમ પ્રાણિયો જીવન છે. કારણ અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિનાં શરીરમાં જે તત્ત્વો છે, તે જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરને તથા જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરમાં જે તત્ત્વો છે, તે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોનાં શરીરને પુષ્ટિ આપનારાં છે. તેથીજ અન્નાદિ વનસ્પતિના લક્ષણથી જંગમ પ્રાણિયો સુખે જીવી બગવાન થાયછે, ને જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરસંબંધી આતરથી અન્નાદિ વનસ્પતિ સારી રીતે ઉછરી દૃઢ થાયછે. એ રીતે બન્નેને પરસ્પર સંબંધ છે, ને જંગમનું જીવન સ્થાવર છે, માટે જેમ બંને તેમ અન્નાદિ વનસ્પતિની વૃદ્ધિ કરવી યોગ્ય છે. તૈત્તિરીયારણ્યકના ૮ મા તથા ૯ મા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

અન્નં ન નિન્ધાત્ । અન્નં बहु कुर्वीत ।
અન્નાદ્જૂતાનિ જાયંતે । જાતાન્યન્નેન
વર્ધન્તે । અન્નં હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠં ।
તસ્માત્સર્વોપધમુચ્યતે ॥ ૧૪૧ ॥

અન્નની નિંદા ન કરવી ને તેની વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું. અન્નથી પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થાયછે ને તેથીજ વૃદ્ધિ પામેછે. અન્નજ પ્રાણિયોથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું છે, માટે સર્વનું ઔપધ કેહેવાયછે ॥ ૧૪૧ ॥

માટે અન્નાદિ વનસ્પતિ જેમ ઘણી પાકે તેમ કરવું. કદિ તેના પાકને, દુષ્કાળ પડે એ રીતની હાનિનો સંભવ બીજા જીવજંતુઓથી થાય, તો તે જીવજંતુઓનો નાશ કરી પાકનું રક્ષણ કરવું, એ ન્યાય લાસેછે. કારણ અન્ન એ મુખ્યત્વે કરી મનુષ્યનું જીવન છે, ને મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિયોમાં ઉત્તમ છે, માટે તેના રક્ષણ પ્રત્યે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન પાઠાવ્યાડવું જોઈયે. વળી સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ લઈ કૂર પ્રાણિયો, જે મનુષ્ય તથા તેમના પશુઓના પ્રાણઘાત કરનારા છે, તેમનો નાશ કરવો, એ પણ ન્યાય લાસેછે. કેમકે એ કૂર પ્રાણિયો જો વૃદ્ધિ પામે, તો મનુષ્ય અને તેમના ઉપયોગી પશુઓને પૃથિવી ઉપર સુખે વસવા દે નહીં. આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃતે પ્રતિકૃતં કુર્યાદ્દિસને પ્રતિ-
હિંસનમ્ । તત્ર દોષો ન પતતિ
દુષ્ટે દુષ્ટવદાચરેત્ ॥ ૧૪૨ ॥

જે જેવું કરે તેની સામે તેવું કરવું ને મારે તેને મારવું, તેમાં દોષ લાગતો નથી; કેમકે દુષ્ટપ્રત્યે દુષ્ટની પેઠે આચરવું એ ન્યાય છે ॥ ૧૪૨ ॥

વળી શ્રીમદ્ભાગવતના સાતમા સ્કંધના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મોદેત સાધુરપિ વૃથિકસર્પહત્યા ॥૧૪૩॥ વીછી તથા સર્પાદિ કૂર પ્રાણિયોનો નાશ થવાથી સત્પુરૂષ પણ હર્ષ પામે છે ॥૧૪૩॥

એ રીતે ન્યાય અન્યાય વિચારી સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ અહિંસા ધર્મ પાળવો શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એ સર્વ ધર્માચરણમાં મુખ્ય છે. શ્રીમદ્ભાગવતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસા પરમો ધર્મસ્તથા હિંસા
પરો દમઃ । અહિંસા પરમં દાન-
મહિંસા પરમં તપઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અહિંસા એ ઉત્તમ ધર્મ, ઉત્તમ દમ, ઉ-
ત્તમ દાન તથા ઉત્તમ તપ છે ॥ ૧૪૪ ॥

સત્ય બોલવું તથા સત્ય આચરવું, એ ધર્મનું બીજું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે; પણ અસત્ય કોઈને પ્રિય નથી, માટે તેનો ત્યાગ કરી સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ સત્યનેજ અહણુ કરવું યોગ્ય છે, કલ્પત-
૩માં કહ્યું છે કે,

અસત્યમપ્રત્યયમૂલકારણં
કુવાસનાસગ્ર સમૃદ્ધિવારણમ્ ।
વિપાન્નિદાનં પરવંચનોર્જિતં
કૃતાપરાધં કૃતિભિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

બુદ્ધ બોલવું એ અવિશ્વાસનું મૂળ કારણ,
ખરાબ વાસનાનું સ્થાન, સમૃદ્ધિને અટ-
કાવનાર, વિપત્તિનું કારણ, પારકાને ઠગ-
વામાં શક્તિમાન અને અપરાધ કરાવનાર
છે, માટે વિદ્વાનોએ ત્યાગ કર્યું છે ॥ ૧૪૫ ॥

ચોરી ન કરવી, એ ધર્મનું ત્રીજું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈ પણ સ્ત્રી વા
પુરૂષને, જેના ઉપર તેની મમતા બંધાઈ હોય એવી વસ્તુનું, તેની મરજી ઉપરાંત હરણુ
થતાં કલેશ થાય છે. બીજાની સત્તા જેના ઉપર હોય એવી હરકોઈ પ્રકારની વસ્તુ,
તેના ઘણીની રજા મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગ માટે લેવી, તેને ચોરી કેહે છે. ચોરી
કરનારની પ્રતિષ્ઠા ગૃહસ્થોમાં ઘટે છે, ને તેનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી, જેથી પો-
તાનો નિર્વાહ ચલાવતાં તેને ઘણીજ અગવડ પડે છે. પરંતુ જેની નિષ્ઠા સ્વચ્છ હોય છે,
એવાનો સર્વ જન વિશ્વાસ કરે છે, ને તે પોતાનો નિર્વાહ ઘણી અચ્છી રીતે કરી શ-
કે છે. માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ પોતાની નિષ્ઠા ચોખ્ખી રાખી કોઈનું કંઈ હરણુ કરવું નહીં.

વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

માતૃવત્ પરદારાણિ પરદ્રવ્યાણિ
લોષ્ટવત્ । આત્મવત્ સર્વભૂતાનિ
વીક્ષંતે ધર્મબુદ્ધયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ધર્મ બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય, પારકી સ્ત્રીને
માતા સમાન, પારકા ધનને માટી સ-
માન, અને સર્વ પ્રાણિને પોતા સમાન
બુલે છે ॥ ૧૪૬ ॥

સ્વચ્છતા રાખવી, એ ધર્મનું ચોથું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે એ સર્વને ગમે છે, મલીનતા કોઈને ગમતી નથી. અજ્ઞાન બાળક પણ સ્વચ્છતા ઇચ્છે છે. શરીર સ્વચ્છ રાખેથી તથા સાદાં પણ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેથી અંકરણ પ્રસન્ન રહે છે, ને ઘણું કરી ત્વચ્ચાસંગ્રંથી રોગ થવાનો ભય રહેતો નથી. ગૃહસ્થોમાં જતાં લગ્ન થતી નથી, પણ સન્માનની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ રહે છે, ગૃહ તથા તેની આસપાસની જગ્યા, વાપરવા તથા પીવાનું જલ, ખાનપાનના પદાર્થ, હવા અને પેહેરવાનાં વસ્ત્ર, એ સર્વે સ્વચ્છ હોય તો ઘણું કરી નીરોગી રહેવાય છે. મલીનતા રાખનારને એથી ઉલટું થાય છે, માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ બધી રીતની સ્વચ્છતા રાખવી યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયો વશ્ય રાખવી એ ધર્મનું પાંચમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સર્વ જનને પોતા પ્રત્યે બીજાની ઇન્દ્રિયોનો પ્રકોપ રૂચતો નથી. ઇન્દ્રિયો એ પ્રકારની છે. કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય. જેવડે ક્રિયા થાય છે, તેને કર્મેન્દ્રિય કહે છે અને જેવડે જ્ઞાન થાય છે તેને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહે છે. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ, એ કર્મેન્દ્રિય છે, કેમકે વાણીથી શબ્દ બોલાય છે, હાથથી વસ્તુ ગ્રહણ કરાય છે, પગથી પંથ કરાય છે, ગુદાથી મળ ત્યજાય છે અને ઉપસ્થથી પ્રજોત્પત્તિ કરાય છે. તેમ કાન, ત્વચ્ચા, આંખ, જીભ તથા નાક, એ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે. કેમકે કાનથી શબ્દ સંભળાય છે, ત્વચ્ચાથી સ્પર્શ જણાય છે, આંખથી રૂપ જોવાય છે, જીભથી રસ ચખાય છે અને નાકથી ગંધ સુંઘાય છે. એ દશે ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખવી અર્થાત્ વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ થાય એ રીતે તેમને ઉપયોગ કરવો નહિ, તેને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કહે છે. એ ઇન્દ્રિયા એટલી તો બળવાન છે કે, પોતપોતાના વિષય પ્રત્યે મનને ખેંચી બંધાય છે. તે જો નિયમમાં રાખવાની ટેવ ન પાડી હોય તો મનને એટલું તો વિષયોમાં આસક્ત કરે છે કે, તે સારાસાર જાણવાનો વિવેક ભુલી જઈ મનુષ્યને મહા હાનિરૂપ ખાડામાં ઉતારી દે છે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન પીડયેદિન્દ્રિયાણિ ન ચૈતાન્યતિ-
લાલયેત્ । ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ
હરન્તિ પ્રસમં મનઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઇન્દ્રિયો બળવાન હોવાથી હઠાત્કારે કરી મનને વિષયોમાં ખેંચી બંધાય છે, માટે તેમને અતિ પીડવી નહીં તેમ અતિ બેહકાવવી પણ નહીં ॥ ૧૪૭ ॥

एणो गजः पतंगश्च भृंगो मीनस्तु पंचमः ।
शब्दस्पर्शरूपगंधरसैरेते हताः खलु १४८

કેમકે હરિણ, હસ્તિ, પતંગ, બ્રમર તથા પાંચમું મત્સ્ય, એ કુમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ અને રસે કરી નાશ પામે છે ૧૪૮

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી યોગ્ય છે. દાન આપવું, એ ધર્મનું છઠું સ્વાભાવિક સાધન છે; કેમકે, પોતા પ્રત્યે સર્વને એ પ્રિય છે. કંઈ પણ પ્રતિઉપકારની ઇચ્છા રાખ્યાવિના કોઈ પણ પ્રાણીને હરકોઈ પ્રકારની જરૂરિયાતની વસ્તુ, પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી મેળવી દેવી, તેને દાન કહે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે,

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેऽનુપ-
કારિણે । દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ
તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

વળી નિપ્પુશર્માયે કહેલ છે કે.

મરુસ્થલ્યાં યથા વૃષ્ટિઃ ક્ષુધાર્તે
ભોજનં તથા । દરિદ્રે દીયતે
દાનં સફલં પાણ્ડુનન્દન ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રાન્ધર કૌતેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે
ધનમ્ । વ્યાધિતસ્યૌષધં પથ્યં
નીરુજસ્ય કિર્માષધઃ ॥ ૧૫૧ ॥

તેમ આણકયનીનિમાં કહ્યું છે કે.

વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ વૃથા તૃપ્તેષુ
ભોજનમ્ । વૃથા દાનં ધનાઢ્યેષુ
વૃથા દીપો દિવાપિ ચ ॥ ૧૫૨ ॥

જલે તૈલં સ્વલે ગુહ્યં
પાત્રે દાનં મનાગપિ ।
પ્રાજ્ઞે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ
વિસ્તારં વસ્તુશક્તિઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જે કે સંસારમાં અનેક વસ્તુની ગરજ પડેછે, તથાચિ જૈનાં વિનાં ચાલેજ નહિ એવી ગરજ અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, ઔષધી, સ્થાન તથા વિદ્યાકળાની હોયછે, બુદ્ધિયાને અન્ન, તર્શ્યાને જળ, ઉધાડાને વસ્ત્ર, રોગીને ઔષધ, થાકેલાને સ્થાન તથા બાળકને વિદ્યાકળા આપવારૂપ દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અન્નથી શરીરનું પોષણ થાયછે, ને એ વિના જીવાતું નથી, એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે. માટે એની અત્યંત જરૂરછે, જેથી એનું દાન શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૬૭ મા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

અન્નાદ્વલં ચ તેજશ્ચ પ્રાણિનાં
વર્દ્ધતે સદા । અન્નદાનમતસ્ત-
સ્માચ્છ્રેષ્ઠમાહ પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

જેની પાસેથી પ્રતિઉપકાર મેળવવાની ક્ષિત્તા નથી એવા યોગ્યને, દેશ કાળ જોઈ દેવા લાયક જે દેવાય, તે સાત્ત્વિક દાન કહેવાયછે ॥ ૧૪૯ ॥

જેમ મારવાડમાં વૃષ્ટિ થવી તથા બુદ્ધિયાને ભોજન હેવું સફળ છે, તેમ દરિદ્રને જે દાન દેવાય, તે સફળ જાણવું ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રાને દાન આપી પોષણ કર, સમર્થને ધન મ આપ, કારણ રોગીને ઔષધ હિતરૂપ છે, પાણુ નીરોગીને ઔષધે કરી શું ? ॥ ૧૫૧ ॥

સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થવી, તૃપ્તને ભોજન હેવું, ધનવાનને દાન આપવું તથા દિવસે દિવસે કરવો, એ સર્વ વૃથા જાણવાં ॥ ૧૫૨ ॥

પણ જળમાં નાખેલું તેલ, દુર્જનને કહેલું ગુહ્ય, યોગ્યને આપેલું દાન, તથા બુદ્ધિમાનને શિખવેલું શાસ્ત્ર શોડું હોય, તા પણ વસ્તુ શક્તિવડે પોતાની મેળે વિસ્તારને પામેછે ॥ ૧૫૩ ॥

અન્નથી પ્રાણિયોનું બળ તથા તેજ સદા વધેછે, તેથી પ્રજાપતિયે અન્નદાન શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે ॥ ૧૫૪ ॥

માટે શક્તિમાન જનોએ ભુખ્યાને અન્ન મળે એ રીતના ધર્મની અન્નશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. તેમ પાણીવિના પણ જીવી શકાતું નથી, એ સર્વના જાણવામાં છે; જેથી એ પણ અત્યંત જરૂરની વસ્તુ હોવાથી એનું દાન પણ શ્રેષ્ઠ કહેવું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

પાનીયં પરમં દાનં દાનાનાં મનુ-
રબ્રવીત્ । તસ્માત્કૂપાંશ્ચ વાર્પીંશ્ચ
તદાગાનિ ચ खानयेत् ॥ ૧૫૫ ॥

મનુએ સર્વ પ્રકારનાં દાનમાં પાણીનું દાન
શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, માટે કુવા, પગથીઆણી વાવ
તથા તળાવ ખોદાવવાં ॥ ૧૫૫ ॥

અને જ્યાં જલસ્થાન ન હોય ત્યાં પાણી પાવાનાં પરબ બંધાવવાં. વળી જેમ ક્રુધા તથા તૃષ્ણાથી શરીરને બચાવવા માટે અન્ન તથા જળના આહારની જરૂર છે, તેમ શીતોષ્ણતાથી શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે તેને વસ્ત્રવટે ઢાંકવાની પણ જરૂર છે. ભુખ્યા તરફથી હજી મનુષ્યમાં ફરી શકાય છે, પણ ઉઘાડા અંગવાળાથી તો મુદલ ફરી શકાતું નથી. કેમકે તેમ કરતાં તે પશુ જેવો ઠરે છે, ને તેને અંટલી તો લજ્જા લાગે છે કે મરણથી પણ અધીક દુઃખ થાય છે, તેથી વસ્ત્રનું દાન પણ શ્રેષ્ઠ ગણવું છે. માટે શક્તિમાન જનોએ ઉઘાડાને વસ્ત્ર આપવાં યોગ્ય છે. ઐષધીની જરૂર તો અત્યંત જણાયેલી છે, કેમકે શરીર ઉત્પન્ન થતાંજ તેને નાનાપ્રકારના રોગ થવાનો સંભવ હોય છે. રોગ શરીરને પીરે છે, ને વધી જતાં તેનો નાશ કરે છે. માટે જેને રોગ થયો હોય, તેને પીડા થવા ઉપરાંત પ્રાણનો વિયોગ થવાનો ભય રહે છે. જેથી તે જેમ અને તેમ રોગથી તુરંત મુક્ત થવાને ઇચ્છે છે. તેવાં સમયમાં તેને ઐષધી આપી સારો કરવો, એ તેને મૃત્યુથી અભય આપ્યા સમાન છે, અને અભયદાન અતિશ્રેષ્ઠ કહેલ છે. વિ-
પ્રભુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ન ગોપ્રદાનં ન મહીપ્રદાનં ન ચાન્નદાનં
હિ તથા પ્રધાનમ્ । યથા વર્દંતીહ બુધાઃ
પ્રધાનં સર્વપ્રદાનેષ્વભયપ્રદાનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

આ લોકમાં પડિંતા સર્વ દાનમાં જે રીતે
અભયદાનને મુખ્ય ગણે છે. તે રીતે ગો-
દાન, ભૂમિદાન તથા અન્નદાનને મુખ્ય
ગણતા નથી ॥ ૧૫૬ ॥

તેથી ઐષધીનું દાન પર શ્રેષ્ઠ ગણવું છે. માટે સમર્થ જનોએ જેમાંથી ઐષધ મળે એવી ધર્મની ઐષધશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. વળી થાકેલાને આરામ લેવામાટે સ્થાનની કેટલી જરૂર પડે છે, એ યાત્રાળુ જનોના અનુભવમાં સારી રીતે આવે છે. કે-
મકે માર્ગનો થાક લાગ્યાથી અતિ કાયર થઈ જવાય છે, વિશ્રાંતિ લેવાની અત્યંત જરૂર પડે છે. તેવા સમયમાં તેમને ઉતરવા માટે સ્થાન આપવું, એ અતિ ઉત્તમ ક-
હેલું છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

જલાશયાશ્ચ વૃક્ષાશ્ચ વિશ્રામ-
ગૃહમધ્વનિ । સેતુઃ પ્રતિષ્ઠિતાં
યેન તેન સર્વં વસીકૃતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

જે વાવ આદિ જળ સ્થાન કરાવે, વૃક્ષો
રેપાવે અને ધર્મશાળા તથા પાજ બંધાવે
તેણે સર્વ વશ્ય કર્યું જાણવું ॥ ૧૫૭ ॥

વળી બાળકને વિદ્યા તથા કળા શિખવવાની તો ઘણીજ અગત્ય છે. કેમકે તેને લવિષ્યમાં પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી સુખી થવાનો સર્વ આધાર તે શિખવા ઉપર છે. કારણ સંસારમાં એવો કોઈ નથી જે સ્વાર્થવિના પ્રીતિ કરે. કહ્યું છે કે,

સ્વાર્થસ્તુ સર્વપ્રિયઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સ્વાર્થ સર્વને પ્રિય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૩૮ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન કશ્ચિત્કસ્યચિન્મિત્રં ન કશ્ચિત્કસ્ય-
ચિદ્રિપુઃ । અર્થતસ્તુ નિવર્ધ્યંતે મિત્રાણિ
રિપવસ્તથા ॥ ૧૫૯ ॥

કોઈ કોઈનો મિત્ર નથી તેમ કોઈ કોઈનો
શત્રુ નથી, પણ સ્વાર્થથીજ મિત્ર તથા
શત્રુ થાય છે ॥ ૧૫૯ ॥

માટે જેમાંથી કોઈનો સ્વાર્થ સરતો નથી, તેના ઉપર કોઈ પ્રીતિ કરતું નથી, જેથી તેનો નિર્વાહ ચાલી શકતો નથી. પણ જેમાંથી સ્વાર્થ સરે છે, એવી વિદ્યા તથા કળા શિખેલો પુરૂષ જનોના ઉપયોગમાં આવવાથી તેમને પ્રિય થઈ પડે છે, ને તેમની પાસેથી પોતાના શ્રમનો બદલો મેળવી સુખે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે છે. વિષ્ણુ-શર્માયે કહ્યું છે કે,

વિદ્યા દદાતિ વિનયં
વિનયાદ્યાતિ પાત્રતામ્ ।
પાત્રત્વાદ્દનમામોતિ
ધનાદ્ધર્મં તતઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

મનુષ્યને વિદ્યા વિનય આપે છે, ને વિન-
યથી તે વ્યવહારમાં પાત્ર અર્થાત્ લોકોના
વિશ્વાસને યોગ્ય થાય છે; જેથી ધન મેળવી
શકે છે અને ધનથી પરોપકાર થઈ શકે ને
તેથી અંતઃકરણને સુખ થાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અન્નદાનાત્પરં દાનં વિદ્યાદાનમતઃ
પરમ્ । અન્નેન ક્ષણિકા તૃપ્તિર્યાવ-
જ્ઞિવં તુ વિદ્યયા ॥ ૧૬૧ ॥

સર્વ દાનથી અન્નદાન શ્રેષ્ઠ છે ને વિદ્યા-
દાન તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે અન્ન વડે
ક્ષણિક પણ વિદ્યા વડે તો અવિત પર્યંત
તૃપ્તિ થાય છે ॥ ૧૬૧ ॥

તેથી વિદ્યા કળાનું દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે શકિતમાન જનોએ ધર્મીયે વિદ્યા તથા કળાની શાળાઓ સ્થાપવી યોગ્ય છે. એ રીતે અન્નથી તે વિદ્યા પર્યંતનાં સર્વ દાન એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે પ્રત્યેક અતિ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. એ સિવાય અશ-ક્યોને જે જે વસ્તુની ગરજ પડે તે તે વસ્તુ આપવારૂપ અનેક પ્રકારનાં દાન છે. એ સર્વ દાનમાંથી જે જે પોતાથી બની શકે તે તે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ આપવાં અવશ્ય છે. કેમકે વિષ્ણુશર્માયે કહેલ છે કે,

યસ્મિન્જીવતિ જીવન્તિ વહવઃ સ
તુ જીવતિ । કાકોપિ કિં ન કુ-
રુતે ચંચ્વા સ્વોદરપૂરણમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

જેના આશ્રયથી ઘણા જીવે છે, તેજ જીવે છે
એમ બાણવું; કારણ પોતાનું પેટ તો શું
કાગડો પણ આંચે કરી નથી ભરતો? ૧૬૨

પ્રાણિયો ઉપર દયા રાખવી, એ ધર્મનું સાતમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે પોતા પ્રત્યે સર્વ કોઈ બીજાની દયાનેજ ઇચ્છેછે. દયા રાખનારને સર્વ વશ થાયછે; ઘણું કરી તેનો કોઈ શત્રુ થતો નથી, જેથી તેને બીજાથી લય થવાનો સંભવ થોડો હોયછે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અભયં સર્વભૂતેભ્યો યો દદાતિ દયાપરઃ   જે દયાળુ મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિને અલય આપેછે, તેને પ્રાણિયો પણ અલય આપેછે, એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૧૬૩ ॥
અભયં તસ્ય ભૂતાનિ દદતીત્યનુશુશ્રુમ ૧૬૩

માટે પ્રાણિયોપર દયા રાખવી એ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાના-   જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને બહાલા છે, તેમજ પ્રાણિયોને પણ તેમના પ્રાણ બહાલા છે; તેથી પોતાની ઉપમાયે કરી સત્પુરૂષો પ્રાણિયોપર દયા કરેછે ॥ ૧૬૪ ॥
મપિ તે તથા ॥ આત્મૌપમ્યેન ભૂ-
તેષુ દયાં કુર્વતિ સાધવઃ ॥ ૧૬૪ ॥

માટે બધા સ્ત્રીપુરૂષોયે અંતઃકરણમાં સર્વ ઉપર દયા રાખવી, તેમનું પોતાથી ગાની શકે તે રીતે ન્યાયથી હરકોઈ પ્રકારનું ભવું કરવું, પણ બુરું કરવું નહીં. મનને નિયમમાં રાખવું, એ ધર્મનું આઠમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈને પણ પોતા પ્રત્યે બીજાનું કઠોર મન રચતું નથી. ઇન્દ્રિયો વડે વિષયો પ્રત્યે ખેંચાતા મનને શકવું તથા વિવેક વિચારી તેને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ દુર્યુણોથી દૂર રાખવું, તેને મનનું દમન કહેછે. જેનું મન શાંત હોયછે તેના પ્રત્યે ઘણું કરી સર્વ પ્રેમ રાખેછે; ને સ્વભાવથીજ તેનો કોઈ દ્રોહી થતો નથી. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૬૦ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

દમસ્તેજો વર્ધયતિ પવિત્રશ્ચ   દમ તેજને વધારેછે ને અતિ પવિત્ર છે,
દમઃ પરઃ । વિપાપ્મા તેજસા   અને પાપ રહિત તથા તેજેયુક્ત પુરૂષ
યુક્તઃ પુરુષો વિંદતે મહત્ ॥ ૧૬૫ ॥   મહત્તાને પામેછે ॥ ૧૬૫ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ રીતની હાનિ થાય એ રીતે મનનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ક્ષમા રાખવી એ ધર્મનું નવમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સૌ કોઈ પોતાપ્રત્યે બીજાની ક્ષમાનેજ ઇચ્છેછે. ક્ષમા રાખનાર સર્વને પ્રિય થાયછે, ને તેનો અપરાધ કરનાર પોતેજ પશ્ચાત્તાપને પામેછે. કહ્યું છે કે,

નરસ્યાભરણં રૂપં રૂપસ્યાભરણં   નરનું ભૂષણ રૂપ, રૂપનું ભૂષણ ગુણ, ગુ-
ગુણઃ । ગુણસ્યાભરણં જ્ઞાનં   ણનું ભૂષણ જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું ભૂષણ ક્ષ-
જ્ઞાનસ્યાભરણં ક્ષમા ॥ ૧૬૬ ॥   મા છે ॥ ૧૬૬ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગ તથા વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

ક્ષમા બલમશક્તાનાં શક્તાનાં ભૂષણ
ક્ષમા । ક્ષમા વશીકૃતિલોકે ક્ષમ-
યા કિં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૧૬૭ ॥

જગતમાં ક્ષમા અશક્તાનું બળ, શક્તિ-
માનનું ભૂષણ તથા વશીકરણ છે; માટે
તેનાથી શું સિદ્ધ થતું નથી ! ॥ ૧૬૭ ॥

અબુદ્દિમાશ્રિતાનાં તુ ક્ષંતવ્યમપ-
રાધિનામ્ । ન હિ સર્વત્ર પાણ્ડિત્યં
મુલમં પુરુષેણ વૈ ॥ ૧૬૮ ॥

સમજ વિનાના અપરાધિયોનો અપરાધ
ક્ષમા કરવો, કેમકે પુરુષને સર્વ વિષયમાં
પંડિતપણું મુલ્ય નથી ॥ ૧૬૮ ॥

પૂર્વોપકારી યસ્તે સ્યાદપરાધે
ગરીયસિ । ઉપકારેણ તત્તસ્ય
ક્ષંતવ્યમપરાધિનઃ ॥ ૧૬૯ ॥

જેણે પૂર્વે તારો ઉપકાર કર્યો હોય, તે
કદી મોહોટો અપરાધ કરે, તો તેના ઉ-
પકારને યાદ કરી તેનો અપરાધ ક્ષમા
કરવા ॥ ૧૬૯ ॥

માટે સર્વ શ્રીપુરુષોએ વિવેક વિચારી ક્ષમા રાખવી યોગ્ય છે. સુષ્ટિમાં એવા
નિયમ છે કે, હરકોઈ કાર્ય થાય તો તેનું પ્રતિકાર્ય થવું જોઈએ. જેથી બિબનું પ્રતિબિબ,
આઘાતનો પ્રત્યાઘાત અને ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ થાય છે. એજ રીતે આચરણનું પણ
પ્રત્યાચરણ થાય છે. જેમ કે આપણે કોઈના ઉપર ક્રોધ કરીએ, તો તે આપણા ઉપર
ક્રોધ કરે છે. દુકામાં જેવું આપણું તેના પ્રત્યે આચરિએ તેવું તે આપણા પ્રત્યે આચ-
રે છે. અજ્ઞાન બાળક તથા પશુ પણ પ્રેમ કરીએ તો પ્રેમ ને ક્રોધ કરીએ તો ક્રોધ કરે છે.
જેમ બાળક હસીને પ્રેમ તથા રડીને ક્રોધ દેખાડે છે, તેમ પશુ પુછડું હલાવી, પાંસે
આવી ચાટી તથા મસ્તક ધરીને પ્રેમ તથા સામે ધુરડીને ક્રોધ દેખાડે છે. માટે વિવેક
વિચારી મન, વાણી તથા કર્મ કરી સૌપ્રત્યે રૂઢી રીતે આચરવું, જેથી કોઈને તેમ
પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતાં ઉલટો લાભ થાય છે. કોઈનું પણ કોઈ પ્રકારનું
અન્યાયથી અહિત કરવું એ પાપ, અને ન્યાયથી હિત કરવું એ પુણ્ય કેહેવાય છે.
ધર્મનાં અહિંસાદિ નવ સાધન આચરવાથી પ્રાણિઓનું હિત થાય છે, માટે એ પુણ્ય
અને એથી ઉલટાં હિંસાદિ આચરતાં અહિત થાય છે, માટે એ પાપ સમજવાં. શુકની-
તિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

હિંસાસ્તંયાન્યથા કામં પૈશૂન્યં પરુ-
પાનૃતે । સંભિન્નાલાપવ્યાપાદર્મભિ-
ધ્યા દગ્ધિપર્યયમ્ । પાપં કર્મેતિ
દશધા કાયવાઙ્માનસૈસ્ત્યજેત્ ॥ ૧૭૦ ॥

હિંસા, ચોરી તથા અગમ્ય ગમન એ ત્રણ
ક્રોધિક, ચાડી, કટોક ભાષણ; બુદ્ધિ બોલવું
તથા યથેચ્છ લવલવાટ એ ચાર વાચિક
અને પારકા દ્રોહનું ચિંતન, પરધનની
દગ્ધા, તથા દંધિરમાં અનાસ્તા એ ત્રણ
માનસિક મળી દશ પ્રકારનાં પાપ શરીર,
વાણી તથા મને કરી ત્યાગ કરવાં ॥ ૧૭૦ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ હિંસાદિ અધર્મનો ત્યાગ કરી અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કરવું યોગ્ય છે. એમ કરવામાં કદિ અનાદર આવે તો પોતાની ઉપમાએ જોવું, જેથી અનાદર મટી જઈ ધર્માચરણમાં પ્રીતિ થાય છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૩ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યાશ્વાને ચ દાને ચ
સુखदुःखे प्रियाप्रिये ।
आत्मौपम्येन पुरुषः
प्रमाणमधिगच्छति ॥ ૧૭૧ ॥

બીજાને તિરસ્કાર કરવામાં, દાન અપાવામાં સુખ દુઃખ દેવામાં તથા પ્રિય અપ્રિય કરવામાં કેવું લાગે છે, તેનું પ્રમાણ, મનુષ્ય પોતાની ઉપમા વડે કરી શકે છે ॥ ૧૭૧ ॥

એ અહિંસાદિ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન, બાળકથી તે વૃદ્ધ પર્યંત સર્વ સ્ત્રીપુરુષને આચરવામાં સાધારણ હોવાથી સામાન્ય ધર્મ કહેવાય છે. એ ઉપરાંત સ્ત્રી તથા પુરુષ જાતિયે પોતાના હરકોઈ પ્રકારના સત્સંબંધમાં આવનાર સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ સંબંધી જે વિવેક છે, તેને વિશેષધર્મ કહે છે. પ્રથમ લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પર પ્રીતિથી રહેવું, વિષે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૬ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदाम-
रणांतिकः । एष धर्मः समासेन
ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ ૧૭૨

મરતાં સુધી સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પર ભાવ ચાહુ રહે, એજ તેમનો સંક્ષેપથી પરમ ધર્મ જાણવો ॥ ૧૭૨ ॥

तथा नित्यं यतयातां स्त्रीपुंसौ तु
कृतक्रियौ । यथा नाभिचरेतां तां
वियुक्तावितरेतरम् ॥ ૧૭૩ ॥

માટે પરણેલાં સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાંએ, એક બીજાથી જુદાં પડતાં પાણ, જેમ પરસ્પરે અભાવ ન આવ, તેવી રીતે સદા યજ્ઞ કરવો ॥ ૧૭૩ ॥

प्रजानार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं
च मानवाः । तस्मात्साधारणो
धर्मः श्रुतौ पत्न्यां सहोदितः ॥ ૧૭૪ ॥

ગર્ભધારણ કરવા સાડ સ્ત્રિયોને અને ગર્ભધાન કરવા સાડ પુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યાં છે; માટે વેદમાં સાધારણ ધર્મકાર્ય પતિયે પત્નિ સહિત કરવા કહેલ છે ॥ ૧૭૪ ॥

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या
तथैव च यस्मिन्नेव कुले नित्यं
कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ૧૭૫ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરુષ અને પુરુષથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ રહે છે અર્થાત્ બન્નેને પરસ્પરે પ્રીતિ હોય છે, તે કુળનું સદા કલ્યાણજ થાય છે ॥ ૧૭૫ ॥

માટે વેદવ્યાસે કહ્યું છે કે,

सम्यक्धर्मार्थकामेषु दंपतीभ्यामहर्निशम् ।
एकचित्ततयाभाव्यंसमानव्रतवृत्तितः ॥ १७६ ॥

સારી રીતે ધર્મ, અર્થ તથા કામ સંપા-
દન કરવામાં સ્ત્રીપુરૂષે નિરંતર સમાનવ્ર-
તથી એક ચિત્તે વર્તવું ॥ ૧૭૬ ॥

હવે સ્ત્રીઓએ સદા પોતાના સત્સંબંધી પુરૂષોના રક્ષણમાં રહેવું, કદી સ્વતંત્ર રહેવું નહીં; કારણ તેમનામાં પુરૂષ જાતિ કરતાં સ્વભાવથીજ તન તથા મનનું બળ ઓછું હોયછે. તેથી તેઓ જે સ્વતંત્રપણે રહે, તો કપટી પુરૂષો તેમને લોભાવી પોતાના ક્રાંદામાં ફસાવી દે. જેથી તેમનું શિયળ લંગ થાય, ને તેઓ મોટા અપયશને પામી સંસારમાં પ્રતિષ્ઠાથી રહી શકે નહીં. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वा-
पि योषिता । न स्वातंत्र्येण कर्त-
व्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १७७ ॥

બાળક, બુવાન વા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પણ ગૃ-
હને વિષે ભર્તાદિ વડીલોને પૂછ્યા વગર
કંઈ પણ કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરવું નહીં ॥ ૧૭૭ ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य
यौवने । पुत्राणां भर्तरि प्रेतो न
भजेत्स्त्री स्वतंत्रताम् ॥ १७८ ॥

સ્ત્રીઓ બાળપણમાં માતાપિતાને, યુવાવ-
સ્થામાં પતિને અને કદી પતિ મરણ
પામે તો પુત્રને વશ રહેવું, પણ ક્યારેય
સ્વતંત્રપણે રહેવું નહીં ॥ ૧૭૮ ॥

એ રીતે પોતાના સત્સંબંધિયોના સ્વાધીનમાં રહી સ્ત્રીઓએ નિત્ય ગૃહ સંબંધી સર્વ કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેવું, આગસ્ય રાખી પડી રહેવું નહિ. કેમકે તેમ કરેથી કામ બ-
ગડેછે, સર્વને અપ્રિય થવાયછે, શરીર જડ થાયછે, ને આધેલું બરાબર પચતું નથી. જેથી બળ ઘટેછે, ને તુરત રોગ થવાનો સંભવ રહેછે. પણ એથી ઉલટું કામમાં તત્પર રહેવાથી કામ સાફ થાયછે, સર્વને પ્રિય થવાયછે, શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવેછે, ને આધેલું તુરત પચી જાયછે. જેથી બળ વધેછે. ને રોગ થવાનો સંભવ થોડો રહેછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

व्यायामदृढगात्राणां
व्याधिनैवोपजायते ॥ १७९ ॥

મહેનતથી દૃઢ કરેલા શરીરવાળાને ઘણું
કરી રોગ થતો નથી ॥ ૧૭૯ ॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષશરીર કરતાં સ્ત્રીશરીર દુર્બળ સૂજાયેલું છે, જેથી પુરૂષમાં જે-
ટલું તન તથા મનનું બળ હોયછે, તેટલું સ્ત્રીમાં હોતું નથી. માટે અનાદિ કાળથી
ઓવી સમજૂત થયેલી દીસેછે કે, પોતાના તથા કુટુંબના ભરણપોષણ માટે સ્ત્રીએ ઘરનું
તથા પુરૂષે બહારનું કાર્ય કરવું. પણ ન આલતાં સ્ત્રીએ બહારનું તથા પુરૂષે ઘરનું પણ
કરવું. સ્ત્રીઓએ શું શું કર્તવ્ય છે તેવિષે ઋગ્વેદના અષ્ટક ૮ ના અધ્યાય ત્રીજામાં સ્ત્રીને
આજ્ઞા કરેલ છે કે,

સમ્રાજ્ઞી શ્વશુરે ભવ સમ્રાજ્ઞી
શ્વશ્ર્વાં ભવ । નનાંદરિ સમ્રા-
જ્ઞી ભવ સમ્રાજ્ઞી અધિ દેવૃષુ ॥ ૧૮૦ ॥

સાસુ, સસરા, નણુંદ તથા દેવરાદિવિષે
ઘટતાં આચરણથી તેમને વશ કરનારી
થા ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પત્યુઃ પૂર્વે સમુત્થાય દેહશુદ્ધિ
વિધાય ચ । ઉત્થાપ્ય શયની-
યાનિ કૃત્વા વેશ્મવિશોધનમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

સ્ત્રિયે પતિની પેહેલાં ઉઠી, દાતણપાણી
કરી, ખુબ ધોઈ, પથારી ઉપાડી, ઘરને
ઝાડી, સાફ કરી ॥ ૧૮૧ ॥

માહાનસસ્થપાત્રાણિ બહિઃ પ્રક્ષાલ્ય
સર્વશઃ । મૃજિસ્તુ શોધયેચ્છુર્ણી ત-
ત્રાગ્નિં સેન્ધનં ન્યસેત્ ॥ ૧૮૨ ॥

તથા રસોડાનાં બધાં વાસણુ ઘરની બા-
હોર સારી રીતે માંજી, માટીવડે ચુલાને
લીપવો ને તેમાં રસોઈ માટે કાષ્ટ સહિત
અગ્નિ મૂકવો ॥ ૧૮૨ ॥

સ્મૃત્વા નિયોગપાત્રાણિ
રસાન્નદ્રવિણાનિ ચ ।
કૃતપૂર્વાહ્નિકાર્યેયં
શ્વશુરાવભિવાદયેત્ ॥ ૧૮૩ ॥

પછી ગૃહમાં વાપરવાનાં બીજાં વાસણુ,
ઘી, તેલ વિગેરે રસ, ધાન્ય તથા નિત્ય
ખર્ચ માટેના પૈસા તપાસવા. એ રીતે
સવારનું કામ કરી, નાહી ધોઈ સ્વચ્છ
થઈને, તેણે સાસુ તથા સસરાને પગે
લાગવું ॥ ૧૮૩ ॥

તામ્યાં ભર્ત્રા પિતૃમ્યાં વા ભ્રાતૃ-
માતુલબાન્ધવૈઃ । વસ્ત્રાલંકારરત્ના-
નિ પ્રદક્ષાન્યેવ ધારયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

પછી તેમણે, સ્વામિયે, માતાપિતાયે, અને
ભાઈ, મામા તથા સંબંધિયોયે આપેલાં વસ્ત્ર,
અલંકાર તથા રત્ન ધારણ કરવાં ॥ ૧૮૪ ॥

મનોવાકર્મભિઃ શુદ્ધા પતિદેશાનુ-
વર્તિની । છાયેવાનુગતા સ્વચ્છા
સલ્લેખ હિતકર્મસુ । દાસીવ દિષ્ટકા-
ર્યેષુ માર્યા મર્તુઃ સદા ભવેત્ ॥ ૧૮૫ ॥

અને સદા મન, વાણી તથા કર્મે કરી શુદ્ધ,
પતિની આજ્ઞા પાલનારી, તેને છાયાની
પેઠે અનુસરનારી, સ્વચ્છ, તેનાં હિત કાર-
્યમાં મિત્રસમાન તથા હુકમ ઉઠાવવામાં
દાસી સમાન થવું ॥ ૧૮૫ ॥

તતોઽન્નસાધનં કૃત્વા પતયે વિ-
નિવેશ સા । વૈશ્વદેવોદૃતૈરશ્નૈ-
ર્મોજનીયાંશ્ચ મોજયેત્ ॥ ૧૮૬ ॥

પછી રસોઈ તૈયાર કરી, પતિને કહી,
તેણે કરેલી પરમેશ્વરની પ્રાર્થનાવડે પ-
વિત્ર કરેલાં અન્ને કરી સસરાદિને જ-
માડવા ॥ ૧૮૬ ॥

પતિં ચ તદનુજ્ઞાતા
શિષ્ટમન્નાદ્યમાત્મના ।
શુક્ત્વા નયેદહઃશેષં
સદાયવ્યયચિન્તયા ॥ ૧૮૭ ॥

અને પતિને પશુ જમાડી તેની રજા લઈ
બાકી રહેલાં અન્નમાંથી પોતે ભોજન કરી
ત્રીજો પોહોર, ઘરમાં બેઠતી વસ્તુ સ્વચ્છ
કરવા તથા તેની આવક અર્ચનો વિચાર
કરવામાં કહાડવો ॥ ૧૮૭ ॥

પુનઃ સાયં પુનઃ પ્રાતર્ગૃહશુદ્ધિ
વિધાય ચ । કૃતાન્નસાધના
સાધ્વી સમૃત્યં ભોજયેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

એ રીતે રૂડી સ્ત્રીએ ફરી સાંજ તથા સ-
વારે નિત્ય ગૃહને શુદ્ધ કરી, રસોઈ તૈયાર
કરીને સસરાદિ સહિત પોતાના પતિને
જમાડવો ॥ ૧૮૮ ॥

નાતિવૃત્તા સ્વયં શુક્ત્વા ગૃહનીતિં
વિધાય ચ । આસ્તૃત્ય સાધુ શય-
નં તતઃ પરિચરેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

અને રાત્રિયે પોતે રૂચી પ્રભાણુ જમી,
ગૃહનું બાકી રહેલું કામ કરી તથા સારી
રીતે શય્યા બીછાવીને, પતિની સેવામાં
હાજર થવું ॥ ૧૮૯ ॥

શુભે પત્યૌ તદધ્યાસ્ય સ્વયં તદ્વત-
માનસા । અનગ્રા ચાપ્રમત્તા ચ
નિષ્કામા ચ જિતેન્દ્રિયા ॥ ૧૯૦ ॥

અને પતિ નિદ્રાવશ થાય ત્યારે તેમાં મન
રાખી તેજ શય્યા ઉપર નિષ્કામ તથા
જીતેન્દ્રિય થઈ, સાવધાન રહી વસ્ત્રે સ-
હિત સુવું ॥ ૧૯૦ ॥

નોૈૈર્વદેન્ન પુરુષં
ન વદ્વાહુતિમપ્રિયમ્ ।
ન કેનચિચ્ચ વિવદે-
દપ્રલાપવિવાદિની ॥
ન चास्य व्ययशीला स्या-
न्न धर्मार्थविरोधिनी ॥ १९१ ॥

તેણે ઉંચે સ્વરે, કઠોર, અગ્રિય તથા બહુ
જેમાં બોલાવવું હોયછે એવું વાક્ય બો-
લવું નહિ, કોઈ સાથે વાદ કરવો નહિ,
ને વાદ કરતાં કદી અનર્થરૂપ વચન બો-
લવું નહિ; વળી પતિને ઘણું અર્થ કરાવ-
નાર તથા તેના ધર્મ, અર્થ સંપાદન કર-
વામાં વિરોધી થવું નહીં ॥ ૧૯૧ ॥

પ્રમાદોન્માદરોપેર્ધ્યા વચનાન્યતિનિ-
ન્દિતામ્ । પૈશૂન્યાહિંસાવિષયા મો-
હાહંકારદર્પતામ્ । નાસ્તિક્યસાહસ-
સ્તેયદંભાન્ સાધ્વી વિવર્જયેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

અને ગાફલતા, ને અવિવેક, ક્રોધ તથા
અદેખાઈનાં વચન, અતિ નિદિત એવાં
ચાડી, હિંસા, વિષયમાં મોહ, અહંકાર,
પોતાની બકાઈ, ધન્યરમાં અનાસ્તા, સા-
હસ, ચોરી અને દંભનો ત્યાગ કરવો ॥ ૧૯૨ ॥

ઋષિપણ્યાદિ પુદ્ગલ્યે ભવેયુસ્તાઃ
પ્રસાધિકાઃ । સંગીતૈર્મધુરાલાપૈઃ
સ્વાયત્તસ્તુ પતિર્યથા ॥ ૧૯૩ ॥

વળી સ્ત્રીયેએ ખેતી તથા વ્યાપારાદિ પુરૂષ
કૃત્યમાં સહાયકારી થવું, અને સંગીત તથા
મધુર લાપણું કરી જેમ પોતાનો પતિ
વશ થાય, તે રીતે આચરવું ॥ ૧૯૩ ॥

મંડનં વર્જયેન્નિત્યં તથા પ્રોષિતમર્તૃકા । ધારયેન્મંગલાર્થાનિ કિંચિદાભરણાનિ ચ । દેવતારાધનપરાતિષ્ઠેઋતૃહિતે રતા ॥ ૧૯૪ ॥

અને જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે સ્ત્રીએ વિશેષ ઘરેણાં પેહેરવાં નહિ, પણ માત્ર સૌભાગ્ય બતાવનાર આભરણ ધારણ કરવાં, ને ધણીના હિતમાં પ્રીતિ રાખી દેવના આરાધનમાં તત્પર રહેવું ॥ ૧૯૪ ॥

નાસ્તિ ભર્તૃસમો નાથો નાસ્તિ ભર્તૃસમં સુખમ્ । વિસૃજ્ય ધન-સર્વસ્વં ભર્તા વૈ શરણં સ્ત્રિયાઃ ॥ ૧૯૫ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિ સમાન કોઈ પાલનાર તથા બીજું સુખ નથી, માટે ધનાદિ સર્વ વસ્તુ જતાં પણ તેજ આશ્રય છે ॥ ૧૯૫ ॥

મિતં દદાતિ હિ પિતા
મિતં ભ્રાતા મિતં સુતઃ ।
અમિતસ્ય પ્રદાતારં
ભર્તારં કા ન પૂજયેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

વળી સ્ત્રીને પિતા, ભાઈ તથા પુત્ર ગણ-તીથી આપનારા છે, માટે ગણતી વિના સર્વસ્વ આપનાર પતિની સેવા કંઈ સ્ત્રી ન કરે! “અર્થાત્ બધી સ્ત્રીએ પતિની સેવા કરવી જરૂર છે” ॥ ૧૯૬ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા તથા નવમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પિત્રા ભર્ત્રા સુતૈર્વાપિ
નેચ્છેદ્વિરહમાત્મનઃ ।
एषां हि विरहेण स्त्री
गर्ह्य कुर्यादुभे कुले ॥ ૧૯૭ ॥

સ્ત્રીએ માતા, પિતા, પતિ અથવા પુત્રોથી છોટે રહેવાની કદી ઇચ્છા કરવી નહીં; કેમકે એમના વિયોગથી એકલી હોવાને લીધે સારી સ્ત્રી પણ પોતાના પિતા તથા પતિના કુળને નિંદાવેછે ॥ ૧૯૭ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं
जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव
जीवेच्छिलैरर्गहितैः ॥ ૧૯૮ ॥

અને ભરણપોષણનો બંદોબસ્ત કરી પતિ પરદેશ જાય ત્યારે શરીરશૃંગારાદિ છોડી નિયમથી રહેવું, ને કદી પોષણની ગોઠવણ કર્યા વગર પતિ ગયો હોય, તો જેથી નિંદા ન થાય એવી કારીગરીનો ધંધો કરી જીવવું ॥ ૧૯૮ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

क्रीडां शरीरसंस्कारं
समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परगृहे यानं
त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥ ૧૯૯ ॥

જે સ્ત્રીનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેણે રમત, શરીરશૃંગાર, માણસોના મેલાવડાની ધામધૂમ જોવી, અતિ હાસ્ય તથા પારકે ઘેર જવું, એટલાં વાનાં ત્યાગ કરવાં ॥ ૧૯૯ ॥

એ રીતે સદા વર્તતાં તથા ગૃહકાર્ય કરતાં સ્ત્રિયે પોતાના સ્વામીને પ્રસન્ન રાખવો. કદિ શ્રીમંતાઈ હોય ને ગૃહકાર્ય ચાકરોથી થતાં હોય, તથાપિ પોતાનું શરીર કસાય તે રીતે સ્ત્રિયે, તે કાર્યો યથાર્થ થાયછે કે નહિ, તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી. પણ પોતાના પતિ સંબંધી કાર્ય તો સ્ત્રિયે પોતેજ કરી તેને પ્રસન્ન કરવો, કોઈ રીતે પણ તેને અપ્રસન્ન થવા દેવો નહિ. કારણ સ્ત્રીનાં સર્વ સુખનો આધાર તેનો સ્વામિ છે, જેથી તેણે પતિના સુખે સુખ તથા પતિના દુઃખે દુઃખ માનવું યોગ્ય છે. સર્વ સંબંધમાં પતિ પત્નિનો સંબંધ અતિ નિકટનો છે, જેથી પત્નિના સુખદુઃખની લાગણી જેટલી તેના પતિને થાયછે, તેટલી બીજાને થતી નથી, અને પતિ જેટલો પત્નિના કલ્યાણમાં તત્પર રહેછે, તેટલો બીજો કોઈ રહેતો નથી. એવા પતિની સેવા કરવી એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૪૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુસ્વભાવા સુવચના
સુવૃત્તા સુસ્વદર્શના ।
અનન્યચિત્તા સુમુખી
મર્તુઃ સા ધર્મચારિણી ॥ ૨૦૦ ॥

જે સ્ત્રી પતિ પ્રત્યે સારા સ્વભાવવાળી,
મધુર બોલનારી, રૂડાં આચરણવાળી, સુ-
ખરૂપ દેખાવવાળી, પતિમાંજ ચિત્ત રા-
ખનારી તથા પ્રસન્ન સુખવાળી હોય, તે
ધર્મચારિણી બાણવી ॥ ૨૦૦ ॥

પરુષાણ્યપિ ચોક્તા યા દૃષ્ટા
દુષ્ટેન ચક્ષુષા । સુપ્રસન્નમુખી
મર્તુર્યા નારી સા પતિવ્રતા ॥ ૨૦૧ ॥

પતિયે કઠોર વચન કહ્યાં હોય, તથા ક્રોધ-
દષ્ટિયે બેયું હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે જે
નારી સારી રીતે પ્રસન્ન સુખવાળી રહે,
તે પતિવ્રતા કેહેવાયછે ॥ ૨૦૧ ॥

શુશ્રૂષાં પરિચર્યાં ચ કરોત્યાવિ-
મનાઃ સદા । સુપ્રતીતા વિની-
તા ચ સા નારી ધર્મભાગિની ॥ ૨૦૨ ॥

જે સ્ત્રી પ્રસન્ન મને કરી નિરંતર ધણીની
સેવા ચાકરી કરે, મર્યાદામાં રહે અને વિ-
નય રાખે તે ધર્મિષ્ઠ બાણવી ॥ ૨૦૨ ॥

પતિર્હિ દેવો નારીણાં પતિર્વન્ધુઃ
પતિર્ગતિઃ । પત્યા સમા ગતિના-
સ્તિ દૈવતં વા યથા પતિઃ ॥ ૨૦૩ ॥

કારણ સ્ત્રીઓને પતિજ દેવ, સ્નેહિ તથા
ગતિ છે, ને તેના સમાન કોઈ બીજું ગતિ
તથા દૈવત નથી ॥ ૨૦૩ ॥

શ્વશ્રૂશ્વશુરયોઃ પાર્દાં જોષયંતી
ગુણાન્વિતા । માતાપિતૃપરા-
નિત્યં યા નારી સા તપોધના ॥ ૨૦૪ ॥

વળી જે શુણવાન સ્ત્રી નિત્ય સાસુ સસ-
રાનાં ચરણ સેવે અને માતાપિતાની ભ-
ક્તિમાં તત્પર રહે, તેને પરમ તપસ્વિની
બાણવી ॥ ૨૦૪ ॥

તેમ મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહેલ છે કે,

નેક્ષેત્ પતિં ક્રૂરદૃષ્ટ્યા શ્રાવયેન્નૈવ
દુર્વચઃ । નામિયં મનસા વાપિ
ચરેત્પત્યુઃ પતિવ્રતા ॥ ૨૦૫ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રિયે પતિને ક્રૂર દૃષ્ટિયે જોવો
નહિ, તેને ખરાબ વચ્ચેનું સંભળાવવાં
નહિ અને મનથી પણ તેનું અપ્રિય કરવું
નહી ॥ ૨૦૫ ॥

વળી શાસ્ત્રધરકૃત નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

કાર્યેષુ મંત્રી કરણેષુ દાસી
ભોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રંભા ।
ધર્માનુકૂલા ક્ષમયા ધરિત્રી ॥
ષાઢગુણ્યમેતદ્ધિ પતિવ્રતાનામ્ ॥ ૨૦૬ ॥

સ્ત્રિયે, પતિને કાર્ય કરવામાં સલાહ આપ-
નાર મંત્રી જેવી, કામ કરવામાં દાસી
સરખી, જમાડવામાં ચાંડ રાખનાર માતા
સમાન, શયનને વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કર-
નારી રંભા સરખી, ધર્મકાર્યમાં અનુકૂળ,
અને ક્ષમા કરવામાં પૃથ્વી સમાન થવું;
એ પતિવ્રતાના છ ગુણ છે ॥ ૨૦૬ ॥

અભ્યુત્થાનમુપાગતે ગૃહપતૌ તદ્ગ્રાષણે
નમ્રતા તત્પાદાર્પિતદૃષ્ટિરાસનવિશ્નિ-
સ્તસ્યોપચર્યા સ્વયમ્ । સુપ્તે તત્ર શ-
ચીત તત્પ્રથમતો જહાશ્ચ શય્યામિતિ
પ્રાચ્યૈઃ પુત્રિ નિવેદિતઃ કુલવધૂસિ-
દ્ધાંતધર્માગમઃ ॥ ૨૦૭ ॥

વળી સ્ત્રિયે, પતિ ઘરમાં આવે ત્યારે ઉઠી
ઉભાં થવું, તેની સાથે ભાષણ કરવામાં
નમ્રતા રાખવી, તેનાં ચરણમાં દૃષ્ટિ રાખી
આસન આપવું, તેની સેવામાં પોતે હા-
જર રહેવું, તેના સુતા પછી સુવું અને
તેની પેહેલાં ઉઠવું, એ હે પુત્રી, પ્રાચી-
ન પુરૂષોએ કુળવાન સ્ત્રીના ધર્મને સિ-
દ્ધાંત કહ્યો છે ॥ ૨૦૭ ॥

વળી આણ્ડક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન દાનૈઃ શુદ્ધયતે નારી નોપવાસ-
શતૈરાપિ । ન તીર્થસેવયા તદ્વર્જતુઃ
પાદોદકૈર્યથા ॥ ૨૦૮ ॥

સ્ત્રી પતિના ચરણોદકે કરી જેવી શુદ્ધ
થાયછે, તેવી દાન, સેકડો ઉપવાસ તથા
તીર્થસેવનવડે પણ શુદ્ધ થતી નથી ॥ ૨૦૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

નગરસ્થો વનસ્થો વા પાપો વા
યદિ વા શુચિઃ । યાસાં સ્ત્રીणां
પ્રિયો ભર્તા તાસાં લોકે મહોદયઃ ॥ ૨૦૯ ॥

જે સ્ત્રિયોને, પોતાનો પતિ નગરમાં વા
વનમાં હોય, તેમ યાપી વા પવિત્ર હોય
તો પણ પ્રિય હોયછે, તે સ્ત્રિયોનો લોકમાં
મોટો ઉદય થાયછે ॥ ૨૦૯ ॥

ભર્તા હિ પરમં નાર્યાં ભૂષણં
ભૂષણૈર્વિના । ષ્ણા વિરહિતા
તેન શોભનાપિ ન શોભના ॥ ૨૧૦ ॥

કારણ સ્ત્રિયોને ભૂષણ વિના પણ પ-
તિજ પરમ ભૂષણ છે, કેમકે પતિ વિ-
નાની સ્ત્રી શોભતી હોય, તો પણ શોભતી
નથી ॥ ૨૧૦ ॥

ન સા સ્ત્રીત્યભિર્મતઘ્ન્યા યસ્યાં
મર્તા ન તુષ્યતિ । તુષ્ટે ભર્તરિ
નારીનાં તુષ્ટઃ સ્યાત્પરમેશ્વરઃ ॥ ૨૧૧ ॥

તેમજ પ્રસંગરલાવલીમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્વત્કવયઃ કવયઃ કેવલકવયસ્તુ
કેવલં કવયઃ । કુલજાયા સા જાયા
કેવલજાયા તુ કેવલં માયા ॥ ૨૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

ન કામેષુ ન ભોગેષુ નૈશ્વર્યે ન
સુખે તથા । સ્પૃહા યસ્યા યથા
પશ્યૌ સા નારી ધર્મભાગિની ॥ ૨૧૩ ॥

મર્તા દેવો ગુરુર્મર્તા ધર્મતીર્થત્ર-
તાનિ ચ । તસ્માત્સર્વં પારિત્ય-
જ્ય પતિમેકં ભજેત્સતી ॥ ૨૧૪ ॥

સા કવિતા સા વનિતા યસ્યાઃ શ્રવણેન
દર્શનેનાપિ । કથિહૃદયં પતિહૃદયં
સરલં તરલં ચ સત્ત્વરં ભવતિ ॥ ૨૧૫ ॥

હવે સ્ત્રી જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, એવો પુરૂષ ગૃહસ્થ કેહેવાય છે. તેણે સંસારમાં કેવી રીતે વર્તવું તેવિષે મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહસ્થઃ પાલયેદ્દારાન્ વિદ્યામભ્યાસયે-
સ્સુતાન્ । ગોપયેત્સ્વજનાન્ બંધૂનેષ
ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૨૧૬ ॥

જે સ્ત્રીમાં પતિ સંતોષ પામતો નથી, તેને સ્ત્રી માનવી નહિ; સ્ત્રિયોને પતિ પ્રસન્ન થયે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય છે ॥ ૨૧૧ ॥

વિદ્વાન્ કવિ તેજ કવિ, કેવળ કવિ તો કપી બાણવા; તેમ જે સારા આચરણવાળી હોય તેજ સ્ત્રી, કેવળ સ્ત્રી તો માયા બાણવી ॥ ૨૧૨ ॥

જે સ્ત્રીને જેવી પતિમાં ઇચ્છા રહે તેવી કામ, લોગ, ઐશ્વર્ય તથા સુખમાં પણ રહેતી નથી, તે સ્ત્રી ધર્મિષ્ઠ બાણવી ॥ ૨૧૩ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિજ દેવ, ગુરુ, પોષણ કરનાર, ધર્મ, તીર્થ તથા મતરૂપ છે; માટે સર્વને છોડી તેણે એક પતિનીજ સેવા કરવી ॥ ૨૧૪ ॥

કારણ જેના શ્રવણ તથા દર્શન માત્રે કરી કવિ તથા પતિનું હૃદય તત્કાળ સ-રલ તથા ચંચળ થાય છે; તેજ કવિતા ને તેજ વનિતા બાણવી ॥ ૨૧૫ ॥

ગૃહસ્થે સ્ત્રિયોની રક્ષા કરવી, બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્વજન તથા બંધુવર્ગની રક્ષા કરવી એજ સનાતન ધર્મ છે ॥ ૨૧૬ ॥

ગૃહસ્થે સર્વ પ્રકારથી સ્ત્રીનું અવશ્ય પાલન કરવું, કેમકે તેના સંસારના સર્વ સુખનો આધાર સ્ત્રી છે. નિર્વાહ માટે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહેલા તેને કાર્ય કરવામાં જે શ્રમ થાય છે, તે ઘરમાં આવતાંજ સ્ત્રીની આશ્વાસનાથી ટળી જાય છે. જેના ઘરમાં સ્ત્રી છે, તેને ઘરસંબંધી કાર્યની કાંઈ ચિંતા રહેતી નથી. જેમ પુરૂષ સ્ત્રીના તેમ

સ્ત્રી પુરુષના સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી હોવાથી અર્ધાંગના એટલે પુરુષનું અર્ધ અંગ કેહેવાય છે.

શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

યાવન્ન વિંદતે જાયાં
તાવદર્દો ભવેત્પુમાન્ ।
નાર્દ્ધં પ્રજાયતે પૂર્ણઃ
પ્રજાયેતેત્યાપિ શ્રુતિઃ ॥ ૨૧૭ ॥

જ્યાંસુધી પુરુષ સ્ત્રી પરણ્યે નથી, ત્યાં સુધી અર્ધો કેહેવાય છે; કારણ એકલા પુરુષથી પ્રભ ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ સ્ત્રીને પરણી પૂર્ણ થાય ત્યારે તેનાથી પ્રભ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ॥ ૨૧૭ ॥

માટે સર્વ રીતે સ્ત્રીનું પાલન કરવું, એ પુરુષને પોતાના અર્ધા અંગનું પાલન કર્યા બરાબર છે. સ્ત્રી ઘરની શોભા છે, ને તે વિના ઘર શૂન્ય જેવું લાગે છે. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૪૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।
ગૃહં તુ ગૃહિણીહીનમરણ્યસદૃશં ભવેત્ ૨૧૮

ઘરને ઘર નથી કેહેતા પણ સ્ત્રીજ ઘર કેહેવાય છે; કેમકે સ્ત્રીવિનાનું ઘર અરણ્ય સરખું લાગે છે ॥ ૨૧૮ ॥

વૃક્ષમૂલેઽપિ દયિતા यस્ય તિષ્ઠતિ
તદ્ગૃહમ્ । પ્રાસાદોઽપિ તયા હીનઃ
કાંતાર ઇતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

ઝાડ નીચે પણ જે પુરુષની સ્ત્રી હોય છે, તે તેનું ઘર બાલુવું, પણ સ્ત્રીવિનાનો મેહલ તો વન જેવાજ! એમ નિશ્ચય કહેલ છે ॥ ૨૧૯ ॥

ધર્માર્થકામકાલેષુ भार्या પુंसઃ
સહાયિની । વિદેશગમને ચા-
સ્ય સૈવ વિશ્વાસકારિકા ॥ ૨૨૦ ॥

સ્ત્રી ધર્મ, અર્થ તથા કામ સમય પુરુષને સહાય કરનારી છે અને પરદેશ જવા સમય તેને વિશ્વાસ કરવા લાયક પણ તેજ છે ॥ ૨૨૦ ॥

તથા રોગાભિભૂતસ્ય નિત્યં કૃચ્છ્ર-
ગતસ્ય ચ । નાસ્તિ भार्याસમં કિં-
ચિન્નરસ્યાર્તસ્ય મેષજમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

તેમજ રોગથી પીડાયેલા તથા કષ્ટને પામેલા દુઃખી પુરુષને નિરંતર સ્ત્રીસમાન બીજું કંઈ પણ ઔષધ નથી ॥ ૨૨૧ ॥

નાસ્તિ भार्याસમો બંધુર્નાસ્તિ भार्या-
સમા ગતિઃ । નાસ્તિ भार्याસમો
લોકે સહાયો ધર્મસંગ્રહે ॥ ૨૨૨ ॥

પુરુષને લોકમાં સ્ત્રી સમાન કોઈ સહયોગી ગતિ તથા ધર્મસંગ્રહ કરવામાં સહાય કરનાર નથી ॥ ૨૨૨ ॥

૭મી એજ અંથના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

અર્દ્ધં ભાર્યા મનુષ્યસ્ય ભાર્યા શ્રેષ્ઠતમઃ
સરવા । અસહાયસ્ય લોકેઽસ્મિન્
લોકયાત્રા સહાયિની ॥ ૨૨૩ ॥

કાંતારેષ્વપિ વિશ્રામો જનસ્ય
ગૃહિણી મતા । યઃ સદારઃ સ
વિશ્વાસ્યસ્તસ્માદારાઃ પરા ગતિઃ ॥ ૨૨૪ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

સરસા સાર્લકારા સુપદન્યાસા
સુવર્ણમયમૂર્તિઃ । આર્યા તથૈવ
ભાર્યા ન લભ્યતે યત્નહીનેન ॥ ૨૨૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનુકૂલાં વિમલાંગીં કુલજાં કુશલાં
સુશીલસંપન્નામ્ । एतादृशीं सुभार्या
પુરુષો યત્નોદયાલુભતે ॥ ૨૨૬ ॥

માટે શ્રીમદ્હાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

પૂજનીયા મહાભાગાઃ પુણ્યાશ્ચ
ગૃહદીપ્તયઃ । સ્ત્રિયઃ શ્રિયો ગૃ-
હસ્યોક્તાસ્તસ્માદ્રક્ષ્યા વિશેષતઃ ॥ ૨૨૭ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિર્જ્ઞૈતાઃ પતિભિર્દે-
વૈસ્તથા । પૂજ્યા ભૂષયિતવ્યાશ્ચ
બહુકલ્યાણમીપ્સુમિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

શોચંતિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ
તત્કુલમ્ । ન શોચંતિ તુ યત્રૈતા
વર્દ્યંતે તદિદ્, સર્વદા ॥ ૨૨૯ ॥

આ લોકમાં સ્ત્રી, પુરૂષનું અર્ધું અંગ તથા
ઉત્તમમાં ઉત્તમ સખા છે, કારણ સહા-
યતા વગરના પુરૂષને લોકવ્યવહારમાં સ-
હાય કરનારી છે ॥ ૨૨૩ ॥

પુરૂષને જંગલમાં પણ સ્ત્રી વિશ્રામરૂપ
માનેલી છે; જે સ્ત્રીસહિત હોય તે વિ-
શ્વાસ કરવા યોગ્ય થાયછે, માટે સ્ત્રી પ-
રમ ગતિ છે ॥ ૨૨૪ ॥

રસ તથા અલંકારે સહિત, સુંદર પદન્યા-
સવાળી તથા સુવર્ણમય છે મૂર્તિ જેની
એવી આર્યા તેમજ ભાર્યા યત્નહીનને મ-
ળતી નથી ॥ ૨૨૫ ॥

અનુકૂળ, નિર્મળ અંગવાળી, કુલીન, કુ-
શળ તથા સારા સ્વભાવવાળી, એવી
સારી સ્ત્રી પુરૂષને યત્નનો ઉદય થવાથી
મળેછે ॥ ૨૨૬ ॥

સદાચરણવાળી, પવિત્ર તથા ઘરમાં દીવા-
રૂપ, એવી સત્કાર કરવા લાયક સ્ત્રિયો ઘ-
રની શોભા છે; તેથી વિશેષપણાયે રક્ષણ
કરવા યોગ્ય છે ॥ ૨૨૭ ॥

બહુ કલ્યાણને ઇચ્છનાર પિતા, ભાઈ,
પતિ અને દેવરાદિયે સ્ત્રિયોનો સત્કાર ક-
રવો તથા તેમને ભૂષણાદિયે કરી શો-
ભાવવી ॥ ૨૨૮ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રિયો દુઃખી થતી હોય, તે
કુળ તત્કાળ નાશ પામેછે, ને જે કુળમાં
સ્ત્રિયો દુઃખ પામતી નથી, તે કુળ સદા
વૃદ્ધિ પામેછે ॥ ૨૨૯ ॥

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા
ભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ ।
ભૂતિકામૈર્નૈર્નિત્યં
સત્કારેષૂત્સવેષુ ચ ॥ ૨૩૦ ॥

માટે સમૃદ્ધિ ઈચ્છનાર પુરૂષોએ સ્ત્રિયોને
સદા ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ખાનપાને કરી
સત્કાર કરવો, તેમજ સપરમે દિવસે તથા
વિવાહાદિ કાર્યવિષે પણ નિરંતર તેમને
આદર કરવો ॥ ૨૩૦ ॥

સ્ત્રિયાંતુરોચમાનાયાંસર્વતદ્રોચતેકુલમ્ ।
તસ્યાંત્વરોચમાનાયાંસર્વમેવનરોચતે ૨૩૧

કેમકે સ્ત્રિયોને શોભાવવાથી સર્વ કુળ
શોભેછે, ને નહિ શોભવવાથી શોભતું
નથી ॥ ૨૩૧ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

શાશ્વતોઽયં ધર્મપથઃ સદ્ગિરાચરિતઃ
સદા । યદ્ધાર્યાઃ પરિરક્ષન્તિ ભર્તા-
રોઽલ્પબલા અપિ ॥ ૨૩૨ ॥

અદ્ય શક્તિવાળા પુરૂષોએ પણ પોતાની
સ્ત્રિયોનું રક્ષણ કરવું; કેમકે સત્પુરૂષોએ
સદા આચરણ કરેલો એ સનાતન ધર્મ
છે ॥ ૨૩૨ ॥

એ રીતે સ્ત્રિયોનું પાલન કરતાં તેમને ગૃહકાર્યમાં જોડવી, કેમકે જેમ પુરૂષે ધંધા
રોજગારમાં તેમ સ્ત્રિયે ઘરનાં કાર્યમાં પડી પોતાના તન તથા મનને રોકવું. જેથી તન
આરોગ્ય રહેછે, ને મનને અવકાશ ન મળવાથી ખોટે માર્ગે ચઢી જવાતું નથી. મા-
નવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અર્થસ્ય સંગ્રહે ચૈનાં
વ્યયે ચૈવ નિયોજયેત્ ।
શૌચે ધર્મેઽન્નપક્ત્યાં ચ
પારિણામ્યસ્ય ચેક્ષણે ॥ ૨૩૩ ॥

સ્ત્રીને ઘર ખર્ચનું ધન સાચવવામાં, તેનો
ખર્ચ કરવામાં, ઘર પવિત્ર રાખવામાં, પ-
તિસંબંધી કાર્ય કરવામાં, રસોડા તૈયાર ક-
રવામાં, તથા ઘરમાંના વાસણુ વિગેરે
સર્વ વસ્તુ સંભાળવામાં જોડવી ॥ ૨૩૩ ॥

પણ ગૃહકાર્યથી અવકાશ મળતાં સ્ત્રીઓ જો નિર્દોષ રમત ગમતમાં જોડાતી હોય
તો તેમને તેથી અટકાવવી નહિ. કારણ એકને એક કાર્યમાં ગુંથાવાથી સર્વનાં તન
તથા મન થાકીને કંટાળી જાય છે. તેવો થાક તથા કંટાળો ટાળવા માટે સર્વને થોડી-
વાર રમત ગમતની જરૂર રહેછે. જોકે સ્વભાવથીજ તન તથા મનવડે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી
સદા દુર્બળ હોવાથી, સ્વતંત્ર રહે તો નીચ પુરૂષોના ક્રાંદામાં ફૂટી જઈ પોતાની તથા
પોતાના ઉભય કુળની પ્રતિષ્ઠાને આંખ લગાડે, એવાં ભયથી માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ
યૌવને । રક્ષતિ સ્થવિરે પુત્રા ન-
સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥ ૨૩૪ ॥

સ્ત્રીનું બાળપણમાં પિતા, યુવા અવસ્થામાં
પતિ ને વૃદ્ધપણમાં પુત્રો રક્ષણ કરેછે;
કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી ॥ ૨૩૪ ॥

તથાપિ એજ શાસ્ત્રના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસ્વતંત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ
સ્વૈર્દિવાનિશમ્ । વિષયેષુ ચ સ-
જ્ઞત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥૨૩૫॥

સ્ત્રિયોને તેમના ભર્તાદિ પાલન કરનારે દિ-
વસ રાત્રિ પોતાને વશ રાખવી, પણ તે જો
નિર્દોષ રમત-ગમતમાં જોડાયલી હોય તો
તેમાં તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દેવી ॥ ૨૩૫ ॥

જોકે સ્વતંત્રતા સર્વને પ્રિય છે, પણ તે નિયમમાં હોવી જોઈએ. રાજાથી રંક અને બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વને સ્વતંત્રપણે રહેવું ગમે છે. પણ જે જે વિષયમાં અજ્ઞાનતા હોય છે, તે તે વિષયમાં સ્વતંત્રતા હાનિકારક છે. મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી સ્વતંત્રપણે વર્તતાં મોટી ભૂલ કરી મહા હાનિરૂપ ખાડામાં આવી પડે છે; માટે જે જે વિષયનો જે જ્ઞાતા હોય તેની તે તે વિષયસંબંધી કંઈ કાર્ય આવી પડતાં સલાહ લેવી યોગ્ય છે. અનુભવમાં પણ એમ આવે છે કે, સર્વ કોઈએ નિયમમાં રહી છુટ લોગવવી. કેમકે વધારે છુટ લોગવતાં નિશ્ચે પીડા આવી પડે છે. માટે સ્ત્રિયોને નિયમમાં રહેલી છુટ સુખે લોગવવા દેવી, પણ તેમને ઘરમાં ગોંધી રાખવી નહીં; કેમકે તેમ કરે કંઈ તેઓ પવિત્ર રહી શકે એમ નથી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધાઃ
પુરુષૈરાત્મકારિભિઃ ।
આત્માનમાત્મનાયાસ્તુ
રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥ ૨૩૬ ॥

કદાચ સ્ત્રિયોને, ચોકસી રાખનાર પુરુષોએ
ઘરમાં રૂંધી રાખી હોય, તોપણ તેઓ
સુરક્ષિત રહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રિયો પો-
તાના મનપડે પોતાનું રક્ષણ કરે છે, તેજ
સુરક્ષિત થાય છે ॥ ૨૩૬ ॥

બાળી એવો સ્વભાવ છે કે સૌને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા ને પ્રાપ્તનો અનાદર થાય છે.
કહ્યું છે કે,

લોકે સ્વભાવઃ પરિદૃશ્યતે વૈ
લબ્ધેષ્વવજ્ઞાનુપલબ્ધવાંછા ॥ ૨૩૭ ॥

જગતમાં મળેલી વસ્તુની અવજ્ઞા ને નહિ
મળેલની ઇચ્છા થવાનો સ્વભાવ જાણુ-
ય છે ॥ ૨૩૭ ॥

તેમ ઘરમાં બેસી રહેનારને બહાર ફરવાની અને બહાર ફરનારને ઘરમાં આવી બેસવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે. હર કોઈ વસ્તુ જોઈ ન હોય, ત્યાંસુધી તેમાં મોહ રહે છે, પણ જોયા પછી કંઈ રહેતો નથી. તે રીતે ઘરમાં બેસનારને જ્યારે બહારનાં વિચિત્ર સ્થાનોવિષે સાંભળવામાં આવે, ત્યારે તે જોવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. તે જેમ જેમ રોકવા જાય, તેમ તેમ તેને વધુ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તે એટલે સુધી કે, લાગ આવે તો છાની રીતે જોઈ આવવાની પણ તે હિંમત કરે છે. માટે જેમાં કંઈ બાધ ન હોય, એવાં નિર્દોષ બહારનાં વિચિત્ર સ્થાન જોવાની કદી સ્ત્રિયોને ઇચ્છા

થાય, તો કુટુંબના વડીલે પોતે સાથે જઈ તેમને અવશ્ય દેખાડવાં. પણ તેમને એ-
કલાં કરવા દેવા મના કરેલ છે, કારણ સ્વભાવથીજ તેઓ તન તથા મનવડે દુર્બળ
હોવાથી ઘરના કોઈપણ પુરૂષની રક્ષાને પાત્ર છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્સવે લોકયાત્રાયાં
તીર્થેષ્વન્યનિકેતને ।
ન પત્નીં પ્રેષયેત્ પ્રાજ્ઞઃ
પુત્રામાત્યવિવર્જિતામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે સ્ત્રીને ઉત્સવમાં, લોક
મેલાવડામાં, તીર્થોમાં અને પારકાને ઘેર,
સાથે પુત્ર અથવા વિશ્વાસુ માણસ આપ્યા
વગર એકલી મોકલવી નહિ ॥ ૨૩૮ ॥

એ રીતે સ્ત્રીએને ઘટતી છૂટ આપવી, પણ અતી છૂટ આપવી નહીં; અર્થાત્
ઘરઘામાં આવે તે રીતે તેમને વર્તવા દેવી નહિ. કેમકે ઘરઘા પ્રમાણે વર્તવા જતાં
કોઈપણ સ્ત્રી વા પુરૂષ સુખી થતાં નથી. સર્વને ઉપર ઉપરથી એમ જણાય છે કે,
ઘરઘાપ્રમાણે વર્તવાથીજ સુખી થવાયછે; પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ સ્ત્રી વા
પુરૂષ ઘરઘાપ્રમાણે વર્તવાથી સુખી થયેલાં નથી. પણ જેઓ સૃષ્ટિનિયમ, રાજ્યનિયમ
તથા લોકનિયમને આધીન રહી, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખી સંસારમાં વર્ત્યા
છે, તેઓજ સુખી થયાછે. ઘરઘાપ્રમાણે વર્તતાં સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો
રોગ થાયછે, રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરાય તો અપરાધી થતાં દંડને પાત્ર થવાયછે,
લોકનિયમ મૂકાય તો જનોના તિરસ્કારમાં આવી દુઃખી થવાય છે, અને આવકના પ્ર-
માણમાં ખર્ચ ન રખાય તો દરિદ્રી થવાય છે. ત્યારે ઘરઘા પ્રમાણે વર્તવાથી સુખ ક્યાં
રહ્યું ? માટે જેથી કંઈ હાનિ થવાનો સંભવ રહેતો હોય, તે રીતે સ્ત્રીએ વર્તવા ઇચ્છે
તો તેમને અટકાવવી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહો-
ઽટનમ્ । સ્વપ્નોઽન્યગેહવાસશ્ચ નારી-
સંદૂષણાનિ ષદ્ ॥ ૨૩૯ ॥

મદિરાપાન, દુર્જનની સોળત, પતિનો
વિયોગ, રખડવું, સમય વિના સુવું તથા
પારકા ઘરમાં વસવું, એ છ સ્ત્રીએને દૂ-
ષણરૂપ છે ॥ ૨૩૯ ॥

સૂક્ષ્મેભ્યોપિ પ્રસંગેભ્યઃ
સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।
દ્વયોર્હિ કુલયોઃ શોક-
માવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૨૪૦ ॥

માટે સ્ત્રીએની થોડા પણ કુસંગથી વિ-
શેષે કરી રક્ષા કરવી; કારણ તેમ રક્ષણ
કરવામાં ન આવે તો તેઓ, સાસરાં તથા
પિયર બન્ને કુળને ડાઘ લગાડી ખેદ
પમાડે છે ॥ ૨૪૦ ॥

યાદૃશં ભજતે હિ સ્ત્રી સુતં સૂતે
તથાવિધમ્ । તસ્માત્પ્રજાવિશુ-
દ્ધયર્થં સ્ત્રિયં રક્ષેત્પ્રયત્નતઃ ॥ ૨૪૧ ॥

કેમકે સ્ત્રી જેવા પુરૂષનેાં સેવે તેવો પુત્ર
જણેછે; માટે પ્રજાની શુદ્ધિને અર્થે પ્રય-
ત્નથી સ્ત્રીએની રક્ષા કરવી ॥ ૨૪૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ભ્રમન્સંપૂજ્યતે રાજા ભ્રમન્સંપૂજ્યતે
ધની । ભ્રમન્સંપૂજ્યતે વિદ્વાન્ સ્ત્રી
ભ્રમંતી વિનશ્યતિ ॥ ૨૪૨ ॥

ગહાર ફરવાથી રાજા, ધનવાન તથા વિ-
દ્વાન પૂજાય છે, પણ સ્ત્રી બ્રહ્મ થાયછો ॥ ૨૪૨ ॥

સ્વાતંત્ર્યં પિતૃમંદિરે ચ વસતિ-
ર્યાત્રોત્સવે સંગતિર્ગોષ્ઠી પૂરુષસં-
નિધાવનિયમો વાસો વિદેશે
તથા । સંસર્ગઃ સહપુંશ્વલીભિર-
સક્રુદ્ધત્તેનિજાયાઃ ક્ષતિઃ પત્યુ-
ર્વાર્ધકમીપ્સિતં પ્રવસનં નાશસ્ય
हेतुः स्त्रियाः ॥ २४३ ॥

સ્વતંત્રતા, પિતાને ઘેર નિવાસ, મનુષ્યના
મેલાવડા તથા ઉત્સવમાં એકલું જલું,
પરપુરુષ સાથે છાની વાતો, મેઢ મૂકી
વર્તવું, ઘણું કરી પતિનો પરદેશમાં વાસ,
વારંવાર ખરાબ સ્ત્રીની સોબત, પોતાના
ભરણપોષણની ક્ષતિ, પતિની વૃદ્ધ અ-
વસ્થા તથા ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવાસ એ-
ટલાં વાનાં સ્ત્રિયોને બ્રહ્મ થવામાં કારણ
છે ॥ ૨૪૩ ॥

માટે અંટલાંથી એમનું રક્ષણ કરવું. એ રીતે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતાં ગૃહસ્થે કોઈ
કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં. કારણ જેમ પતિ, પોતાની સ્ત્રીને પરપુરુષમાં
આસક્ત જાય તો ખેદ પામેછે, તેમ સ્ત્રી પણ, પોતાના પતિને પરસ્ત્રીમાં લાગેલો જાય
તો નિશ્ચય કલેશ પામેછે. એમ જાનવું સ્વાભાવિક છે, કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ
છે કે, જેનો હક લુંટાય તેને ખેદ થાયછે. પતિનો હક પત્નીમાં અને પત્નીનો હક પ-
તિમાં હોયછે, તે જો અન્યથી હણાય તો કલેશની ઉત્પત્તિ થાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી,
માટે પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવાની પોતાના ઘરમાં પોતાની સ્ત્રીનું મન અને પારકાના
ઘરમાં તે સ્ત્રીના પતિનું મન દુઃખાવાને લીધે બન્ને ઠેકાણે કલેશ થાયછે. જેનું કારણ
તે પરસ્ત્રી ગમન કરનાર પુરુષ ઠરેછે, માટે બન્ને ઘરમાં જે જીવતાં લગી સ્ત્રીપુરુષના મ-
નને વિક્ષેપ રહેછે, તેના સઘળો દોષ તેને લાગેછે. કોઈનું પણ કોઈ પ્રકારે અન્યાયથી
અહિત કરવું, એ દોષ કેહેવાયછે. વળી પરસ્ત્રીગમન એ એક જાતની ચોરી છે, કેમકે
પરસ્ત્રી ઉપર બીજાની સત્તા છે, ને બીજાની સત્તા જેના ઉપર હોય એવી વસ્તુ, તેના
ઘણીની રજા મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગમાં લેવી, એ ચોરી કહેવાયછે. ચોરી
કરનાર જેમ દંડને પાત્ર થાયછે તેમ પરસ્ત્રીગમન કરનાર પણ શિક્ષાને પાત્ર થાયછે.
માટે કોઈએ પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં. કદી મન વશ્ય ન રહે, તો તેણે પોતા
ઉપરથી વિચારી જોવું કે, કદાચ અન્ય પુરુષ તેની પોતાની સ્ત્રીમાં આશક્ત રહે તો
તેને કેવું દુઃખ થાય ! એવા વિચારથી મન વશ્ય રાખી શકાયછે. કેમકે બીજાની
સાથે વર્તવામાં માણસ જો વારંવાર પોતાની ઉપમા લે, તો કોઈ કાળે પણ આડે
સ્તંત્ર ચડે નહીં. વળી પુરુષોનું કેહેવું એવું છે કે, વ્યભિચાર થવાનું કારણ સ્ત્રિયો છે,
કેમકે તેમના હાવભાવથી પુરુષો લલચાઈને ફસાઈ જાયછે. પણ વિચારદષ્ટિથી જોતાં

સ્ત્રિયો કંઈ વ્યભિચારનું કારણ ભાસતી નથી; કેમકે તેઓ જેમ હાવભાવથી પુરૂષોનાં મન ખેંચેછે, તેમ પુરૂષો પણ પોતાની ચેષ્ટાથી તેમનાં મન હરણ કરેછે. એ તો બન્નેમાં સરખું છે, પણ સ્ત્રિયો ક્યાંય પુરૂષોની પ્રાર્થના કરતી જાણવામાં આવી નથી, અને પુરૂષો તો તેમની પ્રાર્થના કરેછે, એ પ્રસિદ્ધ છે; માટે વ્યભિચાર થવાનું કારણ પુરૂષોજ છે. જો પુરૂષો પોતાનું મન વશ્ય રાખી સ્ત્રિયોની પ્રાર્થના ન કરે, તો કોઈ કાળે પણ વ્યભિચાર થાય નહિ; કેમકે સ્ત્રિયો કદી પોતાની મેળે પુરૂષોની પ્રાર્થના કરનાર નથી. કદી કોઈ પુરૂષને મૂળથીજ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય, અથવા થયા પછી સ્ત્રી ગત થઈ ગઈ હોય, ને હજી સ્ત્રીની ઇચ્છા તેની પૂર્ણ થઈ ન હોય, તો તેણે જેના ઉપર કોઈની સત્તા નથી એવી યોગ્ય સ્ત્રી પાસે જવું; કેમકે તેની પાસે જતાં કોઈના હકને નુકસાન ન થવાથી દોષ લાગતો નથી. પણ જે પુરૂષના ઘરમાં સ્ત્રી છે, તેણે તેવી સ્ત્રી પાસે પણ જવું નહી, કારણ તેમ કરતાં તેની પોતાની સ્ત્રીના હકને નુકસાન થાયછે, જેથી તેને દોષ લાગેછે, માટે વિધુર પુરૂષજ ઇચ્છા થાય તો તેવી સ્ત્રી પાસે જવું, પણ જેના ઉપર બીજાની સત્તા છે, એવી ગૃહસ્થ સ્ત્રીની કોઈ કાળે પણ તેણે ઇચ્છા કરવી નહીં. કેમકે તેમ કરતાં લોકમાં નિંદા થાયછે. જેના હકને નુકસાન થાય તેના અંતઃકરણને કલેશ ઉત્પન્ન કરવાનો દોષ લાગેછે અને તેના તરફથી ભય થવાની શંકા રહેછે. કહ્યું છે કે,

પરદારા ન મંતવ્યા પુરુષેણ વિપ-
શ્રિતા । યતો ભવંતિ દુઃસ્વાનિ
નૃણાં નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૨૪૪ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષ પારકી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહીં, કેમકે તેથી દુઃખ થાયછે, એમાં સંશય નથી ॥ ૨૪૪ ॥

પરિહરતુ પરાંગનાનુપંગં
ઇદમતિજીવિતમસ્તિ વલ્લભં ચેત્ ।
હરિહરિહરિણીદશોનિમિત્તં
દશ દશકંધરમૌલયો લુઠન્તિ ॥ ૨૪૫ ॥

વળી જેને ધ્યાનું જીવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે પારકી સ્ત્રીનો સંગ ત્યાગ કરવો; કારણ આહા ! હરિણી સરખાં નેત્રવાળી સ્ત્રીતા નિમિત્ત રાવણનાં દશ માથાં પણ રખડ્યાં ॥ ૨૪૫ ॥

રહસિ રચિતમેતજ્ઞારકર્માત્રં નીચૈ-
ર્લથુનમિવ મુમુક્તં યાતિ લોકે
પ્રસિદ્ધિમ્ । તદિહ સકલગર્હી નૈવ
વિદ્વાન્ વિદધ્યાત્ ક્ષણિકસુખકૃતે
સ્યાદ્યત્પ્રતિષ્ઠાર્થનાશઃ ॥ ૨૪૬ ॥

નીચ મનુષ્યોએ એકાંતમાં કરેલું જરકર્મ, ખાધેલાં લસણની પેઠે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાયછે, માટે બુદ્ધિમાને સકલ જનોએ નિંદેલું તે કર્મ કરવું નહીં; કેમકે ક્ષણભાતના સુખ વાસ્તે પ્રતિષ્ઠા તથા ધનનો નાશ થાયછે ॥ ૨૪૬ ॥

રક્ષઃપતિર્જનકજાહરણેન વાલી
તારાપહારવિધિના સ ચ કીચકોઽપિ ।
પાંચાલિકાપ્રથમનાભિધનં જગામ
તસ્માત્કદાપિ પરદારરતિં ન કુર્યાત્ ૨૪૭

સીતાનું હરણ કરવાથી રાવણ, તારાને હરી લેવાથી વાલી, અને દ્રૌપદીની છેડ કરવાથી કીચક મરણ પામ્યો; તેથી કોઈ કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં પ્રીતિ કરવી નહિ ॥ ૨૪૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અપસર મધુકર દૂરં
પરિમલવહુલેઽપિ કેતકીકુસુમે ।
ઈહ નહિ મધુલવલાભો
ભવતિ પરં ધૂલિધૂસરં વદનમ્ ॥૨૪૮॥

હે બ્રમર, કેતકીના કુલમાં ઘણો સુગંધ
છે તોપણ તું તેથી દૂર રહે; કારણ એમાં
તને લેશ માત્ર પણ પુષ્પરસનો લાભ
નહિ થાય, પણ ઉલટું તારું મુખ પુષ્પ-
રબે કરી ધૂળાળું થશે ॥ ૨૪૮ ॥

પश्यति परस्य युवतीं सकाममपि
तन्मनोरथं कुरुते । ज्ञात्वैव तदप्राप्तिं
व्यर्थं मनुजो हि पापभागभवति ॥ २४९॥

પારકી સ્ત્રીની અપ્રાપ્તિ જાણવા છતાં પણ
જે પુરૂષ તેને જીવેછે તથા તેવિષે ઇચ્છા-
પ્રમાણે મનોરથ કરેછે, તે વૃથા પાપ-
ભાગી થાયછે ॥૨૪૯ ॥

માટે જેથી વ્યભિચાર થાય એવાં આચરણ પ્રથમથીજ છોડી દેવાં. માનવધર્મ-
શાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

परस्त्रियं योभिवदे-
त्तीर्थंऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि संभेदे
स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ २५० ॥

જે પુરૂષ પાણી ભરવાને માર્ગે, ગામની
ખંડારનાં વનમાં, જંગલમાં અથવા નદિ-
યોના સમાગમને ઠેકાણે પરસ્ત્રી સાથે
ખરાબ નિકાથી ભાષણ કરે, તે વ્યભિ-
ચાર કર્યાના દોષને પામેછે ॥ ૨૫૦ ॥

उपचारक्रिया केलिः
स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहखट्वासनं चैव
सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ २५१ ॥

પારકી સ્ત્રીને છુપી ભેટ મોકલવી, તેની
સાથે હસવું, બોલવું તથા રમત કરવી,
તેનાં ભૂષણ તથા વસ્ત્રને અડકવું અને
તેની સાથે એક ઢોલીયા ઉપર બેસવું,
એ સર્વ વ્યભિચાર કહેલ છે ॥ ૨૫૧ ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः
स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्यानुमते
सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ २५२ ॥

વળી ન અડકવાને ઠેકાણે જે પારકી
સ્ત્રીને સ્પર્શ કરે અથવા પોતે તેણે કરેલા
સ્પર્શને સહન કરે, તો એવી પરસ્પરના
અનુમતથી થતી સર્વ ક્રિયા વ્યભિચાર
કહેલ છે ॥ ૨૫૨ ॥

એ સર્વ વ્યભિચાર થવાનાં લક્ષણ ઘણું કરી એકાંત વિના બની શકતાં નથી,
માટે કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે પ્રથમ એકાંતજ ન કરવી. કદી કંઈ કાર્ય પ્રસંગે કોઈ સ્ત્રીને
મળવું હોય, તો પોતાની સાથે કોઈ અન્યને રાખવું, અથવા તે સ્ત્રીની પાસે કોઈ
અન્ય બેઠું હોય ત્યારે જવું; પણ પોતે એકલાયેજ તે સ્ત્રી એકલી બેઠી હોય ત્યારે જવું

નહીં. કેમકે સ્ત્રીપુરુષનું પરસ્પરનું આકર્ષણ લોહચુંબકની પેઠે કંઈ વિલક્ષણ પ્રકારનું છે. તેથી તે બન્ને કદી શુદ્ધ હોય, તથાપિ લોકનિદાને પાત્ર થાયછે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

તપ્તાંગારસમા નારી ઘૃતકુંભસમઃ
પુમાન્ । તસ્માત્ વન્દિ ઘૃતં ચૈવ
નૈકત્ર સ્થાપયેદ્દુઃ ॥ ૨૫૩ ॥

બળતા અગ્નિ સમાન સ્ત્રી અને ઘીથી ભરેલા ઘડા સમાન પુરુષ છે; માટે બુદ્ધિમાને એ બન્નેને એક ઠેકાણે રાખવાં નહીં ॥ ૨૫૩ ॥

માટેજ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માત્રા સ્વસ્ત્રા દુહિત્રા વા ન વિવિ-
ક્તાસનો ભવેત્ । વલવાનિન્દ્રિયગ્રામો
વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥ ૨૫૪ ॥

મા, જેન તથા દીકરી સાથે પણ એકાંતમાં બેસવું નહિ; કેમકે ઇન્દ્રિયો બળવાન્ હોવાથી વિદ્વાનને પણ વિષય પ્રત્યે ખેંચેછે ॥ ૨૫૪ ॥

તેમ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

નહિ પશ્યતિ જન્માંધઃ કામાંધો
નૈવ પશ્યતિ । ન પશ્યતિ મદોન્મત્તઃ
અર્થી દોષાન્ન પશ્યતિ ॥ ૨૫૫ ॥

જેમ જન્માંધ દેખતો નથી, તેમ કામાંધ, મદોન્મત્ત તથા મતલબી દોષને જોતા નથી ॥ ૨૫૫ ॥

ગૃહાસક્તસ્ય નો વિદ્યા નો દયા
માંસભક્ષિણઃ । દ્રવ્યલુબ્ધસ્ય નો
સત્યં સ્ત્રૈણસ્ય ન પવિત્રતા ॥ ૨૫૬ ॥

ગૃહાસક્તને વિદ્યા, માંસ ખાનારને દયા, દ્રવ્યલોભીને સત્યતા તથા સ્ત્રિયોમાં બેસનારને પવિત્રતા હોતી નથી ॥ ૨૫૬ ॥

ઇન્દ્રિયો ઘણી બળવાન્ હોવાથી વસ્ય રાખી શકાતી નથી. વૃદ્ધપણમાં પણ યદ્યપિ શરીરની શક્તિ ન્યૂન થતાં કર્મેન્દ્રિયો થાકી જવાને લીધે ક્રિયા થઈ શકતી નથી, તથાપિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણ ઘણું વર્ષ સુધી ચાલુ રહેછે. અને જ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ ઘટેછે, ત્યારે માત્ર મનનું પણ વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણ થાયછે. એ રીતે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ ઘટતી જવાનો સ્વભાવ છે, એવી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયોનું બળ હોયછે. ત્યારે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ વધતી જવાનો સ્વભાવ છે, એવી યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનું બળ ઘણું હોય, તેમાં શું આશ્ચર્ય ! એ ઉપરથી જણાયછે કે, ઇન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે થતું ખેંચાણ લોહચુંબકવત્ ઘણુંજ હોયછે. માટેજ આર્યશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રિયો સાથેના એકાંતની સખ મનાઈ કરીછે, ને પ્રભની ઇચ્છાવાળી યુવા વિધવાઓ માટે પુનર્વિવાહ કહેલ છે. જેવિધે કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકના પ્રથમ અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—પુનર્વિવાહ કરનારે મરનારને કેહેવું કે,

ઇયં નારી પતિલોકં વૃણાના
નિપદ્યત ઉપત્વા મર્ત્યમેતમ્ ।
વિશ્વં પુરાણમનુપાલયન્તી
તસ્યૈ પ્રજાં દ્રવિણં ચેહ ધેહિ ॥ ૨૫૭ ॥

પછી તેની સ્ત્રીને કેહેવું કે,

ઉદીર્ષ્વનાર્યભિ જીવલોક-
મિતાસુ મેતમુપશેષ ઇહિ ।
હસ્તગ્રાભસ્ય દિધિષોઃ સ્ત્વમેત-
ત્પત્યુર્જનિત્વમભિસંવભૂવ ॥ ૨૫૮ ॥

પછી પોતે પ્રાક્ષણ જાતિ હોય તો તેણે કેહેવું કે,

સુવર્ણહસ્તાદાદદાના મૃતસ્ય
શ્રિયૈ બ્રહ્મણે તેજસે બલાય ।
અત્રૈવ ત્વમિહ વયં સુશેવા
વિશ્વાસ્પૃધો અભિમાતીર્જયેમ ॥ ૨૫૯ ॥

ક્ષત્રિય જાતિ હોય તો કેહેવું કે,

ધનુર્હસ્તાદાદદાનામૃતસ્ય
શ્રિયૈ ક્ષત્રાયૌજસે બલાય ।
અત્રૈવ ત્વમિહ વયં સુશેવા
વિશ્વાસ્પૃધો અભિમાતીર્જયેમ ॥ ૨૬૦ ॥

વૈશ્ય જાતિ હોય તો કેહેવું કે,

મણિં હસ્તાદાદદાના મૃતસ્ય
શ્રિયૈ વિશે પુષ્ટ્યૈ બલાય ।
અત્રૈવ ત્વમિહ વયં સુશેવા
વિશ્વાસ્પૃધો અભિમાતીર્જયેમ ॥ ૨૬૧ ॥

હે મનુષ્ય, અનાદિ કાળથી ચાલતા આ-
વેલા સમગ્ર સ્ત્રીધર્મને કુમે કરી પાલનારી
તથા પતિલોકને ઇચ્છનારી આ તારી સ્ત્રી,
મરણ પામેલા તારી પાસે આવી સૂતિ છે,
તેને તું આ લોકમાં પ્રજા તથા ધન સા-
ચવવાની આજ્ઞા આપ ॥૨૫૭ ॥

હે નારિ, તું આ મરણ પામેલા પતિની
પાસે સૂતિ છે તે ઉઠ, ને જીવતા પ્રાણિ-
સમૂહને જોઈ અહિ આવ; અને આ ક-
રીથી વિવાહ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા
તારો હાથ ધરનાર પતિની સ્ત્રી થા ॥૨૫૮ ॥

હે સ્ત્રી, તું સંપત્તિ વાસ્તે, પ્રાક્ષણ જાતિ
માટે કાંતિસારૂ તથા શરીરબળને અર્થે,
તારા મરણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી
સુવર્ણ ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રહે; ને
આપણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદે-
ખાઈકરનાર સર્વ શત્રુઓને જીતિયે ॥૨૫૯ ॥

હે સ્ત્રી, તું સંપદર્થે, ક્ષત્રિય જાતિમાટે,
કાંતિસારૂ તથા બળને વાસ્તે, તારા મ-
રણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી ધનુષ્
ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રહે; ને આ-
પણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઈ
કરનાર સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૦ ॥

હે સ્ત્રી, તું સંપત્તિમાટે, વૈશ્ય જાતિ અર્થે,
પુષ્ટિ સારૂ તથા બળ વાસ્તે, તારા મરણ
પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી મણિ ગ્રહણ
કરીને આ લોકમાં રહે; ને આપણે સુ-
ખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઈકરનાર
સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૧ ॥

તેમ યાગવલ્ક્ય મુનિયે કહ્યું છે કે,

અક્ષતા વા ક્ષતા ચૈવ

પુનર્મુઃ સંસ્કૃતા પુનઃ ॥ ૨૬૨ ॥

વળી પરાશર મુનિયે પણ કહેલ છે કે,

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે

ક્ષીણે ચ પતિતે પતૌ ।

પંચસ્વાપત્સુ નારીणां

પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૨૬૩ ॥

પણ એવાં સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે ગૃહસ્થાશ્રમી થવા પેહેલાં પરસ્પરે યોગ્ય અવસ્થા જોવી, કારણ અયોગ્ય અવસ્થાવાળાં સ્ત્રીપુરૂષની પ્રીતિ સદા નભતી નથી, ને તેમને શરીરસંબંધી હાનિ થવાનો સંભવ રહેછે. સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

પાળૌઃ ગૃહીતાઽપિ પુરસ્કૃતાઽપિ

સ્નેહેન નિત્યં પરિવર્દિતાઽપિ ।

પરોપકારાય ભવેદવશ્યં

વૃદ્ધસ્ય ભાર્યા કરદીપિકેવ ॥ ૨૬૪ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

શશિનીવ હિમાર્તાનાં

ઘર્માર્તાનાં રવાવિવ ।

મનો ન રમતે સ્ત્રીणां

જરાજીર્ણેન્દ્રિયે પતૌ ॥ ૨૬૫ ॥

હાથમાં ગ્રહણ કરેલી, આગળ ધરેલી અને સ્નેહે કરી નિરંતર વૃદ્ધિ પમાડેલી દી-વીની પેઠે, વૃદ્ધની સ્ત્રી પણ અવશ્ય પ-રોપકારને અર્થેજ હોયછે ॥૨૬૪ ॥

ચંદ્રને વિષે ટાઢથી પીડાયલાનાં તથા ર-વિને વિષે ધામથી પીડાયલાનાં મનની પેઠે, જીવાન સ્ત્રીઓનું મન, જરાએ કરી જીર્ણ થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા પતિને વિષે રમતું નથી ॥ ૨૬૫ ॥

અનભ્યાસે વિષં શાસ્ત્રમજીર્ણે ભોજનં

વિષમ્ । ક્ષુધિતસ્ય વિષં ગોષ્ઠી

તરુण्याઃ સ્થવિરો વિષમ્ ॥ ૨૬૬ ॥

કેમકે અભ્યાસ વિના શાસ્ત્ર, અજીર્ણમાં લોજન, ભુખ્યાને વાર્તા તથા તરૂણીને વૃદ્ધ વિષ સમાન લાગેછે ॥ ૨૬૬ ॥

એ રીતે સ્ત્રીપુરૂષે પરસ્પરે વર્તી સંસારમાં જીવન પર્યંત હુળી મળીને રહેવું. તેમાં પ્રભ ઉત્પન્ન થાય તો તેને સારી રીતે ઉછેરી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. પૂર્ણ વયમાં લગ્ન થયા પછી એક વા બે વર્ષમાં પ્રભ ઉત્પન્ન થવી જોઈયે. કેમકે જેમ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલાં નારી જાતિના પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિયોને, તેમના નર જાતિના સંયોગથી પ્રભ થયા વિના રહેતી નથી, તેમ પૂર્ણ વયમાં આવેલી સ્ત્રીને પણ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલા

પુરૂષનો સંયોગ થતાં પ્રજા ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ. પણ પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિ-
યોમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે સચવાયલો છે, કેમકે યોગ્ય અવસ્થામાં આવ્યા પછી
ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં તેમનો સંયોગ થાયછે; કવળતે તેમનામાં સંયોગની ઇચ્છા થતી ને-
વામાં આવતી નથી. જેથી સમય સમયમાં તેમને પ્રજા ઉત્પન્ન થયા કરેછે. કોઈનેજ
કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી તેમ થતું નથી. એજ રીતે મનુષ્યમાં પણ જો સૃષ્ટિનિયમ
સચવાતો હોય તો પ્રજા ઉત્પન્ન થયાવિના રહે નહીં. યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી
જો સ્ત્રીપુરૂષો પરણે અને સદા ઋતુગામી રહે, તો તેઓ પોતે વીર્યનું રક્ષણ થવાથી
શરીરે દૃઢ થાય, ને લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે; અને પ્રજા પણ તેમને ઘણી સારી
ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ સંશય નથી. કોઈકિજ કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી પ્રજા વગરનો
રહે. પણ જેઓ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે અર્થાત્ યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત
થયા પહેલાં પરણે, ને કવળતે સંયોગ કરે, તેઓ પોતે વીર્ય ક્ષીણ થવાથી શરીરે દુર્બળ
થાય, ને ઘણું જીવી શકે નહીં. વળી કાચું બીજ જેમ ઉગતું નથી, ને કદી અર્ધ કાચું
પાકું હોય ને ઉગે તો ઉગ્યા પછી ફરમાઈ જાયછે, પણ વૃક્ષ થતું નથી, તેમ ઘણું કરી
તેમનું વીર્ય કાચું હોવાથી તેમને પ્રજા થાય નહીં, ને કદી થાય તો ઘણું જીવે નહીં;
ને જીવે તો સદા દુર્બળ રહે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. કારણ તેના માતા પિતાના
શરીરનું ગળું ઘણું નહાતું હોયછે, તેથી તે પણ દુર્બળ થાયછે. પરણેલાં પ્રત્યેક દંપ-
તિને સંતાન થવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે, કેમકે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં તેના ફળની
ઇચ્છા સર્વને રહેછે. તેમ સ્ત્રીપુરૂષના સંયોગરૂપ ક્રિયાનું ફળ જોકે ઉપર ઉપરથી આ-
નંદ ભાસેછે, તોયપણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં અરણિનાં બે કાષ્ઠ મંથન કરવાના ફળરૂપ
અગ્નિની પેઠે સંતાન છે, કારણ આનંદની પ્રાપ્તિ તો થાયછેજ, તથાપિ સંતાન થવાની
ઇચ્છા કાયમ રહેછે. પ્રયોજન વિના કોઈ પણ ક્રિયાનો આરંભ થતો નથી, માટે ક્રિયા
નિષ્ફળ જતાં જેમ તેના કર્તાને, તેમ સંતાન ન થતાં દંપતિને ખેદ થાયછે. તેમના
મનને ક્ષણ એક અંપના વળતી નથી, ને જ્યારે ત્યારે તેમને એજ વિચાર આવ્યા કરેછે
કે હજી સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી! જેમ જેમ તેઓ સગાસંબંધી તથા પડોસીઆદિ
અન્યને ઘેર સંતાન થતાં સાંભળેછે, તેમ તેમ તેમને તે પોતાને ત્યાં થવાની અધિક
અધિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી જાયછે. પોતાને ત્યાં સંતાન ન હોવાથી છેવટ તેઓ અન્યનાં
છોકરાં ઉપર વહાલ કરેછે, કેમકે બાળક સર્વને પ્રિય લાગેછે, ને તેમનું કાલું કાલું બોલવું
સાંભળી જેટલો આનંદ થાયછે, તેટલો બીજાથી થતો નથી. કદપતરૂં અંધમાં કહ્યું છે કે,

આનંદસૂતિરાત્મનો નયનયોરંતઃ

મુધાભ્યંજનં પ્રસ્તારઃ પ્રણયસ્ય

મન્મથતરોઃ પુષ્પં પ્રસાદો રતેઃ ।

આલાનં હૃદયદ્વિપસ્ય વિષયાર-

ણ્યેષુ સંચારિણોર્દિપત્યોરિહ લ-

ભ્યતે મુકુતાઃ સંસારસારોર્ધ્મકઃ ॥૨૬૭॥

મનને આનંદ દેનાર, આંખને આંજેલા
અમૃતરૂપ અંજનની પેઠે ઠારનાર, સ્નેહનું
સ્થાન, કામદેવરૂપ વૃક્ષનું પુષ્પ, રતિનો
પ્રસાદ, વિષયરૂપ અરણ્યમાં ફરતા મન-
રૂપી હસ્તિને બાંધવાનો સ્તંભ તથા સં-
સારમાં સારરૂપ બાળક, માતાપિતાને આ
લોકમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે પાલવાથી
પ્રાપ્ત થાયછે ॥ ૨૬૭ ॥

માટે જેમને છોકરાં થતાં ન હોય, તેમણે પોતાના શરીરસંબંધી જે કંઈ ખામી હોય તે સુધારવા વિષે ચલ કરવો. જેમ પૃથિવીમાં વાવેલા બીજને ન ઉગવામાં કંઈ કારણ હોયછે, તેમ પુરૂષના વીર્યરૂપ બીજને પણ સ્ત્રીના ગર્ભાશયરૂપ ક્ષેત્રમાં ધારણ ન થવામાં કંઈ શરીરસંબંધી કારણ હોયું જોઈએ. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, કારણ વિના કાર્ય થાય નહીં. માટે જે જે કારણથી ગર્ભ ધારણ ન થતો હોય, તે તે કારણ કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ, વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા ઔષધોપચાર તથા પથ્યવટે દૂર કરવાં, જેથી પ્રજા થવાનો સંભવ થાયછે.

કારણ કહ્યું છે કે,

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पंचवि-
शेन संगता । शुद्धे गर्भाशये
मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥ २६८ ॥

પચીસ વર્ષના પુરૂષ સાથે સમાગમ કર-
નારી પૂર્ણ સોલ વર્ષની સ્ત્રી, જે ગર્ભાશય,
પ્રસૂતિમાર્ગ, રૂધિર, વીર્ય, વાયુ તથા હૃ-
દય શુદ્ધ હોય ॥ ૨૬૮ ॥

वीर्यवंतं सुतं सूते ततो न्यूना-
द्वयोः पुनः । रोग्यल्पायुरध-
न्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ २६९ ॥

તો બળવાન પુત્ર જણે, પણ તેથી ઓછા
વર્ષનાં સ્ત્રીપુરૂષ હોય તો તેમને ગર્ભ રોગી,
થોડી અયુષ્યવાળો તથા કદરૂપો થાય,
વા થાયજ નહિ ॥ ૨૬૯ ॥

હવે ગર્ભ ધારણ થયા પછી કોઈ વેળા તે કવળતે સ્ત્રી જાયછે, દૂધમાં સુકાઈ જાયછે, સુવેળું જન્મે છે, વા કોઈ વેળા જન્મીને તુરત મરી જાયછે; તેમાં પણ શરીરસંબંધી રોગ અથવા કુપચ્યાચરણરૂપ કંઈ કારણ હોયછે. કેમકે કારણ હોય તોજ કાર્ય થાયછે, એ સૃષ્ટિનો નિયમ છે. માટે કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ જે રીતે તેમ ન થાય તે રીતે આચરવું; જેથી પ્રજાવાન થવાયછે, ને તેમ થતાં કામની શાંતિ થઈ સંતોષની પ્રાપ્તિ થાયછે. ગર્ભ ધારણ થયા પછી તેના રક્ષણ માટે ગર્ભવતી સ્ત્રીએ સર્વ આહાર વિહારમાં નિયમસર રહેવું જોઈએ, એ વિષે વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગહૃદય ગ્રંથના શારીરસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं
गुरु । अकालजागरस्वप्नकठिनो-
त्कटकासनम् ॥ २७० ॥

ગર્ભવતિ સ્ત્રીએ અતિ મૈથુન, ઘણીમેહેનત,
ઘણા ભાર, ઉપડી ન શકે એવું વસ્ત્ર, સ-
મય વિના બગવું તથા સુવું, કઠીણ તથા
વિષમ આસનપર બેસવું ॥ ૨૭૦ ॥

शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धावि-
धारणम् । उपवासाध्वतीक्ष्णो-
ष्णगुरुविष्टंभि भोजनम् ॥ २७१ ॥

શોક, ક્રોધ, ભય તથા ઉદ્વેગનો વેગ, અ-
હિતની ઇચ્છા, ઉપવાસ, પંથ અને કડવું,
ગરમ, ભારી તથા મગા ગંધ કરે એવું
ભોજન ॥ ૨૭૧ ॥

રક્તં નિવસનં શ્વશ્વકૂપેક્ષાં મદ્ય-
માષિમ્ । ઉત્તાનશયનં યજ્ઞ સ્ત્રિ-
યો નેચ્છંતિ તત્ત્યજેત્ ॥ ૨૭૨ ॥

લાલ વશ્વ, ઉંડા ખાડા તથા કુવામાં
બેવું, મદ્યપાન, માંસભોજન, ચતુ સુવું
તથા જે અનુભવી સ્ત્રીઓ મના કરે
તે ॥ ૨૭૨ ॥

તથા રક્તસ્રુતિં શુદ્ધિં
વસ્તિમામાસતોઽષ્ટમાત્ ।
અભિર્ગર્ભઃ સ્વેદામઃ
કુક્ષૌ શુષ્યેન્નિષ્પ્રયેત વા ॥ ૨૭૩ ॥

તેમજ લોહી કઢાવવું શરીરશુદ્ધિ વાસ્તે
ઉલટી અથવા બુલાખ લેવો અને આઠમા
માસ સુધી અસ્તિકર્મ, એટલાં વાનાં ત્યા-
ગવાં; કારણ એથી ગર્ભને કાચો સ્ત્રી
જવાનો, કૂખમાં સુકી જવાનો વા મરી
જવાનો સંભવ રહેછે ॥૨૭૩॥

એ રીતે ગર્ભવતિયે નિયમ પાળતાં, સહન થાય તે રીતે હરતાં ફરતાં રહેવું, એક
ઠેકાણે પડી રહેવું નહીં; કેમકે પડી રહેવાથી શરીરના સર્વ અવયવોમાં જડતા ઉત્પન્ન
થાયછે, જે તેને તથા તેના ગર્ભને પ્રસૂતિ સમયમાં હુનિકારક થઈપડેછે. ગર્ભ ધારણ
થયા પછી સ્ત્રીને જે લક્ષણ થાયછે, તે એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે આ પ્રમાણે કહ્યા છે:—

લિંગં તુ સદ્યો ગર્ભાયા યોન્યાં
વીજસ્ય સંગ્રહઃ । તૃપ્તિગુરુત્વં
સ્ફુરણં શુક્રાસ્રાનનુવંધનમ્ ॥ ૨૭૪ ॥

ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રીને તેજ વખતે
ગર્ભાશયમાં બીજનો સંગ્રહ, તૃપ્તિ, ભારે-
પણું તથા સ્ફુર્તિ, જનનેન્દ્રિયથી વીર્ય તથા
રજનું બહાર ન નીકળવું ॥ ૨૭૪ ॥

હૃદયસ્પંદનં તંદ્રા
તૃહ્ગ્લાનિર્લોમહર્ષણમ્ ।
અવ્યક્તઃ પ્રથમે માસિ
સપ્તાહાત્કલલી ભવેત્ ॥ ૨૭૫ ॥

હૃદયમાં કંપ, સુસ્તિ, તૃષ્ણા, થાક તથા
રોમહર્ષ, એટલાં લક્ષણ થાયછે. પછી તે
ગર્ભ પેટેલા માસમાં સાત દિવસ કેડે
નહીં જણાય તે રીતે કલલ રૂપ અર્થાત્
નરમ ગાંઠરૂપ થાયછે ॥૨૭૫॥

દ્વિતીયે માસિ કલલાદ્ ઘનો વ્યક્તસ્ય
લક્ષણમ્ । ક્ષામતા ગરિમા કુક્ષૌ મૂર્છા
ચ્છર્દિરરોચકઃ । જુંભાપ્રસેકઃ સદનં
રોમરાજ્યા પ્રકાશનમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

ને તેમાંથી બીજે માસે કઠણ ગાંઠ બને
છે, અને સ્પષ્ટ થયેલા ગર્ભ પછીનાં લક્ષણ
સ્ત્રીને અશક્તિ, કૂખમાં ભાર, ભ્રમ, ઓ-
કારી, અરૂચી, બગાસાં, પાણી પડવું, થાક,
રોમાવળીનો પ્રકાશ ॥ ૨૭૬ ॥

અમ્લચેષ્ઠા સ્તનો પીનો
સસ્તન્યૌ કૃષ્ણચૂચકૌ ।
પાદશોફો વિદાહોન્યે
શ્રદ્ધાશ્ચ વિવિધાત્મિકાઃ ॥૨૭૭॥

ખટાણ ખાવાની ઇચ્છા, સ્તનનું મોટાપણું,
તેમાં દૂધ આવવું તથા તેના અચ્છાગનું
શ્યામ થવું, પગ ઉપર સુજ આવવી, શ-
રીરમાં દાહ થવો અને અનેક પ્રકારની
ઇચ્છા થવી, એટલાં થાયછે ॥ ૨૭૭ ॥

વ્યક્તીભવતિ માસેઽસ્ય તૃતીયે
ગાત્રપંચકમ્ । મૂર્ધ્ના દ્વે સન્ધિની
વાહુ સર્વસૂક્ષ્માંગજન્મ ચ ॥ ૨૭૮ ॥

ગર્ભસ્ય નાભૌ માતૃશ્ચ
હૃદિ નાડી નિબધ્યતે ।
યયા સ પુષ્ટિમાપ્નોતિ
કેદાર ઇચ કુલ્યયા ॥ ૨૭૯ ॥

ષતુર્થે વ્યક્તતાંગાનાં ચેતનાયાશ્ચ
પંચમે । પષ્ટે સ્નાયુશિરારોમ-
બલવર્ણનસ્ત્વચામ્ ॥ ૨૮૦ ॥

સર્વેઃ સર્વાંગસંપૂર્ણો ભાવૈઃ પુષ્યતિ
સપ્તમે । ઓજોઽષ્ટમે સંચરતિ મા-
તાપુત્રો મુહુઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૮૧ ॥

તસ્મિન્સ્ત્વેકાહયાતેઽપિ
કાલઃ સૂતેરતઃ પરમ્ ।
વર્ષાદ્વિકારકારી સ્યા-
ત્કુક્ષૌ વાતેન ધારિતઃ ॥ ૨૮૨ ॥

પ્રાકૃતૈવ નવમાન્માસાત્
સૂતિકાગૃહમાશ્રયેત્ ।
દેશે પ્રશસ્તે સંભારૈઃ
સંપન્નં સાધકેઽહ્નિ ॥ ૨૮૩ ॥

તત્રોદીક્ષેત સા સૂતિં
સૂતિકા પરિવારિતા ।
અથ શ્વઃ પ્રસવે ગ્લાનિઃ
કુક્ષ્યશ્શિશ્લથતા ક્લમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

પછી ત્રીજે માસે ગર્ભને મસ્તક, બે
સાથળ અને બે હાથરૂપ પાંચ ગાત્ર
તથા બીજાં સર્વ સૂક્ષ્મ અંગના આકાર
થાયછે ॥૨૭૮ ॥

અને યદ્યઽઘાથી ગર્ભની નાભિ તથા મા-
તાના હૃદય સાથે એક નાડી બંધાય છે;
જે દ્વારા માતાએ બાંધેલાં અન્નનો રસ
મળવાથી, તે ધોરીયા દ્વારે જતાં પા-
ણીથી કીઆરામાંની વનસ્પતિની પેઠે પા-
વાય છે ॥ ૨૭૯ ॥

પછી ચોથે માસે ગર્ભનાં સર્વ અંગ, પાં-
ચમે મહિને ચેતન અને છઠ્ઠે મહિને સ્નાયુ,
શિરા, રોમ, બળ, વર્ણ, નખ તથા આ-
મડી સ્પષ્ટ થાયછે ॥ ૨૮૦ ॥

પછી સાતમે માસે સર્વ અંગ સંપન્ન ગર્ભ
બધી રીતે પોષાય છે, ને આઠમે મહિને
માતા તથા પુત્રને કુમથી વારંવાર સર્વ
ધાતુનું તેજ પ્રાપ્ત થાયછે ॥ ૨૮૧ ॥

અને આઠ મહિના પુરા થયા પછી નવમા
માસનો એક દિવસ પણ જાય ત્યાંથી તે
વર્ષ પર્યંત જાણવાનો કાળ કહ્યો છે, ને તે
પછી વાયુએ કરી જે ગર્ભ કૂખમાં રહે,
તો વિકાર કરનાર થાયછે ॥ ૨૮૨ ॥

માટે ગર્ભવતિયે નવમો માસ બેઠા પેઠે-
લાંજ સારે ઠેકાણે બાંધેલાં તથા પ્રસૂતિ
સમયે બેઠતિ સર્વ વસ્તુ જેમાં તૈયાર કરી
રાખી હોય એવા સૂતિકાગૃહમાં યોગ્ય દિ-
વસે વાસ કરવો ॥ ૨૮૩ ॥

ત્યાં તેણે, જેમણે ઘણીવાર પ્રસવનો અ-
નુભવ કર્યો હોય તથા તે સમયના વ્યવ-
હારમાં જે કુશળ હોય તેવી ડાઘેલા પાસે
રાખી જાણવાની વાટ બેવી; અને આ-
જકાલ પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે તેને
ગ્લાનિ, કૂખ તથા નેત્રની શિથિલતા,
થાક ॥ ૨૮૪ ॥

અધોગુરુત્વમરુચિઃ પ્રસેકો
બહુમૂત્રતા । વેદનોરુદરક-
ટીપૃષ્ઠહસ્તિવંક્ષણે ॥ ૨૮૫ ॥

નીચેના ભાગમાં ભારીપાણું, અરુચિ, પા-
ણીનું સ્રવણું, બહુમૂત્રતા, સાથળ, ઉદર,
કેડ, પૃષ્ઠ, હૃદય, પેડું તથા સાથળના
મૂળમાં વેદના ॥ ૨૮૫ ॥

યોનિભેદરુજાતોદસ્ફુરણસ્રવ-
ણાનિ ચ । આવીનામનુજન્મા-
તસ્સતો ગર્ભોદકસ્રુતિઃ ॥ ૨૮૬ ॥

અને જનનેદ્રિયમાં ભેદ, પીડા, વ્યથા,
સ્ફુરણ તથા સ્રવણ થાયછે, ને પછી જ-
ણવાની શળ ઉત્પન્ન થઈ, ગર્ભોદક સ્ર-
વેછે ॥ ૨૮૬ ॥

એ રીતે થયા પછી બાળક જન્મેછે. તેને જન્મ આપ્યા પહેલાં ગર્ભવતી સ્ત્રી
પ્રસવની વેદનાથી ઘણાજ કલેશ પામેછે. તેને પાસેની ડાઘ સ્ત્રિયે ધીરજ તથા હીમત
આપ્યા જવી. પછી બાળકનો જન્મ થાય કે તુરત ડાઘયે તથા જેમને ઘણું બાળક
થયાં હોય એવી અનુભવી પણ ડાહી સ્ત્રિયોયે તે બન્નેનું ઘણીજ સંભાળથી જતન ક-
રવું અવશ્ય છે. કેમકે, તે સમયમાં પ્રસવની વેદનાથી તે બન્ને જણુ થાકીને એટલાં
તો નિર્બલ થઈ ગયેલાં હોયછે કે, કોઈ પણ પ્રકારનો મિથ્યાપચાર તેમને તુરત હા-
નિકારક થઈ પડેછે. પછી દોઢ માસ પર્યંત પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને યોગ્ય જે શરીરસંબંધી
ઉપચાર કરવાના હોયછે, તે કુશળ વૈદ્ય તથા અનુભવી સ્ત્રિયોની સલાહ પ્રમાણે કરવા;
ને આહાર પણ તેને યોગ્ય જે કદ્યો હોય તે આપવો. કોઈ પણ પ્રકારે તેને વિરૂદ્ધા-
ચરણ કરવા દેવું નહીં, ને કંઈ પણ તેના શરીરને અસહન થાય, તે રીતે તેના પ્રત્યે
આચરવું નહિ. કારણ એજ અંથકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યત્ત્રેનોપચરેત્સૂતાં
દુઃસાધ્યા હિ તદ્વામયાઃ ।
ગર્ભવૃદ્ધિપ્રસવરુક્
ક્લેદાસ્રુતિપીડનૈઃ ॥ ૨૮૭ ॥

પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને આહારાદિ ઉપચાર
કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખવી; કેમકે
ગર્ભનું રહેવું, તેની વૃદ્ધિ, પ્રસવ, તે સં-
બંધી શળ, અને જળ તથા રૂધિરનો આ-
વ ઇત્યાદિ પીડાયે કરી તેના રોગ સહેજ
મટતા નથી ॥ ૨૮૭ ॥

एवं च मासादध्यर्धो-
न्मुक्ताहारादियंत्रणा ।
गतमृताभिधानास्यात्
पुनरार्तिवदर्शनात् ॥ २८८ ॥

એ રીતે દોઢ માસ પર્યંત સંભાળ રાખ્યા
પછી બાવાપીવાની જેને ઘટતી છુટ
મળી છે, એવી તે સ્ત્રી ફરી રત્નદશન
થાય ત્યારે સુવાવડીપણાથી મુક્ત થા-
યછે ॥ ૨૮૮ ॥

તોપણ જણવા પછી ચાર માસપર્યંત તે યથાર્થ મુક્ત થતી નથી એમ જાણવું.
હવે જેમ બાળકને જન્મ આપનાર સ્ત્રીની સંભાળ કરવી જરૂરની છે, તેમ જન્મેલા
બાળકની પણ સંભાળ રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. કેમકે તેનું શરીર કાચું હોય-

છે, તે જો યથાર્થ સંભાળ ન લેવાય તો કાચા ઘટની પેઠે હાનિને પ્રાપ્ત થાયછે. આ-
ળકના આરોગ્યનો બધો આધાર તેની માતા ઉપર છે, કારણ તેને ધાવીનેજ તે પો-
તાનો આહાર મેળવેછે. જે જે પદાર્થ માતાના આધારમાં આવેછે, તે તે પદાર્થના ગુણ
દોષ તેના દુધમાં આવેછે; ને તે દુધ આળકના ધાવવામાં આવ્યાથી તેના શરીરમા
તે તે ગુણ દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. માટે માતાએ કુશળ વેદ તથા અનુભવી પણ ડાહી
સ્ત્રીઓની સલાહપ્રમાણે, આળકને ગુણ કરે તેવા પદાર્થનોજ આહાર કરવો, પણ અવ-
ગુણ કરે તેવા પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છાજ કરવી નહીં. કેમકે આળકને સુખી જોઈ મા-
તાપિતા પ્રસન્ન રહેછે, ને દુઃખી જોઈ કલેશ પામેછે. પશુ પક્ષિઓમાં પણ તેમ જો-
વામાં આવેછે, એ ઉપરથી એમ જણાયછે કે, સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવજ છે. માટે
પ્રથમથીજ માતાપિતાએ આળક અર્થે એવી રીતે વર્તવું જોઈયે કે, પછવાડેથી તેમને
પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે નહીં. શરૂઆતમાં આળકનું શરીર કોમળ હોવાથી તેની ઇન્દ્રિયો
પણ કોમળ હોયછે, જેથી તેને કંઈ વિશેષ સમજ હોતી નથી. માત્ર ધાવવું, સુવું
તથા મળમૂત્ર છોડવાં એજ તે સ્વભાવથી કરી શકેછે; ને કંઈ દુઃખ થતું હોય તો
રહેછે, પણ શું થાયછે, તે જણાવી શકતું નથી. એ ઉપરથી આળક તદન પરતંત્ર ભા-
રેછે, માટે માતાપિતાએ તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. તેને વખતસર ધવરાવવું, સુ-
વાડવું, મળમૂત્ર કર્યા હોય તો સ્વચ્છ કરવું, રડતું હોય તો તેનું કારણ શોધી કાઢાડી
તેનો ઉપાય કરવો; તેને સુવાનાં બિછાનાં, તે ઉપર પાથરવાનાં વસ્ત્ર તથા તેને પેહિર-
વાનાં લુગડાં સર્વે નહાનાં, સ્વચ્છ, કોમળ તથા સુગંધી રાખવાં, કોઈ કાળે પણ મેલાં
પત્તીનાવાળાં, ઝીણાં જંતુ જેમાં પડ્યાં હોય તેવાં તથા મળમૂત્રથી ખરડાયલાં રાખવાં
નહીં. કેમકે, તેવાં રાખેથી તેની આરોગ્યતાને હાનિ થાયછે. માટે કદી ઘણાં ન હોય
તો વારંવાર સારી રીતે ધોઈ સૂકવીને તેજ પાછાં વાપરવાં. અનેક જાતના પક્ષિયો
તથા ઉંદર જેવાં નહાનાં પશુઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાં માટે ઘણીજ સુંવાળી જગ્યા
કરી રાખેછે. એ ઉંદરો તો લાગ આવે ગૃહસ્થોનાં સુંદર રેશમી વા સુતરાઉ કપડાં
કરડી લઈ જઈ, તે પોતાનાં બચ્ચાં માટે તૈયાર કરેલી જગ્યા ઉપર પાથરેછે ! ઘણાના
ધારવામાં એમ છે કે, ઉંદરો વિનાકારણ કપડાં કરડી ખાયછે, પણ તેમ નથી, તેમાં
કહ્યા પ્રમાણે કારણ રહેલું છે. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે, પ્રયોજનવિના પ્ર-
વૃત્તિ થતી નથી. જેમના જોવામાં ઉંદરને રહેવાનાં સ્થાન આવ્યાં હશે, તેમને એ ત-
રત જણાઈ આવ્યું હશે. પશુ પક્ષિઆદિ સર્વ પ્રાણિયો પોતાનાં બચ્ચાંને ઉછેરવામાં
ઘણીજ કાળજી રાખેછે. તેમાં પક્ષિયો બહાર ફરવા નીકળી જ્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી
કાચો પાકો આહાર મેળવી પોતે ખાવાને બદલે, પોતાની ચાંચમાં ભરી લાવી,
માળામાં બેઠેલાં બચ્ચાંના કોમળ મુખમાં આપેછે; તે જ્યાંસુધી બચ્ચું ધરાયું નથી,
ત્યાંસુધી તેમ કરેછે. ને પછી પોતે ખાયછે. બચ્ચું મોટું થતાં તેને પોતાની રીત
પ્રમાણે ઉડવા, બોલવા તથા ચારો કરવા માટે બહાર ફરવા શીખવેછે. એજ રીતે
સર્વ અન્ય જાતનાં પ્રાણિયો પણ પોતાનાં બચ્ચાંને પોતપોતાની રીત પ્રમાણે ઉછેરી
મોટાં કરેછે; જે શોધક પુરૂષોના જાણવામાં વારંવાર આવેલ છે. જ્યારે મનુષ્ય પ્રા-

હીથી જ્ઞાનમાં ઘણુંજ ઉતરનાં પ્રાણિયો એ રીતે પોતાનાં બચ્ચાંને ઉછેરવામાં સદા તત્પર રહેછે, ત્યારે મનુષ્યે તો અવશ્ય રહેવું જોઈએ. બાળકનું શરીર જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું જાયછે, તેમ તેમ તેની ઇન્દ્રિયો પણ વધારે શક્તિમાન થતી જવાથી તેને દિવસે દિવસે વધારે સમજ આવતી જાયછે. ત્રણ ચાર માસે તેને સ્નાન આવી જણાયછે. કારણ તે સમયથી તેના હાથમાં કંઈ આપતાં તે ગ્રહણ કરેછે, ધમકાવતાં રહેછે, ને રમાડતાં હસેછે, ઘણું કરી છ માસપર્યંત બાળક આરોગ્ય રહેછે. પછી દાંત આવવા શરૂ થવાથી તેની પીડાવડે તેને વારંવાર તાવ, ઉધરસ, ઝાડો, સલ્-ખમ, તથા ગુમડાં વિગેરે રોગ થાયછે. જેનો કુશળ પણ અનુભવી વૈદ્યની સલાહ પ્રમાણે, તેના માતાપિતાયે ધીરજથી ઉપાય કરવો યોગ્ય છે. જ્યાંસુધી દાંત આવવા માંડયા નથી, ત્યાંસુધી બાળક માત્ર દુધ પીવા યોગ્ય લાસેછે, કેમકે અન્ન ચાવવાનાં સાધન દાંત છે, જે આવવા માંડયાથીજ બાળકની જઠરાગ્નિ અન્ન પચાવવા યોગ્ય થતી જાયછે, એમ અનુમાન કરાયછે. મારે તે કાળથી દૂધ પાવાનું ચાલુ રાખતાં થોડું થોડું પચી શકે તેવું પૌષ્ટિક પણ કોમળ અન્ન બાળકને ખવરાવતાં જવું; પણ ભારી અન્ન કદી ખવરાવવું નહીં, કારણ તેની જઠરાગ્નિ તે પચાવવા યોગ્ય ન હોવાથી તેને અજીર્ણાદિ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. બાળકને મારવું નહિ, તેમ ત્રાસ પણ ન પમાડવું, કેમકે તેનું શરીર કોમળ હોવાથી તેનાં હૃદય, ભેજું તથા ઇન્દ્રિયો પણ સર્વે કોમળ હોયછે, જેથી ભય પામતાં તે એકાએક ન ધારેલી હાનિને પ્રાપ્ત થાયછે. વળી જેમ જેમ બાળકને સમજ આવતી જાય, તેમ તેમ તેની આગળ અપશબ્દ બોલવા નહિ, પણ સારી વાણી બોલવી, કેમકે તે નકલ કરનાર હોવાથી જેવું સાંભળે તેવું બોલવા શીખેછે. વળી બાળકનું નામ નાખવું તે પણ શુભસૂચક નાખવું, અશુભસૂચક નાખવું નહિ, કેમકે અશુભસૂચક નામ ઉચ્ચારતાં મનને કલેશ થાયછે. એ રીતે બાળકને ઉછેરવામાં જોકે સદા સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે તત્પર રહેવું, તોપણ મુખ્યત્વે કરી એ કામ સ્ત્રીનું છે, કારણ પુરૂષને બહારના વ્યવસાયમાં રોકાવું પડેછે. જેથી ઘણો કાળ તે ઘર આગળ રહી શકતો નથી, અને સ્ત્રીને તો ઘરનું કામ હોવાથી તે સદા ઘર આગળ રહી શકેછે. સિવાય બાળક, સ્ત્રીથીજ ઉત્પન્ન થાયછે, ને તેનેજ ધાવીને તે પોતાનો આહાર મેળવેછે, તે ઉપરથી એમ જણાયછે કે, બાળકને ઉછેરવાનું કામ સ્ત્રીનું છે; પણ પુરૂષે તેમાં પૂર્ણ સહાયકારી થવું જોઈએ. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્પાદનમપત્યસ્ય જાતસ્ય પરિપા-
લનમ્ પ્રત્યહં । લોકયાત્રાયાઃ પ્ર-
ત્યક્ષં સ્ત્રીનિર્બંધનમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં; ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું, અને પ્રતિ દિવસ ઘરનાં કામકાજ કરવામાં તત્પર રહેવું, એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે ॥ ૨૮૯ ॥

બાળકને દાંત તથા દાઢોની પીડા ઘણું કરી પાંચ વર્ષપર્યંત વારંવાર થાયછે, જેથી તેટલા સુધી તે દુર્બળ રહેછે. તે પછીની આવતી દાઢો કંઈ વિશેષ પીડા કરતી નથી, એટલે ત્યારથી તેનું શરીર દૃઢ થતું જવાથી તે વિવેક શીખવવા યોગ્ય થાયછે.

એ વિષે આજ્ઞાક્રયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

લालયેત્ પંચવર્ષાણિ દશ વર્ષાણિ
શિક્ષયેત્ । પ્રાપ્તે તુ ષોડશે વર્ષે પુત્રે
મિત્રવદાચરેત્ ॥ ૨૯૦ ॥

પુત્રને પાંચ વર્ષ સુધી લાલન કરાવવું,
દશ વર્ષ સુધી કેળવણી આપવી અને તે
સોલ વર્ષનો થાય ત્યારથી તેની સાથે મિ-
ત્રની જેઠે વર્તવું ॥ ૨૯૦ ॥

લालનાઢઢહવો દોષાઃ શિક્ષણાઢઢ-
હવો ગુણાઃ । તસ્માત્પુત્રં ચ શિષ્યં
ચ શિક્ષયેત્ ન તુ લાલયેત્ ॥ ૨૯૧ ॥

લાડલડાવવાથી ઘણી હાની ને કેળવણી આ-
પવાથી ઘણો લાભ થાયછે; માટે પુત્ર તથા
શિષ્યને પાંચ વર્ષ પછી કેળવણી આપવી,
પણ કેવળ લાડ લડાવવાં નહિ ॥ ૨૯૧ ॥

યદપિ આઠ વર્ષની વય જેહલાં બાળક યથાર્થ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા યોગ્ય નથી,
કેમકે તેની બુદ્ધિ હજી શિખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ હોતી નથી; તેથી આઠ વર્ષની
વયથી તે વીશ વર્ષની વયપર્યંતનો બાર વર્ષનો કાળ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે,
તથાપિ બાળકને પાંચ વર્ષથીજ સમજ આવતાં તે ઘર આગળ અનેક રીતે કળ્યા
કરી, માતા-પિતાને કંટાળો આપેછે, તેથી તે સમયથી પણ તેને થોડી થોડી કેળવણી
આપવા કહેલ છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ચતુર્વર્ષાવાધિ સુતાન્ લાલયેત્પા-
લયેત્પિતા । તતઃ ષોડશપર્યંતં
ગુણાન્ વિદ્યાં ચ શિક્ષયેત્ ॥ ૨૯૨ ॥

માતાપિતાએ પુત્રને ચાર વર્ષપર્યંત કેવળ
લાલન તથા પાલન કરવું, ને ત્યારપછી
સોલ વર્ષપર્યંત તેને શુણ તથા વિદ્યા
શિખવવી ॥ ૨૯૨ ॥

વિંશત્યવધિકાન્પુત્રાન્પ્રેરયેદ્-
હર્કર્મસુ । તતસ્તાંસ્તુલ્યભા-
વેન મત્વા સ્નેહં પ્રદર્શયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

અને તે વીશ વર્ષના થાય ત્યારે તેમને
ગૃહ કાર્ય એટલે ધંધા રાજગારમાં જો-
ડવા; ને પછી પોતાની તુલ્ય ગણી સ્નેહ
દેખાડવો ॥ ૨૯૩ ॥

કારણ શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાગમાર્થં પુત્રસ્ય વૃત્ત્યર્થં યત્તે
ચ યઃ । પુત્રં સદા સાધુ શાસ્ત્રિ
પ્રીતિકૃત્ સ પિતાનૃણી ॥ ૨૯૪ ॥

જે પ્રીતિ રાખનાર પિતા પુત્રને વિદ્યા-
ભ્યાસ કરાવવામાં તથા ધંધો શિખવવામાં
યત્ન કરે અને સદા રૂડી શિખામણુ આપે,
તે પુત્રના ઋણથી મુક્ત થાયછે ॥ ૨૯૪ ॥

પછી પચીશ વર્ષની વય થતાં તેને પસંદ પડે એવી કોઈ રૂપ, શુણસંપત્ત સોલ
વર્ષની કન્યા સાથે તેનું લગ્ન કરવું. વાગ્ભટ્ટે કહ્યું છે કે,

ષોડશવર્ષાયાઃ પંચવિંશતિવર્ષઃ
પુત્રાર્થં યતેત્ ॥ ૨૯૫ ॥

પચીશ વર્ષના પુરૂષે સોલ વર્ષની સ્ત્રીથી
બ્રજ ઉત્પત્ત કરવાનો યત્ન કરવો ॥ ૨૯૫ ॥

કેમકે પૂર્ણ યુવાવસ્થા એટલી વયેજ પ્રાપ્ત થાયછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધન્વંતરીના ઉપદેશથી સુશ્રુતે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વયસ્તુ ત્રિવિધં ચાલં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ ।
તત્રોત્પોઢશવર્ષા ચાલાસ્તેऽપિ ત્રિવિ-
ધાઃ ક્ષીરપાઃ ક્ષીરાન્નાદા અન્નાદા
ઇતિ । તેષુ સંવત્સરપરાઃ ક્ષીરપાઃ
દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતો
અન્નાદા ઇતિ । પોઢશસપ્તત્યોરંતરે
મધ્યં વયસ્તસ્ય વિકલ્પો વૃદ્ધિર્યૌવનં
સંપૂર્ણતા હાનિરિતિ । તત્રાવિંશતેઽર્થ-
દ્વિરાત્રિંશતો યૌવનમાચત્વારિંશતઃ
સર્વધાત્વિન્દ્રિયવલ્લીર્યસંપૂર્ણતા । અતઃ
ઊર્ધ્વમીપત્પરીહાણિર્યાવત્સપ્તતિરિતિ ।
સપ્તતેરૂર્ધ્વં ક્ષીયમાણધાત્વિન્દ્રિયવલ-
લીર્યોત્સાહમહન્યહાનિ વલિપલિતલા-
લિત્યં જુષ્ટં કાસશ્વાસપ્રભૃતિભિરુપદ્રવૈ-
રભિભૂયમાનં સર્વક્રિયાસ્વસમર્થં જીર્ણા-
ગારમિવાભિવૃષ્ટમવસીદંતં વૃદ્ધમાચક્ષ-
તે ॥ ૨૯૬ ॥

બાળ, મધ્ય તથા વૃદ્ધ, એ રીતે વય ત્રણ પ્રકારનું છે, તેમાં સોલ વર્ષની માંચનાં બાળક, તે પછી કેવળ દૂધપીનાર, દૂધ તથા અન્ન ખાનાર, અને કેવળ અન્ન ખાનાર, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં છે, તેમાં દૂધપીનારાં એક વર્ષપર્યંતનાં, દૂધ તથા અન્ન ખાનાર એ વર્ષપર્યંતનાં અને કેવળ અન્ન ખાનારા તે પછીનાં હોયછે; સોલ વર્ષથી આરંભી સિત્તેર વર્ષ લગી મધ્ય વય કહેલ છે, તેના વૃદ્ધિ, યૌવન, સંપૂર્ણતા તથા હાનિ એ રીતે ચાર ભેદ છે; તેમાં વીશ વર્ષપર્યંત વૃદ્ધિ, ત્રીશ વર્ષપર્યંત યૌવન ને ચાલીશ વર્ષપર્યંત સર્વ ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ તથા વીર્યને સંપૂર્ણતા અને તે પછી સિત્તેર વર્ષપર્યંત થોડીથોડી હાનિ, એ રીતે થાયછે; અને સિત્તેર વર્ષ પછી ક્ષીણ થયેલાં ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ, વીર્ય તથા ઉત્સાહવાળો, દિવસે દિવસે ત્વચામાં પડતી કરચલી, શ્વેત થતા વાળ તથા માથામાં પડતી ટાલવાળો, કાસ તથા શ્વાસાદિ ઉપદ્રવે કરી પરાભવ પામેલો, અને સર્વ ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ એવો, બુના ઘરનીપેઠે ચોમેરથી ખરતો, ખેદ કરનાર વૃદ્ધ કહેવાયછે ॥ ૨૯૬ ॥

તેમ સ્ત્રીની વયવિધે પણ ભાવપ્રકાશના પૂર્વજંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

ચાલેતિગીયતેનારીયાવદ્વર્ષાણિપોઢશ ।
તતસ્તુતરુણીજ્ઞેયાદ્વાત્રિંશદ્વત્સરાવધિ ૨૯૭
તદૂર્ધ્વમાધિરૂઢા સ્યાત્ પંચાશદ્ર-
ત્સરાવધિ । વૃદ્ધા તત્પરતો જ્ઞેયા
સુરતોત્સવવર્જિતા ॥ ૨૯૮ ॥

સ્ત્રી સોલ વર્ષની વયપર્યંત બાળા કહેવાયછે, ને તે પછી બત્રીશ વર્ષની વયસુધી તેને તરૂણી બાણવી ॥ ૨૯૭ ॥

અને ત્યારપછી પચાસ વર્ષની વયસુધી તે પ્રૌઢા કહેવાયછે, ને તે પછી રતિની ઇચ્છા જેને ટળી ગઈ છે, એવી તેને વૃદ્ધ બાણવી ॥ ૨૯૮ ॥

હવે કન્યાને પણ પુત્રની પેઠે સ્ત્રીને ઘટે એવી સારી કેળવણી આપવી, ઇત્યાદિ વિષે મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

કન્યાપ્યેવં પાલનીયા
શિક્ષણીયાતિયત્નતઃ ।
દેયા વરાય વિદુષે
ધનરત્નસમન્વિતા ॥ ૨૯૯ ॥

માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

કુલં ચ શીલં ચ સનાથતા ચ
વિદ્યા ચ વિત્તં ચ વપુર્વયશ્ચ ।
એતાન્ગુણાન્સપ્ત વિચિન્ત્ય દેયા
કન્યા બુધૈઃ શેષમચિન્તનીયમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

કારણ માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યાદ્યગુણેનભર્ત્રાસ્ત્રીસંયુજ્યેતયથાવિધિ ।
તાદ્યગુણાસાભવતિસમુદ્રેણનિમ્નગા ૩૦૧

વળી કહ્યું છે કે,

સ્ત્રીणां हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि
भर्तृसदृशानि । मधुरापि हि मूर्च्छयते
विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥ ૩૦૨ ॥

પુત્રની પેઠે કન્યાને પણ અતિ ચતુર્થી
પાળવી તથા સારી કેલવણી આપવી, ને
તેને પોતાની શક્તિ મુજબ ધન તથા
રત્ન આપી સારા વિદ્વાન્ વરને પરણા-
વવી ॥ ૨૯૯ ॥

બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોએ કુળ, વર્તાણુંક, જ્યોત્ષ્ણ,
વિદ્યા, ધન, શરીર તથા અવસ્થા, એ
વરના સાત ગુણ જોઈ કન્યા દેવી, બાકી
ખાતે વિચાર કરવો નહીં ॥ ૩૦૦ ॥

સમુદ્રમાં જોડાયેલી નદીની પેઠે, સ્ત્રી જેવા
ગુણવાળા પતિની સાથે વિધિપૂર્વક જો-
ડાય, તેવા ગુણવાળી થાય છે ॥ ૩૦૧ ॥

જેમ વિષ વૃક્ષનો આશ્રય કરેલી વેલ મ-
ધુર હોય તોપણ વિષરૂપ થાય છે, તેમ
સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત પણ ભર્તાના સહવાસથી
તેના સરખાં થાય છે ॥ ૩૦૨ ॥

માટે કહ્યા પ્રમાણે તપાસ કરી સારા વરને કન્યા દેવી; પણ કોઈ કાળે ધનની
લાલચથી જેવા લેવાને દેવી નહીં. કેમકે મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृही-
याच्छुल्कमण्वपि । गृह्णंश्छुल्कं हि
लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ૩૦૩ ॥

સમગ્ર પિતાયે કન્યા બદલ કંઈ પણ ધન
લેવું નહિ; કારણ લોભથી થોડું પણ ધન
લેતાં મનુષ્ય છોકરું વેચનાર ઠરે છે ॥ ૩૦૩ ॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષજાતિ કરતાં સ્ત્રીજાતિ ઉમ્મરમાં વેહેલી આવે છે, ને વેહેલી અ-
વસ્થાજ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે તેથી સ્ત્રીજાતિને વિદ્યા ભણવા માટે પુરૂ-
ષજાતિ જેટલો અવકાશ મળતો નથી. મૂંઝવણ આવતાં જેમ પુરૂષ તેમ રજોદર્શન થતાં
સ્ત્રી ઉમરમાં આવી કહેવાય છે. ઘણું કરી પુરૂષને મૂંઝવીશ વર્ષે ને સ્ત્રીને રજોદર્શન
તેર વર્ષે પ્રાપ્ત થાય છે. વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગતદ્વયના શારીરસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીણાં રસજં
સ્રવતિ ત્ર્યહમ્ । વત્સરાદ્વાદશાદૂર્ધ્વં
યાતિ પંચાશતઃ ક્ષયમ્ ॥ ૩૦૪ ॥

સ્ત્રીઓને બાર વર્ષની વય પછી રસથી
ઉત્પન્ન થયેલું રજ પ્રતિમાસે ત્રણ દિવસ
સ્રવેછે; જે પચાશ વર્ષની વય પછી ક્ષય
પામેછે ॥ ૩૦૪ ॥

પણ સોલ વર્ષે સ્ત્રી અને પચીશ વર્ષે પુરુષ પુખ્ત ઉમરમાં આવ્યાં કેહેવાયછે, માટે
પુત્રને જેમ વીશ વર્ષસુધી તેમ પુત્રીને તેર વર્ષની વયપર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને
તે પછી પાંચ વર્ષસુધી જેમ પુત્રને કમાતાં શિખવવું, તેમ ત્રણ વર્ષપર્યંત પુત્રીને
સર્વ ગૃહકાર્યમાં કુશળ કરવી; ને પછી સોલ વર્ષની થાય કે તેને પ્રસન્ન પડે એવા
યથાયોગ્ય વરની સાથે પરણાવી દેવી. કેમકે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૬ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્રૂહેકન્યર્તુમત્યપિ ।
નચૈવૈનામ્રયચ્છેતગુણહીનાયકર્હિચિત્ ૩૦૫

કન્યા ઋતુમતી થાય તોપણ ભલે મરણ
પર્યંત ઘરમાં રહે, પણ પિતાએ ક્યારેય
પણ ગુણહીનને આપવી નહિ ॥ ૩૦૫ ॥

વળી અભિજ્ઞાન શાકુંતલમાં કણ્વ મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

યાસ્યત્યગ્ન શકુંતલેતિ હૃદયં સંસ્પૃ-
ષ્ટમુત્કંઠયાઅંતર્વાણ્પમરોપરોધિ ગ-
દિતં ચિંતાજડં દર્શનં । વૈક્લવ્યં
મમતાવદીદૃશમપિ સ્નેહાદરણ્યૌકસઃ
પીઙ્ઘંતે ગૃહિણઃ કથં નુ તનયાન્નિ-
શ્લેષદુઃસ્વૈર્નૈવૈઃ ॥ ૩૦૬ ॥

આજ શકુંતલા સાસરે જશે એમ તદ્દયમાં
હઃખ થાયછે, માંયનાં અશ્રુ સમુદાયથી
કંઠ રૂંધાય છે અને ચિંતાવડે પુરૂં દેખાતું
નથી; એ રીતે મારા જેવા વનવાસીને
પણ સ્નેહથી વિંહુલપણું થાયછે, તો ગૃ-
હસ્થો પુત્રીનાં વિયોગજન્ય તાન્નં હઃખે
કરી કેમ ન પીડાય ! ॥ ૩૦૬ ॥

અર્થો હિ કન્યા પરકીય એવ તામગ્ય સંપ્રેણ્ય
પરિગ્રહીતુઃ । જાતોઽસ્મિ સઘો વિશદાંતરા-
ત્મા ચિરસ્ય નિશ્લેષમિવાર્પયિત્વા ॥ ૩૦૭ ॥

પણ કન્યારૂપી ધન પારકુંજ છે, માટે
આજ તેને ઘણીને ઘેર મોકલી, તત્કાળ
ઘણા કાળની રાખેલી થાપણુ પાછી આ-
પવાની પેઠે હું નિશ્ચિંત થયો ॥ ૩૦૭ ॥

તેથી કોઈને પણ કન્યા પરણાવ્યા વગર છુટકો નથી. માટે શ્રીમહાભારતના અ-
નુશાસનપર્વના ૪૪ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત
કન્યા ઋતુમતી સતી ।
ચતુર્થે ત્વથ સંપ્રાતે
સ્વયં મર્તારમર્જયેત્ ॥ ૩૦૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ-
સુધી પોતાથી અધિક ગુણવાળા વરની
વાટ જોવી, ને તેટલામાં તેવો વર ન મળે
ને ચોથું વર્ષ એસે, તો પોતા સરખા ગુ-
ણવાળા વરને પરણવું ॥ ૩૦૮ ॥

પ્રજા ન હીયતે તસ્યા રતિશ્ચ
ભરતર્ષભ । અતોઽન્યથા વર્તમાના
ભવેદ્વાચ્યા પ્રજાપતેઃ ॥ ૩૦૯ ॥

તો તેની પ્રજા તથા રતિ હુણાતી નથી,
પણ તેથી ઉલટી રીતે ચાલનાર અર્થાત્
તે પછી પણ ન પરણે તો કદિ પ્રજાપ-
તિની કન્યા હોય, તોપણ નિંદાય છે ॥૩૦૯॥

એકે રમેદર્શન થયાથીજ કન્યા ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય થાય છે, માટે તે સમ-
યમાંજ તેનું લગ્ન કરવું યોગ્ય છે, તથાપિ સોલ વર્ષની અંદરની વય વૈદ્યશાસ્ત્રના મત
પ્રમાણે તેમ અનુભવથી જોતાં ઘણીજ નહાની લાસે છે. જેથી તે સમયમાં ગર્ભ દે-
હેતાં તે ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રી તથા તેની પ્રજા બન્ને નિર્બળ તથા અદયાયુષિ થાયછે.
માટે રમેદર્શન થએલી કન્યાનું માતાપિતાદિ વડિલોયે તેની સોલ વર્ષની વય થતાં
લગ્ન કર્યાસુધી સારી રીતે રક્ષણ કરવું; પણ છેક નહાની વયમાં તેને પરણાવી દેવી
નહીં. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

અજ્ઞાતપતિમર્યાદામજ્ઞાતપતિસે-
વનામ્ । નોદ્વાહયેત્પિતા બાલા-
મજ્ઞાતધર્મશાસનામ્ ॥ ૩૧૦ ॥

કન્યા જ્યાંસુધી પતિની મર્યાદા તથા સેવા
અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા સ્ત્રીધર્મથી અ-
જાણી હોય, ત્યાંસુધી તેના પિતાયે વિ-
વાહ કરવો નહિ ॥ ૩૧૦ ॥

એ રીતે ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરૂષે પ્રજાનું પાલન કરતાં તેને કેળવવી, જેથી તે સંસારનો
ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાય. સ્વાર્થ વિના કોઈ સગું થતું નથી, તેથી જો પોતાની પ્ર-
જાને શુણવાનું ન કરી હોય તો તેનું કોઈ પાડ પૂછતું નથી. કહ્યું છે કે,

વૃક્ષં ક્ષીણફલં ત્યજંતિ વિહગાઃ શુષ્કં
સરઃ સારસાઃ પુષ્પં પર્યુષિતં ત્યજન્તિ
મધુપા દર્થં વનાન્તં મૃગાઃ । નિર્દ્રવ્યં
પુરુષં ત્યજન્તિ ગણિકા અષ્ટશ્રિયં મ-
ન્ત્રિણઃ સર્વઃ કાર્યવશાજ્જનોઽભિર-
મતે કસ્યાસ્તિ કો વલ્લભઃ ॥ ૩૧૧ ॥

ક્ષીણ ફળવાળા વૃક્ષોના પક્ષી, સુકાઈ ગ-
યેલાં તલાવનો સારસ, વાસી થયેલાં પુ-
ષ્પને ભ્રમર, બળેલાં વનને મૃગ, દ્રવ્યહીન
થયેલા પુરૂષનો ગણિકા તથા રાજલક્ષ્મીથી
બ્રહ્મ થયેલા રાજાનો મંત્રી ત્યાગ કરેછે, કે-
મકે સર્વ પ્રાણી મતલબથીજ પ્રીતિ કરેછે
નહિ તો કોણ કોને પ્રિય છે ! ॥ ૩૧૧ ॥

બળી પોતાના જન તથા સંબંધિયોનું પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું,
કેમકે કુટુંબનું પોષણ કરવું સર્વને ઉચિત છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં
કહ્યું છે કે,

માતરં પિતરં પુત્રં દારાનતિથિ-
સોદરાન્ । હિત્વા ગૃહી ન મું-
જીયાત્ એકાકી તુ કદાચન ॥ ૩૧૨ ॥

ગૃહસ્થે માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પરોણા
તથા ભાઈઓને મૂકી કોઈ કાળે પણ એ-
કલાં જમવું નહિ ॥ ૩૧૨ ॥

કારણ કહ્યું છે કે,

વંચયિત્વા ગુરુભંધૂન્યો મુક્તે
સ્વોદરંભરઃ । इहैव लोके गर्ह्यो-
ऽसौ सारमेय इवाधमः ॥ ૩૧૩ ॥

જે વડીલ તથા આંધવોને છેતરી પોતે
એકલો જમે છે, તે કુતરાની પેઠે પેટભરે
નીચ આ લોકમાંજ નિંદા પાત્ર થા-
યછે ॥ ૩૧૩ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कुटुंबभरणार्थेषु यत्नवान्
भवेच्च यः । तस्य सर्वगुणैः
किंतु जीवन्नेव मृतश्च सः ॥ ૩૧૪ ॥

જે પુરૂષ કુટુંબના પોષણ અર્થે યત્ન ક-
રતો નથી, તેમાં બીજા ઘણા ગુણ હોય
તો શું ! કેમકે તે જીવતાંજ મુલા જેવો
છે ॥ ૩૧૪ ॥

એ સિવાય જે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા અશક્ત હોય એવા અપંગ જનોનું પણ
શક્તિમાન્ ગૃહસ્થે પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું અવશ્ય છે. કેમકે અપંગ
જનોના જીવિતનો સર્વ આધાર શક્તિમાન્ જનો ઉપર રહેલ છે, માટે જેઓ સુખી છે,
તેમણે પોતાની શક્તિ સુજબ દુઃખિયોનાં દુઃખ ટાળવામાં સદા તત્પર રહેવું યોગ્ય છે.
મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

देयं भेषजमार्तस्य परिश्रान्तस्य
चासनम् । तृपितस्य च पानीयं
क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ૩૧૫ ॥

રોગથી પીડિતને ઔષધ, થાકેલાને આ-
સન, તર્પ્યાને પાણી અને ભુખ્યાને ભો-
જન હેવું ॥ ૩૧૫ ॥

भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं
ततोऽधिकम् । औषधं पथ्यमा-
हारं स्नेहोऽभ्यंगं प्रतिश्रयम् ॥ ૩૧૬ ॥

ભૂમિ દાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ નથી, પણ વિ-
દ્યાદાન તેથી અધિક છે; ઔષધ, પથ્ય
ભોજન, ભક્ષણ તથા અભ્યંગ કરવા લાયક
ઘૃત તૈલાદિ અને આશ્રય સ્થાન, ॥ ૩૧૬ ॥

दानान्येतानि देयानि ह्यन्यानि च
विशेषतः । दीनान्धकृपणादिभ्यः
श्रेयस्कामेन धीमता ॥ ૩૧૭ ॥

એ તથા વિશેષે કરી બીજાં પણ દાન,
કલ્યાણને ઇચ્છનાર બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે ગ-
રીબ, અનાથ તથા આંધળા આદિ અ-
પંગોને આપવાં ॥ ૩૧૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

जीविते यस्य जीवन्ति दीना मित्राणि
बांधवाः । सफलं जीवितं तस्य आत्मार्थं
को न जीवति ॥ ૩૧૮ ॥

જેના જીવિતવડે દીન, મિત્ર તથા અંધુઓ
જીવે છે, તેનું જીવવું સફળ છે; કેમકે
પોતામાટે કોણ જીવતો નથી ॥ ૩૧૮ ॥

હવે પોતાનાં માતા-પિતાદિ વડીલ તથા અંધુ આદિ નહાના હોય તે પ્રત્યે કેવી
રીતે વર્તવું તેવિષે કેહેવામાં આવેછે. પોતાની વયથી જે મોહોટા હોય તે વડીલ

ને નહાના તે નહાના કેહેવાયછે. સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને, પોતાપોતાનાં માતા, પિતાં, શ્વશુર, શ્વશુર, શુર અને શુરપત્નિના પક્ષથી વડીલ અને નહાના છ પ્રકારથી હોયછે. તેમાં જે અત્યંત પાસે પાસેના સંબંધી હોય તેજ મુખ્ય વડીલ તથા નહાના કેહેવાયછે. પોતાના કોઈ પણ વડીલપ્રત્યે માતા પિતાવત્ સ્નેહ રાખવો, તેના કહ્યામાં રહેવું, તેને કોઈ કાળે પણ અપમાન આપવું નહિ; તે કંઈ કહે તો સહન કરવું, પણ સામે બોલવું નહીં અને નમ્રતાથી ઘટતો જવાબ આપવો. તે આવે તો ઊઠી ઉભા થવું ને સામે લેવા જઈ સન્માન આપવું અને તે બેઠાપછી પોતે બેસવું. વળી તે જાય ત્યારે પણ ઊઠી ઉભા થવું ને તેને યોગ્યતા પ્રમાણે સાથે વળાવા જવું. તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતાં પ્રથમ મત તેનો લેવો; કદી પોતાનો મત જૂઠો હોય તો તે ઉપદેશ કર્યાની પેઠે કેહેવો નહીં, પણ વિનંતિ કરી જણાવવો, જેથી એકમત તરત થવાય. જેને જેટલો અનુભવ હોય તેપ્રમાણે તે મત આપેછે, સર્વજ્ઞ કોઈ પણ નથી. ઘણી વખત થોડું ભણેલ પણ અનુભવિ વૃદ્ધ જે અભિપ્રાય આપેછે, તે યુવાન વિદ્વાનના અભિપ્રાયથી ચઢે છે, ને સર્વને સ્વીકારવા યોગ્ય થઈ પડેછે. ત્યારે વૃદ્ધ જે અનુભવી તેમ વિદ્વાન હોય, તો સઘળા પ્રકારના વિચારમાં તે યુવાન વિદ્વાનથી ચઢે. તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કેમકે વૃદ્ધ ભણેલ તેમ ગણેલ હોયછે, ને યુવાન માત્ર ભણ્યો હોયછે. જેથી વડીલની સલાહ બલવત્તર કેહેવાયછે. તેમ પોતાના કોઈ પણ નહાના પ્રત્યે પુત્ર પુત્રીવત્ સ્નેહ રાખવો, તેનો કોઈકાળે પણ તિરસ્કાર કરવો નહીં. કેમકે તિરસ્કારથી પ્રાણીમાત્રને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ છે, જેથી તેના તરફથી સુલટું થવાને બદલે ઉલટું થાયછે. માટે તે કદી કોઈ પ્રકારે ભૂલ કરે તો તેને એકાંતમાં સમજાવી ફરીથી ન કરવા સૂચના કરવી. પણ જાહેરમાં તેની ભૂલ બતાવવી નહીં, કારણ તેથી તેને માહું લાગે છે, ને તેને લીધે તેના મનનો ઉત્સાહ તુટી જાયછે. જેથી ફરી કોઈ કાર્ય કરતાં તેને યથાર્થ સુજતું નથી, ને તે વારંવાર ભૂલ કરેછે. વળી નહાનો પણ પોતાને ત્યાં આવે તો તેના મીઠી શબ્દો સત્કાર કરવો, ને તે જાય ત્યારે પણ તેમજ કરવું. તે કોઈ પ્રકારની સલાહ પૂછે તો તેનું જેથી કલ્યાણ થાય, એવી સલાહ આપવી અને નિરંતર પોતે તેના કલ્યાણમાં તત્પર રહેવું. એ રીતે પોતાના વડીલ તથા નહાના પ્રત્યે વર્તવું; તેમ બીજા વડીલ અથવા નહાના પ્રત્યે પણ ઘટતા સત્કારથી વર્તવું. કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શીક્ષાવલ્લીમાં કહ્યું છે કે,

માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ ।

આચાર્યદેવો ભવ અતિથિદેવો ભવ ॥૩૧૯

માતા, પિતા, વિદ્યાશુર તથા પરોણાને

દેવપ્રમાણે માનનાર થા ॥ ૩૧૯ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યં માતાપિતરો ક્લેશં સહેતે સંભવે

નુનામ્ । ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ

શક્યા કર્તુ વર્ષશતૈરપિ ॥ ૩૨૦ ॥

છોકરાં ઉછેરી મોહોટાં કરવામાં માતા-પિતા જે દુઃખને સહન કરેછે, તેનો બદલો સો વર્ષપર્યંત સેવા કરેથી પણ વાળી શકાતો નથી ॥ ૩૨૦ ॥

તયોર્નિત્યં પ્રિયં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ
સર્વદા । તેષ્વેવ ત્રિષુ તુષ્ટેષુ તપઃ
સર્વં સમાપ્યતે ॥ ૩૨૧ ॥

શર્યાસનેઽધ્યાચરિતે
શ્રેયસા ન સમાવિશેત્ ।
શર્યાસનસ્થશ્ચૈવૈનં
પ્રત્યુત્થાયાભિવાદયેત્ ॥ ૩૨૨ ॥

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંબંધા
ચ યોનિતઃ । તાં બ્રૂયાદ્ભવતીત્યેવં
સુભગે ભગિનીતિ ચ ॥ ૩૨૩ ॥

માતૃષ્વસા માતુલાની શ્વશ્રૂરથ
પિતૃષ્વસા । સંપૂજ્યા ગુરુપત્ની-
વત્સમાસ્તા ગુરુભાર્યયા ॥ ૩૨૪ ॥

વળી એજ શાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતેવ પાલયેત્પુત્રાન્ જ્યેષ્ઠો આતૃ-
ન્યવીયસઃ । પુત્રવચ્ચાપિ વર્તેન્
જ્યેષ્ઠો આતરિ ધર્મતઃ ॥ ૩૨૫ ॥

આતુર્જ્યેષ્ઠસ્ય માર્યા યા ગુરુપત્ન્ય-
નુજસ્ય સા । યર્વાયસસ્તુ યા માર્યા
સ્તુષા જ્યેષ્ઠસ્ય સા સ્મૃતા ॥ ૩૨૬ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભારતમાં તર્ગત અનુશાસનપર્વના ૧૦૫ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિ-
ષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

જ્યેષ્ઠા માતૃસમા ચાપિ ભગિની ભર-
તર્ષભ । આતુર્માર્યા ચ તદ્વત્સ્યાદસ્યા
બાલ્યે સ્તનં પિબેત્ ॥ ૩૨૭ ॥

માટે તેમનું, અને તેમજ વિદ્યાશુરનું પણ
નિત્ય પ્રિય કરવું; કારણ તે ત્રણ સંતુષ્ટ થ-
વાથી સર્વ તપ સંપૂર્ણ થાય છે ॥ ૩૨૧ ॥

જે શર્યા અથવા આસન ઉપર વડીલ
બેઠા હોય, તેની ઉપર બેસવું નહીં, ને
પોતે શર્યા અથવા આસન ઉપર બેઠા
હોઈએ ને ત્યાં વડીલ આવે, તો તેને સામે
ઉભા થઈ પ્રણામ કરવા ॥ ૩૨૨ ॥

જે સંબંધ વગરની પારકી સ્ત્રી હોય, તેને
બોલાવતી વેળા સત્કારથી બાઈ બેન કહી
બોલાવવી ॥ ૩૨૩ ॥

માસી, મામી, સાસુ તથા કૃષ્ણ, એ વડી-
લની સ્ત્રી સમાન હોવાથી તેની પેઠે પૂજા
કરવા લાયક છે ॥ ૩૨૪ ॥

મોહોટા ભાઈને નહાના ભાઈએ, જેમ
પિતા પુત્રને પાળે, તેમ પાળવા, તેમ
નહાના ભાઈએ પણ મોહોટા ભાઈ-
વિષે ધર્મથી પુત્રની પેઠે વર્તવું ॥ ૩૨૫ ॥

મોહોટા ભાઈની જે સ્ત્રી તે નહાના
ભાઈને માતા સમાન અને નહાના ભા-
ઈની જે સ્ત્રી, તે મોહોટા ભાઈને પુત્રવધુ
સમાન કહેલી છે ॥ ૩૨૬ ॥

વળી મોહોટી બેન, મોહોટા ભાઈની સ્ત્રી
તથા બાળકપણમાં જેનું સ્તનપાન કર્યું
હોય તે, એ ત્રણે માતા સમાન જા-
ણવી ॥ ૩૨૭ ॥

તેમ ઐશ્વર્ય સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગુરુન્દૃષ્ટા સમુત્તિષ્ઠેદભિવાદ્ય
કૃતાંજલિઃ । નૈતૈરુપવસેત્સાર્દ્ધ
વિવાદેનાર્થકારણાત્ ॥ ૩૨૮ ॥

વડીલોને જોઈ, ઉભા થઈ, હાથ જોડી પ્ર-
ણામ કરવા, ને તેમની સાથે કંઈ કારણથી
વાદ કરવા એસવું નહીં ॥ ૩૨૮ ॥

નાસ્તિ માતૃસમં દૈવં નાસ્તિ પિતૃસમો
ગુરુઃ । ન તાભ્યામનનુજ્ઞાતો ધર્મમેકં
સમાચરેત્ ॥ ૩૨૯ ॥

વળી માતા સમાન કોઈ દેવ તથા પિતા
સમાન કોઈ વડીલ નથી, માટે તેમની
આજ્ઞા વિના કંઈ કાર્ય કરવું નહિ ॥ ૩૨૯ ॥

મહાનિર્વાણતંત્રમાં પણ કહ્યું છે કે,

માતરંપિતરંચૈવસાક્ષાત્પ્રત્યક્ષદેવતામ્ ।
મત્વાગૃહીનિષેવેતસદાસર્વપ્રયત્નતઃ ॥ ૩૩૦ ॥

ગૃહસ્થે માતાપિતાને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દે-
વતા માની તેમની સદા સર્વ પ્રયત્નથી
સેવા કરવી ॥ ૩૩૦ ॥

શ્રાવયેન્મૃદુલાં વાર્ણીં સર્વદા પ્રિય-
માચરેત્ । પિત્રોરાજ્ઞાનુસારી સ્યાત્સ-
ત્પુત્રઃ કુલપાવનઃ ॥ ૩૩૧ ॥

અને કુળને પાવન કરનાર સત્પુત્રે તેમને
કોમળ વાણી સંભળાવવી, સર્વદા તેમનું પ્રિય
કરવું તથા તેમની આજ્ઞામાં રહેવું ॥ ૩૩૧ ॥

કારણુ શ્રીમહાભારતના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

માતાપિત્રોઃ પ્રજાયંતે પુત્રાઃ સાધા-
રણાઃ કવે । તેષાં પિતા યથા સ્વામી
તથા માતા ન સંશયઃ ॥ ૩૩૨ ॥

હે પંડિત, માતાપિતાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થા-
યછે, માટે તે બન્નેને સાધારણ છે; તેથી
તેમનો જેમ પિતા, તેમ માતા પણ સ્વામી
છે એમાં સંશય નથી ॥ ૩૩૨ ॥

વળી આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જનિતા ચ ત્રિનેતા ચ યસ્તુ વિદ્યાં
પ્રયચ્છતિ । અન્નદાતા મયત્રાતા
પંચૈતે પિતરઃ સ્મૃતા ॥ ૩૩૩ ॥

જન્મ આપનાર, નિયમમાં રાખનાર રાજા,
વિદ્યા દેનાર, અન્ન આપનાર તથા ભ-
યથી રક્ષા કરનાર, એ પાંચ પિતા ક-
હેલ છે ॥ ૩૩૩ ॥

રાજપત્ની ગુરોઃ પત્ની મિત્રપત્ની
તથૈવ ચ । પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ
પત્નૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

રાજા, ગુરૂ તથા મિત્રની સ્ત્રી, પોતાની
સ્ત્રીની માતા તથા પોતાની મા, એ પાંચ
માતા કહેલ છે ॥ ૩૩૪ ॥

પિતા ગુરુસ્તુ પુત્રાણાં યૂનાં વૃદ્ધો
ગુરુઃ સ્મૃતઃ । પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં
સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ ॥ ૩૩૫ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ
તથા સર્વને પરોણો ગુરુ છે ॥ ૩૩૫ ॥

તે પુત્રા યે પિતુર્ભક્તાઃ સ પિતા
યસ્તુ પોષકઃ । તન્મિત્રં યત્ર વિ-
શ્વાસઃ સા માર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૩૩૬ ॥

જે પિતામાં ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે
પોષણ કરે તે પિતા, જેમાં વિશ્વાસ રહે
તે મિત્ર તથા જેનાથી સુખ થાય તે સ્ત્રી
જાણવી ॥ ૩૩૬ ॥

एकेनापि मुवृक्षेण पुष्पितेन
मुगंधिना । वासितं तद्वनं
सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ३३७ ॥

વળી જેમ એક પાણુ પુષ્પ તથા સુગંધ-
યુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન સુગંધ-
યુક્ત થાયછે, તેમ સુપુત્ર વડે આખું કુળ
દીપેછે ॥ ૩૩૭ ॥

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना ।
दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ३३८ ॥

પણ જેમ એક પાણુ અગ્નિવડે બળતા વૃક્ષ
વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળેછે, તેમ કુપુત્રે કરી
સર્વ કુળ સંતાપ પામેછે ॥ ૩૩૮ ॥

માટે શુદ્ધનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पित्रोराज्ञां पालयति सेवने च
निरालसः । छायेव वर्तते नित्यं
यतते चागमाय वै ॥ ३३९ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની
સેવામાં આળસ ન કરે, નિરંતર તેમને
છાયાની પેઠે અનુસરે, ધન સંપાદન કર-
વામાં યત્ન કરે ॥ ૩૩૯ ॥

कुशलः सर्वविद्यासु स पुत्रः प्री-
तिकारकः । दुःखदो विपरीतो
यो दुर्गणो धननाशकः ॥ ३४० ॥

અને સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હોય, તે પુત્ર
પ્રીતિ ઉપજાવે છે; પણ જે એથી ઉલટો
ધનને નાશકરનાર તથા દુર્ગુણી હોય, તે
દુઃખ આપનાર થાયછે ॥ ૩૪૦ ॥

એ રીતે માતા, પિતા તથા પોતાથી મોહોટા અને નહાના પ્રત્યે વિવેકથી વર્તવું;
કદી વિવેક ભૂલી જઈ આડી રીતે વર્તાય તો પોતાની ઉપમા વડે બેવું; અર્થાત્ પો-
તાની સાથે પોતાથી નહાના અથવા મોહોટા વિવેક છોડીને વર્તે તો પોતાને જેવું
માહું લાગેછે, તેવુંજ માહું પોતે જેમની સાથે વિવેક છોડી વર્તિયે તેમને લાગતું હશે,
એવા વિચાર કરવો; જેથી પોતાની ભૂલ તરત જણાય આવેછે ને ફરી વિવેકે વર્તાય
છે. એ રીતે કહ્યાપ્રમાણે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મ
આચરવા, કેમકે આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

येषां न विद्या न तपो न दानं
न चापि शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ३४१ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, પરોપકાર,
સારો સ્વભાવ, ગુણ તથા સદાચરણ
નથી, તે મર્ત્ય લોકમાં પૃથિવી ઉપર
ભાર માત્ર થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોજી વિ-
ચરેછે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્યે ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ कुशलान्नप्रमदितव्यम् ॥

સાતમો ઉપદેશ કુશળથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માત્ર પોતપોતાના
કુશળમાં તત્પર રહેવાથી સુખી, ને આળસુ રહેવાથી દુઃખી થાયછે. કુશળ એ પ્ર-
કારનાં છે, શારીરિક અને વ્યાવહારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર જે
આરોગ્ય હોય, તોજ ખીજ કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ અને તેમ શ-
રીરનું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પથ્ય ભોજન, યોગ્ય ઉ-
ષ્ણતા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, ઘટતું રહેઠાણ તથા મનની સ્થિરતા, એ આરોગ્ય રહેવાનાં મુખ્ય
સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો ફેફસામાં જઈ લોહી સાથે મળીને શરીરને હાનિ
કરેછે. મેલું જળ પીવાય તથા જઠરાગ્નિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય
તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાયછે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને હાનિ
કર્તા છે. મેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચાસંબંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય પ્ર-
કાશ તથા હવા વિનાનું, ભીનાસવાળું અને જેની આસપાસ ગંદકી હોય એવું ઘર તેમાં
વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઈ પડેછે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શરીરને
હાનિ કર્તા છે, કારણ મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જ-
ણાયછે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે
સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન લાસે, ત્યારે
તે નીરોગી કેહેવાય છે. ભાવમિશ્ર વૈદ્યે રચેલ ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

समदोषः समाग्निश्च
समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः
स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ३४२ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ,
રસાદિ ધાતુ તથા મળ સૂત્રની ક્રિયા સ-
માન હોય અર્થાત્ કોષ પાત્રમાં ન હોય,
અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં પ્ર-
સન્ન હોય તે નીરોગી કેહેવાયછે ॥ ૩૪૨ ॥

દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા
યથોદિતામ્ । આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ
સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥ ૩૪૩ ॥

પણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા,
રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી
મનુષ્ય સદા નીરોગી રહેછે, બીજી રીતે
નહિ ॥ ૩૪૩ ॥

પ્રથમ દિનચર્યાનો આરંભ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય વાગ્ભટ્ટે પોતાના અષ્ટાંગતદ્વય ગ્રં-
થના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

બ્રાહ્મે મુહૂર્ત ઉત્તિષ્ઠેત્સ્વસ્થો રક્ષાર્થ-
માયુષઃ । શરીરચિંતાં નિર્વર્ત્ય
કૃતશૌચવિધિસ્તતઃ ॥ ૩૪૪ ॥

નીરોગી મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષા માટે પા-
છલી ચાર ઘડી રાત્રી હોય ત્યારે ઉઠવું,
ને શરીરસંબંધી ચિંતા છોડી મળભૂતનો
ત્યાગ કરવો ॥ ૩૪૪ ॥

પ્રાતર્ભુક્ત્વા ચ મૃદ્રગ્રં કષાયકટુ-
તિક્તકમ્ । ભક્ષયેદંતધવનં દંત-
માંસાન્યબાધયન્ ॥ ૩૪૫ ॥

પછી પ્રાતઃકાળે તુરં, તીખું, કડવું, તથા
કોમળ અત્રભાગવાળું દાંતણુ લઈ તેને
ચાવી, જેમ દાંતના માંસને ઇંજા ન થાય,
તે રીતે કરવું ॥ ૩૪૫ ॥

સૂર્યોદયની પહેલાં ઉઠવાથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ સારી રહેછે, ને આળસ આવતું નથી.
સારી સ્ફુર્તિથી શરીરની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયને પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં વિ-
શેષ સામર્થ્ય આવેછે. વિશેષ સામર્થ્યથી ધારેલું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકાયછે.
વળી પ્રભાત સમય શાંત હોવાથી મનને પ્રિય લાગેછે, ને તેની શોભા બહુ રંગિયામણી
હોય છે. શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અભૂત્યાચી પિંગા રસપતિરિવ પ્રાપ્ય
કનકં ગતચ્છાયશ્વન્દ્રો બુધજન ઇવ
ગ્રામ્યસદસિ । ક્ષણં ક્ષીણાસ્તારા નૃ-
પતય ઇવાડુનુદ્યમપરા ન દીપા રાજંતે
દ્રવિણરહિતાનામિવ ગુણાઃ ॥ ૩૪૬ ॥

પ્રભાત સમય ક્ષણે ક્ષણે પૂર્વ દિશા, સો-
નાને પામી પારાની પેઠે પીળી, ચંદ્ર, મૂ-
ર્ખની સભામાં વિદ્વાનની પેઠે કાંતિહીન
તથા તારા, ઉદ્યમ વગરના રાજાની પેઠે
ક્ષીણ થવા લાગ્યા, અને દીવા, નિર્ધનના
ગુણની પેઠે શોભતા નથી ॥ ૩૪૬ ॥

પછી કહ્યું છે કે,

પુરુહૂતદીગંગના પ્રમૂતા
રવિમુદ્દામસુતં ચિરાદુપેતમ્ ।
અલિનો નલિનીદલાદ્વિમુક્તા
જનસંઘાશ્ચ નિજોદ્યમેષુ લગ્નાઃ ॥ ૩૪૭ ॥

પૂર્વ દિશાડૂપ સ્થિતે ઘણે કાળે પ્રાપ્ત થ-
યેલા સૂર્યડૂપ મોટો પુત્ર જણ્યો ! બ્રમર
કમળપુષ્પથી છુટા થયા ! અને જનસમૂહ
પોતપોતાના ઉદ્યમે લાગ્યા ॥ ૩૪૭ ॥

પણુ વેહેલું ઉઠવું એ વેહેલાં સુવા વગર જની શકતું નથી, કેમકે થાકેલી સર્વ ઇન્દ્રિયોને ચોક્કસ સમયસુધી આરામ આપવાની જરૂર પડે છે. તે જો યથાર્થ ન અપાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થઈ હાનિ કરેછે. મનુષ્ય જેમ જેમ મોહોદું થતું જાયછે, તેમ તેમ તેની ઉંઘ થોડી થતી જાયછે; કારણુ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ તેમને થાક થોડો લાગવાનો સ્વભાવ છે; તેમજ જેમ જેમ વૃદ્ધ થતું જાય તેમ તેમ પાછી ઉંઘ વધતી જાયછે, કેમકે ઇન્દ્રિયો નબળી થતી જવાથી જલદી થાકી જાયછે. બાળકને ઉંઘવાની ઘણી જરૂર પડેછે, કેમકે તેની ઇન્દ્રિયો કોમળ હોવાથી વારંવાર થાકી જાયછે; જેથી સ્હેજ ધાવતાં ધાવતાં પણ તે ઉંઘી જાયછે. વળી બાળકની વિચાર વૃત્તિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત હોવાથી સ્હેજમાં સ્થિર થાયછે, જેથી પણ તે વારંવાર ઉંઘી જાયછે. મોટા મનુષ્યની વિચારવૃત્તિ વ્યાવહારિક અનેક સંકલ્પ વિકલ્પોથી યુક્ત હોયછે, જેથી સ્હેજ વારમાં સ્થિર થઈ શકતી નથી; એટલે મોટાં માણસને ઉંઘ થોડી આવે છે. એ ઉપરથી વિચારવૃત્તિ સ્થિર થવી, એજ ઉંઘનું ખરૂં કારણુ જણાયછે, માટે સતિ વેળા સંકલ્પ વિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું, જેથી ઉંઘ તરત આવી જાયછે. અવસ્થામાં આવેલા યુવાન મનુષ્યને; શરીરનો થાક ઉતારવા માટે ઓછામાં ઓછા સાત ને વધુમાં વધુ આઠ કલાક ઉંઘવાની અત્યંત જરૂર ભાસે છે. તેથી ઓછી ઉંઘ થાય તો શરીરની આરોગ્યતા જળવાતી નથી. માટે આગલી રાત્રિના જેથી ત્રણ કલાક જતાં અર્થાત આઠથી નવ વાગે ઉંઘવું, ને પાછલી રાત્રિના એકથી બે કલાક રહેતાં અર્થાત્ ચારથી પાંચ વાગે ઉઠવું સાડું છે. આગલી રાત્રિની એક કલાકની ઉંઘ પાછલી રાતની બે કલાકની ઉંઘ સમાન છે, અર્થાત્ જેટલો થાક ઉતરવા આગલી રાત્રિની એક કલાકની ઉંઘ સમર્થ છે, તેટલોજ થાક ઉતારવા પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમર્થ થાયછે. માટે મનુષ્યે આગલી રાત્રિયે વેહેલાં સુવું, ને પાછલી રાત્રિયે વેહેલાં ઉઠવું યોગ્ય છે. જેથી શરીરે આરોગ્ય રહી સુખી ને વિચાર શક્તિયે બળવાન થઈ ચતુર થવાય છે. વેહેલા ઉંઘ્યા પછી પ્રથમ મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે, કેમકે જે ખાનપાન કરવામાં આવે છે, તેનું જઠરાગ્નિ વડે પચન થઈ તેમાંથી જે ઉપયોગી રસરૂપ સાર ઉત્પન્ન થાયછે, તે શરીરના પોષણમાં વપરાય છે; અને જે અનુપયોગી મળમૂત્રરૂપ અસાર ઉત્પન્ન થાયછે, તેનો ઉંઘ્યા પછી તરતજ ઘણુંકરી સર્વને ત્યાગ કરવાની જરૂર પડેછે. અને જરૂર પડે કે તરત તેનો ત્યાગ કરવો એ સૃષ્ટિનિયમ છે. એ નિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થાયછે. કારણુ માધવનિહાનમાં કહ્યું છે કે,

સર્વેષામેવ રોગાણાં નિદાનં કુપિ-
તા મલાઃ ॥ તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્તં
વિવિધાહિતસેવનમ્ ॥ ૩૪૮ ॥

ઘણું કરી સર્વ રોગનું કારણુ કોપ પા-
મેલા મલજ છે; ને તેના પ્રકોપનું કા-
રણુ વિવિધપ્રકારનાં અહિત પદાર્થનું સે-
વન કહેલ છે ॥ ૩૪૮ ॥

વળી મળમૂત્ર આદિ લઈ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા વેગોને ન રોકવા વિષે ચરકસં-
હિતાના સૂત્રસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વેગાન્ધારયેદ્દીમાન્ જાતાન્મૂત્રપુ-
રીષયોઃ । ન રેતસો ન વાતસ્ય ન
વમ્યાઃ ક્ષવથોર્ન ચ ॥ ૩૪૯ ॥

સમજી માણસે મૂત્ર, મળ, વીર્ય, વાસ-
રવુ, ઉલડી તથા છીંકના ઉત્પન્ન થયેલા
વેગને રોકવા નહિ ॥ ૩૪૯ ॥

નોદારસ્ય ન જૃંભાયા ન વેગાન્શુત્પિ-
પાસયોઃ । ન વાપ્પસ્ય ન નિદ્રાયા ન
શ્વાસસ્ય શ્રમેણ ચ ॥ ૩૫૦ ॥

તેમ ઓડકાર, બગાસું, ભુખ, તરખ આંસુ,
ઉંઘ તથા મેહેનતથી થયેલા શ્વાસના વે-
ગને પણ રોકવા નહીં ॥ ૩૫૦ ॥

વેગનિગ્રહજા રોગા યે યે ચ પરિ-
કીર્તિતાઃ । ઇચ્છંસ્તેષામનુત્પત્તિં
વેગાનેતાન્ન ધારયેત્ ॥ ૩૫૧ ॥

કારણ એટલાના વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન
થતા રોગ જે જે કહ્યા છે, તેમને નહીં
ઇચ્છતા મનુષ્યે એ વેગ રોકવા નહીં ૩૫૧

મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી હાતણુ કરવા કહેલ છે, પણ જે ઉઠતાં વાર માત્ર
મૂત્ર ત્યાગ કરવાની જરૂર પડી હોય, તો તે કરીને પછી હાતણુ કરવું, ને જરૂર થતાં
મળ ત્યાગ કરવો. કેમકે જ્યારે મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાની જરૂર થાય ત્યારેજ તેનો
ત્યાગ કરવો, બલાત્કારથી ત્યાગ કરવાની તજવીજ કરવી નહિ. કારણ સ્વાભાવિક વેગ
ઉત્પન્ન થયા વિના તેનો ત્યાગ યથાર્થ થઈ શકતો નથી, જેથી જોરથી ત્યાગ કરવા જતાં
શરીરમાં તે સંબંધી પીડા થાયછે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

ન વેગિતોઽન્યકાર્યઃ સ્યા-
ન્ન વેગાનીરયેદ્દલાત્ ।
કામશોકભયક્રોધાન્
મનોવેગાન્વિધારયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

મળમૂત્રના વેગવાળા પુરૂષે તેનો ત્યાગ
કર્યા પેહેલાં બીજું કંઈ કામ કરવું નહીં,
અર્થાત્ તેને રોકવા નહિ; તેમ બલાત્કાર-
થી તેનો વેગ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પણ
કામ, શોક, ભય તથા ક્રોધરૂપ મનના
વેગને રોકવા ॥ ૩૫૨ ॥

મળ વા મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી તે તે ઇન્દ્રિય દ્વાર જળા વડે સ્વચ્છ કરી નાંખવું,
જેથી તે સંબંધી ગ્લાનિ ઉત્પન્ન ન થતાં મન પ્રસન્ન રહે છે, ને શરીરમાં તેની દુર્ગંધિ
સંબંધી કંઈ પીડા થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

ગુદાદિમલમાર્ગાણાં શૌચં રુચાતં
પવિત્રકૃત્ ॥ પ્રાક્ષાલનં મતં પા-
ળ્યો પાદયોઃ શુદ્ધિકારકમ્ ॥ ૩૫૩ ॥

ગુદાદિ મળમાર્ગને ધોવું પવિત્ર કરનાર
કહ્યું છે, ને હાથ પગનું ધોવું શુદ્ધિકારક
માન્યું છે ૩૫૩ ॥

હવે દાંતણુ કરવાનું કારણ એમ કે, આગલા દિવસ તથા રાત્રિ મળી, મુખની અંદર જે દાંત તથા જીભ ઉપર મેલ ચડ્યો હોય, તે તેવડે ઘસી કહાડી નાખીને મુખ સ્વચ્છ કરવું; તેમ ન કર્યું હોય તો મુખ ગંધાયછે, ને તેમાં દુર્ગંધી સંબંધી રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. માટે તે સ્વચ્છ રાખવાવિષે ભાવપ્રકાશના એજ ખંડના એજ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મક્ષયેદંતધવનં દ્વાદશાંગુલમા-
યતમ્ । કનિષ્ઠિકાગ્રવત્ સ્થૂલ-
મૃજ્વગ્રંથિ તથાત્રણમ્ ॥ ૩૫૪ ॥

एकैकं घर्षयेदंतं मृदुना कूर्च-
केण वा । दन्तशोधनचूर्णेन
दंतमांसान्यवाधयन् ॥ ३५५ ॥

जिह्वानिलेखनं हैमं राजतं ताम्रजं
च वा । पाटितं मृदु तत्काष्ठं तेन
जिह्वां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वा-
मलवैरस्यदुर्गंधजडताहरम् ॥ ३५६ ॥

न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वादंत-
गदेषु च । मुखस्य पाके शोथे
च दंतकाष्ठं कदाचन ॥ ३५७ ॥

गंडूषमपि कुर्वीत शीतेन पयसा
मुहुः । कफतृष्णामलहरं सुखा-
न्तःशुद्धिकारकम् ॥ ३५८ ॥

सुखोष्णोदकगंडूषकफारुचिम-
लापहः । दन्तजाड्यहरश्चापि
मुखलाघवकारकः ॥ ३५९ ॥

પ્રથમ બાર આંગળ લાંબું, ટચલી આંગળીના અથ્ર ભાગ જેવું બાડું, સરખું અને ગાંઠ તથા સળા વગરનું દાંતણુ આવવું ॥ ૩૫૪ ॥

પછી તેના આવેલા કોમળ અથ્ર ભાગ-વડે વા દાંત સ્વચ્છ કરવાની મશિયે કરી દાંતના માંસને ધબ્બ ન આવે તે રીતે એક એક દાંત ઘસવો ॥ ૩૫૫ ॥

પછી સોના, રૂપા વા ત્રાંબાની જીભી અથવા તે કોમળ દાંતણુને ચીરી તેવડે ધબ્બ ન આવે તે રીતે જીભને ઘસવી, કારણ તે, જીભના મેલ, વિરસતા, દુર્ગંધ તથા જડતાને નાશ કરનાર છે ॥ ૩૫૬ ॥

પણ કંઠ, તાળુ, હોઠ, જીભ તથા દાંતના રોગ સમય, તેમજ મુખના પાક તથા મુજ સમય, કઠી દાંતણુ કરવું નહીં ॥ ૩૫૭ ॥

દાંતણુ કર્યા પછી ચંડા જળે કરી વારં-વાર કોગળા કરવા; કેમકે તે કફ, તૃષ્ણા તથા મેલને હરનાર અને મુખને માંહીથી શુદ્ધ કરનાર છે ॥ ૩૫૮ ॥

તેમજ સહન થાય એવા ગરમ પાણીના કોગળા, કફ, અરૂચિ, મેલ તથા દાંતની જડતાને હરનાર, ને મુખને હલકું કરનાર છે ॥ ૩૫૯ ॥

એ રીતે કોગળા કર્યા પછી બહારથી આણું મુખ, સ્વચ્છ જળ વડે સારી રીતે ધોવું, ને રાત્રિયે ઉંઘતાં આંખની અંદરનો મેલ જે ઉઠવા પર્યંત બહાર નીકળી પાપણુ

આગળ એકઠો થઈ બાઝી ગયેલો હોય, તે પણ ઘોઈ નાખી આંખને તદ્દન સ્વચ્છ કરવી. અને તે પછી એજ અંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

સૌવીરમંજનં નિત્યં હિતમક્ષ્ણો-
સ્તતો ભજેત્ । લોચને ભવતસ્તેન
મનોજ્ઞે સૂક્ષ્મદર્શને ॥ ૩૬૦ ॥

આંખને નિત્ય સુરમાનું અંજન હિતરૂપ છે, કેમકે તેવડે આંખ સુંદર તથા સૂક્ષ્મ જોનારી થાયછે; માટે તેનું અંજન કરવું ॥ ૩૬૦ ॥

પંચરાત્રાન્નસ્વસ્મશ્રુકેશરોમાણિ
કર્તેયેત્ । કેશસ્મશ્રુનસ્વાદીનાં
કર્તેનં સંપ્રસાધનમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

વળી પાંચ પાંચ રાત્રિ ગયા પછી નખ, દાઢી, મૂછ, કેશ તથા રોમ કતરાવવા; કેમકે તેમને કાતરવાથી સુશોભિત થાય છે ॥ ૩૬૧ ॥

ઉત્પાટયેત્તુ લોમાનિ નાસાયા
ન કદાચન । તદુત્પાટનતો
દૃષ્ટેર્દૌર્વિલ્યં ત્વરયા ભવેત્ ॥ ૩૬૨ ॥

પણ ક્યારેય નાકના વાળ છોટાવવા નહીં; કારણ તેમ કરવાથી દૃષ્ટિ તરત આંખી થાય છે ॥ ૩૬૨ ॥

કેશપાશે પ્રકુર્વીત પ્રસાધન્યા
પ્રસાધનમ્ । કેશપ્રસાધનં કેશ્યં
રજો જન્તુમલાપહમ્ ॥ ૩૬૩ ॥

વળી નિત્ય તેલ નાંખી કાંસકીવડે કેશ ઓળી સમા કરવા, કેમકે તે કેશને અનુકુલ તથા તેમાંની રજ, જેતુ અને મેલને દાળનાર છે ॥ ૩૬૩ ॥

તે પછી નિત્ય શરીર દૃઢ રહેવા માટે સહુન થઈ શકે તે રીતની કસરત કરવી. કેમકે અષ્ટાંગહૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં વાગ્બલદે કહ્યું છે કે,

લાઘવં કર્મસામર્થ્ય
દીપ્તોગ્નિર્મેદસઃ ક્ષયઃ ।
વિભક્તઘનગાત્રત્વં
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૩૬૪ ॥

કસરત કરવાથી શરીરમાં હલકાપણું કામ કરવાનું સામર્થ્ય, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ, મેદનો ક્ષય અને શરીરના અવયવોનું છુટા તથા દૃઢ થવું, એટલા વાનાં થાયછે ॥ ૩૬૪ ॥

વળી કસરત કરનારને થતા લાભવિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

વિરુદ્ધં વા વિદગ્ધં વા યુક્તં
શીઘ્રં વિપચ્યતે । ભવંતિ શિઘ્રં
નૈતસ્ય દેહે શિથિલતાદયઃ ॥ ૩૬૫ ॥

કસરત કરનારને વિરુદ્ધ અથવા કાચું ખાયેલું અન્ન પણ જલદી પચી જાયછે, ને એના દેહને વિષે શિથિલતાદિ ચિન્હ વેહેલાં થતાં નથી ॥ ૩૬૫ ॥

ન ચૈનં સહસાક્રમ્ય જરા સમધિ-
રોહતિ । ન ચાસ્તિ સદૃશં તેન કિં-
ચિત્સૌલ્યાપકર્ષકમ્ ॥ ૩૬૬ ॥

શુક્તવાન્કૃતસંભોગઃ કાસી શ્વાસી
કૃશઃ ક્ષયી । રક્તપિત્તી ક્ષતી શોષી
ન તં કુર્યાન્કદાચન ॥ ૩૬૭ ॥

તેમ શરીરથી સહન ન થઈ શકે તે રીતની અતિ કસરત કરી કરવી નહીં, કેમકે
વાગ્બલ્યે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તૃષ્ણાક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિત્તં શ્રમઃ
ક્રમઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરશ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૩૬૮ ॥

વ્યાયામજાગરાધ્વસ્ત્રીહાસ્યભા-
વ્યાદિ સાહસમ્ । ગજં સિંહ
શ્વાકર્ષન્ ભજન્નતિ વિનશ્યતિ ॥ ૩૬૯ ॥

વળી એને તત્કાળ જરા અવસ્થા
આવતી નથી; ને કસરત જેવું શરી-
રને સ્થૂંલતાને હરનારૂં બીજું કંઈ
નથી ॥ ૩૬૬ ॥

પણ તરત જમેલ તથા સંભોગ કરેલ,
કાસ તથા શ્વાસરોગી, દુર્બળ અને ક્ષય,
રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત તથા શોષ રોગવાળાએ
ક્યારેય પણ કસરત કરવી નહીં ॥ ૩૬૭ ॥

અતિ કસરતથી તૃષ્ણા, ક્ષય, પ્રતમક નામે
શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, વ્હાનિ, કાસ,
જ્વર, તથા ઓકારી થાયછે ॥ ૩૬૮ ॥

કેમકે કસરત, બગરણ, પંથ, સ્ત્રીસંગ,
હાસ્ય, તથા ભાષણાદિ સાહસને અતિ
સેવનાર મનુષ્ય, હાથીને ખેંચનાર સિં-
હની પેઠે નાશ પામેછે ॥ ૩૬૯ ॥

એ રીતે કસરત કરી રહ્યા પછી ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

અભ્યંગં કારયન્નિત્યં સર્વેષ્વંગેષુ
પુષ્ટિદમ્ । શિરઃશ્રવણપાદેષુ તં
વિશેષેણ શીલયેત્ ॥ ૩૭૦ ॥

અભ્યંગો વાતકફહૃદ્મશાન્તિ
વલં સુખમ્ । નિદ્રા વર્ણમૃદુત્વાયુઃ
કુરુતે દેહપુષ્ટિકૃત્ ॥ ૩૭૧ ॥

અભ્યંગઃ શીલિતો મૂર્ધ્નિ સક-
લેન્દ્રિયતર્પકઃ । દૃષ્ટિપુષ્ટિકરો
હન્તિ શિરોભૂમિગતાન્ગદાન્ ॥ ૩૭૨ ॥

કેશાનાં બહુતાં દાર્ઘ્યં મૃદુતાં
દીર્ઘતાં તથા । કૃષ્ણતાં કુરુતે
કુર્યાચ્છિરસઃ પૂર્ણતામપિ ॥ ૩૭૩ ॥

નિત્ય સર્વ અંગમા પુષ્ટિ દેનારૂં અભ્યંગ
કરવું, એટલે તેલ ચોળવું; તેમાં મસ્તક,
કાન તથા પગનેવિષે વિશેષ વાપરવું ॥ ૩૭૦ ॥

કેમકે દેહને પુષ્ટિ કરનાર અભ્યંગ, વાત
તથા કફને હણે છે, ને થાકની શાંતિ,
બળ, સુખ, નિદ્રા, વર્ણ, કેમળતા અને
આયુષ્ય આપે છે ॥ ૩૭૧ ॥

માથામાં કરેલ તેલનો અભ્યંગ બધી જા-
નેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરનાર તથા દૃષ્ટિને વધા-
રનાર અને માથામાં થતા રોગને દાળ-
નાર છે ॥ ૩૭૨ ॥

વળી કેશને ઘણા, દૃઢ, કેમળ, લાંબા
તથા કાળા કરેછે ને મસ્તકને પણ દૃઢ
કરેછે ॥ ૩૭૩ ॥

ન કર્ણરોગા ન મલો ન ચ મન્યા-
હનુગ્રહઃ । નોઙ્ઘૈઃ શ્રુતિર્ન વાધિર્ય
સ્યાન્નિત્યં કર્ણપૂરણાત્ ॥ ૩૭૪ ॥

પાદાભ્યંગશ્ચ તત્સર્થૈર્યનિદ્રાદૃષ્ટિ-
પ્રસાદકૃત્ । પાદસુપ્તિશ્રમસ્તંભ-
સંકોચસ્ફુટનપ્રણુત્ ॥ ૩૭૫ ॥

લોમકૂપશિરાજાલધમનીભિઃ
કલેવરમ્ । તર્પયેદ્વલમાધત્તે
સ્નેહયુક્તોઽવગાહને ॥ ૩૭૬ ॥

અદ્ધિઃ સંસિક્તમૂલાનાં તરૂણાં
પલ્લવાદયઃ । વર્દ્ધન્તે હિ તથા
નૃણાં સ્નેહસંસિક્તધાતવઃ ॥ ૩૭૭ ॥

નવજ્વરી અજીર્ણી ચ નાભ્યક્તવ્યઃ
કથંચન । તથા વિરિક્તો વાંતશ્ચ
નિરુદ્ધો યશ્ચ માનવઃ ॥ ૩૭૮ ॥

એ રીતે શરીરે તેલનું અભ્યંગ કર્યા પછી થોડીવાર તે તેલને શરીરમાં પચવા દઈ, જેવડે શરીર ઉપરનો મેલ તથા ચીકાસ દૂર થાય, એવી વસ્તુ જળ મિશ્રિત કરી અંગે ચોળવી, ને પછી શરીરથી સહુન થાય તેવા શીત વા ઉષ્ણ જળથી સ્નાન કરવું, વાગ્લદે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉદ્વર્તનં કફહરં મેદસઃ પ્રવિલા-
પનમ્ । સ્થિરીકરણમંગાનાં ત્વ-
કપ્રસાદકરં પરમ્ ॥ ૩૭૯ ॥

દીપનં વૃષ્યમાયુષ્યં સ્નાનમૂર્જા-
વલપ્રદમ્ । કંઠૂમલશ્રમસ્વેદતં-
દ્રાતૃદ્વાહપામ્પાજિત્ ॥ ૩૮૦ ॥

તેમ નિત્ય કાનમાં તેલ નાખવાથી કા-
નમાં રોગ, મેલ, ને ઓડ અને દાઢીનું
ઝડાઈ જવું, થતાં નથી; ધીરે શબ્દ સં-
ભળાય છે અને બેઠેરાપણું થતું નથી ॥૩૭૪॥

તેમજ પગે કરેલ તેલનો અભ્યંગ પગની
સ્થિરતા, નિદ્રા તથા દૃષ્ટિ દેનાર છે, અને
પગનાં બેઠેરાપણુ, થાક ઝડાઈ જવું,
સુકાવું તથા ફાટને હણે છે ॥ ૩૭૫ ॥

માટે મનુષ્ય નાહાવા સમય તેલવડે રો-
મછિદ્ર, નાડી અને નસો દ્વારા શરીરને
તૃપ્ત તથા બળવાન્ કરે છે ॥ ૩૭૬ ॥

કારણ જેમ જળવડે સારી રીતે સિંચન
કરેલા મૂળવાળા વૃક્ષોનાં પાંદડાં આદિ
વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ મનુષ્યનાં, તેલવડે
સિંચન કરેલ ધાતુ વૃદ્ધિ પામે છે ॥૩૭૭॥

પણુ તરત તાવ આવેલ, અશુભ્ણી, બુ-
લાળ લીધેલ, ઉલટી કરેલ તથા બસ્તિ-
કર્મ કરેલ મનુષ્યે કોઈ રીતે પણ તેલ
ચોળવું નહીં ॥ ૩૭૮ ॥

શરીરને ચોળી મેલ કાઢવો, એ કફને
હરનાર, મેદને નાશ કરનાર, અવયવને દ-
ઢ કરનાર તથા ચામડીને અતિ સ્વચ્છ
કરનાર છે ॥ ૩૭૯ ॥

અને સ્નાન જઠરાગ્નિને વધારનાર, પુષ્ટિ
આપનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ને
ઉત્સાહ તથા બળ દેનાર છે; ને બંજવાળ,
મેલ, થાક, પરસેવો, શુસ્તિ, તૃષ્ણા, દાહ
તથા મનના મેલને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૦ ॥

સ્નાનમર્દિતનેત્રાસ્યકર્ણરોગા-
તિસારિણુ । આધ્માનપીનસા-
જીર્ણશુક્તવત્સુ ચ ગર્હિતમ્ ॥ ૩૮૧ ॥

પણ અર્દિતવાયુના રોગી, નેત્ર, મુખ તથા
કાનના રોગી, અતિસારી, પેટ કુગેલ, સલ-
ખમ થયેલ, અશુભ્વી તથા જમ્બેલાને સ્નાન
નિહિત અર્થાત્ હાનિકારક છે ॥ ૩૮૧ ॥

તેમ લાવપ્રકાશના પૂર્વ-અંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શીતેન પયસા સ્નાનં રક્તપિત્તપ્ર-
શાન્તિકૃત્ । તદેવોષ્ણેન તોયેન
વલ્યં વાતકફાપહમ્ ॥ ૩૮૨ ॥

થંડા પાણીવડે સ્નાન રક્તપિત્ત રોગને
શમાવનાર છે, ને તેજ જો ઉંના પાણીએ
કર્યું હોય તો બળ આપનાર અને વાત
તથા કફને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૨ ॥

શિરઃસ્નાનમચક્ષુષ્યમત્યુષ્ણેનાં-
શુના સદા । વાતશ્લેષ્મપ્રકોપે
તુ હિતં તચ્ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૮૩ ॥

પણ સદા અતિ ઉષ્ણ જળે કરી માથું
બાળવું, એ નેત્રનાં તેજને નુકસાન કરેછે;
પણ તે વાત તથા શ્લેષ્મના પ્રકોપ સમય
હિતકારક કહેલ છે ॥ ૩૮૩ ॥

સ્નાનસ્યાનંતરં સમ્યગ્વસ્ત્રેણાંગસ્ય
માર્જનમ્ । કાન્તિપ્રદં શરીરસ્ય
કંદૂત્વગદોષનાશનમ્ ॥ ૩૮૪ ॥

સ્નાન કર્યા પછી સારી રીતે વસ્ત્ર વડે
શરીરને લુહી નાખવું, એ શરીરને કાંતિ-
દેનાર તથા ત્વચાના કંડુઆદિ દોષને ટા-
ળનાર છે ॥ ૩૮૪ ॥

એ રીતે સ્નાન કરી રહ્યા પછી દેશ કાળને અનુસરતાં ઘટે તેવાં સ્વચ્છ તથા
સુગંધી લગાડેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેથી મન પ્રસન્ન રહેછે, ને શરીરમાં ત્વચાસંબંધી
રોગ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણ મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહીં, કારણ લાવ
મિશ્રે લાવપ્રકાશના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કદાપિ ન જનૈઃ સન્દિધાર્યં મ-
લિનમંબરમ્ । તત્તુ કંદૂકૃમિકરં
ગ્લાન્યલક્ષ્મીકરં પરમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

સમજી મનુષ્યે ક્યારેય પણ મેલું વસ્ત્ર પે-
હેરવું નહીં; કેમકે તે કંડૂ, જીં, ગ્લાનિ
તથા પરમ અશોભાને કરનાર છે ॥ ૩૮૫ ॥

તે પછી જ્યારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અર્થાત્ ભૂખ લાગે, ત્યારે આહાર કરવો,
કેમકે સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ઘી, જેમ પોતે બળી જઈ અગ્નિને
ઉત્તેજન આપેછે, તેમ સારી રીતે ભૂખ લાગવા સમય કરેલો આહાર પોતે પાચન
થઈ પાછી ભૂખને તાજી કરેછે. પણ જો યથાર્થ ભૂખ લાગ્યાવિના ખાધું હોય તો
તે કરેલો આહાર, જેમ યથાર્થ નહીં પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ઘી, પોતે બળી
ઉત્તેજન આપવાને બદલે અગ્નિને ઠારી નાખેછે, તેમ પોતે પાચન થઈ ભૂખને તાજી
કરવાને બદલે જઠરાગ્નિમાં રહેલી પાચનશક્તિને મંદ કરી ભૂખને મારી નાખે છે.
અને શરીરમાં અશુભ્વાદિ રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ થઈ પડેછે. તેમ યથાર્થ ભૂખ

લાગ્યા પછી ખાધું ન હોય તોપણ ભૂખ મરી જાય છે, ને મરી ગયેલી ભૂખમાં ખાધેલું
અન્ન યથાર્થ પચતું નથી. વળી થોડું વા ઘણું ખાધેથી પણ નુકસાન થાય છે એ સર્વવિધે
સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપ્રાપ્તકાલે મુંજાનઃ શરીરે હ્યલઘૌ
નરઃ । તાંસ્તાન્વ્યાધીનવાપ્રોતિ
મરણં વાધિગચ્છતિ ॥ ૩૮૬ ॥

અતીતકાલે મુંજાનો વાયુનો-
પહતેડનલે । કૃચ્છ્રાદ્વિપચ્યતે
મુક્તં દ્વિતીયં ચ ન કાંક્ષતિ ॥ ૩૮૭ ॥

હીનમાત્રમસન્તોષં
કરોતિ ચ વલક્ષયમ્ ।
આલસ્યગૌરવાટોપ-
સાદં ચ કુરુતેડધિકમ્ ॥ ૩૮૮ ॥

સૌમનસ્યં વલં પુષ્ટિમુત્સાહં હર્ષણં
મુખમ્ । સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમ-
સ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥ ૩૮૯ ॥

તસ્માત્સુસંસ્કૃતં યુક્ત્યા દોષૈરેતૈ-
ર્વિવર્જિતમ્ । યથોક્તગુણસંપન્ન-
મુપસેવેત ભોજનમ્ ॥ ૩૯૦ ॥

ભૂખ લાગ્યા વગર જન્મનાર દૃઢ શરીર-
વાન મનુષ્ય પણ, અનેક વ્યાધિને વા મ-
રણને પામે છે ॥ ૩૮૬ ॥

તેમ ભૂખ મારી જન્મનાર મનુષ્ય બીજી
વાર જન્મવા ઇચ્છતો નથી; કેમકે વાયુ-
વડે હણાયલા જઠરાગ્નિ સમય ખાધેલું
અન્ન કષ્ટથી પચે છે ॥ ૩૮૭ ॥

તેમ રૂચિ છતે થોડું ભોજન તૃપ્તિ કરતું
નથી ને બળનો ક્ષય કરે છે; અને રૂચિ ઉપરાંત
ખાધેલું ભોજન આગસ, જડતા, પેટમાં
ગડબગડ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૩૮૮ ॥

સ્વાદિષ્ટ અન્ન સંતોષ, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ,
હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, ને અસ્વા-
દિષ્ટ અન્ન એથી ઉલટું કરે છે ॥ ૩૮૯ ॥

માટે એટલા દોષે રહિત, યુક્તિથી સારી
રીતે રાંધેલું તથા કહેલા ગુણવાળું ભોજન
કરવું ॥ ૩૯૦ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વજ્ઞાના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

યામમધ્યે ન ભોક્તવ્યં
યામયુગ્મં ન લંઘયેત ।
યામમધ્યે રસોત્પત્તિ-
યામયુગ્માદ્ વલક્ષયઃ ॥ ૩૯૧ ॥

શ્વત્સંભવતિ પક્ષેષુ
રસદોષમલેષુ ચ ।
કાલે વા યદિ વાકાલે
સોડ્નકાલ ઉદાહૃતઃ ॥ ૩૯૨ ॥

એક પોહોરમાં જન્મવું નહીં, તેમ જ પો-
હોરસુધી ભુખ્યા રહેવું નહીં; કેમકે એક
પોહોરમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને જો
પોહોરસુધી ભુખ્યા રહેવાથી બળનો ક્ષય
થાય છે ॥ ૩૯૧ ॥

પણ રસ, દોષ તથા મળનો પાક થયાથી
ભૂખ લાગે છે, જે, વળત વા કવળતે
લાગી હોય, તોજ અન્ન ખાવાનો વળત
કાંકે છે; અર્થાત્ દેશ, કાળ તથા વયને
અનુસારી જેને જેટલી વાર ભૂખ લાગે
તેણે તેટલી વાર ખાવું ॥ ૩૯૨ ॥

ઉદ્ધારશુદ્ધિરુત્સાહો વેગોત્સર્ગો
યથોચિતઃ ॥ લયુતા ક્ષુત્પિપા-
સા ચ જીર્ણાહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૯૩ ॥

શુદ્ધ ઓડકાર, ઉત્સાહ, મળમૂત્રનું સાફ
આવડું, શરીરમાં હલકાઈ અને ભૂખ
તથા તરશ લાગવી, એ પચેલા આહારનું
લક્ષણ છે ॥ ૩૯૩ ॥

બુબુક્ષિતો ન યોડશ્નાતિ તસ્યાહા-
રેન્ધનક્ષયાત્ । મન્દીભવતિ કાયા-
મિર્યથા ચાગ્નિર્નિરિન્ધનઃ ॥ ૩૯૪ ॥

જે ભૂખ લાગેલ મનુષ્ય તુરત જમે નહીં,
તેના જઠરાગ્નિ કાષ્ટ વિનાના અગ્નિની
પેઠે આહારરૂપ કાષ્ટના ક્ષયથી મંદ થાય-
છે ॥ ૩૯૪ ॥

આહારં પચતિ શિશ્વી દોષાનાહારવ-
ર્જિતઃ પચતિ । દોષક્ષયે ચ ધાતૂન્પ-
ચતિ ચ ધાતુક્ષયે પ્રાણાન્ ॥ ૩૯૫ ॥

જઠરાગ્નિ આહારને પચાવે છે, પણ તે
ટાણાચર ન મળે તો કક્ષાદિ દોષને પચાવે
છે; દોષના ક્ષય થયે ધાતુને, ને ધાતુના
ક્ષય પછી પ્રાણને પચાવે છે ॥ ૩૯૫ ॥

આહારઃ પ્રીણનઃ સચો વલકૃદ્દહ-
ધારણઃ । સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણોજ-
સત્વશોભાવિવર્દનઃ ॥ ૩૯૬ ॥

માટે આહાર સંતાપ આપનાર, તન્માળ
બળદેનાર, દેહને નિભાવનાર અને સ્મૃતિ,
આયુષ્ય, શક્તિ, વર્ણ, તંત્ર, સત્ત્વ તથા
શોભાને, વધારનાર છે ॥ ૩૯૬ ॥

અત્યુષ્ણાન્નં વલં હંતિ
શીતં શુષ્કં ચ દુર્જરમ્ ।
અતિક્લિન્નં ગ્લાનિકરં
યુક્તિયુક્તં હિ ભોજનમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

પણ અતિ ગરમ અન્ન બળને નાશ કરે
રહે, થંડું તથા સુકું અન્ન તુરત પચતું
નથી, ને અતિ બિનાસવાળું અન્ન ગુણિત-
કરનાર છે, માટે ભોજન યુક્તિયુક્ત જો
ઈએ ॥ ૩૯૭ ॥

આહારનિર્હારવિહારયોગાઃ
સદૈવ સદ્ધિર્વિજને વિધેયાઃ ॥ ૩૯૮ ॥

પણ આહાર, મળ મૂત્રના ત્યાગ તથા
વિહાર સદા સમગ્ર મનુષ્યે એકાંતમાં
કરવાં ॥ ૩૯૮ ॥

કારણ એટલાં વાનાં ખુદી રીતે કરવા જતાં લક્ષ્મ ઉત્પન્ન થાયછે, ને લક્ષ્મથી
તેમના જે સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને એકાએક આંચકો લાગતાં તેમની
ક્રિયામાં ફેર પડેછે, જેથી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ થવાનાં સંભવ રહેછે. હવે આહાર
કરવાની વસ્તુ જોકે અનેક છે, તોપણ વેદશાસ્ત્રમાં તે સર્વને છ વર્ગમાં ગ્રમાવી છે.
અવિપે કહેલા અંથમાં એજ ઉકાણું કહ્યું છે કે,

આહારં પદ્ધિવિધં ચૃષ્યં પયં લેહનં
તથૈવ ચ ભોજ્યં ભક્ષ્યં તથા
ચર્વ્યં ગુરં વિદ્યાદ્યથોત્તરમ્ ॥ ૩૯૯ ॥

ચુસવા, પીવા, ચાટવા, ભોજન કરવા,
ભક્ષ કરવા તથા આવવા લાયક છ પ્રકારના
આહારને ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી
ગરિષ્ઠ બાણવો ॥ ૩૯૯ ॥

મોજ્યમોદનસૂપાદિ મહ્યં મોદક-
મંડકમ્ । ચર્ચ્ય ચિપિટધાન્યાદિ
રસાલાદિ તુ લેહ્યતે । ચોપ્યમાન્ન-
ફલેશ્વાદિ પીયતે પાનકં પયઃ ॥ ૪૦૦ ॥

તેમાં લાત તથા દાળ આદિ ખાવાના પ-
દાર્થ લોજ્ય, લાડુ તથા મંડકાદિ લક્ષણ
કરવાના પકવાન્ન લક્ષ્ય, પવા, ધાણી તથા
દાળિયા આદિ ચાવવાના પદાર્થ ચર્ચ્ય,
કઢી આદિ ચાટવાના પદાર્થ લેહ્ય, આંખા
તથા શેરડી આદિ ચુસવાના પદાર્થ ચોપ્ય
અને સાકરનું પાણી આદિ પીવાના પ-
દાર્થ પેય કેહેવાયછે ॥ ૪૦૦ ॥

રૂઢિમાં કેઈ પણ પદાર્થ એવા નથી કે જેમાં ગુણ ન હોય. એ નિયમ પ્રમાણે
સર્વ પ્રકારની આહારની વસ્તુમાં પણ ગુણ રહેલા છે. જેથી હરકોઈ પ્રકારનો આહાર
કરતાં શરીરને લાલ અલાલ થાયછે. અનુકૂળ પરિણામને લાલ ને પ્રતિકૂળ પરિણા-
મને અલાલ કહેછે. મુખ્યત્વે કરી એ લાલ અલાલ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોમાં રહેલા
રસ હોય છે, જે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં છ પ્રકારના કહેલા છે. વાગ્લદે અષ્ટાંગતદ્વયના સૂત્રસ્થા-
નમાં કહ્યું છે કે,

રસાઃ સ્વાદ્મલ્લવણતિક્તોષ્ણ-
કપાયકાઃ । ષટ્દ્રવ્યમાશ્રિતાસ્તે
તુ યથાપૂર્વં બલાવહાઃ ॥ ૪૦૧ ॥

મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો તથા
તુરો, એ છ રસ પદાર્થનો આશ્રય કરી
રહ્યા છે, જે પૂર્વ પૂર્વ એક બીજાથી બ-
ળવાનું છે ॥ ૪૦૧ ॥

રસાનામિતિ રૂપાણિ કર્માણિ
મધુરો રસઃ । આજન્મસાત્મ્યા-
ન્કુર્વતે ધાતુનાં પ્રવલં બલમ્ ॥ ૪૦૨ ॥

એ રીતે રસનાં રૂપ ને કર્મ છે તેમાં, મીઠો
રસ જન્મની સાથેજ દૂધરૂપે ઉત્પન્ન થ-
વાથી, ધાતુના બળને વધારે છે ॥ ૪૦૨ ॥

પ્રશસ્તો બુંદળઃ કઠ્યઃ
સ્તન્યસંધાનકૃદ્ધુરઃ ।
આયુષ્યો જીવનઃ સ્તિગ્ધઃ
પિત્તાનિલવિષાપહઃ ॥ ૪૦૩ ॥

વર્ણી હિતરૂપ, વીર્ય વૃદ્ધિ કરનાર, કંઠ શુદ્ધ
કરનાર, દૂધ વધારનાર, ભારી, આયુષ્ય
દેનાર, શક્તિ આપનાર, પૌષ્ટિક અને પિત્ત,
વાયુ તથા વિષને ટાળનાર છે ॥ ૪૦૩ ॥

કુરુતેત્યુપયોગેન સંમદઃ કફજા-
ન્ગદાન્ । સ્થૌલ્યાગ્નિસાદસન્યા-
સંમદહંગ્ઢાર્બુદાદિકાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

પણ અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય. તો મેદ
અને કફથી ઉત્પન્ન થતા રોગ, જેવા કે
સ્થૂલતા, અગ્નિમાંઘ, મૂર્છા, પ્રમેહ, ગલગંડ
તથા અર્બુદાદિને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૪૦૪ ॥

લમ્ભાગ્નિદીપ્તિકૃત્સ્તિન્ધો

હૃદ્યઃ પાચનરોચનઃ ।

उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः

प्रीणनः कृदनो लघुः ॥ ४०५ ॥

તેમ ખાટો રસ જઠરાગ્નિને વધારનાર,
ચીકણો, તદ્વચન પ્રિય, ખાધેલું પચાવ-
નાર, રૂચિકારક, ઉષ્ણવીર્ય, શિત સ્પર્શ-
વાળા, પ્રસન્ન કરનાર, ભીનાસ ઉત્પન્ન ક-
રનાર તથા હલકો છે ॥ ૪૦૫ ॥

સોઽત્યમ્યસ્તસ્તનોઃ કુર્યા-
ચ્છૈથિલ્યં તિમિરં ભ્રમમ્ ।
કંડુપાંડુત્વવીસર્પ-
શોફવિસ્ફોટતૃદ્જ્વરાન્ ॥ ૪૦૬ ॥

લઘ્વણઃ સ્તંભસંઘાતબંધાવિધ્માપ-
નોઽધિકૃત્ । સ્નેહનઃ સ્વેદનસ્તી-
ક્ષ્ણો રોચનશ્ચેદભેદકૃત્ ॥ ૪૦૭ ॥

સોઽતિયુક્તોસપવનં
સ્વલતિં પલિતં વલિમ્ ।
તૃદ્કુષ્ઠવિપવીસર્પાન્
જનયેત્ક્ષપયેદ્વલમ્ ॥ ૪૦૮ ॥

તિક્તઃ સ્વયમરોચિષ્ણુરરુચિં કૃમિ-
તૃદ્વિષમ્ । કુષ્ઠમૂર્ચ્છાજ્વરોત્કેશ-
દાહપિત્તકફાન્જયેત્ ક્ષેદમેદોષ
સામજ્જાશકૃન્મૂત્રોપશોષણઃ ॥ ૪૦૯ ॥

લઘુર્મેઘ્યો હિમો રુક્ષઃ
સ્તન્યકંઠવિશોધનઃ ।
ધાતુક્ષયાનિલવ્યાધી-
નતિયોગાત્કરોતિ સઃ ॥ ૪૧૦ ॥

કર્દુર્ગ્લમયો દર્દ-
કુષ્ઠાલસકશોફજિન્ ।
વ્રણાવસાદનઃ સ્નેહ-
મેદઃક્રેદોપશોષણઃ ॥ ૪૧૧ ॥

દીપનઃ પાચનો રુચ્યઃ
શોધનોઽસ્ય શોષણઃ ।
છિન્નન્તિ બંધાન્સોતાંસિ
વિવૃણોતિ કફાપહઃ ॥ ૪૧૨ ॥

પાણુ તે, અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો
શરીરમાં શિથિલપાણુ, આંખે અંધારાં,
ભ્રમ, ખરજ, પ્રીકાસ, વિસર્પ રોગ, સૂજ,
વિસ્ફોટક, તૃષા અને જ્વરને ઉત્પન્ન
કરેછે ॥ ૪૦૬ ॥

ખારો રસ, સ્તંભન, સંઘાત, તથા ગંધને
નાશ કરનાર, અગ્નિને વધારનાર, ચીકણો,
પરસેવો લાવનાર, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અને
મળનો છેદક તથા ભેદક છે ॥ ૪૦૭ ॥

પાણુ તે, અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો
વાતરક્ત, માથામાં ટાલ તથા સજિત વાળ,
ત્વચામાં કરચલી, તૃષા, કોઠ, વિષ તથા
વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરેછે ને બળનો
નાશ કરેછે ॥ ૪૦૮ ॥

તેમ કડવો રસ જાતે પીવામાં અણુગ-
મતો, પાણુ અરૂચિ, કૃમિ, તૃષા, વિષ, કુષ્ઠ,
મૂર્ચ્છા, જ્વર, ઓકારી, દાહ, પિત્ત, તથા
કફને નાશ કરેછે; અને ભીનાસ, મેદ,
વંસા, મજ્જા, મળ તથા મૂત્રને શોષણ
કરનાર છે ॥ ૪૦૯ ॥

વળી તે લઘુ, બુદ્ધિ વધારનાર, શીત,
લુષ્ઠો, દૂધ વધારનાર તથા કંઠને શુદ્ધકર-
નાર છે; પાણુ અતિ ઉપયોગ કરવાથી
શરીરમાં ધાતુનો ક્ષય તથા વાયુના રોગ
કરેછે ॥ ૪૧૦ ॥

તેમ તીખો રસ, ગળાના કફજન્ય રોગ,
વીસર્પ, કુષ્ઠ, અણુ તથા સોજને ટાળે
છે; ને વ્રણને અંકુર લાવનાર અને ચી-
કણાસ, મેદ તથા ભીનાસને શોષણ કર-
નાર છે ॥ ૪૧૧ ॥

વળી તે અગ્નિ વધારનાર, પાચન કરનાર,
રૂચિકારક, શોષક, તથા અસનું શોષણ
કરનાર છે, ને મળાદિના ગંધને તોડે
છે, શિશ્યોને ફેલાવે છે તથા કફને
હણે છે ॥ ૪૧૨ ॥

કુરુતે સોડતિયોગેન તૃષ્ણાં શુક્ર-
વલક્ષયમ્ । મૂર્છામાકુંચનં કંપં
કટિપૃષ્ઠાદિપુ વ્યથામ્ ॥ ૪૧૩ ॥

પણુ તે, અતિ ઉપયોગ કરવાથી તૃષ્ણા, વીર્ય
તથા યગ્નનો ક્ષય, મૂર્છા, સંકોચ, કંપ, તથા
કટિપૃષ્ઠાદિ અંગમાં વ્યથા કરેછે ॥ ૪૧૩ ॥

કષાયઃ પિત્તકફહા ગુરુસ્તવિશો-
ધનઃ । પીડનો રોપણઃ શીતઃ ક્લે-
દમેદોધિશોષણઃ આમસંસ્તંભનો
ગ્રાહી રુક્ષોડતિત્વકપ્રસાદનઃ ॥ ૪૧૪ ॥

તેમ તુરો રસ, પીત્ત તથા કફને હળુ-
નાર, ભારી, ઇધિરને શુદ્ધ કરનાર, ત્વચા-
દિને સંકોચ કરનાર, ગ્રણુ ઇઝવનાર, ભી-
નાસ તથા મેદને શોષણ કરનાર, આમને
સ્તંભન કરનાર, મળગ્રાહી, રુક્ષ અને ત્વ-
ચાને અતિ સ્વચ્છ કરનાર છે ॥ ૪૧૪ ॥

કરોતિ શીલિતઃ સોડતિવિષ્ટંભા-
ધ્માનહૃદ્ગુજઃ । તૃટ્કાર્શ્યપૌરુષશ્ચં-
ગસ્રોતોરોધમલગ્રહાન ॥ ૪૧૫ ॥

પણુ તે અતિ ઉપયોગ કરવાથી આદી,
પેટ ગદી આવવું, તદ્દય રોગ, તૃષ્ણા, શ-
રીરનું સુકાવું, અશક્તિ, શિરાશોષ તથા
મલગ્રહ કરેછે ॥ ૪૧૫ ॥

એ રીતે છ રસોનાં સ્વરૂપ તથા કર્મ કહેલાં છે, તેથી જે પદાર્થોમાં જે જે રસનો
સ્વાદ હોય, તે પદાર્થ ઘણું કરીને તે તે રસના ગુણવાળો હોવાથી શરીરમાં તે તે પ્રમાણે
ગુણ અવગુણ કરેછે. ત્રિવાય ભાવપ્રકાશના પૂર્વજંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

દ્રવ્યેરસોગુણોવીર્યવિપાકઃ શક્તિરેવચ ।
પદાર્થોપનતિષ્ઠંતિસ્વંસ્વંકુર્વંતિકર્મચ ૪૧૬

હરકોઈ વસ્તુમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક
તથા શક્તિ, એ પાંચ પદાર્થ હોયછે; જે
પોતપોતાનું કર્મ કરેછે ॥ ૪૧૬ ॥

જેથી પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત સ્વભાવથી જે ગુણ વીર્યાદિ રહેલા છે, તે પણ, પો-
તપોતાની શક્તિ સુજળ શરીરમાં ગુણ અવગુણ ઉત્પન્ન કરેછે. માત્ર એક રસ ઉપ-
રજ આધાર રહેતો નથી. માટે જેના શરીરને જે અનુકૂળ આવે તેવા પદાર્થોનો તેણે
આહાર કરવો, પ્રતિકૂળ પદાર્થોનો આહાર કરવો નહિ. કારણ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધ-
ન્વંતરીના ઉપદેશથી તેમના શિષ્ય સુશ્રુતે પોતાના નામે રચેલ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના
વીશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ત્ર્યાધિમિન્દ્રિયદૈર્વિલ્યં મરણં ચા-
ધિગચ્છતિ । વિરુદ્ધરસવીર્યાદીન
મંજાનો નાત્મવાન્નરઃ ॥ ૪૧૭ ॥

પોતાને ન સદે તેવા રસ તથા વીર્ય-
વાન પદાર્થોને ખાનાર અણ્તેન્દ્રિય મનુષ્ય
વ્યાધિ, મિન્દ્રિયોની દુર્બળતા તથા મરણને
પામેછે ॥ ૪૧૭ ॥

કેમકે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ પ્રકારના દોષ રહેલા છે, તે જે
ત્રણે નિયમમાં હોય, તો આરોગ્ય રહેછે, ને તેમાંથી એક પણ જે કોપે તો રોગ
ઉત્પન્ન થાયછે. એ વિષે વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગતદ્દયના સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વાયુઃ પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયો દોષાઃ
સમાસતઃ । વિકૃતાઽવિકૃતા દેહં
પ્રતિ તે વર્તયંતિ ચ ॥ ૪૧૮ ॥

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ, એ ત્રણ
દોષ સંક્ષેપથી કહ્યા છે; જે વિકાર પામતા
દેહને હણે છે ને અવિકારી રહેતાં દેહને
નિભાવે છે ॥ ૪૧૮ ॥

તત્ર રુક્ષો લઘુઃ શીતઃ
સ્થરઃ સૂક્ષ્મશ્વલોઽનિલઃ ।
પિત્તં સસ્નેહતીક્ષ્ણોષ્ણં
લઘુ વિસં સરં દ્રવમ્ ॥
સ્તિગ્ધઃ શીતો ગુરુર્મદઃ
શ્લેષ્મણો મૃત્સ્નઃ સ્થિરઃ કફઃ ॥ ૪૧૯ ॥

તેમાં વાત લુપ્તો, હલકો, શીત, કઠિન,
સૂક્ષ્મ, તથા ચલાયમાન છે; ને પિત્ત
કંઠક ચીકણું, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, દુર્ગંધ-
યુક્ત, ચોક્કર ફરનાર તથા પ્રવાહિ છે;
અને કફ ચીકટ, શીત, ગરિષ્ઠ, જડ, કો-
મળ, ચોળવાથી ચોટી જનાર તથા
સ્થિર છે ॥ ૪૧૯ ॥

માટે એ ત્રણેને નિયમમાં રાખવા સારૂ અનુકૂલ ખાનપાન તથા અનુકૂલ શીત
ઉષ્ણતાની જરૂર રહે છે, જે રાખવામાં કોઈ પણ સ્ત્રીપુરૂષે અનાદર કરવો નહિ. યદ્યપિ
ઘણુંકરી શરીરને જેવી દેવ પાડી હોય તેવું સહન થઈ શકે છે, માટે નહાનપણથીજ
જઠરાગ્નિને સર્વ રસ પચાવવા યોગ્ય કરવા સારૂ થોડા થોડા સર્વ પ્રકારના રસવાળા
પદાર્થ ખાવાની દેવ પાડવી સારી છે; જેથી કોઈ પણ જાતિનો પદાર્થ ખાવામાં આવે
તોપણ કંઈ અવગુણ કરે નહીં; તેવિધે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં
કહ્યું છે કે,

અશ્રીયાત્તન્મના ભૂત્વા પૂર્વે તુ
મધુરં રસં । મધ્યેમ્લલવર્ણો
પથાત્કટુતિત્તકષાયકાન્ ॥ ૪૨૦ ॥

જમવા ટાણે સ્વસ્થ થઈ આરંભમાં મીઠો,
મધ્યમાં ખાટો તથા ખારો અને અંતમાં
તીખો, કડવો તથા તુરો રસ આવો ॥ ૪૨૦ ॥

તથાપિ કંઈ કારણથી જેના શરીરને જે સદે નહિ, તે તેણે ખાવું નહીં. કારણ
તેથી શરીરમાં વ્યાધિ થાયછે, જેને શમાવવા ઘણી મેહનત થઈ પડેછે. શ્રી વિદુરની-
તિમાં કહ્યું છે કે,

યચ્છવ્યં ગ્રસિતું ગ્રસ્યં ગ્રસ્તં પરિણ-
મેષ્વ યત્ । હિતં ચ પરિણામે
યત્તદાર્યં ભૂતિમિચ્છતા ॥ ૪૨૧ ॥

યોતાનું કડ્યાણુદ્યનનાર મનુષ્યે જે ખાવા-
લાયક પદાર્થ જમી શકાય, જમ્યા પછી
પાચન થાય ને પરિણામે હિતરૂપ હોય,
તે ખાવું ॥ ૪૨૧ ॥

હવે ખાવાની પેઠે પાણી પીવાની પણ જરૂર પડે છે, જે તૃપ્ત લાગતાંજ પીવું,
કેમકે તૃપ્ત લાગે ને પાણી ન પીવાય તો લોહીનું શોષણ થાયછે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-
ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્તસ્યાદૌ જલં પીતં
કાર્શ્યમંદાગ્નિદોષઋત્ ।
મધ્યેગ્નિદીપનં શ્રેષ્ઠ-
મન્તે સ્થૌલ્યકફપદમ્ ॥ ૪૨૨ ॥

જમવા પેહેલાં પીધેલું પાણી શરીરમાં કુ-
શતા તથા અગ્નિને મંદ કરનાર, વચમાં
પીધેલું સારી રીતે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર,
ને અંતે પીધેલું સ્થૂલતા તથા કફ કરનાર
છે ॥ ૪૨૨ ॥

તૃષિતસ્તુ ન ચાશ્રીયાત્ ક્ષુધિતો
ન પિબેજ્જલમ્ । તૃષિતસ્તુ ભવે-
દુલ્મી ક્ષુધિતસ્તુ જલોદરી ॥ ૪૨૩ ॥

તર્શ્યાએ ખાવું નહિ, ને ભુખ્યાએ પાણી
પીવું નહિ; કેમકે તર્શ્યા ખાય તો ગુદમ-
રોગી ને ભુખ્યા પાણી પિયે તો જલો-
દરી થાયછે ॥ ૪૨૩ ॥

પણુ તે પાણી કેવું જોઇયે તેવિષે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

નિર્ગંધમન્યક્તરસં તૃષ્ણાઘ્નં શુચિ
શીતલમ્ । અચ્છં લઘુ ચ હૃથં
ચ તોયં ગુણવદુચ્યતે ॥ ૪૨૪ ॥

દુર્ગંધ વગરનું, નહીં જણાતા રસવાળું,
તૃષાને ટાળનાર, ગાળી શુદ્ધ કરેલું, શી-
તળ, નિર્મળ, હલકું તથા તદ્દયને પ્રસન્ન
કરનાર પાણી ગુણવાન્ કહેવાયછે ॥ ૪૨૪ ॥

કારણુ જળમાંના ઊવ, જંતુ વા કચરો પેટમાં જવાથી આરોગ્યતાને હાની થઈ તે-
સંબંધી રોગ થાયછે. હવે જમી ઉઠ્યા પછી પ્રથમ કોગળા કરી સુખ સ્વચ્છ કરવા-
માટે લાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

ભોજને દન્તલગ્નાનિ નિર્હૃત્યાચ-
મનં ચરેત્ । કુર્યાદનિર્હૃતં તદ્દિ
મુલસ્યાનિષ્ઠગંધતામ્ ॥ ૪૨૫ ॥

જમતી વેળાએ દાંતમાં જે અન્ન ભરાયું
હોય, તે કાઢી કોગળા કરવા, કેમકે દાં-
તમાંથી ન કાઢેલું અન્ન સુખમાં ખરાબ
ગંધ ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૪૨૫ ॥

વળી એ રીતે સુખ સ્વચ્છ ન કર્યું હોય ને દાંતમાં અન્ન રહી જાય તો તે સડે
છે ને તેથી મોમાં ઊવ પડે છે. તે પછી સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

શુક્ત્વા રાજવદાસીત યાવદ-
બ્રહ્મો ગતઃ । જીર્ણેન્ને વર્દતે
વાયુર્વિદગ્ધે પિત્તમેવ તુ ॥ ૪૨૬ ॥

જમીને જ્યાંસુધી જમવાનો થાક જાય
ત્યાંસુધી રાજની પેઠે બેસવું; અન્ન જીર્ણ
થયેથી વાયુ ને દગ્ધ થયેથી પિત્ત ॥ ૪૨૬ ॥

શુક્તમાત્રે કફશ્ચાપિ તસ્માદ્ધ-
ક્તે હરેત્કફમ્ । ધૂમેનાપોહ્ય
દ્યૈર્વા કષાયકટુતિત્તકૈઃ ॥ ૪૨૭ ॥

તથા ખાધેથી કફ વધે છે, માટે ખાધા-
પછી તેને ટાળવો; તેથી ધૂમપાન અથવા
તદ્દયને પ્રિય સોપારી આદિ તુરા, તીખા,
કડવા ॥ ૪૨૭ ॥

તાંબૂલપત્રસહિતૈર્મુલ્કવૈ-

શુદ્ધચક્રારકૈઃ । તતઃ પદશતં

ગત્વા વામપાર્શ્વે તુ સંવિશેત્ ॥ ૪૨૮ ॥

તથા મુખને શુદ્ધિ કરનાર પદાર્થ તાંબુલ

પત્રે સહિત ખાઈ કફને ટાળ્યા પછી સો

પગલાં ભરી ડાબે પડખે થવું ॥ ૪૨૮ ॥

કારણ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્તોપવિશતસ્તન્દ્રા શયાન-

સ્ય તુ પુષ્ટતા । આયુર્થંક્રમ-

માણસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

ભોજન કરી બેસી રહેનારને સુસ્તિ, સુધ

જનારને પુષ્ટિ, તથા હરફર કરનારને આ-

યુધ્ય મળે છે; પણ દોડનારની પાછળ

મૃત્યુ દોડે છે ॥ ૪૨૯ ॥

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યતોઽસૌ

સ્યાત્કફાવહઃ । ગ્રીષ્મવર્જ્યેષુ

કાલેષુ દિવા સ્વપ્નો નિષિધ્યતે ॥ ૪૩૦ ॥

પણ દિવસે નિદ્રા ન કરવી, કેમકે તે

કફને વધારે છે; માટે બિનાજા સિવાય બીજી

ઋતુઓમાં દિવસે સુવાનો નિષેધ ક-

રેલ છે ॥ ૪૩૦ ॥

ન્યાયામપ્રમદાધ્વવાહનરતાન્ ક્રાન્તા-

નતીસારિણઃ શૂલશ્વાસવતસ્તૃષાપરિ-

ગંતાન્ હિકામરુત્પીડિતાન્ । ક્ષીણા-

ન્ક્ષીણકફાન્ શિશૂન્ મદહતાન્

વૃદ્ધાંસ્તથાજીર્ણિનો રાત્રૌ જાગ-

રિતામ્બરાશ્નિરશનાન્કામં દિવા સ્વા-

પયેત્ ॥ ૪૩૧ ॥

પણ અતિ મેહેનત, સ્ત્રીસેવન, માર્ગ ગ-

મન તથા વાહનમાં આસકત, થાકેલ, અ-

તિસારી, શૂલ, શ્વાસ તથા તૃષારોગી, હે-

ડકી તથા વાયુથી પીડેલ, દુર્બળ, ક્ષીણ,

કફવાળા, બાળક, કેરી, વૃદ્ધ, અજીર્ણ,

રાત્રે જાગેલ અને ઊપવાસીને ઈચ્છા પ્ર-

માણે સુવા દેવાં ॥ ૪૩૧ ॥

પણ જમ્યા પછી દિવસે સુવાનું જે કહેલ છે, તે સહેજ થોડા વખત માટે છે, નહિ કે આખો દિવસ ઊંઘ ધોરવા માટે. કારણ ઘણું કરી દિવસનો સમય સર્વને નિર્વાહ સાડે ઊઘોગ કરવા માટેનો છે, ને રાત્રિનો સમય ઊઘોગથી લાગેલો થાક ઉતારવા માટે આરામ લેવાનો છે. માટે દિવસે સુવું નહિ ને રાત્રિયે જાગવું નહીં. પણ જેમનો ઊઘોગ રાત્રિયે હોય છે, તેમણે સુખે દિવસે સુવું ને રાત્રિયે જાગવું. હવે જેમ દિવસે નિદ્રા ન કરવી, તેમ સ્ત્રીસેવન પણ કરવું નહીં, કેમ કે સ્ત્રીસેવનથી વીર્યનો પાત થતાં સ્વભાવથીજ તેજ સમય શરીરમાં બળની હાની થવાનો સંભવ છે; અને તેમ થતાં શિથિલપણું પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. જે ટાળવા માટે આરામ લેવાની જરૂર પડે છે. પણ તે દિવસે બીજા વ્યવસાયને લીધે લઈ શકતો નથી, જેથી શરીરમાં બે પ્રકારથી બળની હાની થાય છે. એક તો વીર્યના પાતથી ને બીજી દિવસના વ્યવસાયથી.

વળી દિવસે સૂર્યની ઊષ્ણતા હોવાથી શરીરમાં પિત્તનું જોર વધેછે, તેવા સમયમાં તેને થંડું રાખવા માટે વીર્યરૂપ કફનું રક્ષણ કરવાને બદલે જો તેનો પાત કરવા માંડ્યો હોય, તો દિવસે દિવસે પિત્તનું જોર વધીને શરીરનો નાશ કરી નાખેછે. માટેજ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુઃક્ષયભયાદિદ્વાન્નાન્દિ સે-
વેત કામિનીમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

સમજી પુરૂષ આયુષ્ય ક્ષીણ થવાના ભય-
થી દિવસે સ્ત્રીસેવન કરવું નહિ ॥ ૪૩૨ ॥

હવે વ્યવસાયને અર્થે વા બહારની સ્વચ્છ હવા લેવા માટે ઘરથી બહાર જવું પડે, ત્યારે દેશકાળને અનુસરી ધારણ કરેલાં સ્વચ્છ વસ્ત્ર ઊપરાંત શરીરના રક્ષણ માટે માથે પાઘડી, પગે જોડા અને હાથમાં લાકડી તથા છત્રી ગ્રહણ કરવાં. એ વિષે એજ અં-
થના એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

ઉષ્ણીષં કાન્તિકૃત્કેયં
રજોવાતકફાપહમ્ ।
લઘુ તચ્છસ્યતે યસ્મા-
દ્ગુરુ પિત્તાક્ષિરોગકૃત્ ॥ ૪૩૩ ॥

પાઘડી કાંતિ કરનાર, કેશને હિતરૂપ અને
ધૂળ, વાયુ તથા શરદીને રોકનાર છે;
પણ તે હલકી હોવી જોઈએ, કેમ કે ભારી
હોય તો પીત્ત તથા નેત્રરોગ ઉત્પન્ન
કરેછે ॥ ૪૩૩ ॥

ઉપાનદ્ધારણં નેત્ર્યમાયુષ્યં
પાદરોગહત્ । સુખપ્રચાર-
મોજસ્યં વૃષ્યં ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

જોડાનું પેડેરવું નેત્રને હિતકારક, આયુષ્ય
વધારનાર, પગના રોગને હણનાર, સુખે
અલાવનાર, બળ આપનાર તથા ધાતુ વ-
ધારનાર છે ॥ ૪૩૪ ॥

સત્વોત્સાહવલસ્થૈર્યધૈર્યતે-
જોવિવર્ધનમ્ । અવઘ્રંભકરં
ચાપિ ભયઘ્નં દંડધારણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

હાથમાં લાકડી રાખવી એ સત્વ, ઉત્સાહ,
બળ, સ્થિરતા, ધીરજ તથા તેજને વ-
ધારનાર, ટેકો આપનાર અને ભયને હ-
ણનાર છે ॥ ૪૩૫ ॥

છત્રસ્ય ધારણં વર્ષાતપવાતરજો-
પહમ્ । હિમઘ્નં હિતમક્ષ્ણોશ્ચ
માંગલ્યમપિ કીર્તિતમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

છત્રી ઓઢવી એ વર્ષાદ, તડકો, વાયુ, રજ
તથા હિમને રોકનાર, આંખને હિતકારક
અને માંગલિક કાઢી છે ॥ ૪૩૬ ॥

પણ મધ્યાહ્ન સમયનો તડકો, ઉષ્ણ દેશમાં ઘણું સખ હોયછે, જે પ્રાણિયોથી સહન થઈ શકતો નથી માટે તેવા દેશમાં બપોરનો સમય ગાળવા એ ઘડી વિશ્રાંતિ લે-
વાની જરૂર છે. બપોરના સમયવિષે જનપ્રીપરિણયમાં કહ્યું છે કે,

છાયા સંશ્રયતે તલં વિટપિનાં
શ્રાંતેવ પાંચૈઃ સમં મૂલં યાતિ
સરો જલસ્ય જડતાગ્લાનેવ
મીનૈઃ સહ । આચામત્યહિમાંશુ-
દીધિતિરપસ્તપ્તેવ લોકૈઃ સ-
મં નિદ્રાગર્ભગૃહં સહપ્રવિશતિ
શ્રાંતેવ કાંતાજનૈઃ ॥ ૪૩૭ ॥

મધ્યાન્હ સમય વૃક્ષની છાયા જાણે થાકી
ગઈ હોય, તેમ મુસાફરે સહિત તેની
તળે આવે છે, ને સરોવરનાં જળની
જડતા જાણે પીડિત થઈ હોય, તેમ
માછલાંયે સહિત તેને તળે બેસે છે, સૂર્ય
કિરણ જાણે તાપ પામ્યાં હોય તેમ લોકો
સહિત જળનું આગમન કરે છે, અને નિદ્રા
જાણે થાકી ગઈ હોય, તેમ સ્ત્રીજને સ-
હિત માહેલા ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે ॥ ૪૩૭ ॥

તેમ સાંજના અંધારાના સમયવિષે લોજગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

વ્યસનિનિવ શ્રીયતે પંકજ-
શ્રીગુણિનિવ કુદેશે દૈન્યમાયાંતિ
ભૃંગાઃ કુનૃપતિરિવ લોકં પીડય-
ત્યંધકારો ધનમિવ કૃપણસ્ય વ્યર્થ-
તામેતિ ચક્ષુઃ ॥ ૪૩૮ ॥

સાચકાળે કમળની શોભા, વ્યસનીની વિ-
ધાની પેઠે ક્ષીણ થાય છે, ભ્રમર, કુદેશમાં
ગુણીજનની પેઠે દીનતાને પામે છે, અં-
ધકાર, ખરાબ રાજની પેઠે લોકને પીડે-
છે અને નેત્ર, કૃપણના ધનની પેઠે વ્યર્થ-
તાને પામે છે ॥ ૪૩૮ ॥

વળી માધકવિયે કહ્યું છે કે,

અનુરાગવંતમપિ લોચનયો-
ર્દધતં વપુઃ સુખમતાપકરમ્ ।
નિરકાસયદ્રવિમપેતવસું
વિયદાલયાદપરદિગ્ગણિકા ॥ ૪૩૯ ॥

સાચકાળનો સૂર્ય જોકે અનુરાગવાન તથા
નેત્રને તાપ ન કરનાર સુખરૂપ શરીરને
ધારણ કરનાર છે, તોપણ તે કિરણરૂપી
ધન વિનાનો હોવાથી, તેને પશ્ચિમ દિશા-
રૂપી ગણિકાએ આકાશરૂપી ઘરમાંથી
બાહાર કાઢી મૂક્યો ॥ ૪૩૯ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

વિરમ તિમિરસાહસાદમુખ્યા-
ચદિ રવિરસ્તમિતઃ સ્વતસ્તતઃ કિમ્ ।
કલયસિ ન પુરો મહામહોભિ-
ર્જુતિનિધિરભ્યુદયત્યયં શશાંકઃ ॥ ૪૪૦ ॥

હું અંધકાર, તું ઉતાવળો મ થા. કારણ
સૂર્ય કદિ પોતાની મેળે અસ્ત થયો તેથી
શું ! કેમકે આ કાંતિનો ભંડાર ચંદ્ર મહા-
તેજ સહિત આગળ ઉદય પામે છે, તેને
શું જોતો નથી ! ॥ ૪૪૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

પરિપત્તાતિ પયોનિધૌ પતંગઃ
સરસિરુહામુદરેષુ મત્તમૃગઃ ।
ઉપવનતસ્કોટરે વિહંગ
નિજસદનેષુ સમસ્તલોકસંઘઃ ॥ ૪૪૧ ॥

સાંજને સમય જાણે સૂર્ય સમુદ્રમાં પડે
છે, ને મહોન્મત્ત જમર કમળના મધ્યમાં,
પક્ષી ઉપવનના વૃક્ષ કોતરમાં તથા બધા
જનસમૂહ પોતપોતાના ગૃહ પ્રત્યે પ્રવેશ
કરે છે ॥ ૪૪૧ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસની પેઠે રાત્રિયે પણ નિયમથી વર્તવું જોઈએ.
સૃષ્ટિમાં જોતાં એવું જણાય છે કે ઘણુંકરી પ્રાણિયોને આરામ લેવા માટેજ રાત્રિ
નિર્માણ થયેલી છે. માટે મનુષ્યે પોતાના ધંધા સંબંધી જે કંઈ કાર્ય હોય તે દિવસે
કરવાં ને રાત્રિયે આરામ લેવો. પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ ને નિવૃત્તિથી પ્રવૃત્તિ થવાનો સૃષ્ટિ
નિયમ છે. દિવસે પ્રવૃત્તિમાં રહેલ મનુષ્ય થાકી જઈ રાત્રે નિવૃત્તિ પામે છે, ને રાત્રે
નિવૃત્તિમાં રહેલ તે ફરી તૈયાર થઈ દિવસે પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. જેને કંઈ કામ કર-
વાનું હોતું નથી, તેને કામ કરવાની, ને જે કામ કરતું હોય છે, તેને નિરાંતે બેસવાની
ઈચ્છા સ્વાભાવિક છે. માટે મનુષ્યે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બન્નેમાં રહેવું, એકને વળગી
રહેવું નહીં, કેમકે તેથી જલદી હાનિ થાયછે. રાત્રિ સંબંધિ નિયમ પાળવા વિષે
ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

રાત્રૌ ચ ભોજનં કુર્યાત્પ્રથમ-
પ્રહરાંતરે । કિંચિદૂનં સમશ્ની-
યાત્ દુર્જરં તત્ર વર્જयेત્ ॥ ૪૪૨ ॥

રાત્રિયે પેહેલા પોહોરની અંદર ભોજન
કરવું, પણ કંઈક થોડું જમવું, ને ન પચે
તેવું ખાવું નહિ ॥ ૪૪૨ ॥

ત્રિભિન્નિભિરહોભિર્હિં સમેયાત્પ-
મદાં નરઃ । અન્યેષ્વૃત્તુષુ ઘર્મે તુ
પક્ષાત્ પક્ષાત્વ્રજેદ્વધઃ ॥ ૪૪૩ ॥

અને સમજી પુરૂષે ઉન્હાળા સિવાય બીજી
ઋતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે ને ઉન્હાળામાં
પત્રર પત્રર દિવસે સ્ત્રિ પાસે જવું ॥ ૪૪૩ ॥

ઉપેયાત્ પુરુષો નારીં સન્ધ્યયોર્ન ચ પર્વસુ ।
ગોસર્ગેચાર્દ્ધરાત્રેચતથામધ્યદિનેપિચ ॥ ૪૪૪ ॥

તેમાં પણ, સવાર, સાંજ, પુનેમ, અ-
માસ, પાછલી રાત્રી, મધ્યરાત્રિ તથા
મધ્યાનહ સમય જવું નહિ ॥ ૪૪૪ ॥

રજસ્વલામકામાં ચ ગર્ભિણીં
વ્યાધિપીડિતામ્ । નાભિગચ્છેત્પુ-
માન્નારીં યોનિરોગસમન્વિતામ્ ॥ ૪૪૫ ॥

વળી રજસ્વલા, ઇચ્છા વગરની, ગર્ભવતી,
રોગથી પીડાયેલી તથા જનનેન્દ્રિયના રો-
ગવાળી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહિ ॥ ૪૪૫ ॥

રજસ્વલાં ગતવતો નરસ્યાસં-
યતાત્મનઃ । દૃષ્ટ્યાયુસ્તેજસાં
હાનિરધર્મશ્ચ તતો ભવેત્ ॥ ૪૪૬ ॥

કેમકે મનને વશ ન રાખી રજસ્વલા
પ્રત્યે જનારને દૃષ્ટિ, આયુષ્ય તથા તેજની
હાનિ અને અધર્મની પ્રાપ્તિ થાયછે ॥ ૪૪૬ ॥

પર્વણ્યાં સન્ધ્યયોશ્વાપિ ગચ્છતો
જીવનક્ષયઃ । ગર્ભિણ્યાં ગર્ભપીડા
સ્યાદ્ રોગિણ્યાં રોગસંભવઃ ॥ ૪૪૭ ॥

તેમજ પુનેમ, અમાસ તથા સવાર-સાંજે
જનારના જીવિતનો ક્ષય, ગર્ભિણી પ્રત્યે
જવાથી ગર્ભને પીડા તથા રોગાણી પ્રત્યે
જવાથી રોગનો સંભવ થાયછે ॥ ૪૪૭ ॥

ગોસર્ગે ચાર્દ્રરાત્રે ચ વાતપિત્તે
પ્રકુપ્યતઃ । અત્યાશિતો ઘૃતિઃ
શુદ્ધાન્ સવ્યથાંગઃ પિપાસિતઃ ॥ ૪૪૮ ॥

તેમ પાછલી રાત તથા અર્ધ રાત્રિયે સ્ત્રી-
સેવન કરવાથી વાત તથા પિત્તનો પ્રકોપ
થાયછે; વળી આત જમેલ, અસ્વસ્થ ચિ-
ત્તવાળો, ભૂખ્યો, અંગે પીડિત, તર્શ્યો ॥ ૪૪૮ ॥

વાલો વૃદ્ધોઽન્યવેગાર્તો
રોગી ચ ન વ્રજેત્સ્ત્રિયમ્ ।
ક્ષુધિતઃ ક્ષુબ્ધચિત્તશ્ચ
મધ્યાન્હે તૃષિતોઽવલઃ ॥ ૪૪૯ ॥

સોલ વર્ષની અંદરનો બાળક, સીતેર વ-
ર્ષની ઉપરનો વૃદ્ધ, મળ મૂત્રાદિના વેગથી
પીડિત તથા રોગી, એટલાએ સ્ત્રી પાસે
જવું નહિ; કેમકે ભૂખ્યો, અસ્વસ્થ ચિ-
ત્તવાળો, મધ્યાન્હ સમયે, તર્શ્યો તથા
બળહીન ॥ ૪૪૯ ॥

સ્થિતસ્ય હાર્નિ શુક્રસ્ય વાયોઃ
કોપં ચ વિંદતિ । વ્યાધિતસ્ય
રુજા પ્લીહા મૂર્છા મૃત્યુશ્ચ જાયતે ॥ ૪૫૦ ॥

સ્ત્રીસેવન કરે તો શરીરમાં રહેલા શુક્રની
હાનીને તથા વાયુના પ્રકોપને પામેછે,
અને રોગીને પીડા, પેટમાં બરેલની ગાંઠ,
મૂર્છા તથા મૃત્યુ થાયછે ॥ ૪૫૦ ॥

વળી સ્ત્રી ઋતુમતી થાય ત્યારેજ તેનું સેવન કરવા કહેલ છે, કેમકે એજ ગ્રંથમાં
એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

આર્તવસ્ત્રાવદિવસાદ્યતુઃ ષોડ-
શારાત્રયઃ । ગર્ભગ્રહણયોગ્યસ્તુ
સ ણ્ણ સમયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૫૧ ॥

રજનો સ્રાવ થાય તે દિવસથી સોલ રાત્રિ-
સુધી ઋતુ કેહેવાય છે, ને સ્ત્રીને ગર્ભ રે-
હેવા યોગ્ય સમય પણ તેજ છે ॥ ૪૫૧ ॥

આયુઃક્ષયભયાદ્ઝર્તા પ્રથમે દિવસે સ્ત્રિયમ્ ।
દ્વિતીયેપિનવૈરત્યૈવ્રજેદ્દતુમતીં તથા ॥ ૪૫૨ ॥

પુરૂષે આયુષ્ ક્ષય થવાના ભયથી ઋતુ-
મતી સ્ત્રી પાસે રતિ માટે પેહેલે તથા
બીજે દિવસે જવું નહિ ॥ ૪૫૨ ॥

તન્ન યશ્વાહિતો ગર્ભો
જાયમાનો ન જીવતિ ।
આહિતો યસ્તૃતીયેન્દ્રિ
સ્વલ્પાયુર્વિકલાંગકઃ ॥ ૪૫૩ ॥

વળી એ બન્ને દિવસે જે ગર્ભ રહે, તે
જન્મ્યા પછી જીવે નહીં; તેમ જે ત્રીજે
દિવસે રહે, તે અદ્ય આયુષિ તથા વિ-
કૃત અંગવાળો થાય; તેથી તે દિવસે પણ
જવું નહિ ॥ ૪૫૩ ॥

અતશ્વતુર્થિ વષ્ટી સ્યાદષ્ટમી
દશમી તથા । દ્વાદશી વાપિ
યા રાત્રિસ્તસ્યાં તાંવનિતાંભજેત્ ॥૪૫૪॥

માટે રજેદર્શનથી સોલ રાત્રિ પર્યંત, જે
ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી, દશમી તથા બા-
રમી આદિ રાત્રિ હોય, તેમાં તે ઋતુમતી
સ્ત્રીને સેવવી ॥ ૪૫૪ ॥

અત્રોત્તરોત્તરં વિંદ્યાદાયુરારો-
ગ્યમેવ ચ । પ્રજાસૌભાગ્યમૈશ્વ-
ર્યં બલં ચાભિગમાત્ફલમ્ ॥ ૪૫૫ ॥

તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર રાત્રિ વિષે ગમન
કરવાથી આયુષ્, આરોગ્ય, સારી પ્રજા,
શરીર સામર્થ્ય તથા ઇન્દ્રિયબળરૂપ ફ-
ળને પામે ॥ ૪૫૫ ॥

એ રીતે નિયમથી સ્ત્રીસેવન કરવા કહેલ છે, તેમાં અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાના
દિવસો પણ સ્ત્રીસેવનમાં નિષેધ કરેલ છે, તેનું કારણ એમ કે, એ બંને દિવસે પૃથિવી
ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્રનું આકર્ષણ એકદું થવાથી હુમેશ કરતાં વિશેષ હોય છે. કારણ
અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર સૂર્ય બન્ને સીધી લીટીમાં પૃથિવીની એક બાજુએ એક પૌર્ણિમાએ
પૃથિવીની એક બાજુએ ચંદ્ર તથા બીજી બાજુએ સૂર્ય સીધી લીટીમાં હોય છે. અને
એવો નિયમ છે કે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર એકથી વધારે વસ્તુનું આકર્ષણ ને સીધી
લીટીમાં થતું હોય તો તે વિશેષ અસર કરે છે. તે પ્રમાણે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ
સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં એકઠાં મળેલાં આકર્ષણની, પૃથિવી ઉપરનાં વાતાવરણ, જલ તથા
સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર વિશેષ અસર થાય છે; જે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી નજીવમાં આ-
વતી નથી, પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. જેમ કે એ બન્ને
દિવસે સમુદ્રમાં વિશેષ ભરતી તથા રોગીને વિશેષ પીડા થતી જોવામાં આવે છે તેમાં
પણ શ્વાસ રોગીને થતી પીડામાં વધારો પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. એજ રીતે
બીજા બ્રહ્મા પણ જ્યારે પૃથિવીની કોઈ પણ બાજુએ સીધી લીટીમાં એકથી વધારે
આવે છે, ત્યારે તેમનું એકદું મળેલું આકર્ષણ પણ પૃથિવી ઉપરના વાતાવરણ, જળ
તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર અસર કરે છે, પણ તે સૂર્ય ચંદ્ર જેટલી કરી શ-
કતા નથી. કારણ સૂર્ય પૃથિવીથી ઘણો મોટો છે ને ચંદ્ર ઘણો પાસે છે. અને બીજા
બ્રહ્મા ઘણા દૂર તથા કદે નહાના છે. એ રીતે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ સૂર્ય ચંદ્ર-
નું એકદું મળેલું આકર્ષણ પૃથિવી ઉપરના પ્રાણિયોના શરીર ઉપર મારી અસર કરતું
હોવાથી, એ બન્ને દિવસે સ્ત્રીસેવન કરવું નહિ. કેમકે સ્ત્રીસેવનથી બળ ઘટે છે, ને
બળ ઘટવાથી કોઈ પણ પ્રકારની અસર શરીર ઉપર તુરંત થાય છે. અને તેમાં થયેલી
પ્રજ્ઞ પણ હુર્બળ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી જો મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાનો વેગ ઉ-
ત્પન્ન થયો હોય, તો તેનો રોધ કરીને સ્ત્રીસેવન કરવું નહીં, પણ ત્યાગ કર્યા પછી કરવું.
કારણ રોધેલા મળ વા મૂત્રને સ્ત્રીસેવન કર્યાપછી ત્યાગવા જતાં તે યથાર્થ ત્યાગ થઈ શ-
કતાં નથી, ને પછી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જળ પણ આગળથી
પી લેવું, કેમ કે પછીથી ચહોડેલા થાકમાં તેનું પીવું હાનિકારક છે, પણ જો સહે તો
સાકર મિશ્રિત દૂધ પીવું લાભકારી કહેલ છે. એ રીતે નિયમ પાળતાં સ્ત્રીસેવન કરવાથી

શરીરે કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતાં સામે લાલ થાયછે. તે વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-
ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુષ્મન્તો મન્દજરા વપુર્વર્ણ-
બલાન્વિતાઃ । સ્થિરોપચિત-
માંસાશ્ચ ભવન્તિ સ્ત્રીષુ સંયતાઃ ॥ ૪૫૬ ॥

સ્ત્રીઓને વિષે નિયમથી વર્તનાર પુરૂષ
આયુષ્યમાન, મંદ જરાવાળા, શરીર, વર્ણ
તથા બળે કરી યુક્ત અને સ્થિર તથા,
વૃદ્ધિ પામેલા માંસવાળા થાયછે ॥ ૪૫૬ ॥

શૂલકાસજ્વરશ્વાસકાર્યપાંડુ
મયક્ષયાઃ । અતિવ્યવાયાજ્ઞા-
યન્તે રોગાશ્ચાક્ષેપકાદયઃ ॥ ૪૫૭ ॥

પણ સ્ત્રીસેવન ઘણું કરવાથી, શુગ, કાસ
જ્વર, શ્વાસ, કૃષતા, પાંડુ રોગ, ક્ષય તથા
આંચડી આદિ વાત રોગ થાયછે ॥ ૪૫૭ ॥

હવે નિયમસર સ્ત્રીસેવન કર્યાપછી ઋતુ પ્રમાણે અનુકૂળ આવે એવા શીત વા ઉષ્ણ
બળે કરી મલીન થયેલાં અંગ ધોઈ સ્વચ્છ કરવાં, જેથી તે સંખંધી રોગ થવાનો ભય
રહે નહીં. પછી કોગળા કરી મુખને અંદરથી સ્વચ્છ કરવું, કારણ રાત્રિયે ખાધેલાં
તાંબૂલાદિનો કંઈ અંશ જે મુખની અંદરના દાંત, જીભ તથા તાળુ આદિ કોઈ ભાગમાં
ભરાઈ રહે તે ભાગ ઉપર ચાંદી પડી આવી પાક થઈ આવેછે. પછી હાથ પગ
ધોઈ, મનને શાંત કરી, સ્વચ્છ શય્યા ઉપર શયન કરવું, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના સંકટપ
વિકટપ કરવા નહીં. કેમ કે સંકટપ વિકટપથી મન સ્થિર થતું નથી, ને મન સ્થિર
થયા વિના ઉંઘ આવવાનો સ્વભાવ નથી. અને ઉંઘ ન આવે તો શરીરમાં તે સંખં-
ધી રોગ થાયછે. માટે રાત્રિયે સર્વ સંકટપનો ત્યાગ કરી સુખે સુઈ જવું, જેથી થતા
લાલ વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

નિદ્રા તુ સેવિતા કાલે ધાતુસામ્ય-
મતંદ્રિતામ્ । પુષ્ટિર્વર્ણબલોત્સાહં વ-
હ્નિદીપ્તિં કરોતિ હિ ॥ ૪૫૮ ॥

વખતસર સેવન કરેલી નિદ્રા, રસાદિ ધા-
તુની સમતા, આગસરહિતપાણું, પુષ્ટિ, કાં-
તિ, બળ, ઉત્સાહ તથા જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ
કરેછે ॥ ૪૫૮ ॥

પણ જ્યારે સર્પ આદિ લઈ વિષવાળા જંતુઓનો હંશ થાય, ત્યારે રાત્રિયે જાગ-
રણ લાભકારી કહેલ છે. એજ અંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

રાત્રૌ જાગરણં રૂક્ષં કફદો-
ષવિષાર્તિજિત્ ॥ ૪૫૯ ॥

રાત્રિયે કરેલું જાગરણ લુપ્ત અને કફદોષ
તથા વિષ પીડાને ટાળનાર છે ॥ ૪૫૯ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસ તથા રાત્રિની પેઠે ઋતુ ઋતુમાં પણ નિયમસર
વર્તવું જોઈએ. એજ અંથના ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરઃ શીતલોડતીવ રૂક્ષો
વાતાગ્નિવર્ધનઃ । વસન્તો મધુ-
રઃ સ્નિગ્ધઃ શ્લેષ્મવૃદ્ધિકરશ્ચ સઃ ॥ ૪૬૦ ॥

શિશિર ઋતુ અતિ શીતળ, રૂક્ષ અને
વાત તથા અગ્નિને વધારનાર છે; વસંત
ઋતુ મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શ્લેષ્મની વૃ-
દ્ધિ કરનાર છે ॥ ૪૬૦ ॥

ગ્રીષ્મો રુક્ષોઽતિકટુકઃ પિત્ત-
કૃત્કફનાશનઃ । વર્ષાઃ શીતાવિ-
દાહિન્યો વન્હિમાન્ધ્યાનિલપ્રદાઃ ॥૪૬૧॥

શરદુષ્ણા પિત્તકર્ત્રી નૃણાં મધ્ય-
બલાવહા । હેમંતઃ શીતલઃ સ્તિ-
ગ્ધઃ સ્વાદુર્જઠરવદ્વિકૃત્ ॥ ૪૬૨ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુ રુક્ષ, અતિ કટુ, પિત્ત વધારનાર તથા કફને નાશ કરનાર છે; વર્ષા ઋતુ શીત, શરીર ગરમ રાખનાર, જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર તથા વાયુ વધારનાર છે ॥૪૬૧॥

શરદ ઋતુ ઉષ્ણ, પિત્ત વધારનાર તથા મનુષ્યોને મધ્યમ બળ દેનાર છે; અને હેમંત ઋતુ શીતળ, સ્તિગ્ધ, સ્વાદુ તથા જઠરાગ્નિને વધારનાર છે ॥ ૪૬૨ ॥

માટે પ્રત્યેક ઋતુને અનુસારે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેમ કે શીત કાળમાં બાંડાં તથા ઉષ્ણ કાળમાં પાતળાં. વળી આહાર એટલે ખાનપાન તથા વિહાર એટલે હરવું કરવું, એ પણ ઋતુ ઋતુમાં અનુકૂળ આવે તે રીતે આચરવું; અને રહેવાનું ઘર પણ સર્વ ઋતુમાં અનુકૂળ થાય તેવાં સાધન રાખવાં, જેમ કરવાથી શરીરે આરોગ્ય રહેવાય છે. વળી એ ઋતુઓ ઓળખવા માટે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરે શીતમધિકં વાતવૃદ્ધ્યા-
કુલા દિશઃ શેષં હેમંતવત્સર્વં
વિજ્ઞેયં લક્ષણં બુધૈઃ ॥ ૪૬૩ ॥

શિશિર ઋતુમાં ઘણી થંડી અને માવઠાના વાયુ તથા વૃદ્ધિએ કરી સર્વ દિશા ઘેરાયલી હોય છે, ને તેનાં બાકીનાં સર્વ લક્ષણબુદ્ધિમાને હેમંત સરખાં બાણવાં ॥ ૪૬૩ ॥

દિશો વસંતે વિમલાઃ કાનનૈરુ-
પશોભિતાઃ રસાલાંભોજબકુલ-
પર્ણાશોકાદિપુષ્પિતૈઃ ॥ ૪૬૪ ॥

વસંત ઋતુમાં દિશાઓ નિર્મળ, આંબા, કમળ, બકુલ, ખાખરા તથા અશોકાદિ વૃક્ષનાં પુષ્પયુક્ત વને કરી શોભિતી ॥ ૪૬૪ ॥

કોકિલાષટ્પદગૈરુપગીતામ-
નોહરાઃ । દક્ષિણાનિલસંવીતાઃ
સુસુખાઃ પલ્લવોજ્જ્વલાઃ ॥ ૪૬૫ ॥

કોયલ તથા બ્રમર સમુદાયના ગાયનવાળી, મનોહર, દક્ષિણ તરફના વાયુવડે ઘેરાયલી, સુંદર દેખાવવાળી તથા નવ પલ્લવે કરી ઉજ્જ્વળ હોય છે ॥ ૪૬૫ ॥

ગ્રીષ્મે તીક્ષ્ણાંશુરાદિત્યો મારુતો
નૈર્ઋતોઽસુખઃ । ભૂસ્તપ્તા સરિત-
સ્તન્વ્યો દિશઃ પ્રજ્વલિતા इव ॥ ૪૬૬ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણવાળો, નૈઋત યુષ્મા તરફનો દુઃખદાયક વાયુ, જમીન તપેલી, નદિયો થોડા જળવાળી અને દિશાઓ બાણે પ્રજ્વલત ॥ ૪૬૬ ॥

આન્તચક્રાન્હયુગલાઃ
પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ
ધ્વસ્તવીરુત્તૃળલતા
વિપર્ણાકિતપાદપા ॥ ૪૬૭ ॥

આંત થયેલ ચક્રવા ચક્રવીનાં બેડલાંવાળી, પાણી પીવા માટે આકુળ થયેલા મૃગવાળી, સુકાઈ ગયેલ વેલ, તુણ તથા લતાવાળી અને ઘણાં પાંદડાંએ કરી અંકિત વૃક્ષવાળી હોય છે ॥ ૪૬૭ ॥

પ્રાશ્ન્યંવરમાનદં પશ્ચિમાનિલ-
કર્ષિતઃ । અંબુદૈર્વિદ્યુદુદ્યોતપ્રસ-
તૈસ્તુમુલસ્વનૈઃ ॥ ૪૬૮ ॥

વર્ષા ઋતુમાં પશ્ચિમ વાયુવડે ઝેંચાઈ આ-
વેલ, વિજળીના પ્રકાશથી પીગળેલ તથા
મોહોટી ગર્જનાવાળા મેઘે કરી આકાશ
છવાઇ જાયછે ॥ ૪૬૮ ॥

કોમલશ્યામશષ્પાદ્યા
શક્રગોપોજ્જ્વલા મહી ।
કર્દંબનીપકુટજ-
સર્જકેતકિમ્ભૂષિતા ॥ ૪૬૯ ॥

અને પૃથ્વી, કોમળ તથા નીલાં તૃણ-
વાળી, ઇન્દ્રગોપ નામે લાલ જંતુવડે સુંદર
દેખાવવાળી ને કદંબ, અશોક, ઇંદ્રજવ,
સાગ તથા કેતકીના વૃક્ષે કરી શોભિતિ
થાયછે ॥ ૪૬૯ ॥

તત્ર વર્ષાસુ નયોંભઃપૂરોદ્ભવ-
તટદ્રુમાઃ । વાપ્યઃ પ્રોત્ફુલ્લકુ-
મુદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥ ૪૭૦ ॥

વળી નદી પાણીના પૂરથી ભાંગી ગયેલા
તટવૃક્ષવાળી ને ખાંધેલા જલાશય પ્રકુ-
લિત શ્વેત તથા નીલાં કમળે કરી શો-
ભાયમાન ॥ ૪૭૦ ॥

ભૂરવ્યક્તસ્થલશ્વશ્રા
મહુસસ્યોપશોભિતા ।
નાતિગર્જત્સવન્મેઘ-
નિરુદ્ધાર્કગ્રહં નભઃ ॥ ૪૭૧ ॥

પૃથ્વી છુપાઈ ગયેલા સ્થળ તથા ખાડા-
વાળી, ને ઘણા ધાન્યનાં છોડવાંએ શો-
ભિતિ, અને આકાશ અતિ ગર્જના કર્યા-
વિના વર્ષનાર મેઘે કરી ઢંકાયેલા સૂર્ય તથા
ગ્રહવાળું થાયછે ॥ ૪૭૧ ॥

વન્નુરુણઃ શરદ્યર્કઃ શ્વેતાશ્રવિ-
મલં નભઃ । તથા સરાંસ્યંબુરૂહૈ-
ર્ભૌતિ હંસાંસઘટ્ટિતૈઃ ॥ ૪૭૨ ॥

શરદ્ ઋતુમાં સૂર્ય પીળો તથા ઉપ્પલ, ને
આકાશ શ્વેત વાદળાં વડે નિર્મળ હોયછે;
અને સરોવર હંસના રકંઘ મિશ્રિત ક-
મળે કરી શોભેછે ॥ ૪૭૨ ॥

પંકશુષ્કદ્રુમાકીર્ણા
નિન્નોન્નતસમેષુ ભૂઃ ।
વાણસપ્તાહબંધૂક-
કાશાસનવિરાજિતા ॥ ૪૭૩ ॥

વળી પૃથ્વી નીચા, ઉંચા તથા સમાન
સ્થળમાં, સુકાઈ ગયેલ છે ગારો જેમની
પાસે એવા વૃક્ષે કરી વ્યાપ્ત, અને ઝીંટી,
સપ્તાહ, દુપારી, કાંસ તથા આસન ના-
મનાં નાહાનાં નાહાનાં ઝાડે કરી શોભિતિ
હોયછે ॥ ૪૭૩ ॥

વાયુર્યાત્યુત્તરઃ શીતો રજોધૂ-
માકુલા દિશઃ । છન્નસ્તુષારૈઃ
સવિતા હિમાનદ્યા જલાશયાઃ ॥ ૪૭૪ ॥

અને હેમંત ઋતુમાં ઉત્તર તરફનો શીતળ
વાયુ વાયછે, ને દિશાઓ રજપૂ થૂમે કરી
આકુળ, સૂર્ય આકુળે કરી ઢંકાયેલો તથા જ-
લાશય ટાઢથી ઘંધાઈ ગયેલાં હોયછે ॥ ૪૭૪ ॥

દર્પિતા ધ્વાંક્ષવજ્ઞાહમહિષો-
રન્નકુંજરાઃ । રોધપ્રિયંગુપુન્નાગાઃ
પુષ્પિતા હિમસાહયે ॥ ૪૭૫ ॥

વળી કાગડા, ગેંડા, પાડા, મેંઢા તથા
હસ્તિયો ગર્વિષ્ઠ, ને લોધ્ર, વાઘેટી તથા
સુરંગીવેલ પુષ્પિત થાયછે ॥ ૪૭૫ ॥

હવે પુરૂષ જાતિની પેઠે સ્ત્રી જાતિયે પણ પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જળવાય
તે રીતે વર્તવું, તેથી વિરૂદ્ધ વર્તવું નહિ; કેમ કે શરીર આરોગ્ય હોય તોજ બ્યાવહા-
રિક સર્વ પ્રકારનું કુશળપાત્રું મેળવી શકાયછે. માટે પુરૂષની પેઠે સ્ત્રીયે પણ દિવસ,
રાત્રિ તથા ઋતુ ઋતુમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું. વિશેષ માત્ર એટલું કે સ્ત્રીને ગર્ભાશય
હોયછે, માટે પુરૂષ કરતાં તેને એ સંબંધી વિશેષ નિયમો પાળવાની જરૂર રહેછે, જે વિષે
આગળ કેહેવામાં આવ્યું છે. વળી આયુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના શારીરસ્થાનમાં કહ્યું છે કે

શંખનાભ્યાકૃતિર્યોનિરૂયાવતા
સા પ્રકીર્તિતા । તસ્યાસ્તૃતીયે
ત્વાવર્તે ગર્ભશય્યા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૪૭૬ ॥

શંખની નાભી સરખા આકારવાળી સ્ત્રીની
જનનેદ્રિય ત્રણ આવર્તવાળી કહી છે; તેના
ત્રીજા આવર્તમાં ગર્ભાશય રહેલ છે ॥ ૪૭૬ ॥

યથા રોહિતમત્સ્યસ્ય મુખં ભવતિ
રૂપતઃ । તત્સંસ્થાનાં તથારૂપાં
ગર્ભશય્યાં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૪૭૭ ॥

જેવા આકારે રોહિત મત્સ્યનું મુખ હોય-
છે, તેવા આકારે જનનેદ્રિયમાં ગર્ભસ્થાન
રહેલું બુદ્ધિમાન જાણે છે ॥ ૪૭૭ ॥

નિયતં દિવસેઽતીતે સંકુચત્યંબુજં
યથા । ઋતૌ વ્યતીતે નાર્યાસ્તુ
સૈવ સંત્રિયતે તથા ॥ ૪૭૮ ॥

તે ગર્ભાશય, જેમ દિવસ વીતે કમળ નિ-
યમથી સંકોચાયછે, તેમ સ્ત્રીનો ઋતુ વી-
ત્યા પછી સંકોચ પામેછે. અર્થાત્ ગર્ભ
ગ્રહણ કરવા સમર્થ થતો નથી ॥ ૪૭૮ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુકાર્તવં સમાશ્લેષો યદૈવ સ્વલુ
જાયતે । જીવસ્તદૈવ વિશતિ યુક્તઃ
શુકાર્તવાન્તરઃ ॥ ૪૭૯ ॥

જ્યારે શુદ્ધ શુક તથા આર્તવ બન્ને એ-
કડાં થાય, ત્યારેજ તે બન્નેમાં રહેલ, યુક્ત
થયેલો જીવ પ્રવેશ કરેછે ॥ ૪૭૯ ॥

સૂર્યાશોઃ સૂર્યમણિતો હુમયસ્માદ્ય-
તાદ્યથા । વહ્નિઃ સંજાયતે જીવસ્થથા
શુકાર્તવાદ્યુતાત્ ॥ ૪૮૦ ॥

જેમ સૂર્યકિરણ તથા સૂર્યમણી બન્નેના યો-
ગથી અગ્નિ, તેમ શુદ્ધ શુક તથા આર્તવના
યોગથી જીવ ઉત્પન્ન થાયછે ॥ ૪૮૦ ॥

વીજેઽન્તર્વાયુનાં મિન્ને દ્વૌ જીવાં
કુક્ષિમાગતાં । આધિક્યે રેતસઃ પુત્રઃ
કન્યા સ્યાદાર્તવેઽધિકે ॥ ૪૮૧ ॥

અને ગર્ભાશયના વાયુવડે બીજના બે ભાગ
થાય તો તેમાં બે જીવ થાયછે; તથા રેત
અધિક હોય તો પુત્ર ને આર્તવ અધિક
હોય તો કન્યા થાયછે ॥ ૪૮૧ ॥

ગુર્વિણી ન તુ કુર્વીત યાનસ્યારો-
હણં તથા । વ્યવાયં ચ ન સેવેત
ન કુર્યાદતિતર્પણં ॥ ૪૮૨ ॥

મોજ્યં તુ મધુરપ્રાયં સ્નિગ્ધં
હૃદ્યં દ્રવં લઘુ । સંસ્કૃતં દીપનીયં
તુ નિત્યમેવોપયોજયેત્ ॥ ૪૮૩ ॥

નોષ્ઠૈર્બ્રુયાન્ન તત્કુર્યાદ્યેન ગર્ભો
વિનश्यति । તૈલાભ્યંગોદ્વર્તનં ચ
નાત્યર્થં કારયેદપિ ॥ ૪૮૪ ॥

દોષાભિઘાતૈર્ગર્ભિણ્યા યો યો
ભાગઃ પ્રપીડ્યતે । સ સ ભાગઃ
શિશોસ્તસ્ય ગર્ભસ્થસ્ય પ્રપીડ્યતે ॥ ૪૮૫ ॥

પ્રસૂતા હિતમાહારં વિહારં ચ
સમાચરેત્ । વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં
શીતસેવાં વિવર્જયેત્ ॥ ૪૮૬ ॥

મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો
વ્યાધિરુપજાયતે । સકૃચ્છ્રસાધ્યો-
ઽસાધ્યો વા ભવેત્તત્પશ્યમાચરેત્ ॥ ૪૮૭ ॥

ઘ્યુપપ્ત્રવાં વિશુદ્ધાં ચ વિજ્ઞાય
વરવર્ણિનીમ્ । ઋર્ધ્વં ચતુર્ભ્યો માસે-
ભ્યો નિયમં પરિહારયેત્ ॥ ૪૮૮ ॥

હવે ગર્ભવતિયે વાહન ઉપર બેસવું નહીં,
તેમ પુરૂષ સંગ તથા અતિ લોજન ક-
રવાં નહિ ॥ ૪૮૨ ॥

અને નિત્ય ઘણું કરી મધુર, સ્નિગ્ધ, પ્રિય,
નરમ, હલકું, સારી રીતે રાંધેલું તથા
અગ્નિ વધારનાર લોજન કરવું ॥ ૪૮૩ ॥

વળી મોટે સાદે બોલવું નહિ, ને જેણે
કરી ગર્ભ નાશ પામે તેવું આચરવું નહિ;
તેમ તેલનો અભ્યંગ તથા શરીરનું ચો-
ળવું ઘણું કરવું નહિ ॥ ૪૮૪ ॥

કારણ દોષના અભિઘાતે કરી ગર્ભિણિનો
જે જે ભાગ પીડાયછે, તે તે ગર્ભમાં
રહેલા બાળકનો પણ પીડાયછે ॥ ૪૮૫ ॥

હવે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીયે હિતરૂપ આહાર
તથા વિહાર કરવો, ને મેહેનત, મૈથુન,
ક્રોધ, યંગ પદાર્થ તથા ટાઢનો ત્યાગ ક-
રવો ॥ ૪૮૬ ॥

કારણ તેને અહિત આહાર તથા વિહારથી
જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાયછે, તે કષ્ટ-
સાધ્ય વા અસાધ્ય હોયછે; મોટે તેણે
પશ્ય પાળવું ॥ ૪૮૭ ॥

પછી ચાર માસ કેડે તેને ઉપદ્રવરહિત,
શુદ્ધ તથા સારી થયેલી જાણી સુવાવડીના
નિયમ છોડાવવા ॥ ૪૮૮ ॥

હવે જેમ પુરૂષ તથા સ્ત્રીજાતિયે પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જાળવવામાં નિરં-
તર તત્પર રહેવું યોગ્ય છે, તેમ પોતાના બાળકોનાં શરીર પણ કુશળ રાખવામાં લેશ
માત્ર અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. કેમકે બાળક અજ્ઞાન અને નિર્બળ હોવાથી પોતાના
શરીરનું કુશળ સમજી તથા રાખી શકતો નથી, જેથી તે પોતાને ઉછેરનારને આધીન
રહેછે, ને તેણે રાખેલી સંભાળ પ્રમાણે શરીરે સુખી અને દુઃખી થાયછે. સર્વ સ્થા-
વરજંગમાત્મક પ્રાણિયોની આયુષ્યનો પ્રથમ ભાગ બાલ્યાવસ્થા છે, તે અવસ્થામાં જો
તેમને ઉછેરનાર સારી સંભાળથી ઉછેરી દૃઢ કરે તો, સારા પ્રાયા ઉપર અણેલા ઘરની

પેઠે તેઓ પોતાની પૂર્ણ આયુષ્ય, જે કોઈ દેવી વિદ્ય ન આવે તો ભોગવી શકે છે. વળી જે બાળક હોય તોજ તે મોટું થઈ મનુષ્ય થાય છે, માટે તેની સંભાળ મોટા કરતાં ન્યૂનતાથી ન રાખતાં વિશેષ રાખવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-જંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા
વાતાદયઃ સ્ત્રિયાઃ । દૂષયંતિ
પયસ્તેન શરીરે વ્યાધયઃ શિશોઃ ॥૪૮૯॥

અહિત આહાર તથા વિહાર કરનારી
સ્ત્રીના દૂધને દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષ દૂ-
ષિત કરે છે, તેથી બાળકના શરીરમાં રોગ
થાય છે ॥ ૪૮૯ ॥

નીરે સ્તન્યં યદેકી સ્યાદવિવર્ણ-
મતંતુમત્ । પાંડુરં તન્નુ શીતં ચ
તદુગ્ધં શુદ્ધમાદિશેત્ ॥ ૪૯૦ ॥

જે દૂધ પાણી સાથે મળી જાય, અરાખ
વર્ણ રહિત, તંતુ વિનાનું, ધોળું, પાતળું
તથા થંડું હોય, તે શુદ્ધ બાણુવું ॥ ૪૯૦ ॥

પીતાય યદિ બાલસ્ય વિદધ્યાદુ-
પમાતરં । મુચિચાર્ય ગુણાન્દોષાન્
કુર્યાદ્ધાત્રીં તદેદશીમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

કદી બાળકને ધાવવા વાસ્તે ધાવ રાખવી
હોય, તો તેના ગુણદોષ સારી રીતે વિ-
ચાર કરી, આવી રાખવી ॥ ૪૯૧ ॥

સુવર્ણી મધ્યવયસં સચ્છીલાં
મુદિતાં સદા । શુદ્ધદુઘાં વહુ-
ક્ષીરાં કુલીનામતિવત્સલામ્ ॥
સ્વાધીનામલ્પસંતુષ્ટાં નિજ-
પુત્રદશં શિશૌ ॥ ૪૯૨ ॥

જેવી કે સારા વર્ણવાળી, મધ્યમ વયની,
સુશીલ, સદા પ્રસન્ન રહેનારી, શુદ્ધ તથા
ધણા દૂધવાળી, કુલીન, બાળક ઉપર અતિ
સ્નેહ રાખનાર, સ્વાધીન, થોડામાં સંતુષ્ટ
તથા બાળકને પોતાના પુત્ર સમાન ગણ-
નારી રાખવી ॥ ૪૯૨ ॥

શોકાકુલા ગર્ભિણી ચ ક્રુશા
વ્યાધિમતી સદા । અત્યુચ્ચા નિ-
તરાં નીચા સ્થૂલા પથ્યવિવ-
ર્જિતા । एतासां स्तन्यपानेन
શિશુર્ભવતિ સામયઃ ॥ ૪૯૩ ॥

પણુ નિરંતર શોચ કરનારી, ગર્ભિણી, હ-
બળી, સદા રોગિણી, અતિ ઉંચી તથા
અતિ નીચી, બહુ જાડી અને પથ્ય ન પાળ-
નારી ધાવ રાખવી નહિ. કેમકે એનાં સ્તન-
પાને કરી બાળક રોગી થાય છે ॥ ૪૯૩ ॥

ક્ષીરસાત્મ્યતયા ક્ષીર-
માજગવ્યમથાપિવા ।
દધાદાસ્તન્કપર્યાપ્તે-
ર્વાલેભ્યો વીક્ષ્ય માત્રયા ॥ ૪૯૪ ॥

અને માતા વા ધાવના પણ અભાવે, દૂ-
ધની બાળકની સાથેજ ઉત્પત્તિ હોવાથી,
તેને જ્યાંસુધી તે દૂધ પાવા યોગ્ય હોય
ત્યાંસુધી બકરી અથવા ગાયનું દૂધ વિ-
ચારથી થોડું થોડું સહતું ખાવું ॥ ૪૯૪ ॥

યથોક્તવિધિના બાલં માસિ
ષષ્ઠેઽષ્ટમેઽપિ ચ । અન્નં સંપ્રાશયે-
ત્કિંચિત્તતસ્તદ્વધ્યન્નક્રમાત્ ॥ ૪૯૫ ॥

નાકૃષ્યસ્થાપયેત્ક્રોઢે
ન ક્ષિપ્રં શયને ક્ષિપેત્ ।
રોદયેન્ન કચિત્કાર્યે
વિધિમાવશ્યકં વિના ॥ ૪૯૬ ॥

બાલમંકે સુત્વં દધ્યાન્નચૈનં તર્જ-
યેત્કચિત્ । સહસા बोधयेन्नैव ना-
योग્યमुપवेशयेत् ॥ ૪૯૭ ॥

તચ્ચિત્તમનુવર્તેત તં સદૈવાનુમો-
દયેત્ । નિમ્નોચ્ચસ્થાનતશ્ચાપિ
રક્ષેદ્બાલં પ્રયત્નતઃ ॥ ૪૯૮ ॥

અભ્યંગોદ્વર્તનં સ્નાનં
નેત્રયોરંજનં તથા ।
વસનં મૃદુ યત્તચ્ચ
પૃથ્યાન્યેતાનિ સર્વથા ॥ ૪૯૯ ॥

વળી સુશ્રુતાના શારીરસ્થાનના દશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાશુચૌ વિસૃજેદ્બાલં નાકાશે
વિષમે ન ચ । નોષ્પમારુતવર્ષે-
ષુ રજોધૂમોદકેષુ ચ ॥ ૫૦૦ ॥

પછી બાળકને છઠ્ઠે વા આઠમે માસે ઘ-
ટતી રીતે કંઈક અન્ન ચટાડવું, ને પછી તે
કુમથી વધારતાં ખવરાવતાં જવું ॥૪૯૫॥

વળી બાળકને ખેંચી છાતી સાથે લેવું નહીં,
ઉતાવળે પથારી ઉપર ફેંકવું નહિ, ને ઔ-
ષધ પાવું, તેલ ચોળવું, તથા આંજણ આં-
જવું ઇત્યાદિ આવશ્યક વિધિવિના બીજા
કાર્યમાં ક્યારે પણ રોવરાવવું નહિ ॥૪૯૬॥

તેને સુખ થાય તે રીતે ખોળામાં લેવું,
ક્યારે પણ તરછોડવું નહીં, એકદમ જ-
ગાડવું નહિ ને અયોગ્ય સ્થાને ખેસાડવું
નહિ ॥ ૪૯૭ ॥

તેના ચિત્તને અનુસરવું, તેને સદા રાજી
રાખવું તથા નીચા ઉંચા સ્થાનથી તેની
ચલવડે રક્ષા કરવી ॥ ૪૯૮ ॥

વળી તેને તેલ ચોળવું, શરીર ચોળી ન-
વરાવવું, આંખમાં આંજણ આંજવું, ને જે
કોમળ વસ્ત્ર હોય, તે ઋતુને અનુસારે પે-
હિરાવવું, એ ઘણું કરી બાળકને પથ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૪૯૯ ॥

બાળકને ગંદા સ્થાનમાં રહેવા દેવું નહિ,
ઉંચે ઉલાળવું નહિ, વિષમ સ્થાને ખેસા-
ડવું નહિ; તેમ ઉના વાયુ, વર્ષાદ, ધૂળ, ધૂ-
માડા તથા પાણીમાં રહેવા દેવું નહીં ॥૫૦૦॥

એ રીતે સ્ત્રી પુરૂષે પોતાના તથા પોતાની પ્રજાના શરીર કુશળ રાખવામાં નિરં-
તર તત્પર રહેવું. તે છતાં કદી મનુષ્ય સર્વજન ન હોવાથી અજાણે સૃષ્ટિ નિયમનું ઉલ્લં-
ઘન કરાય તો રોગ થવાનો સંભવ છે, ને તે થાય તો તેને મટાડવા માટે ઔષધની
જરૂર પડે છે. સૃષ્ટિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેમાં ગુણ દોષ ન હોય; એ
નિયમથી સઘળા પ્રકારના પદાર્થોમાં કંઈ ને કંઈ ગુણ દોષ રહેલા છે, ને તે એટલે
સુધી કે કેટલાક દષ્ટાંતથી જાણે ચોક્કસ રોગ મટાડવા માટે ચોક્કસ પદાર્થ સર્વશક્તિ-
માન કૃપાળુ પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલ છે. પણ તેટલું બધું જ્ઞાન મેળવવા મનુષ્ય પ્રાણિ

અસ્પાયુષી હોવાથી પોતાના જીવતરમાં સમર્થ થતું નથી; જેથી છેક પ્રાચીન કાળથી આ ભૂગોળ ઉપર બુદ્ધ બુદ્ધ દેશમાં થતા વિદ્વાનો, પોતાના જીવિત કાળમાં જેટલા જેટલા પદાર્થને અજમાવી તેના ગુણ દોષ જાણી શક્યા, તે સર્વની નોંધ કરતા આવ્યા છે. એમ છતાં જો કે હજીસુધી સૃષ્ટિમાંની સમગ્ર વસ્તુના ગુણ દોષ જણાયા નથી, ને જાણી શકાય તેમ પણ નથી, તથાપિ ઘણો કાળ થયા ઘણીક વસ્તુના જાણવામાં આવ્યાથી રોગને નાશ કરનાર ને આયુષને વધારનાર વૈદ્યશાસ્ત્ર ઉભું થયું છે. આ ભરતખંડમાં એ શાસ્ત્ર ઘણા પુરાતન કાળથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, ને એના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર અન્ય દેશવાસી જનોએ પૂર્વ પોતપોતાની સ્વભાષામાં કરી લીધેલાં જાણવામાં આવ્યાં છે. અર્વાચીન પશ્ચિમ ખંડવાસી વિદ્વાનોએ એ શાસ્ત્રમાં ઘણો સુધારો વધારો કર્યો જણાય છે, ને એ ખાતે પ્રયત્ન બરી રાખેલ હોવાથી આગળ જતે ઘણો થવાની આશા છે. વાસ્તે સ્ત્રી પુરૂષ વા બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થતાં તેને ટાળવા-માટે, જે કેઈ ગુરૂદ્વારા એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ રીતે ભણ્યો હોય, ને જેણે એમાં ઘણા કાળનો અનુભવ મેળવ્યો હોય, એવા વૈદ્યનું ઔષધ લેવું. આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં સુશ્રુતે કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રં ગુરુમુખોદ્ગીર્ણમાદાયોપાસ્ય
ચાસકૃત્ । યઃ કર્મ કુરુતે વૈદ્યઃ
સ વૈદ્યોઽન્યે તુ તસ્કરાઃ ॥ ૫૦૧ ॥

જે ગુરૂની વારંવાર ઉપાસના કરી, તેના મુખથી નિકળેલું શાસ્ત્ર ભળી વૈદું કરેછે, તેજ વૈદ્ય, બીજા ચોર સમજવા ॥ ૫૦૧ ॥

તેમ ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના ૧ લા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તદેવ યુક્તં મૈષઙ્યં યદારોગ્યાય
કલ્પતે । સ ચૈવ મિષજાં શ્રેષ્ઠો
રોગેભ્યો યઃ પ્રમોચયેત્ ॥ ૫૦૨ ॥

જે આરોગ્ય આપે તેજ યોગ્ય ઔષધ, ને જે રોગથી મૂકાવ, તેજ શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય જાણવો ॥ ૫૦૨ ॥

વળી ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યુત્પન્નમતિર્ધીમાન્ વ્યવસાયી
પ્રિયંવદઃ । સત્યધર્મપરો યથ્થ વૈદ્ય
ઈદં પ્રશસ્યતે ॥ ૫૦૩ ॥

ટાણાસર જેને રોગ તથા ઉપાયનો મુજકો પડેછે, બુદ્ધિમાન્, ઉદ્યોગી, મધુર બોલનાર તથા જે સદાચરણમાં તત્પર હોય, એવો વૈદ્ય વખાણવા યોગ્ય છે ॥ ૫૦૩ ॥

વ્યાધેસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનં વેદનાયાશ્ચ
નિગ્રહઃ । એતદ્વૈદ્યસ્ય વૈદ્યત્વં ન
વૈદ્યઃ પ્રશ્નરાયુષઃ ॥ ૫૦૪ ॥

વ્યાધિના સ્વરૂપને જાણવું તથા વેદનાનો નિગ્રહ કરવો, એ વૈદ્યનું વૈદ્યપણું છે, પણ તેકંઈ આયુષનો પ્રશ્ન નથી ॥ ૫૦૪ ॥

તેમ લોલિંબરાજે વૈદ્યજીવનમાં કહ્યું છે કે,

ગુરોરધીતાચિલવૈદ્યવિદ્યઃ

પીયૂષપાણિઃ કુશલઃ ક્રિયાસુ ।

ગતસ્પૃહો ધૈર્યધરઃ કૃપાલુઃ

શુદ્ધોઽધિકારી મિષગીદ્દશઃ સ્યાત્ ॥૧૦૧॥

જે ગુરૂ પાસેથી સમગ્ર વૈદ્યવિદ્યા શી-
ખેલ, જશીલો, ક્રિયામાં કુશલ, નિર્દોષી
ધૈર્યવાન, કૃપાળુ તથા શુદ્ધ અંતઃકરણ-
વાળો હોય, એવા વૈદ્ય ઔષધ આપવા-
વિષે અધિકારી છે ॥ ૫૦૫ ॥

હવે હરકોઈ રોગ થતાં તેનો અનાદર કરવો નહીં, કેમકે કાળે કરી તે વૃદ્ધિને
પાત્રી શરીરનો નાશ કરેછે, માટે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

જાતમાત્રશ્રિકિત્સ્યઃ સ્યા-

ઓપેક્ષ્યોઽલ્પતયા ગદઃ ।

વદ્દિશત્રુવિષૈસ્તુલ્યઃ

સ્વલ્પોઽપિ વિકરોત્યસૌ ॥ ૧૦૬ ॥

રોગ ઉત્પન્ન થતાંજ તેનો ઉપાય કરવો,
પણ થોડો જાણી તેની ઉપેક્ષા કરવી નહીં;
કેમકે તે, અગ્નિ, શત્રુ તથા વિષતુલ્ય હો-
વાથી થોડો હોય તોપણ વિકાર કરેછો ॥ ૫૦૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ઋણશેષોઽગ્નિશેષશ્ચ વ્યાધિશેષસ્ત-

થૈવ ચ । પુનશ્ચ વર્ધતે યસ્માત્ તસ્મા-

ચ્છેષં ન કારયેત્ ॥ ૧૦૭ ॥

કરજ, આગ તથા રોગનો શેષ પણ ર-
હેલો ભાગ ફરી વૃદ્ધિ પામેછે, માટે તે
રહેવા દેવો નહીં ॥ ૫૦૭ ॥

વળી ઔષધ લેનાર રોગીએ વૈદ્યના કેહેવા પ્રમાણે પથ્ય પાળવું, તેથી વિરૂદ્ધ જઈ
કુપથ્ય કરવું નહીં, કારણ વૈદ્યજીવનમાં લોલિંબરાજે કહ્યું છે કે,

પથ્યેઽસતિ ગદાર્તસ્ય કિ-

મૌષધનિષેવણમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

રોગી પથ્ય ન પાળે તો તેને ઔષધ
સેવવા વડે શું ! અર્થાત્ તે નિષ્ફળ જા-
યછે ॥ ૫૦૮ ॥

માટે વાગ્બટ્ટે કહ્યું છે કે,

આયુઃ કામયમાનેન ધર્માર્થસુ-

સ્વસાધનમ્ । આયુર્વેદોપદેશેષુ

વિધેયઃ પરમાદરઃ ॥ ૧૦૯ ॥

ધર્મ, અર્થ તથા સુખના સાધનરૂપ આ-
યુષ્યની ઇચ્છા રાખનારે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યા-
પ્રમાણે ચાલવું ॥ ૫૦૯ ॥

વળી હરકોઈ રોગ થતાં પ્રથમ તેને ઔષધથી મટાડવાનો યત્ન કરવો, શસ્ત્રક્રિયાથી
મટાડવાની લાલચમાં એકદમ પડવું નહીં. કેમકે ઔષધના ઉપચારથી મનની શાંતિ
રહેછે, ને શસ્ત્રોપચારથી મનને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાયછે; અને કદી કોઈ મર્મસ્થાનને જખમ
થઈ જાય વા ઘાણું રૂધીર વહી જાય તો શરીરને મહા હાનિ થાયછે. માટે જો ઔષધથી
નજ મટે તોજ રોગ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી. તેપણ જેને શરીરના આંતરીય ભાગનું
તથા એ ક્રિયાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય અને જેનો ક્રિયા કરવામાં હાથ ખેડો હોય એવા
અનુભવી પાસે કરાવવી. ધન્વંતરીના શિષ્ય સુશ્રુતે આયુર્વેદના સૂત્ર તથા શારીર
સ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

શૌર્યમાશુક્રિયાશસ્ત્રતૈક્ષ્ણ્યમસ્ત્રે-
દવેપથુઃ । અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય
શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ॥ ૧૧૦ ॥

મર્મસુ પ્રાયશઃ પુંસાં ભૂતાત્મા ચા-
વતિષ્ઠતે : મર્મસ્વભિહતાસ્તસ્મા-
ન્ જીવાંતિ શરીરિણઃ ॥ ૧૧૧ ॥

રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ
પ્રજાયતે । મેદસાઽસ્થિ તતોમ-
જ્જા મજ્જઃ શુક્રસ્ય સંભવઃ ॥ ૧૧૨ ॥

દેહસ્ય રુધિરં મૂલં રુધિરેણૈવ
ધાર્યતે । તસ્માદ્વત્તેન સંરક્ષ્ય-
રક્તં જીવ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૧૩ ॥

ધાતૂનાં પૂરણં વર્ણં સ્પર્શજ્ઞા-
નમસંશયમ્ । સ્વશિરાસુ ચર-
દ્રક્તં કુર્યાન્નાન્યાન્ગુણાનાપિ ॥ ૫૧૪ ॥

વાઢકાપ કરવામાં શૌર્ય, શીઘ્ર ક્રિયા, તી-
ક્ષ્ણ શસ્ત્ર, પસીનો ન આવવો, કંપ ન
થવો તથા મોહ ન પામવું, એટલા વૈદ્યના
ગુણ વખણાય છે ॥ ૫૧૦ ॥

ઘણું કરી મનુષ્યના મર્મસ્થાનમાં જીવાત્મા
રહે છે, માટે તે ડેકાણે વાગવાથી તેઓ
જીવતા નથી ॥ ૫૧૧ ॥

અન્નના રસથી રૂધિર, રૂધિરથી માંસ,
માંસથી મેદ, મેદથી આસ્થ, અસ્થિથી
મજ્જા ને મજ્જાથી શુક્ર ઉત્પન્ન થા-
ય છે ॥ ૫૧૨ ॥

દેહનું મૂળ રૂધિર છે, ને તે વડેજ દેહ
ધારણ કરાય છે, માટે યત્ને કરી તેનું
રક્ષણ કરવું; કારણ રૂધિરજી જીવ કેહે-
વાય છે ॥ ૫૧૩ ॥

પોતાની નાડિયોમાં ફરતું લોહી ધાતૂને
પુષ્ટિ, શરીરને વર્ણ, સ્પર્શજ્ઞાન તથા બીજા
પણ ગુણ ઉત્પન્ન કરે છે, એમાં કંઈ સં-
શય નહિ ॥ ૫૧૪ ॥

તેમ લાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે;

જીવો વસાતિ સર્વસ્મિન્દેહે તત્ર
વિશેષતઃ । વીર્યે રક્તે મલે ય-
સ્મિન્ક્ષીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્ ॥ ૧૧૫ ॥

જીવ સર્વ શરીરમાં વસે છે, તેમાં પણ
વીર્ય, રૂધિર તથા મળમાં વિશેષગુણથી
રહે છે; કેમકે જેના ક્ષીણ થવાથી તે ત-
રત ક્ષય પામે છે ॥ ૫૧૫ ॥

એપ્રમાણે સદૈઘ પાસે રોગ ટાળવાના ઉપચાર કરાવી આરોગ્ય થવું. પરંતુ મ-
નુષ્ય પ્રાણી સર્વજ્ઞ ન હોવાથી કોઈ ટાણે રોગી અથવા સદૈઘ પણ એકાએક ગફલતી
કરે છે; જેથી ક્વખતે રોગીનું મરણ થવાનો સંભવ રહે છે. વળી જો મનુષ્યનું બના-
વેલું યંત્ર હોય, ને તે જો બગડે તો મનુષ્ય તેને સારી રીતે સુધારી શકે છે; કેમકે
તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, ને પોતાનું બનાવેલું હોવાથી મનુષ્ય તેમાં સંપૂર્ણ રીતે
માહીતગાર હોય છે. પણ મનુષ્યશરીરરૂપી યંત્ર તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરથી નિ-
ર્માણ થયેલું છે, જેથી ગમે તેવો કુશળ વૈદ્ય હોય તથાપિ તેની સંપૂર્ણપણાથી તેમાં
દૃષ્ટિ પોહોંચતી નથી. કેવળ પોતાના જ્ઞાનને અનુસરે તે અનુમાનથી ઉપચાર કરે છે,
કંઈ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી. માટે કદી સદૈઘ રોગને ઉદ્દેશી યથાર્થ ઉપચાર કરતો

હોય તો પણ રોગીના શરીરનું ણંધારણ અને જેને કુદરત, સૃષ્ટિ નિયમ, ભાવી, અદૃષ્ટ, દેવ, યદૃચ્છા અથવા વિધિ કહેછે, એવી રોગીના કર્મને અનુસારે કૃણ દેનારી ઈશ્વરેચ્છા જે અનુકૂળ ન હોય તો રોગી સારો થતો નથી. જેમ બીજા રોપનાર ખેડુત રોપને ઉછેરવાની ઘણી સંભાળ રાખેછે, તો પણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે રોપ ઉછરતા નથી, તેમ મનુષ્યશરીર પણ ઉછેરી મોહોટાં કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખી હોય, તોપણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે ઉછરી મોટાં થતાં નથી. કેમકે જેમ વેલ તથા વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન થતાં બધાં કૃણોને કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી પરિપાક દશાને પ્રાપ્ત થવાનો સ્વભાવ નથી, તેમ જન્મેલાં બધાં મનુષ્યશરીરને પણ કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી ઉછરી મોહોટાં થવાનો સ્વભાવ નથી. પણ તેમાંથી જેને કુદરત અનુકૂળ આવેછે એવા કેટલાક, વેલ તથા વૃક્ષનાં કૃણોની પેઠે પરિપક્વદશાને પ્રાપ્ત થાયછે. તે ઉપરથી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

અરક્ષિતં તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં
સુરક્ષિતં દૈવહતં વિનશ્યતિ ।
જીવત્યનાથોપિ વને વિસર્જિતઃ
કૃતપ્રયત્નોપિ ગૃહે ન જીવતિ ॥ ૧૧૬ ॥

ઈશ્વરેચ્છા જેને અનુકૂળ છે તે અરક્ષિતા પણ સુરક્ષિત થાયછે, ને જેને અનુકૂળ નથી તે સુરક્ષિત પણ નાશ પામેછે. કેમકે કોઈ સમય વનમાં ત્યાગ કરેલ અનાથ પણ જીવેછે, ને ઘરમાં રાખી પ્રયત્ન કરેલ જીવતો નથી ॥ ૫૧૬ ॥

રંકં કરોતિ રાજાનં રાંજાનં
રંકમેવ ચ । ધનિનં નિર્ધનં
ચૈવ નિર્ધનં ધનિનં તથા ॥ ૧૧૭ ॥

ઈશ્વરેચ્છા રંકને રાંજત, રાંજતને રંક, ધનિને નિર્ધન અને નિર્ધનને ધનવાન કરેછો ॥ ૫૧૭ ॥

વળી કહ્યું કે,

અનુકૂલતામુપગતે હિ વિધૌ સફલત્વમેતિ
લઘુસાધનતા । પ્રતિકૂલતામુપગતે હિ વિધૌ
વિફલત્વમેતિ बहुसाधनता ॥ ૫૧૮ ॥

ઈશ્વરેચ્છા અનુકૂળ હોય તો સ્વલ્પ સાધન પણ સફલ થાયછે, પણ તે જે પ્રતિકૂળ હોય તો ઘણાં સાધન પણ નિષ્ફળ જાયછે ॥ ૫૧૮ ॥

ક્રાંતં વક્તિ કપોતિકા-
કુલતયા નાથાંતકાલો-
ઽધુના વ્યાધોધોધૃતચા-
પસંજિતશરઃ શ્યેનઃ પ-
રિભ્રામતિ । इत्थं सत्य-
हिना स दष्ट इष्टुणा. श्ये-
नोपि तेनाहतस्तूर्ण तौ
तु यमालयं प्रतिगतौ
दैवी विचित्रा गतिः ॥ ૫૧૯ ॥

કપોતિકા પોતાના પતિને આકુળપણાથી કહેછે કે, “હિ નાથ, આ ટાણે અંતકાળ આવ્યો, કેમ કે બાણ સજ્જ કરેલ ધનુષ્ય હાથમાં ધરી નીચે પારાધી ઉભો છે, ને ઉપર સિંચાણો ફરેછે,” એમ કહેછે તેટલામાં નીચે પારાધિને સર્પ કરડ્યો ને તેથી તેના ધનુષ્યમાંથી નિશાન ચુકી છુટેલા બાણવડે ઉપર સિંચાણો હણાયો. એ રીતે તે બન્ને તત્કાળ મરણ પામ્યા ને બન્નેનાં સહિત કપોત કપોતિકા બચી ગયાં ! આ હાહા !!! ઈશ્વરેચ્છા વિચિત્ર છે ॥ ૫૧૯ ॥

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ
 સુપ્રભાતં ભાસ્વાનુદેષ્યતિ
 હસિષ્યતિ પંકજશ્રીઃ । ઇત્યં
 વિચિંતયતિ કોશગતે
 દ્વિરેફે હામૂલતઃ કમલિ-
 નીં ગજ ઉજ્જહાર ॥ ૧૨૦ ॥

વળી “ હુમણું રાત્રિ નિકળી જાશે, સુંદર
 પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઉદય પામશે, ને કમળ
 પ્રકાશિત થશે, એટલે હું નિકળી જઈશ,”
 એ રીતે સાચકાળે ખીડાતા કમળમાં રહી
 ગયેલ જમર વિચાર કરેછે, તેટલામાં
 આહા ! તે કમલિનીને મૂળથી ઉખેડી
 હસ્તિ હરણ કરી ગયો ॥ ૧૨૦ ॥

પણ ઈશ્વરેચ્છા કેવી છે તે કંઈ અગાઉથી જાણવામાં આવતી નથી, માટે છેવટ-
 સુધી પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. અષ્ટવિધ પરીક્ષામાં કહ્યું છે કે,

તાવત્પતિક્રિયા કાર્યા યાવચ્છ-
 સતિ માનવઃ । કદાચિદૈવયોગેન
 દૃષ્ટારિષ્ટોપિ જીવતિ ॥ ૫૨૧ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય શ્વાસ ભરે, ત્યાંસુધી ઉ-
 પાય જાતી રાખવા; કેમકે કોઈ સમય
 જોયેલા મરણચિહ્નવાળો પણ ઈશ્વરેચ્છાથી
 જીવેછે ॥ ૫૨૧ ॥

માટે ચિત્તને સ્થિર કરી સદૈર્ઘ્યદ્વારા ઉપચાર કર્યા જાવા. જો કે મમત્વ જેમાં બં-
 ધાણું હોય તેવો કોઈ પણ પોતાનો નિકટનો વા દૂરનો સંબંધિ અથવા સ્નેહી શાગી
 થાય વા પરદેશ જાય અથવા બહારથી આવતાં વાર લગાડે, તો તેની કુશળતા વિષે
 ચિંતા થવાનો સ્વભાવ છે, તથાપિ તેવી ચિંતા કરેથી કંઈ વળતું નથી, ઉલટું નુકસાન
 થાયછે. કેમકે તેમાં ને તેમાંજ ચિત્ત લગાડવાથી બીજું કંઈ સુજતું નથી, જેથી સહેજ
 વાતમાં ગાફલ થઈ જવાય છે. કહ્યું છે કે,

ચિંતાતુરાણાં ન સુખં ન નિદ્રા અર્થાતુરાણાં
 સ્વજનો ન બંધુઃ । કામાતુરાણાં ન ભયં ન
 લજ્જા ક્ષુધાતુરાણાં ન બલં ન તેજઃ ॥ ૫૨૨ ॥

ચિંતાતુરને સુખ તથા નિદ્રા, અર્થાતુરને
 સ્વજન તથા બંધુ, કામાતુરને ભય તથા
 લજ્જા અને ક્ષુધાતુરને બળ તથા તેજ
 હોતાં નથી ॥ ૫૨૨ ॥

રૂપં જરા સર્વસુખાનિ તૃષ્ણા
 સ્વલેષુ સેવા પુરુષાભિમાનમ્ ।
 યાચ્છા ગુરુત્વં ગુણમાત્મપૂજા
 ચિંતા બલં હન્યદયા ચ ધર્મમ્ ॥ ૫૨૩ ॥

જરા રૂપને, અતિ તૃષ્ણા સર્વ સુખને,
 બળની સેવા પુરુષના અભિમાનને, યા-
 ચ્છના મોહોટાઈને, પોતાનાં વખાણુ ગુ-
 ãણને, ચિંતા બળને તથા નિર્દયતા ધર્મને
 હણે છે ॥ ૫૨૩ ॥

માટે વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

યદભાવિ ન તદ્ભાવિ ભાવિ ચેન્ન
 તદન્યથા । ઇતિ ચિંતાવિષ્ણોઽયં
 બોધો ભ્રમનિવર્તકઃ ॥ ૧૨૪ ॥

જે નહિ થવાનું તે થતું નથી, ને જે થ-
 વાનું તે મિથ્યા થતું નથી, એ રીતનો
 ચિંતારૂપી વિષય હણનાર બોધ જામને
 ટાળનાર છે ॥ ૧૨૪ ॥

માટે ચિંતાનો ત્યાગ કરી છેવટપર્યંત ઉપાય કરતાં પણ જો તે નિષ્ફળ જાય તો પછી વિચાર કરી મનને શાંત રાખવું. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

જલમગ્નિં વિષં શસ્ત્રં ક્ષુદ્રયાધી પત-
નં તથા । નિમિત્તં કિંચિદાસાદ્ય
દેહી પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે ॥ ૧૨૧ ॥

જળ, અગ્નિ, વિષ, શસ્ત્ર, ક્ષુધા, વ્યાધિ તથા
પડવું, એમાંના કોઈ પણ નિમિત્તને પામી,
દેહધારી પ્રાણુથી મુક્ત થાય છે ॥ ૫૨૫ ॥

પ્રતિક્ષણમયં કાયઃ ક્ષીયમાણો
ન લક્ષ્યતે । આમકુંભ ઇવાંમઃ-
સ્થો વિશીર્ણઃ સન્વિભાવ્યતે ॥ ૧૨૬ ॥

પાણીમાં રહેલા કાચા ઘડાની પેઠે, પ્રતિ-
ક્ષણે ક્ષીણ થતું આ શરીર જાણવામાં
આવતું નથી, પણ જ્યારે ગળી જાય ત્યારે
જાણવામાં આવે છે ॥ ૫૨૬ ॥

યથાહિ પથિકઃ કશ્ચિચ્છાયામાશ્રિ-
ત્ય તિષ્ઠતિ । વિશ્રમ્ય ચ પુનર્ગચ્છે-
તદ્વદ્વત્સમાગમઃ ॥ ૧૨૭ ॥

જેમ કોઈ વટેમાર્ગી છાયાનો આશ્રય કરી
એસે છે, ને વિસામો લઈ પાછો જાય છે,
તેમ પ્રાણિયોનો સમાગમ જાણવો ॥ ૫૨૭ ॥

પંચભિર્નિર્મિતે દેહે પંચત્વં ચ
પુનર્ગતે । સ્વાં સ્વાં યોનિમનુ-
પ્રાપ્તે તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૧૨૮ ॥

પંચમહાભૂતે કરી નિર્માણ થયેલું શરીર
ફરી પંચત્વને પામે છે, એ રીતે પ્રત્યેક
મહાભૂત પોતપોતાના કારણમાં લીન થાય
તેમાં ખેદ શું ! ॥ ૫૨૮ ॥

મૃત્યુર્જન્મવતાં વીર દેહેન સહ
જાયતે । અથ વાદ્યશતાંતે વા
મૃત્યુર્વૈ પ્રાણિનાં ધ્રુવઃ ॥ ૧૨૯ ॥

હો વીર, જન્મેલા દેહની સાથેજ મૃત્યુ
ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે પ્રાણિયોને આજે
વા સો વર્ષને અંતે પણ જરૂર પ્રાપ્ત થ-
વાનો ॥ ૫૨૯ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્ત-
મધ્યાનિ ભારત । અવ્યક્તર્નિ-
ધનાન્યેષ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૧૩૦ ॥

પ્રાણિયો આદિમાં નહિ ભાસનાર, મધ્યમાં
ભાસનાર તથા ફરી અંતમાં નહિ ભાસ-
નાર છે, માટે તેમાં ખેદ શું ! ॥ ૫૩૦ ॥

વળી ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ કાલઃ
સંહરતે તથા । કાલઃ સુપ્તેષુ
જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥ ૧૩૧ ॥

કેમકે કાળ પ્રાણિયોને મોહિતા કરે છે,
તેમનો સંહાર કરે છે ને તેઓ સૂતા હોય
તો પણ જાગે છે, માટે તે કોઈથી ઉલ્લંઘન
કરી શકાતો નથી ॥ ૫૩૧ ॥

એ રીતે શારીરિક કુશળમાં તંત્ર પર રહેવા કહ્યું, હવે વ્યાવહારિક કુશળમાં સાવ-
ધાન રહેવા કેહેવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં રાજ્યનિયમથી વિરુદ્ધ કોઈ કાળે પણ
વર્તવું નહીં, કેમ કે રાજ્યનિયમને અનુસરી વ્યવહાર ચલાવનાર સુખી થાય છે, ને
વિરુદ્ધ રીતે વર્તનાર રાજશિક્ષાને પાત્ર થઈ હુઞી થાય છે. વર્તમાન સમયમાં પૃથિ-
વી ઉપર રાજ્ય ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. રાજસત્તાક, રાજપ્રજસત્તાક અને પ્રજસ-
ત્તાક. એમાંથી જે પ્રકારના રાજ્યની સત્તા નીચે વસતા હોય એ તેના નિયમને અનુ-
સરી સદા ચાલવું. રાજસત્તાક રાજ્યમાં માત્ર રાજાની જ સત્તા હોય છે, તેમાં પ્રજાભાટે
જે જે નિયમો બાંધવામાં આવે છે, તે સર્વ રાજાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા મુજબ બંધાય છે.
માત્ર તેમાં સલાહકાર મુખ્ય પ્રધાનાદિ હોય છે, પ્રજાની સલાહ મુદ્દલ લેવામાં આ-
વતી નથી. જેથી ઘણી વેળા પ્રજા નારાજ થાય એવા નિયમો બંધાય છે, ને તેનું પ-
રિણામ એવું આવે છે કે, કોઈ સમય પ્રજા રાજ્ય વિરુદ્ધ થતાં જ્યાં ત્યાં કલેશ ઉત્પન્ન
થઈ, રાજ્યની ચાલતી વ્યવસ્થામાં ભંગાણુ પડે છે. રાજપ્રજસત્તાક રાજ્યમાં સર્વ નિ-
યમો રાજા અને પ્રજા તરફથી નેમાયલા અધિકારિયો પરસ્પરે વિચાર કરી બહુ મતથી
બાંધે છે; જેને રાજા પોતાની મંજુરિઆત આપે છે. એવા નિયમોથી પ્રજાને નારાજ
થવાને કંઈ કારણ રહેતું નથી, કેમકે તેમાં પ્રજા પોતે પોતાના અધિકારિયોદ્વારા સામેલ
હોય છે. જેથી કંઈ પણ કલેશ ઉત્પન્ન ન થતાં રાજ્યની વ્યવસ્થા સુદૃઢ થાય છે. પ્ર-
જસત્તાક રાજ્યમાં પ્રજા પોતે અધિકારિયો નેમી તે દ્વારા નિયમો બાંધી બહુ મતથી
રાજ્ય ચલાવે છે; જેથી કોઈ વેળા પણ તેમાં કલેશ ઉત્પન્ન થવાને કારણ મળતું નથી
પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જો બધી પ્રજા કેળવાયલી હોય તોજ ચાલી શકે છે, કેમ કે
કેળવાયલી પ્રજામાં આખી પ્રજાના સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ હોવાથી
તે એકસંપ રહે છે, ને સમગ્ર રાજ્ય પોતાનું છે, એવી તેને મમતા બંધાય છે; જેથી
રાજ્યની વ્યવસ્થા તે ઠીક રાખી શકે છે. રાજપ્રજસત્તાક રાજ્ય, રાજા પ્રજા બન્ને
કેળવાયલા, સમજુ તથા ઉદાર મનના હોય તોજ સ્થાપી શકાય છે, કારણ રાજ્યના વ-
હિવટમાં પ્રજાને મત આપવાનો હક આપવો, એ સમજુ તથા ઉદાર રાજાના ધ્યાન-
માં ઉતરે છે, અને પોતે મત આપતાં વિવેકને ભૂલ્યાવિના રાજ્યભક્તિ કાયમ રાખવી,
એ સમજુ તથા ઉદાર પ્રજાવિના બની શકતું નથી. વળી રાજ્યમાં રાજા પ્રજા બન્નેને
રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોવાથી રાજ્યની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખી શકાય
છે. જે દેશમાં પ્રજા વિદ્વાન્ ને રાજ્ય રાજાનું હોય ત્યાં એવું રાજ્ય બંધાયેલું આવે-
છે. રાજસત્તાક રાજ્ય જ્યાં પ્રજા અજ્ઞાની હોય ત્યાંજ માફક આવે છે, કારણ અજ્ઞાની
પ્રજામાં સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ ન હોવાથી સૌ પોતપોતાનો લાભ
અલાભ જુવે છે, ને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોતી નથી. અને મમતા બાંધ્યા
વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ યથાર્થ થઈ શકતી નથી. માટે તેવી પ્રજાને રાજસત્તાક
રાજ્ય યોગ્ય છે, કેમકે રાજાને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોય છે, જેથી રાજ્યની
યથાર્થ વ્યવસ્થા રાખવામાં તે અનાદર કરતો નથી. પણ પ્રજાને જ્ઞાનવાન કરવી, એ
રાજાના હાથમાં છે, કેમકે તેની પાસે પ્રજાને કેળવવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધન હોય છે.

માટે તેણે અનેક પ્રકારની પાઠશાળાઓ સ્થાપી તે દ્વારા પ્રજાને જ્ઞાન આપવું, ને તેને રાજ્યવહિવટમાં મત આપવાનો હુક આપવો. જેથી તેના તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની હાની થવાનો પોતાને ભય રહે નહીં. થોડા વર્ષ પેહેલાં વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારી નામે એક મહા સત્ પુરૂષ થઈ ગયા છે, જેમણે સુબદાયક રાજ્યનીતિ નામે એક નાહાનો નિબંધ રચ્યો છે, જેમાં રાજા પ્રજા બન્ને સુખી થાય તે રીતે રાજ્ય ચલાવવાનાં મૂલતત્ત્વો જણાવેલ છે. એ નિબંધ તેમણે વ્રજભાષામાં રચેલા વેદોક્તધર્મપ્રકાશ નામના મહાન્ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે. તેમાં કહ્યા પ્રમાણેની રાજ્યનીતિ જે પૃથિવી ઉપરનાં રાજ્યોમાં ચાલે તો રાજા પ્રજા બન્નેમાથી કોઈ પણ અસંતોષ પામી દુઃખી થાય નહિ; એ વિષયમાં કૃપાળુ વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારિયે જે કહેલ છે, તે આ ઠેકાણે સંક્ષેપથી કહેવામાં આવેછે:—

આ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્ય છે, તેમાં જેટલા પ્રદેશનો જે રાજા હોય તેણે તેટલા પ્રદેશને પોતાનો એક બગીચો, તેમાં વસનારી પ્રજાને પોતાનું એક કુટુંબ તથા પોતાને તેનો માલક સમજવો. અને પોતાના એ પ્રજારૂપ કુટુંબનો નિર્વાહ પોતાના દેશની જમીનરૂપ બગીચામાં સારી રીતે થાય ને બધી પ્રજા સદા કાળ સુખી રહે, એ રીતની તજવીજ મારે અવશ્ય કરવી જોઈએ, એવો વિચાર કરવો; તેમ પ્રજાએ પણ પોતાના સુખમાટે ઉદ્યોગ કરનાર પોતાના પિતારૂપ રાજા જે આજ્ઞા કરે તેપ્રમાણે વર્તવા તત્પર રહેવું. પછી રાજાએ ખેતી સમજનારી પ્રજાદ્વારા બધી જમીનની ખેડ કરાવવી, ને જે ઠેકાણે જે વનસ્પતિ સારી પાકે તે ઠેકાણે તે વનસ્પતિનું વાવેતર કરાવવું. શીલ્પશાસ્ત્ર જાણનાર ઉપરીના હાથ નીચે મેહેનતુ પ્રજાદ્વારા નદિયોના બંધ તથા મોહોટાં તળાવો બંધાવી, તેમાં બધી જમીનને બારે માસ પુરું પડે તથા દુષ્કાળ સમયમાં પણ તંગી ન પડે તે રીતે પાણીનો સંચય કરાવવો; ને એ રીતની પાણીની ગોઠવણ હોવાથી વર્ષમાં એકથી વધારે જેટલા પાક દેશની ભુદી ભુદી જમીન આપી શકે તેટલા ઉત્પન્ન કરાવવા. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં ફળ, કંદ, શાક, ભાજી, અન્ન, લાકડાં તથા ગાય, ભેંસ, બકરા, ગાડર, ઘોડા, બધેડા બચ્ચર, ઉંટ અને હાથી ઇત્યાદિ જીવમાત્રના નિર્વાહ અર્થે ધાંસ, બપ ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતે ઉત્પન્ન કરાવી, ગામ ગામના બળનામાં ભરી રખાવવાં, તેમાંથી ગામના લોકોએ, પોતપોતાના પેટ અર્થે જેટલું અન્નાદિ તથા જનાવરો માટે ધાંસ જોઈએ તેટલું લઈ જવું. વળી ઉન, સણ, રેશમ તથા રૂ વિગેરે વસ્તુ વણવાનાં કારખાનાં તૈયાર કરાવી તેમાં વણકર પ્રજાદ્વારા, બધાને પુરા પડ્યા ઉપરાંત શીલકમાં રહે, તે રીતે નાના તરેહનાં લુગડાં વણાવવાં ને તે દરજી પ્રજાદ્વારા શીલકાવી ગામ ગામના બળનામાં ભરી રખાવવાં. તેમાંથી જેને જે કપડું જોઈએ, તેણે તે લેવું, ને ફાટી જાય ત્યારે તે પાછું દઈ તેને બદલે નવું લઈ જવું. વળી બધી પ્રજાને પુરા પડે, ને તે ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતના સોના રૂપાના મોતી હીરાથી જડેલા અલંકાર પણ સુવર્ણકાર પ્રજાદ્વારા તૈયાર કરાવી ગામ ગામના બળનામાં રખાવવા, જેમાંથી જેને જે પેહેરવા જોઈએ, તેણે તે પેહેરવા લેવું, ને ભાંગે તુટે કે પાછું બળનામાં દઈ નવું. લઈ જવું તેમજ રાજાએ, યંત્રકળા જાણનાર પ્રજાદ્વારા સર્વ પ્રકારનાં યંત્ર તથા શસ્ત્ર તૈયાર કરાવી ગામે ગામ રખાવવાં; વળી વરાળ વા વિજળીથી

આલતી ગાડીયો, ફરશ્રવણ તથા સંકેતાદિ તારયંત્રો તથા ચંત્રવડે અનેક પ્રકારની રમત દેખાડનાર ખેલો લોકોના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ રાખવા. અને અઠવાડીયામાં એક દિવસ આરામ લેવાના ઠેરાવવો, ને તે દિવસ સર્વ જાણે ખુશી પ્રમાણે રમત ગમતમાં કહાડવો. સર્વ પ્રકારનાં કારખાનાં ચલાવનાર, ખેતીકરનાર તથા રાજ્યે પોતે એક સરખું અહિંસક અન્ન ખાવું, ને તે રાજ્યના ખજાનામાંથી જોઈતું લઈ જવું. યુવા અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોના, રાજ્યે વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પસંદ પડતા વિવાહ કર આપવા. કદી વિવાહ કર્યા પછી કેઈ સ્ત્રી પુરૂષને અણુખનાવ થાય તો તે સ્ત્રીને તેજ ખાતાદ્વારા ખીજો પસંદ પડતો પુરૂષ તથા તે પુરૂષને ખીજી પસંદ પડતી સ્ત્રી મેળવી દેવી. સર્વ પ્રજાએ પોતાનાં છોકરાં સાત આઠ વર્ષનાં થાય કે રાજ્યને સ્વાધીન કરવાં, જેમને તેમની ચંચાળાઈપ્રમાણે રાજ્યે પ્રથમ અવસ્થાપર્યંત જુદા જુદા ધંધાનો અભ્યાસ કરાવવો, ને પછી જે કામ જે શિખ્યાં હોય તેમને તે કામના ખાતામાં જોડી દેવાં. ત્યાં કામ ધંધો કરતાં કરતાં જ્યારે તેઓ વૃદ્ધ થાય, ત્યારે તેમની પાસે કામ કરાવવું બંધ કરી, તેમને પેન્શન દાખલ સર્વ ઉપભોગ ભોગવવા દેવા, ને જે જે ખાતામાં તેમણે યુવાનિમાં કામ કર્યું હોય, તે તે ખાતાની રાજ્યસલાના તેમને સલાસદ કરવા. ત્યાં તેમની જેવી જરૂર પડે તેવા નિયમો તે રાજ્યસલાના મુખીને બાંધી આપવા; અને જગત્ પ્રકાશ નિરાકાર પરમેશ્વરના ઉપકારને યાદ કરતાં રહેવું. વળી મરણ પામેલા સર્વ શરીરનું પૃથક્કરણ તરત થવું જોઈએ, માટે રાજ્યે તેવા એક ખાતાદ્વારા પોતાની પ્રજામાંથી જે મરે તેના શરીરને તત્કાળ બાળી નખાવવું. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ ને તેજ રાજ્ય, એવી રાજનીતિ સૃષ્ટિના આરંભ કાળમાં હતી, જે હમણાં પણ થવી જોઈએ. એથી ચોરી, મારામારી, તર્કટ તથા ખૂન ઇત્યાદિ ગુન્હા કેને કેહેવા, તેની ખબરજ નહીં રહે. એમ થવાનું કારણ સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણ થતાં ગુન્હા થવાનો અસંભવ છે. પૂર્વે આ ભૂગોળ ઉપર સર્વ ધંધાનાં ખાતાં હતાં, ને પ્રત્યેક ખાતામાં કામ કરનાર મનુષ્યનાં સાત આઠ વર્ષની વયનાં છોકરા છોકરીઓને રાજ્ય પોતાના સ્વાધીનમાં લેતા, અને તેમને તેમની ચંચાળાઈ પ્રમાણે જુદા જુદા ધંધા શીખવવાના ખાતામાં મોકલી આપતા. તે જેમ જેમ ઉમરમાં આવતા તેમ તેમ તેમને જે જે કામ શીખવ્યું હોય, તે તે કામમાં તેઓ પરસ્પર મદદગાર થઈ પડે તે રીતના નિયમથી, રાજ્ય તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પરણાવતા ને તેમને જે કામ આવડતું હોય, તે કામના ખાતાની વ્યવસ્થા કરનાર મુખી-પ્રત્યેક મોકલી દેતા; જે તેમના રહેવાની વ્યવસ્થા કરતો. એ રીતે ઘણા કાળસુધી આદ્યા પછી રાજ્ય દુર્બુદ્ધિવાળા થવાથી લોકોએ પોતપોતાનાં બચ્ચાંઓને રાજ્યને સ્વાધીન કરવાનું છોડી દીધું, ને પોતાને જે આવડતી તેજ વિદ્યા તેમને શીખવી ને વૃદ્ધ થતાં તેમના તાબામાંજ રહેવું પસંદ કરીધું. એપ્રમાણે થવાથી ધંધાનાં જેટલાં ખાતાં હતાં તેટલી જાતી થઈ, ને કાળે કરી તે તે જાતિનું અભિમાન દઢ થયું, અને પૂર્વ સ્થિતિનું વિસ્મરણ થઈ ગયું પછી રાજ્ય લુટાડ થઈ પ્રજાને ખીવા લાગ્યા ને ત્રાંબા, રૂપા તથા સોના વિગેરે ધાતુના સીક્કા બનાવી “અમને પ્રજાએ આટલો કર આપવો”

એવી નીતિ ઠરાવી તે પ્રમાણે પ્રજાને ચલાવવા લાગ્યા. પછી પ્રજા પણ હુટાડી થવા લાગી ત્યારે મનુ નામે જે રાજા થયો તેણે કાયદા બાંધ્યા. એજ બગડેલા ધોરણે હ-મણાં પણ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્યની અનેક પ્રકારની રાજનીતિ છે. પણ સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ, સર્વ જમીન એક બાગ અને તેમાંથી જે જે ઉત્પન્ન થાય તે સર્વની એક-સામાન્ય પેદાશ; એ રીતની રાજ્યવ્યવસ્થા હોય તો સર્વને ખાવા-પિવા, પેહેરવા-ઓ-ઢવા તથા રમત-ગમતની પ્રાપ્તિ થાયછે. વળી પાલખી, રથ, ઘોડા તથા હાથી ઇત્યાદી વાહન, સર્વને વૃદ્ધ અવસ્થામાં રાજસભામાં સભાસદ થતાં બેસવાને મળેછે. તેથી કો-ઈને કંઈ નહીં મળ્યું એમ થતું નથી; જેથી સર્વ લોક પૂર્ણકામ થાયછે. ઇચ્છાની અ-પૂર્ણતાથી કોઈ આવેછે, જે અહીં શીલકમાં બાકી રહેતો નથી. કોઈ ન આવતાં ગુન્હો કરવો અથવા ઇર્ષા રાખવી, એમાંનું લેશ પણ રહેતું નથી, તેથી આ રાજ્યનીતિ, એ પ્રજા તથા રાજાનો ખરેખરો સંગંધ છે, ને એથીજ રાજા જે પોતાની પ્રજાનો પિતા કહેવાયછે તે સાચું ઠરેછે. હવે કેટલાકને એવી કલ્પના થશે કે, જો એવી રાજ્ય-વ્યવસ્થા થાય તો સંદાસ કોણ સાફ કરે! રસ્તા કોણ આડે! પાલખી કોણ ઉપાડે! હુકમો કોણ ભરી આપે! શુકદાની કોણ સાફ કરી લાવે! ચંપી કોણ કરશે તથા હા-થમાં જોડા લઈ કોણ ઉભા રહેશે! વળી ઘોડાની ચાકરી કોણ કરશે અને ઘોડાપરથી જિતરતી વખત હાથમાં ઘોડો કોણ ધરી રાખશે! તો તે કલ્પના કરનારે એમ જાણવું જે બધા મનુષ્યની અછકલ એકસરખી હોતી નથી. જેથી સાત આઠ વર્ષનાં બચ્ચાં જ્યારે રાજાના સ્વાધીનમાં આવે, ત્યારેજ તેણે તેમની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરી, જેને જે ધંધો શીખવવો ઘટે તેને તે ધંધો શીખવવો. તેમાં કેટલાંક છોકરી છોકરાંઓને સંદાસ આ-ડવા વિગેરે હલકાં કામ કરવાની વિદ્યા શીખવવી, ને તેટલું કામ તેમણે યુવાનીમાં યથાર્થ કર્યું, કે તેમને અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધી, ઘર, ઘરેણાં તથા પુરૂષને સ્ત્રી ને સ્ત્રીને પુ-રૂષ, એ રીતે સર્વ સુખ ભોગવવાના પદાર્થ મળશે. એ લાલચથી તેવું હલકું કામ તેઓ અચ્છી રીતે કરશે. અને ફરી તેમને જે બચ્ચાં થશે તેમની બુદ્ધિ પ્રમાણે રાજા તેમને ધંધો શીખવશે, ને યુવાનીમાં તેઓ તે ધંધો કરશે. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવાથી સર્વ કામ ચાલશે, ને શુકદાની ઘોષ લાવવી, હુકમો ભરી દેવો, ચંપી કરવી તથા સંદાસ આડવા ઇત્યાદિ કામ હલકાં છે, એમ તે તે કામ શીખેલાં સ્ત્રી પુરૂષો સમજશે નહીં. કેમકે બીજાની પેઠે તેમને પણ કામ કરવાથી અન્ન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ સર્વ ભોગ મળેછે, માટે વિના દુઃખે સારી રીતથી શીખેલું કામ કરવું, એજ તેઓ ધારશે. અને તે સ્ત્રી પુરૂષો, રાજાએ ઠેરવેલા ગામમાં ઠરાવ પ્રમાણે શિલ્પી પ્રજાદ્વારા બંધાવેલા એક એક ઘરમાં એક એક દંપતીની રીતે રહે, ને તે ઠેકાણે તેમને તેમના કામ બદલ સર્વ ખાનપાન, પેહેરવા ઓઢવા તથા મોજ શોખની પ્રાપ્તિ થાય, તો સર્વ કામ તેઓ ય-થાર્થ કરે ને કંઈ અડચણ આવે નહીં. રાજાએ અનેક ધંધાનાં ખાતાં કાઢાડવાં, તેમાં તે તે ધંધામાં અતિ કુશલ એવા ઉપરિયોની નેમાણુક કરી તેમના હાથ નીચે તે તે ધંધો શીખેલાં મનુષ્યો આપવાં, જેમણે પોતાના ઉપરિયો કહે તે પ્રમાણે યથાર્થ કામ બજાવવું. ખેતીવિદ્યામાં કુશળ એવા કેટલાક મુખીયોને ઠેકાણે ઠેકાણે રાખવા, ને

તેમના કહ્યા મુજબ કામ કરનાર કેટલાક લોકની તેમના હાથ નીચે નેમણુક કરવી. કેટલાક પાકેલા ધાન્યની કાપણી કરી તેને લણી આપનાર રાખવા. કેટલાક ખજાનામાં સર્વ પેદાસ સંભાળી રાખનાર ઠેરવવા. કેટલાકની જે ઠેકાણે જેટલો માલ જોઈએ તેટલો તે ઠેકાણે પોહોંચાડવામાટે નેમણુક કરવી. વળી કેટલાક વસ્ત્ર વણી તૈયાર કરનાર, કેટલા કપડાં શીવનાર, કેટલાક લોહનું કામ કરનાર, કેટલાક સોનું, રૂપું, ત્રાંપું ઇત્યાદિ ધાતુનું કામ કરનાર, કેટલાક લાકડાં, માટી, પથ્થર, તથા કાચનાં કામ કરનાર, કેટલાક ચાંબડાનું કામ કરનાર, કેટલાક ખાણમાંથી પદાર્થ કહાડનાર, કેટલાક વિદ્યા શીખવનાર, કેટલાક વહાણ ચલાવનાર, કેટલાક ઘર તથા વહાણ બાંધનાર, કેટલાક ઔષધી દેનાર, કેટલાક જેને જે જોઈએ તે કપડાં તથા ધરેણું ઇત્યાદિ દેનાર, અને જુનાં થયેલાં પાછાં લઈતેને બદલે નવાં આપી જુનાં અસલના કારખાનામાં મોકલનાર, તથા કેટલાક ખોરાકી, માલ, ભાજી, તેલ ઘી તથા શુદ્ધ આદિ વસ્તુ દેનાર ઇત્યાદિ સર્વને સર્વ પ્રકારના સર્વ ઠેકાણે નેમી બધાનો બદોબસ્ત રાખવો, એજ સાચે સાચા રાજાનું કામ છે. એ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવહાર હોય તો ચોરી કરેલો માલ શા કામનો ! વ્યાપાર કરી ઇર્ષા કોની કરવી ! ને પૈસાની જરૂરજ ન પડે તો તે છુપાવી તેનો શું ઉપયોગ કરવો ! અને બીજાને મારીને શું મેળવવું ! એમ વિચાર આવેછે. તેથી ખરાબ કામ સર્વ વ્યર્થ છે એમ સમજઈ મન સ્વસ્થ થાયછે, ને પરમેશ્વરનો ઉપકાર ચાહ કરી, સ્થિરતાને પામી આનંદનો અનુભવ કરેછે. માટે પ્રજામાં રાજકારભાર એજ રીતનો જોઈએ. એવી રાજ્યવ્યવસ્થા સો વર્ષ ચાલે તો બીજા સૈકાની પ્રજા હમણુના રાજા તથા ન્યાયાધીશોને તે મનુષ્ય નહીં પણ જનાવર હતા, એમ કહે ! જુઓ ! આ રાજનીતિની રીતિયે જગતનો વ્યવહાર આ પ્રમાણે ચાલવો જોઈએ કે, પ્રત્યેક ખાતામાંના જેઓ વૃદ્ધ હોય, તેઓ તે તે ખાતાની રાજસભાના સભાસદ થાય, ને રાજાને જોઈતા નિયમો વધુ મતે બાંધી આપે. વળી રાજાના પ્રધાન વિગેરે પણ સર્વ વૃદ્ધ હોવા જોઈએ. અને જે યુવાન હોય તેમણે પોતે જે જે ધંધા શિખ્યા હોય તે તે ધંધાના ખાતામાં દાખલ થઈ કામ કરવું જોઈએ. દાખલા તરીકે જેમને સોના રૂપાનું કામ શિખવ્યું હોય, તેમને કામ કરવામાટે એક ઉત્કૃષ્ટ હુવાવાળું સ્થાન પસંદ કરવું. ત્યાં તેમણે સુતારના ખાતા તરફથી બંધાયેલા ઘરમાં રહી, વણકરના ખાતા તરફથી વણાયેલાં કપડાં શેહેરના ખજાનામાંથી લાવી વાપરવા, દરજીના ખાતા તરફથી સીવાયેલાં લુગડાં પેહેરવાં, મોચીના ખાતા તરફથી તૈયાર થયેલ જોડા, ધમણુ વિગેરે જોઈએ તે પ્રમાણે ખજાનામાંથી લાવી વાપરવાં, ખેતીના ખાતાવડે તૈયાર થયેલ અન્ન જોઈએ તે પ્રમાણે ખજાનામાંથી લાવી ખાવું, પોતાના ખાતા તરફથી તૈયાર થઈ ખજાનામાં ગયેલ ધરેણામાંથી પોતાને જે જોઈએ તે ધરેણું લાવી વાપરવાં, રોગ થતાં ઔષધીના ખાતા તરફથી તે વિદ્યાના જ્ઞાતા વૈદ્યદ્વારા જે જોઈએ તે ઔષધ લેવું. અને ઘેર ઘેર હથોડા વિગેરે ઘાટ ઘડવાનો સામાન કંઈ ન રાખતાં દશ વાગે સોના રૂપાના કારખાનામાં જઈ ચાર વાગા પર્યંત કામ કરી પોતપોતાને ઘેર જવું, ને પોતાની સ્ત્રી સાથે સુખથી રહેવું. અને પ્રજા થાય તો સાત આઠ વર્ષસુધી સંભાળ્યા પછી રાજાએ નીમેલા કેલવણીખાતાને સોંપી દેવી. પછી-રાજાએ તે ખાતા-

દ્વારા તેમની ચંચલતાઈ પ્રમાણે જુદી જુદી શાલાઓમાં જુદા જુદા ધંધા શીખવવા. અને તેઓ યુવાં અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય કે તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પસંદ પડે તે રીતે પરણાવી, જે જે ધંધો તેઓ શિખ્યાં હોય, તે તે ધંધાના ખાતામાં કામ કરવા માટે જોડી દેવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ધંધાના ખાતાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એમ થાય તો પ્રજામાં પરસ્પરે વિશ્વાસઘાત કરવાનો, મારામારીનો તથા એક બીજાના પ્રાણ લેવાનો, ઇત્યાદિ અપરાધ થવાનો સંભવ રહે નહિ. તાળાં કુંચી રાખવાની જરૂર પડે નહિ, ને સર્વને પુરતું ખાવા પીવા, પેહેરવા ઓઢવા તથા ઔષધી સુખે મળી શકે. વર્તમાન સમયમાં જેને નીતિ કહિયે છિયે, તે નીતિ નહિ પણ અનીતિ ઠરે, મનુષ્ય પ્રાણી હુખ, ઇચ્છા અને ચિંતાથી રૂઢિત થાય, ને સર્વ પોતાને રાજ જેવા સમજે. કેમકે રાજ અને પ્રજાના સુખમાં કાંઈ ફેર રહે નહિ. ચિંતા મૂળમાંથી જ જાય, ને અપંગોનું રક્ષણ પણ તેને માટે નેમાયલા ખાતા તરફથી થાય, જેથી ભીખારી તે શું ! એ કોઈના જાણવામાં પણ આવે નહિ ! ક્ય વિક્રય ન થતાં કૌને સર્વની પ્રાપ્તિ થાય, જેથી ચોરી કેને કેહેવી, એ કોઈને ખબર રહે નહિ ! એવી આ અત્યુત્તમ રાજનીતિ અનૂપમ છે, અર્થાત્ એના જેવી સુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ભૂતકાળમાં મન્વાદિ કોઈ રાજનીતિ થઈ નથી, ને વર્તમાન સમયમાં કયાંય પણ જોવામાં આવતી નથી. એ રીતે મહા કૃપાળું વિષ્ણુખાવા બ્રહ્મચારિયે કહેલ રાજનીતિનો સાર છે. વર્તમાન સમયની પ્રજામાં એ રાજનીતિ દાખલ કરવી અશક્ય હોવાથી તેમને એવો અભિપ્રાય હોતો કે, ઉછરતી પ્રજાને એ રાજનીતિનો પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરાવવો, જે ઘણીક પેઢીસુધી ચાલતાં સર્વ પ્રજા એકમત થઈ એજ રાજનીતિ પસંદ કરશે. એ સંતના કેહેવા પ્રમાણે પૂર્વે એવાજ પ્રકારની રાજનીતિ હતી, જેથી ધંધા-પ્રમાણે જાતિ થયેલી છે. પણ તેવી નોંધ કયાંય ઇતિહાસમાં જણાતી નથી, તથાપિ એ રાજનીતિને કંઈક લગતું વાક્ય શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૫૯ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

न वै राज्यं न राजासीन्न च

दंडो न दांडिकः । धर्मेणैव प्रजाः

सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥ ૫૩૨ ॥

પૂર્વે કોઈ રાજ્ય, રાજ, દંડ તથા દંડ દેનાર

નોતાં, પણ સર્વ જન ધર્મે કરી પરસ્પર

રક્ષા કરતાં હતાં ॥ ૫૩૨ ॥

પણ એવી સુખદાયક રાજનીતિ જે ચાલતી હોય, તો પ્રજાની વૃદ્ધિ થતાં વાર લાગે નહીં; જેથી એવો પણ વખત આવે કે અતિ વૃદ્ધિ થતાં તેનું પોષણ પુરું પડવું મુશ્કેલ થઈ પડે. તેથી માંહો માંહે મારામારી ઉત્પન્ન થઈ એ રાજનીતિને નાશ થવાનો સંભવ છે. એવી શંકા થાય તો સમજવું કે, સૃષ્ટિમાં સમતોલપણું રહેવા માટે જેની વૃદ્ધિ થાય તેનો ક્ષય અને ક્ષય થાય તેની વૃદ્ધિ કાળે કરી પોતાની મેળે થવાનો સ્વભાવ છે; એ નિયમ પ્રમાણે પ્રજાની અતિ વૃદ્ધિ થતાં રોગાદિ કોઈ પણ કારણથી તેનો ક્ષય થાયછે. પણ જ્યાંસુધી એ બ્રહ્મચારિ ખાવાની સુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ચાલુ થઈ નથી, ત્યાંસુધી તો મન્વાદિ રાજાઓના ખગડેલા ધોરણે ચાલ-

તી રાજનીતિ ઉપરજ વિચાર કરવો જોઈએ. હવે રાજસત્તાક અને રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં તો રાજ પ્રત્યક્ષ હોયછે, પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં રાજ જણાતો નથી. પરંતુ વિચારી જોતાં તેમાં પણ રાજ હોય એમ લાસેછે. કેમકે રાજ્ય ચલાવવા-માટે પ્રજાએ ઠેરવેલી રાજસભામાં એક મુખી કરવો પડેછે, જે તે ઠેકાણે રાજ જેવો કરેછે. કારણ તેની સત્તા ઘીજી સર્વ સભાસદો કરતાં વિશેષ હોયછે, તેને ઘણું કરી રાજ જેવું માન મળેછે, ને સર્વ રાજ્યનિયમો તેની સહીથી ચાલેછે. માટે ત્રણે પ્રકારનાં રાજ્ય રાજથી ચાલેછે, એમ જાણવું. હવે રાજ્યે પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસ કરી સર્વ પ્રકારની રાજનીતિમાં કુશળ થવું જોઈએ, કેમકે તેના ઉપર ઘણા મનુષ્યની સંભાળ રાજવારૂપ ભાર હોયછે, જે સર્વ વાતે કુશળ થયા શિવાય ઉપડી શકતો નથી. શુકનીતિના પેહલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

સર્વલોકવ્યવહારસ્થિતિર્નીત્યા
વિના ન હિ । યથાઽશ્નૈર્વિ-
ના દેહસ્થિતિર્ન સ્યાદ્દિ દેહિનામ્ ॥૧૩૩॥

જેમ ખાધા વિના દેહધારીના દેહની
સ્થિતિ રહી શકતી નથી, તેમ સર્વ લોક-
ના વ્યવહારની સ્થિતિ નીતિ વિના બની
શકતી નથી ॥ ૫૩૩ ॥

અતઃ સદા નીતિશાસ્ત્રમભ્યસંઘ-
ત્વતો નૃપઃ । યદ્વિજ્ઞાનાનૃપાઘા-
થ શત્રુજિહ્વોકરંજકાઃ ॥ ૧૩૪ ॥

માટે રાજ્યે સદા યજ્ઞથી નીતિ શાસ્ત્રનો
અભ્યાસ કરવો, કેમકે જેના જ્ઞાનથી રા-
જાદિ સર્વ, શત્રુને જીતનાર તથા લોકને
રંજન કરનાર થાયછે ॥ ૫૩૪ ॥

નૃપસ્ય પરમો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિ-
પાલનમ્ । દુષ્ટનિગ્રહણં નિત્યં ન
નીત્યા તે વિનાશ્યમે ॥ ૧૩૫ ॥

નિરંતર પ્રજાનું પાલન કરવું તથા દુષ્ટને
દંડ દેવો, એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે; જે
બંને નીતિવિના બની શકતાં નથી ॥૫૩૫॥

જેમ કુટુંબના વડીલનું મુખ્ય કામ કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું છે. તેમ રાજાનું
મુખ્ય કામ પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવાનું છે. કુટુંબ સિવાય જેમ વડી-
લ નહીં, તેમ પ્રજા વિનાનો રાજા નહિ. અને વડીલ શિવાય જેમ કુટુંબ નહિ તેમ
રાજા વિનાની પ્રજા નાહ. એજ અંથકારે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ સમ્યક્જ્ઞેતાં
તતઃ પ્રજાઃ । અકર્ણધારા જલધૌ
વિષ્ટવેતેહ નૌરિવ ॥ ૧૩૬ ॥

જો આ લોકમાં સારી રીતે નિયમમાં રાજ-
નાર રાજા ન હોય, તો પ્રજા, સમુદ્રમાં સુકા-
ની વગરના નાવની પેઠે નાશ પામે ॥ ૫૩૬ ॥

ન તિષ્ઠંતી સ્વસ્વધર્મે વિના પા-
લેન વૈ પ્રજાઃ । પ્રજયા તુ વિના
સ્વામી પૃથિવ્યાં નૈવ શોભતે ॥ ૧૩૭ ॥

વળી રક્ષણ કરનાર વિના પ્રજા પોતપોતા-
ની દ્રષ્ટિ બળવતી નથી, ને પ્રજા વિ-
નાનો રાજા પૃથિવમાં શોભતો નથી ॥૫૩૭॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

તસ્કરેભ્યો નિયુક્તેભ્યઃ શત્રુ-
ભ્યો નૃપવલ્લભાત્ । નૃપતિર્નિજ-
લોભાચ્ચ પ્રજા રક્ષેત્પિતેવ હિ ॥ ૧૩૮ ॥

રાજાએ ચોર, કાર્યભારી, શત્રુ, હુન્નરી
તથા પોતાના લોભથી પ્રજાની પિતાની
પેઠે રક્ષા કરવી ॥ ૫૩૮ ॥

રાજા બંધુરબંધૂનાં રાજા ચક્ષુરચ-
ક્ષુષામ્ । રાજા પિતા ચ માતા ચ
સર્વેષાં ન્યાયવર્તિનામ્ ॥ ૧૩૯ ॥

કેમકે રાજા અબંધુનો બંધુ, આંધળાની
આંખ અને ન્યાય માર્ગે વર્તનાર સર્વને
માતા પિતા છે ॥ ૫૩૯ ॥

પણ એ રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં રાજાને મોટો ખર્ચ રાખવો પડે છે, જે પ્રજાએ આપવો જોઈએ. કેમ કે તે જો ન આપે તો રાજા લાવે ક્યાંથી ? માટે પ્રજાએ રાજાને ખર્ચની મદદ કરવી ને પોતે તેથી સુરક્ષિત રહેવું. રાજાએ પોતાના તાબાની જેટલી જમીન હોય તેની ભરપ કરાવવી, તેમાં જે ખેતી માટે પ્રજા ઉપયોગમાં લે તેના ઉપર કર નાંખવો. વળી પાષાણ, ધાતુ રત્ન તથા ક્ષારાદિ ખનિજ પદાર્થો ખણી કાઢવા માટે જે જમીન પ્રજા રોકે તેના ઉપર પણ કર નાંખવો; તેમ જંગલની પણ જે પેદાશ થાય તેના ઉપર તથા પોતાના તાબાના સમુદ્રની પેદાશ ઉપર કર નાંખવો. એ રીતે કાચી વસ્તુ ઉપર કર લેવો પણ તેની જે કંઈ વસ્તુ પોતાના દેશમાં બને તે ઉપર કર લેવો નહિ. કેમકે તે લેવાથી એકજ વસ્તુ ઉપર બેવડો કર થાય છે. જેથી તેની કિંમતમાં વધારો થઈ તે મોંઘી પડે છે. વળી પોતાના દેશમાંથી કાચી અથવા બનાવેલી વસ્તુ પારકા મુલકમાં જાય તેના ઉપર કર લેવો નહિ. કેમ કે તે વસ્તુ જેમ બને તેમ જીજ્ઞ દેશમાં પાલવે ને પોતાના દેશનો વ્યાપાર વધે તેમ કરવું, જેથી પોતાની પ્રજા તે ઉપર સારી રીતે ગુજરાન ચલાવી શકે. જીજ્ઞ દેશની કાચી વા પાકી જે વસ્તુ પોતાના દેશમાં આવે તે ઉપર ઘટતો કર નાંખવો. વળી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર સિવાય જે પ્રજા જીજ્ઞ ધંધામાં લાગી હોય, તેની પાસેથી તેની આવકના પ્રમાણમાં કર લેવો. કેમકે કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરે જેમ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા સરકારી જમીન વાપરે છે, તેમ જીજ્ઞ મનુષ્ય પણ અનેક પ્રકારના ધંધાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવામાં આડી રીતે સરકારી જમીનનો ઉપયોગ કરે છે. કેમકે તેમના ધંધા માટે માલની આવ જતવ થવામાં જે જમીન વપરાય છે તે સરકારીજ હોય છે. તેમજ સર્વ પ્રજા સરકારી જમીન વાપર્યા સિવાય ક્યાંય પણ આવજતવ કરી શકતી નથી. વળી સર્વ પ્રકારના ધંધાનો બધો આધાર ખેતી વિગેરેથી ઉપજતી કાચી વસ્તુ ઉપર હોવાથી, તે પેદા કરનાર ખેડુતાદિ વર્ગ કરના બોજમાં કચરાઈ જાય તો બરાબર નીપજ થાય નહીં, માટે જીજ્ઞ ધંધાથી ગુજરાન ચલાવનાર સર્વ મનુષ્યોએ, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં સરકારને કર આપી, ખેડુતાદિ ગરીબ વર્ગનો બચાવ કરવો, એ તેમની ફરજ છે. પણ રાજાએ એ સઘળા નાનાપ્રકારના કર એવી રીતના હલકા નાંખવા કે પ્રજાને આપવા ભારી પડે નહિ. સૌ કોઈ પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી, સુખે રહી શકે તેમ કરવું. અથવા જમીન તથા

જળમાંથી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર જેડુત વિગેરેથી તે ખાનગી અથવા સરકારી નોકર, કારીગર, ભાર વેહેનાર, ઘણા મળી સાથે વ્યાપાર કરનાર તથા છુટા વ્યાપારી વિગેરે હરકોઈ પ્રકારનો ધંધો કરનાર તમામ લોક પર્યંત કોઈ પાસેથી પણ ઉધડો કર લેવો નહિ. પણ સર્વ પ્રકારનો લાગત તથા તેની ખોરાકી પોશાકીનો ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠની રીતે ઠેરવેલ વાજખી ખર્ચ બાદ કરતાં, જે તેની ચોખી આવક હોય તેમાંથી, દેશની ઉપજ ખરચનું સરવાળું તપાસતાં, તેમાં નફો હોય તો ઓછો ને ખોટો હોય તો વધારે, જેટલો લેવો ઘટે તેટલો કર પોતાની રાજસભાદ્વારા ઠેરવીને લેવો. પછી ગમે તો તે શ્રીમંત વા ગરીબ હોય. જો કે એવી રીતનો કર શ્રીમંતોને આપવો ગમશે નહિ, તથાપિ ન્યાયની રીતે સર્વ પ્રજાને એક સરખી રીતે પોતાની આવકના પ્રમાણમાં કર આપનારી કરવામાં એ રીતિ સર્વોત્તમ છે. માટે સર્વ પ્રજાએ એકમત થઈ એ એકજ નતનો કર રાજાને પોતાના રક્ષણના બદલામાં ખુશીથી આપવો. જેથી આખી પ્રજા એક કુટુંબરૂપ થઈ એક બીજાના સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી થાય. પ્રજામાંનું કોઈ પણ જન હુમણાના જેડુત વિગેરે ગરીબ લોકની પેઠે દુઃખી થાય નહિ. એકના ઘરમાં ખાવા મળે નહિ ને સરકારી કર આપવા માટે તેની ઘરવખરી વેચાય અને બીજા સુખે ખાનપાન કરી મોજમજામાં રહે એવી કર લેવાની પક્ષપાતી તથા ધીક્કારવા યોગ્ય ઘણીજ ગેર વાજખી રીત ગંધ થાય, ગરીબ માર્યા જાય નહિ, જીલમ કેહેવાય નહિ, ને રાજાને પણ ઘણી આવક થઈ પડે. પણ એટલી સંભાળ રાખવી કે, કોઈએ પણ કોઈ રીતે ઘેવડો કર આપવો પડે નહિ. એ રીતનો કર પ્રજાએ આપવા તથા તેની પાસેથી રાજાએ ઉઘરાવવા પ્રથમ ઘણું અઘવડ ભરેલું લાગશે; કેમકે સર્વની આવક નક્કી કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે. પણ જેમ માહાવરો પડતો જશે તેમ પ્રજા પોતપોતાનો દર વર્ષનો હિસાબ તૈયાર રાખશે. જે ઉપરથી રાજા પ્રજા બન્નેને કર ઉઘરાવવા તથા આપવામાં કરી હરકત આવનાર નથી. વળી રાજા પોતે તથા તેના તમામ કાર્યભારીઓએ પણ પોતાને મળતા લવાજમમાંથી પોતાનો લાગત ખર્ચ બાદ કરી, જે ચાક્કસ આવક રહે તેમાંથી પ્રજા પ્રમાણે રાજ્યમાં કર ભરવો; જેથી કોઈ તરેહનો પક્ષપાત ન રહ્યાથી પ્રજા તેવો કર ખુશીથી આપે એમાં સંશય નહિ. પણ રાજાએ પ્રજાના રાખેલા હિસાબ ઉપર ભરોસો રાખી કર લેવો, ને કર ઉઘરાવનાર તરફથી પ્રજા ઉપર કરી તરેહનો જીલમ થવા દેવો નહિ; અને એવી તાકીદ કરવી કે, કોઈનો પણ હિસાબ જાહેરમાં ન આવે ને કોઈ પણ ખોટો હિસાબ બતાવે નહિ. એ એકજ કર સિવાય પ્રજા પાસેથી રાજાએ તેના પાલન નિમિત્ત બીજી કોઈ રીતનો કર લેવો નહિ, કારણ પ્રજાને નીચવી લીધેથી રાજાને મોટું નુકશાન થાય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યાગપર્વના ૩૪ મા અધ્યાયમાં વિદુરજયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

યથા મધુ સમાદત્તે રક્ષન્ પુષ્પાણિ
 વદપદઃ । તદ્વદર્શાન્ મનુષ્યેભ્યઃ
 આદદ્યાદવિર્હિસયા ॥ ૧૪૦ ॥

જેમ જમર પુષ્પને બચાવતાં તેમાંથી
 રસ ગ્રહણ કરેછે, તેમ રાજાએ મનુષ્યને
 નીચાવ્યા વિના તેમની પાસેથી કર
 લેવો ॥ ૫૪૦ ॥

પુષ્પં પુષ્પં વિચિન્વીત મૂલચ્છેદં
ન કારયેત્ । માલાકાર ઇવારા-
મે નયથાંગારકારકઃ ॥ ૧૪૧ ॥

યસ્માત્ ત્રસ્યંતિ ભૂતાનિ મૃગવ્યા-
ધાન્મૃગા ઇવ । સાગરાન્તામપિ મહીં
લબ્ધ્વા સ પરિહીયતે ॥ ૧૪૨ ॥

વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યથા ફલેન યુજ્યેત રાજા કર્તા ચ
કર્મણામ્ । તથાવેક્ષ્ય નૃપો
રાષ્ટ્રે કલ્પયેત્સતતં કરાન્ ॥ ૧૪૩ ॥

સાંવત્સરિકમાસેશ્ચ રાષ્ટ્રાદાહાર-
યેદ્દલિમ્ । સ્યાન્નામ્નાયપરો
લોકે વર્તેત પિતૃવન્નપુ ॥ ૫૪૪ ॥

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્ષયન્ત્ય-
નવેક્ષયા ॥ સોચિરાન્દ્રશ્યતે રા-
જ્યાઙ્ગીવિતાન્ સર્વાંધવઃ ॥ ૧૪૫ ॥

બગીચાના માળીની પેઠે વૃક્ષમાંથી ફુલ
લેવાં, પણ કોલસા કરનારની પેઠે વૃક્ષને
મૂળમાંથી કાપી ન નાંખવો ॥ ૫૪૧ ॥

કેમકે જે રાજાથી, પારાધિથી મૃગલાની પેઠે
પ્રજા ત્રાસ પામેછે, તે રાજા સમુદ્રપર્યંત
પૃથ્વીને પામીને પણ નાશ પામેછે ॥ ૫૪૨ ॥

રાજાએ જેમ પોતાને તથા ધંધો કરનાર
સર્વ પ્રજાને લાલ થાય, તે રીતે વિચાર
કરી રાજ્યમાં નિરંતર કરઠેરવવા ॥ ૫૪૩ ॥

અને લોકમાં ધર્મનિષ્ઠ થઈ પ્રતિ વર્ષને
કર સારા કાર્યભારીદ્વારા ઉધરાવવો, ને પ્ર-
જાનેવિષે પિતાની પેઠે વર્તવું ॥ ૫૪૪ ॥

કેમકે જે રાજા મોહથી વિચાર કર્યા વગર
પોતાના દેશને ખીડેછે, તે બાંધવે સહિત,
રાજ્ય તથા જીવિતથી થોડા કાળમાં બ્રહ્મ
થાયછે ॥ ૫૪૫ ॥

એ રીતે પ્રજા પાસેથી કર લેવો તેના બદલામાં રાજાએ, કોઈ પણ પરદેશના રાજા
તરફથી થતા હુમલામાંથી પોતાના દેશ તથા પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા, પરસ્પર પ્રજામાં
સલાહ સંપ નિભાવવા અને પ્રજાના રક્ષણ માટે ચોર, લુટાડ તથા બંડ કરનાર લોકોને
શાસન કરવા પુરતું સૈન્ય રાખવું; જે જમીન તથા સમુદ્ર બંને ઠેકાણે ઉપયોગમાં આવે
તેવી ગોઠવણ રાખવી. સમુદ્રમાં લુટારા લોકોથી તથા યુદ્ધ સમય પરદેશી રાજાથી
પોતાની પ્રજાને જાન માલ બચાવવામાટે ચાલતા સમય પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારના અગ્નિ
વા વિજળીથી ચાલનાર યુદ્ધને લાયક દંડ નૌકા બનાવવી. તેમાં પોતાના વર્તમાન સ-
મય પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તથા સૈન્ય રાખવું. સર્વ સૈન્યને, તેના
પ્રત્યેક વિભાગ ઓળખાય તેવી રીતે બુદ્ધા બુદ્ધા રંગનાં એક સરખાં વસ્ત્ર આપવાં, ર-
હેવા માટે દેશમાં બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થાને સારી હવાવાળી જગ્યામાં છાવણિયો બાંધી આ-
પવી, યુદ્ધમાં વઢવા માટે પોતાના વર્તમાન સમયાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર
આપવાં, તથા તે વાપરવા વિગેરે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા તથા ચોર, લુટાડને સોધી કા-
ઢવાની ચતુરાઈ શિખવવી વળી તેમાંથી પ્રત્યેક નગર, ગ્રામ તથા માર્ગમાં સલાહ
સંપ રાખવા અને ચોર, લુટાડથી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા પૂરતા રક્ષકો રાખવા. એ સર્વ
સૈન્યને માસિક લવાજમ ચઢે ચઢયુ દેતાં જવું, ને તે સદા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહે તે

રીતની ગોઠવણ રાખવી. કેમકે એકાએક તેવું કામ આવી પડેછે, માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમુદ્યતદંડઃ સ્યાન્નિત્યં વિવૃ-
તપૌરુપઃ । નિત્યં સંવૃત્તસર્વાર્થો
નિત્યં છિદ્રાનુસાર્યરેઃ ॥ ૧૪૬ ॥

રાત્રીએ નિત્ય પોતાના સૈન્યને કવાયત શી-
ખવતાં તૈયાર રાખવું; પરાક્રમ દેખાડતા રે-
હેવું, પોતાનો સર્વ અભિપ્રાય છુપો રાખવો,
અને શત્રુના છિદ્રને જોતાં રહેવું ॥ ૫૪૬ ॥

દ્વયોસ્ત્રયાણાં પંચાનાં મધ્યે ગુલ્મ-
મધિષ્ઠિતમ્ । તથા ગ્રામજ્ઞતાનાં ચ
કુર્યાદ્રાપ્તસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

અને દેશના રક્ષણ માટે બે, ત્રણ અથવા
પાંચ ગામને અંતરે નાહાની તથા સો સો
ગામને અંતરે મોહોટી, એક એક ઉપરીના
હાથ નીચે સૈન્યની ટુકડીયો રાખવી ॥ ૫૪૭ ॥

તેમ શુકનીતિના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

કાર્યસ્થાનાનિ સર્વાણિ યામિકૈરભિ-
તોનિશમ્ । ચતુર્ભિઃ પંચભિર્વાપિ ષડ્-
ભિર્વા ગોપયેન્સદા । દિને દિને યામિ-
કાનાં પ્રકુર્યાન્પરિવર્તનમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

રાત્રીએ નિરંતર સર્વ કાર્ય કરવાના સ્થા-
નની યામરેથી ચાર, પાંચ વા છ પોહોરે
ભરનાર શ્રીપાઈ વડે રક્ષા કરવી, ને પ્રતિ
દિવસે તેમની ગઢડી કરવી ॥ ૫૪૮ ॥

વીથિવીથિષુ યામાર્થે નિશિ પર્ય-
ટનં સદા । કર્તવ્યં યામિકૈરેવ
ચૌરજારનિવૃત્તયે ॥ ૧૪૯ ॥

વળી રાત્રિ સમય ચોકીદારોએ ચોર તથા
બરની નિવૃત્તિ માટે ગલિયે ગલિયે પો-
હોરમાં બે વળત ફરવું ॥ ૫૪૯ ॥

માર્ગસંરક્ષણં કુર્યાન્નપઃ પાન્થ-
મુસ્વાય ચ । પાન્થપ્રવીડકા યે
યે હાતવ્યાસ્તે પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

વળી રાત્રીએ વટેમાર્ગના યુગ વાસ્તે મા-
ર્ગનું સંરક્ષણ કરવું, ને તેમને જે ખીડા ક-
રતા હોય તેઓને પ્રયત્નથી હણવા ॥ ૫૫૦ ॥

ગજાશ્વરથયાનં તુ ગ્રાતઃ સાયં
સદાભ્યસેત્ । વ્યૂહાભ્યાસં સૈનિ-
કાનાં સ્વયં શિક્ષેચ્ચ શિક્ષયેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

વળી નિરંતર સવાર સાંઝ હાથી, ઘોડા
તથા રથ ઊપર બેસવાનો અભ્યાસ કરવા,
ને પોતે કવાયત શીખવી, તથા સૈનિકોને
શીખવવી ॥ ૫૫૧ ॥

ગજાશ્વરથપશ્વાદીન્મૃત્યા-
ન્દાસાંસ્તથૈવ ચ । સંભારા-
ન્સૈનિકાન્કાર્યાક્ષમાન્જ્ઞાત્વા
દિને દિને । સંરક્ષયેત્ પ્રયત્ને-
ન સુજીર્ણાન્સંત્યજેત્સુધીઃ ॥ ૧૫૨ ॥

વળી બુદ્ધિમાન રાત્રીએ પ્રતિ દિવસે હાથી
ઘોડા, રથ, પશુ, પાંચવર્ગ, ચાકર, લડા-
ઈની સામગ્રી તથા લશ્કરને કાર્યમાં અ-
સમર્થ થતાં બાણી, પાછાં સમર્થ થાય તે
રીતે તેમની રક્ષા કરવી; ને તેમાંથી જે
અતિ જીર્ણ થાય તેનો કાર્યમાં ઉપયોગ
કરવો નહિ ॥ ૫૫૨ ॥

વળી પારકા હુમલાથી દેશના બચાવ માટે સરહદ ઉપર તથા અંદરના ભાગમાં જ્યાં ઘટે ત્યાં શિવપશાસ્ત્ર તથા યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ પુરૂષોની દેખરેખ નીચે શત્રુથી જીતી ન શકાય તેવા દૃઢ કિલ્લા બાંધવા. કેમકે બળવાન શત્રુની સામે લડવામાં કિલ્લા ઘણા કામ આવેછે. તેમાં સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધ કરવાનાં સાહિત્ય સહિત સૈન્ય રાખવું, ને તેને માટે વર્ષો સુધી ચાલે તેટલી ખોરાકી પોશાકીનો સંગ્રહ રાખવો. માનવધર્મ-શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो
धनुर्धरः । शतं दशसहस्राणि
तस्मादुर्गं विधीयते ॥ ५५३ ॥

કિલ્લામાં રહેલો એક શસ્ત્રધારી બહારના સૌ યોદ્ધા સાથે, ને સૌ શસ્ત્રધારી બહારના દશ હજાર યોદ્ધા સાથે યુદ્ધ કરી શકેછે, માટે રાજ્યે કિલ્લા કરવા ॥ ૫૫૩ ॥

તેમ શુકનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उच्छिन्नस्तु तथा कार्यो दस्यु-
भिर्न विलंघ्यते । यामिकै रक्षितो
नित्यं नालिकास्त्रैश्च संयुतः ॥ ५५४ ॥

રાજ્યે શત્રુથી ઉછિન્ન ન કરાય તેટલો ઉંચો, નિરંતર પોહોરેગિરોએ રક્ષિત તથા તોપો જેમાં ગોઠવેલ છે એવો કિલ્લો કરવો ॥ ૫૫૪ ॥

परिखा च ततः कार्यो खाताद्वि-
गुणविस्तरा । नातिसमीपप्राकारा
ह्यगाधसलिला शुभा ॥ ५५५ ॥

અને કિલ્લાને ફરતી થોડે છેટે ઘણું કરી ઉંડાઈથી બમણા પોટવાળી તથા અગાધ જળવાળી સુંદર ખાઈ કરવી ॥ ૫૫૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

विस्तीर्णतातिवैषम्यं रसधान्ये-
ध्यसंग्रहः । प्रवेशश्चातसारश्च
समैता दुर्गसंपदः ॥ ५५६ ॥

દેવાલનો વિસ્તાર, અતિ ગુંચવણ, ઉઠકાદિ રસ, ધાન્ય તથા લાકડાનો સંગ્રહ અને આવ જાવ કરવાના છુપા માર્ગ, એ સાત કિલ્લાની સંપત્ત કહી છે ॥ ૫૫૬ ॥

વળી સલાહ સંપ જાળવવા માટે રાજ્યે પોતાની પ્રજાએ ચુંટી કાઢાડેલા મુખીઓ તથા પોતાના પ્રધાનોની સાથે મસલત કરી વધુ મતે, દેશ કાળને અનુસરી જેમ જરૂર પડે તેમ કાયદા બાંધવાં, ને તે પ્રમાણે પોતે ચાલી પોતાની પ્રજાને ચલાવવી. અને તેનામાં જે પરસ્પરે અપરાધ થાય તે તથા દેવ લેવ સંગ્રાંધી જે વાંધા પડે, તેનો નિવેડો કરી આપવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ઘટતા ગ્રામમાં અદાલતો સ્થાપવી, ને તેમાં પંચ તથા ન્યાયાધીશદ્વારા કોઈનો પક્ષ કર્યા વગર, જે કાયદા પ્રમાણે વાજબી ન્યાય હોય તે ચુકવવો. માનવધર્મશાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાતિજાનપદાન્ ધર્માન્ શ્રેણી-
ધર્માશ્ચ ધર્મવિત્ । સમીક્ષ્ય કુલ-
ધર્માશ્ચ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૫૫૭ ॥

ધર્માસનમધિષ્ઠાય સંવીતાંગઃ
સમાહિતઃ । પ્રણમ્ય લોકપા-
લાય કાર્યદર્શનમારભેત્ ॥ ૫૫૮ ॥

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં
રાજા વાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।
ન ચ પ્રાપિતમન્યેમ
ગ્રસેદર્થં કથંચન ॥ ૫૫૯ ॥

સત્યમર્થં ચ સંપश्ये-
દાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ।
દેશં રૂપં ચ કાલં ચ
વ્યવહારવિધૌ સ્થિતઃ ॥ ૫૬૦ ॥

અનેન વિધિના રાજા મિથો વિ-
વદતાં નૃણામ્ । સાક્ષિપ્રત્યયસિદ્ધા-
નિ કાર્યાણિ સમતાં નયેત્ ॥ ૫૬૧ ॥

યસ્ત્વધર્મેણ કાર્યાણિ મોહાત્કુ-
ર્યાન્નિરાધિપઃ । અચિરાત્તં દુરા-
ત્માનં વશે કુર્વેતિ શત્રવઃ ॥ ૫૬૨ ॥

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય યોડર્થાન્
ધર્મેણ પश्यति । પ્રજાસ્તમનુવર્તેતે
સમુદ્રમિવ સિંધવઃ ॥ ૫૬૩ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના પાંચમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

નૈકઃ પश्यેच्च कार्याणि वादिनोः
शृणुयाद्वचः । रहसि च नृपः प्राज्ञः
स भ्याश्चैव कदाचन ॥ ५६४ ॥

ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર રાજાએ જાતિ, દેશ,
વ્યાપારી તથા કુળની જે રીતિયો હોય,
તે તપાસી ન્યાય કરવા માટે કાયદા બાં-
ધવા ॥ ૫૫૭ ॥

અને ન્યાયાધીશે ન્યાયાસન ઉપર બેસી,
વસ્ત્ર વડે શરીરને ઢાંકી, સાવધાન થઈ
તથા જગતના પાલક પરમેશ્વરને પ્રણામ
કરી ન્યાય કરવા માંડવો ॥ ૫૫૮ ॥

પણ તે ન્યાય કરનાર રાજા વા તેણે ની-
મેલા પુરૂષે પોતે પક્ષપાતથી વાદી પ્રતિ-
વાદિનો કહીએ વધારવો નહિ, ને કોઈએ
દાખલ કરેલો કહીએ સાંભળવામાં કોઈ
રીતે ઢીલ કરવી નહિ ॥ ૫૫૯ ॥

અને કાયદાના નિયમમાં રહી, સત્ય શું
છે, કહીએ કેવો છે, પોતે શું કરવા બેઠો
છે, સાક્ષી કેવા છે, અને દેશ કાળ તથા
વ્યવહારની રીતભાત કેવી છે, એ સર્વ
તપાસવાં ॥ ૫૬૦ ॥

એ રીતે ન્યાયાધીશે પરસ્પરે વાંધો પડેલ
વાદી પ્રતિવાદિના, સાક્ષી આદિ પ્રભાણના
વિશ્વાસથી સિદ્ધ થયેલ કાર્યનો ખુલાસો
આપવો ॥ ૫૬૧ ॥

પણ જે રાજા મોહથી પ્રભને વાજબી
ઇનસાફ આપતો નથી, તે દુરાત્માને, તેની
પ્રજા તથા કાર્યભારી વિરુદ્ધ થવાથી શ-
ત્રુઓ થોડા કાળમાં વશ કરેછે ॥ ૫૬૨ ॥

અને જે રાજા કામ તથા ક્રોધને નિયમ-
માં રાખી પ્રભને વાજબી ઇનસાફ આપે-
છે, તેને, સમુદ્રને જેમ નદીઓ તેમ સર્વ
પ્રજા અનુસરે છે ॥ ૫૬૩ ॥

બુદ્ધિમાન રાજા વા ન્યાયાધીશ તથા સભા-
સદ, એમાંના કોઈપણ એકલાએ ક્યારેય એ-
કાંતમાં વાદી પ્રતિવાદિનું કાર્ય તપાસવું નહીં,
તેમ તેમની વાત પણ સાંભળવી નહિ ॥ ૫૬૪ ॥

વ્યવહારવિદઃ પ્રાજ્ઞા વૃત્તશીલ-
ગુણાન્વિતા : રિપૌ મિત્રે સમા
યે ચ ધર્મજ્ઞાઃ સત્યવાદિનઃ ॥ ૧૬૧ ॥

વળી રાજા વા ન્યાયાધીશે, સર્વ જાતિમાં જે
વ્યવહાર જાણનાર, બુદ્ધિમાન, સારાં આ-
ચરણ તથા સ્વભાવવાળા, શત્રુમિત્રને સ-
માન જાનાર, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી ॥ ૫૬૫ ॥

નિરાલસા જિતક્રોધકામલોભાઃ
મિયંવદાઃ । રાજા નિયોજિતવ્યા-
સ્તે સમ્યાઃ સર્વાસુ જાતિષુ ॥ ૧૬૬ ॥

આજસરહિત, કામ, ક્રોધ તથા લોભને
જીતેલા અને પ્રિય બોલનાર હોય, તેમને
સલાસદ કરવા ॥ ૫૬૬ ॥

एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहारानु-
चिंतनम् । कार्यं पृथक् पृथक्
सम्यैराज्ञा श्रेष्ठोत्तरैः सह ॥ १६७ ॥

અને તે શ્રેષ્ઠ સલાસદો સાથે પૃથક્ પૃથક્
એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર વાર વિ-
ચાર કરી, વાઢી પ્રતિવાદીના વાંધાનો
નિર્ણય કરવો ॥ ૫૬૭ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાનું રોગથી રક્ષણ થવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં
દવાશાળા સ્થાપવી, ને ત્યાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કુશળ થયેલા પુરૂષો રાખી તે દ્વારા, પ્રજામાં
જે જે રોગી થાય તેને ઔષધ આપવું. ગામે ગામે તથા શેહેરે શેહેરે નિત્યની ગંદકી
સાફ કરાવવી, ને જ્યાં મનુષ્યનું આવાગમન ન હોય તેવે ઠેકાણે ખેતીવાડીના ખાતર
માટે એકઠી કરાવવી; કેમકે ગંદકીથી ખરાબ થયેલી હવા મનુષ્યના શ્વાસમાં જવાથી
રોગ થાયછે, પણ તેમાં વનસ્પતિને પોષણ મળવાનાં તત્ત્વો હોવાથી તે ખાતરમાં બહુ
ઉપયોગી છે. વળી જે રીતે વિષૂચિકા એટલે કે ગાળિયું, શીળી તથા ઓરી આદિ
ઉડતા રોગો અટકે, તેવા ઉપાય રાજાએ લેવા. તેમાં શીળી અટકાવવા માટે ગૌશીતળાનો
ચેપ મૂકી શીળી કાઢવાનો ઉપાય પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેવા કામમાં કુશળ થયેલ પુરૂષો-
દ્વારા, પોતાની પ્રજામાં ઉત્પન્ન થતાં તમામ બાળકોને શીળી કઢાવતા જવું. તેમ પ્ર-
જામાં જન્મ તથા મૃત્યુ થાય તેની નોંધ કરાવતા જવું; તેમાં મૃત્યુની નોંધ કારણ સ-
હિત કરાવવી, અને પ્રતિ માસે તેનું પત્રક તપાસી જે રોગથી મરણ અધિક થતાં હોય
તે રોગ પ્રજામાંથી ઓછો કરવા તથા બીજા રોગ પણ જેમ અને તેમ ઓછો કરવા પ્ર-
યત્ન કરાવવો. વળી સિંહ વ્યાઘ્રાદિ કૂર પ્રાણિયો પણ મનુષ્યની હિંસા કરેછે, માટે તેવા
ઘાતકી પ્રાણિયોનો, શીકારી પુરૂષોને કંઈ મેહેનતનો બદલો આપી તેમની પાસે નાશ
કરાવવો, જેથી પ્રજા નિર્ભય થઈ સુખે વસી શકે. તેમ આગ તથા પાણીની રેલથી જે
રીતે પ્રજાના જીવન માલને નુકસાન ન થાય તે રીતની ગોઠવણો કરવી, અને પોતાની
પ્રજામાં વધારો થાયછે કે ઘટારો, તે જાણવા માટે પ્રત્યેક દશ વર્ષે કુલ વસ્તિ કેટલી
છે, ને તેમાં પુરૂષ, સ્ત્રી તથા બાળક, તેમનાં વય અને ધંધાના વિભાગ સાથે કેટલાં
છે તેનું વસ્તિપત્રક ઉપજાવવું; અને તેમાં પ્રજાનો વધારો જણાય તો તેના રક્ષણ તથા
પોષણાદિ કલ્યાણ સારી રીતે થાયછે કે નહિ તે ખાતે વિચાર કરવો, ને ન થતાં હોય
તો તેનો ઉપાય શોધી પ્રજાને બતાવવો. અને ઘટારો જણાય તો તેનાં કારણ શોધી

કહાડી કંઈ ખામી હોય તે સુધારી પાછો જેમ પ્રજામાં વધારો થાય તેમ કરવું, કારણ પ્રજા ઘટેથી ઉપજમાં ઘટારો થવાને લીધે રાજા નિર્બળ થાયછે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સભાપર્વના પાંચમા અધ્યાયમાં નારદ મુનિયે યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

કચ્છિદગ્નિભયાચ્ચૈવ સર્વં વ્યા-
લભયાત્તથા । રોગરક્ષોભયા-
ચ્ચૈવ રાષ્ટ્રં સ્વં પરિરક્ષસિ ॥ ૧૬૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યથા વીજાંકુરઃ સૂક્ષ્મઃ પ્રયત્ને-
નાભિરક્ષિતઃ । ફલપ્રદો ભવેત્કા-
લે તદ્વલોકઃ સુરક્ષિતઃ ॥ ૧૬૯ ॥

લોકાનુગ્રહકર્તારઃ પ્રવર્દ્ધતે
નરેશ્વરાઃ । લોકાનાં સંક્ષયા-
ચ્ચૈવ ક્ષયં યાંતિ ન સંશયઃ ॥ ૫૭૦ ॥

ગોપાલેન પ્રજાધેનોર્વિત્તદુર્ગ્ધં શનૈઃ
શનૈઃ । પાલનાત્ પોષણાત્ ગ્રાહ્યં
ન્યાય્યાં વૃત્તિં સમાચરેત્ ॥ ૫૭૧ ॥

હિરણ્યધાન્યરત્નાનિ યાનાનિ વિ-
વિધાનિ ચ । તથાન્યદપિ યત્
કિંચિત્પ્રજાભ્યઃ સ્યાન્મહીપતેઃ ॥ ૫૭૨ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાને વિદ્યાભ્યાસ કરાવી, સર્વ પ્રકારની કળા કૌશલ્ય તથા ધંધો કરવાની રીતિભાતિમાં કુશળ કરવી જોઈએ. કેમકે પ્રજા સર્વ રીતે કુશળ હોય તો પોતાનું શુજરાન સારી રીતે ચલાવી રાજની ઉપજમાં વધારો કરી આપેછે. પણ તે વિદ્યા તથા કળા કૌશલ્ય શિખવવામાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ બન્ને જાતિ માટે પૃથક્ પૃથક્ પાઠશાળાઓ સ્થાપવી. તેમાં સ્ત્રીઓને સ્ત્રીવિદ્યાશુદ્ધારા અને પુરૂષોને પુરૂષવિદ્યાશુદ્ધારા કેળવણી આપવી. શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા કલાનાં વૃદ્ધિઃ સ્યાત્તથા કુર્યા-
ન્નપઃ સદા । વિદ્યાકલોત્તમાન્દૃષ્ટ્વા
વત્સરે પૂજયેચ્ચ તાન્ ॥ ૫૭૩ ॥

શું તું તારી સર્વ પ્રજાનું અગ્નિ, સિંહ, વ્યાધિ તથા સર્પાદિ કૂંડ પ્રાણિ અને રોગ તથા રાક્ષસના ભયથી રક્ષણ કરેછે ॥૫૬૮॥

જેમ પ્રયત્નથી રક્ષણ કરેલા સૂક્ષ્મ બી-જનો અંકુર કાળે કરી ફળ આપેછે, તેમ સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા પણ જા-ણવી ॥ ૫૬૯ ॥

પ્રજા ઉપર દયા રાખનાર રાજા વૃદ્ધિ પામે-છે, ને પ્રજાના ક્ષયથી ક્ષય પામેછે, એમાં સંશય નહિ ॥ ૫૭૦ ॥

માટે રાજરૂપ ગોવાળે પ્રજારૂપી ગાયનું પાલન તથા પોષણ કરી ધનરૂપ દૂધ ધીમે ધીમે ગ્રહણ કરવું, ને ન્યાયમાર્ગે ચાલવું ॥ ૫૭૧ ॥

કેમકે રાજા પાસે જે ધન, ધાન્ય, રત્ન, વિવિધપ્રકારનાં વાહન તથા બીજું પણ જે કંઈ છે, તે પ્રજા પાસેથીજ મળેલું હોયછે ॥ ૫૭૨ ॥

રાજાએ સદા વિદ્યા તથા કળાની જેમ વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું, ને પ્રતિ વર્ષે જે વિદ્યા તથા કળામાં ઉત્તમ જોવામાં આવે તેમનો સત્કાર કરવો ॥ ૫૭૩ ॥

વળી રાજ્યે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં અને જેટલા પ્રદેશમાં અગ્નિ વા વિજ-
ળીથી ચાલનાર રથનો વહિવટ કરવો બની શકે નહિ ત્યાં સડકો, તેની આસપાસ છા-
યાને વાસ્તે વૃક્ષો, તથા તેપર રાત્રિયે પ્રજાને વહિવટ કરવા અડચણ ન પડે માટે સ્તંભો
મૂકી તેમાં પ્રકાશ વાસ્તે કાનસો મૂકાવી દીવા કરાવવા. સર્વ નાની મોટી નદિયો ઉ-
પર પ્રજાનો સર્વ પ્રકારનો બળ આવનો વહિવટ સેહેલી રીતે કરી આપવા માટે પૂલો
બંધાવવા. પ્રજાના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ તથા નગર નગર તેમજ પ્રત્યેક જંગલમાં
જ્યાં જેવાં ઘટે ત્યાં તેવાં વૃક્ષો રોપાવવાં અને કાળે કરી ખુટ ન પડે માટે તેમાંથી
જેટલાં વપરાઈ બચ તેટલાં પાછાં રોપાવવાનો નિયમ રખાવવા. તેમજ વર્ષાદની તાણ
સમય ખેતીવાડીનો બચાવ કરવા માટે મોટી નદિયોમાંથી નાની નાની નેહેરો ખોદી
તેનું પાણી મોટા વિસ્તારના પ્રદેશમાં પુરું પડી શકે તેવી યોજના કરવી. અને જ્યાં
મોટી નદી ન હોય ત્યાં નાની નદિયોના બંધ તથા મોટાં તળાવાદિ જળસ્થાનકો બાંધી,
ખેતીવાડીનો બચાવ થાય તે રીતે તેમાં જળનો સંચય કરી રખાવવો. તેમજ સર્વ પ્ર-
જાને પીવાનું પાણી મળી શકે તે રીતે ઠેકાણે ઠેકાણે ટાંકી, કૂવા, વાવ તથા તળાવાદિ
જળસ્થાનકો બંધાવવાં. તેમ કયાંય પાણી દૂર હોય તો જમીન માર્ગે તે લાવી પ્ર-
જાને પુરું પાડવું. વળી પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામ તેમજ માર્ગમાં મુકામે મુકામ પ્રવાસ
કરવા નિકળેલી પ્રજાની સગવડ માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવવી. શુક્રનીતિના પહેલા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પુરં દૃષ્ટ્વા રાજમાર્ગાન્ સુવહૂન્ક-
લ્પયેન્નૃપઃ । ઉત્તમો રાજમાર્ગસ્તુ
ત્રિંશદ્વસ્તમિતો ભવેત્ ॥ ૫૭૪ ॥

રાજ્યે શેહર જોઈ તેના કદ પ્રમાણે ઘ-
ણાક રાજમાર્ગ કરવા, તેમાં ઉત્તમ રા-
જમાર્ગ ત્રીશ હાથ પોહોળો કરવો ॥ ૫૭૪ ॥

કૂર્મપૃષ્ઠા માર્ગભૂમિઃ
કાર્યા ગ્રામ્યૈઃ સુસેતુકા ।
કુર્યાન્માર્ગાન્પાર્શ્વસ્વાતા-
ભિર્ગમાર્થ જલસ્ય ચ ॥ ૫૭૫ ॥

અને તેની ભૂમિ ગ્રામ્ય જનોવડે, કાચબાના
વાંસાની પેઠે વચમાંથી ઉંચી ને બે બાજુથી
ઢળતી તથા જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સારા પુલ-
વાળી કરાવવી; ને પાણી જવાસારૂ માર્ગની
બન્ને બાજુ ગટર રખાવવા ॥ ૫૭૫ ॥

ગ્રામદ્વયાંતરે ચૈવ
પાન્થશાલાં પ્રકલ્પયેત્ ।
નિત્યં સંમાર્જિતાં ચૈવ
ગ્રામપૈશ્વ સુગોપિતામ્ ॥ ૫૭૬ ॥

વળી બંને ગામને અંતરે વા ગામે ગામ,
ઘટેમાર્ગને ઉતરવા સારૂ પાંથશાળા કરા-
વવી, ને તે નિત્ય ઝાડી ઝુડી સાફ રખા-
વવી તથા ગામના ચોકીદારોવડે તેની
સારી રીતે રક્ષા કરાવવી ॥ ૫૭૬ ॥

વળી એજ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહેલ છે કે,

ગ્રામે ગ્રામ્યાન્વને વન્યાન્વ-
ક્ષાન્સંરોપયેન્નૃપઃ । કૂપવા-
પીપુષ્કરિણ્યસ્તઢાગાઃ સુગ-
માસ્તથા । યથા તથા જ્ઞાનેકાશ્ચ
રાષ્ટ્રે સ્યાદ્વિપુલં જલમ્ ॥ ૫૭૭ ॥

રાજ્યએ ગામને લાયક કાંટા વગરનાં વૃક્ષો
ગામ પાસે, ને વનને લાયક કાંટાવાળાં
વૃક્ષો વનમાં રોપાવવાં; તેમજ પ્રાણી તથા
ખેતીના અચાવમાટે દેશમાં ઘણું જળ રહે તે
રીતે, સુખે ઉતરી શકાય તેવાં અનેક કુવા,
વાવ, તળાવ તથા સરોવર કરાવવાં ॥૫૭૭॥

નદીનાં સેતવઃ કાર્યા વિવંધાશ્ચ
મનોહરાઃ । નૌકાદિજલયાના-
નિ પારગાનિ નદીપુ ચ ॥ ૫૭૮ ॥

વળી નદિયોના મનોહર પૂલ તથા બંધ
બંધાવવા, ને જ્યાં પૂલ ન હોય ત્યાં નદી
પાર ઉતરવા સારૂ નૌકાદિ જળવાહન ર-
ખાવવાં ॥ ૫૭૮ ॥

વળી રાજ્યે પોતાની પ્રજામાં જેનું કોઈ રક્ષણ કરનાર ન હોય એવાં બાળક તથા
અપંગ સ્ત્રી પુરૂષોનું, તેમજ યુદ્ધ કરતાં જે યોદ્ધા મરણ પામે તેમનાં બાલ અરચ્યાનું
ભરણ પોષણ કરવું. અને કદી તેમની પાસે ધન હોય તો તેનું રક્ષણ કરી તેમનો
નિર્વાહ ચાલે તેવો બંદોબસ્ત કરવો. શ્રીમહાભારતાતર્જત સભાપર્વના પાંચમા અધ્યા-
યમાં નારદ મુનિયે યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

ક્વચિદન્ધાંશ્ચ મૂકાંશ્ચ પંગન્ વ્યં-
ગાનત્રાંધવાન્ । પિતેવ પાસિ ધર્મજ્ઞ
તથા પ્રવ્રજિતાનપિ ॥ ૫૭૯ ॥

હે ધર્મજ્ઞ, શું તું આંધળાં, મૂંગાં, પાંગળાં,
હાથ પગે લંગડાં, નિરાશ્રિત તથા દીન
જનને પિતાની પેઠે પોષેછે ? ॥ ૫૭૯ ॥

કચ્છિદારાન્મનુષ્યાણાં તવાર્થે મૃ-
ત્યુમીયુપામ્ । વ્યસનં ચામ્યુપેતા-
નાં ત્રિભર્ષિ ભરતર્ષભ ॥ ૫૮૦ ॥

વળી હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ, તારે માટે
મૃત્યુ પામેલા તથા દુઃખી થયેલાનાં બા-
ળઅરચ્યાનું શું તું પોષણ કરેછે ? ॥ ૫૮૦ ॥

એ રીતનું પ્રજાનું રક્ષણ રાજ્યે પ્રજા પાસેથી કર લેવાના બદલામાં અવશ્ય કરવું
જોઈએ અને પ્રજાએ પણ પોતપોતાની ચોખી આવક પ્રમાણે, રાજા પોતાની રાજસભા-
દ્વારા દેશની આવક અર્ચનું દર વર્ષનું સરવાલું તપાસી જે કર લેવા ઠરાવ કરે તે ઘણી
ખુશી સાથે આપવો. કેમકે પારકા દેશના રાજાના હુમલાથી, ચોર, લુટારૂ તથા બંડ
કરનાર લોકોથી, માંહોમાંહેના કલેશથી, રોગથી, ગંદકીથી, સિંહવ્યાધાદિ કૂર પ્રાણિ-
યોથી, આગથી અને પાણીની રેલથી જે રક્ષણ થવું, તે સર્વ પ્રજાને સામાન્ય છે. શ્રી
મંત્રોને પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ગરીબ કરતાં વિશેષ કર આપવો પડે, તેમ તેના
બદલામાં તેમની માલ મિલકત પણ ઘણી હોવાથી તેના પ્રમાણમાં તેનું રક્ષણ પણ
રાજાને ઘણા અર્ચવાળું હોયછે. વળી કેળવણી, સડકો, અજવાળું, વૃક્ષો, છાયા, ન-
દીના પૂલો, જળસ્થાનકો, તથા ધર્મશાળાઓ પણ સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે છે. હવે

એટલા બધા પ્રકારથી પ્રબળ રક્ષણ એકલાયે બની શકે નહીં, માટે રાજ્યે કામ પ્રમાણે ખાતાં ઉભાં કરી તેમાં યોગ્ય અધિકારિયોની નેમણુક કરવી, અને તેમનાદ્વારે પ્રબળ સારી રીતે રક્ષણ કરવું, તેમાં જે વહિવટ કરવો પડે તે સર્વ લાગીને કરવો સુખથી કરવો નહિ. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેન
દુષ્કરમ્ । વિશેષતોઽસહાયેન
કિન્તુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૫૮૧ ॥

જે સુખે કરી શકાય એવું કાર્ય હોય, તે પણ એકલાએ કરવું કઠીન છે, તે વિશેષપણથી રાજ્યરૂપ મોહોદય કાર્ય સહાય વિના એકલાએ કેમજ કરી શકાય ॥ ૫૮૧ ॥

મૌલાન્શાસ્ત્રવિદઃ શૂરાન્ લબ્ધલક્ષા-
ન્કુલોદ્ગતાન્ । સચિવાન્સપ્ત ચાષ્ઠૌ
વા પ્રકુર્વીત પરીક્ષિતાન્ ॥ ૫૮૨ ॥

માટે રાજ્યે પરીક્ષા કરી મૂળથીજ રાજ-વહિવટ બાબુનાર, શાસ્ત્રમાં કુશળ, શૂર-વીર, યુદ્ધવિદ્યામાં નિપુણ તથા કુલીન સા-ત વા આઠ પ્રધાન કરવા ॥ ૫૮૨ ॥

જેવા કે મેહેસુલ તપાસનાર, લશ્કરની દેખરેખ રાખનાર, પરરાજ્ય સાથેનો વહિવટ સંભાળનાર, ન્યાયખાતું તપાસનાર, ખબતની તથા બહાર બાંધકામ, કેળવણી અને નિરાશ્રિતોના પાલન પોષણની તપાસ રાખનાર અને તે સર્વનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન તથા પોતાની ખાતગી ખોરાકી પોશાકીનો હિસાબ રાખનાર.

તૈઃ સાર્ધં ચિંતયેન્નિત્યં સામાન્યં
સંધિવિગ્રહમ્ । સ્થાનં સમુદયં ગુ-
પ્તિલબ્ધપ્રશમનાનિ ચ ॥ ૫૮૩ ॥

તેમની સાથે નિત્ય સંધિ, વિગ્રહ, સैन्य, ઉપજ, દેશરક્ષણ, તથા નિપજમાંથી ઘ-ટતા ખર્ચસંબંધી વિચાર કરવો ॥ ૫૮૩ ॥

તેષાં સ્વંસ્વમભિપ્રાયમુપલભ્ય
પૃથક્ પૃથક્ । સમસ્તાનાં ચ
કાર્યેષુ વિદધ્યાદિતમાત્મનઃ ॥ ૫૮૪ ॥

ને તેમનો પ્રત્યેકનો બુદ્ધો બુદ્ધો તથા તે સર્વ એકઠા મળેલાનો અભિપ્રાય લઈ, જેથી પોતાનું હિત થાય તે કાર્ય કરવું ॥ ૫૮૪ ॥

નિવર્તેતાસ્ય યાવદ્ગિરિતિકર્ત-
વ્યતા નૃભિઃ । તાવતોઽન્તં દ્રિતા-
ન્દક્ષાન્ પ્રકુર્વીત વિચક્ષણાન્ ॥ ૫૮૫ ॥

વળી પોતાનો રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં જેટલાંની જરૂર પડે, તેટલાં આગસ વિનાનાં હાથાં તથા શાસ્ત્ર બાબુનાર માણસ રાખવાં ॥ ૫૮૫ ॥

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વીત સર્વશા-
સ્ત્રવિશારદમ્ । ઇંગિતાકારચે-
ષ્ટશ્ચ શુચિં દક્ષં કુલોદ્ગતમ્ ॥ ૫૮૬ ॥

વળી જે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ, આકાર તથા ચેષ્ટાથી પારકાનો અભિપ્રાય બાબુનાર, શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા કુલીન હોય, તેને વકીલ અથવા એલચી કરવો ॥ ૫૮૬ ॥

ગ્રામસ્યાધિપતિં કુર્યાત્
દશગ્રામપતિં તથા ।
વિંશતીશં શતેશં ચ
સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૧૮૭ ॥

ગ્રામદોષાન્સમુત્પન્ના-
ન્યામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ।
શંસેદ્ગ્રામદશેશાય
દશેશો વિંશતીશનમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

વિંશતીશસ્તુ તત્સર્વં શતેશાય
નિવેદયેત્ । શંસેદ્ગ્રામશતે-
શસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્ કા-
ર્યાણિ ચૈવ હિ । રાજોઽન્યઃ સચિવઃ
ભિન્નપ્રસ્તાનિ પઞ્ચેદતંત્રિનઃ ॥ ૧૯૦ ॥

તેમ શુકનીતિના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વવિદ્યાસુ કુશલો નૃપો હ્યપિ
નુમંત્રયિત્ । મંત્રિભિસ્તુ વિના મંત્રં
નૈકોઽર્થં ચિંતયેત્ કચિત્ ॥ ૧૯૧ ॥

પુરુષે પુરુષે ભિન્નં દૃશ્યતે વુદ્ધિર્વ-
ભવમ્ । આપ્તવાચ્યેરનુભવૈરાગ-
મૈરનુમાનતઃ ॥ ૧૯૨ ॥

મૃત્યં પરીક્ષયેન્નિત્યં વિશ્વાસ્યં
વિશ્વસેત્તદા । નૈવ જાતિર્ન ચ
કુલં કેવલં લક્ષ્યેદપિ ॥ ૧૯૩ ॥

કર્મશીલગુણાઃ પૂજ્યાસ્તથા જાતિ-
કુલે ન હિ । ન જાત્યા ન કુલેનૈવ
શ્રેષ્ઠત્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૯૪ ॥

વળી પ્રત્યેક ગામનો એક અધિપતિ કરવો,
તેનો ઉપરી દશ ગામનો અધિપતિ, તેનો
ઉપરી વીશ ગામનો અધિપતિ, તેનો ઉપ-
રી સો ગામનો અધિપતિ અને તેનો ઉપરી
હજાર ગામનો અધિપતિ કરવો ॥ ૧૮૭ ॥

ગામના અધિપતિયે, ગામમાં કંઈ ચોરાદિ-
સંબંધી દંગો ફિતુર થાય ને તે જો પોતાથી
બેસાડી ન શકાય, તો ગુપચુપ દશ ગામના
અધિપતિને બહાર કરવું; એજ રીતેદશ ગા-
મના અધિપતિયે વીશ ગામના ઉપરીને ૧૮૮

વીશ ગામના ઉપારયે સો ગામના અ-
ધિપતિને ને સો ગામનાં અધિપતિયે હ-
જાર ગામનાં ઉપરીને બહાર કરવું ॥ ૧૮૯ ॥

અને તે સર્વના ગામ સંબંધી સમસ્ત તથા
પૃથક્ પૃથક્ કાર્ય, રાજના રનેહી તથા
આગસ વિનાના બીજા પ્રધાને તપાસ-
વાં ॥ ૧૯૦ ॥

જો કે રાજા સર્વ વિદ્યામાં કુશળ તથા
સારા વિચારવાળો હોય, તો પણ મંત્રિયો-
વિના તેણે એકલાએ ક્યારેય પણ કંઈ
કાર્યનો વિચાર કરવો નહિ ॥ ૧૯૧ ॥

કારણ પ્રત્યેક પુરૂષમાં, સત્યવાદીનાં વચ-
ન, અનુભવ, શાસ્ત્ર તથા અનુમાનથી બુ-
દ્ધિનો વૈભવ બુદ્ધો બુદ્ધો દેખાયછે ॥ ૧૯૨ ॥

વળી રાજ્યે નિરંતર કાર્યભારીઓની પરીક્ષા
કરતાં રહેવું, તેમાં જે વિશ્વાસ કરવા લાયક
હોય તેનો વિશ્વાસ કરવો, પણ માત્ર ભતિ
તથા કુલ ઉપર નજર રાખવી નહિ ॥ ૧૯૩ ॥

કેમકે મનુષ્યનાં કર્મ, શીળ તથા ગુણજ
પૂજવાલાયક છે, ભતિ તથા કુળ નથી;
કારણ ભતિ તથા કુળે કરી કંઈ શ્રેષ્ઠતા
આવતી નથી ॥ ૧૯૪ ॥

અધિકારે ક્ષમં દૃષ્ટ્વા હ્યધિકારે
નિયોજયેત્ । નાધિકારં ચિરં
દયાયસ્મૈ કસ્મૈ સદા નૃપઃ ॥ ૧૯૧ ॥

માટે રાજ્યે સદા હરકોઈને કાર્ય કરવામાં
સમર્થ જોઈનેજ અધિકારી કરવો, પણ કો-
ઈને લાંબા વખતસુધી એકને એક અ-
ધિકાર સોંપવો નહિ ॥ ૫૯૫ ॥

અધિકારમદં પીત્વા
કો ન મુહોત્પુનશ્ચિરમ્ ।
અતઃ કાર્યક્ષમં દૃષ્ટ્વા
કાર્યેઽન્યસ્મિન્નિયોજયેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

કેમકે ઘણા વખતસુધી એકને એક અધિ-
કારરૂપ મદ પીને કોણ મોહ પામતો નથી !
માટે કોઈ પણ અધિકારીને ચોક્કસ વખત-
સુધી સોંપેલા કાર્યમાં સમર્થ જોઈ ખીજ
કાર્યમાં જોડવો ॥ ૫૯૬ ॥

તત્કાર્યે કુશલં ચાન્યં તત્પદાનુ-
ગતં સ્વલુ । નિયોજયેત્ વર્તને તુ
તદભાવે તથાપરમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

ને તેને ઠેકાણે તેના હાથ નીચેના હુશિ-
યાર માણસને રાખવો, પણ તે જો કામ
સંભાળી શકે તેવો ન હોય તો ખીજ કોઈ
હુશિયારને રાખવો ॥ ૫૯૭ ॥

યથા યથા શ્રેષ્ઠપદે હ્યધિકારી
યદા ભવેત્ । અનુક્રમેણ સંયો-
જ્યો હંતે તં પ્રકૃતિં નયેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

એ રીતે જેમ જેમ તે શ્રેષ્ઠ પદનો અધિ-
કારી થતો જાય, તેમ તેમ તેને ચઢાવતાં
જવો, ને છેવટ ત્યારે થોડા ભાસે, ત્યારે
પ્રધાનપદવી આપવી ॥ ૫૯૮ ॥

નાજ્ઞાપયેલ્લેખનેન વિનાલપં
વા મહાનૃપઃ । આંતેઃ પુરુષધર્મ-
ત્વાલ્લેખ્યં નિર્ણાયકં પરમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

વળી નહાના વા મોટા કંઈ પણ કાર્ય માટે
લખ્યાવિના મોઢેથી આજ્ઞા આપવી નહિ;
કારણ ભુલી જવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે, તેથી
લખાણજ પર પ્રમાણરૂપ છે ॥ ૫૯૯ ॥

દૈનિકં માસિકં વૃત્તં વાર્ષિકં વહુ-
વાર્ષિકમ્ । સત્કાર્યજાતલેખ્યં તુ
રાજ્ઞે સમ્યક્કિવેદયેત્ ॥ ૬૦૦ ॥

તેમ કાર્યભારીઓએ પણ પોતાપોતાના
કાર્ય સંબંધી દૈનિક, માસિક, વાર્ષિક
તથા બહુ વાર્ષિક વૃત્તાંતનાં લેખી પત્રક
ઉપજાવી રાજાને નિવેદન કરવાં ॥ ૬૦૦ ॥

વળી પ્રધાનાદિવિધે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં
યાતિ લોકે જનપદ-
હિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિ-
વેન્દ્રૈઃ । ઇતિ મહતિ વિરો-
ધે વર્તમાને સમાને નૃપતિ-
જનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા ॥ ૬૦૧ ॥

કેવળ રાજાના હિતમાં તત્પર રહેનાર
પ્રધાન પ્રજાને અપિય થાયછે, ને કેવળ
પ્રજાના હિત કરનાર મંત્રીને રાજા ત્યાગ
કરેછે; એવા મોહોટા સમાન વિ-
રોધ છતે રાજા અને પ્રજા બન્નેનું હિત
થાય તે રીતે કાર્ય કરનાર પ્રધાન દુ-
ર્લભ છે ॥ ૬૦૧ ॥

મંત્રિણાં મિત્રસંધાને મિષજાં
સાન્નિપાતિકે । કર્મણિ વ્યજ્યતે
પ્રજ્ઞા સ્વસ્થે કો વા ન પંડિતઃ ॥ ૬૦૨ ॥

નરાધિપા નીચજનાનુવર્તિનો
બુધોપદિષ્ટેન પથા ન યાંતિ ચે ।
વિશન્ત્યતો દુર્ગમમાર્ગનિર્ગમં
સમસ્તસંવાધમનર્થપંજરમ્ ॥ ૬૦૩ ॥

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं रा-
ज्ये प्रमाणं यदा तं गोहाच्छ्रयते
मदः स च मदादास्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदयेत
स्य स्वतन्त्रस्पृहा स्वातन्त्र्यस्पृहया
ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥ ६०४ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

सन्मंत्रिणा वर्धयते नृपाणां लक्ष्मीमही-
धर्मयशः समूहः । दुर्मंत्रिणा नाशयते त-
थैव एवं पुरावृत्तविदो वदन्ति ॥ ६०५ ॥

स किंस्खा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते स्थितिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥ ६०६ ॥

नियुक्तहस्तार्પितराज्यभारा-
स्तिष्ठन्ति ये सौधविहारसाराः ।
विडालवृन्दार्પितदुग्धपूराः
स्वपन्ति ते मूढाधियः क्षિतीन्द्राः ॥ ६०७ ॥

લેહ પામેલું કાર્ય સાંધવામાં મંત્રિની, ને
સન્નિપાત રોગ સમય વેધની બુદ્ધિ જ-
ણી આવેછે; સ્વસ્થ સમય કોણ પં-
ડિત થતો નથી ! ॥ ૬૦૨ ॥

જે નીચજનને અનુસરનાર રાજા ડાહ્યા
માણસોએ ઉપદેશ કરેલ માર્ગ પ્રત્યે નથી
ચાલતા, તે દુઃખે કરી પણ જેમાંથી નિ-
કળી શકાય નહિ એવાં એમરથી બંધન
કરેલાં અનર્થરૂપ પંજરમાં પડેછે ॥ ૬૦૩ ॥

બ્યારે રાજા, રાજ્યમાં એકલા પ્રધાનનેજ
પ્રમાણ ગણેછે, ત્યારે તે પ્રધાનને મોહથી
મદ થાયછે, ને મદથી હાસપણું ગમતું
નથી, તેથી તેના તદ્દયમાં સ્વતંત્ર થ-
વાની ઇચ્છા થાયછે; પછી સ્વતંત્રપણાની
ઇચ્છાએ ફેરી, તે રાજાના પ્રાણ વિષે
દ્રોહ કરેછે ॥ ૬૦૪ ॥

સારા મંત્રિ વડે રાજાનાં લક્ષ્મી, પૃથ્વી,
ધર્મ તથા યશ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામે-
છે ને તેજ ખરાબ મંત્રીવડે નાશ પામે-
છે, એમ ઇતિહાસ જાણનાર કહેછે ॥ ૬૦૫ ॥

જે રાજાને સારી શીખામણ ન આપે તે
મિત્ર શાનો, ને જે હિતરૂપ વચન ન સાં-
ભળે, તે રાજા શેનો ! કારણ સદા પરસ્પરે
અનુકૂળ રાજા તથા પ્રધાનને વિષે સર્વ
સંપત્તિ સ્થિતિ કરેછે ॥ ૬૦૬ ॥

જે મૂઢ બુદ્ધિવાળા રાજા, પ્રધાનના હા-
થમાં રાજ્યકારભાર સોંપી કેવળ મેહલમાં
મોજમજ કરેછે, તે મીઠડાના સમૂહને
દૂધ સોંપી સુઈ રહેછે, એમ જાણવું ॥ ૬૦૭ ॥

હવે રાજ્યમાં નીમેલો કોઈ પણ અધિકારી પોતાના અધિકારના બગથી પ્રબભાંના
કોઈ પણ પાસે વેઠ કરાવી વા તેની પાસેથી લાંચ ખાઈ વિગેરે કોઈ પણ પ્રકારનો બુ-
લમ કરતો સંભળાય, તો તેની રાજ્યે તપાસ કરવી ને ખરૂં હોય તો તેને સજા શિક્ષા

કરી તેવા બુદ્ધિમતો એકદમ અટકાવ કરવો; કેમકે રાજ્યે પ્રજાને પોતાનું કુટુંબ બાણી તેની સર્વ પ્રકારથી રક્ષા કરવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નગરે નગરે ચૈકં
કુર્યાત્સર્વાર્થચિંતકમ્ ।
उच्चैःस्थानं घोररूपं
नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ ૬૦૮ ॥

રાજ્યે પ્રત્યેક શહેરમાં સર્વ કાર્યની તપાસ રાખવા માટે કુળ તથા ગુણવડે શ્રેષ્ઠ, સૈન્યકરી ભયજનક, તથા નક્ષત્રોની મધ્યના ગ્રહની પેઠે તેજસ્વી એક એક સુખી રાખવા ॥ ૬૦૮ ॥

સ તાનુપરિક્રામેત્સર્વાનેવ સ-
દા સ્વયમ્ । તેષાં વૃત્તં પરિણયેત્સ
મ્યગ્રાણેષુ તચ્ચરૈઃ ॥ ૬૦૯ ॥

તેણે નિરંતર પોતાને તાણેના ગામથી તે નગરપર્યંતના સર્વ અધિકારિયોની પાસે જઈ બાતે તપાસ કરવી, ને પ્રજા પ્રત્યેની તેમની વર્તણુક છુપા બાંસુસવડે બાણવી ॥ ૬૦૯ ॥

રાજ્ઞો હિ રક્ષાધિકૃતાઃપરસ્વા-
દાયિનઃ શઠાઃ । ભૃત્યા ભવાંતિ
પ્રાયેણ તેભ્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૬૧૦ ॥

કારણ રાજ્યમાં રહેલા અધિકારિયા ઘણું કરી પારકું ધન હુરણ કરનાર તથા હુઆ થઈ બાંધ છે માટે રાજ્યે પોતાનાથી પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ॥ ૬૧૦ ॥

ये कार्तिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः
पापचेतसः । तेषां सर्वस्वमादाय
राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥ ૬૧૧ ॥

અને જે પાપબુદ્ધિવાળા અધિકારી, પોતાના કાર્ય માટે આવેલી પ્રજા પાસેથી લાંચ ખાયછે, તેઓની સર્વ મિલકત જપ્ત કરી તેમને દેશનિકાલ કરવા ॥ ૬૧૧ ॥

તેમ શુદ્ધનીતિના પેહલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ग्रामान्पुराणि देशांश्च स्वयं संवी-
क्ष्य वत्सरे । अधिकारिणैः काश्च
रंजिताः काश्च कर्षिताः ॥ ૬૧૨ ॥

રાજ્યે પોતે પ્રતિ વર્ષે ગામ, નગર તથા દેશમાં ફરી, અધિકારિયોએ કઈ પ્રજાને રાજી તથા કઈ પ્રજાને ખીડિત કરીછે ॥ ૬૧૨ ॥

प्रजास्ताः साधुभूतेन व्यवहारं वि-
चिन्तयेत् । न भृत्यपक्षपाती स्या-
त्प्रजापक्षं समाश्रयेत् ॥ ૬૧૩ ॥

તેનો તપાસ કરી યથાર્થપણાથી કાર્યનો નિશ્ચય કરવો, ને ઘણું કરી અધિકારિને રાજી ન રાખતાં પ્રજાને રાજી રાખવી ॥ ૬૧૩ ॥

प्रजाशतेन संद्विष्टं संत्यजेदधि-
कारिणम् । अमात्यमपि संवी-
क्ष्य सकृदन्यायगामिनम् ॥ ૬૧૪ ॥

વળી ઘણી પ્રજાએ દ્વેષ કરેલા અધિકારીને રજા દેવી ને પ્રધાન પણ એકવાર અન્યાય કરનાર બાણવામાં આવે તો ॥ ૬૧૪ ॥

एकान्ते दंडयेत् स्पष्टमभ्यासाप-
कृतं त्यजेत् । अन्यायवर्तिनां राज्ये
सर्वस्वं च हरेन्नृपः ॥ ६१५ ॥

તેને એકાંતમાં દંડ કરવો, ને જો વારંવાર
અન્યાય કરે તો પછી જાહેરમાં દંડ દેવો,
તેમ રાજ્યમાં નિરંતર અન્યાયથી વર્તના-
રનું સર્વસ્વ જપત કરવું ॥ ૬૧૫ ॥

પણ રાજ્યે પ્રથમ પોતાની વર્તણુક સારી રાખવી જોઈએ, કેમકે તે જો પોતે
ન્યાયથી વર્તતો હોય, તોજ તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા તેનો ડર રાખી ન્યાયથી વર્તે પણ
જો તે પોતે અન્યાયી હોય, તો તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા બન્ને અન્યાયી થાય તેમાં આશ્ચર્ય
નથી. કારણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલ છે કે,

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो
जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते
लोकस्तदनु वर्तते ॥ ६१६ ॥

શ્રેષ્ઠ જન જે આચરે, તે સાધારણ જન
પણ આચરેછે, ને શ્રેષ્ઠ જેને માને તેને
બીજા લોક પણ માનેછે ॥ ૬૧૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના પહેલા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

युगप्रवर्तधर्मको राजा धर्माप्रशि-
क्षणात् । युगानां न प्रजानां च
दोषः किं तु नृपस्य हि ॥ ६१७ ॥

રાજા, પ્રજાને ધર્માધર્મ શીખવવાથી સારા
નરસા યુગને પ્રવર્તાવનાર થાયછે, માટે
ખરાબ સમય થવામાં યુગ તથા પ્રજાનો
દોષ નથી, કેવળ રાજાનોજ દોષ છે ॥ ૬૧૭ ॥

प्रसन्नो येन नृपतिस्तदाचरति
वै जनः । लोभाद्भयाच्च किं
तेन शिक्षितं नाचरेत्कथम् ॥ ६१८ ॥

કારણ પ્રજા, જેણે કરી રાજા પ્રસન્ન થાય
તેજ કર્મ, લોભ તથા ભયથી આચરેછે;
તો તેણે સારી રીતે ઉપદેશ કરેલ કંઈ
પણ કર્મ કેમ ન આચરે ॥ ૬૧૮ ॥

કારણ આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः
पापे पापाः समे समाः ।
राजानमनुवर्तते
यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ६१९ ॥

રાજા સદાચરણી હોય તો પ્રજા સદાચર-
ણવાળી, પાપી હોય તો પાપ કરનારી તથા
પાપ પુણ્ય બન્નેમાં સમ હોય તો સમાન
થાયછે; કેમકે પ્રજા રાજાનેજ અનુસરેછે,
માટે જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાયછે ॥ ૬૧૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

जनं सर्वजना नित्यं मन्यते
महदचितम् । महतावमतो
यस्तु स सर्वैरवमन्यते ॥ ६२० ॥

*નિરંતર મોહોટાઓએ માનેલા જનને સર્વ
જન માનેછે, ને જેનો મોહોટા તિરસ્કાર
કરે, તેનો સર્વ તિરસ્કાર કરેછે ॥ ૬૨૦ ॥

एकस्य कर्म संवीक्ष्य प्रायोजन्योपि
करोति तत् । गतानुगतिको लोको
न लोकः पारमार्थिकः ॥ ६२१ ॥

ધણું કરી એકનું કર્મ જોઈ બીજા પણ
તેજ કરેછે; કેમ કે લોક બહુધા ગતાનુ-
ગતિક છે, વિચાર કરનાર નથી ॥ ૬૨૧ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठे-
द्विवानिशम् । जितेन्द्रियो हि श-
क्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ६२२ ॥

રાજ્યે દિવસ રાત્રિ ઇન્દ્રિયોને જીતવાનો
યત્ન કરવો, કેમકે તે જીતેન્દ્રિય હોય તોજ
પ્રજાને વશ્ય રાખવા સમર્થ થાયછે ॥ ૬૨૨ ॥

मृगयाक्षा दिवास्वप्नः परिवादः
स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या
च कामजो दशको गणः ॥ ६२३ ॥

મૃગયા, બુગાર, દિવસે નિદ્રા, પારકી નિદ્રા,
ધણી સ્ત્રિયો કરવી, મદ્યપાન, ને નૃત્ય, ગા-
યન તથા વાંજીત્ર, અને વૃથા ભ્રમવું, એ સુ-
ખની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થનાર દશ ॥ ૬૨૩ ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूया-
र्यदूषणम् । वाग्दंडजं च पारु-
ष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ।
व्यसनानि दुरंतानि
प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६२४ ॥

તથા આડી, સાહસ, કપટથી મારવું, અ-
દેખાઈ, ખોટા આરોપ મૂકવા, પારકું ધન
હરણ કરવું વા માગનારને ન દેવું, ગાળો
દેવી તથા મારવા દોહવું, એ ક્રોધથી ઉત્પન્ન
થનાર આઠ મળી, પરિણામ જેનું દુઃખ-
રૂપ છે, એવાં અઢાર વ્યસન રાજ્યે પ્ર-
યત્નથી ત્યાગ કરવાં ॥ ૬૨૪ ॥

પણ શુકનીતિના પેહલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

व्याघ्रादिभिर्वनचरैर्मयूराद्यैश्च
पक्षिभिः । क्रीडयेन्मृगयां कु-
र्याद्दृष्टसत्वादिपातयन् ॥ ६२५ ॥

રાજ્યે પાંજરામાં રાખી પાળેલાં વનચર
વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા મયૂરાદિ પક્ષિ સાથે
રમવું ને જંગલના સિંહ વ્યાઘ્રાદિ ફર પ્રાણિ
ઓને નાશ કરવારૂપ મૃગયા કરવી ॥ ૬૨૫ ॥

शौर्यं प्रवर्द्धते नित्यं लक्ष्यसंधान-
साधनम् । अकातरत्वं शस्त्रास्त्रशी-
घ्रपातनकारिता ॥ ६२६ ॥

કેમકે તેથી નિત્ય શૌર્ય, નિશાન સાંધ-
વામાં કૌશલ્ય, નિર્ભયતા તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર
જલદી વાપરવાનો અભ્યાસ વધેછે ॥ ૬૨૬ ॥

વળી એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सर्वस्मादधिको दाता शूरस्त्वं धा-
र्मिको ह्यसि । इति वाचं न शृणु-
यात् श्रावका वंचकास्तु ते ॥ ६२७ ॥

રાજ્યે, “તમે સર્વથી અધિક દાતા, શૂ-
રવીર તથા ધર્મિષ્ઠ છો,” એવાં વચન સાં-
ભળવાં નહિ, કેમકે તે સંભળાવનાર ઠગ
હોયછે ॥ ૬૨૭ ॥

आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपा-
दयेत् । ततः पुत्रांस्ततोमात्यांस्ततो
भृत्यांस्ततः प्रजाम् ॥ ६२८ ॥

વળી પોતે પ્રથમ વિવેકી થવું ને પછી
પુત્ર, પ્રધાન, કાર્યભારી તથા પ્રજાને વિ-
વેકી કરવાં ॥ ૬૨૮ ॥

યૌવનં જીવિતં ચિત્તં છાયા લક્ષ્મી-
શ્ચ સ્વામિતા । ચંચલાનિ પટેતાનિ
જ્ઞાત્વા ધર્મરતો ભવેત્ ॥ ૬૨૯ ॥

ને યૌવન, જીવિત, ચિત્ત, છાયા, લક્ષ્મી
તથા પ્રભુતા, એ છને ચંચળ બાણી સ-
દાચરણી થયું ॥ ૬૨૯ ॥

સુજનૈઃ સંગતં કુર્યાત્ ધર્માય ચ
સુખાય ચ । સેવ્યમાનસ્તુ સુજ-
નૈર્મહાનતિવિરાજતે ॥ ૬૩૦ ॥

અને ધર્મ તથા સુખ વાસ્તે સન્નનોની
સંગત કરવી; કેમકે સન્નનોએ સેવેલો
રાજા અતિ શોભેછે ॥ ૬૩૦ ॥

નિત્યં મનોપહારિણ્યા વાચા પ્રલ્હા-
દયેજ્જગત્ । ઉદ્વેજયતિ ભૂતાનિ ક્રૂર-
વાક્ ધનદોષિ સન્ ॥ ૬૩૧ ॥

વળી નિરંતર મનોહર વાણીવડે પ્રભને
રાજી રાખવી, કેમકે ધન દેનાર પણ બે
કઠોર બોલનાર હોય તો પ્રાણિયોને ઉ-
દ્વેગ કરેછે ॥ ૬૩૧ ॥

એ રીતે પોતે ન્યાયથી વર્તી રાજ્યે પોતાના સર્વ કાર્યભારીને પણ તે રીતે વ-
ર્તવાની ફરજ પાડવી, જેનો દાખલો લઈ પ્રભ ન્યાયથી વર્તે. પણ જેમ એક કુટુંબના
વડીલને તેના કુટુંબમાંના સર્વને નિયમથી વર્તાવવા માટે કડપ રાખવો પડેછે, તેમ
રાજ્યે પણ ઘણાંક કુટુંબ મળી થયેલા એક પ્રબંધ મહા કુટુંબને નિયમમાં રાખવા
માટે પોતાનો કડપ રાખવો બેધએ. માટે તેણે પોતાની રાજધાની ઉત્તમ પ્રકારની
અને મેહેલ તથા રાજસભા સુશોભિત કરવાં, ઉત્તમ સાથે ફરવું, અંગરક્ષક રાખવા,
ભાઈયોને વૃત્તિ નેમી દેવી, પોતે તથા પ્રભયે ચુંટી કાઢેલ અધિકારિયોની રાજસભા કરી
તેમાં વધુમતે કામ કરવું, અને વૃથા વખત ગુમાવવો નહીં. શુકનીતિના પેહેલા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાનાવૃક્ષલતાકીર્ણે પશુપક્ષિગ-
ણાવૃતે । સુવહ્નદકધાન્યે ચ ત-
ળકાષ્ઠસુખે સદા ॥ ૬૩૨ ॥

રાજ્યે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા લતા-
વાળા, પશુ તથા પક્ષીગણે કરી યુક્ત, ઘણા
જળ તથા ધાન્યવાળા, સદા ચારો તથા
બળતણ મળી શકે તેવા ॥ ૬૩૨ ॥

સુરમ્યસમભૂદેશે નાતિદૂરમહી-
ધરે । અર્ધચંદ્રાં વર્તુલાં વા ચ-
તુરસાં સુશોભનામ્ ॥ ૬૩૩ ॥

અને કંઈક દૂર છે પર્વત જેને એવા સ-
પાટ ભૂમિવાળા મનોહર દેશમાં, સુ-
શોભિત, અર્ધચંદ્રાકાર, વર્તુલ, વા ચો-
ખંડી ॥ ૬૩૩ ॥

ચતુર્દિશુ ચતુર્ધારાં સુમાર્ગારામ-
વીથિકામ્ । સપ્રાકારાં સપરિ-
સ્વાં રાજધાનીં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૬૩૪ ॥

ચાર દિશાએ ચાર દરવાજાવાળી, સારા
માર્ગ તથા તે ઉપર રોપેલા વૃક્ષોની પ-
ક્ષિતવાળી, અને ખાઈએ સહિત કિલ્લાવાળી
રાજધાની કરવી ॥ ૬૩૪ ॥

રાજગૃહં સભામધ્યં ગવાશ્વગજશા-
લિકમ્ । પ્રશસ્તવાપીકૂપાદિજલ-
યંત્રૈઃ સુશોભિતમ્ ॥ ૬૩૬ ॥

શસ્ત્રાસ્ત્રધારિસંયુક્તં
પ્રાકારં સુષ્ટુ યંત્રકમ્ ।
દિવા રાત્રૌ સશસ્ત્રાસ્ત્રૈઃ
પ્રતિકક્ષાસુ ગોપિતમ્ ॥ ૬૩૬ ॥

રાજા રાજસભા કાર્યા સુગુપ્તા
સુમનોરમા । જલોર્ધ્વમાતિયં-
ત્રૈશ્ચ યુતા સુસ્વરયંત્રકૈઃ ॥ ૬૩૭ ॥

વાતપ્રેરકયંત્રૈશ્ચ યંત્રૈઃ કાલપ્રવો-
ધકૈઃ । પ્રતિષ્ઠિતા ચ સ્વાદર્શ-
સ્તથા ચ પ્રતિરૂપકૈઃ ॥ ૬૩૮ ॥

તથાવિધામાત્યલેખ્યસમ્ભ્યાધિકૃત-
શાલિકાઃ । કર્તવ્યાશ્ચ પૃથક્ત્વે-
તાસ્તદર્થાશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬૩૯ ॥

તતઃ પરં ચતુર્દિક્ષુ પ્રજાનાં નિલ-
યાનિ ચ । સેનાધિપાઃ પદાતીનાં
ગણઃ સાદિગણસ્તતઃ ॥ ૬૪૦ ॥

વૃહન્નાલિકયંત્રાણિ ગજપાલગ-
ણસ્તતઃ । ક્રમાદેપાં ગૃહાણિ સ્યુઃ
શોભનાનિ પુરે સદા ॥ ૬૪૧ ॥

રાજમાર્ગમુખાનિ સ્યુર્ગૃહાણિ સક-
લાન્યપિ । ગૃહપૃષ્ઠે સદા વીથિં
મલનિર્હરણસ્થલમ્ ॥ ૬૪૨ ॥

તેમાં મધ્યમાં સભાવાળું, પોતાના ખાનગી
બગદ, ગાય, ઘોડા તથા હાથીને બાંધવાની
શાળાવાળું, સુંદર વાવ તથા કુવા આદિના
જળસંગંધી યંત્રે કરી સુશોભિત ॥ ૬૩૫ ॥

શસ્ત્ર અસ્ત્ર ધરનાર પોહોરેગિર જેમાં ફરે
છે એવા કિલ્લાવાળું, નાના પ્રકારનાં કાર્ય
સાંધવાનાં સુંદર યંત્રવાળું અને શસ્ત્ર તથા
અસ્ત્રવાળા ચોકીદારોય દિવસ રાત્રિ પ્રત્યેક
વિભાગમાં રક્ષણ કરેલું રાજગૃહ કરવું ૬૩૬

અને રાજ્યનું કામ તપાસવા માટે રાજ-
ગૃહની બહાર સારી રીતે રક્ષણ કરેલી
અત્યંત મનોહર, જળ ઉડવાના કુવારા
તથા સુંદર સ્વરવાળા યંત્રે કરી યુક્ત ॥ ૬૩૭ ॥

વાયુનો સંચાર કરનાર તથા વખત જ-
ણાવનાર યંત્રવાળી, અને સુંદર અરી-
સા તથા છળીઓવાળી રાજસભા ક-
રવી ॥ ૬૩૮ ॥

તેજ પ્રમાણે પ્રધાન, દફતરી, સભાસદ
તથા બીજા અધિકારિઓની, તેમનું પોત-
પોતાનું કામ કરવા માટે બુદ્ધી બુદ્ધી
કચેરીઓ કરવી ॥ ૬૩૯ ॥

તે પછી ચારે દિશામાં પ્રબળનાં ઘર
કરવાં, પછી સેનાપતિ, પાયદળ ઘોડે-
સ્વાર ॥ ૬૪૦ ॥

તોપખાનું તથા હસ્તિદલ, એમનાં અનુક્રમે
પુરનેવિષે સદા સુંદર ઘર કરવાં ॥ ૬૪૧ ॥

પણ તે સમગ્ર ઘરનાં મુખ રાજમાર્ગ
પ્રત્યે રાખવાં ને પ્રત્યેક ધરની પાછળ સદા
મેલું લઈ જવામાટે ગદી રાખવી ॥ ૬૪૨ ॥

રાજમાર્ગાસ્તુ કર્તવ્યાશ્ચતુર્દિક્ષુ નૃપ-
ગૃહાત્ । પથ્યમાર્ગાસ્તથા ચૈવ પુર-
ગ્રામાદિષુ સ્થિતાઃ ॥ ૬૪૩ ॥

માર્ગાન્ સુધાશર્કરૈર્વા ઘટિતાન્પ્ર-
તિવત્સરમ્ । एवं हि पत्तनं कुर्या-
द्भ्रामं चैव नराधिपः ॥ ૬૪૪ ॥

પુરપુે બાંધવૈર્મિત્રૈઃ સ્વસામ્યપ્રા-
પિતૈર્ગુણૈઃ । પ્રકૃતિભિર્નૃપો ગ-
ચ્છેન્ન નીચૈસ્તુ કદાચન ॥ ૬૪૫ ॥

પૃષ્ઠાગ્રાગાન્ ક્રૂરવેપાન્
નતિનીતિવિશારદાન્ ।
સિદ્ધાસ્રનગ્રશસ્ત્રાંશ્ચ
મદ્દાનારાન્નિયોજયેત્ ॥ ૬૪૬ ॥

દાયાદાનામૈકમત્યં રાજઃ શ્રેય-
સ્કરં પરમ્ । અતઃ સ્વભોગસદ-
શાન્ દાયાદાન્ કારયેન્નૃપઃ ॥ ૬૪૭ ॥

રાજ્યવિભજનાચ્છ્રેયો ન ભૂપાનાં
ભવેત્ત્વલુ । અલ્પીકૃતં વિભાગેન
રાજ્યં શત્રુર્જિઘૃક્ષતિ ॥ ૬૪૮ ॥

સુહૃદ્ધિર્ભ્રાતૃભિઃ સાર્થ સભાયાં
પુત્રવાંધવૈઃ । રાજકૃત્યં સેનપૈશ્ચ
સમ્યાધૈશ્ચિતયેત્સદા ॥ ૬૪૯ ॥

પૃથક્ પૃથક્ મતં તેષાં લેખયિત્વા
સસાધનમ્ । વિમૃશેત્ સ્વમતેનૈવ
યત્કુર્યાદ્દહુસંમતમ્ ॥ ૬૫૦ ॥

અને પુર અથવા ગામમાં રાજગૃહથી
ચારે દિશામાં રાજમાર્ગ તથા બજારના
માર્ગ કરવા ॥ ૬૪૩ ॥

ને તે માર્ગ પ્રતિ વર્ષે કાંકરા પાથરી સમા-
કરાવવા. એ રીતે રાજ્યને નગર તથા ગ્રામ
રચવાં ॥ ૬૪૪ ॥

વળી તેણે પોતા સરખા ગુણવાળા પોતાના
બાંધવ, મિત્ર તથા પ્રધાને સહિત શેહે-
રમાં ફરવું, પણ ક્યારેય નીચ સાથે ફરવું
નહીં ॥ ૬૪૫ ॥

ને જ્યારે ફરવા નિકળવું ત્યારે પોતાની
પાસે આગળ તથા પાછળ લયંકર વેપવા-
ળા, નસ્રતા તથા નીતિમાં ચતુર, હથિયાર
વાપરી બાણનાર તથા ઉઘાડી તરવાર-
વાળા શૂરવીર રાખવા ॥ ૬૪૬ ॥

વળી લાઘ્યોનું ઐક્ય રાજનું પરમ શ્રેય
કરનાર છે, માટે તેણે રાજ્યના લાગ
પાડ્યા શિવાય તેમને પોતા સરખા
ભોગ ભોગવનાર કરવા ॥ ૬૪૭ ॥

કારણ રાજના લાગ પાડ્યાથી રાજ્યોનું
જરૂર શ્રેય થતું નથી કેમકે વિભાગે કરી
સ્વલ્પ થયેલા રાજ્યને શત્રુ જીતી લઈ
લેવા ઇચ્છે છે ॥ ૬૪૮ ॥

વળી રાજ્યને નિત્ય સભામાં મિત્ર, ભાઈ,
પુત્ર, સંબંધી, સેનાપતિ તથા સભાસદો
સાથે રાજકાર્યનો વિચાર કરવો ॥ ૬૪૯ ॥

ને તેમનો પ્રત્યેકનો યુક્તિ સહિત બુદ્ધો
બુદ્ધો મત લખાવી પોતાના મતે વિચાર
કરવો, અને જે બહુ સંમત હોય તે ક-
રવું ॥ ૬૫૦ ॥

નયેત્કાલં વૃથા નૈવ સદા સ્ત્રીમથ-
સેવનૈઃ । યત્કાલે હૃદયિતં કર્તું ત-
ત્કાર્યં દ્રાગશંકિતમ્ ॥ ૬૫૧ ॥

પણ સદા સ્ત્રી તથા મધ્યમાને કરી ફેકટ
કાળ કાઢવો નહિ; ને જે કાળે જે કાર્ય
કરવા યોગ્ય હોય તે કાળે તે નિઃશંક થઈ
જલદી કરવું ॥ ૬૫૧ ॥

વળી રાજ્યે પોતાના પડોશી તથા દૂરના રાજ્યો સાથે પોતાની તથા તેમની
પ્રજામાં પરસ્પરે વ્યાપાર વધે તે રીતની પોતાના એલચીદ્વારા સમજૂત કરવી, અને
તેમની નિષ્ઠા પોતાના રાજ ખાતે કેવી છે તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી. તેઓ જો પો-
તાના કરતાં બળવાન હોય તો તેમની સાથે વિગ્રહ કરવો નહિ, પણ સદા મિત્રાચારી
રાખવી. અને તેઓમાં જે કળા કૌશલ્ય અધિક હોય તે ગ્રહણ કરી પોતે પણ બળ-
વાન થવું. કદી કંઈ નિમિત્ત કાઢી પોતાથી બળવાન શત્રુ ચઢાઈ કરી આવે તો તે-
ટાણે નમી ઈઈ, પોતાનો બચાવ કરી લેવો. કારણ સમય પ્રમાણે વર્તવામાં લાભ છે.
તેમ કદી પોતાને કોઈ રાજ ઉપર કંઈ પણ જરૂરના કારણ માટે ચઢાઈ લઈ જવી પડે
તો પ્રથમ પોતાની ચાલતી સ્થિતિ તપાસી પોતામાં પૂર્ણતા ભાસે ને તે રાજ સમ-
જૂતિ ઉપર ન આવે તો ચઢાઈ કરવી; અને જીત્યા પછી તેનો મૂલક બેડી લેવો નહિ
પણ તેને પોતાનો તાબેદાર રાજ કરવો. મનુસ્મૃતિના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મધ્યમસ્ય પ્રચારં ચ વિજિગીષોશ્ચ
ચેષ્ટિતમ્ । ઉદાસીનપ્રચારં ચ શ-
ત્રોશ્ચૈવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૬૫૨ ॥

રાજ્યે બીજા મધ્યમ સત્તાવાળા, મુલક
જીતવા ઇચ્છનાર, કોઈની તમા ન.રાખ-
નાર તથા શત્રુતા કરનાર રાજનું ચેષ્ટિત
પ્રયત્નથી જોતા રહેવું ॥ ૬૫૨ ॥

તાન્સર્વાનભિસંદધ્યાત્સામાદિભિ-
રુપક્રમૈઃ । વ્યસ્તૈશ્ચૈવ સમસ્તૈશ્ચ
પૌરુષેણ નયેન ચ ॥ ૬૫૩ ॥

ને તે સર્વને સામ, દાન, ભેદ તથા દંડ-
માંના એકેક વા તે સમસ્ત ઉપાયે કરી,
અથવા કેવળ સામ તથા દંડવડે વશ્ય
રાખવા ॥ ૬૫૩ ॥

સર્વેષાં તુ વિદિત્વૈષાં
સમાસેન ચિકીર્ષિતમ્ ।
સ્થાપયેત્તત્ર તદ્વચં
કુર્યાન્ન સ સમક્રિયામ્ ॥ ૬૫૪ ॥

અને જીતેલી સર્વ પ્રજાનો અભિપ્રાય
સંજ્ઞેપથી બાણી, તે દેશમાં ત્યાંનાજ રા-
જવંશીને ગાદીયે બેસાડવો, ને તેણે પો-
તાને રાજગાદિ આપનારને તાબે રહી
ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવવું ॥ ૬૫૪ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જિતાનાં વિષયે સ્થાપ્યં
ધર્માધિકરણં સદા ।
શ્રુતિં દદ્યામિર્જિતાનાં
તત્ત્વરિત્રાનુરૂપતઃ ॥ ૬૫૫ ॥

જીતી તાબે કરેલ રાજના દેશમાં તેની
વર્તણુકની દેખરેખ રાખવા માટે સદા છા-
વણી સહિત મંત્રી રાખવો, ને કંઈ મોટા
અથવા શબ્દને લીધે જેનો દેશ પોતાના રાજ
સા થે બેડી લીધો હોય તેવા રાજને તેની
યોગ્યતા પ્રમાણે પગાર આંધી દેવો ॥ ૬૫૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પિતૃપૈતામહં સ્થાનં યો યસ્યાત્ર
જિગીષતે । સ તસ્ય સહજઃ શત્રુ-
રુચ્છેઘ્નોઽપિ પ્રિયે સ્થિતઃ ॥ ૬૧૬ ॥

સામાદિદંડપર્યંતો નયઃ પ્રોક્તઃ
સ્વયંશ્રુવા । તેષાં દંડસ્તુ પા-
પીયાંસ્તં પચાદ્વિનિયોજયેત્ ॥ ૬૫૭ ॥

ઉત્તિષ્ઠમાનસ્તુ પરો નોપેક્ષ્યઃ પ-
થ્યમિચ્છતા । સમૌ હિ શિષ્ટૈરામ્ના-
તૌ વત્સર્ચન્તાવામયઃ સ ચ ॥ ૬૫૮ ॥

મિત્રોઽમાત્યમુદ્દર્ગા યદાસ્યુ-
દ્દભક્તયઃ । શત્રૂणां વિપરીતા-
ચ કર્તવ્યો વિગ્રહસ્તદા ॥ ૬૫૯ ॥

વળી આપત્ત સમય રાજ્યે પોતાનું કામ કાઢી લેવા વિષે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત
શાંતિપર્વના આપદ્વર્ત્તમાં કહ્યું છે કે,

વહેદમિત્રં સ્કંધેન યાવત્કાલવિ-
પર્યયઃ । સ્વાનુકૂલે તુ તત્પ્રાપ્તે
મિદ્યાદ્દટમિવાશ્મનિ ॥ ૬૬૦ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અનુલોમેન બલિનં પ્રતિલોમેન
દુર્બલમ્ । આત્મતુલ્યબલં શત્રુ
વિનયેન બલેન વા ॥ ૬૬૧ ॥

કૌર્મે સંકોચમાસ્થાય પ્રહારાનાપિ
મર્શયેત્ । કાલે કાલે ચ મતિમા-
નુત્તિષ્ઠેત્કૃષ્ણસર્પવત્ ॥ ૬૬૨ ॥

જે જેના આપદાદાથી મળેલા સ્થાનને
જીતવા ઇચ્છે તે તેના સહજ શત્રુ છે,
માટે તે કદી તેના પ્રિયમાં રહ્યો હોય
તો પણ તેણે મારવા લાયક છે ॥ ૬૧૬ ॥

પ્રભાપતિયે સામથી દંડપર્યંત નીતિ કહી
છે, તેમાં દંડનીતિ પાપિષ્ઠ છે, માટે તેની
છેવટે યોજના કરવી ॥ ૬૫૭ ॥

પોતાનું હિત ઇચ્છનાર રાજ્યે ઉત્પન્ન થતા
શત્રુની ઉપેક્ષા કરવી નહિ, કેમ કે શિષ્ટ
પુરુષોએ રોગ તથા શત્રુને એક સરખા
કહ્યા છે ॥ ૬૫૮ ॥

ન્યારે પોતાના મિત્ર, અમાત્ય તથા સુ-
દ્દર્ગ પોતામાં દબલકિતમાન હોય ને
શત્રુના તેનાથી વિપરીત હોય ત્યારે યુદ્ધ
કરવું ॥ ૬૫૯ ॥

ન્યાંસુધી વખત પ્રતિકૂળ હોય ત્યાંસુધી
શત્રુને ખલે બેસાડી ફેરવવો, પણ ન્યારે
અનુકૂળ વખત આવે ત્યારે પાહાણાપર
ઘડાની પેઠે નીચે પછાડવો ॥ ૬૬૦ ॥

રાજ્યે પોતાથી બળવાન શત્રુને અનુકૂ-
ળતાથી, દુર્બળ શત્રુને પ્રતિકૂળતાથી તથા
પોતા સમાન બળવાળા શત્રુને વિનય
તથા બળથી વશ્ય કરવા ॥ ૬૬૧ ॥

બુદ્ધિમાન રાજ્યે વખતને અનુસરી કા-
ચબાની પેઠે સંકોચ પામી શત્રુના પ્રહા-
રને સહન કરવા. પણ વખત આવે કાળા
નાગની પેઠે કુંકડો મારી ઉભા થવું ॥ ૬૬૨ ॥

સંધિઃ કાર્યોઽપ્યનાર્યેણ વિજ્ઞાય
પ્રાણસંશયમ્ । પ્રાણૈઃ સંરક્ષિતૈઃ
સર્વં યતો ભવતિ રક્ષિતમ્ ॥ ૬૬૩ ॥

પ્રાણુ દેહિવા વિષે સંશય ભાસે તો અનાર્ય
સાથે પણ સંધિ કરવી, કેમકે પ્રાણુની
રક્ષા કરેથી સર્વ રક્ષિત થાયછે ॥ ૬૬૩ ॥

સુમંત્રિતં સુવિક્રાંતં સુયુદ્ધં સુપ-
લાયિતમ્ । કાર્યકાલે યથાશ-
ક્તિ કુર્યાન્નતુ વિચારયેત્ ॥ ૬૬૪ ॥

રાજ્યે સારી રીતે વિચાર કરવો, પરાક્રમ
કરવું, વઢવું અથવા લાગી જવું, એમાંથી
કામ પડે જે કરવું ઘટે તે યથાશક્તિ ક-
રવું તેમાં વિચાર કરવો નહિ ॥ ૬૬૪ ॥

વળી આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે
કુલં ત્યજેત્ । ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે
આત્માર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥ ૬૬૫ ॥

કુળના અથાવ માટે એકને, ગામના અ-
થાવ માટે કુળને, દેશના અથાવ માટે
ગામને તથા પોતાના અથાવ માટે પૃથ્વીને
જરૂર પડે તો તજી દેવાં ॥ ૬૬૫ ॥

પુનર્વિત્તં પુનર્મિત્રં પુનર્ભાર્યા
પુનર્મહી । एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं
न शरीरं पुनः पुनः ॥ ૬૬૬ ॥

કેમકે ધન, મિત્ર, ભાર્યા તથા પૃથિવી એ
સર્વ ફરી મળી શકેછે પણ શરીર મ-
ળતું નથી ॥ ૬૬૬ ॥

પણ જ્યારે કોઈ સાથે યુદ્ધ કરવું પડે, ત્યારે દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે પથરાઈ ગ-
યેલું સૈન્ય જલદી એકઠું કરવાની, તેને ત્વરાથી યુદ્ધમાં મોકલવાની, યુદ્ધની જગ્યાએ
અને પોતાના દેશમાંના તમામ લશ્કરી મથકો ખાતે તુરત સમાચાર મોકલવા તથા
ત્યાંથી મંગાવવાની, તેમજ લશ્કર માટે ખોરાકી પોશાકી તથા લડવા માટે લડાઈની
સામગ્રી જલદી એકઠી કરી તેને પોહોંચાડવા ત્રિગેરેની ઘણીજ જરૂર પડેછે. તેવા
સમયમાં જલદી લાવ લઈ જવ કરનાર, તુરત સંદેશો પોહોંચાડનાર તથા વિગતવાર
સમાચાર લઈ જનાર સાધનો ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડેછે. માટે રાજ્યે પોતાના દે-
શમાં અગ્નિ વા વિજળીથી જલદી ચાલનાર રથ તથા સમુદ્રમાં નૌકા, તુરત સંદેશો
પોહોંચાડનાર વિદ્યુદંત્ર અને વિગતવાર સમાચાર લઈ જનાર ટપાલરૂપ સાધનો દાખલ
કરવાં. તે પ્રજાને ઉત્તેજન આપી તે દ્વારા એક જાતિના ધંધાની રીતે દાખલ કરા-
વવા અથવા પોતે તે પ્રત્યેકનાં જુદાં જુદાં ખાતાં ઉભાં કરવાં, ને તેના ઉપર જે ખર્ચ
કરવા ધન જોઈએ, તે રાજની જામીનગીરી આપી પ્રજા પાસેથી વ્યાજવડે રાજ્ય ખુ-
શીથી કઢાવવું અર્થાત્ જે ખુશીથી નાણું ધીરવા માગે તેની પાસેથી લેવું. તેનું વ્યાજ
દર છ છ માસે ચડ્યા ચડ્યું હેતા જવું, જેથી પ્રજામાં આંટ વધેછે, ને ફરી કામ
પડતાં જેટલું નાણું જોઈએ તેટલું તે ખુશીથી આપેછે. એ રીતે પ્રજા પાસેથી નાણું
કઢાવી સ્થાપેલાં એ ત્રણ ખાતાંનો વહિવટ જુદો જુદો રાખવો. પ્રત્યેક ખાતામાં જે

આપણે રાકાતી હોય, તેનું વ્યાજ દેવાય, મુદલમાંથી પ્રતિવર્ષે થોડું દેવું શીટે, અને તે ખાતાનો ચાલુ તથા મરામત માટેનો ખર્ચ નિકળે, તે રીતે તે ખાતાનો પોતા શીખે જે કોઈ જે રીતનો જેટલો ઉપયોગ કરે, તેની પાસેથી તે રીતના તેટલા ઠેરાવેલા પૈસા લેવા, જેથી કોઈને તે ખાતાનો ઉપયોગ ભારી પડે નહિ. એ ત્રણે ખાતાં જેમ રાજાને લગાઈ સમય બહુ ઉપયોગી છે, તેમ પેતાના દેશમાં પ્રજાને પરસ્પરે સગવડથી વહિવટ કરવા, વ્યાપાર વધારવા, દુષ્કાળ સમય પ્રજાને ભૂખમરાથી બચાવવા, સમાધાની જાળવવા ને તેથી દેશને સમૃદ્ધ કરવામાં ઘણાંજ ઉપયોગી છે. માટે તે રાજાએ પોતાના દેશમાં અવશ્ય ચાલુ કરવાં યોગ્ય છે. એ રીતે કહ્યાપ્રમાણે પોતાની પ્રજાનું સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરવા રાજા બંધાયેલો છે, કારણ પ્રજા, એ તેનું મહા કુટુંબ ને તે પોતે તેનો વડીલ છે, તો તેણે કુટુંબના વડીલની પેઠે પોતાની પ્રજાની સર્વ પ્રકારથી સાચવણ રાખવી જોઈયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्य-
मात्मनः । युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च प-
रिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ૬૬૭ ॥

એ પ્રમાણે રાજાએ પોતાનું જે કંઈ ક-
ર્તવ્ય હોય તે સર્વ કરી, ઉદ્યોગી તથા
સાવધાન થઈ પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ
કરવું ॥ ૬૬૭ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां
परिपालनम् । निर्दिष्टफलभो-
क्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ૬૬૮ ॥

કેમકે પ્રજાનું પાલન કરવું એજ ક્ષત્રિ-
યનો પરમ ધર્મ છે, ને તેવા ધર્મવડેજ
રાજા કહેલા કરાદિ ફળને ભોગવવા યોગ્ય
થાય છે ॥ ૬૬૮ ॥

विक्रोशंत्यो यस्य राष्ट्रात् प्रियं ते
दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः स-
भृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ ૬૬૯ ॥

અને કારભારી સહિત જે રાજાના દેખતાં
પ્રજા ચોરોથી લુંટાઈ જાય ને પાકાર ક-
રતી રહે, તે રાજાને જીવતાંજ મુલેલ
જાણવો ॥ ૬૬૯ ॥

તેમ શાર્કધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

उत्स्वातान्प्रतिरोपयन्कुसुमितांश्चि-
न्वन् लघून्वर्धयन्नत्युच्चान्नमयन्नतान्स-
मुदयन्विश्लेषयन्संहतान् । क्रूरा-
न्कंटकिनो बहिर्निरसयन्मलानाम्
पुनः सेचयन् मालाकार इव प्रपंच-
चतुरो राजा चिरं नंदति ॥ ૬૭૦ ॥

ઉપડી ગયેલાને ફરી રોપતા, પુષ્પિત
થયેલામાંથી કુલ વીણતા, નાનાને વધા-
રતા, અતિ વર્ધેલને નમાવતા, નમી ગયે-
લને સમા કરતા, એકઠા મળી ગયેલને
જુદા પાડતા, કૂર તથા કાંટાવાળાને બ-
હાર કાઢતા અને કરમાઈ ગયેલાને ફરી
પાણી સિંચતા માળીની પેઠે, પ્રપંચમાં
ચતુર રાજા ઘણાક કાળસુધી સુખ ભો-
ગવે છે ॥ ૬૭૦ ॥

એ રીતે રાજાને વર્તવા કહેલ છે, તે ઉપરાંત તેના વર્તમાન સમયમાં, જો તેને
પોતાની પ્રજા કરતાં ખીજા રાજ્યની પ્રજાએ કળા-કૌશલ્યમાં વધારે સુધરેલી તથા

બળવાન ભાસે, તો તેણે તે તે પ્રજામાં જે કંઈ વિશેષ ગુણ હોય, તે પોતાની પ્રજામાં પાઠશાળાદ્વારા દાખલ કરાવી તેને તેમના જેવી સુધરેલી તથા બળવાન કરવી. જેથી તે બીજાથી પરાલભ પામી શકે નહિ. વળી પોતાની રાજ્ય કરવાની રીતિ કરતાં બે બીજા રાજાની સારી હોય, તો તેણે તે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવી, ને જેમ બને તેમ પ્રજા તથા પોતાનું ઐક્ય વધે તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું. અર્થાત્ રાજ્યના તમામ ખાતાઓમાં તેણે સુધરેલા રાજ્યોની રાજરીતિ દાખલ કરી, પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવી રાજ્યને એવી રીતે દૃઢ કરવું કે, તે પોતાથી બળવાન શત્રુએ પણ છતી શકાય નહીં. એ પ્રકારે રાજ ચલાવનાર રાજા પ્રજાનો પિતા કેહેવાયછે. તેના પ્રત્યે પ્રજાએ પોતાના વડીલવત્ ભાવ રાખવો, ને તેણે બાંધેલ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કોઈ કાળે પણ કરવું નહિ. કારણ પ્રજાની અનુકૂળતાથી રાજાનું રાજ્ય સુદૃઢ થાયછે, ને રાજ્યે બાંધેલા નિયમોથી પ્રજા સુરક્ષિત રહેછે. અને તે નિયમોને અનુસરી ચાલવાયે કરી રાજ્ય તરફથી સદા કુશળ રહેવાયછે. તેમ જનસમુદાયમાં પણ સદા કુશળ રહેવામાં કદી ગાફલ રહેવું નહિ. જેમ રાજ્યતરફથી કુશળ રહેવામાં રાજનિયમોને અનુસરી ચાલવું પડેછે, તેમ લોકો તરફથી કુશળ રહેવામાં વ્યાવહારિક નીતિ રીતિયે વર્તવું પડેછે. પ્રથમ લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાવિષે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નીચરોમનસ્વક્ષ્મશ્રુ:

સુવેષોઽનુલ્વણોજ્જ્વલ: ।

સાતપત્રપદત્રાણો

વિચરેશ્ચુગમાત્રદક્ ॥ ૬૭૧ ॥

રોમ, નખ તથા દાઢી મૂછના મોવાળા કતરાવી ટુંકા કરી, ઉજ્જ્વળ થઈ, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પેહેરી, હાથમાં છત્રી લઈ, પગમાં બોડા પેહેરી, અને ઉદ્ગતાઈ છોડી, પોતાની આગળ ચાર હાથ પર્યંત નજર રાખી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવું ॥ ૬૭૧ ॥

કારણ સ્વચ્છ થઈ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેલ મનુષ્ય લોકોમાં જ્યાં જાય ત્યાં સન્માન પામેછે. કદી કોઈ અજાણ્યાને ઘેર ગયો હોય તો પણ તેને તે ઘરનો ધણી એકાએક તિરસ્કાર કરી શકતો નથી, પણ તેને સન્માનથી આવવાનું કારણ પૂછેછે. પણ તેજ માણસ બે ગંદુ તથા મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરેલ હોય તો તેને પ્રથમ કોઈ ઘરમાંજ પેસવા દેતું નથી. વળી સાથે છત્રી હોય તો તેવડે સૂર્યનાં કિરણ, ઉડતી રજ, પવન તથા વર્ષાદથી તેમજ પશુ આદિ જાનવરથી પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરી શકાય છે. અને પોતાથી ચાર હાથને અંતરે નીચે નજર કરી ચાલવાથી ઈંસ લાગવાનો, ખાડા ખખડાની અંદર પગ પડતાં તે મરડાઈ જવાનો અથવા પડી જવાનો તથા સર્પાદિ ઝેરી જંતુ પગમાં અથડાવાથી કરડવાનો તેમજ નિરપરાધિ જંતુ પગ તળે કચરાઈ જવાથી વિના કારણે તેની હિંસા થવાનો ભય રહેતો નથી. આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં
પિબેજ્જલમ્ । શાસ્ત્રપૂતં વદે-
દ્રાવ્યં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૬૭૨ ॥

દૃષ્ટિથી ભેદને પણ મૂકવો, વસ્ત્રથી ગાળીને
પાણી પીવું, શાસ્ત્રને અનુસરી વાક્ય બો-
લવું અને મનથી વિચારી નિર્દોષ હોય
તે આચરવું ॥ ૬૭૨ ॥

પણ જ્યાં આગળ પાછળ, વા પડખેથી કોઈ પણ પ્રકારનો શરીરને લય થવાને
સંભવ હોય, ત્યાં એકજ રીતે નજર રાખી ચાલવાને બદલે ચોતરફ નજર રાખી ચાલવું
હવે “કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી,” એ સૃષ્ટિનિયમ પ્રમાણે સ્થાવરજંગમાત્મક
સર્વ પ્રાણિયોના શરીરમાં નિત્ય ચોક્કસ ક્રિયા થઈ કેટલાંક તત્ત્વો ઓછાં થાયછે, જે
ખાનપાનાદિથી જો પૂરવામાં ન આવે તો શરીરનો તુરત નાશ થાયછે. સ્થાવર પ્રાણિ-
યો પૃથ્વીમાંથી મૂળવડે ને વાયુમાંથી પત્રવડે પોતાને યોગ્ય ખોરાક નિત્ય ગ્રહણ કરે-
છે; અને જંગમ પ્રાણિયો પણ પોતાને ઘટતા ખોરાક નિત્ય શોધી લેછે, કારણ જે
સમય ક્ષુધા વ્યાપેછે, તે સમય કંઈ પણ ગમતું નથી. કહ્યું છે કે,

શય્યા વસ્ત્રં ચંદનં ચારુહાસ્યં
વીણા વાળી વાહનં ભૂષણં ચ ।
નો રોચંતે ક્ષુત્પિપાસાતુરાણાં
સર્વાંડરંભા ભોજનપ્રસ્થમૂલાઃ ॥ ૬૭૩ ॥

ભૂખ તરશથી પીડાયલાને શય્યા, વસ્ત્ર,
ચંદન, સુંદર હાસ્ય, વીણા, વાણી, વાહન
તથા અલંકાર કંઈ ગમતાં નથી, કેમકે
સર્વ આરંભ શેરભર ભોજનરૂપ મૂળવા-
ળા છે ॥ ૬૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે પોતાના નિર્વાહને અર્થે આગસ છોડી કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગવું
જોઈએ, કેમકે ધંધા સિવાય માણસ અકારૂં થઈ પડેછે, ને ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.
અને ધનવિના કંઈ પણ વસ્તુ મળતી નથી, તેમ કોઈ સર્વે પણ થતું નથી. જો કે
સર્વ જરૂરીઆતની વસ્તુજ ધન કેહેવાયછે, તોપણ તે સઘળી એકજ માણસે પેદા ક-
રવી મુશ્કેલ હોવાથી પૂર્વે મનુષ્યમાં તેનો આવજો આવજો કરવાનો ચાલ હોતો, જેમાં
ઘણી અગવડ પડતી ભાસવાથી હાલ મનુષ્યોએ વિચાર કરી ધાતુના સિંકા સાક્ષી દા-
ખલ ચલાવી તે તે વસ્તુની કીમત ઠેરાવવાનો ચાલ પાડ્યો છે. જેથી ધન શબ્દે કરી
હમણાં ધાતુના સિંકા ઓળખાયછે, કેમકે તેવડે બધી વસ્તુ મળી શકેછે. માટે
શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સંસૃતૌ વ્યવહારાય સારભૂતં ધનં
સ્મૃતમ્ । અતો યતેત તત્પ્રાપ્ત્યૈ
નરઃ સ્વપાયસાહસૈઃ ૬૭૪ ॥

સંસારમાં વ્યવહાર અર્થે ધનને સારભૂત
કહેલ છે, માટે તે મેળવવા મનુષ્યે સારા
ઉપાયરૂપ સાહસે કરી યત્ન કરવો ॥ ૬૭૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

દંષ્ટાવિરહિતઃ સર્પો મદહીનો
યથા ગજઃ તથાર્થેન વિહી-
નોઽત્ર પુરુષો નામધારકઃ ॥ ૬૭૫ ॥

આ લોકમાં જેવો દાંત વિનાનો સર્પ તથા
મદ વિનાનો હાથી, તેવોજ ધન વિનાનો
પુરૂષ માત્ર નામધારક છે ॥ ૬૭૫ ॥

અર્થેન ચ વિહીનસ્ય પુરુષસ્યા-
લ્પમેધસઃ । ઝચ્છિદ્યંતે ક્રિયાઃ
સર્વા ગ્રીષ્મે કુસરિતો યથા ॥ ૬૭૬ ॥

કેમકે ધન રહિત અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂ-
ષની સર્વ ક્રિયા, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં નાની ન-
દીઓની પેઠે નાશ પામે છે ॥ ૬૭૬ ॥

શીલં શૌચં ક્ષાંતિર્દાક્ષિણ્યં મધુરતા
કુલે જન્મ । ન વિરાજંતિ હિ સર્વે
વિત્તવિહીનસ્ય પુરુષસ્ય ॥ ૬૭૭ ॥

ધનહીન પુરૂષના સ્વભાવ, પવિત્રતા, ક્ષમા,
હાપણ, મધુરતા તથા કુલીનપણું, સર્વે
શોભતાં નથી ॥ ૬૭૭ ॥

ગતવયસામપિ પુંસાં ચેષામર્થો ભ-
વંતિ તે તરુણાઃ । અર્થેન તુ યે હીના
વૃદ્ધાસ્તે યૌવનેઽપિ સ્યુઃ ॥ ૬૭૮ ॥

ગયેલી અવસ્થાવાળા પુરૂષને પણ જો ધન
મળે તો તે જુવાન સરખા ને જુવાનીમાં
પણ જેનું ધન જતું રહે તે વૃદ્ધ સરખા
થાય છે ॥ ૬૭૮ ॥

માટે ધંધે લાગી ધન મેળવવું પણ લોકમાં અજાણ્યાનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી,
તેથી પ્રથમ ઓળખાણ કરવાની જરૂર પડે છે; ને પછી તેવા ઓળખીતાની વગથી
કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી શકાય છે. જોકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના આ-
પદ્ધર્મમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા શૌર્યં ચ દાક્ષ્યં ચ બલં ધૈર્યં
ચ પંચમમ્ । મિત્રાણિ સહજાન્યાહુ-
ર્વર્તયંતિ હિ તૈર્બુધાઃ ॥ ૬૭૯ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, હાપણ, બળ તથા પાંચમું
ધૈર્ય એટલાને સહજ મિત્ર કહે છે, માટે
બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેટલા ગુણે કરી વ-
ર્તે છે ॥ ૬૭૯ ॥

તોપણ જેમ “વાડવિના વેલો ચડતો નથી” તેમ આશ્રયવિના મનુષ્ય પણ
વધી શકતું નથી, માટે તેણે વ્યવહારમાં પોતાને સહાયતા કરે તેવા મિત્રો અવશ્ય ક-
રવા. કારણ ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણેઃ સર્વજ્ઞતુલ્યોપિ સીદત્યેકો
નિરાશ્રયઃ । અનર્ઘ્યમપિ માણિ-
ક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥ ૬૮૦ ॥

ગુણે કરી સર્વજ્ઞ તુલ્ય હોય તોપણ આ-
શ્રય વિનાનો એકલો ખેદ પામે છે, કારણ
અમૂલ્ય માણુકને પણ સુવર્ણના, આશ્રયની
જરૂર છે ॥ ૬૮૦ ॥

તેમ શાર્કધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્તુંગશૈલશિખરે સ્થિતપાદપસ્ય
કાકઃ કૃશોપિ ફલમાલંભતે સપક્ષઃ ।
સિંહો બલી ગજવિદારણદારુણોઽપિ
સીદત્યહો તરુતલે સ્વલુ પક્ષહીનઃ॥૬૮૧॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અસહાયઃ સમર્થોપિ તેજસ્વી કિં
કરિષ્યતિ । નિર્વાતે જ્વલિતો
વહ્નિઃ સ્વયમેવ પ્રશામ્યતિ ॥ ૬૮૨ ॥

અપિ સંપૂર્ણતા યુક્તૈઃ કર્તવ્યા
સુહૃદો બુધૈઃ । નદીશઃ પરિપૂ-
ર્ણોઽપિ ચંદ્રોદયમપેક્ષતે ॥ ૬૮૩ ॥

મિત્રવાન્સાધયત્યર્થાન્દુઃસાધ્યા-
નપિ વૈ યતઃ । તસ્માન્મિત્રાણિ
કુર્વીત સમાનાન્યેવ ચાત્મનઃ ॥ ૬૮૪ ॥

પણ જેવી સંગત તેવી ખુદ્ધિ ને સોળત તેવી અસર થાયછે, માટે મિત્રતા સ-
ન્નનો સાથે કરવી, દુર્જનો સાથે કરવી નહિ. કેમકે સન્નનોની મૈત્રી લાભકારક અને
દુર્જનોની હાનિકારક છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

હીયતે હિ મતિસ્તાત
હીનૈઃ સહ સમાગમાત્ ।
સમૈશ્વ સમતામેતિ
વિશિષ્ટૈશ્વ વિશિષ્ટતામ્ ॥ ૬૮૫ ॥

કીટોપિ સુમનઃ સંગાદારોહતિ
સતાં શિરઃ । અશ્માપિ યાતિ
દેવત્વં મહદ્ભિઃ સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૬૮૬ ॥

કાચઃ કાંચનસંસર્ગાદ્દત્તે માર-
કર્તી દ્યુતિમ્ । સ્થા સત્સન્નિધા-
નેન મૂર્ત્યો યાતિ પ્રવીણતામ્ ॥ ૬૮૭ ॥

કાગડો દુર્જન છતાં પણ પક્ષસહિત હો-
વાથી ઉંચા પર્વતના શિખરપર રહેલ વૃ-
ક્ષના ફળને પામેછે, પણ હાથીને માર-
વામાં તીક્ષ્ણ સિંહ બળવાન છતાં પણ
પક્ષહીન હોવાથી આહા! વૃક્ષની નીચેજ
ખેદ પામેછે ॥ ૬૮૧ ॥

સાહ્ય વિનાનો તેજસ્વી સમર્થ પણ શું
કરી શકે! કેમકે વાયુ વિનાના સ્થાનમાં
પ્રતીક્ષ કરેલો અગ્નિ પોતાની મેળેજ ઠરી
બાયછે ॥ ૬૮૨ ॥

ખુદ્ધિમાનોયે પોતે સંપૂર્ણ છતાં પણ મિત્રો
કરવા, કેમકે સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ
ચંદ્રના ઉદયને ધ્વિછે ॥ ૬૮૩ ॥

વળી મિત્રવાળો બની ન શકે એવાં કા-
ર્યને પણ સાધી શકેછે, માટે સ્વભાવાદિ
શુભુ કરી પોતા સરખા મિત્ર કરવા ॥ ૬૮૪ ॥

હે તાત, પોતાથી હલકા શુભુવાળાની સો-
ળતથી મતિ હણાયછે, પોતા સમાન શુ-
ભુવાળાની સોળતથી સમાન રહેછે ને પો-
તાથી વિશેષ શુભુવાળાની સોળતથી વિશેષ
થાયછે ॥ ૬૮૫ ॥

કીટ પણ પુષ્પના સંગથી સત્પુરુષોના
મસ્તકપર ચડેછે, ને મોટાઓએ સારી-
રીતે પ્રતિષ્ઠા કરેલ પહાણો પણ દેવપણુ-
ને પામેછે ॥ ૬૮૬ ॥

જેમ કાચ કાંચનના સંસર્ગથી મરકત મ-
ણિની કાંતિને ધારણુ કરેછે, તેમ મૂર્ખ
પણ સત્પુરુષોની પાસે રહેવાથી પ્રવીણ
થાયછે ॥ ૬૮૭ ॥

ન સ્થાતવ્યં ન ગંતવ્યં ક્ષણમપ્ય-
ધમૈઃ સહ । પયોઽપિ શૌન્દિકીહ-
સ્તે મદિરાં મન્યતે જનઃ ॥ ૬૮૮ ॥

લોકયાત્રા ભયં લજ્જા દાક્ષિણ્યં
ત્યાગશીલતા । પંચ યત્ર ન વિદ્યંતે
ન કુર્યાત્તત્ર સંગતિમ્ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનેન સમં સહ્યં પ્રીતિં ચાપિ ન
કારયેત્ । ઉષ્ણો દહતિ ચાંગારઃ
શીતઃ કૃષ્ણાયતે કરમ્ ॥ ૬૯૦ ॥

સંસારતાપદગ્ધાનાં ત્રયો વિશ્રાં-
તિહેતવઃ । અપત્યં ચ કલત્રં ચ
સતાં સંગતિરેવ ચ ॥ ૬૯૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

જાડ્યં ધિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ
સત્યં માનોન્નતિં દિશતિ પાપમપાક-
રોતિ । ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિશુ ત-
નોતિ કીર્તિં સત્સંગતિઃ કથય કિન્ન
કરોતિ પુંસામ્ ॥ ૬૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સંસર્ગજા દોષગુણા ભવંતિ ॥ ૬૯૩ ॥

માટે આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કુલીનૈઃ સહ સંપર્કં પંડિતૈઃ સહ
મિત્રતામ્ । જ્ઞાતિભિશ્ચ સમં મેલં
કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥ ૬૯૪ ॥

યથા ચતુર્ધિઃ કનકં પરીક્ષયતે
નિર્ઘર્ષણચ્છેદનતાપતાડનૈઃ ।

તથા ચતુર્ધિઃ પુરુષઃ પરીક્ષયતે
ત્યાગેન શીલેન ગુણેન કર્મણા ॥ ૬૯૫ ॥

ક્ષણમાત્ર પાણુ નીચ સાથે ઉભવું વા જવું
નહિ, કેમકે દારૂ વેચનારી સ્ત્રીના હાથમાં
દૂધ હોય તોપણ તેને લોક મદિરા મા-
નેછે ॥ ૬૮૮ ॥

લોકમાં જવું આવવું, ભય, લજ્જા, કહા-
પણ તથા ઉદારતા, એ પાંચ ગુણ જેમાં
ન હોય, તેની સંગત કરવી નહિ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનની સાથે મિત્રાઈ વા સેહેજ પ્રીતિ
પણ ન કરવી, કેમકે સળગતો કોલસો
બાળે છે, ને ઠરી ગયેલો હાથ કાળા
કરેછે ॥ ૬૯૦ ॥

પણ સંસારના તાપથી દગ્ધ થયેલા પુરૂ-
ષને, પુત્ર, સ્ત્રી તથા સત્પુરૂષની સંગતિ,
એ ત્રણ વિશ્રાંતિના હેતુ છે ॥ ૬૯૧ ॥

સત્પુરૂષોની સંગતિ બુદ્ધિની જડતાને હ-
ણેછે, વાણીમાં સત્યને સિંચન કરેછે, માન
વધારેછે, પાપને ટાળેછે, ચિત્તને પ્રસન્ન
કરેછે અને દિશામાં કીર્તિને ફેલાવેછે;
કહો! પુરૂષને સત્સંગતિ શું શું નથી
કરતી ॥ ૬૯૨ ॥

મનુષ્યમાં સોળતથીજ દોષ તથા ગુણ
આવેછે ॥ ૬૯૩ ॥

કુલીન સાથે સોળત, પંડિત સાથે મિત્રતા
તથા જ્ઞાતિ સાથે સંપ રાખનાર મનુષ્ય
ખેદ પામતો નથી ॥ ૬૯૪ ॥

જેમ ઘર્ષણ, છેદન તાપ તથા નાડન, એ
ચારવડે સુવર્ણની પરીક્ષા થાયછે, તેમ પ-
રોપકાર, સ્વભાવ, ગુણ તથા કર્મ, એ
ચારવડે પુરૂષની પરીક્ષા કરાય છે ॥ ૬૯૫ ॥

પણ પ્રીતિ મેળવ્યાવિના મિત્રતા થતી નથી, અને અનુકૂળપણાયે વર્ત્યાવિના પ્રીતિ થતી નથી. શરીરધારી પ્રાણિમાત્રને પ્રેમ વહાલો છે, માટે વ્યવહારમાં મન, વાણી અને કર્મે કરી એવી રીતે વર્તવું કે જેથી સર્વનો પ્રેમ મેળવી મિત્ર થવાય. મનુસ્મૃતિના એથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्प्रि-
यमनृतम् । शुष्कवैरं विवादं च
न कुर्यात्केनचित्सह ॥ ૬૯૬ ॥

સાચું તથા પ્રિય બોલવું પણ કદી જુહું
પ્રિય બોલવું નહિ, ને કોઈની સાથે ફેકટ
વૈર તથા વિવાદ કરવો નહિ ॥ ૬૯૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा
परितुष्याति । तं तथैवानुवर्तेत
पराराधनपंडितः ॥ ૬૯૭ ॥

પારકાને સંતોષ પમાડવામાં ચતુરે મનુ-
ષ્યનો અભિપ્રાય જાણી, જે, જે રીતે સં-
તોષ પામે, તે રીતે તેને અનુસરવું ॥ ૬૯૭ ॥

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव
हि धीमतः । अनुकुर्यात्तमेवातो
लौकिकार्थे परीक्षकः ॥ ૬૯૮ ॥

બુદ્ધિમાનને સર્વ ક્રિયામાં લોકજ શિક્ષક
છે, માટે પરીક્ષકે વ્યવહારમાં લોકનેજ
અનુસરવું ॥ ૬૯૮ ॥

राजदेशकुलज्ञातिसद्धर्मानैव
दूषयेत् । शक्तोऽपि लौकिका-
चारं मनसापि न लंघयेत् ॥ ૬૯૯ ॥

શક્તિમાને પણ રાજ, દેશ, કુલ જ્ઞાતિ તથા
સદ્ધર્મને દૂષણ ન દેવું; અને લૌકિક વ્યવહાર-
નું મને કરી પણ ઉલ્લંઘન ન કરવું ॥ ૬૯૯ ॥

दीनांधपंगुवधिरा नोपहास्याः
कदाचन । नानिष्टं प्रवदेत्क-
स्मिन्प्रलापं न च कारयेत् ॥ ૭૦૦ ॥

વળી ક્યારેય ગરીબ, આંધળા, પાંગળા
તથા બેહિરાનું હાસ્ય કરવું નહિ, કોઈને
અપ્રિય બોલવું નાહ, ને ફેકટ બકવાદ
ન કરવો ॥ ૭૦૦ ॥

तथा न क्रीडयेत्कैश्चित्कलहाय
भवेद्यथा । अपशब्दाश्च नो वाच्या
यित्रभावाच्च केष्वपि ॥ ૭૦૧ ॥

તેમ કોઈ સાથે પણ કળયો થાય તે રીતે
રમવું નહિ, ને કોઈને મિત્રભાવથી અ-
પશબ્દ બોલવા નહિ ॥ ૭૦૧ ॥

વળી આણકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्स्तब्धमंजलिक-
र्मणा । मूर्खं छंदानुवृत्त्या च यथा-
र्थत्वेन पंडितम् ॥ ૭૦૨ ॥

લોભિયાયે ધનવડે, અક્કડને હાથ જોડી,
મૂર્ખને તેની ભરણ પ્રમાણે ચાલી ને પં-
ડિતને યથાર્થપણાથી વશ્ય કરવા ॥ ૭૦૨ ॥

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં સ્વભાવસદૃશં
પ્રિયમ્ । આત્મશક્તિસમં કોપં યો
જાનાતિ સ પંડિતઃ ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યંતિ
ર્જતવઃ । તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વ-
ચને કિં દરિદ્રતા ॥ ૭૦૪ ॥

પરદારં પરદ્રવ્યં પરીવાદં પરસ્ય
ચ । પરીહાસં ગુરોઃ સ્થાને વિ-
વાદં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૭૦૫ ॥

તેમ વિશુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યસ્ય યસ્ય હિ યો ભાવસ્તેન તેન
હિ તં નરઃ । અનુ પ્રવિશ્ય મેધાવી
ક્ષિપ્રમાત્મવશં નયેત્ ॥ ૭૦૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

દારેષુ કિંચિત્સ્વજનેષુ કિંચિ-
દ્રોપ્યં વયસ્યેષુ સુતેષુ કિંચિત્ ।
યુક્તં ન વા યુક્તમિદં વિચિન્ત્ય
વદેદ્વિપશ્ચિન્ન યથા વિરોધઃ ॥ ૭૦૭ ॥

કોઽન્ધો યો કાર્યરતઃ
કોવધિરો યઃ શૃણોતિ ન હિતાનિ ।
કો મૂકો યઃ કાલે
પ્રિયાણિ વર્ક્તુ ન જાનાતિ ॥ ૭૦૮ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં વર્તી જેમ અને તેમ ઘણા સ્નેહિ કરવા, ને પોતે પણ તે-
મના પર સ્નેહ રાખવો. પણ પક્ષીમાં પણ એક બીજાના સોબતી જણાયલા છે, તો
મનુષ્યમાં તો હોવાજ નેમ્. ત્યાગી પણ પોતાની સાથે કોઈ નહિ તો છેવટ પણ
વા પક્ષી રાખી તેના સહવાસથી દિવસ નિર્ગમન કરેછે, પણ તેનાથી એકલું રહે-
વાતું નથી. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે કોઈને એકલું ગમે નહિ. બૃહદા-
રણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

एकाकी न रमते । एकाकी विभेति ७०९ એકલો રમતો નથી, ને એકલો બીડેછે ૭૦૯

પ્રસંગ પ્રમાણે બોલવું, સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રિય
થવું તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોપ
કરવો, એમ જે જાણે તે પંડિત કહેલ
છે ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિય વાક્ય બોલવા વડે સર્વ પ્રાણિ રાજી
થાયછે, માટે તેજ બોલવું, કેમકે સદ્વ-
ચનનો કયાં તોટો છે ॥ ૭૦૪ ॥

પારકી સ્ત્રી, પારકું ધન, પારકી નિંદા અને
વડીલની સમીપે હાસ્ય તથા વાદ, એટ-
લાનો ત્યાગ કરવો ॥ ૭૦૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે જેનો જેનો જેવો ભાવ
હોય, તેને તે તે ભાવે કરી મળતા થઈ
જલદી પોતાને વશ કરવો ॥ ૭૦૬ ॥

ડાહ્યા માણસે સ્ત્રી, સ્વજન, મિત્ર તથા
પુત્ર પાસે પણ કંઈક છાનું રાખી, યુક્તા-
યુક્તનો વિચાર કરી જે રીતે વિરોધ ન
થાય તે રીતે બોલવું ॥ ૭૦૭ ॥

છતીઆંખે આંધળોકોણું? તો કે જે અયોગ્ય
કર્મમાં પ્રીતિ રાખે, સાંભળતાં છતાં બેહેરો
કોણું? તો કે જે હિતવાક્ય સાંભળે નહિ,
અને બોલતાં છતાં મૂંઝો કોણું? તો કે જે
વખતસર પ્રિય બોલવું ન જાણે ॥ ૭૦૮ ॥

વળી જ્યાંસુધી પોતાના સુખ-દુઃખની વાત કોઈ ખરા મિત્ર પાસે કરી ન હોય ત્યાંસુધી દૂધમાં આવતા ઉભરાની પેઠે મનમાં તે સંબંધી ઉભરા આવ્યા કરેછે પણ પાણીના છાંટારૂપ મિત્ર મળવાથી જેમ દૂધનો ઉભરા બેસી જાયછે તેમ મિત્ર પાસે વાત કરવાથી મન શાંત થાયછે. માટે આપત્ કાળમાં જેમ પોતે મિત્ર પાસેથી સુખ-દુઃખની વાત કરી સંતોષ તથા સહાયતા મેળવવી, તેમ તેમને પણ જરૂર સમયે પોતાથી બને તે રીતની સહાયતા કરવી; એ સ્નેહિયોનો પરસ્પરે ધર્મ છે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

પાપાન્નિવારયતિ યોજયતે હિતાય
ગુહ્યાનિ ગૂહતિ ગુણાન્પ્રકટીકરોતિ ।
આપદ્ગતં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે
સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદંતિ સન્તઃ ॥૭૧૦॥

ક્ષીરેનાત્મગતોદકાય હિ ગુણા
દત્તાઃ પુરા તેઽસ્થિલાઃ ક્ષીરે તા-
પમવેક્ષ્ય તેન પયસા જ્ઞાત્મા
કૃશાનો હુતઃ । ગન્તું પાવકમુ-
ન્મનસ્તદભવદૃષ્ટા તુ મિત્રાપદં
યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં
મૈત્રી પુનસ્ત્વીદૃશી ॥ ૭૧૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અપ્રિયાણ્યપિ પથ્યાનિ યે વદંતિ
નૃણામિહ । ત એવ સુહૃદઃ પ્રોક્તા
અન્યે સ્યુર્નામધારકાઃ ॥ ૭૧૨ ॥

સુહૃદાં હિતકામાનાં યઃ શૃણોતિ
ન ભાષિતમ્ । વિપત્સંનિહિતા તસ્ય
સ નરઃ શત્રુનંદનઃ ॥ ૭૧૩ ॥

મિત્રં વા યદિ વા દ્વેષ્યં શુભં વા
યદિ વાઽશુભમ્ । અગૃહોપિ હિતં
વક્ષ્યેત્ યસ્ય નેચ્છેત્પરાભવમ્ ॥ ૭૧૪ ॥

પાપ કર્મથી વારે, હિતમાં ભેડે, છાની વાત ઢાંકી રાખે, ગુણોને પ્રગટ કરે, આપત્સમયે છોડે નહિ, વખતસર મદદ કરે, એ સત્પુરૂષોએ સન્મિત્રનાં લક્ષણ કહ્યાં છે ॥ ૭૧૦ ॥

દૂધે પોતામાં મળેલા જળને પ્રથમ પોતાના સર્વ ગુણુ આપ્યા, તેથી તે જળે દૂધમાં ઉખેણતા ભેઈ પોતાના આત્માને અગ્નિમાં હોમ્યો, અર્થાત્ પોતે બળવા માંડયું; ત્યારે તે દૂધે મિત્રની આપત્ ભેઈ અગ્નિને ઠારવા માટે તે પ્રત્યે જવાનું મન કર્યું, અર્થાત્ ઉભરાવા માંડયું. પણ ફરી જળરૂપ મિત્ર સહિત થવાથી અર્થાત્ તેમાં પાણી નાખવાથી શાંત થયું; એવી સત્પુરૂષોની મિત્રાઈ હોય છે ॥ ૭૧૧ ॥

મનુષ્યને જે અપ્રિય પણ હિતકારક વચન કહેછે, તેજ મિત્ર કહ્યા છે, બીજા મિત્ર તો નામધારક બાણુવા ॥ ૭૧૨ ॥

જે હિત ઇચ્છનાર મિત્રાનું કહેવું સાંભળતો નથી, તેને વિપત્ પાસે આવેછે, ને તેના શત્રુ રાજ થાયછે ॥ ૭૧૩ ॥

જે જેનો પરાભવ ઇચ્છતો ન હોય, તેણે તેને પ્રિય, અપ્રિય, સાડું વા નરતું લાગે, તોપણ પૂછ્યા વગર હિત વાક્ય કહેવું ॥ ૭૧૪ ॥

નાવિદગ્ધઃ મિયં વ્રૂયા-
ત્સ્પષ્ટવક્તા ન વંચકઃ ॥ ૭૧૫ ॥

અગૃણ્વન્નાપિ બોદ્ધવ્યં મિત્રં મિત્રેણ
સર્વદા । યથા સ્વદોષનાશાય વિદુ-
રેણાંવિકાસુતઃ ॥ ૭૧૬ ॥

દદાતિ પ્રતિગૃહ્ણાતિ ગૃહ્યમાશ્રયાતિ
પૃચ્છાતિ । મુંક્તે ભોજયતે ચૈવ
ષડ્વિધં પ્રીતિલક્ષણમ્ ॥ ૭૧૭ ॥

શુચિત્વં ત્યાગિતા શૌર્યં સામાન્યં
સુખદુઃખયોઃ । દાક્ષિણ્યં ચાનુર-
ક્તિશ્ચ સત્યતા ચ સુહૃદ્ગુણાઃ ॥ ૭૧૮ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

હિતોપદેશં ગૃણ્યાત્કુર્વાતિ ચ યથો-
દિતમ્ । વિદુરોક્તમકૃત્વાભૂતકૌરવઃ
શોકશલ્યભાક્ ॥ ૭૧૯ ॥

વળી શુકનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અસત્કાર્યનિયોક્તારં ગુરું વાપિ
પ્રબોધયેત્ । નાતિક્રામેદપિ લઘું
ક્વચિત્સત્કાર્યવોધકમ્ ॥ ૭૨૦ ॥

પણ જે સ્નેહિ થયા હોય તે ઉપરથી સ્નેહ દેખાડનાર વા અંદરથી પ્રીતિવાન
છે, તે કામ પડે જણાઈ આવે છે. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જાનીયાત્પ્રેષણે મૃત્યાન્વાંધવાન્વ્ય-
સનાગમે । મિત્રં ચાપત્તિકાલેષુ
ભાર્યાં ચ વિમવક્ષયે ॥ ૭૨૧ ॥

આતુરે વ્યસને પ્રાપ્તે દુર્ભિક્ષે
શત્રુસંકટે । રાજદ્વારે સ્મશા-
ને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ વાંધવઃ

કારણ મૂર્ખ પ્રિય બોલે નહિ, ને સ્પષ્ટ-
વક્તા ઠગે નહિ ॥ ૭૧૫ ॥

જેમ પોતાના ઉપરથી દોષ ઉતારવામાટે
વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કર્યો, તેમ મિત્રે
સદા મિત્રને તે સાંભળે નહિ તોપણ
બોધ કરવો ॥ ૭૧૬ ॥

વખતસર મદદ આપે તથા લે, છાની વાત
કેહે તથા પૂછે અને જમે તથા જમાડે,
એ છ પ્રીતિનાં લક્ષણ છે ॥ ૭૧૭ ॥

પવિત્રતા, ઉદારતા, શૌર્ય, સુખ-દુઃખમાં
સમાનપણું, હડાપણ, પ્રીતિ તથા સત્યતા,
એ મિત્રના ગુણ કહ્યા છે ॥ ૭૧૮ ॥

હિતનો ઉપદેશ સાંભળવો ને તે રીતે
કરવું, કેમકે વિદુરનું હિતરૂપ કહ્યું ન ક-
રવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા શોકરૂપ શલ્યને
લોગવનાર થયા ॥ ૭૧૯ ॥

અસત્ કાર્યમાં જોડનાર વડીલને પણ
બોધ કરવો, ને સત્કાર્ય બોધ કરનાર ના-
નાને પણ ઉદ્બંધન ન કરવો ॥ ૭૨૦ ॥

ક્યાંય મોકલવા ટાણે ચાકરને, દુઃખ સ-
મય બાંધવને, આપત્તસમય મિત્રને તથા
વૈભવના ક્ષય સમય સ્ત્રીને, તે કેવાં છે
તે જાણી લેવાં ॥ ૭૨૧ ॥

રોગ સમય, દુઃખની વેળાએ, દુષ્કાળમાં,
શત્રુના સંકટ સમય, રાજદ્વારે તથા સ્મ-
શાનમાં જે આવી ઉભો રહે તે બાંધવ
જાણવો ॥ ૭૨૨ ॥

સંસારમાં સ્નેહિ તો ધણા થાયછે, પણ ખરો સ્નેહ તો જેની સાથે મન મળે છે, તેનીજ સાથે થાયછે, ખીજા સાથે થતો નથી. સૃષ્ટિનિયમપ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ દ્વંદ્વ વગરની હોતી નથી. જેમ રાગદ્વેષ, લાલહાનિ તંથા શુભાશુભરૂપ દ્વંદ્વ છે તેમ પદાર્થ-માત્રમાં સારા નરસારૂપ દ્વંદ્વ હોય છે. જેથી મનુષ્ય પણ સારાં નરસાં થાયછે, માટે કામ પડે જે સ્નેહી અહિત કરનાર જણાય તથા જે દુર્જન જણાતા હોય તેનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

મૃગા મૃગૈઃ સંગમનુવ્રજંતિ
ગાવશ્ચ ગોભિસ્તુરગાસ્તુરંગૈઃ ।
મૂર્ખાશ્ચ મૂર્ખૈઃ સુધિયઃ સુધીભિઃ
સમાનશીલવ્યસનેષુ મૈત્રી ॥ ૭૨૪ ॥

મૃગ મૃગ સાથે, ગાય ગાય સાથે, ઘોડા ઘોડા સાથે, મૂર્ખ મૂર્ખ સાથે અને પંડિત પંડિત સાથે સોળત કરે છે, કેમકે સમાન સ્વભાવ તથા વ્યસનવાળાને પરસ્પરે મૈત્રી થાયછે ॥ ૭૨૩ ॥

ગુણિનિ ગુણજ્ઞો રમતે
નાઽગુણશીલસ્ય ગુણિનિ પરિતોષઃ ।
અલિરેતિ વનાત્પદ્મં
ન દર્દુરસ્ત્વેકવાસોઽપિ ॥ ૭૨૪ ॥

ગુણુ જાણનાર ગુણુવાનમાં પ્રીતિ કરે છે, પણ ગુણુહીનને ગુણુવાનમાં સંતોષ થતો નથી, કેમકે ભ્રમર વનમાંથી કમળ-પ્રત્યે આવે છે ને દેડકા સાથે રહે છે તોપણ તે પ્રત્યે જતો નથી ॥ ૭૨૪ ॥

સ્તબ્ધસ્ય નશ્યતિ યશો વિષમસ્ય મૈત્રી
નષ્ટેન્દ્રિયસ્ય કુલમર્થપરસ્ય ધર્મઃ ।
વિદ્યા ફલં વ્યસનિનઃ કૃપણસ્ય સૌખ્યં
રાજ્યં પ્રમત્તસચિવસ્ય નરાધિપસ્ય ॥ ૭૨૫ ॥

અક્રોડનો યશ, વિષમ સ્વભાવવાળાની મૈત્રી, અજાતેન્દ્રિયનું કુળ, કેવળ અર્થમાં તત્પરનો ધર્મ, વ્યસનીની વિદ્યાનું ફળ, લોભિયાનું સુખ તથા ગાફલ પ્રધાનવાળા રાજનું રાજ નાશ પામે છે ॥ ૭૨૫ ॥

મૃદ્ધવત્સુખભેદ્યો
દુઃ સંધાનશ્ચ દુર્જનો ભવતિ ।
સુજનસ્તુ કનકઘટવ-
દુર્ભેદ્યશ્ચાથુ સંધેયઃ ॥ ૭૨૬ ॥

દુર્જન મિત્ર માટીના ઘડાની પેટે સહેજમાં ભેદ પામે છે, ને દુઃખે કરી પણ પાછો સંધાતો નથી, પણ સુજન મિત્ર તો સુવર્ણના ઘડાની પેટે દુઃખે કરી પણ ભેદ પામતો નથી, ને કદી પામે તો તત્કાળ સંધાઈ જાય છે ॥ ૭૨૬ ॥

ઈક્ષોરગ્રાત્ક્રમશઃ પર્વણિ પર્વણિ યથા
રસવિશેષઃ । તદ્વત્સજ્જનમૈત્રી વિપરી-
તાનાં તુ વિપરીતા ॥ ૭૨૭ ॥

જેમ શેરડીના અગ્ર ભાગથી આરંભી ક્રમે કરી કાતરી કાતરીપ્રત્યે અધિક રસ હોયછે, તેવી સજ્જનની મૈત્રી ને દુર્જનની તેથી વિપરીત જાણવી ॥ ૭૨૭ ॥

આરંભગુર્વી ક્ષયિણી ક્રમેણ
લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી ચ પશ્ચાત્ ।
દિનસ્ય પૂર્વાર્ધપરાર્ધભિન્ના
છાયેવ મૈત્રી સ્વલસજ્જનાનામ્ ॥ ૭૨૮ ॥

મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્કાર્યે ચાઽન્યદુરા-
ત્મનામ્ । મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યે-
કં મહાત્મનામ્ ॥ ૭૨૯ ॥

નારિકેલસમાકારા દૃશ્યન્તેઽપિ
હિ સજ્જનાઃ । અન્યે વદરિકા-
કારા બહિરેવ મનોહરાઃ ॥ ૭૩૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

પાત્રમપાત્રીકુરુતે દહતિ ગુણં સ્નેહ-
માશુ નાશયતિ । અમલે મલં નિય-
ચ્છતિ દીપજ્વાલેવ સ્વલમૈત્રી ॥ ૭૩૧ ॥

એતે સ્તિગ્ધતમા ઇતિ મા મા ક્ષુદ્રે-
ષુ યાત વિશ્વાસમ્ । સિદ્ધાર્થાના-
મેષાં સ્નેહોપ્યશ્રૂણિ પાતયતિ ॥ ૭૩૨ ॥

માટે આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પરોક્ષે કાર્યહંતારં પ્રત્યક્ષે પ્રિય-
વાદિનમ્ । વર્જયેત્તાદૃશં મિત્રં
ત્રિષકુંભં પયોમુલ્લમ્ ॥ ૭૩૩ ॥

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિદ્યાલાંકૃતોઽપિ
સન્ । મણિના ભૂષિતઃ સર્પઃ કિ-
મસૌ ન ભયંકરઃ ॥ ૭૩૪ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં સર્વને વશ્ય કરી સારા માણસો સાથે મિત્રતા રાખવી, ને
જેમ તે નિરંતર નહે તેમ વર્તવું; કદી મિત્રનો પરદેશમાં વાસ હોય તોપણ તેને વિ-
સરવો નહીં. કહ્યું છે કે,

દિવસના પેહેલા અર્ધની છાયાની પેઠે ખ-
ળની મિત્રાર્ધ આરંભમાં મોટી ને પછી
ક્રમે કરી ઓછી થતી જાયછે, અને દિ-
વસના બીજા અર્ધની છાયાની પેઠે સજ્જ-
નની મૈત્રી પેહેલાંથી નાની ને પછી ક્રમે
કરી વધતી જાયછે ॥ ૭૨૮ ॥

વળી દુર્જનના મનમાં કંઈ, બોલવામાં કંઈ
ને કરવામાં કંઈ બીજુ હોય છે; પણ સ-
જ્જનોના મનમાં તેજ વાણીમાં ને કર-
વામાં પણ તે એકજ હોય છે ॥ ૭૨૯ ॥

સજ્જનો નાલિયેરની પેઠે માંહેથી કોમળ
છતાં ઉપરથી કઠોર દેખાય છે, ને દુ-
ર્જનો બોરની પેઠે અંદરથી કઠોર છતાં
ઉપરથી કોમળ લાગે છે ॥ ૭૩૦ ॥

ખલની મૈત્રી દીપક જ્વાળાનીપેઠે પાત્ર-
ને અપાત્ર કરેછે, ગુણને બાળે છે, સ્ને-
હનો જલદી નાશ કરેછે અને નિર્મલને
મલીન કરેછે ॥ ૭૩૧ ॥

આ અતિ સ્નેહી છે, એમ ધારી નીચ
મનુષ્યોનો વિશ્વાસ ન કરો, કારણ એ-
મનું કામ સિદ્ધ થયું તો એમનો સ્નેહ
પણ રડાવે છે ॥ ૭૩૨ ॥

મોઠે મીઠું બોલે, ને પછવાડે કાર્યને લાંગે,
તેવા મિત્રને મુખમાં દૂધ નાખેલા વિ-
ષના ઘડાની પેઠે ત્યાગ કરવો ॥ ૭૩૩ ॥

વળી વિદ્યાયે કરી શોભિતો હોય તોપણ
દુર્જનનો ત્યાગ કરવો, કેમકે શું મણિવડે
ભૂષિત સર્પ ભયંકર નથી! ॥ ૭૩૪ ॥

મનોભૂમૌ જાતા પ્રકૃતિપયસા વૈ વિધિ-
વશાત્ સર્વે સંવર્ધવ્યા પ્રચુરગુણપુષ્પ-
પ્રસાવિની । યથા નેયં ગ્લાનિં વ્રજતિ
મધુરા સ્નેહલતિકા તથા સંસિક્તવ્યા
સ્મરણસલિલેનાનુદિવસમ્ ॥૭૩૫॥

દૂરસ્થોપિ ન દૂરસ્થો યો યસ્ય
મનસિ સ્થિતઃ । યો યસ્ય હૃદયે
નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥ ૭૩૬ ॥

નહિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહવિચ્છેદહેતુ-
ર્જગતિ ગુણાનિધીનાં સજ્જનાનાં કદાચિત્
ઘનતિમિરનિવદ્ધો દૂરસંસ્થોઽપિ ચંદ્રઃ
કિમુ કુમુદવનાનાં પ્રેમભંગં કરોતિ ॥૭૩૭॥

એ પ્રમાણે ઘણા સાથે સ્નેહ રાખી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવામાટે કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી જવું. કહ્યું છે કે,

તિલે તૈલં ગવિ ક્ષીરં કાષ્ઠે પાવક-
મંતતઃ । ધિયા ધીરો વિજાનીયાદુ-
પાયં જીવનસ્ય ચ ॥ ૭૩૮ ॥

હે મિત્ર, ઇન્દ્રિયચાથી મનરૂપ જમીનમાં સ્વભાવરૂપ જળવડે ઉત્પન્ન થયેલી તથા ઘણાક ગુણરૂપ પુષ્પને પ્રસવનારી, આ મધુર સ્નેહરૂપ લતા, જેમ કરમાઈ ન જાય, તેમ સ્મરણરૂપ જળવડે પ્રતિ દિવસ સિંચન કરી વધારવી ॥ ૭૩૫ ॥

જે જેના મનમાં છે તે દૂર છતાં પણ પાસેજ છે, ને જે જેના મનમાં નથી તે પાસે છતાં પણ દૂર છે ॥ ૭૩૬ ॥

જગતમાં ગુણના ભંડારરૂપ સજ્જનોને કોઈ કાળે પણ વિયોગ સ્નેહને તુટવાનો હેતુ થતો નથી; કારણ મેઘના અંધકારે રૂંધેલ દૂર રહેલો ચંદ્ર પણ શું કુમુદવનના સ્નેહનો ભંગ કરે છે ॥ ૭૩૭ ॥

જેમ ધીર પુરૂષ બુદ્ધિવડે તિલમાં તેલ, ગાયમાં દૂધ ને કાષ્ઠમાં અગ્નિને છેવટે બાણે, તેમ પોતાના જીવનનો ઉપાય શોધી કાઢાડે ॥ ૭૩૮ ॥

પણ ક્યારેય ભીખ માગવી નહિ, કેમકે ભીખ માગવાના અધિકારી તો જે કમાવાને અશક્ત હોય એવા અપંગ જનોજ છે; જેમને આપેલું કંઈ વ્યર્થ ફેડેવાતું નથી, કેમકે તેમને નિભાવવાની શક્તિમાન જનોની ફરજ છે, જેથી તેવા જનોનો ઉપકાર કરવામાં કંઈ અપ્રીતિ થતી નથી. પણ જે કમાવાને શક્તિમાન છે એવા જનોને ફેકટ આપવું કોઈને ગમતું નથી, તેથી તેવા જનોને કોઈની પાસે ફેકટ માગે તો તિરસ્કારને પામે ને મનમાં કલેશિત થાય છે. કહ્યું છે કે,

તાવત્સર્વગુણાલયઃ પદુમતિઃ સાધુઃ
સતાં વલ્લભઃ શૂરઃ સચ્ચરિતઃ ક-
લંકરહિતો માની કૃતજ્ઞઃ કવિઃ ।
દક્ષો ધર્મરતઃ સુશીલગુણવાંસ્તા-
વત્પ્રતિષ્ઠાન્વિતો યાવન્નિદુરવજ્રપા-
તસદૃશં દ્રેહીતિ નો ભાષતે ॥ ૭૩૯ ॥

જ્યાંસુધી કઠોર વજ્રપાત સરખું “આપો” એ રીતે જે બોલતો નથી, ત્યાંસુધીજ તે સર્વ ગુણનું સ્થાન, ચતુરબુદ્ધિવાળો, સત્પુરૂષ, સજ્જનોને પ્રિય, શૂરવીર, સારા આચરણવાળો, કલંક રહિત, માની, કર્ધા ઉપકારને બાણનાર, પંડિત, ડહોલો, ધર્મિષ્ઠ, સુશીલ, ગુણવાન તથા પ્રતિષ્ઠાવાળો હોય છે ॥ ૭૩૯ ॥

પણ હરકેઈ સમય કેઈ પાસેથી ધંધા માટે આશ્રય માગવો, એ કંઈ ભીખ કેહેવાતી નથી. એ ઉપરાંત વ્યવહારમાં સુખી થવા માટે બીજી ઘણીક નીતિરીતિ તથા રીતિભાતિથી વર્તવું પડેછે. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નોપેક્ષેત સ્ત્રિયં બાલં રોગં મૃત્યું
પશું ધનમ્ । વિદ્યાભ્યાસં ક્ષણ-
મપિ સત્સેવાં બુદ્ધિમાન્નરઃ ॥ ૭૪૦ ॥

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે સ્ત્રી, બાળક, રોગ, આ-
કર, પશુ, ધન, વિદ્યાભ્યાસ તથા સત્સે-
વાની ક્ષણમાત્ર પણ ઉપેક્ષા ન કરવી ॥ ૭૪૦ ॥

કારણ સ્ત્રી તથા બાળકોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેઓ આડે રસ્તે ઊતરી જાયછે. જોકે તેમને પ્રસન્ન રાખવાં એ પુરૂષનો ધર્મ છે તથાપિ તેઓ જે અવળે રસ્તે વર્તે તો તેમને અટકાવવાં. તેમ કરવાથી તેઓ કદી કરાજી થાય તો થવા દેવાં, પણ તેમના હિતશત્રુ થવું નહીં. પરિણામ જેનો ખરાબ છે, એવા આચરણવિષે જે સ્નેહી સાથે સાચું કેહેતો નથી તે હિતશત્રુ જાણવો. માટે સ્ત્રી તથા બાળકો પ્રત્યે જેમ તેમનું ભલું થાય તેમ ઘટતી રીતે વર્તવું. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન બાલં ન સ્ત્રિયં ચાતિલાલયેક્ષા-
ડયેન્ન ચ । વિદ્યાભ્યાસે ગૃહકૃત્યે
તાવુભૌ યોજયેત્ક્રમાત્ ॥ ૭૪૧ ॥

બાળક તથા સ્ત્રીને અતિ લાલન તથા
તાડન ન કરવું, પણ તે બંનેને ક્રમથી વિ-
દ્યાભ્યાસ તથા ગૃહકાર્યમાં જોડવાં ॥ ૭૪૧ ॥

પોઢશાબ્દાત્પરં પુત્રં દ્વાદશાબ્દાત્પરં
સ્ત્રિયમ્ । ન તાડયેદુષ્ટવાક્યૈઃ પી-
ડયેન્ન સ્ત્રુષાદિકત્ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી સોળ વર્ષ પછી પુત્રને તથા બાર
વર્ષ પછી સ્ત્રી જાતિને દુષ્ટ વાક્યે કરી
ટોકવાં નહિ, ને વહુવાડુ આદિને પીડવાં
નહિ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી શરીરને હાનિ થવાનો ભય રહેછે. જે કે શરીરને સદે તે રીતે આહાર વિહાર કરવામાં આવતાં હોય તો રોગ થવાનો સંભવ થોડો હોયછે, તથાપિ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણ્યે સૃષ્ટિનિયમનું ઉલ્લંઘન થતાં તેને રોગ થાયછે. એમ છતાં પણ મનુષ્યે આહાર વિહારને નિયમમાં રાખી, જેમ બને તેમ આરોગ્ય રહેવાય તે રીતનો ચલ કરવો, ને કદી રોગ થાય તો તેનો તુરત ઉપાય કરવો. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉપેક્ષિતઃ ક્ષીણબલોઽપિ રોગઃ
પ્રમાદદોષાન્મનુજૈર્મદાન્નૈઃ ।
સાધ્યોઽપિ ભૂત્વા પ્રથમં તતોઽસા-
વસાધ્યતાં શત્રુરિવ પ્રયાતિ ॥ ૭૪૩ ॥

મહાંધ મનુષ્યોએ ગાફલતારૂપ દોષથી
ઉપેક્ષા કરેલ ક્ષીણ બળવાળો રોગ પણ,
શત્રુની પેઠે પ્રથમ સાધ્ય છતાં પણ પછી
અસાધ્યતાને પામે છે ॥ ૭૪૩ ॥

તેમ આકરોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેમનામાં કામ કરવાનો ઉત્સાહ તુટી જાયછે,

ને તેમની દાનતમાં ફેર પડી જવાનો સંભવ રહેછે. માટે શેઠ તેમના કામની નિરં-
તર તપાસ રાખવી ને તેમની મેહેનત પ્રમાણે તેમને યોગ્ય બદલો આપવો. વિષ્ણુ-
શર્માયે કહ્યું છે કે,

કૃતકૃત્યસ્ય ભૃત્યસ્ય કૃતં નૈવ પ્રણા-
શયેત્ । ફલેન મનસા વાચા
દૃષ્ટ્યા ચૈવ પ્રહર્ષયેત્ ॥ ૭૪૪ ॥

નિર્વિશેષં યદા સ્વામી સમં ભૃત્યેષુ
વર્તેતે । તત્રોદ્યમસમર્થાનામુત્સાહઃ
પરિહીયતે ॥ ૭૪૫ ॥

સ્વામી તુષ્ઠો હિ ભૃત્યાનામર્થમાત્રં
પ્રયચ્છતિ । તે તુ સન્માનમાત્રેણ
પ્રાણૈરપ્યુપકુર્વતે ॥ ૭૪૬ ॥

મક્તં શક્તં કુલીનં ચ ન ભૃત્યમ-
વમાનયેત્ । પુત્રવત્પાલયેન્નિત્યં ય
જ્ઞેચ્છેચ્છ્રેય આત્મનઃ ॥ ૭૪૭ ॥

કારણ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્તાન ન કુઘ્યતિ સર્વકાલં
ભૃત્યસ્ય ભક્તસ્ય હિતે રતસ્ય ।
તસ્મિન્ભૃત્યા ભર્તરિ વિશ્વસંતિ
ન ચૈનમાપત્સુ પરિત્યજંતિ ॥ ૭૪૮ ॥

અભિપ્રાયં યો વિદિત્વા તુ ભર્તુઃ
સર્વાણિ કાર્યાણિ કરોત્યતંદ્રી ।
વક્તા હિતાનામનુરક્ત આર્યઃ
શક્તિજ્ઞાત્મેવ હિ સોનુકંપ્યઃ ॥ ૭૪૯ ॥

શેઠ, કયું છે કરવા યોગ્ય જેણે એવા
ચાકરનું કામ ફાકટ જવા દેવું નહિ, પણ
તેને મન, વાણી, દૃષ્ટિ તથા બદલાવડે
રાજી કરવો ॥ ૭૪૪ ॥

કેમકે જે શેઠ ચાકરો પ્રત્યે કામપ્રમાણે
બદલો ન આપતાં એક સરખી રીતે વર્તે,
તો ઉદ્યમ કરવામાં સમર્થ ચાકરોનો ઉ-
ત્સાહ તુટી જાય છે ॥ ૭૪૫ ॥

શેઠ સંતોષ પામે તો ચાકરોને માત્ર ધન
આપેછે, પણ તેઓ તો સન્માન માત્રે
કરી વખતે પ્રાણ આપીને પણ પ્રત્યુ-
પકાર કરેછે ॥ ૭૪૬ ॥

માટે જે પોતાનું કસ્યાણ ધરે, તેણે પો-
તામાં ભક્તિ રાખનાર, કામ કરવામાં સ-
મર્થ તથા કુલીન ચાકરને પુત્રની પેઠે પા-
ળવો, પણ તેનું અપમાન કરવું નહિ ॥ ૭૪૭ ॥

હે તાત, જે શેઠ ભક્ત તથા હિત કરનાર
ચાકર ઉપર નિરંતર ક્રોધ કરતો નથી.
તેનો ચાકર વિશ્વાસ કરેછે, ને આપત્સ-
મય પણ તેને છોડતા નથી ॥ ૭૪૮ ॥

જે હિત કહેનાર, પ્રીતિ રાખનાર તથા
શક્તિ બાળનાર, શ્રેષ્ઠ ચાકર, શેઠનો અ-
ભિપ્રાય બાણી, આગસ રહિત થઈ, સર્વ
કાર્ય કરે, તે પોતાના આત્માની પેઠે શેઠ
દયા કરવા લાયક છે ॥ ૭૪૯ ॥

પણ સૃષ્ટિમાં કંઈ બધા મનુષ્ય એક સરખા હોતા નથી. માટે લોકડે માંકડું
વળગાડ્યાની પેઠે ગમે તે કામ ગમે તેને સોંપી દેવું નહીં. પણ પરીક્ષા કરી યોગ્ય
પ્રમાણને યોગ્ય કામ સોંપવું. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ત્રિવિધાઃ પુરુષા રાજનૃત્તમા-
ધમમધ્યમાઃ । નિયોજયેત્તથૈ-
વૈતાંત્રિવિધેષ્વેવ કર્મસુ ॥ ૭૬૦ ॥

યો યત્ર કુશલઃ કાર્યે તં તત્ર
વિનિયોજયેત્ । કર્મસ્વદૃષ્ટક-
ર્માન્ધઃ શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ વિમુહ્યતિ ॥ ૭૬૧ ॥

સ્થાનેષ્વેવ નિયોક્તવ્યા ભૃત્યા-
શ્રામરણાનિ ચ । ન હિ ચૂડા-
મણિઃ પાદે નૃપુરં મૂર્ધ્નિ ધાર્યતે ॥ ૭૬૨ ॥

કનકભૂષણસંગ્રહણોચિતો
યદિ મણિસ્ત્રપુણિ પ્રણિધીયતે ।
ન સ વિશોભયતે ન ચ શોભતે
ભવતિ યોજયિતુર્વચનીયતા ॥ ૭૬૩ ॥

મણિર્લુઠતિ પાદાગ્રે કાચઃ શિરસિ
ધાર્યતે । ક્રયવિક્રયવેલાયાં કાચઃ
કાચો મણિર્મણિઃ ॥ ૭૬૪ ॥

અશ્વઃ શસ્ત્રં શાસ્ત્રં વીણા વાણી નરશ્ચ
નારી ચ । પુરુષવિશેષં પ્રાપ્ય હિ ભ-
વંતિ યોગ્યા અયોગ્યાશ્ચ ॥ ૭૬૫ ॥

પરીક્ષકા યત્ર ન સંતિ દેશે
નાર્થન્તિ રત્નાનિ સમુદ્રજાનિ ।
ન વેત્તિ યો યસ્ય ગુણપ્રકર્ષ
સ તં સદા નિંદતિ નાત્ર ચિત્રમ્ ॥ ૭૬૬ ॥

કેમકે કહ્યું છે કે,

વિદ્વાનેવ વિજાનાતિ વિદ્વજ્જનપ-
રિશ્રમમ્ । ન હિ વંધ્યા વિજા-
નાતિ ગુર્વી પ્રસવવેદનામ્ ॥ ૭૬૭ ॥

હે રાજન, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધ-
મના ભેદે કરી ત્રણ પ્રકારના પુરૂષો છે,
માટે તેમને તેવા ત્રણ પ્રકારના કાર્યમાં
જોડવા ॥ ૭૫૦ ॥

તેમાં જે કામમાં જે કુશલ હોય, તેને તે
કામમાં જોડવો, કેમકે કામ નહિ દીઠેલ
હોવાથી આંધળા જેવો શાસ્ત્રજ્ઞ પણ કા-
ર્યમાં મુંઝાઈ જાય છે ॥ ૭૫૧ ॥

આકર તથા આભરણને ઘટતે સ્થાને જો-
ડવાં, કારણ ભસ્તકમણી પગમાં ને આ-
ઝર ભસ્તકમાં ધારણ કરાય નહિ ॥ ૭૫૨ ॥

મુવર્ણના અલંકારમાં જડવા યોગ્ય મણિ
જો કથિરમાં જડવો હોય, તો તે શોભા
પણ ન આપે, ને શોભે પણ નહિ. ઉ-
લટી જડનારની નિંદા થાય છે ॥ ૭૫૩ ॥

ભલે મણી પગના અગ્ર ભાગમાં, ને કાચ
ભસ્તકમાં ધારણ કર્યો હોય, તોય પણ
ક્રયવિક્રય ટાણે તો કાચ તે કાચ ને મણી
તે મણીજ છે ॥ ૭૫૪ ॥

અશ્વ, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, વીણા, વાણી, નર
તથા નારી પુરૂષવિશેષને પ્રાપ્ત થઈ યોગ્ય
અયોગ્ય બને છે ॥ ૭૫૫ ॥

જ્યાં પરીક્ષક નથી, તે દેશમાં સમુદ્રથી
ઉત્પન્ન થયેલા રત્નની કીંમત થતી નથી,
કારણ જે જેના ગુણોત્કર્ષને જાણે નહિ, તે
સદા તેને નિંદે, તેમાં આશ્ચર્ય નથી ॥ ૭૫૬ ॥

વિદ્વાનોના શ્રમને વિદ્વાનજ જાણે છે, કે-
મકે ગર્ભવતિની પ્રસવ વેદનાને વંધ્યા જા-
ણતી નથી ॥ ૭૫૭ ॥

ગુણી ગુણં વેત્તિ ન વેત્તિ.નિર્ગુણો
 બલીં બલં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્વલઃ ।
 મધોર્ગુણં કોકિલકો ન વાયસઃ
 કરી ચ સિંહસ્ય વલં ન મૂષિકઃ ॥૭૧૮॥

ગુણવાન ગુણને જાણેછે, ગુણહીન જાણતો
 નથી, બળવાન બળને જાણેછે, પણ બ-
 ણહીન જાણતો નથી; કારણ વસંત ઋતુના
 ગુણને કોયલ જાણે પણ કાગડો જાણે
 નહિ, ને સિંહના બળને હસ્તિ જાણે
 પણ ઊંદર જાણે નહિ ॥ ૭૧૮ ॥

વળી એવા આકરોએ પણ પોતાના શેઠની નોકરી કરવામાં દાનત ચોખી રાખવી;
 ને આગસ મૂકી શેઠનું કામ એવી રીતે કરવું કે, જેથી તેનો પ્રેમ મેળવી શકાય ને પો-
 તાની આબાદિમાં વધારો થાય. જો શેઠ સારો મળ્યો હોય તો આકરી કરવી કંઈ
 વિકટ લાગતી નથી; પણ મૂર્ખ શેઠની આકરી ઘણી વિકટ લાગેછે. કેમકે તે તો માત્ર
 દોષજ જોય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

મૌનાન્મૂકઃ પ્રવચનપટુર્વાતલો
 જલ્પકો વા ક્ષાન્ત્યા મીર્યદિ
 ન સહતે પ્રાયશો નાભિજાતઃ ।
 ધૃષ્ટઃ પાર્શ્વે વસતિ નિયતં દૂર-
 તશ્ચાપ્રગલ્ભઃ સેવાધર્મઃ પરમગ-
 હનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ ૭૧૯ ॥

ઘણું કરી આકર મૌન રહે તો મુંગો, જો-
 લવામાં ચતુર હોય તો ઘેલો અથવા બ-
 કવાદ કરનાર, સહનશીલ હોય તો બીકણ,
 સહન ન કરે તો હલકો, નિયમથી પાસે
 રહે તો નિર્લજ્જ, ને દૂર રહે તો શરમાળ
 કેહેવાયછે, માટે યોગિને પણ અગમ્ય
 એવો સેવાધર્મ પરમ ગહન છે ॥ ૭૧૯ ॥

માટે નોકરે સદા સાવધ રહી શેઠના કામમાં તત્પર રહેવું અને તે જે સમય કોઈ
 પણ પ્રકારનું કામ થિંધે અને પોતાના સમજવામાં ન આવે તો ફરી હળવેથી પૂછી
 સમજ લેવું. કદી શેઠ પાંચ માણસ વચ્ચે જોડેલ હોય ને પૂછી શકાય એમ ન હોય
 તો તે થિંધેલા કામને સમયાનુસાર સમજ લેવું; પણ જેમ જમવા ટાણે સૈંધવ માગતાં
 ઘોડો લાવી આપવો એવી મૂર્ખાઈ કરવી નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉદીરિતોર્થઃ પશુનાપિ ગૃહ્યતે
 હયાશ્ચ નાગાશ્ચ વર્હતિ દેશિતાઃ ।
 અનુક્તમપ્યૂહતિ પંડિતો જનઃ
 પરેડગિતજ્ઞાનફલા હિ બુદ્ધયઃ ॥ ૭૨૦ ॥

કહેલા અર્થને પશુ પણ ગ્રહણ કરેછે, કે-
 મકે આજ્ઞા કરેલ ઘોડા તથા હાથી વહન
 કરતા દેખાયછે, પણ પંડિતજન તો નહિ
 કહેલું પણ જાણી જાયછે. કેમકે પારકા
 અભિપ્રાયને જાણી જવો એજ બુદ્ધિનું
 ફળ છે ॥ ૭૨૦ ॥

આકારૈરિગિતૈર્ગત્યા ચેટ્ટયા
 ભાષણેન ચ । નેત્રવક્ત્રવિ-
 કારેણ લક્ષ્યતેડતર્ગતં મનઃ ॥ ૭૨૧ ॥

કારણ આકાર, સંજ્ઞા, ગતિ, ચેષ્ટા, ભાષણ
 અને નેત્ર તથા મુખના વિકારે કરી અ-
 દર રહેલા મનનો અભિપ્રાય જણાઈ આ-
 વેછે ॥ ૭૨૧ ॥

એ પ્રમાણે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે એક બીજાનું કડયાણુ થાય તે રીતે વર્તવું. કેમકે શેઠવડે ચાકર છે અને ચાકરવડે શેઠ છે. માટે ચાકર કદી નવો સવો હોય ને કહેવું તરત સમજી શકે નહિ, તો તેને શેઠે ઘડી ઘડી હુર્વચનથી ટોકવો નહિ, પણ તેને યથાર્થ સમજાવી, માહિતગાર કરી કામ લેવું. ઘડી ઘડી ટોકયાથી ચાકર સુધરવાને બદલે મુંઝાઈ જઈ કામમાં ગડલતી કરેછે. કહ્યું છે કે,

અવજ્ઞાનાત્પ્રાણો ભવતિ મતિ-
હીનઃ પરિજનસ્તતસ્તત્પ્રામા-
ણ્યાન્નવતિ ન સમીપે બુધજનઃ ।
બુધૈસ્ત્યક્તે શિષ્ટે નહિ ભવતિ
નીતિર્ગુણવતી વિષ્ણુનાયાં નીતૌ
સકલમવશં સીદતિ ગૃહમ્ ॥ ૭૬૨ ॥

બુદ્ધિમાન્ ચાકર પણ શેઠની ટોક ટોકથી મતિહીન થઈ જાયછે, પછી તે પ્રમાણે “ મને પણ ટોકશે ” એમ ધારી શેઠની પાસે કોઈ બુદ્ધિમાન્ બીજો ચાકર રહેતો નથી, ને બુદ્ધિમાન્ ચાકરાએ ત્યાગ કરેલ શેઠમાં સારી નીતિ રહેતી નથી, અને નીતિ જતાં તેનું પરાધીન થયેલું સમગ્ર ઘર ખેદ પામેછે ॥ ૭૬૨ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ મનુષ્ય પૂર્ણ હોતુંજ નથી. આરંભમાં સર્વ અબળપ્રયાં હોયછે, પણ કાળે કરી જેમ જેમ અનુભવ મેળવતાં જાયછે તેમ તેમ કુશળ બનેછે. વળી ચાકરે પણ કદી શેઠની સામે બેસવું નહિ, સદા નમ્રતા રાખી શેઠને પિતા સમાન બાણી તેનું કામ કરવામાં મંડ્યા રહેવું. એ પ્રમાણે વર્તનાર ચાકરને આસાએસની જરૂર છે માટે શેઠે દિવસ તથા રાત્રિયે ચોક્કસ વખત સુધી તેને આરામ લેવા દેવો. ચાકરને રાજી રાખવાથી શેઠનું કામ સારું થાયછે અને શેઠને પ્રસન્ન કરવાથી ચાકરની જીવિકા સારી રીતે ચાલેછે. માટે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે સંપ રાખી વર્તવું. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અરે સન્ધાર્યતે નાભિર્નાભૌ ચારાઃ
પ્રતિષ્ઠિતાઃ । સ્વામિસેવકયોરેવં
વૃત્તિચક્રં પ્રવર્તતે ॥ ૭૬૩ ॥

જેમ આરામાં નાભી ને નાભીમાં આરા સંધાય છે, તેમજ સ્વામિસેવકનું વૃત્તિચક્ર પ્રવર્તેછે ॥ ૭૬૩ ॥

સુહૃદિ નિરંતરચિત્તે ગુણવતિ મૃત્યેડ
નુવર્તિનિ કલત્રે । સ્વામિનિ સૌહૃદ-
યુક્તે નિવેદ્ય હઃસ્વં સુખી ભવતિ ॥ ૭૬૪ ॥

અંતર રહિત ચિત્તવાળા મિત્ર, ગુણવાન્ ચાકર, અનુકૂળ સ્ત્રી તથા સ્નેહવાળા સ્વામિ પાસે હઃખ નિવેદન કરી મનુષ્ય સુખી થાયછે ॥ ૭૬૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

મણિના વલયં વલયેન મણિ-
ર્મણિના વલયેન વિભાતિ કરઃ ।
પયસા કમલં કમલે ન પયઃ
પયસા કમલેન વિભાતિ સરઃ ॥ ૭૬૫ ॥

જેમ મણિવડે કંકણ ને કંકણવડે મણિ અને મણિ તથા કંકણવડે હાથ શોભે છે; જળવડે કમળ તથા કમળવડે જળ અને જળ તથા કમળવડે તળાવ શોભે છે ॥ ૭૬૫ ॥

શશિના ચ નિશા નિશયા ચ શશી
શશિના નિશયા ચ વિભાતિ નભઃ ।
કવિના ચ સભા સભયા ચ કવિઃ
કવિના સભયા ચ વિભાતિ નૃપઃ ॥ ૭૬૬ ॥

તરુણા ચ ગિરિર્ગિરિણા ચ તરુ-
ર્તરુણા ગિરિણા ચ વિભાતિ વનમ્ ।
ધનિનાનુચરોઽનુચરેણ ધની
ધનિનાનુચરેણ વિભાતિ ધનમ્ ॥ ૭૬૭ ॥

પણુ જે ચાકરો કામ કરવામાં યથાર્થ ધ્યાન ન આપે અથવા ચોળી દાનત ન રાખે અને કંઈ કેહેવામાં આવે તો સામે બોલી ઉઠે એવા ચાકર રાખવા નહિ. કારણુ તે કોઈ સમય મોટી હાનિ કરેછે. વિહરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વાક્યં તુ યો નાદ્રિયતેઽનુશિષ્ટઃ
પ્રત્યાહ યથાપિ નિયુજ્યમાનઃ ।
પ્રજ્ઞાભિમાની પ્રતિકૂલવાદી
ત્યાજ્યઃ સ તાદૃક્ ત્વરયેવ ભૂત્યઃ ॥ ૭૬૮ ॥

કારણુ ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુષ્ટાં માર્યાં શઠં મિત્રં ભૂત્યશ્ચો-
ત્તરદાયકઃ । સર્પે ચ મૃદે
વાસો દુઃસ્વમેવ ન સંશયઃ ॥ ૭૬૯ ॥

તેમ જે શેઠ, ગમેં તેટલું કામ કરવામાં આવે તોય પણ દયા ન રાખે, ન કેહેવાનાં વચન કહ્યાંજ કરે ને મેહેનતનો બદલો આપવા ટાણે સંકોચ કરે, એવા નીચની ચાકરી નોકરે જ્યાંસુધી પાતાને બીજે ક્યાંઈ નોકરી ન મળે ત્યાંસુધીજ કરવી. કેમકે વચમાં મૂકતાં વૃત્તિનો ભંગ થાયછે, મારે લાગ આવે તેની નોકરી મૂકી દેવી. ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં
પરિસેવતે । ધ્રુવાણિ તસ્ય નશ્યં-
તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ ॥ ૭૭૦ ॥

ચલત્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન બુ-
દ્ધિમાન્ । નાસમીક્ષ્ય પરં સ્થાનં
પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥ ૭૭૧ ॥

ચંદ્રવડે રાત્રિ ને રાત્રિવડે ચંદ્ર અને ચંદ્ર તથા રાત્રિવડે આકાશ શોભેછે; કવિવડે સભા ને સભાવડે કવિ અને કવિ તથા સભાવડે રાજા શોભેછે ॥ ૭૬૬ ॥

વૃક્ષવડે પર્વત ને પર્વતવડે વૃક્ષ અને વૃક્ષ તથા પર્વતવડે વન શોભે છે, તેમ શેઠવડે ચાકર ને ચાકરવડે શેઠ અને શેઠ તથા ચાકરવડે ધન શોભેછે ॥ ૭૬૭ ॥

જે શિખરી તૈયાર કરેલ ચાકર કહેલનો અનાદર કરે, કામમાં બેડતાં સામે બોલે, ને પોતાને ડાહ્યા માનનાર તથા પ્રતિકૂળ વાદી હોય, તેવાને જલદી ત્યાગ કરવો ॥ ૭૬૮ ॥

દુષ્ટ સ્ત્રી, શેઠ મિત્ર, સામે બોલનાર ચાકર તથા સર્પવાળા ઘરમાં નિવાસ એ દુઃખજ છે એમાં સંશય નહિ ॥ ૭૬૯ ॥

જે નિશ્ચળને મૂકી અનિશ્ચળને સેવેછે, તેનું નિશ્ચળ નાશ પામેછે, ને અનિશ્ચળ તો નાશ પામેજુંજ છે ॥ ૭૭૦ ॥

માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય એક પગે ચાલી બીજે પગે ઉભો રહેછે, કેમકે બીજું સ્થાન જોયા વગર પ્રથમ સ્થાન છોડવું નહિ ॥ ૭૭૧ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્વશંકિતાનાં સામીપ્યં ત્યજેદ્રે
નીચસેવનમ્ ॥ ૭૭૨ ॥

પોતાને જેની શંકા આવે તેનું પાસેપાણું
તથા નીચનું સેવન છોડી દેવું ॥ ૭૭૨ ॥

વળી પશુની ઉપેક્ષા કરવાથી તે સંબંધી નુકસાન થાયછે, કેમકે પશુ સદા પરવશ છે. ચારે આપો તો ખાય, પાણી પાઓ તો પિયે ને વિસામો આપો તો વિસામો લે. વાચા ન હોવાથી પશુ પોતાની ભૂખ, તરશ તથા થાક જણાવી શકતું નથી. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

સતતં પ્રવાહ્યમાૈરશ્વૈરુષ્ટૈઃ સ્વૈર્ગજૈ-
ર્મદિષૈઃ । દ્વા કષ્ટં ક્ષુત્કામૈઃ
શ્રાન્તૈર્નો શક્યતે વક્તુમ્ ॥ ૭૭૩ ॥

આહા ! નિરંતર ભાર ઉપાડનાર ઊંટ,
ગધેડા, હાથી અને પાડા ભૂખથી દુર્બળ
તથા થાકી ગયા હોય, તોય પણ કેહેલા
સમર્થ થતા નથી ! એ મોટું કષ્ટ છા ॥ ૭૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે પોતાના પશુને ખાનપાન તથા આસાએસ આપી બચ્ચાની પેઠે તેની સંભાળ રાખવી, ને તેની પાસેથી ઘટતી મેહેનત કરાવવી, પણ ખાંધી રાખવું નહિ. કારણ ખાંધી રાખેથી તે દેરબ્યા વિનાનાં પાન તથા રોટલીની પેઠે બગડી જાયછે, અર્થાત્ મસ્તાન થઈ વાજમાં રહેતું નથી. પછી તે જ્યારે વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેને થોડી મેહેનત આપતાં તેનું પાલન કરવું. પણ જેણે પોતાની આખી જીંદગી આપણું કામ કરવામાં કાઢી હોય એવા તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં રેહો મૂકી દુઃખી થવા દેવો નહિ. તેમ ધન તથા વિદ્યાની ઉપેક્ષા કરવાથી બંને વણસી જાયછે, ને કદી સંપાદન થતાં નથી. માટે બેદરકાર ન રહેતાં જેમ બને તેમ વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવું અને ભણેલી વિદ્યા ભુલી ન જવાય માટે તેની મોટપણે પણ આવૃત્તિ રાખવી, ને આવકના પ્રમાણમાં આવક કરતાં બચ્ચે જોછો રાખી થોડે થોડે ધનનો સંગ્રહ કરતાં જવું. કેમકે કોઈ સમય આપત્તિ આવે ત્યારે સંગ્રહ કરેલું ધન કામ આવેછે. માટે વિપત્તિમર્માયે કહ્યું છે કે,

અજરામરવત્પાણો વિદ્યામર્થં ચ
ચિંતયેત્ । મૃદીત ઇવ કેશેષુ
મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥ ૭૭૪ ॥

બુદ્ધિમાને પોતાને અજર તથા અમર
માની વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવાં,
ને કેશવિષે મૃત્યુએ ગ્રહણ કરેલો માની
ધર્માચરણ કરવું ॥ ૭૭૪ ॥

શનૈઃ પંથાઃ શનૈઃ કંથા શનૈઃ
પર્વત મસ્તકે । શનૈર્વિદ્યા શનૈ-
ર્વિત્તં પંચૈતાનિ શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૭૭૫ ॥

પંથ કરવો, ગોદડી શીવવી, પર્વતમા
મસ્તકપર ચડવું, વિદ્યા ભણવી તથા
ધન મેળવવું, એ પાંચ ધીરે ધીરે
કરવાં ॥ ૭૭૫ ॥

તેમ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જલવિંદુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે
ઘટઃ । સ હેતુઃ સર્વવિદ્યાનાં
ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥ ૭૭૬ ॥

અનાલોચ્ય વ્યયં કર્તા અનાથ-
કલહમિયઃ । આતુરઃ સર્વકાર્યેષુ
નરો દુઃસ્વૈર્નિયુજ્યતે ॥ ૭૭૭ ॥

તેમ સારા માણસોની ચાકરી કરવામાં ઉપેક્ષા રાખવાથી હુની થાયછે, કેમકે સારા શેઠને પણ કામમાં ગફલતિ કરવાથી ચાકર ઉપર અભાવ આવી જાયછે; જેથી તેની જીવિકામાં વધારો થવાને બદલે ઘટારો થવાનો ભય રહેછે. માટે તેવા શેઠની નોકરી તનમનથી એવી રીતે કરવી કે જેથી તે પ્રસન્ન થાય ને પોતાની આબાદી વધે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

દાતા ક્ષમી ગુણગ્રાહી સ્વામી દુઃસ્વેન
લભ્યતે । શુચિર્દક્ષોતુરક્તશ્ચ નૂનં
મૃત્યોઽપિ દુર્લભઃ ॥ ૭૭૮ ॥

જળનું ટીપું ટીપું પડવાથી કુમે કરી
ઘટ ભરાઈ જાયછે, તેજ હેતુ સર્વ વિદ્યા,
ધર્મ તથા ધનસંગ્રહમાં જાણવો ॥ ૭૭૬ ॥

વિચાર્યા વગર ખર્ચ કરનાર, ગરીબ સાથે
કજીઓ કરવામાં રાજી તથા સર્વ કાર્યમાં
ઉતાવળો નર દુઃખ પામેછે ॥ ૭૭૭ ॥

ઉદાર, ક્ષમાવાન તથા ગુણગ્રાહી શેઠ,
તેમજ શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા લ-
ક્ષિતમાન ચાકર બન્ને દુર્લભ છે ॥ ૭૭૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માતૃપિતૃગુરુસ્વામિભ્રાતૃપુત્રસ-
વિષ્ણવિ । ન વિરુદ્ધ્યેન્નાપકુર્યા-
ન્મનસાપિ ક્ષણં કચિત્ ॥ ૭૭૯ ॥

સ્વજનૈર્ન વિરુદ્ધ્યેત ન સ્પર્શેત
બલીયસા । ન કુર્યાત્સ્ત્રીવાલ-
દ્વદ્ધમૂર્ખેષુ ચ વિવાદનમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભ્રાતા, પુત્ર
તથા મિત્ર પ્રત્યે કોઈકાળે મને કરી
પણ ક્ષણ માત્ર વિરોધ તથા અપકાર ન
કરવો ॥ ૭૭૯ ॥

તેમ સંબંધી સાથે વિરોધ, બળવાન
સાથે જાહેરમાં અદેખાઈ અને સ્ત્રી,
બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ ન
કરવો ॥ ૭૮૦ ॥

કારણ માતાપિતાદિ સંબંધી સાથે વિરોધ કરવાથી એકબે પડી જવાયછે, લોકમાં
અપકીર્તિ થાયછે અને વ્યાવહારિક કામપ્રસંગમાં મુઝવણ પડેછે. કેમકે તેઓની સાથે
બનાવ ન હોય તો તેવા પ્રસંગે તેઓ આવતા નથી, જેથી લોકમાં પોતાને માફ લા-
ગેછે; માટે તેમની સાથે કદી વિરોધ કરવો નહિ. તેમ ઇતર જનો સાથે પણ વિરોધ
કરવો નહિ. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્કર્ષો નૈવ નિત્યઃ સ્યાન્નાપકર્ષ-
સ્તથૈવ ચ । તસ્માત્સર્વેષુ મૃતેષુ
મૈત્રીં નૈવ ચ હાપયેત્ ॥ ૭૮૧ ॥

નિરંતર ચઢતી તેમ પડતી પણ રહેતી
નથી, માટે સર્વ પ્રાણિ સાથે મિત્રતા
રાખવી ॥ ૭૮૧ ॥

કારણુ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नरः
परं नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् ।
भिषङ्ममास्तीति विचिन्त्य भक्षये-
दकारणात्को हि विचक्षणो विषम्॥ ७८२॥

દંતસ્ય નિષ્કોષણકેન નિત્યં
કર્ણસ્ય કંઢ્યનકેન વાપિ ।
તૃણેન કાર્યં ભવતીશ્વરાણાં
કિમજ્ઞવાક્ષપાણિમતા નરેણ ॥ ૭૮૩ ॥

बहवो न विरोद्धव्या दुर्जयास्तेऽपि
दुर्बलाः । स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भ-
क्षयन्ति पिपीलिकाः ७८४ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च
परस्परम् । ज्ञातिभिः सह
कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ ७८५ ॥

તેમજ બળવાન સાથે વૈર કરવાથી ઉંઘ આવતી નથી, ખરચથી ઘર ધોવાય છે તે પરિણામે લાભ ન થતાં હુળી થવાય છે. શ્રી મહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું છે કે,

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं ही-
नसाधनम् । ऋतस्वं कामिनं
चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ ७८६ ॥

अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति
नाश्वसेत् । दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू
याभ्यां हिंसति दूरतः ॥ ७८७ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

बलीयसा हीनबलो विरोधं
न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।
न वध्यतेत्यन्तबलो हि यस्मात्
व्यक्तं प्रणाशोस्ति पतंगवृत्तेः ॥ ७८८ ॥

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે પોતે બળવાન્ છતાં
પણ બીજને વૈરી ન કરવો, કેમકે “વૈધ
મારો છે” એમ જાણી કારણુ વિના
કયો ડાહ્યો વિષ લક્ષણુ કરે! ॥ ૭૮૨ ॥

વળી રાજાને પણ દાંત તથા કાન ખોત-
રવા માટે તૃણનો ખપ પડે છે, ત્યારે વાણી
તથા હાથ પગવાળા શરીરધારી મનુ-
ષ્યનો ખપ પડે તેમાં શું કેહેવું ॥ ૭૮૩ ॥

તેમ ઘણા સાથે વિરોધ કરવો નહી, કે-
મકે તે દુર્બળ હોય તોપણ દુર્બલ છે;
કારણુ કુંદાડા મારતા નાગને પણ કીડીયો
ખાઈ જાય છે ॥ ૭૮૪ ॥

જ્ઞાતિ સાથે પરસ્પર સારી રીતે લોબ્ધન
કરવું, બોલવું ચાલવું, તથા પ્રીતિ રાંખવી,
પણ કોઈ કાળે વિરોધ કરવો નહિ ॥ ૭૮૫ ॥

બળિયા સાથે વૈર કરેલને, સાધન વિનાના
દુર્બલને, ધન હરણુ થઈ ગયેલને, કામીને
તથા ચોરને ઉઝગરા થાય છે ॥ ૭૮૬ ॥

બુદ્ધિમાનને અપકાર કરી “હું હાર છું”
એમ વિસ્વાસ રાખવો નહિ, કેમકે બુ-
દ્ધિમાનના હાથ લાંબા હોય છે, જેવડે
તે હારથી પણ મારી શકે છે ॥ ૭૮૭ ॥

સમૃદ્ધિને ઇચ્છતા હીન બળવાળાએ બ-
ળીયા સાથે મનેકરી પણ વિરોધ ઇચ્છવો
નહી, કેમકે અતિ બળવાન હુણાતો નથી
પણ પતંગીયા જેવી વૃત્તિવાળા હીન બ-
ળવાળાનો નાશ થાય છે ॥ ૭૮૮ ॥

અનુચિતકર્મરંભઃ સ્વજનવિરોધો
વલીયસા સ્પર્ધા । દુષ્ટસ્ત્રીવિશ્વા-
સો હ્યાપદ્ધારાણિ ચત્વારિ ॥૭૮૯॥

વળી માધ કવિયે કહ્યું છે કે,

વિધાય વૈરં સામર્ષે નરોઽરૌ ય
ઉદાસતે । પ્રક્ષિપ્યોદર્ચિષં કક્ષે
શેરતે તેઽભિમારુતમ્ ॥ ૭૯૦ ॥

અયોગ્ય કર્મનો આરંભ, સ્વજન સાથે
વિરોધ, બળિયા સાથે બહિરમાં અદેખાર્ધ
તથા દુષ્ટ સ્ત્રીનો વિશ્વાસ, એ ચાર આ-
પદ્ધત્તનાં દ્વાર છે ॥ ૭૮૯ ॥

જે મનુષ્યો કોપી શત્રુ સાથે વૈર કરી
ગાફલ રહેછે, તે સૂકાં ખડના ઢગલામાં
અગ્નિ નાખી તેની પાસે સામે વાયે
સુવે છે ॥ ૭૯૦ ॥

તેમ સ્ત્રી, બાળ, વૃદ્ધ અને મૂર્ખ સાથે વાદ કરવાથી ખેદ થાયછે. કેમકે સ્ત્રીની
અનુકૂળતાથી ઘરમાં સુખ રહે છે, ને તે જો પ્રતિકૂળ રહે, તો દુઃખ થાયછે. વાદ
કરવામાં કંઈ જોલવાનો નિયમ ન રહેવાથી કોઈ સમય આડું વેતરાઈ જાયછે; જેથી
ઘરમાં કંકાસ ઉત્પન્ન થઈ સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને પસ્તાય છે. તેમ પરસ્ત્રી સાથે પણ વાદ ન
કરવો, કારણ સ્ત્રીભક્તિ નિરંતર તન તથા મને કરી પુરૂષ કરતાં દુર્બળ હોય છે; જેથી
તેમની સાથે વિવેકથી વર્તવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે. તે ઠેકાણે વિવેક છોડી વાદ કયો
હોય તો તેમને દુઃખ લાગે છે ને લોકમાં અપકીર્તિ થાયછે. તેમ બાળક સાથે વાદ
ન કરવાનું કારણ તે અણુસમજી હોય છે, જેથી કહેવું સાંભળતો નથી, માટે તેને સ-
મજાવી પટાવી કામ લેવું. વળી વૃદ્ધ સાથે વાદ ન કરવાનું કારણ કે તે સર્વને માન્ય
હોવાથી તેને માડું લાગે છે. કદિ તે વિદ્વાન્ વા અવિદ્વાન્ હોય, તોપણ વયે કરી
વૃદ્ધ હોવાથી સૌએ માન આપવા લાયક છે. તેમજ પંડિતમન્ય મૂર્ખ સાથે વાદ
કરવાથી તે સમજવાને બદલે શત્રુ થાયછે. કારણ જેમ પ્રકાશ તથા તિમિરને સ્વા-
ભાવિક વૈર છે, તેમ વિદ્યારૂપ પ્રકાશ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા મનુષ્યની સાથે અ-
વિદ્યારૂપ તિમિરથી ઠંકાયેલી યુદ્ધિવાળા મનુષ્યને સ્વાભાવિક વૈર હોય છે. અને તેમાં
જો વાદ થાય તો વૈરમાં વધારો થાય એમાં નવાઈ નથી. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉપદેશો હિ મૂર્ખાણાં પ્રકોપાય
ન શાંતયે । પયઃપાનં ઋજંગાનાં
કેવલં વિપવર્ધનમ્ ॥ ૭૯૧ ॥

મૂર્ખને ઉપદેશ કોપજનક છે પણ શાંતિ-
જનક નથી, કારણ સર્પને દૂધનું પાન કે-
વળ વિષ વધારનાર છે ॥ ૭૯૧ ॥

પ્રાયેણાત્ર કુલાન્વિતં કુકુલજાઃ
શ્રીવલ્લભાં દુર્ભગા દાતારં કૃપણા
ઋજૂનનૃજવો વિત્તે સ્થિતં નિર્ધનાઃ ।
વૈરૂપ્યોપહતાશ્ચ કાન્તવપુષં ધર્મા-
શ્રયં પાપિનો નાનાશાસ્ત્રવિચક્ષણં
ચ પુરુષં નિંદંતિ મૂર્ખાઃ સદા ॥ ૭૯૨ ॥

ઘણું કરી હુમેશાં આ લોકમાં કુલીનને
દુષ્કુલીન, સારા ભાગ્યવાળીને દુર્ભાગણિ,
દાતાને કૃપણ, સરલને લુચ્ચા, ધનિને નિ-
ર્ધન, રૂપાળાને કદરૂપા, ધર્મિષ્ઠને પાપી અને
નાના પ્રકારના શાસ્ત્રમાં અતુરપુરૂષને મૂર્ખ
નિંદે છે ॥ ૭૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કોલાહલે કાકુલસ્ય જાતે
વિરાજતે કોકિલકૂજિતં કિમ્ ।
પરસ્પરં સંવદતાં સ્વલાનાં
મૌનં વિધેયં સતતં સુધીભિઃ ॥ ૭૯૩ ॥

શું કાગડાનો કોલાહલ થઈ રહ્યો હોય તેમાં
કોયલનું બોલવું શોભે છે ? માટે પરસ્પર
વાદ કરતા મુખોના મધ્યમાં બુદ્ધિમાનોએ
નિરંતર મૌન રહેવું ॥ ૭૯૩ ॥

મુક્તાફલૈઃ કિં મૃગપક્ષિણાં ચ
મિષ્ટાન્નપાનં કિમુ ગર્દભાણામ્ ।
અંધસ્ય દીપો વધિરસ્ય ગીતં
મૂર્ખસ્ય કિં સત્યકથાપ્રસંગઃ ॥ ૭૯૪ ॥

મૃગ તથા પક્ષિઓને મુક્તાફળે કરી શું ?
ગર્દેશને મિષ્ટાન્ન પાન શું ? તેમ આંધ-
ળાને દીવો, બેહેશને ગીત તથા મૂર્ખાને
સત્ય કથાનો પ્રસંગ શું ? ॥ ૭૯૪ ॥

હંસો ન ભાતિ બલિભોજનવૃંદમધ્યે
ગોમાયુમંડલગતો ન વિભાતિ સિંહઃ ।
જાત્યો ન ભાતિ તુરગઃ સ્વરયૂથમધ્યે
વિદ્વાન્ન ભાતિ પુરુષેષુ નિરક્ષરેષુ ॥ ૭૯૫ ॥

કાગડાના ટોળામાં હંસ, શિયાળના ટો-
ળામાં સિંહ, ગર્દેશના ટોળામાં બતવાન
ઘોડો તથા નિરક્ષર પુરૂષોમાં વિદ્વાન્ શો-
ભતો નથી ॥ ૭૯૫ ॥

હંસો વિભાતિ સરસીરુહવૃંદમધ્યે
સિંહો વિભાતિ સતતં ગિરિગહ્વરેષુ ।
જાત્યો વિભાતિ તુરગો રણભૂમિમધ્યે
વિદ્વાન્વિભાતિ પુરુષેષુ વિચક્ષ્ણેષુ ॥ ૭૯૬ ॥

પણ નિરંતર હંસ કમળ સમૂહના મધ્ય-
માં, સિંહ પર્વતની ગુફામાં, બતવાન
ઘોડો રણભૂમિમાં તથા વિદ્વાન્ વિચક્ષણ
પુરૂષોમાં શોભે છે ॥ ૭૯૬ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન કંચિદાત્મનઃ શત્રું નાત્માનં
કસ્યચિદ્રિપુમ્ । પ્રકાશયેન્ના-
પમાનં ન ચ નિઃસ્નેહતાં પ્રભોઃ ॥ ૭૯૭ ॥

પોતાના કોઈ શત્રુને તથા કોઈ વિષે પોત-
તાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અ-
પ્રીતિ, એટલાં પ્રકાશ કરવાં નહિ ॥ ૭૯૭ ॥

કારણ અમુક મારો શત્રુ છે ને અમુકનો હું શત્રુ છું એમ બહિરમાં કેહેવાથી
પરસ્પરે શત્રુતામાં વધારો થાય છે, ને પાછી મિત્રતા થવાની આશા ન રહેતાં પરિણામે
દુઃખ થાય છે. તેમ પોતાનું થયેલું અપમાન બહિર કરવાથી પ્રતિક્ષા ઘટે છે, ને પો-
તાને હલકાઈ લાગે છે. તેમજ રાજા તથા શેઠની અકૃપા કેહેવાથી પોતાની આલસ-
લણ ખાતે લોકોમાં ખરાબ મત બેસે છે; જેથી ફરી પોતાની વૃત્તિ મેળવવામાં હાનિ
થાય છે. વળી આણકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થનાશં મનસ્તાપં મૃહિણીચરિ-
તાનિ ચ । દાનમાનાપમાનં ચ
મતિમાન્ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૭૯૮ ॥

બુદ્ધિમાને ધનનો નાશ, મનનો તાપ,
સ્ત્રીનાં ચરિત્ર, કરેલો પરોપકાર અને મ-
ળેલું માન તથા અપમાન પ્રકાશ કરવાં
નહિ ॥ ૭૯૮ ॥

કારણ ધનનો નાશ કેહેવાથી પોતાની ગાફલતા જણાય છે, હાંસી થાયછે અને તે કદી શક્તિ ઉપરાંત ગયું હોય તો પોતાની આંટને ધક્કો લાગે છે. તેમ મનનો ખેદ તથા સ્ત્રીનું આચરણ ભિન્ન સિવાય બીજાને જણાવવાથી તે દુઃખ તો ટાળતો નથી પણ ઉલટી હાંસી કરેછે. તેમ કેમના ઉપર ઊપકાર કર્યો હોય તથા પોતાને કયાંય માન મળ્યું હોય તે બીજાને કહી દેખાડવાથી પોતે હલકો પડેછે, ને લોકમાં પાછળથી હાંસિ થાયછે. આણુકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પરપ્રોક્તા ગુણા यस્ય નિર્ગુણોઽપિ
ગુણી ભવેત્ । શ્રેષ્ઠોઽપિ લઘુતાં
યાતિ સ્વયં પ્રત્ય્યાપિતૈર્ગુણૈઃ ॥ ૭૯૯ ॥

પારકાએ જેના ગુણ કહ્યા તે નિર્ગુણી હોય
તોપણ ગુણી થાયછે, પણ પોતાના ગુણ પોતે
કહ્યાથી શ્રેષ્ઠ પણ લઘુતાને પામેછે ॥૭૯૯॥

દાને તપસિ શૌર્યે વા
વિજ્ઞાને વિનયે નયે ।
વિસ્મયો નહિ કર્તવ્યો
બહુરત્ના વસુંધરા ॥ ૮૦૦ ॥

પોતામાં પરોપકાર, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શૌર્ય,
વિજ્ઞાન, વિનય તથા નીતિરૂપ ગુણ હોય,
તેમાં વિસ્મય પામવું નહીં, કેમકે પૃથ્વી-
માં એક બીજાથી સરસ ધણું રત્ન
પડ્યાં છે ॥ ૮૦૦ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રયવિક્રયાતિલિપ્સાં
સ્વદૈન્યં દર્શયેન્નહિ ।
કાર્યં વિનાન્યગેહેન
નાજ્ઞાતઃ પ્રવિશેદપિ ॥ ૮૦૧ ॥

ક્રય વિક્રયમાં અતિ ઇચ્છા તથા પોતાનું
દીનપાણું દેખાડવું નહિ, અને બીજાને ઘેર
કાર્યવિના જવું નહિ, ને કાર્ય પ્રસંગે જવું
પડે તો તેને જાણુ કાર્યવિના ઘરમાં પ્ર-
વેશ કરવો નહીં ॥ ૮૦૧ ॥

કારણ માલ લેવા અથવા વેચવા ટાણે અતિ ગરજ વા દીનતા બતાવવાથી પો-
તાનું કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે જેની પાસેથી માલ ખરીદવામાં આવે તેને
અતિ ગરજ બતાવવાથી તે ભાવ આંપી લે, અને દીનતા દેખાડવાથી માલ ધીરે નહિ.
તેમ જેને માલ વેચવામાં આવે તેને અતિ ગરજ દેખાડી હોય તો તે બત્તરભાવથી
માલ આછે માગે, ને દીનતા બતાવી હોય તો ઘણું આછે ભાવે માલ પડાવી લેવાની
ઇચ્છા કરે, માટે ગમે તેવી ગરજ તથા ગરીબાઈ છતાં પણ ઉપરથી આડંબર રાખવો,
વિજ્ઞુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નિર્વિષેનાપિ સર્પેણ કર્તવ્યા

મહતી ફળા । વિષમસ્તુ ન

ચાપ્યસ્તુ સ્વદાટોપો ભયંકરઃ ॥ ૮૦૨ ॥ ટાટોપ ભયંકર છે ॥ ૮૦૨ ॥

વળી માલ લેવા વેચવા વિગેરે સર્વ વ્યવહાર લખીને કરવો, અને કોઈનાથી શર-
માઈવા હુક કરીને પોતાના ઘરમાં હાનિ થાય તે રીતે કરવું નહિ. તેમ માન અપ-
માનની ખીકથી બાલવા ચાલવામાં લખવું નહિ. કેમકે જેની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ
સાધવો હોયછે, તેનું મન મનાવવું પડેછે. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નૈવાસ્તિ લિખિતાદન્યત્ સ્મા-

રકં વ્યવહારિણામ્ । ન લેખ્યેન

વિના કુાર્યાદ્વચવહારં સદા બુધઃ ॥ ૮૦૩ ॥

વ્યવહારિયેને લખેલ જેવું ખીન્નું યાદ ક-

રાવનાર નથી, માટે બુદ્ધિમાને સદા લખ્યા

વિના વ્યવહાર કરવો નહિ ॥ ૮૦૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ન સ્વલ્પસ્ય કૃતે ભૂરિ નાશયેન્મ-
તિમાનરઃ । એતદેવાત્ર પાંડિત્યં ય-
ત્સ્વલ્પાદ્ભૂરિરક્ષણમ્ ॥ ૮૦૪ ॥

બુદ્ધિમાને સ્વલ્પમાટે ઘણાનો નાશ ક-
રવો નહિ, કારણ આ લોકમાં સ્વલ્પ
કરતાં ઘણાનું રક્ષણ કરવું એજ પાં-
ડિત્ય છે ॥ ૮૦૪ ॥

નાત્યંતં સરલૈર્ભાવ્યં ગત્વા પશ્ય
વનસ્થલીમ્ । છિદ્યંતે સરલાસ્તત્ર
કુન્જાસ્તિઘ્નંતિ પાદપાઃ ॥ ૮૦૫ ॥

અત્યંત સરલપણે વર્તવું નહિ, કેમકે વ-
નમાં જઈ જો, તો ત્યાં સરલ વૃક્ષો કપા-
યછે, ને વાંકાં ચુંકાં કાયમ રહેછે ॥ ૮૦૫ ॥

ધનધાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસંગ્રહ-
ણેષુ ચ । આહારે વ્યવહારે ચ
ત્યક્તલજ્જઃ સુખી ભવેત્ ॥ ૮૦૬ ॥

ધન, ધાન્ય તથા વિદ્યા મેળવવામાં તે-
મજ આહાર તથા વ્યવહારમાં જે લખાય
નહિ, તે સુખી થાયછે ॥ ૮૦૬ ॥

અવમાનં પુરસ્કૃત્ય માનં કૃત્વા
ચ પૃષ્ઠતઃ । સ્વાર્થં ચ સાધયેદ્ધી-
માન્ સ્વાર્થભ્રંશો હિ મૂર્ચ્ચતા ॥ ૮૦૭ ॥

બુદ્ધિમાને અપમાનને આગળ તથા મા-
નને પાછળ કરી સ્વાર્થ સાધવો કેમકે,
સ્વાર્થનો નાશ કરવો એજ મૂર્ખતા છે ॥ ૮૦૭ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

કંચિદ્ભૌ શય્યા કચિદપિ ચ
પર્યકશયનઃ કચિચ્છાકાહારઃ
કચિદપિ ચ શાલ્યોદનરુચિઃ ।
કચિત્કંથાધારી કચિદપિ ચ
દિવ્યાંબરધરો મનસ્વી કાર્યાર્થી
ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ॥ ૮૦૮ ॥

કોઈટાણે પૃથિવીપર ને કોઈટાણે પલંગ-
પર શયન, કોઈટાણે શાક માત્રનો ને કો-
ઈટાણે સુંદર ભાતનો આહાર અને કોઈ-
ટાણે ગોદડી ને કોઈટાણે સુંદર વસ્ત્ર મળે,
તોયપણ કાર્ય સાધનાર ચતુર હુઃખ તથા
સુખને ગણતો નથી ॥ ૮૦૮ ॥

તેમ કાર્યવિના કોઈને ઘેર જવાથી અપમાન થાયછે, ને તે ઘરઘણીને સંશય પડેછે; વળી ઘરઘણીને જણાવ્યા વગર તેનીપાસે એકાએક જવાથી વિવેકથી ઉલટું થાયછે. કેમકે તેને મળવા આવનારની ખબર ન હોવાથી, તે ગમે તેવી સ્થિતિમાં બેઠેલો હોવાને લીધે પારકાને જોઈ શરમાઈ જાયછે, ને તેના ઉપર અભાવ લાવેછે. માટે તેમ ન કરતાં, જે ઘણી મળવા આવનાર સાથે વિવેકથી વર્તે, તેને ત્યાં કામ પડતે જવું, પણ આખો દિવસ ઝુકી રહેવું નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

एहागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्मा-
श्चिरात्दृश्यसे का वार्ता कुशलोऽसि
बालसहितः प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
एवं ये सम्प्रागतान्प्रणयिनः प्रल्हा-
दयन्त्यादरात् तेषां युक्तमशंकितेन
मनसा हर्म्याणि गंतुं सदा ॥ ८०९ ॥

“ઓહો ! આવો આવો ! આ આસને બેસો, ઘણું દહાડે કેમ દેખાણુ ! શું ખબર છે ? બાળક સહિત કુશળ છો ? તમને જોઈ હું ખુશ થયો છું,” એ રીતે આવેલા સ્નેહિને જે આદરથી રાજી કરે તેમને ઘેર સદા મનમાં શંકા ન રાખતાં જવું યોગ્ય છે ॥ ૮૦૯ ॥

नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा
मधुराक्षराः । गुणदोषकथा नैव
तत्र हर्म्ये न गम्यते ॥ ८१० ॥

પણ જ્યાં સાંમે ઉભા થવાની ક્રિયા, મધુર ભાષણ તથા ગુણદોષ પૂછવાની રીત નથી, તે ઘરમાં જવું નહિ ॥ ૮૧૦ ॥

કારણ આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

परसदननिविष्टः कोलघुत्वंनयाति॥८११॥

પારકા ઘરમાં જવાથી કોણ લઘુતાને પામતો નથી ॥ ૮૧૧ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

अतिपरिचयादवज्ञा
संततगमनादनादरो भवति ।
मलये भिल्लपुरंध्री
चंदनतरुकाष्ठमिधनं कुरुते ॥ ८१२ ॥

અતિ પરિચયથી તિરસ્કાર તથા નિરંતર ગમનથી અનાદર થાયછે, કારણ મલય પર્વતમાં રહેલ ભિલ્લની સ્ત્રી અતિ પરિચયનેલીધે ચંદન વૃક્ષનાં કાષ્ટને બાળવાનાં ઇંધન કરેછે ॥ ૮૧૨ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कालं नियम्य कार्याणि ह्याचरे-
न्नान्यथा क्वचित् । गच्छेदनिय-
मेनैव सदैवान्तः पुरं नरः ॥ ८१३ ॥

પુરૂષે વખત નેમી કાર્ય કરવાં, ક્યારેય અન્યથા કરવાં નહીં, પણ અંતઃપુરમાં તો સદા વખત નેમ્યા વગર જવું ॥ ૮૧૩ ॥

વખત નેમી કામ કરવાથી બધાં કામ સારી રીતે થઈ શકેછે. નિત્ય મનુષ્યને અનેક કામ હોય છે, તે જો પ્રત્યેક માટે વખત ન નેમ્યો હોય તો ગુંચવાઈ જવાય છે ને એકમાં મંજ્યા રહેતાં બીજી તરફથી નુકશાન થાયછે. કામ નિત્યનાં છે ને તે છ-

દગીપર્યંત કરવાનાં હોયછે. માટે પ્રતિ દિવસે અમુક કામ અમુક વખતપર્યંત કરવાનો નિયમ બાંધી બધાં કામ સારી રીતે પાર પાડી શકાય તે રીતે વર્તવું. અને ચોક્કસ વખત આસાએસ લેવામાટે ઠેરવેલો. કેમકે મન વા તનસંબંધી મેહેનત કરતાં શરીરને થાક લાગવાનો સંભવ છે, જે ઉતારવામાટે દિવસમાં થોડા વખતસુધી રમત ગમતની તથા રાત્રિયે આરામ લેવાની જરૂર છે, પણ એ કુરસદનો વખત જ્યાં ત્યાં ફરી ખરાબ સોબતમાં કાઢવો નહિ. કારણ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ
ધીમતામ્ । વ્યસનેન ચ મૂર્ચાણાં
નિદ્રયા કલહેન ચ ॥ ૮૧૪ ॥

બુદ્ધિમાનનો અવકાશ સમય કાવ્ય શા-
સ્ત્રના વિનોદે કરી ને મૂર્ખનો વ્યસન, નિદ્રા
તથા કલહવડે બળ્ય છે ॥ ૮૧૪ ॥

એ રીતે વખત બાંધી કામ કરવા કહ્યું, પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવામાટે કેહેવાનું કારણ એ કે, કદી ઘરની સ્ત્રી દુષ્ટ હોય તો સ્વામીના એકાએક આવવાના ભયથી આડે રસ્તે ઉતરી શકે નહિ. કેમકે સ્વામી સર્વ પ્રકારથી સંપૂર્ણ હોય તોપણ સારી સ્ત્રીના દુષ્ટ પતિની પેઠે દુષ્ટ સ્ત્રિયોને આડે રસ્તે ઉતરી જવાનો સંભવ છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

પ્રાયેણ ભૂમિપતયઃ પ્રમદા
લતાશ્ચ યઃ પાર્શ્વતો વસતિ
તં પરિવેષ્ટ્યંતિ ॥ ૮૧૫ ॥

ધણુકરી દુષ્ટ રાજા, દુષ્ટ સ્ત્રી તથા લતા,
જે પાસે હોય તેનેજ વિંટાય છે ॥ ૮૧૫ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દીર્ઘદર્શી સદા ચ સ્યાત્પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ
કચિત્ । સાહસી સાલસી ચૈવ ચિર-
કારી ભવેન્નહિ ॥ ૮૧૬ ॥

સદા વિચારી કરનાર તથા કોઈ ટાણે વ-
ખતસર સુજી આવે તેવા થવું; પણ સા-
હસ કરનાર, આગસુ તથા દીર્ઘસૂત્રી થવું
નહિ ॥ ૮૧૬ ॥

કારણ કોઈ પણ પ્રકારના આચાર, લાષણ તથા કાર્ય કરવામાં લાંબો વિચાર ન કર્યો હોય, તો તેનું પરિણામ સાફ આવતું નથી. માટે પ્રથમ પોતાના આચરણને વિચાર કરી, જેથી લોકમાં અપકીર્તિ તથા પરિણામે દુઃખ થાય એવાં દુરાચરણ જે પોતામાં હોય તો તે ત્યાગવાનો યત્ન કરવો, અને ડૂઝા આચરણથી વર્તવું. લોકમાં મોઢે કોઈ કડવું મનાવતું નથી, કેમકે જેને સાચું પણ કડવું કેહેવામાં આવે તે ધણી રખે રીસ કરે અથવા અભાવ લાવે એવી કેહેનારના મનમાં બીક હોયછે. માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યક્ષં દુર્ગુણાનૈવ વક્તું શક્નોતિ
કોપ્યતઃ । સ્વદુર્ગુણાન્સ્વયં
ચાતો વિમૃશેલ્લોકશાસ્ત્રતઃ ॥ ૮૧૭ ॥

પ્રત્યક્ષ દુર્ગુણ કેહેવા કોઈ પણ સમર્થ
થતો નથી, માટે પોતાના દુર્ગુણ પોતેજ
લોક તથા શાસ્ત્રથી વિચારી લેવા ॥ ૮૧૭ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

સુલભાઃ પુરુષા રાજન્ સતતં
પ્રિયવાદિનઃ । અપ્રિયસ્ય તુ
પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥૮૧૮॥

હે રાજન્, નિરંતર પ્રિય બોલનાર મનુષ્ય સુલભ છે, પણ અપ્રિય એવું હિત વાક્ય કેહનાર તેમજ તે સાંભળનાર પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૮ ॥

વળી ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે;

મનીષિણઃ સન્તિ ન તે હિતૈષિણો
હિતૈષિણઃ સન્તિ ન તે મનીષિણઃ ।
સુહૃદ્ વિદ્વાનપિ દુર્લભો નૃણાં
યથૌપધં સ્વાદુ હિતં ચ દુર્લભમ્ ॥૮૧૯॥

ઘણું કરી જે બુદ્ધિમાન હોય તે હિતેચ્છુ હોતા નથી, ને જે હિતેચ્છુ હોય તે બુદ્ધિમાન હોતા નથી, માટે જેમ સ્વાદિષ્ટ તથા હિતકરનાર ઔષધ દુર્લભ છે, તેમ બુદ્ધિમાન હિતેચ્છુ પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૯ ॥

તેમ કેઈ પણ પ્રકારનું ભાષણ આગળથી વિચાર કર્યા વગર કર્યું હોય તો જ્યાં જેવું ઘટે ત્યાં તેવું બોલાવાને બદલે જેમ તેમ બોલાઈ જવાય છે. જેથી ઓરનું દોર થતાં લોકમાં હાંસી વા વળતે વિના કારણે કેઈ સાથે ઝગડો થઈ પડે છે. માટે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન દર્શયેત્સ્વાભિમતમનુભૂતાદિના
સદા । પ્રવિચાર્યોત્તરં દેયં સહસા
ન વદેત્કચિત્ ॥ ૮૨૦ ॥

સદા પૂર્ણ અનુભવ મેળવ્યાવિના પોતાનો મત જણાવવો નહિ, ને વિચાર કરી ઉત્તર દેવો પણ ક્યારેય ઉતાવળે બોલવું નહિ ॥ ૮૨૦ ॥

તેમ શાર્કધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પાક્ષરરમણીયં
યઃ કથયતિ નિશ્ચિતં સ સ્વલુ વાગ્મી ।
વહુવચનમલ્પસારં
યઃ કથયતિ વિપ્રલાપી સઃ ॥ ૮૨૧ ॥

જે અલ્પાક્ષરે કરી રમણીય તથા નિશ્ચયવાળું વાક્ય કહે છે, તેનેજ બોલવામાં ચતુર બાણવો, પણ જે થોડા સારવાળાં બહુ વચન બોલે, તેને વૃથા બોલનાર બાણવો ॥ ૮૨૧ ॥

તેમ કેઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય વિચાર કર્યા વગર કરવામાં આવે તો મુંઝાઈ જવાય છે, કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કરેલી મેહેનત વૃથા જાય છે અને લોકોમાં હાંસી થાય છે. માટે પોતાના ખરા સ્નેહિયોની સલાહ લઈ, પરિણામ સાફ આવે તે રીતે લાંબા વિચાર કરી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું ! અને કદિ ધારવામાં ન હોય એવું એકાએક કામ આવી પડે, તો ત્યાં ધીરજ રાખી સમયસૂચકતા વાપરી તેને પાર પાડવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

वनस्पतेरपकानि फलानि प्रचि-
नोति यः । स नामोति रसं तेभ्यो
बीजं चास्य विनश्यति ॥ ८२२ ॥

यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं
फलम् । फलाद्रसं स लभते बी-
जाच्चैव फलं पुनः ॥ ८२३ ॥

दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ
सुखं वसेत् । पूर्वे वयसि तत्कु-
र्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ॥ ८२४ ॥

વળી આણ્ણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्न-
मतिस्तथा । द्वावेव सुखमेधेते दी-
र्घसूत्री विनश्यति ॥ ८२५ ॥

उत्पन्नपश्चात्तापस्य बुद्धिर्भवति
यादृशी तादृशी यदि पूर्वं स्या-
त्कस्य न स्यान्महोदयः ॥ ८२६ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

सहसा विदधीत न क्रिया-
मविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणुते हि विमृश्यकारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ ८२७ ॥

मतिरेव बलात् गरीयसी
यदभावे करिणामियं दशा ।
इति घोषयतीव डिंडिमः
करिणो हस्तिपकाहतः कणन् ॥ ८२८ ॥

જે વનસ્પતિનાં કાચાં ફળ તોડે છે, તે
તેમાંથી રસ મેળવતો નથી, ને તેનું બીજ
પણ નાશ પામે છે ॥ ૮૨૨ ॥

પણ જે વખતસર પરિણામ પામી પકવ
થયેલાં ફળને ગ્રહણ કરે છે, તે ફળમાંથી
રસ મેળવે છે, ને ફરી બીજથી ફળને
પામે છે ॥ ૮૨૩ ॥

દિવસે એવું કરવું કે, રાત્રિયે નિશંતે ઉઘ
આવે, ને પેહેલી અવસ્થામાં એવું કરવું
કે, વૃદ્ધપણમાં સુખે રહેવાય ॥ ૮૨૪ ॥

અગાઉથી વિચાર કરનાર તથા વેળાસર
મતિ પહોંચાડનાર બંને સુખી થાય છે,
પણ દિર્ઘસૂત્રી નાશ પામે છે ॥ ૮૨૫ ॥

મનુષ્યની પશ્ચાત્તાપ ટાણે જેવી બુદ્ધિ
થાય છે, તેવી જો પેહેલાંજ હોય તો કેનો
મોટો ઉદય ન થાય ॥ ૮૨૬ ॥

સાહસ કર્મ કરવું નહિ, કેમકે અવિવેક
પરમ આપત્તિનું સ્થાન છે, પણ વિચારી
કરનારને ગુણલોભી સંપત્ પોતાની મેળેજ
વરે છે ॥ ૮૨૭ ॥

વળી “બળથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે બુ-
દ્ધિના અભાવે હસ્તિની આ દશા ” એમ
બાણ હાથિના માવતે વગાડેલ શબ્દ કરતું
નગાડું સર્વને બાણ કરતું હોયની ! એમ
ભાસે છે ॥ ૮૨૮ ॥

बहुधा बहुभिः सार्धं चिंतिताः सु-
निरूपिताः । कथंचिन्न विली-
यन्ते विद्वद्भिर्निश्चिता नयाः ॥ ८२९ ॥

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ ८३० ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं
परिणतिरवधार्या यन्नतः पंडितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेर्भवति
हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ८३१ ॥

તેમ માધ કવિયે કહ્યું છે કે,

समय एव करोति बलाबलं
प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।
शरादि हंसरवाः परूषीकृत-
स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥ ८३२ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये
प्रयोगविज्ञानम् । बलवदपि शि-
क्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ ८३३ ॥

सुहृद्भिरासैरसकृद्विचारितं
स्वयं च बुद्ध्या प्रविचारितं पुनः ।
करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमान्
स एव सौख्यं बहुधा समप्नुते ॥ ८३४ ॥

તેમ કોઈ પણ કામમાં આળસ કરવાથી તથા તેને મુલતવી રાખવાથી હાનિ થાયછે, વા તે કામ સિદ્ધ થતું નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ધણું કરી અનેક વિદ્વાનોએ સાથે બેસી,
નિરૂપણ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરેલ ન્યાય
કોઈ રીતે નાશ પામતા નથી ॥ ૮૨૯ ॥

સારી રીતે પચેલું અન્ન, સુવિચક્ષણ પુત્ર,
સુશિક્ષિત સ્ત્રી, સુસેવિત રાજા, સુવિચારી
બાલેલું તથા જે સારી રીતે વિચારી ક-
રેલું હોય, તે સર્વે કાંબે કાળે પણ વિકાર
પામતાં નથી ॥ ૮૩૦ ॥

પંડિતે ગુણવાળાં વા ગુણરહિત કાર્યસમુ-
દાયને કરતાં, યલથી તેના પરિણામનો વિ-
ચાર કરવો; કેમકે અતિ ઉતાવળે કરેલા ક-
ર્મનો પરિણામ વિપત્તિપર્યંત હૃદયને દાહ
કરનાર શલ્ય સરખો થાયછે ॥ ૮૩૧ ॥

શરીરધારીને સમયજ બલાબલ કરેછે,
એમ બાણે કહેતાજ હોયની, તેમ શરદ્
ઋતુમાં હંસના શબ્દ, મયૂરના સ્વર કહે:ર
લાગે તે રીતે મનોહર લાગવામાંડ્યા ॥ ૮૩૨ ॥

વિદ્વાનોના સંતોષપર્યંત કોઈ પણ પ્રયોગનું
વિજ્ઞાન હું યથાર્થ નથી માનતો, કેમકે
શીખેલાનું ચિત્ત બળવાન છે, તોપણ પોતા
ખાતે વિશ્વાસ કરતું નથી ॥ ૮૩૩ ॥

જે આમ મિત્ર સાથે વારંવાર વિચારી,
ફરી પોતે પણ બુદ્ધિવડે વિચાર કરી કાર્ય
કરેછે, તેજ બુદ્ધિમાન ને તેજ ધણું કરી
સુખને પામેછે ॥ ૮૩૪ ॥

પદ્ દોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા ભૂતિ-
મિચ્છતા । નિદ્રા તંદ્રા ભયં ક્રોધ આ-
લસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ॥ ૮૩૬ ॥

પહેવ તુ ગુણાઃ પુંસા ન હાતવ્યાઃ
કદાચન । સત્યં દાનમનાલસ્યમ-
નમૂયા ક્ષમા ધૃતિઃ ॥ ૮૩૬ ॥

તેમ વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે,

શક્ષ્યામિ કર્તુમિદમલ્પમયત્ર-
સાધ્યમત્રાદરઃ ક શતિ કૃત્યમુ-
પેક્ષ્યમાણાઃ । કેચિત્ પ્રમત્તમ-
નસઃ । પરિતાપદુઃખં આપત્પસં-
ગમ્મુલભં પુરુષાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૮૩૭ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુગુપ્તકાર્યમંત્રઃ સ્યાત્કુર્વન્મુહોઽ-
નાપદિ । યથાશક્તિ ચિકીર્ષેત
ન ત્યજેચ્છરણાગતમ્ ॥ ૮૩૮ ॥

કારણ હરકોઈ મોટું કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય, તેનો મનસુખો પોતાના જે વિશ્વાસુ
પણુ ચતુર જન હોય તેની સાથેજ કરવો; કારણ કાર્ય સિદ્ધ થયા પેહેલાં તે જો બહાર
પડે તો તેમાં પ્રતિપક્ષી તરફથી વિદ્ધ થવાનો સંભવ તથા કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો લો-
કમાં હાંસી થાયછે અને કદી સિદ્ધ થાય તો તેમાં લોકને મોહ હોતો નથી. માટે
આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

મનસા ચિંતિતં કાર્યં વાચા નૈવ
પ્રકાશયેત્ । મંત્રેણ રક્ષયેદ્દં કાર્યં
ચાપિ નિયોજયેત્ ॥ ૮૩૯ ॥

કારણ વિશ્વશર્માયે પણ કહ્યું છે કે,

અંભસા મિથ્યતે સેતુસ્તથા મંત્રોપ્ય-
રક્ષિતઃ । પૈશ્વન્યાઙ્ગિથ્યતે સ્નેહો
વાગ્મિર્મિથ્યત કાતરઃ ॥ ૮૪૦ ॥

આ લોકમાં સમૃદ્ધિ ઈચ્છનારે નિદ્રા, સુસ્તિ,
લય, ક્રોધ, આલસ્ય તથા દીર્ઘસૂત્રતા, એ
છદોષ ત્યાગ કરવા ॥ ૮૩૫ ॥

પણુ સત્ય, પરોપકાર, અનાલસ્ય, અન-
સૂયા, ક્ષમા, તથા ધૃતિ, એ છ ગુણુ કયા
રેય ત્યાગ કરવા નહીં ॥ ૮૩૬ ॥

“ આ યલ વિના બની શકે એવું અદ્ય
કાર્ય કરવા હું શક્તિમાન છું, માટે એમાં
આદર શું કરવો ? ” એમ ધારી કાર્યની
ઉપેક્ષા કરનાર કેટલાક ગાફલ મનવાળા,
આપત્પસંગ છે સુલભ જેમાં એવાં પરિ-
તાપરૂપ દુઃખને પામે છે ॥ ૮૩૭ ॥

કાર્ય તથા મનસુખાને સારી રીતે શુભ
રાખવા, આપત્ ટાળે મુંઝવું નહીં, પણ
યથાશક્તિ કાર્ય કરે જવું; અને શરણાગ-
તને છોડવો નહીં ॥ ૮૩૮ ॥

મનવડે ધારેલું કાર્ય વાણીવડે પ્રકાશ કરવું
નહીં, પણ વિચારથી છાનું રાખવું ને કાર્ય
કરે જવું ॥ ૮૩૯ ॥

જળથી પાન, શુભ રાખ્યા વગર વિચાર,
આડીથી સ્નેહ તથા વાણીવડે ખીકણ લે-
દાય છે ॥ ૮૪૦ ॥

વળી આરંભેલા કામમાં વિદ્ય આપતાં કાયર થઈ મુંઝાઈ જવાથી લોકોમાં પોતાનો કડબ ઓછો થાય છે, ને કામ વણુસી જવાનો સંભવ રહે છે; માટે આપત્સમય ધીરજ રાખવી. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

સુખં ચ દુઃખં ચ ભવાભવૌ ચ
લાભાલાભૌ મરણં જીવિતં ચ ।
પર્યાયશઃ સર્વમેતે સ્પૃશંતિ
તસ્માદ્ધીરો ન ચ હૃષ્યેન્ન શોચેત્ ॥૮૪૧॥

સુખ દુઃખ, ચઢતી પડતી, લાભ અલાભ
તથા જીવવું મરવું, એ સર્વે કુમે કરી
પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ધૈર્યવાન હૃષ તથા
શોચ કરતો નથી ॥ ૮૪૧ ॥

પ્રાપ્યાપદં ન વ્યથતે કદાચિ-
દુયોગમન્વિચ્છાતિ ચાપ્રમત્તઃ ।
દુઃખં ચ કાલે સહતે મહાત્મા
ધુરંધરસ્તસ્ય વિપદિનશ્યેત્ ॥ ૮૪૨ ॥

જે આપત્તને પામી કોઈ કાળે વ્યથા પા-
મતો નથી, પણ સાવધાન થઈ ઉદ્યોગ કરે
જાય છે, ને વખતે દુઃખ આવ તો સહન
કરે છે, તે ધુરંધર મહાત્માની વિપત્ નાશ
પામે છે ॥ ૮૪૨ ॥

તેમ પ્રસંગરલાવલિમાં કહ્યું છે કે,

છિન્નોપિ રોહતિ તરુશ્ચન્દ્રઃ ક્ષીણો-
ઽપિ વર્ધતે લોકે । ઇતિ વિમૃશંતઃ
સંતઃ સંતપ્યંતે ન લોકેઽસ્મિન્ ॥ ૮૪૩ ॥

આ લોકમાં કાપેલો વૃક્ષ પણ પાછો ઉગે
છે, ને ક્ષીણ થયેલ ચંદ્ર પણ પાછો વૃદ્ધિ
પામે છે; એમ વિચાર કરનાર સન્નજનો
ખેદ પામતા નથી ॥ ૮૪૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

કચિદ્વિદ્વદ્ગોષ્ઠી કચિદાપિ સુરામ-
ત્તકલહઃ કચિદ્વીણાવાદઃ કચિ-
દાપિ ચ હાહેતિ રુદિતમ્ ।
કચિદ્રમ્યા રામા કચિદાપિ જરા-
ર્જર્જરતનુર્ન જાને સંસારઃ કિમમૃ-
તમયઃ કિં વિષમય ॥ ૮૪૪ ॥

સંસારમાં કયાંક વિદ્વાનનો વિનોદ, કયાંક
મહિરા પીને મત્ત થયેલાનો કલહ, કયાંક
વિણુનો નાદ, કયાંક હાહા કરી રૂદન,
કયાંક મનોહર સ્ત્રી, ને કયાંક જરાએ કરી
જર્જરિત થયેલાં શરીર દેખાય છે, તે ઉ-
પરથી શું એ સંસાર અમૃતમય છે કે વિ-
ષમય છે, તે હું જાણતો નથી ॥ ૮૪૪ ॥

માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ત્યાજ્યં ન ધૈર્યં વિધુરેઽપિ કાલે
ધૈર્યાત્કદાચિદ્વતિમાપ્નુયાત્સઃ ।
યથા સમુદ્રેઽપિ ચ પોતભંગે
સાંયાત્રિકો વાંછતિ તર્તુમેવ ॥ ૮૪૫ ॥

જેમ સમુદ્રમાં વહાણ ભાંગવાટાણે પણ
સુસાક્ષર તરવા ધૃષ્ટિ છે, તેમ મનુષ્યે
વિપત્તિ સમય પણ ધૈર્ય છોડવું નહીં,
કેમકે ધીરજથી કદાચિત્ તે ગતિને પા-
મે છે ॥ ૮૪૫ ॥

તાવજ્ઞયેષુ ભેતવ્યં યાવજ્ઞયમના-
ગતમ્ । આગતં તુ ભયં દૃષ્ટ્વા પ્ર-
હર્તવ્યમશંકયા ॥ ૮૪૬ ॥

સુખમાપતિતં સેવેદુઃસ્વમાપતિતં
તથા । ચક્રવત્પરિવર્તેતે દુઃસ્વા-
નિ ચ સુસ્વાનિ ચ ॥ ૮૪૭ ॥

આરંભેતેડ્વપમેવાજ્ઞા કામં વ્યગ્રા
ભવંતિ ચ । મહારંભાઃ કૃતધિય-
સ્તિષ્ઠાંતિ ચ નિરાકુલાઃ ॥ ૮૪૮ ॥

અનારંભો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં બુ-
દ્ધિલક્ષણમ્ । આરંભસ્ત્યાંતગમનં
દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥ ૮૪૯ ॥

આરંભ્યતે ન ચલુ વિગ્રમયેન નીચૈઃ
પ્રારંભ્ય વિગ્રમિહતા વિરમંતિ મધ્યાઃ ।
વિગ્રૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રા-
રંભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજંતિ ॥ ૮૫૦ ॥

હવે શરણે આવેલાની યથાશક્તિ પરોણાગત કરવાથી લોકમાં ઘણા મિત્ર થાયછે,
ને સુવાસ વધે છે. કદિ શત્રુ હોય ને વૈર મૂકી શરણે આવે, તો તે પણ પરોણા-
ગત કરવા યોગ્ય છે; ત્યારે કોઈ સંબંધી, મિત્ર, ભતિલો, પરભતિલો વા પરોણો ઘેર
આવે, તો તે પરોણાગત કરવા યોગ્ય હોય તેમાં શી નવાઈ! કહ્યું છે કે,

ગૃહાગતં હુદ્રમાપિ યથાર્થં
પૂજયેત્સદા । અરાવપ્સુ-
ચિત્તં કાર્યમાતિથ્યં ગૃહમાગતે ॥ ૮૫૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાત્યંતં વિશ્વસેત્કંચિત્ વિશ્વસ્તમપિ
સર્વદા । પુત્રં વા ભ્રાતરં ભાર્યામ-
માત્યમધિકારિણમ્ ॥ ૮૫૨ ॥

જ્યાંસુધી ભય આવ્યું ન હોય ત્યાંસુધી
ખીડીવું પણ તેને આવ્યું બાણી નિઃશંક
થઈ ટાળવાના ઉપાય કરવા ॥ ૮૪૬ ॥

પ્રાપ્ત થયેલાં સુખ વા દુઃખ ધીરજથી સે-
વવાં, કેમકે તે ચક્રની પેઠે ફર્યા કરેછા ॥ ૮૪૭ ॥

અસ જન ઇચ્છાથી સ્વરૂપ કાર્યનો આરંભ
કરે, ને પછી તેમાં વિબુદ્ધ થાયછે, પણ
બુદ્ધિમાન જન મોટા કાર્યનો આરંભ કરેછે,
ને આકુળ થતા નથી ॥ ૮૪૮ ॥

કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ
લક્ષણ છે, ને આરંભેલા કાર્યને પાર પા-
ડવું, એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે ॥ ૮૪૯ ॥

વિગ્રના ભયથી અધમ જન કાર્યનો આ-
રંભ કરતા નથી, મધ્યમ જન કાર્યનો
આરંભ કરી વિગ્ર નડે તો વચમાંજ વિરામ
પામે છે; પણ ઉત્તમ જન તો કાર્યનો આ-
રંભ કરી વિગ્ર વારંવાર આવે તો પણ તેને
પુરું કર્યા વગર છોડતા નથી ॥ ૮૫૦ ॥

સદા ઘેર આવેલા હુદ્રનો પણ જોવો ઘટે
તેવો સત્કાર કરવો, ને શત્રુ પણ જો ઘેર
આવે તો તેની પરોણાગત કરવી ॥ ૮૫૧ ॥

સર્વદા પુત્ર, ભાઈ, ભાર્યા, અમાત્ય, અ-
ધિકારિ તથા કોઈ વિશ્વાસુનો પણ અતિ-
વિશ્વાસ કરવો નહિ ॥ ૮૫૨ ॥

કારણુ જેના ઉપર ઘણો વિશ્વાસ હોય, તેપણુ કોઈ સમય દગો કરેછે; એમ પૂર્વના ઇતિહાસથી જાણવામાં આવ્યું છે, ને હમણાં પણ અનુભવ થાયછે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નસ્થિનાં ચ નદીનાં ચ શૃંગિણાં
શસ્ત્રપાણિનામ્ । વિશ્વાસો નૈવ
કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥ ૮૧૩ ॥

નખ તથા શિંગડાવાળાં પ્રાણિ, નદી, શસ્ત્રધારી, સ્ત્રીજન તથા રાજકુળનો વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૮૫૩ ॥

ન यस્ય ચેષ્ટિતં વિદ્યાત્ ન કુલં ન
પરાક્રમમ્ । ન તસ્ય વિશ્વસેત્પ્રાણો
યદીચ્છેચ્છેય આત્મનઃ ॥ ૮૧૪ ॥

જો પોતાનું શ્રેય ઇચ્છે તો બુદ્ધિમાન, જેનાં આચરણ, કુળ તથા પરાક્રમ ન જણાય તેનો વિશ્વાસ ન કરે ॥ ૮૫૪ ॥

પ્રણયાદુપકારાદ્વા યો વિશ્વસિતિ
શત્રુષુ । સપ્તમ્ ઇવ વૃક્ષાગ્રાત્પતિતઃ
પ્રતિબુદ્ધયતે ॥ ૮૧૫ ॥

જે શત્રુનો સ્નેહ તથા ઉપકાર જોઈ વિશ્વાસ કરેછે, તે વૃક્ષના અગ્રભાગ પર સુતેલાની પેઠે પડે ત્યારે જાગેછે ॥ ૮૫૫ ॥

અપરાધો ન મેસ્તીતિ નૈતદ્વિશ્વાસ-
કારણમ્ । વિદ્યતે હિ નૃશંસેભ્યો
ભયં ગુણવતામપિ ॥ ૮૧૬ ॥

“મારો કંઈ અપરાધ નથી,” એમ ધારવું વિશ્વાસ કરવાનું કારણ નથી, કેમકે ગુણવાનને પણ દૂર મનુષ્યો તરફથી ભય થાયછે ॥ ૮૫૬ ॥

અત્યાદરો ભવેદ્યત્ર કાર્યકારણ-
વર્જિતઃ । તત્ર શંકા પ્રકર્તવ્યા
પરિણામે સુસ્વાવહા ॥ ૮૧૭ ॥

જ્યાં કાર્ય કારણ વિના અતિ આદર થાય ત્યાં શંકા રાખવી, જેથી પરિણામે સુખ થાયછે ॥ ૮૫૭ ॥

અસતી ભવતિ સલજ્ઞા ક્ષારં નીતં ચ
નિર્મલં ભવતિ । દંભી ભવતિ વિવેકી
પ્રિયવક્તા ભવતિ ધૂર્તજનઃ ॥ ૮૧૮ ॥

ધણું કરી અસતી સ્ત્રી લજ્જાવાળી, ખાઈ પાણી નિર્મળ, દંભી વિવેકી તથા ધૂતારા મિત્રું બોલનારા હોયછે ॥ ૮૫૮ ॥

દદ્યાત્સાધુર્યાદિ નિજપદે હર્જ-
નાય પ્રવેશં તં નાશાય પ્રભવતિ
તતો વાંછમાનઃ સ્વયં સઃ ।
તસ્માદ્દેયો વિપુલમતિભિર્નાવકા-
શોઽધમાનાં જારોઽપિ સ્યાદ્દૃહપ-
તિરિતિ શ્રૂયતે વાક્યતોઽગ્ર ॥ ૮૧૯ ॥

સાધુ પુરૂષ જો હુર્જનને પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા દે, તો તે હુર્જન પોતેજ તેના સ્થાનની ઇચ્છા કરી તેનો નાશ કરેછે, માટે મોટી મતિવાળાએ નીચ મનુષ્યને પોતાનું સ્થાન દેવું નહિ, કારણ જાર પુરૂષ પણ ઘરનો ઘણી થઈ પડે છે, એમ લોકમાં વાક્યથી સંભળાય છે ॥ ૮૫૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવૃત્તિવ્યાધિશોકાર્તાનનુવર્તેત
શક્તિઃ । કદાપિ નોગ્રદંડઃ સ્યા-
ત્કદુભાષણતત્પરઃ ॥ ૮૬૦ ॥

અવૃત્તિ, વ્યાધિ તથા શોકે કરી પીડાય-
દાને શક્તિ મુજબ મદદ કરવી; ને કયા-
રેય પણ કટુ ભાષણમાં તત્પર તથા ઉ-
ગ્રદંડી થવું નહિ ॥ ૮૬૦ ॥

માર્યા પુત્રોઽપ્યુદ્વિજતે કદુવાક્યા-
ત્પ્રદંડતઃ । પશવોઽપિ વશં યાંતિ
દાનૈશ્ચ મૃદુભાષણૈઃ ॥ ૮૬૧ ॥

કેમકે કટુ વાક્ય તથા ઉગ્રદંડથી ભાર્યા
તથા પુત્ર પણ ઉદ્વેગ પામેછે, ને દાન
તથા મૃદુ ભાષણે કરી પશુ પણ વશ
થાયછે ॥ ૮૬૧ ॥

પોતાની શક્તિપ્રમાણે પરોપકાર કરવાથી લોકમાં યશ વધે છે, પ્રીતિ મેળવાય
છે ને જેની ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેનો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાયછે. અને ઇન્ધર સ-
ર્વાતર્યામી હોવાથી એજ તેનું પૂજન ભાસે છે. એ વિષે કહ્યું છે કે,

યેન કેન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યાપિ
દેહિનઃ । સંતોષં જનયેત્પ્રાજ્ઞસ્તદે-
વેશ્વરપૂજનમ્ ॥ ૮૬૨ ॥

બુદ્ધિમાને હરકોઈ રૂડા પ્રકારે કરી કોઈ
પણ પ્રાણીને સંતોષ ઉત્પન્ન કરવો, તેજ
ઇન્ધરપૂજન છે ॥ ૮૬૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્થિતો મૃત્યુમુખે ચાહં ક્ષણમાયુર્મ-
માસ્તિ ન । ઇતિ મત્વા દાનધર્મૌ
યથેષ્ઠૌ તુ સમાચરેત્ ॥ ૮૬૩ ॥

હું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યો છું, માફ આયુષ્
ક્ષણમાત્ર નથી, એમ માની યથેષ્ઠ દાન
ધર્મ આચરવાં ॥ ૮૬૩ ॥

કારણુ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તાવત્પ્રીતિર્ભવેલ્લોકે યાવદાનં
પ્રદીયતે । વત્સઃ ક્ષીરક્ષયં દૃષ્ટ્વા
પરિત્યજતિ માતરમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

લોકમાં જ્યાંસુધી કંઈ પણ દેવાય ત્યાંસુધી
પ્રીતિ હોય છે, કેમકે વાછડો દૂધના ક્ષ-
યને જોઈ માતાને મૂકી દે છે ॥ ૮૬૪ ॥

પશ્ય દાનસ્ય માહાત્મ્યં સઘઃ પ્રત્યય-
કારકમ્ । યત્પ્રભાવાદપિ દ્વેષી મિ-
ત્રતાં યાતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૮૬૫ ॥

તત્કાળ વિશ્વાસને કરનાર દાનનું મહાત્મ્ય
જો, કેમકે જેના પ્રભાવથી શત્રુ પણ ત-
રત મિત્ર થાયછે ॥ ૮૬૫ ॥

પણુ કુલાઈ જઈ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત દાન હેવું નહીં; કારણુ શુકનીતિના ત્રીજા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અતિદાનેન દારિદ્ર્યં તિરસ્કારો-
ડતિલોભતઃ । યતોડત્યંતં નાશહેતુ-
રતિસર્વત્ર વર્જયેત્ ॥ ૮૬૬ ॥

અતિ દાને કરી દારિદ્ર્ય ને અતિ લો-
ભથી તિરસ્કાર થાયછે, તેથી અતિ એ
નાશનું કારણ છે, માટે તેનો સર્વ ઠેકાણે
ત્યાગ કરવો ॥ ૮૬૬ ॥

વળી જેના ઉપર પોતાની સત્તા હોય એવાં કોઈ પણ મનુષ્યે કદી અપરાધ કર્યો
હોય, તો તેને ઉત્ર દંડ કરવાથી તથા કૂર વચન કેહેવાથી કોઈ ટાણે અનર્થ થવાનો
સંભવ છે. કેમકે જેને ઉત્ર દંડ કરવામાં આવે તથા કૂર વચન કેહેવામાં આવે, તે
કદી પોહોચેલો હોય, તો વૈર રાખી તેવા દંડ કરનાર તથા કૂર વચન બોલનારને લાગ
આવે નુકસાન કરે છે. માટે ચાલતાંસુધી સમજાવી કામ લેવું ને કદી દંડ કરવો પડે
તો વગર વિચારે કરવો નહિ. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

સામ્નૈવ યત્ર સિદ્ધિર્ન તત્ર દંડો બુધેન
વિનિયોજ્યઃ । પિત્તં યદિ શર્કરયા
શામ્યતિ કોથ્યઃ પટોલેન ॥ ૮૬૭ ॥

જ્યાં સમજાવ્યાથી કામ થાય ત્ય' કાલ્યા
માણ્યે દંડ કરવો નહિ, કેમકે જે સા-
કરથી પિત્ત શમે તો કડવા પટોલની જ-
ર શું છે ૮૬૭ ॥

ન પરસ્યાપરાધેન પરેષાં દંડમાચરેત્ ।
આત્મનાવગતં કૃત્વા દંડયેત્પૂજયેચ વા ૮૬૮

એકના અપરાધમાટે બીજાને દંડ ન
દેવો, પણ પોતાની ખાત્રી કરી, ઘટે તો
દંડ દેવો વા સત્કાર કરવો ॥ ૮૬૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉપેક્ષેત પ્રનદં યત્પ્રાપ્તં યત્કુ-
પાહરેત્ । પરદ્રવ્યં ક્ષુદ્રમપિ
નાદત્તં સંહરેત્કચિત્ ॥ ૮૬૯ ॥

જે નાશ પામ્યું તેની ઉપેક્ષા કરવી, ને જે
પ્રાપ્ત થયું તેને ગ્રહણ કરવું, પણ કોઈ
કાળે થોડું પણ પારકું દ્રવ્ય આપ્યાવિના
લેવું નહિ ॥ ૮૬૯ ॥

નાશ પામેલી કોઈ પણ વસ્તુની ઉપેક્ષા ન કરતાં વારંવાર તેનું ચિંતન કરવાથી
માત્ર મનને સંતાપ થતાં શરીર ક્ષીણ થાયછે અને નિત્યના કામકાજમાં પ્રવૃત્તિ ય-
થાર્થ ન થતાં તેમાં નુકસાની થવાનો સંભવ છે; પણ તે નાશ પામેલી વસ્તુ કદી મ-
ળવાની નથી. માટે એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

શોકં ન કુર્યાન્નષ્ટસ્ય સ્વકૃતેરપિ
જલ્પનમ્ । સ્વાદન્ન ગચ્છેદધ્વાનં
ન ચ હાસ્યેન ભાષણમ્ ॥ ૮૭૦ ॥

નષ્ટનો શોક કરવો નહિ, વિના પૂછે પોતે
કરેલ કદી દેખાડવું નહિ, માર્ગમાં ખાતાં
ખાતાં ચાલવું નહિ, ને હાસ્ય સહિત ભા-
ષણ કરવું નહિ ॥ ૮૭૦ ॥

તેમ બીજાની જેની ઉપર સત્તા હોય તેવી વસ્તુ, તેના ધણીની રમવગર પોતાના
ઉપયોગમાં લેવાથી ચોરી કરે છે; જેથી શિક્ષાને પાત્ર થવાય છે ને લોકમાં આખરૂ
જાય છે. માટે કહ્યું છે કે,

પરધનહરણે પંશુઃ પરદારનિરી-
ક્ષણેડપ્યંધઃ । મૂકઃ પરાપવાદે
સ ભવતિ સર્વમિયો જગતિ ॥ ૮૭૧ ॥

જે પારકા ધન હરણમાં પાંગળો, પારકી
સ્ત્રી જોવામાં આંધળો તથા પારકી નિંદા
કરવામાં મુંગો હોય, તે જગતમાં સર્વને
પ્રિય થાયછે ॥ ૮૭૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વ્રૂયાદનૃતં સાક્ષ્યં કૃતં સાક્ષ્યં ન
લોપયેત્ । આજ્ઞાભંગસ્તુ મહતાં રાજઃ
કાર્યો ન વૈ ક્વચિત્ ॥ ૮૭૨ ॥

જોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ, આપેલી સાક્ષી
ફેરવી નહિ, ને કોઈ કાળે રાજ તથા
મોટાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો નહિ ॥ ૮૭૨ ॥

જોટી સાક્ષી પૂરવાથી ઇશ્વરનો ગુનેગાર થવાય છે, કારણ તે સર્વોત્તર્યામી હોવાથી
મનુષ્યે છુપી રીતે કરેલા પાપ-પુણ્યને જાણે છે. માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

ન વૃથા શપથં કુર્યાત્સ્વલ્પેડપ્યર્થે
નરો બુધઃ । આત્મૈવ હ્યાત્મનઃ
સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ ॥ ૮૭૩ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે યોડા કાર્યમાં પણ
જોટા સોગન ખાવા નહિ, કેમકે પોતે
પોતાનોજ સાક્ષી તથા ગતિ છે ॥ ૮૭૩ ॥

વળી શ્રી મહાભારતાંતર્ગત આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

મન્યતે પાતકં કૃત્વા ન કશ્ચિદ્વેત્તિ
મામિતિ । તદેવ વેત્તિ ભૂતાત્મા
યથૈવાંતરપૂરુષઃ ॥ ૮૭૪ ॥

જે પાપ કરીને મને કોઈ જાણવું નથી
એમ માને છે, પણ જે સર્વ ભૂતનો
આત્મા અંતર્યામિ ઇશ્વર છે તે સર્વ જાણે
છે ॥ ૮૭૪ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

યથા શ્રુતં યથા દૃષ્ટં સર્વમેવાં-
જસા વદેત્ । સત્યેન પૂયતે સાક્ષી
ધર્મઃ સત્યેન રક્ષયતે ॥ ૮૭૫ ॥

જેમ સાંભળ્યું તથા જોયું હોય તેમજ
સાક્ષિયે સર્વ જલદી કેહેવું, કેમ કે સત્ય-
વડે તે પોતે પવિત્ર થાય, ને ધર્મની રક્ષા
થાયછે ॥ ૮૭૫ ॥

વળી જોટી સાક્ષી પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો, રાજ શિક્ષા કરે ને લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા
ધટે છે. માટે કલ્પતરૂ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

યશો યસ્માન્નસ્મીભવતિ વનવ-
હેરિવ વનં નિદાનં દુઃસ્વાનાં
યદવનિરુહાણામિવ જલમ્ ।
ન યત્ર સ્યાચ્છાયાડતપ ઇવ તપઃ-
સંયમકથા કથંચિત્તન્મિથ્યા
વચનમભિધત્તે ન મતિમાન્ ॥ ૮૭૬ ॥

જેથી દાવાનલવડે વનની પેઠે યશ લ-
સ્મરૂપ થાયછે, જે વૃક્ષનાં કારણ જળની
પેઠે દુઃખનું નિદાન છે, અને જેમાં તડ-
કાનેવિષે છાયાની પેઠે તપ તથા સંય-
મની કથા નથી, તેવું મિથ્યા વચન કોઈ
રીતે પણ બુદ્ધિમાન બોલતો નથી ॥ ૮૭૬ ॥

તેમ જેનો અમલ ચાલતો હોય તેવા સત્તાધારી મનુષ્યની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી, તે એકવાર તો ગમે તેવા પ્રતિષ્ઠિત માણસને પણ હેરાન કરી શકેછે; ત્યારે રાજાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરી હોય તો તે શું ન કરી શકે? વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

રાજા વેશ્યા યમો હ્યગ્નિસ્તસ્કરો
વાલયાચકૌ । પરદુઃસ્વં ન જા-
નાંતિ હ્યષ્ટમો ગ્રામકંટકઃ ॥ ૮૭૭ ॥

રાજા, વેશ્યા, કાળ, અગ્નિ, તસ્કર, ખા-
ળક, ચાચક તથા આઠમો ગ્રામકંટક પા-
રકું હુઃખ જાણુતા નથી ॥ ૮૭૭ ॥

કાકે શૌચં દ્યુતકારે ચ સત્યં
સર્પે ક્ષાન્તિયૌવને કામશાંતિઃ ।
ક્રીવે ધૈર્યં મદ્યપે તત્ત્વચિન્તા
રાજા મિત્રં કેન દૃષ્ટં શ્રુતં વા ॥ ૮૭૮ ॥

કાગડામાં પવિત્રતા, જીગારીમાં સત્યતા,
સર્પમાં ક્ષમા, યુવાવસ્થામાં કામશાંતિ,
ખીકણમાં ધૈર્ય, મદિરા પિનારમાં તત્ત્વ-
ચિન્તા, તથા રાજા મિત્ર, એટલાં કેણે
જેયાં વા સાંભળ્યાં ॥ ૮૭૮ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રં સુચિંતિતમથો પરિચિંતનીય-
મારાધિતોઽપિ નૃપતિઃ પરિશંકનીયઃ ।
અંકે સ્થિતાપિ યુવતિઃ પરિરક્ષણીયા
શાસ્ત્રે નૃપે ચ યુવતૌ હિકુતઃ સ્થિરત્વમ્ ૮૭૯

સારી રીતે ચિંતન કરેલું શાસ્ત્ર પણ ફરી
વિચારવા લાયક, આરાધન કરેલા રાજા
પણ શંકા રાખવા યોગ્ય અને પાસે ર-
હેલી યુવતિ પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે,
કેમકે શાસ્ત્ર, રાજા તથા યુવતિમાં સ્થિ-
રપણું ક્યાંથી ॥ ૮૭૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાયાપત્યોશ્ચ પિત્રોશ્ચ ભ્રાત્રોશ્ચ
સ્વામિભૃત્યયોઃ । મગિન્યોમિત્રયો-
ર્હેદં ન કુર્યાદ્ગુરુશિષ્યયોઃ ॥ ૮૮૦ ॥

પતિ પત્નિ, માતા પિતા, ભાઈઓ, શેઠ
ચાકર, બેહેનો, મિત્રો, તથા ગુરુશિષ્યનો
માંહોમાહે ભેદ કરવો નહિ ॥ ૮૮૦ ॥

કારણ તેમનામાં પરસ્પરે ભેદ પાડવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે, તેને જો તેઓ નિપુ-
ણ હોય તો પ્રથમથીજ ચેતી જઈ દૂર કરેછે. કારણ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યે વૈ મેદનશીલાસ્તુ સકામા નિસ્ત્રપાઃ
શઠાઃ । યે પાપા ઇતિ વિશ્યાતાઃ
સંવાસે પરિગર્હિતાઃ ॥ ૮૮૧ ॥

જે ભેદ પાડનાર, કામી, નિર્લજ્જ, શઠ
તથા પાપી કેહેવાતા હોય તે પાસે રા-
ખવામાં નિંદેલા છે ॥ ૮૮૧ ॥

અને કદી તેવા સંબંધી વિચાર વગરના હોય, તો તેમનામાં ભેદ પાડી શકાય છે.
વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

મૃદુના સલિલેન સ્વન્યમાના-
ન્યવઘૃષ્યંતિ ગિરેરપિ સ્થલાનિ ।
ઉપજાપવિદાં ચ કર્ણજાપૈઃ
કિમ્ ચેતાંસિ મૃદૂનિ માનવાનામ્ ॥૮૮૨॥

કોમળ જળવડે પણ ખનન થયેલાં પર્વ-
તનાં સ્થળ ઘસાઈ જાયછે, તો લેદ પા-
ડનારે કાન ભરવાથી મનુષ્યનાં કોમળ
ચિત્ત લેદાય તેમાં શું ॥ ૮૮૨ ॥

પણ જ્યારે તેમને ત્યાં કંઈ વ્યાવહારિક પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે લોકલાજને લીધે
તેમને એકઠાં થવાની ફરજ પડે છે. તે સમય તેઓ લેદ પડવાનાં કારણનો પરસ્પરે
ખુલાસો પૂછવા માંડે છે, એટલે તુરત તે લેદ પાડનાર મનુષ્યનું લોપાળું પ્રસિદ્ધ થઈ
જાય છે. જેથી તે બંનેના તિસ્કારમાં આવી તેમના ઘરથી દૂર થાયછે, અને તે
સંબંધિયો તો પાછા પૂર્વની પેઠે મળી જાય છે. આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

બંધનાનિ સ્વલુ સંતિ બહૂનિ પ્રેમરજ્જુદ-
ઢવંધનમેવ । દારુભેદનિપુણોઽપિ ષડંધિ-
નિષ્ક્રિયો ભવતિ પંકજકોશે ॥ ૮૮૩ ॥

બંધન ઘણાં હોય છે, પણ પ્રેમરૂપ દોરડી
દઢ બંધન છે, કેમકે ભ્રમર લાકડું લેદ-
વામાં ચતુર છતાં પણ કમળકોશમાં નિ-
ષ્ક્રિય થાયછે ॥ ૮૮૩ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુહૃદં ભ્રાતરં બંધુમુપચર્યાત્સદા-
ત્મવત્ । ન મધ્યાહ્નમનં ભાષાશા-
લિનોઃ સ્થિતયોરપિ ॥ ૮૮૪ ॥

મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધિને સદા પોતાની
પેઠે માનવા અને બે જણાં ઉભી વાત કરતા
હોય તેની વચમાંથી જવું નહિ ॥ ૮૮૪ ॥

કારણ સુહૃદાદિને પોતાની સમાન ગણવાથી સંપ કાયમ રહે છે, જેને નિભાવ-
વાની ઘણી જરૂર છે; કારણ તે વિના પારકાથી પરાભવ પમાય છે, ને કોઈ પણ મોટું
કાર્ય પાર પાડી શકાતું નથી. આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

બહૂનાં ચૈવ સત્વાનાં સમવાયો
રિપુંજયઃ । વર્ષધારાધરો મે-
ઘસ્તૃણૈરપિ નિવાર્યતે ॥ ૮૮૫ ॥

જેમ તૃણસમુદાયે કરી વર્ષાદની ધારા-
વાળો મેઘ નિવારણ કરાય છે, તેમ ઘણા
પ્રાણીનો સમુદાય શત્રુને જીતનાર થા-
યછે ॥ ૮૮૫ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

સંહતિઃ શ્રેયસી પુંસાં સ્વકુલૈરલ્પ-
કૈરપિ । તુષેણાપિ પરિત્યક્તા ન
પરોઽંતિ તંડુલાઃ ॥ ૮૮૬ ॥

મનુષ્યને પોતાના કુળના અલ્પ સાથે
પણ દઢ સંબંધ રાખવો કલ્યાણકારિ છે
કારણ ફેાતરાથી જુદા કરેલા ભાત પણ
ઉગતા નથી ॥ ૮૮૬ ॥

અલ્પાનામપિ વસ્તૂનાં સંગતિઃ કાર્યસાધિકા । તૃણૈર્ગુણત્વમાપન્નૈર્વધ્યતે મત્તદંતિનઃ ॥ ૮૮૭ ॥

વળી વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન વૈ ભિન્ના જાતુ ચરંતિ ધર્મે
ન વૈ સુખં પ્રાપ્નવંતીહ ભિન્નાઃ ।
ન વૈ ભિન્ના ગૌરવં પ્રાપ્નવંતિ
ન વૈ ભિન્નાઃ પ્રશમં રોચયંતિ ॥ ૮૮૮ ॥

તેમ બે જણ વાત કરતા હોય, ત્યાં એકાએક જવાથી તે બન્ને વાત કરતાં અટકે છે, ને મનમાં અભાવ લાવી આવનારને મૂર્ખ સમજે છે. કાલિદાસે ભોજરાજને કહ્યું છે કે,

સ્વાદન્ન ગચ્છામિ હસન્ન જલ્પે
ગતં ન શોચામિ કૃતં ન મન્યે ।
દ્વાભ્યાં તૃતીયો ન ભવામિ રાજન્
કિં કારણં ભોજ ભવામિ મૂર્ખઃ ॥ ૮૮૯ ॥

હું ભોજરાજ, હું ખાતાં ખાતાં ચાલતો નથી, હસતાં હસતાં ચાલતો નથી, ગયેલાનો શોચ કરતો નથી, કરેલાનું અભિમાન ધરતો નથી તથા બે વાત કરતા હોય ત્યાં ત્રીજો થતો નથી તો મૂર્ખ શું કામ ॥ ૮૮૯ ॥

મૂર્ખો વર્ષાપ્રવાસી સતિ પિતારિ
ગૃહે નાર્જિતા येन विद्या नाना-
धान्योषधीनां सति निजवि-
भवे संग्रहं यो न कुर्यात् ।
हित्वा भार्या सुशीलां रतिमिह कु-
रुते भर्तृभृत्यां च दास्यां वाण्या
वैराभिलाषी समयमतिजडो वक्ति
राजन्त्वगोयम् ॥ ८९० ॥

હું રાજન્, જે વર્ષા કાળમાં પ્રવાસી ઘરમાં બાપ છતે જેણે વિદ્યા સંપાદન ન કરી, પોતાનો વૈભવ છતાં જે નાના પ્રકારનાં ધાન્ય તથા ઔષધિનો સંગ્રહ નથી કરતો, જે પોતાની સુશીલ ભાર્યાને છોડી વિધવ, દાસીમાં પ્રીતિ કરે છે, જે વાણીવડે વૈર ધરનાર તથા સમય ઉપર જડ મતિ હોય તેને આ પદ્ધિ મૂર્ખ કહે છે ॥ ૮૯૦ ॥

હવે કહ્યું છે કે,

देशाटनं राजसभावेशनं शास्त्रचि-
तनम् । वैश्यादिसंगतिं विद्वन्मैत्री
कुर्यादतन्द्रितः ॥ ८९१ ॥

ઉદ્યોગી મનુષ્યે દેશાટન, રાજસભામાં જવું, શાસ્ત્ર ચિંતન, વેપારિયોની સંગત તથા વિદ્વાનની મૈત્રી કરવી ॥ ૮૯૧ ॥

દેશાટન કરવાથી મનુષ્યને અનેક રીતે લાભ થાય છે. જેમ ઘરમાં બેસી રહેનાર મનુષ્ય કંઈ વ્યાવહારિક વિવેક બાણી શકતું નથી, પણ ગૃહસ્થો પાસે આવાગમન

રાખવાથી બાણી શકે છે; ને પોતામાં રહેલા અવિવેકને તણને સુધરે છે, તેમ એકજ નગરમાં રહેનાર મનુષ્ય પરદેશવાસી મનુષ્યોની સારી નરસી રીતભાત તથા તેમની સાથેના વ્યવહારમાં થતા લાભ અલાભને બાણી શકતું નથી, પણ દેશાટન કરવાથી બાણી શકે છે; અને પોતાની રીતભાત સુધારી સુખી થાય છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

દેશાંતરેષુ बहुविधभाषावेषादि येन
न ज्ञातम् । भ्रमता धरणीपीठे तस्य
फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ૮૯૨ ॥

જે પૃથિવીની પીઠ ઉપર ફરનાર મનુષ્યે,
દેશાંતરની ભાષા તથા વેશાદિ બાણ્યા
નહિ, તેના જન્મનું ફલ વ્યર્થ છે ॥ ૮૯૨ ॥

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति
मानवः सम्यक् । यावद्भ्रजति न
भूमौ देशादेशांतरं हृष्टः ॥ ૮૯૩ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય પ્રસન્ન થઇને પૃથિવીમાં
એક દેશથી બીજે દેશ જતો નથી, ત્યાં
સુધી વિદ્યા, ધન તથા કળાને સારી રીતે
પામતો નથી ॥ ૮૯૩ ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मा-
त्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणा
क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ૮૯૪ ॥

જેની સર્વત્ર ગતિ છે, તે શું કામ સ્વદે-
શમાં પડી રહી નાશ પામે, કેમકે આ
બાપનો કુવો છે, એમ કેહેનારા હલકા
પુરૂષો આરૂં જળ પિયે છે ॥ ૮૯૪ ॥

તેમ વિશ્વગુણાદર્શમાં કહ્યું છે કે,

आकिंचन्यादतिपरिचयाज्जा-
ययोपेक्ष्यमाणो भूपालानामन-
नुसरणाद्विभ्यदेवाखिलेभ्यः ।
गेहे तिष्ठन् कुमातिरलसः कूप-
कूर्मैः सधर्मा किंजानीते भुवन-
चरितं किं सुखं चोपभुंक्ते ॥ ૮૯૫ ॥

ગરીબાઈ તથા અતિ પરિચયથી સ્ત્રિયે ઉ-
પેક્ષા કરેલો પુરૂષ, રાજાદિ મહાજનો પાસે
ન જવાયે કરી બધાથી બિયે છે, ને ઘ-
રમાંજ રહેતાં કુવાના કાચબા સરખા
ધર્મવાળો તે આળસુ, કુમતિ, પૃથિવીમાં
થતાં ચરિત્રને શું બાણે ? ને સુખ શું
ભોગવે ? ॥ ૮૯૫ ॥

व्यापारांतरमुत्सृज्य वीक्ष्यमाणो
बभ्रुमुखम् । यो गृहेष्वेव निद्राति
दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ ૮૯૬ ॥

જે દુર્મતિ બીજું કામ છોડી સ્ત્રીનું મુખ
ભેતાં ઘરમાંજ સુઈ રહે, તે દરિદ્રથાય છે ૮૯૬

માટે આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्देशे न सम्मानो न वृत्तिर्न
च बांधवः । न च विद्यागमोप्य-
स्ति वासं तत्र न कारयेत् ॥ ૮૯૭ ॥

જે દેશમાં સન્માન, જીવિકા, બાંધવ તથા
વિદ્યાનો આગમ નથી ત્યાં વાસ કરવો
નહિ ॥ ૮૯૭ ॥

પણ પરદેશ જનાર ગૃહસ્થમાટે મનુસ્મૃતિના ૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિધાય વૃત્તિં માર્યાયાઃ પ્રવસે-
ત્કાર્યવાન્નરઃ । અવૃત્તિકર્ષિતા હિ
સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્સ્થિતિમત્યપિ ॥ ૮૯૮ ॥

કાર્યવાન પુરૂષે સ્ત્રીની જીવિકા ચાલે તેવો
બંદોબસ્ત કરી પરદેશ જવું, કારણ વૃત્તિ-
વિના પીડાયલી સ્ત્રી સારા આચરણવાળી
હોય તોપણ બગડે છે ॥ ૮૯૮ ॥

પણ ગૃહસ્થે પરદેશમાં ઘણામાં ઘણાં ત્રણ વર્ષ ઉપરાંત વાસ કરવો નહીં; કેમકે
સ્ત્રી પુરૂષનો પરસ્પરે ઘણા કાળસુધીનો વિયોગ હાનિકર્તા છે. આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કાંતાવિયોગઃ સ્વજનાપમાનો
ઋણસ્ય શેષં કુનૃપસ્ય સેવા ।
દરિદ્રભાવો વિષમા સભા ચ
વિનાશિનૈતે ચ દહંતિ કાયમ્ ॥ ૮૯૯ ॥

સ્ત્રીનો વિયોગ, સ્વજનમાં અપમાન, કર-
જની બાકી, ખરાબ રાજની સેવા, દા-
રિદ્ર તથા વિષમ સભા, એટલાં અગ્નિ-
વિના શરીરને બાળે છે ॥ ૮૯૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સાધ્વીસ્ત્રીણાં દયિતવિરહે મા-
નિનાં માનભંગે સહોકાનામપિ
જનરવે નિગ્રહે પંડિતાનામ્ ।
અન્યોદ્રેકે કુટિલમનસાં નિર્ગુ-
ણાનાં વિદેશે મૃત્યાભાવે ભવતિ
વિષમં કિં તુ સંભાવિતાનામ્ ॥ ૯૦૦ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિના વિયોગ સમય,
માનીને માનભંગ થતાં, સત્પુરૂષને લોકા-
પવાદથી, પંડિતને દંડથી, કુટિલ મનવા-
ળાને બીજાની ચહુડતીમાં, નિર્ગુણિને પ-
રદેશમાં અને સંભાવિતને આકરના અ-
ભાવે હઃખ થાય છે ॥ ૯૦૦ ॥

વળી દેશાટન કરનાર મનુષ્યે સદા સાવચેત રહેવું, કદી ગાફલ થવું નહિ; કારણ
સૃષ્ટિમાં બધાં મનુષ્ય એક સરખાં ન હોવાથી. રસ્તામાં ચોર વા લુટારા લોકોથી હાનિ
થવાનો સંભવ હોય છે. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાતિકલ્યં નાતિસાયં નાતિમધ્યં-
દિને સ્થિતે । નાજ્ઞાતેન સમં ગ-
ચ્છેન્નેકો ન વૃષલૈઃ સહ ॥ ૯૦૧ ॥

મોટે પેશદિયે, અતિ સાયંકાળે, બરોબર
મધ્યાહ્ન સમયે, અજાણ્યા સાથે, એકલા
તથા દુરાચારી સાથે પ્રવાસ ન કરવો ૯૦૧

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ન વિત્તં દર્શયેત્પ્રાજ્ઞઃ કસ્યચિત્સ્વ-
લ્પમપ્યહો । મુનેરપિ યતસ્તસ્ય
દર્શનાચ્ચલતે મનઃ ॥ ૯૦૨ ॥

બુદ્ધિમાને પ્રવાસમાં થોડું પણ ધન કો-
ઈને દેખાડવું નહિ, કેમકે ધનને જોઈ,
અહો! ઘણું કરી મુનિનું પણ મન ચ-
ળે છે ॥ ૯૦૨ ॥

તેમ રાજાની કચેરી તથા કંઈકાર્ય પ્રસંગે એકઠી મળેલી જનસભામાં કોઈ કોઈ સમય જવા આવવાનો પરિચય રાખવાથી સભામાં વર્તવાની રીતભાત બાણી શકાય છે, બોલવાની હીંમત આવે છે, ને વિવિધ વિષયપર ભાષણ સાંભળવાથી નાનાપ્રકારનો બોધ થાય છે. કહ્યું છે કે,

ગંતવ્યા રાજસભા દ્રષ્ટવ્યા રાજ-
વલ્લભાઃ પુરુષાઃ । યદ્યપિ ન ભવ-
ત્યર્થો ભવત્યનર્થપ્રતીકારઃ ॥ ૯૦૩ ॥

રાજસભામાં જવું ને રાજના કાર્યભારિને
મળતા રહેવું, તેથી કદી ધન ન મળે તો-
પણ અનર્થનો પ્રતિકાર થાય છે ॥ ૯૦૩ ॥

પણ સભા કેવી બેઠકે તે વિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન સા સભા યત્ર ન સંતિ વૃદ્ધા
વૃદ્ધા ન તે યે ન વદંતિ ધર્મમ્ ।
ધર્મઃ સ નો યત્ર ન સત્યમસ્તિ
સત્યં ન તદ્યચ્છલેનાભ્યુપેતમ્ ॥ ૯૦૪ ॥

જેમાં વૃદ્ધ ન હોય તે સભા નહિ, જે
ન્યાય વાક્ય ન બોલે તે વૃદ્ધ નહિ, જેમાં
સત્ય ન હોય તે ન્યાય નહિ, અને જે છળે
કરી યુક્ત હોય તે સત્ય નહિ ॥ ૯૦૪ ॥

એવી સભામાં ભાષણ કરવું હોય તો, તેનો આગળથી વિચાર કરી રાખવો ને
ભાષણ સમય પણ વિચારી બોલવું. કેમકે કહ્યું છે કે,

રાજાનિ મહતાં મધ્યે
વિબુધવરાણાં સમાગમે નિત્યમ્ ।
સાધ્વસદૂષિતહૃદયો
વાક્પટુરપિ કાતરો ભવતિ ॥ ૯૦૫ ॥

ટેવ ન પાડી હોય તો નિત્ય રાજા પાસે,
મોટાઓની મધ્યમાં તથા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોના
સમાગમ સમય, બોલવામાં ચતુર પુરુષ
પણ ભયથી દૂષિત હૃદયવાળો થઈ બી
કણ બને છે ॥ ૯૦૫ ॥

તેમ શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

કથમિહ મનુષ્યજન્મા સંપ્રવિશતિ સદ-
સિ વિબુધગમિતાયામ્ । યેન ન સુભા-
ષિતામૃતમાસ્વાદિતમાનનાંતમાતૃમેઃ ૯૦૬

જે મનુષ્યે સુભાષિતરૂપ અમૃત સુખમાં
તૃપ્તિપર્યંત આશ્રયું નથી, તે આ લોકમાં
વિદ્વાનોની સભાનેવિષે કેમ બાશે ॥ ૯૦૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સ્વિન્નં ચાપિ સુભાષિતેન રમતે
સ્વીયં મનઃ સર્વદા શ્રુત્વાન્યસ્ત સુભા-
ષિતં સ્વલુ મનઃ શ્રોતું પુનર્વીજ્ઞતિ ।
અજ્ઞાન્ જ્ઞાનવતોઽપ્યનેન હિ વશી-
કર્તુ સમર્થો ધ્વેત્કર્તવ્યો હિ સુભા-
ષિતસ્ય મનુજૈરાવશ્યકઃ સંગ્રહઃ ॥ ૯૦૭ ॥

પોતાનું ખેદ પામેલું મન સર્વદા સુભા-
ષિતે કરી રમે છે, બીજાનું સુભાષિત
સાંભળી ફરી સાંભળવા ઇચ્છે છે અને
અજ્ઞાનિ તથા જ્ઞાનિને પણ સુભાષિત-
વડે વશ કરવા સમર્થ થાય છે, માટે
મનુષ્યોએ અવશ્ય સુભાષિતનો સંગ્રહ
કરવો ॥ ૯૦૭ ॥

પણ સભામાં કોઈનું અપમાન થાય તેવી રીતે બોલવું નહિ, જેમ કે તાણીને બોલવું, મિથ્યા વાદ કરવો, હલકાં વેણુ વહાડવાં, તથા ચાલતી ભાષા છોડી પોતાની પંડિતાર્થ દેખાડવા કોઈ સાથે પણ બીજી ભાષામાં બોલવું ઇત્યાદિ. શુકનીતિના ત્રિજ્ઞ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

લજ્જતે ચ સુહૃદ્યેન મિથ્યતે દુ-
ર્મના ભવેત્ । વક્તવ્યં ન તથા
કિંચિદ્વિનોદેઽપિ ચ ધીમતા ॥ ૯૦૮ ॥

જેણે કરી મિત્ર લગ્નય, ભેદ પામે તથા
ખેદયુક્ત મનવાળો થાય તેવું કંઈ પણ બુ-
દ્ધિમાને વિનોદ સમય બોલવું નહિ ॥૬૦૮

વદેદ્વદ્ધાનુકૂલં યન્ન વાલસદૃશં
કચિત્ । પરવેશ્મગતસ્તત્સ્ત્રીવી-
ક્ષણં ન ચ કારયેત્ ॥ ૯૦૯ ॥

નિત્ય જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરૂષોને અનુકૂળ બોલવું
પણ ક્યારેય બાળક સરખું બોલવું નાહ,
ને પારકા ઘરમાં જઈ તેની સ્ત્રી સામે
જોવું નહિ ॥ ૬૦૯ ॥

તેમ અવકાશની વેળાએ વિવિધપ્રકારના ગ્રંથ વિચારવાનો પરિચય રાખવાથી કં-
ઈને કંઈ નવી તરેહનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત ધન્યા-
નિ ચ હિતાનિ ચ ॥ ૯૧૦ ॥

ધન મળવાની રીતિ શિખવનાર તથા
હિત બતાવનાર શાસ્ત્ર નિત્ય વાંચવાં ॥૬૧૦॥

વળી વ્યાપારી તથા વિદ્વાનની સોબત રાખવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થવાય છે,
લોકમાં પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને આપત્ત સમય તેમની સહાયતા મેળવી શકાય છે. કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસભાપ્રવેશો
વ્યાપ્યારિવિદ્વજ્જનસંગતિશ્ચ ।
સર્વેષુ શાસ્ત્રેષ્વલોકનં ચ
ચાતુર્યમૂલાનિ ભવંતિ પંચ ॥ ૯૧૧ ॥

દેશાટન કરવું, રાજ સભામાં જવું, વ્યા-
પારિ તથા વિદ્વાનોની સોબત કરવી અને
સર્વ શાસ્ત્રમાં અવલોકન કરવું, એ પાંચ
ચતુરાઈનાં મૂળ છે ॥ ૬૧૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

રાજો નામુકૃતિં કુર્યાન્ન ચ શ્રેષ્ઠસ્ય
કસ્યચિત્ । નૈકો ગચ્છેદ્વ્યાલ-
વ્યાગ્રચોરેષુ ચ પ્રવાધિતુમ્ ॥ ૯૧૨ ॥

વ્યવહારમાં રાજ તથા પોતાથી કોઈ અ-
ધિકની ખરાબરી કરવી નહિ, અને સર્પ
તથા વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુ તથા ચોરને
બાધ કરવાસાડુ એકલા જવું નહિ ॥૬૧૨॥

વ્યવહારમાં ઘરસંબંધી નિત્ય ખર્ચ રાખવામાં તથા કાર્યપ્રસંગે ખર્ચ કરવામાં પોતાથી
અધિયાતા રાજ અથવા શ્રીમંતની ખરાબરી કરવા જવાથી દરિદ્ર થવાય છે, ને લોકમાં
કોઈની હુવેલી ભેઈ પોતાનું ઝૂંપડું પાડી નાખનારની પેઠે હાંસી થાયછે. માટે કહ્યું છે કે,

શીઘ્રમાયમનાલોચ્ય વ્યયમાનઃ
સ્વવાંછયા । પરિક્ષીયત એવાસૌ
ધનિકોઽપિ નૃપોપમઃ ॥ ૯૧૩ ॥

જે પોતાની આવક જોયા વગર ઉતાવળે
ધનિષ્ઠાપ્રમાણે ખરચ રાખે, તે કદી રાજા
સરખો ધનવાન હોય, તોપણ ધને કરી
ક્ષીણ થાયછે ॥ ૯૧૩ ॥

તેમ ચાર વ્યાધ્રાદિને પકડવાસારૂં એકલું જવાથી કોઈ સમય તેમનાથી શરીર-
સંબંધી નુકસાન થવાનો સંભવ છે. માટે ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकाकिना तपो द्वाभ्यां पठनं
गायनं त्रिभिः । चतुर्भिर्गमनं
क्षेत्रं पंचभिर्वहुभी रणः ॥ ૯૧૪ ॥

એકલાયે તપ, બે જણાયે પઠન, ત્રણ જ-
ણાયે ગાયન, ચાર જણાયે ગમન, પાંચ
જણાયે ખેતર અને ઘણા જણાયે યુદ્ધ,
એમ કહેલ છે ॥ ૯૧૪ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जिघांसंतं जिघांसीयाद्द्रुमप्या-
ततायिनम् । कलहे न सहायः स्यात्
संरक्षेद्द्रुमनायकम् ॥ ૯૧૫ ॥

મારી નાખવા ઇચ્છનાર આતતાયી વડી-
લને પણ મારવો, કોઈને કળ્યામાં મદાય
થવું નહિ અર્થાત્ વઢાડી ન મારવા, અને
ઘણાના પાલનારની રક્ષા કરવી ॥ ૯૧૫ ॥

કારણ આતતાયીને હણવાથી તથા જરૂર પડતાં જેવાની સાથે તેવા થવાથી કંઈ
લોકમાં અન્યાય કેહેવાતો નથી, પણ ઉલટા દુર્જનો ઉરે છે ને ફરીથી કોઈનું પણ બુરું
કરવા ચહાતા નથી. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रोन्मत्तो
धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैतान्
षड् विद्यादाततायिनः ॥ ૯૧૬ ॥

આગ લગાડી બાળી દેનાર, જેર આપનાર,
શસ્ત્રવડે મારવા તૈયાર થયેલ, ધન હરીજ-
નાર, જમીન દાખનાર તથા સ્ત્રીને લઈ જ-
નાર, એ છ આતતાયી બાણવા ॥ ૯૧૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिन् यथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेय ॥ ૯૧૭ ॥

જેનેવિષે જે મનુષ્ય જેવી રીતે વર્તે,
તેણે તે મનુષ્યપ્રત્યે તેવી રીતે વર્તવું,
એ ધર્મ છે, માટે કપટી સાથે કપટથી ને
સરલ સાથે સરલતાથી વર્તવું ॥ ૯૧૭ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जन-
स्तिरस्क्रियां लभते । निवस तर्दा-
रुणि लंध्यो वह्निर्न तु ज्वलितः ॥ ૯૧૮ ॥

પોતાની શક્તિ પ્રગટ ન કરનાર સમર્થ
પણ લોકના તિરસ્કારને પામે છે, કારણ
ઘાટમાં રહેલ અગ્નિ ઉલંઘન કરાય છે,
પણ પ્રજ્વલિત ઉલંઘન કરાતો નથી ॥ ૯૧૮ ॥

વળી કહું છે કે,

વ્રજંતિ તે મૂઢધિયઃ પરાભવં
ભવંતિ માયાવિષુ યે ન માયિનઃ ।
પ્રવિશ્ય નિઘ્રંતિ શઠાસ્તથાવિધા
ન સંવૃતાંગં નિશિતા ઇવેષવઃ ॥ ૯૧૯ ॥

જે કપટીપ્રત્યે કપટી થતા નથી, તે મૂઢ
બુદ્ધિવાળા પરાભવને પામે છે, કેમકે
કવચ વિનાના ઉઘાડા અંગવાળાને તીક્ષ્ણ
બાણની પેઠે, તે કપટી શઠો નિષ્કપટીને
તદ્વચમાં પેસી હણે છે ॥ ૯૧૯ ॥

તેમ શાર્ફધર પદ્ધતિમાં કહું છે કે,

રેરે કોકિલ મા ભજ મૌનં કિંચિદુદંચય
પંચમરાગમ્ । નો ચેત્વામિહ કો જાનીતે
કાકકદંવકપિહિતે ચાન્ને ॥ ૯૨૦ ॥

હે કોકિલ, મૂંગો મ રહે, કંઈક પંચમ
રાગ ગા, જો એમ નહિ કરીશ, તો કા-
ગસમૂઢકરી ઢંકાયલા આ આમ્ર વૃક્ષમાં
તુને કોણ બાણશે ॥ ૯૨૦ ॥

તેમ કોઈના કળ્યામાં ખોટી સહાયતા કરી તેનો વધારો કરવાથી બન્ને પક્ષને
નુકશાન થાયછે, ને લોકમાં ખોટાની અપકીર્તિ થાયછે. વળી જે ઘણાનું પાલન કરનાર
હોય તેવા મનુષ્યની રક્ષા કરવી એ ઘણાની રક્ષા કરવા બરાબર છે. કારણુ તેના
જીવિત ઉપર ઘણા મનુષ્યોની જીવિકાનો આધાર હોયછે. વિષ્ણુશર્માયે કહું છે કે,

યસ્મિન્કુલે યઃ પુરુષઃ પ્રધાનઃ
સ સર્વયત્નૈઃ પરિરક્ષણીયઃ ।
તસ્મિન્વિનષ્ટે કુલસારભૂતે
નાભિભંગે હરયો વહતિ ॥ ૯૨૧ ॥

જે કુળમાં જે મુખ્ય પુરુષ હોય તે સર્વ
યત્ને કરી રક્ષણુ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે
તે કુળનો સારભૂત નાશ પામે, તો ના-
ભિના ભાંગવાથી આરા વહન કરી શ-
કતા નથી ॥ ૯૨૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહું છે કે,

સદારપ્રૌઢપુત્રાં દ્રાક્ શ્રેયોર્થી
વિભજેત્પિતા । સદારા ભ્રાતરઃ
પ્રૌઢા વિભજેયુઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૯૨૨ ॥

કલ્યાણને ઇચ્છનાર પિતાયે પરણેલા પ્રૌઢ
પુત્રોને જલદી જુદા કરી આપવા, ને
પિતાને અભાવે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈયોયે
પરસ્પરે સમજી જુદા થવું ॥ ૯૨૨ ॥

કારણુ પિતાયે, પરણેલા પ્રૌઢ પુત્રોને ખોટાની પુંજનો વિભાગ કરી આપવાથી
અથવા પિતાના અભાવે તે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈયોએ પરસ્પરે સમજી, વિભાગ કરી
લેવાથી કુટુંબમાં કળયો થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણ પિતાયે પુત્રોને ભાગ વાંટી
આપતાં ખોટાનો તથા ખોટાની સ્ત્રીનો હિસ્સો જુદો કાઢી લેવો. કારણુ કહું છે કે,

ન પુત્રાયત્તમૈશ્વર્યં સર્વં કુર્યાચ્ચ
પંડિતઃ । પુત્રાર્પિતપ્રભુત્વોઽમૂ-
ઘ્વતરાષ્ટ્રસ્તૃણોપમઃ ॥ ૯૨૩ ॥

બુદ્ધિમાને ખોટાનું સર્વ અૈશ્વર્ય પુત્રોને સ્વા-
ધીન કરી દેવું નહિ, કારણુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા
ખોટાનું સ્વામિત્વ પુત્રને અર્પણુ કરવાથી
તૃણ તુલ્ય થયો હતો ॥ ૯૨૩ ॥

એ રીતે વિભાગ ન કર્યા હોય તો કાળે કરી સ્ત્રિયોની ખટપટથી કંકાસ ઉત્પન્ન થાયછે. યદ્યપિ એક ઉદરથી જન્મેલા લાઈયોમાં પરસ્પરે પ્રેમ હોવાનો સંભવ છે, તથાપિ ભિન્ન ભિન્ન ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘરમાં આવેલી સ્ત્રિયોમાં તેવો પ્રેમ હોતો નથી, જેથી સેહેજ વાતમાં તેઓ વઢે છે, ને એક બીજા ઉપર આરોપ મૂકી પોતપોતાના પતિયોના એકાંતમાં કાન ભરે છે; જેના નિરંતરપણાથી લાઈયોમાં પણ કુસંપ થાયછે. આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकोदरसमुद्भूता ह्येकनक्षत्रसं-
भवाः न भवंति समाः शीले
यथा बदरिकंदकाः ॥ ૧૨૪ ॥

એક ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા એક નક્ષત્રમાં જન્મેલા મનુષ્ય પણ બોરડીના કાંટાની પેઠે સ્વભાવમાં સરખા થતા નથી ॥ ૯૨૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

तावत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तावद्-
रुजने रतः । पुरुषो योषितां
यावन्न शृणोति वचो रहः ॥ ૧૨૫ ॥

જ્યાંસુધી એકાંતમાં પુરૂષ સ્ત્રીનાં વચન સાંભળતો નથી, ત્યાંસુધીજ તે પ્રસન્ન સુખવાળો તથા શુરૂજનમાં પ્રીતિ રાખનાર હોય છે ॥ ૯૨૫ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते
सुगम् । अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं
स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ ૧૨૬ ॥

કેમકે સ્ત્રી વાક્યથી પ્રેરિત પુરૂષ અકૃત્યને કૃત્ય, અગમ્યને સુગમ તથા અલક્ષ્યને લક્ષ્ય માનેછે ॥ ૯૨૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

न स्त्रीजितः प्रमूढः स्याद्वाढराग-
वशीकृतः । पुत्रशोकाद्दशरथो
जीवं जायाजितोऽत्यजत् ॥ ૧૨૭ ॥

પુરૂષે અત્યંત પ્રીતિથી વશ થઈ, મૂઢ બની સ્ત્રીજીત ન થવું, કારણ સ્ત્રિયે જીતેલો દશરથ રથ રાજા પુત્રશોકથી મરણ પામ્યો ॥ ૯૨૭ ॥

માટે કહ્યાપ્રમાણે પ્રાઈપણામાં પરસ્પરે રસ્તા કરી લાઈયોએ સંપથી રેહેવું, કદિ કંઈ નિમિત્તથી એકઠા રહેલા વાસણની પેઠે લાઈયોને પણ પરસ્પરે વઢવાડ થાય; તો તેમણે પોતાનો સંપ જાળવવામાટે, પરસ્પરે બોલેલાં વચન ભુલી જઈ, ઉત્તમ મનુષ્યની રીતે, લીટાવડે બુદ્ધ પાડેલા પાણીની પેઠે પાછા તુરત મળી જવું. અથવા મધ્યમ મનુષ્યની રીતે, લીટાથી બુદ્ધ પાડેલી ધુળની પેઠે થોડો કાળ ગયા પછી મળી જવું, પણ અધમ મનુષ્યની રીતે, લીટો, કાઢી બુદ્ધ દેખાડેલા પથ્થરની પેઠે કદી બુદ્ધ શાખવી નહિ. કેમકે વઢતી વખતે ક્રોધના આવેશમાં અયોગ્ય વચન પણ બોલાઈ જવાનો સ્વભાવ છે. વળી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથે મળી કરવો. કેમકે હુર કોઈ મોટો રોજગાર થોડી પુંજીએ થતો નથી, ને તે કરવામાં એકલાની હીંમત આલતી નથી.

વળી કંઈ ધંધામાં નુકસાન જાય તો તે બધાની એકઠી મળેલી પુંજમાં જણાતું નથી; પણ જો ભાઈયો પોતપોતાની પુંજવડે છુટો છુટો ધંધો કરે, તો જેને નુકસાન આવે તે ઘસાઈ જાય છે. તેમ જો બધા સાથે હોય તો લાકડીના ભારાની પેઠે કોઈ શત્રુથી પરાજય પામતા નથી, પણ જો છુટા હોય તો એક એક છુટી લાકડીની પેઠે નાશ પામે છે. માટે જ્યાંસુધી પ્રત્યેક ભાઈ પોતપોતાનો ધંધો સારી રીતે કરવા સમર્થ થાય નહિ, ત્યાંસુધી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથેજ કરવો. અને નિરંતર સંપ રહે તે રીતે ઘરમાં જે વડીલ હોય તેને તાળે રહેવું. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહં बहुकुटुंबेन दीपैर्गोभिः
सुबालकैः । भात्येकनायकं
नित्यं न गृहं बहुनायकम् ॥ ९२८ ॥

એક નાયકવાળું ઘર મોટા કુટુંબ, દીવા,
ગાય તથા સારા બાળકવડે શોભેછે, પણ
બહુ નાયકવાળું શોભતું નથી ॥ ૯૨૮ ॥

કારણ કહ્યું છે કે,

सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पं-
डितमानिनः । सर्वे महत्त्व-
मिच्छन्ति तद्वन्दमवसीदति ॥ ९२९ ॥

જે સમુદાયમાં બધા નાયક, સર્વ પોતાને
ડાહ્યા માનનાર તથા બધા મોટાઈને ઇચ્છે,
તે સમુદાય ખેદ પામેછે ॥ ૯૨૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पराधीनं नैव कुर्यात्तृणी-
धनपुस्तकम् । कृतं चेत्तुभ्य-
ते दैवात् भ्रष्टं नष्टं विमर्दितम् ॥ ९३० ॥

તરૂણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન ન
કરવાં, અને કદી કયાં ને દૈવથી પાછાં
મળે, તો બ્રહ્મ, નષ્ટ તથા વિમર્દિત થઈ
મળેછે ॥ ૯૩૦ ॥

કારણ વિશ્વાસ રાખી ધનાદિ વસ્તુ પરાધીન કરવાથી ઉપર કહ્યાપ્રમાણે હાનિ થવાનો સંભવ છે, અને જ્યાંસુધી તે વસ્તુ પાછી હસ્તગત થતી નથી, ત્યાંસુધી મનને ઉદ્વેગ રહેછે. એ સિવાય બીજી તરેહથી પણ પરાધીનપણું હુઃખદાયક છે. આણ-ક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

नदीतीरे च ये वृक्षाः परगेहेषु
कामिनी । मंत्रिहीनाश्च रा-
जानः शीघ्रं नश्यन्त्यसंशयम् ॥ ९३१ ॥

જે નદીને તીરે વૃક્ષ, પારકા ઘરમાં સ્ત્રી
તથા મંત્રી વગરના રાજા હોય, તે તત્કાળ
નાશ પામે, એમાં સંશય નહિ ॥ ૯૩૧ ॥

आलस्योपहता विद्या परहस्तग-
ताः स्त्रियः । अल्पवीजं हतं क्षेत्रं
हतं सैन्यमनायकम् ॥ ९३२ ॥

આલસ્યે કરી વિદ્યા, પારકે હાથે ગયેલી
સ્ત્રી, અલ્પ બીજવાળું ક્ષેત્ર તથા નાયક-
વિનાનું સૈન્ય નાશ પામેછે ॥ ૯૩૨ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યસ્ય ક્ષેત્રં નદીતીરે ભાર્યા ચ
પરસંગતા । સસર્પે ચ ગૃહે વાસઃ
કથં સ્યાત્તસ્ય નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૯૩૩ ॥

જેનું ખેતર નદીના તીરે, સ્ત્રી પારકાને
મળેલી તથા સર્પવાળા ઘરમાં વાસ હોય,
તેને સુખ ક્યાંથી ॥ ૯૩૩ ॥

પલ્લવગ્રાહિ પાંડિત્યં ક્રયક્રીતા
રતિસ્તથા । ભોજનં ચ પરા-
ધીનં તિસ્તઃ પુંસાં વિડંબનાઃ ॥ ૯૩૪ ॥

પાતરાંની પેઠે બધેથી થોડું થોડું એકઠું
કરેલું પાંડિત્ય, પૈસા આપી વેચાતી લી-
ધેલ રતિ તથા પરાધીન લોજન, એ ત્રણ
પુરુષને ખીડા છે ॥ ૯૩૪ ॥

માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

સર્વં પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં
સુખમ્ । एतद्विद्यात्समासेन ल-
क्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૯૩૫ ॥

પરવશ બધું દુઃખરૂપ તથા પોતાને વશ
બધું સુખરૂપ છે; એ સંક્ષેપથી સુખ દુઃ-
ખનું લક્ષણ બતાવું ॥ ૯૩૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કષ્ટં સ્વલુ મૂર્ચ્ચત્વં કષ્ટં સ્વલુ સર્વદા
ચ દારિદ્ર્યમ્ । કષ્ટાદપિ કષ્ટતરં
પરગૃહવાસઃ પરાન્નં ચ ॥ ૯૩૬ ॥

મૂર્ખપણું તથા હમેશ દારિદ્ર્ય કષ્ટરૂપ છે
ને પારકે ઘર રહેવું તથા પારકું અન્ન
ખાવું, એ તો અત્યંત કષ્ટરૂપ છે ॥ ૯૩૬ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કૂટેન વ્યવહારં તુ વૃત્તિલોપં ન
કસ્યચિત્ । કુર્યાન્ન ચિંતયેત્કસ્ય
મનસાપ્યહિતં કચિત્ ॥ ૯૩૭ ॥

કપટથી વ્યવહાર તથા કોઈની વૃત્તિનો
લોપ ન કરવો, ને મનવડે પણ કોઈનું અ-
હિત ચિંતન કરવું નહીં ॥ ૯૩૭ ॥

કારણ વ્યવહારમાં કપટ રાખવાથી કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી અને કોઈની વૃત્તિનો
લોપ કરવાથી જગતમાં નિન્દાને પાત્ર થવાય છે, તથા જેની વૃત્તિ ભાંગે તેને દુઃખ
થાયછે. માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અયં નિજઃ પરો વેતિ ગણના લઘુ-
ચેતસામ્ । ઉદારચરિતાનાં તુ
વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥ ૯૩૮ ॥

“ આ મારો ને આ પારકો ” એવી ગ-
ણના તુચ્છ ચિંતવાળાની હોયછે, પણ
ઉદાર ચરિત્રવાળાને તો આખી પૃથિ-
વી કુટુંબરૂપ છે ॥ ૯૩૮ ॥

નિર્ગુણેષ્વપિ સત્ત્વેષુ દયાં કુર્વતિ
સાધવઃ । નહિ સંહરતે જ્યોત્સ્નાં
ચન્દ્રશ્ચાંડાલવેશ્મનિ ॥ ૯૩૯ ॥

સત્પુરુષ નિર્ગુણ પ્રાણિયોવિષે પણ દયા
કરેછે; કેમકે ચંદ્ર ચાંડાલના ઘરમાં પ્ર-
કાશનો નાશ કરતો નથી ॥ ૯૩૯ ॥

માટે શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અપકારિષુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ સદ્ધિ-
રુચ્યતે । ઉપકારિષુ યઃ સાધુઃ સાધુ-
ત્વે તસ્ય કો ગુણઃ ॥ ૯૪૦ ॥

અપકારિનેવિષે જે ઉપકારી થાય, તેને
સત્પુરૂષ સાધુ કહેછે, કારણ ઉપકારી પ્રત્યે
જે ઉપકારી થાય, તેના સાધુપણમાં
શું ગુણ ॥ ૯૪૦ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યાગપર્વમાં કહ્યું છે કે,

હિતં યત્સર્વભૂતાનામાત્મનશ્ચ સુખા-
વહમ્ । તત્કુર્યાત્સર્વદા હ્યેતન્મૂલં
સર્વાર્થસિદ્ધયે ॥ ૯૪૧ ॥

જે સર્વ પ્રાણિને હિતરૂપ તથા પોતાને
સુખ આપનાર હોય, તે નિત્ય આચરવું, કે-
મકેએ સર્વઅર્થની સિદ્ધિનું મૂળ છે ॥ ૯૪૧ ॥

પાપં કુર્વન્પાપકીર્તિઃ પાપમેવાશ્રુતે
ફલમ્ । પુણ્યં કુર્વન્પુણ્યકીર્તિઃ પુણ્ય-
મત્યંતમશ્રુતે ॥ ૯૪૨ ॥

પાપ કરતાં પાપકીર્તિવાળો પાપરૂપ ફ-
ળને, ને પુણ્ય કરતાં પુણ્યકીર્તિવાળો પુ-
ણ્યરૂપ ફળને ભોગવે છે ॥ ૯૪૨ ॥

તત્ત્વજ્ઞઃ સર્વભૂતાનાં યોગ્યજ્ઞઃ સર્વ-
કર્મણામ્ । ઉપાયજ્ઞો મનુષ્યાણાં
નરઃ પંડિત ઉચ્યતે ॥ ૯૪૩ ॥

વાસ્તે સર્વ ભૂતપ્રાણિનાં તત્ત્વ, સર્વ કર્મ-
ની યોજના તથા સર્વ ઉપાયને જાણનારા
નર, મનુષ્યની મધ્યમાં પંડિત કહેવા-
ય છે ॥ ૯૪૩ ॥

એ પ્રમાણે શારીરિક તથા વ્યાવહારિક કુશળમાં તત્પર રહેનાર મનુષ્ય સુખી
થાયછે, માટે આચાર્યે શિષ્યને કુશળથી ગાફલ ન રહેવાવિષે ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણ સહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં
કુશળથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ.

॥ ભૂત્યૈનપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

આઠમો ઉપદેશ સમૃદ્ધિ મેળવવા અર્થે પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ જેની પાસે
સમૃદ્ધિ હોય છે, તેને સૌકોઈ ભજે છે. માતા પિતા, ભાઈઓ, સ્ત્રી, પુત્ર મિત્ર તથા
સંબંધી ઘણુંકરી ધનનાંજ સગાં થાયછે, ને લોકમાં પણ વિશેષે કરી જે સમૃદ્ધ હોય
તેજ પૂજાય છે. કારણ કહ્યું છે કે,

વયોવૃદ્ધાસ્તપોવૃદ્ધા જ્ઞાનવૃદ્ધા-
સ્તથાપરે । તિષ્ઠન્તિ સધનદ્વારે
શુણિન કિંકરા इव ॥ ૯૪૪ ॥

વયોવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ તથા બીજા
પણ ગુણીજન, ધનવાનને આંગણે ચાક-
રની પેઠે ઉભા રહેછે ॥ ૯૪૪ ॥

અહો નુ કષ્ટઃ સતતં પ્રવાસ-
સ્તતોઽતિકષ્ટઃ પરગેહવાસઃ ।
કષ્ટાધિકા નીચજનસ્ય સેવા
તતોઽતિકષ્ટા ધનહીનતા ચ ॥ ૯૪૬ ॥

અહો! નિરંતર પ્રવાસ કષ્ટરૂપ છે, પારકા
ઘરમાં વાસ તેથી કષ્ટરૂપ, નીચ જનની
સેવા તેથી અધિક કષ્ટરૂપ ને ધનહીનતા
તેથી પણ અતિ કષ્ટરૂપ છે ॥ ૯૪૫ ॥

માતા નિંદતિ નાભિનન્દતિ પિતા ભ્રાતા
ન સંભાષતે ભૃત્યઃ કુપ્યાતિ નાનુગ-
ચ્છતિ સુતઃ કાંતા ન સંરંજતે ।
અર્થપ્રાર્થનશંકયા ન કુરુતેઽપ્યાલાપમાત્રં
સુહૃત્ તસ્માદર્થમુપાર્જયસ્વ ચ સર્વે
હર્થસ્ય સર્વે વશાઃ ॥ ૯૪૬ ॥

ધનહીનને માતા નિંદે છે, પિતા રાજી
કરતો નથી, ભાઈ સારી રીતે બોલતો
નથી, ચાકર ક્રોધ કરેછે, પુત્ર અનુસરતો
નથી, સ્ત્રી સારી રીતે પ્રસન્ન કરતી નથી,
ને મિત્ર ધન માગવાની શંકાએ કરી,
માન આપી બોલાવતો નથી, માટે હે
મિત્ર, ધન સંપાદન કર, કેમકે સર્વ ધ-
નને વશ છે ॥ ૯૪૬ ॥

ધનૈર્નિષ્કુલીનાઃ કુલીના ભવંતિ
ધૈનરાપદં માનવા નિસ્તરંતિ ।
ધનેભ્યઃ પરો વાન્ધવો નાસ્તિ લોકે
ધનાન્યર્જયધ્વં ધનાન્યર્જયધ્વમ્ ॥ ૯૪૭ ॥

ધનવડે કુલહીન કુલીન થાયછે, મનુષ્ય
આપતને તરે છે, ને લોકમાં ધનથી અ-
ધિક બીજો સગો નથી, તેથી ધન સંપા-
દન કરે ॥ ૯૪૭ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ક્ષણશઃ કણશઃચૈવ વિદ્યામર્થં ચ
સાધયેત્ । ન ત્યાજ્યૌ તુ ક્ષણકળૌ
નિત્યં વિદ્યાધનાર્થિના ॥ ૯૪૮ ॥

ક્ષણ તથા કણથી વિદ્યા તથા ધન સંપા-
દન કરવાં, માટે વિદ્યા તથા ધન ઇચ્છ-
નારે ક્ષણ તથા કણને દ્રેકટ જવા દેવાં
નહિ ॥ ૯૪૮ ॥

જીવામિ શતવર્ષં તુ નન્દામિ ચ
ધનેનૈવ । ઇતિ બુદ્ધ્યા સંચિનુ-
યાદ્ધનં વિદ્યાદિકં સદા ॥ ૯૪૯ ॥

“હું સો વર્ષ જીવું, ને ધને કરી આનંદ
પામું” એવી બુદ્ધિવડે ધન તથા વિદ્યા
નિરંતર સંપાદન કરવાં ॥ ૯૪૯ ॥

વાસ્તે આજસ છોડી ધન સંપાદન કરવું, કારણ માઘ કવિયે કહ્યું છે કે,

તૃપ્તિયોગઃ પરેણાપિ મહિન્ના ન
મહાત્મનામ્ । પૂર્ણશ્વન્દ્રોદયા-
કાંક્ષી દૃષ્ટાન્તોઽન્ન મહાર્ણવઃ ॥ ૯૫૦ ॥

મોટાઓને શ્રેષ્ઠ મહિમાયે કરી પણ તૃ-
પ્તિયોગ થતો નથી, તેમાં, સમુદ્ર પૂર્ણ
છતાં ચંદ્રોદયને ઇચ્છેછે, એ દૃષ્ટાંત સ-
મજવો ॥ ૯૫૦ ॥

વળી આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે
નાર્જિતં ધનમ્ । તૃતીયે નાર્જિતં
પુણ્યં ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ ॥ ૯૫૧ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ન નરસ્ય નરો દાસો દાસસ્ત્વ-
ર્થસ્ય ભૂપતે । યૌરવં લાઘવં ચાપિ
ધનાધનનિવંધનમ્ ॥ ૯૫૨ ॥

માનો વા દર્પો વા વિજ્ઞાનં વિ-
ભ્રમઃ સુબુદ્ધિર્વા । સર્વં પ્રણશ્યતિ
સમં વિત્તવિહીનો યદા પુરુષઃ ॥ ૯૫૩ ॥

અધોધઃ પશ્યતઃ કસ્ય મહિમા
નોપચીયતે । ઉપર્યુપરિ પશ્યંતઃ
સર્વં એવ દરિદ્રતિ ॥ ૯૫૪ ॥

અવ્યવસાયિનમલસં દૈવપરં સાહસાચ્ચ
પરિહીણમ્ । પ્રમદેવ હિ વૃદ્ધપતિં નેચ્છત્યુ-
પગૃહિતું લક્ષ્મીઃ ॥ ૯૫૫ ॥

આલસ્યં સ્ત્રીસેવા સરોગિતા જન્મભૂ-
મિવાત્સલ્યમ્ સંતોષો મિરુત્વં પદ્મ
વ્યાઘાતા મહત્વસ્ય ॥ ૯૫૬ ॥

યાત્યધોઽધો વ્રજત્યુચૈર્નરઃ સ્વૈરેવ
કર્મભિઃ । કૂપસ્ય સ્વનિતા યદ્વત્પા-
કારસ્યેવ કારકઃ ॥ ૯૫૭ ॥

ન દૈવમિતિં સંચિન્ત્ય ત્યજેદુદ્યો-
ગમાત્મનઃ । અનુદ્યોગેન તૈલાનિ તિ-
લેભ્યો નાપ્તુમર્હતિ ॥ ૯૫૮ ॥

જેણે પ્રથમ વયમાં વિદ્યા, બીજા વયમાં
ધન તથા ત્રીજા વયમાં પુણ્ય, સંપાદન ન
કર્યા, તે યૌથીમાં શું કરશે ॥ ૯૫૧ ॥

હું રાજા, મનુષ્ય મનુષ્યનો દાસ નથી
પણ ધનનો દાસ છે, કારણ ગૌરવ તથા
લાઘવનું મૂળ કમથી ધન તથા અધન
છે ॥ ૯૫૨ ॥

જ્યારે પુરૂષ નિર્ધન થાયછે, ત્યારે તેનાં
માન, ગર્વ, વિજ્ઞાન કાન્તિ અને સારી
બુદ્ધિ, સર્વ સાથેજ નાશ પામેછે ॥ ૯૫૩ ॥

પોતાથી ઉતરતા ઉતરતાને જોવાથી કેનો
મહિમા વધારે લાસતો નથી, અને પો-
તાથી ચઢતા ચઢતાને જોવાથી સર્વ દરિદ્ર
લાસે છે ॥ ૯૫૪ ॥

ધંધા વગરના, આળસુ, કેવળ દૈવને મા-
નનાર તથા પરાકમથી હીનને, વૃદ્ધ પતિને
પ્રમદાની પેઠે લક્ષ્મી ભેટતી નથી ॥ ૯૫૫ ॥

આલસ્ય, સ્ત્રીસેવા, રોગ, જન્મભૂમિમાં
પ્રીતિથી પડી રહેવું, સંતોષ તથા બીક-
ણપણ્ય, એ છ મોટાઇના વિરોધી છે ॥ ૯૫૬ ॥

કુવો ખોદનાર તથા કોટ ચણનારની પેઠે,
મનુષ્ય પોતાના કર્મે કરીજ નીચે ઉંચે
ચડેછે ॥ ૯૫૭ ॥

દૈવપર ભરોસો રાખી પોતાનો ઉદ્યોગ છો-
ડવો નહિ, કેમકે ઉદ્યોગવિના કોઈપણ,
તલમાંથી તેલ પામવા યોગ્ય થતા નથી ૯૫૮

ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ
લક્ષ્મીદૈવેન દેયમિતિ કા
પુરુષા વદંતિ । દૈવં નિહત્ય
કુરુ પૌરુષમાત્મશક્ત્યા યત્રે કૃતે
યાદિ ન સિદ્ધયતિ કોઽત્ર દોષઃ ॥૯૫૯॥

કાકતાલીયવત્પ્રાપ્તં દૃષ્ટ્વાપિ નિધિ-
મગ્રતઃ । ન સ્વયં દૈવમાદત્તે પુરુષા-
ર્થમપેક્ષતે ॥ ૯૬૦ ॥

ઉદ્યમેન હિ સિદ્ધયંતિ કાર્યાણિ ન
મનોરથૈઃ । કાતરા ઇતિ જલપંતિ
યદ્વાવ્યં તદ્ભવિષ્યતિ ॥ ૯૬૧ ॥

ઉત્સાહસંપન્નમદીર્ઘમૂત્રં
ક્રિયાવિધિજ્ઞં વ્યસનેષ્વસક્તમ્ ।
શૂરં કૃતજ્ઞં દૃઢસૌહૃદં ચ
લક્ષ્મીઃ સ્વયં યાતિ નિવાસહેતોઃ ॥૯૬૨॥

વિષમાં હિ દશાં પ્રાપ્ય દૈવં ગર્હ-
યતે નરઃ । આત્મનઃ કર્મ દોષાંશ્ચ
નૈવ જાનાત્યપંડિતઃ ॥ ૯૬૩ ॥

વિસ્મયઃ સર્વથા હેયઃ પ્રત્યૂહઃ સર્વ-
કર્મણામ્ । તસ્માદ્ઘૈસ્તમુત્સૃજ્ય સા-
ધ્યસિદ્ધિર્વિધીયતામ્ ॥ ૯૬૪ ॥

પશ્ય દૈવવશાત્પ્રાપ્તં ભોજ્યકા-
લેઽપિ ભોજનમ્ । હસ્તોદ્યમં
વિના વક્રે પ્રવિશેષ કથંચન ॥ ૯૬૫ ॥

યથા હ્યેકેન ચક્રેણ ન રથસ્ય
ગતિર્ભવેત્ । एवं પુરુષકારેણ
વિના દૈવં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૯૬૬ ॥

પુરુષમાં સિંહરૂપ ઉદ્યોગીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત
થાયછે, ને કુત્સિત્ પુરુષો દૈવ દેશે એમ
કહેછે; માટે દૈવને છોડી કંઈ પણ ખામી
રાખ્યા વગર પોતાની શક્તિ મુજબ
ઉદ્યોગ કર અને તેવો ઉદ્યોગ કરે છતે
પણ કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય તો એમાં સ-
મય દોષ જાણવો ॥ ૯૫૯ ॥

કાગડાએ બેસવું ને તાલફલ પડવાની
પેઠે પોતાની આગળ પ્રાપ્ત થયેલા ભંડા-
રને જોઈ, દૈવ પોતે ગ્રહણ કરી શકતું
નથી, પણ પુરુષાર્થને ઇચ્છેછે ॥ ૯૬૦ ॥

ઉદ્યોગે કરી કાર્ય સિદ્ધ થાયછે, મનોરથે
કરી નહિ, એમ છતાં બીકણ મનુષ્ય જે
ભાવી હશે તે થશે, એમ કહેછે ॥ ૯૬૧ ॥

ઉત્સાહયુક્ત, આગસરહિત, ક્રિયાની વિધિ
જાણનાર, નિર્વ્યસની, શૂર, કર્યા ઉપકારને
જાણનાર તથા દૃઢ મૈત્રી રાખનારની પાસે,
રહેવા વાસ્તે લક્ષ્મી પોતે જાયછે ॥ ૯૬૨ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય વિષમ દશાને પામી, દૈવને
નિંદેછે, પણ પોતાના કર્મ દોષને જાણ-
તો નથી ॥ ૯૬૩ ॥

સર્વ કર્મને વિઘ્નરૂપ વિસ્મય સર્વથા ત્યાગ
કરવા લાયક છે, માટે તે છોડી બુદ્ધિમાને
કાર્યસિદ્ધિ કરવી ॥ ૯૬૪ ॥

જમવા સમય કદિ દૈવવશથી ભોજન
પ્રાપ્ત થયું, તોપણ હાથના ઉદ્યમ સિવાય
કોઈ રીતે મુખમાં પેસતું નથી, તે જો ॥ ૯૬૫ ॥

જેમ એક ચાકે કરી રથની ગતિ થતી નથી,
તેમ ઉદ્યોગવિના દૈવ સિદ્ધ થતું નથી ॥ ૯૬૬ ॥

ન સ્વલ્પમપ્યધ્યવસાયર્થીરોઃ
કરોતિ વિજ્ઞાનવિધિર્ગુણં હિ ।
અન્ધસ્ય કિં હસ્તતલસ્થિતોઽપિ
પ્રકાશયત્યર્થમિદ્ પ્રદીપઃ ॥ ૯૬૭ ॥

મેહેનતથી કાયરને, તેના જ્ઞાનનો વિધિ
અદ્ય પણ ગુણ કરતો નથી, કેમકે લો-
કમાં આંધળાના હાથમાં રહેલો દીવો શું
તેને પદાર્થ દેખાડે છે ॥ ૯૬૭ ॥

વળી શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,
પ્રાકર્મવશતઃ સર્વં ભવત્યેવેતિ
નિશ્ચિતમ્ । તદોપદેશા વ્યર્થાઃ
સ્યુઃ કાર્યાકાર્યપ્રવોધકાઃ ॥ ૯૬૮ ॥

દૈવવશથી સર્વ થાયછે, એમ જો નિશ્ચય
હોય, તો કાર્ય તથા અકાર્યને બોધ કર-
નાર ઉપદેશ વ્યર્થ થાય ॥ ૯૬૮ ॥

ધીમંતો વંદ્યચરિતા મન્યંતે પૌરુષં
મહત્ । અશક્તાઃ પૌરુષં કર્તુ
હીવા દૈવમુપાસતે ॥ ૯૬૯ ॥

માટે વંદન કરવા લાયક અસ્તિવાળા બુ-
દ્ધિમાન, ઉદ્યોગને મોટો માને છે, ને
ઉદ્યોગ કરવામાં અસમર્થ કાયર, દૈવને
માને છે ॥ ૯૬૯ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

નાત્માનમવમન્યેત
પૂર્વાભિરસમૃદ્ધિભિઃ ।
આમૃત્યોઃ શ્રિયમન્વિચ્છે-
ન્નૈનામન્યેત દુર્લભામ્ ॥ ૯૭૦ ॥

પ્રથમ ઉદ્યોગ કર્યે છતે ધન ન મળ્યું તો,
“હું મંદ ભાગ્ય છું,” એમ માની પો-
તાના આત્માને નિંદવો નહિ, પણ મરતાં-
સુધી લક્ષ્મી મેળવવા ઉદ્યોગ કરવો ને
એને દુર્લભ માનવી નહિ ॥ ૯૭૦ ॥

આરભૈતૈવ કર્માણિ શ્રાંતઃ શ્રાંતઃ
પુનઃ પુનઃ । કર્માણ્યારભમાણં
હિ પુરુષં શ્રીર્નિષેવતે ॥ ૯૭૧ ॥

અને થાકતાં થાકતાં પણ ફરી ફરી કર્મ-
નોજ આરંભ કરવો, કેમકે કર્મના આરંભ
કરનાર પુરુષને લક્ષ્મી સેવે છે ॥ ૯૭૧ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

વિહાય પૌરુષં યો હિ દૈવમેવા-
ઽવલંબતે । પ્રાસાદસિંહવત્તસ્ય
મૂર્ધ્નિ તિષ્ઠંતિ વાયસાઃ ॥ ૯૭૨ ॥

જે ઉદ્યોગને મૂકી, દૈવનોજ આશ્રય કરે
છે, તેના મસ્તક ઉપર મેહેલના સિંહની
પેઠે કાગડા બેસેછે ॥ ૯૭૨ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૨ મા અધ્યાયમાં દ્રૌપદિયે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

યશ્ચ દિષ્ટપરો લોકે યશ્ચાપિ હઠ-
વાદિકઃ । ઉભાવપિ શઠાવેતૌ
કર્મગુદ્ધિઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૯૭૩ ॥

લોકમાં જે દૈવનેજ માનનાર તથા હઠ-
વાદી છે, એ બન્ને શઠ, ને ઉદ્યોગ બુ-
દ્ધિવાળો શ્રેષ્ઠ કેહેવાય છે ॥ ૯૭૩ ॥

યો હિ દિષ્ટમુપાસીનો નિર્વિચેષ્ટઃ
સુખં શયેત્ । અવગીદેત્સદુર્બુદ્ધિ-
રામો ઘટ ઇવોદકે ॥ ૯૭૪ ॥

માટે જે દૈવને માની કંઈ પણ ઉદાગ
કર્યાવિના ઘરમાં મુખે સુઈ રહે, તે દુષ્ટ
બુદ્ધિવાળો પાણીમાં રહેલા કાચા ઘડાની
પેઠે નાશ પામેછે ॥ ૯૭૪ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણમાં વસિષ્ઠે રામને કહ્યું છે કે,

દેશકાલક્રિયાદ્રવ્યવશતો વિ-
સ્ફુરંત્યમી । સર્વ એવ જગદ્ભાવા
જયત્યધિકયત્રવાન્ ॥ ૯૭૫ ॥

જગતના આ સર્વ ભાવ દેશ, કાળ,
ક્રિયા તથા દ્રવ્ય વશથી સ્ફુરાયમાન
થાયછે, તેમાં અધિક યત્નવાન્ જીવે
છે ॥ ૯૭૫ ॥

યે સ્વમુદ્યોગમુત્સૃજ્ય સ્થિતા દૈવ-
પરાયણાઃ । તે ધર્મમર્થ કામં ચ
નાશયંત્યાત્મવિદ્વિષઃ ॥ ૯૭૬ ॥

જે પોતાના ઉદ્યોગને મૂકી દૈવપર ભરાસો
રાખી બેસેછે, તે આત્મદ્વેષી ધર્મ, અર્થ
તંથા કામને નાશ કરેછે ॥ ૯૭૬ ॥

મોક્તા તૃપ્યતિ નામોક્તા
ગંતા ગચ્છતિ નાગતિઃ ।
વક્તા વક્તિ ન ચાવક્તા
પૌરુષં સફલં તૃણામ્ ॥ ૯૭૭ ॥

જમનાર તૃપ્ત થાયછે, નહિ જમનાર
થતો નથી, ચાલનાર જાયછે, ન ચાલ-
નાર જતો નથી તથા બોલનાર બોલેછે,
નહિ બોલનાર બોલતો નથી, એ ઉ-
પરથી મનુષ્યનો ઉદ્યોગજ સફળ દેખા-
યછે ॥ ૯૭૭ ॥

શુભેન પુરુષાર્થેન શુભમાસાદ્યતે
ફલમ્ । અશુભેનાશુભં રામ
યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ૯૭૮ ॥

હે રામ, મનુષ્ય સારા ઉદ્યોગે કરી સારા
ફળને, ને નરતાવડે નરતા ફળને પામેછે,
માટે જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કર ॥ ૯૭૮ ॥

દૈવમેવેહ ચેત્કર્તૃ પુંસઃ કિમિવ
ચેષ્ટયા । સ્નાનદાનાસનોચારા-
ન્દૈવમેવ કરિષ્યતિ ॥ ૯૭૯ ॥

આ લોકમાં દૈવજ જે કર્તા હોય તો પુરુષ
ચેષ્ટાવડે શું ? કારણ સ્નાન, દાન, આસન
તથા ઉચ્ચાર પણ દૈવજ કરશે ॥ ૯૭૯ ॥

કિંવા શાસ્ત્રોપદેશેન મૂકોડ્યં પુરુષઃ
કિલ । સંચાર્યતે તુ દૈવેન કિં કસ્યે-
હોપદિશ્યતે ॥ ૯૮૦ ॥

વળી આ લોકમાં શાસ્ત્રોપદેશે કરી શું ? કે-
મકે આ મુંગા પુરુષને પણ દૈવજ રસ્તા બ-
તાવશે, માટે કોઈને ઉપદેશ શું કરવો ॥ ૯૮૦ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણીતા યસ્યાસ્તિ
ચિરજીવિતા । સ ચેજીવતિ સં-
છિન્નશિરાસ્તદૈવમુત્તમમ્ ॥ ૯૮૧ ॥

દૈવ બાણનારા બેધિયોયે જેની ઘણી આ-
યુષ્ નિર્ણય કરી હોય, તે જે માથું કાપ્યા
પછી જીવે તો દૈવઉત્તમ બાણવું ॥ ૯૮૧ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણીતં પાંડિત્યં યસ્ય
રાઘવ । અનધ્યાપિત એવાસૌ તજ્ઞ-
શ્રેદૈવમુત્તમમ્ ॥ ૯૮૨ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

ઉદ્યમઃ સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ
પરાક્રમઃ ષડેતે યત્ર વર્તેતે તત્ર
દેવઃ સહાયકૃત્ ॥ ૯૮૩ ॥

નિઃસ્વો વષ્ટિ સહસ્રં વષ્ટિ સહસ્રી તથૈવ
લક્ષં ચ । લક્ષી કોટિં વાંછતિ કોટિ-
શોઽન્નં સ્વભાવતો નિત્યમ્ ॥ ૯૮૪ ॥

ગચ્છત્પિપીલિકાપંક્તિઃ સમુદ્રમપિ
સંતરેત્ । અગચ્છન્વૈનતેયોઽપિ
પાદમેકં ન ગચ્છતિ ॥ ૯૮૫ ॥

માટે શ્રીમાહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યાગપર્વમાં કહ્યું છે કે,

યથાશક્તિ ચિકીર્ષતિ યથાશક્તિ
ચ કુર્વતે । ન કિંચિદવમન્યંતે નરાઃ
પંડિતબુદ્ધયઃ ॥ ૯૮૬ ॥

તેમ એજ ગ્રંથના વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

નિશ્ચિત્ય યઃ પ્રક્રમતે નાંતર્વસતિ
કર્મણામ્ । અવંધ્યકાલો વચ્ચા-
ત્મા સ વૈ પંડિત ઉચ્યતે ॥ ૯૮૭ ॥

માટે પુરૂષે મદ્દા ઉદયોગમાં તત્પર રહી ન્યાયમાર્ગથી ધન મેળવવું, ક્યારેય પણ કોઈને વિશ્વાસઘાત કરી થાપણુ ગાળવાદિ મહા અન્યાય કરવો નહીં. કારણુ તેમ કરી મેળવેલું ધન જેની થાપણુ ગાળી હોય તેની હાયથી સુખે ભોગવી શકાતું નથી, ને લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

અન્યાયોપાર્જિતં વિત્તં દશવર્ષાણિ
તિષ્ઠતિ । પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂ-
લં ચ વિનશ્યતિ ॥ ૯૮૮ ॥

વળી હે રામ, તે દૈવસોયે જેનું પાંડિત્ય નિર્ણય કર્યું હોય, તે ભણાવ્યાવના જો પંડિત થાય તો દૈવ ઉત્તમ જાણવું ॥ ૯૮૨ ॥

ઉદ્યમ, શૌર્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ તથા પરાક્રમ, એ છ જ્યાં હોય ત્યાં દેવ સહાયકારિ થાય છે ॥ ૯૮૩ ॥

નિર્ધન હુબરને, હુબરવાળો લાખને, લાખપતિ કોટિને તથા કોટપતિ અખખને નિત્ય સ્વભાવથી ઈચ્છે છે ॥ ૯૮૪ ॥

ચાલતી કીડીની પંક્તિ સમુદ્રને પણ તરે, પણ ન ચાલતો ગરૂડ એક પગલું પણ ચાલે નહિ ॥ ૯૮૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્ય યથાશક્તિ કરવા ઈચ્છે, ને કરેછે, પણ પોતાના આત્માને કંઈ તિરસ્કાર કરતા નથી ॥ ૯૮૬ ॥

જે વિચારથી નિશ્ચય કરી કર્મનો આરંભ કરે, વચમાંથી મૂકી ન દે, વખત ફેાકટ જવા ન દે તથા મનને વશ રાખે, તે પંડિત કેહેવાય છે ॥ ૯૮૭ ॥

અન્યાયે કરી મેળવેલું દ્રવ્ય દશ વર્ષ રહેછે, પણ અગિયારમું વર્ષ થાય કે, મૂળસહિત નાશ પામે છે ॥ ૯૮૮ ॥

ત્રિભિર્વૈષ્ણિભિર્માસૈત્ત્રિભિઃ પક્ષૈ-
ત્ત્રિભિર્દિનૈઃ । અત્યુત્કટૈઃ પાપપુ-
ણ્યૈરિહૈવ ફલમશ્રુતે ॥ ૯૮૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

પુત્રેષુ વા નપ્તુષુ વા ન ચેદાત્માનિ
પશ્યતિ । ફલંતિ પાપપુણ્યાનિ
યથાશુક્તમિવોદરમ્ ॥ ૯૯૦ ॥

ઉપકારિણિ વિશ્રબ્ધે શુદ્ધમતૌ યઃ
સમાચરતિ પાપમ્ । તં જનમસત્ય-
સંધં દદાતિ પરમેશ્વરો દંડમ્ ॥ ૯૯૧ ॥

એ રીતે સદુદ્યોગ કરતાં ધન મળે તો ગર્વિષ્ઠ થવું નહીં; કારણ ચાકરી સિવાય
બ્યાપારહિ ઉદ્યોગમાં લાભ વા હાનીરૂપ જે પ્રકારનાં ફલ હોવાથી, કોઈ ટાણે મનુષ્ય
પાસેથી દ્રવ્ય જતું રહેવાનો સંભવ છે; કારણ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ નથી. વિદુરનીતિમાં
કહ્યું છે કે,

જરા રૂપં હરતિ હિ ધૈર્યમાશા
મૃત્યુઃ પ્રાણાન્ધર્મચર્યામસૂયા ।
ક્રોધઃ શ્રિયં શીલમનાર્યસેવા
હિયં કામઃ સર્વમેવાભિમાનઃ ॥ ૯૯૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વિદ્યયા ન શૌર્યેણ ધનેનાભિ-
જનેન ચ । ન બલેન પ્રમત્તઃ સ્યાચ્ચા-
તિમાની કદાચન ॥ ૯૯૩ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ધનવાનિતિ હિ મદસ્તે
કિં ગતવિभवो विषादमुपयासि
करनिहितकंदुकसमाः
पातोत्पाता मनुष्याणाम् ॥ ૯૯૪ ॥

મનુષ્ય અત્યંત પાપ તથા પુણ્યનું ફળ
આ લોકમાંજ ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ
પક્ષે અથવા ત્રણ દિવસે લોગવે છે ॥ ૯૮૯ ॥

મનુષ્ય પાપ પુણ્ય જે પોતાની જાંઘડીમાં
ન લોગવે તો તે તેના પુત્ર અથવા પૌ-
ત્રનેવિષે, ઉદરને યથા ખાધેલાની પેઠે,
ફળે છે ॥ ૯૯૦ ॥

શુદ્ધ મતિવાળા, ઉપકાર કરનાર તથા
વિશ્વાસુનેવિષે જે પાપ આવરે છે, તે
ખોટી પ્રતિજ્ઞાવાળા મનુષ્યને પરમેશ્વર દંડ
આપે છે ॥ ૯૯૧ ॥

જરા રૂપને, આશા ધૈર્યને, મૃત્યુ પ્રાણને,
અદેખાઈ ધર્માચરણને, ક્રોધ શોભાને, ની-
ચની સેવા શીલને, કામ લજ્જાને તથા
અભિમાન સર્વને હરે છે ॥ ૯૯૨ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, ધન, ચાકર અને બળે કરી
કોઈ કાળે ઉન્નત તથા અભિમાન થવું
નહિ ॥ ૯૯૩ ॥

તને “ ધનવાનૂ છું ” એવો મદ હોય તો
વૈભવહીન થતાં ખેદ કેમ પામે છે ? માટે
મનુષ્યની ચઢતી પડતી હાથે ઉલાળેલા
હડા સરખી સમજવી ॥ ૯૯૪ ॥

અન્નચ્છાયા સ્વલપ્રીતિર્નિવસસ્યાનિ
યોષિતઃ । કિંચિત્કાલોપભોગ્યાનિ
યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥ ૯૯૫ ॥

અનિત્યં યૌવનં રૂપં જીવિતં દ્રવ્ય-
સંચયઃ । એશ્વર્યં પ્રિયસંવાસો મુદ્ધે-
ત્તત્ર ન પંડિતઃ ॥ ૯૯૬ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

દિવ્યમામ્નરસં પીત્વા ન ગર્વં યાતિ
કોકિલઃ । પીત્વા કર્દમપાનીયં
ભેકો મકમકાયતે ॥ ૯૯૭ ॥

માટે જેને ધન મળ્યું તેણે બેહેકી જઈકોઈનો તિરસ્કાર કરવો નહિ, ગરીબોને
રેબડવા નહીં, તેમ કોઈ સાથે વૈર બાંધવું નહીં. કારણ કોઈ સમય ધન જતું રહી નબળી
અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે બધા વૈરી થઈ પોતાનો લાગ સાંધે છે. કારણ કહ્યું છે કે,

આપદ્મતં હસસિ કિં દ્રવિણાંધમૂઢ
લક્ષ્મીઃ સ્થિરા ન ભવતીતિ કિ-
મત્ર ચિત્રમ્ । एतान्પश्यसि घटा-
ञ्जलयंत्रचक्रे रिक्ता भवन्ति भरिता
भरिताश्च रिक्ताः ॥ ૯૯૮ ॥

મા ત્વં તાત બલે સ્થિત્વા વાધિષ્ઠા
દુર્બલં જનમ્ । ન હિ દુર્બલદગ્ધાનાં
કાલે કિંચિત્પરોહતિ ॥ ૯૯૯ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो
मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वशः ।
समुन्नतानेव तरुन्प्रबाधते
महान् महत्येव करोति विक्रमम् ॥ ૧૦૦૦ ॥

ક્ષતે પ્રહારા નિપતંત્યમીક્ષણં ધનક્ષયે
ગચ્છતિ સર્વતઃ શ્રીઃ । આપત્સુ વૈરાણિ
સમુલ્લસંતિ છિદ્રેષ્વનર્થાં બહુલીભવંતિ ॥ ૧ ॥

વાદળાની છાયા, ખલની પ્રીતિ, નવું ધાન્ય,
સ્ત્રી, યૌવન તથા ધન, સર્વે થોડા કાળ
ભોગવવાનાં છે ॥ ૯૯૫ ॥

યૌવન, રૂપ, જીવિત, દ્રવ્યસંચય, ઐશ્વર્ય
તથા પ્રિયનો સહવાસ, સર્વે નાશવંત છે,
માટે તેમાં પંડિત મોહ પામતો નથી ૯૯૬

કોકિલ પક્ષી આંખાનો દિવ્ય રસ પીને ગર્વ
કરતો નથી, પણ દેડકો ગારાવાળું પાણી
પીને ગાજી રહે છે ॥ ૯૯૭ ॥

હે દ્રવ્યે કરી અંધ થયેલા મૂઢ, આપતને
પામેલાની હાંસિ કેમ કરેછે? કારણ લક્ષ્મી
સ્થિર રહેતી નથી, એમાં આશ્ચર્ય શું છે?
આ જળયંત્રના ચક્રમાં બાંધેલા ઘટોને
જે? ભરેલા ખાલી ને ખાલી ભરેલા
બને છે ॥ ૯૯૮ ॥

હે તાત, તું બળમાં રહી દુર્બળ જનને હે-
રાન મકર, કેમકે દુર્બલોયે બાળી નાખેલાનું
કંઈ પણ કાળે કરી ઉગતું નથી ॥ ૯૯૯ ॥

તુક્ષ્ણની વાયુ, ચોમેરથી નમતા કોમળ
નીચા તૃણને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખતો
નથી, પણ ઘણા ઉંચા વૃક્ષોનેજ બાધ
કરેછે, કારણ મોટા, મોટા પ્રત્યેજ પરા-
ક્રમ કરે ॥ ૧૦૦૦ ॥

વાગ્યામાં વારંવાર વાગે છે, ધનક્ષય થવા
માંડે તો લક્ષ્મી ચોમેરથી બચે; અને
આપત્તિમાં વૈર પ્રગટે છે, કારણ ઘણુંકરી
છિદ્રનેવિષે બહુ અનર્થ થાય છે ॥ ૧ ॥

વળી ભવભૂતિયે કહ્યું છે કે,

વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય
શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનાય ।
સ્વલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતત્
જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥ ૨ ॥

ખળની વિદ્યા વાદ કરવાસારૂ, લક્ષ્મી
મદ કરવામાટે, અને શક્તિ પારકાને
પીડા કરવા વાસ્તે થાયછે, પણ એથી
ઉલટી સત્પુરૂષની વિદ્યા જ્ઞાનને અર્થે,
લક્ષ્મી પરોપકાર વાસ્તે તથા શક્તિ પા-
રકાના રક્ષણમાટે છે ॥ ૨ ॥

વળી ધનના મદમાં દુર્જનોની સોળત કરવી નહીં, કારણ તેઓ મોઢે મીઠું બોલે
છે, પણ અંદરથી પોતાની મતલબ સાંધવા કોઈને ખરાબ રસ્તે ચડાવવા ચુકતા નથી,
ને જેનું ખાતા હોય તેનુંજ બગાડવામાં તત્પર થાયછે. માટે તેમની સોળત ન કર-
તાં તેમને દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા. આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ નૈતદ્વિ-
શ્વાસકારણમ્ । મધુ તિષ્ઠતિ
જિહ્વાગ્રે હ્રદિ હલાહલં વિષમ્ ॥ ૩ ॥

દુર્જન પ્રિયવાદી હોય છે, પણ એ કંઈ
તેનો વિશ્વાસ કરવાને કારણ નથી, કે-
મકે તેની જીભના અગ્રભાગમાં મધુ,
પણ હૃદયમાં હળાહળ વિષ હોયછે ॥ ૩ ॥

તક્ષકસ્ય વિષં દંતે મક્ષિકાયા
વિષં શિરઃ । વૃશ્ચિકસ્ય વિષં
પુચ્છે સર્વોગે દુર્જનો વિષમ્ ॥ ૪ ॥

સર્પના દાંતમાં, માખીના માથામાં, વી-
છિની પૂછમાં અને દુર્જનના સર્વ અંગમાં
વિષ હોય છે ॥ ૪ ॥

દહ્મમાનાઃ સુતીત્રેણ નીચાઃ
પરયશોગ્રિના । અશક્તાસ્ત-
ત્પદં ગંતું તતો નિંદાં પ્રકુર્વતે ॥ ૫ ॥

પારકા યશસ્વિ તીક્ષ્ણ અગ્નિએ કરી બ-
ળેના દુર્જન, તે પદને પામવા અશક્ત
હોવાથી નિંદા કરેછે ॥ ૫ ॥

દુર્જનં પ્રથમં વંદે સજ્જનં
તદનંતરમ્ । મુક્ષપ્રક્ષાલના-
ત્પૂર્વં શુદ્ધપ્રક્ષાલનં યથા ॥ ૬ ॥

જેમ શુદ્ધપ્રક્ષાલન કર્યા પછી મુખ ધોવું
તેમ દુર્જનને પ્રથમ ને સજ્જનને પછી
નમવું ॥ ૬ ॥

તેમ શાર્જ્ઞધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણિનાં ગણેષુ સત્સ્વપિ પિશુન-
જનો દોષમાત્રમાદત્તે । પુષ્પે ફલે
વિરાગી ક્રમેલકઃ કંટકૌઘમિવ ॥ ૭ ॥

જેમ પુષ્પ તથા ફળમાં પ્રીતિ વગરનો
ઉંટ કાંટાના સમુદાયને ખાયછે, તેમ
દુર્જન ગુણિના ગુણ છોતે પણ માત્ર દો-
ષને ગ્રહણ કરેછે ॥ ૭ ॥

સ્વલઃ સર્ષપમાત્રાણિ પરછિદ્રાણિ
પશ્યતિ । આત્મનો બિલ્વમા-
ત્રાણિ પશ્યન્નાપિ ન પશ્યતિ ॥ ૮ ॥

દુર્જન પારકાનાં સર્ષવ જેવડાં છિદ્ર જુવે
છે, પણ પોતાનાં બિલી ફળ જેવડાં છિ-
દ્રને દેખતાં છતાં પણ જોતો નથી ॥ ૮ ॥

રવિરપિ ન દહતિ તાદૃક્ યાદૃક્
દહતિ વાલુકાનિકરઃ । અન્યસ્મા-
લ્લબ્ધપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવતિ ॥૯॥

જેવો સૂર્યતાપથી તપેલો રેતીનો ઢગલો
બાળે છે, તેવો સૂર્ય પણ બાળતો નથી,
તેમ બીજાથી પદને પામેલો દુર્જન ધણું
કરી દુઃસહ થાય છે ॥ ૯ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

સંવર્ધિતોઽપિ પયસા ભુજગો ન વશ-
સ્તત્પાલકાનપિ નિહંતિ વલેન સિંહઃ ।
દુષ્ટઃ પરૈરુપકૃતસ્તદનિષ્ટકારી
વિશ્વાસલેશ ઇહ નૈવ બુધૈર્વિધેયઃ ॥ ૧૦ ॥

દૂધ પાઈ મોટો કરેલ છતાં પણ સર્પ વશ
રહેતો નથી, સિંહ પોતાના પાળનારને
બળે કરી હણે છે, અને શ્રેષ્ઠાએ ઉપકાર
કરેલો દુર્જન તેમનોજ અહિતકારી થાય છે,
માટે તેનો બુદ્ધિમાને આ લોકમાં લેશ-
માત્ર પણ વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૧૦ ॥

પ્રાક્પાદયોઃ પતાતિ સ્વાદતિ પૃષ્ઠમાંસં
કર્ણે કલં કિમપિ રૌતિ શનૈર્વિચિત્રમ્ ।
છિદ્રં નિરુપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકઃ
સર્વં કરોતિ મશકસ્ય સ્વલશ્ચરિત્રમ્ ॥૧૧॥

પ્રથમ પગમાં પડે છે, પછી પીડનું માંસ
ખાય છે, આસ્તે આસ્તે કાનમાં કંઈક વિ-
ચિત્ર ગુણુગુણુ કરે છે, અને છિદ્ર જોઈને
શંકા રાખ્યા વગર એકદમ પ્રવેશ ક-
રે છે, એ રીતનું મચ્છરનું સર્વ ચરિત્ર દુ-
ર્જન કરે છે ॥ ૧૧ ॥

જાડ્યં હીમતિ ગણ્યતે વ્રતરુચૌ
દંભઃ શુચૌ કૈતવં શૂરે નિર્ઘૃણતા
મુનૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાલાપિનિ ।
તેજસ્વિન્યવલિપ્તતા મુસ્વરતા વક્તૃય-
શક્તિઃ સ્થિરે તત્કો નામ ગુણો ભવે-
ત્સુગુણિનાં યો દુર્જનૈર્નાકિતઃ ॥ ૧૨ ॥

દુર્જન શરમાળમાં જડતા, વ્રતવાળામાં
દંભ, પવિત્રમાં કપટ, શૂરવીરમાં નિર્દયતા,
મુનિમાં મતિહિનતા, પ્રિય બોલનારમાં
દીનતા, તેજસ્વીમાં ગર્વ, બોલનારમાં વા-
ચાળપણું તથા સ્થિરમાં અશક્તિ ગણે છે,
એ રીતે ગુણીનો કયો ગુણ છે કે જેને
દુર્જને અંકિત કર્યો નથી ॥ ૧૨ ॥

વળી પ્રસંગરભાવલીમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યયા વિમલયાપ્યલંકૃતો
દુર્જનઃ સદસિ માસ્તુ કશ્ચન ।
સાક્ષરો હિ વિપરીતતાં ગતઃ
કેવલં જગતિ સોઽપિ રાક્ષસઃ ॥ ૧૩ ॥

નિર્મળ વિદ્યાવડે પણ શોભિતો કોઈ
દુર્જન સભામાં મ હોજો ! કેમકે તે વિ-
પરીતપણાને પામેલો સાક્ષર જગતમાં કે-
વળ રાક્ષસ જેવો છે ॥ ૧૩ ॥

સ્વલનાં કંટકાનાં ચ દ્વિવિધૈવ
પ્રતિક્રિયા ઉપાનદ્ભુસ્વભંગો વા
દૂરતો વા વિસર્જનમ્ ॥ ૧૪ ॥

માટે સમગ્રાવ્યા છતાં માથે ચઢેલ દુર્જન
તથા કંટકની, કાંતો જોડાવડે મુખ ભાંગ-
વું વા દુરથીજ ત્યાગ કરવો, એ બે પ્ર-
કારની પ્રતિક્રિયા છે ॥ ૧૪ ॥

શિરસિ નિહિતોઽપિ નિત્યં
યત્નાદપિ સેવિતો બહુસ્નેહૈઃ ।
તરુણીકચ ઇવ નીચઃ
કૌટિલ્યં નૈવ વિજહાતિ ॥ ૧૫ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

અકરુણત્વમકારણાવિગ્રહઃ
પરધને પરયોષિતિ ચ સ્પૃહા ।
સુજનબંધુજનેષ્વસહિષ્ણુતા
પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ દુરાત્મનામ્ ॥ ૧૬ ॥

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસંતોષવિહિ-
તદૃત્તીનામ્ । લુબ્ધકપ્રીવરપિશુના નિ-
ષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥ ૧૭ ॥

તેમ કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

સુજનાનામપિ હૃદયં પિશુનપરિષ્વંગલિ-
પ્તમિહ ભવતિ । પવનઃ પરાગવાહી ર-
થ્યાસુ વહન્નજસ્વલો ભવતિ ॥ ૧૮ ॥

અતિમલિને કર્તવ્યે ભવતિ खलाना-
મર્તાવિ નિપુણા ધીઃ । તિમિરે હિ કૌશિ-
કાનાં રૂપં પ્રતિપદ્યતે દૃષ્ટિઃ ॥ ૧૯ ॥

અહો પ્રકૃતિસાદૃશ્યં શ્લેષ્મણો દુર્જ-
નસ્ય ચ । મધુરૈઃ કોપમાયાતિ તિ-
ક્તકૈનૈવ શામ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અતિરમણીયે કાર્યે પિશુનોઽન્વેષ-
યતિ દૂષણાન્યેવ । અતિરમણીયે વ-
પુષિ વ્રણમિવ હિ મક્ષિકાનિકરઃ ॥ ૨૧ ॥

વળી તરુણિના ચોટલાની પેઠે, દુર્જનને
નિત્ય માથે રાખ્યો હોય તથા ચત્તવડે
ઘણા સ્નેહથી સેવ્યો હોય, તોયપણ તે
કુટિલતા મૂકતો નથી ॥ ૧૫ ॥

નિર્દયતા, સહેજમાં કજીર્યો, પરધન તથા
પરસ્ત્રીમાં ઇચ્છા અને સુજન તથા બંધુ-
જનની અદેખાઈ, એ ઘણું કરી દુર્જનમાં
સ્વભાવથી હોય છે ॥ ૧૬ ॥

જગતમાં ક્રમે કરી તૃણ, જળ તથા સં-
તોષ વૃત્તિવાળા, મૃગ, મીન તથા સજ્જન-
ના, તેમનાથી કંઈ કારણ ન મળતાં પણ પા-
રાધી, ઢીમર તથા દુર્જન વૈરી થાય છે ॥ ૧૭ ॥

આ લોકમાં સજ્જનનું તદ્દય પણ દુર્જ-
નના સંગથી લેવાય છે, કેમકે પુષ્પ રજ-
ને વહેનાર પવન માર્ગમાં વાતાં રજવા-
ળો થાય છે ॥ ૧૮ ॥

અતિ મલીન કામ કરવામાં દુર્જનની બુદ્ધિ
અતિ નિપુણ થાય છે; કેમકે ધ્રુવડની દૃષ્ટિ
અંધારામાંજ પદાર્થને દેખે છે ॥ ૧૯ ॥

અહો ! શ્લેષ્મ તથા દુર્જનની પ્રકૃતિ સ-
માન લાસે છે ? કારણ શ્લેષ્મ તથા ઘણું
કરી દુર્જન મધુર રસથી કોપે, ને કડવા
રસથી શમે છે ॥ ૨૦ ॥

જેમ અતિ સુંદર શરીરમાં માંખોનો સ-
મુદાય વ્રણને ગાતે છે, તેમ અતિ રમણીય
કાર્યવિષે, તેના કર્તાનો ઉત્સાહ તોડવા-
માટે દુર્જન દોષજ ખોળે છે ॥ ૨૧ ॥

ગુણગણશુંફિતકાવ્યે મૃગયતિ દોષં ગુણં
ન જાતુ સ્વલઃ । મણિમયમંદિરમધ્યે પ-
શ્યતિ પિપીલિકા છિદ્રમ્ ॥ ૨૨ ॥

વળી જેમ મણિજડિત મંદિરમાં કીડી
છિદ્ર ખોળેછે, તેમ ઘણા ગુણવાળા કા-
વ્યમાં દુર્જન દોષજ ખોળેછે, પણ કયા-
રેય ગુણ ગોતતો નથી ॥ ૨૨ ॥

માટે દુર્જનનો સંગ કરવો નહીં, કેમકે તેમની સોખતથી દુર્વ્યસનમાં પડી જવાય
છે. સર્વ દુર્વ્યસનોમાં વેશ્યાગમન મુખ્ય છે. કારણ તે એક વ્યસનનેલીધે મધપાન, ભુ-
ગાર તથા ચોરી વિગેરે બીજું દુર્વ્યસનોમાં પડી જવાનો સંભવ છે. કારણ વેશ્યાને ત્યાં
જનારને ઈશકમાટે મદિરા, ભાંગ, અપ્રીમ તથા ગાંભ વિગેરે માદક પદાર્થ સેવવાની
જરૂર પડે છે ધન ખુટી જતાં ભુગાર રમવાની ને તેમાં હારી જતાં ચોરી કરવાની
ફરજ પડે છે, જેનું પરિણામ ભુંડું હોય છે. પૂર્વે મધપાનથી ચાહવો નાશ પામ્યા છે
ને ભુગારથી પાંડવો દુઃખી થયા છે. વળી મધપાનથી શરીરમાં કલેબને નુકસાન થતાં
જલદી મરણ થાયછે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર પુરૂષે વેશ્યાગમનાદિ વ્યસનોમાં
પડવું નહીં. કહ્યું છે કે,

હારહીરકહિરણ્યભૂષણૈ-
સ્તોષમેતિ ગણિકા ધનૈષિણી ।
પ્રેમકોમલકટાક્ષવીક્ષણૈ-
રેવ તુષ્યતિ કુલાંગનાજનઃ ॥ ૨૩ ॥

ધનને ઇચ્છનારી ગણિકા હિરાના હાર
તથા સોનાના આભરણે કરી સંતોષ પામે-
છે, પણ કુળવાન સ્ત્રી માત્ર પતિના પ્રે-
મયુક્ત કોમળ કટાક્ષવડે જોવાથીજ સં-
તુષ્ટ થાયછે ॥ ૨૩ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-
र्विश्वासयन्ति पुरुषं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्या श्मशानघटिका इव वर्जनीया॥ ૨૪ ॥

વેશ્યા ધનનેમાટે હસેછે, રડેછે, પુરૂ-
ષને વિશ્વાસ કરાવે છે ને પોતે વિશ્વાસ
કરતી નથી, માટે કુળ તથા શીળવાળા
પુરૂષે તેનો સ્મશાન ઘડાની પેઠે ત્યાગ
કરવો ॥ ૨૪ ॥

मक्षिका मशको वेश्या मूषिको
याचकस्तथा । ग्रामणीर्गणक-
श्चैव सप्तैते परभक्षकाः ॥ ૨૫ ॥

માંખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, અડંગો લ-
ગાવી લેનાર યાચક, બુલમી પટેલ તથા
જોષિ, એ સાત પારકાને ભક્ષ કરનારછે ॥ ૨૫ ॥

વળી કેફ કરવાવિષે જનધર્મવિવેકમાં કહ્યું છે કે,

मत्तो हिनस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति
हि विकलया बुद्ध्या । कामयते
चागम्यां सावङ्गं मधपानमचाः सन् ॥ ૨૬ ॥

મધપાનથી મત્ત થયેલો પુરૂષ સર્વ નાશ
કરેછે, વિકળ થયેલી બુદ્ધિવડે મિથ્યા
બકેછે, અને તિરસ્કાર થાય તે રીતે અ-
ગમ્યની ઇચ્છા કરેછે ॥ ૨૬ ॥

વૈકલ્યં ધરણીપાતમયથોચિ-
તજલ્પનમ્ । સન્નિપાતસ્ય ચિ-
દ્ધાનિ મદ્યં સર્વાણિ દર્શયેત્ ॥ ૨૭ ॥

ચિત્તે બ્રાંતિર્જાયતે મદ્યપાનાત્
બ્રાંતિ ચિત્તે પાપચર્યામુપૈતિ ।
પાપં કૃત્વા દુર્ગતિં યાંતિ મૂઢા-
સ્તસ્માન્મદ્યં નૈવ પેયં ન પેયમ્ ॥ ૨૮ ॥

તેમ જુગાર તથા ચોરીવિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દ્યૂતમેવ પુરા કલ્પે દૃષ્ટં વૈર-
કરં નૃણામ્ । તસ્માદ્દ્યૂતં ન
સેવેત હાસ્યાર્થમપિ બુદ્ધિમાન ॥ ૨૯ ॥

હરણં ચ પરસ્વાનાં પરદારા-
ભિમર્ષણમ્ । સુહૃદશ્ચ પરિત્યા-
ગસ્ત્રયો દોષાઃ ક્ષયાવહાઃ ॥ ૩૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

આહારઃ કલહઃ કંદૂર્ઘ્નતાદિવ્ય-
સનાનિ ચ । આલસ્યમુદ્યમો
નિદ્રા સેવનાત્તુ વિવર્દતે ॥ ૩૧ ॥

માટે કોઈ પણ પ્રકારના હુર્વ્યસનમાં પડવું નહીં, કેમકે એક પણ હુલકી પગઠી ઉતરાય તો પછી કોઈ પણ રીતનો વિચાર રહેતો નથી. કોઈએ લિલ્લુકને પૂછ્યું કે,

મિશ્નો કંથા શ્લથા તે નહિ
શફરિવધે જાલમશ્રાસિ મત્સ્યાં-
સ્તે વૈ મદ્યોપદંશાઃ પિવાસિ
મધુ સમં વેશ્યાયા યાસિ વેશ્યામ્ ।
દત્ત્વાંઽર્ધિં મૂર્ધ્ન્યરીણાં તવ કિમ્
રિપવો મિત્તિમેત્તાઽસ્મિ યેષાં
ચોરોઽસિ દ્યૂતહેતોસ્ત્વયિ સક-
લમિદં નાઽસ્તિ નષ્ટે વિચારઃ ॥ ૩૨ ॥

ઘેલછા, પડીજવું તથા જેમ તેમ ખોલવું,
એ સન્નિપાતનાં સર્વ લક્ષણ મદ્યપાન દે-
ખાડે છે ॥ ૨૭ ॥

મદ્યપાનથી ચિત્તમાં બ્રાંતિ થાયછે, ને
ચિત્ત બ્રાંત થયેથી મનુષ્ય પાપાચરણ
કરેછે, અને પાપ કરી તે મૂઢ દુર્ગતિને
પામેછે, માટે મદ્યપાન કરવુંજ નહિ ॥ ૨૮ ॥

પૂર્વે જુગાર મનુષ્યને વૈર કરનાર જણા-
યલો છે, માટે બુદ્ધિમાને હાસ્યાર્થે પણ
તે ન રમવો ॥ ૨૯ ॥

પારકા દ્રવ્યનું હરણ, પરસ્ત્રીસંગ તથા
મિત્રનો ત્યાગ, એ ત્રણ દોષ ક્ષય પમા-
ડનારા છે ॥ ૩૦ ॥

આહાર, ક્રોધો, ખંજવાળ, જુગારાદિ વ્ય-
સન, આળસ, ઉદ્યમ, તથા નિદ્રા, સેવ-
વાથી વધે છે ॥ ૩૧ ॥

હે લિલ્લુક, શું આ તારી શિથળ થયેલી
ગોઠડી છે? તો કે નહિ, માછલાં પકડ-
વાની બળ; ત્યારે શું તું માછલાં ખાય
છે? તો કે મદ્ય સહિત; ત્યારે શું તું મદ્ય
પિયે છે? તો કે વેશ્યા સાથે; ત્યારે શું તું
વેશ્યા પાસે બાયછે? તો કે શત્રુના માથા-
પર પગ મૂકી; ત્યારે શું તારા શત્રુ છે?
તો કે જેના ઘરમાં ખાતર પાડું છું તે;
ત્યારે શું તું ચોર છે? તો કે જુગાર રમવા-
માટે; ત્યારે શું તારામાં એ બધું છે? તો
કે બ્રહ્મ થયા પછી વિચાર કેવા ॥ ૩૨ ॥

માઠં દુર્જનના સંગથી દુર્વ્યસનમાં ન પડતાં નિરંતર સજ્જનોની સોખત રાખી
ગુણી થવું. યદ્યપિ ધનવાનને સર્વત્ર માનેછે, તથાપિ તેમાં જે સદ્ગુણ ન હોય, તો
તે સભામાં શોભતો નથી, ને કંઈ ભાષણ કરવું હોય તો તેનાથી થઈ શકતું નથી; જેથી
ધન છતાં પણ તે લોકોમાં પછવાડેથી મૂર્ખ કેહેવાય છે. આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણેન સ્વૃહણીયઃ સ્યાન્
રૂપેણ યુતો જનઃ । સૌગન્ધ્યવર્જ્ય
નાદેયં પુષ્પં કાંતમપિ ક્વચિત્ ॥ ૩૩ ॥

સ જીવતિ ગુણા યસ્ય યસ્ય ધર્મઃ
સ જીવતિ । ગુણધર્મવિહીનસ્ય
જીવિતં નિષ્પયોજનમ્ ॥ ૩૪ ॥

ગુણૈરુત્તમતાં યાતિ નોચૈરાસ-
નસંસ્થિતઃ । પ્રાસાદશિખર-
સ્થોઽપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ॥ ૩૫ ॥

હસ્તી સ્થૂલતનુઃ સ ચાંકુશવશઃ કિં
હંસ્તિમાત્રોઽકુશો દીપે પ્રજ્વલિતે
પ્રણય્યતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ।
વજ્રેણાપિ હતાઃ પતંતિ ગિરયઃ કિં
વજ્રમાત્રો ગિરિસ્તેજો યસ્ય વિરા-
જતે સ બલવાન્સ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ ॥૩૬॥

તેમ વિપ્લુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યત્ર વિદ્વજ્જનો નાસ્તિ શ્લાઘ્ય-
સ્તત્રાલ્પધીરપિ । નિરસ્તપાદપે
દેશે ઇરંડોઽપિ દ્રુમાયતે ॥ ૩૭ ॥

યજ્ઞીવ્યતે ક્ષણમપિ પ્રથિતં મનુષ્ય-
વિજ્ઞાનશૌર્યવિભવાર્થગુણૈઃ સમેતમ્ ।
તન્નામ જીવિતમિહ પ્રવદંતિ તજ્ઞાઃ કા-
કોઽપિ જીવતિ ચિરાય બલિં ચ મુન્કે ॥૩૮॥

ગુણવાનની સૌ ધરછા કરેછે; રૂપાળાની
નહિ, કેમકે સુગંધ વિનાના સુંદર પુષ્પને
પણ ક્યારેય કોઈ ગ્રહણ કરતું નથી ॥૩૩॥

જે ગુણવાન તથા સદાચરણી હોય તેજ
જીવે છે, કેમકે ગુણ તથા સદાચરણ ર-
હિતનું જીવવું નિષ્ફળ છે ॥ ૩૪ ॥

ગુણવડે ઉત્તમ થવાય છે, ઉંચા આસન
ઉપર બેસવાથી નહિ, કેમકે મેહેલના
શિખરપર બેઠેલો કાગડો શું ગરુડ થઈ
શકે છે ॥ ૩૫ ॥

સ્થૂલશરીરવાળો હાથિ પણ અંકુશને વશ
છે, તે શું અંકુશ હાથિ જેવડો છે ? દીપ
પ્રજ્વલિત થવાથી અંધારું નાશ પામે છે,
તે શું અંધારા જેવડો દીપ છે ? અને
વજ્રે કરી હણેલા પર્વત પડે છે, તે શું
વજ્ર પર્વત જેવડું છે ? માટે જેમાં તેજ
છે તેજ બળવાન, સ્થૂલપણામાં શું વિ-
શ્વાસ રાખવો ॥ ૩૬ ॥

ન્યાં વિદ્વાન્ નથી, ત્યાં અદ્યપ્યુદ્ધિવાળો
પણ વખણાય છે, કારણ વૃક્ષવિનાના
દેશમાં એરંડ પણ વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥ ૩૭ ॥

મનુષ્યે વિજ્ઞાન, શૌર્ય, વૈભવ તથા શ્રેષ્ઠ
ગુણસંહિત ક્ષણમાત્ર પણ જે પ્રસિદ્ધ-
પણે જીવાય, તેનેજ સુર પુરુષો આ લો-
કમાં જીવવું કહેછે; કારણ ઘણા કાળ તો
કાગડા પણ જીવે ને બળી આવેછે ॥૩૮॥

વિનાપ્યથૈર્વીરઃ સ્પૃશતિ बहुमानो-
 अतिपदं समायुक्तोप्यथैः परिभव-
 पदं याति कृपणः ॥ ૩૯ ॥

કલ્પયતિ યેન વૃત્તિર્યેન ચ લોકે પ્રશ-
 સ્યતે સદ્ધિઃ । સ ગુણસ્તેન ચ ગુણિના
 રક્ષ્યઃ સંવર્ધનીયશ્ચ ॥ ૪૦ ॥

તેમ શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

इभतुरगरथैः प्रयांति मूढा
 धनरहिता विबुधाः प्रयांति पद्भ्याम् ।
 गिरिशिखरगताऽपि काकपंक्तिः
 पुलिनगतैर्न समत्वमेति हंसैः ॥ ૪૧ ॥

खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोदयते
 शशी । उदिते तु सहस्रांशौ न
 खद्योतो न चंद्रमाः ॥ ૪૨ ॥

रूक्षं वपुर्न च विलोचनहारि रूपं
 न श्रोत्रयोः सुखदमारटितं कदापि ।
 इत्थं न साधु यदि किंचिदिदं च साधु
 तुच्छे रतिः करभशीघ्रगतिश्च ते यत् ॥ ૪૩ ॥

अनसि सीदति सैकतवर्त्मनि
 प्रचुरभारभरक्षपितोदके ।
 गुरुभरोद्धरणोद्धुरकंधरं
 स्मरति साराथिरेष धुरंधरम् ॥ ૪૪ ॥

यद्यपि खदिरारण्ये गुप्तो वसतीह चंप-
 को वृक्षः । तदपि च परिमलमतुलं दिशि
 दिशि कथयेत्समीरणस्तस्य ॥ ૪૫ ॥

વીર પુરૂષ ધનવિના પણ બહુ માનવાળી
 ઉચી પદવીને પામેછે, ને કૃપણ ધનવાન
 છતાં પણ પરાભવ પામેછે ॥ ૩૯ ॥

જે ગુણે કરી લોકમાં વૃત્તિ ચાલે, ને સ-
 ત્પુરૂષો વખાણે, તેજ ગુણ ગુણિયે સારી
 રીતે રક્ષણ કરવા તથા વધારવા લા-
 યક છે ॥ ૪૦ ॥

કદી ધન મળી જવાથી મૂઠ જન હાથિ,
 ઘોડા તથા રથપર બેસીને જાય, ને ધન
 ન મળવાથી વિદ્વજ્જન પગે ચાલે, તો
 પણ ગિરિ શિખર પર પેઢેલી કાગડાની
 પંક્તિ, નદી કિનારે બેઠેલા હંસ સરખી
 થતી નથી ॥ ૪૧ ॥

ન્યાંસુધી ચંદ્ર ઉદય પામ્યો નથી, ત્યાં-
 સુધી આગિયો ડીંગા પ્રકાશે છે, પણ સૂ-
 ર્યના ઉદય સમય તો તે બન્ને પ્રકાશતા
 નથી ॥ ૪૨ ॥

હે ઉંટ, તારું શરીર રૂક્ષ, રૂપ નેત્રને અ-
 ણુગમતું, અને ગાંઠરવું સદા કર્ણકઠોર,
 એ રીતે તારામાં કંઈ સાઈ નથી, પણ જો
 કંઈ હોય તો તારી કંટકાદિ તુચ્છ ખાવામાં
 પ્રીતિ તથા શીઘ્ર ગતિ, એ સાઈ છે ॥ ૪૩ ॥

જ્યારે ગાડું રેતીના રસ્તામાં ખુંચી જાય,
 ને ઘણા વજનદાર ભારથી પાણીમાં ઉ-
 લરી પડે, ત્યારે ઘણા ભારને ઉંચે ઉપાડી
 બહાર કાઢવામાં દૃઢ કાંધવાળા ધુરંધરને
 આ સારથિ યાદ કરેછે ॥ ૪૪ ॥

જોકે આ લોકમાં ચંપાનું ઝાડ, ખેર વૃ-
 ક્ષના અરણ્યમાં ગુપ્ત ઉચ્ચ હોય, તોપણ
 તેનો અતુલ સુગંધ, વાયુ દિશા દિશામાં
 કહેતો ફેરેછે ॥ ૪૫ ॥

લોચિતમશ્વિલં ગહનં પરિતો દૃષ્ટાશ્ચ
વિટપિનઃ સર્વે । સહકાર ન પ્રપેદે
પથિકેન તવોપમા જગતિ ॥ ૪૬ ॥

વળી કદપતરૂમાં કહ્યું છે કે,

વાર્તા ચ કૌતુકવતી વિમલા ચ વિદ્યા
લોકોત્તરઃ પરિમલશ્ચ કુરંગનાભેઃ ।
તૈલસ્ય વિંદુરિવ વારિણિ દુર્નિવાર
મેતત્રયં પ્રસરતિ સ્વયમેવ લોકે ॥ ૪૭ ॥

શિશુરપિ નિપુણો ગુરોર્ગરીયા-
ન્ન તુ વપુષૈવ મહાન્મહત્પ્રતિષ્ઠઃ ।
મણિરણુરપિ ભૂષણાય પુંસાં
ન તુ પૃથુલાપિ શિલા વિલાસહેતુઃ ॥ ૪૮ ॥

કાકસ્ય ચંચુર્યદિ હેમયુક્તા માણિક્યયુક્તૌ
ચરણૌ ચ તસ્ય । એકૈકપક્ષે યદિ મૌક્તિ-
કાનિ તથાપિ કાકો ન ચ રાજહંસઃ ॥ ૪૯ ॥

માટે સજ્જનોની સોખત કરી સદ્ગુણ સંપાદન કરવા, ને પોતાની મહાજનોની પંક્તિ-
માં ગણના થાય તે રીતનો ચલ કરવો. મહાજનોનાં લક્ષણવિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન સ્વે સુસ્થે વૈ કુરુતે પ્રહર્ષ
નાન્યસ્ય દુઃસ્થે ભવતિ પ્રહૃષ્ટઃ ।
દત્ત્વા ન પશ્યાત્કુરુતે હિ તાંપ
સ કથ્યતે સત્પુરુષાર્યશીલઃ ॥ ૫૦ ॥

તેમ આણકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

છિન્નોઽપિ ચંદનતરુનં જહાતિ ગંધં
વૃદ્ધોઽપિ વારણપતિર્ન જહાતિ લી-
લામ્ । યંત્રાર્પિતો મધુરતાં ન જહા-
તિ ચેષ્ઠઃ ક્ષીણોઽપિ ન ત્યજતિ શીલ-
ગુણાન્ કુલીનઃ ॥ ૫૧ ॥

હે આશ્રવૃક્ષ, પંથિયે આખું વન જોયું, ને
ઓમેરથી સર્વ વૃક્ષ તપાસ્યાં, પણ જગ-
તમાં તારાજેયું વૃક્ષ જોયું નહીં ॥ ૪૬ ॥

ઘણું કરી કૌતુકવાળી વાર્તા, વિમલ વિદ્યા
અને કસ્તુરિઆ મૃગની નાભીનો ઉત્તમ
સુગંધ, એ ત્રણ પાણીમાં તૈલબિંદુની પેઠે,
લોકમાં રોકાયાવિના પોતાની મેળે પ્ર-
સાર પામેછે ॥ ૪૭ ॥

શાસ્ત્ર જાણનાર નાની વયનો પણ મોટી
વયવાળા કરતાં સલાહ પૂછવામાં શ્રેષ્ઠ
જાણવો, કંઈ શરીરે કરી મોટો મોટી
પ્રતિષ્ઠાવાન્ થતો નથી; કેમકે મણિ આણું
છતાં પણ પુરૂષને ભૂષણરૂપ થાયછે,
કંઈ મોટી શિલા વિલાસનો હેતુ થતી
નથી ॥ ૪૮ ॥

કદિ કાગડાની આંચ સોનાની, પણ મ-
ણિયે કરી યુક્ત તથા એકેક પાંખ મોતિ
જડિત હોય, તોપણ કાગડો રાજહંસ
થતો નથી ॥ ૪૯ ॥

જે પોતાના સુખસમયમાં જોડેકી જતો
નથી, બીજાને દુઃખ થતાં રાજ થતો
નથી, અને આખ્યા પછી સંતાપ કરતો
નથી, તે સાશ સ્વભાવવાળો સત્પુરૂષ
કેહેવાયછે ॥ ૫૦ ॥

જેમ છેદાતાં પણ ચંદન વૃક્ષ ગંધને, વૃદ્ધ
થતાં પણ હસ્તિ ઝુલવારૂપ લીલાને, અને
યંત્રમાં અર્પણ કર્યા છતાં પણ શેરડી મ-
ધુરતાને છોડે નહિ, તેમ કુલીન દુર્બળ
થતાં પણ પોતાના શીલગુણને છોડતો
નથી ॥ ૫૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તે ધન્યાસ્તે વિવેકજ્ઞાસ્તે સમ્યા
ઇહ ભૂતલે । આગચ્છન્તિ ગૃહે
યેષાં કાર્યાર્થે સુહૃદો જના : ॥ ૧૨ ॥

જેમને ઘેર કામમાટે મિત્રજન આવેછે,
તે આ ભૂતળમાં વિવેક જાણનાર, સભ્ય
તથા ધન્ય છે ॥ ૫૨ ॥

વિપદિ ધૈર્યમથાભ્યુદયે ક્ષમા
સદસિ વાક્પટુતા યુધિ વિક્રમઃ ।
યશસિ ચાભિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ
પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૧૩ ॥

વિપત્તિમાં ધૈર્ય, ચઢતીમાં ક્ષમા, સભામાં
વાકચાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, યશમાં પ્રીતિ
અને શાસ્ત્રમાં વ્યસન, એ ઘણુંકરી મહા-
જનમાં સ્વભાવથી હોયછે ॥ ૫૩ ॥

તેમ શાર્કધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

પ્રથમવયસિ પીતં તોયમલપં સ્મરંતઃ
શિરસિ નિહિતભારા નાલિકેરા
નરાણામ્ । દદતિ જલમનલપં
સ્વાદુ તજ્જીવનાંતં ન હિ કૃતમુપ-
કારં સાધવો વિસ્મરંતિ ॥ ૧૪ ॥

નાલીયરનાં ઝાડ, પેહેલી વયમાં થોડુંક
પણ પીધેલું પાણી યાદ કરી, માથે ભાર
સહન કરતાં મનુષ્યને તેના જીવિતપર્યંત
ઘણુંક સ્વાદિષ્ટ જળ, ફળસહિત આપે
છે, કારણ કરેલા ઉપકારને સત્પુરૂષો ભુ-
લતા નથી ॥ ૫૪ ॥

સભાતરંમાં પણ કહ્યું છે કે,

પરોપદેશે પાંડિત્યં સર્વેષાં સુકરં
નૃણામ્ । ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં
કસ્યચિત્તુ મહાત્મનઃ ॥ ૧૫ ॥

બીધાયે પારકાને ઉપદેશ કરવામાં પાંડિત્ય
કરવું સહેલું છે, પણ પોતે સદાચરણે
વર્તવું, એ તો કોઈ મહાજનમાંજ હોય
છે ॥ ૫૫ ॥

ભવંતિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્રમૈ-
ર્નવાંબુભિર્ભૂરિવિલંબિનો ઘનાઃ ।
અનુદ્ધતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ
સ્વભાવ એવૈષ પરોપકારિણામ્ ॥ ૧૬ ॥

વૃક્ષો ફળ આવતાં નમ્ર, મેઘ નવા જળ-
વડે ઘણા નીચે નમેલ, તથા સત્પુરૂષ
સમૃદ્ધિ મળતાં નરમાશવાળા થાયછે,
કારણ પરોપકાર કરનારનો એ સ્વભા-
વજ છે ॥ ૫૬ ॥

પશ્ચાકરં દિનકરો વિક્રવં કરોતિ
ચન્દ્રો વિકાસયતિ કૈરવચક્રવાલમ્ ।
નાભ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ
સંતઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતાતિયોગઃ ॥ ૧૭ ॥

સૂર્ય દિનકમળને તથા ચંદ્ર રાત્રિકમળસ-
મુદાયને પ્રકાશિત કરેછે, અને મેઘ મા-
ગ્યા વગર જળ આપેછે, કારણ સત્પુ-
રૂષ પારકા હિતમાં પોતાની મેળેજ પ્ર-
વર્તે છે ॥ ૫૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

વિરલા જાનન્તિ ગુણાન્વિરલાઃ કુર્વતિ
નિર્ધને સ્નેહાન્ । વિરલાઃ પરકાર્યરતાઃ
પરદુઃસ્વેનાપિ દુઃસ્વિતા વિરલાઃ ॥ ૧૮ ॥

વને કુરંગાસ્તૃણધાન્યશ્રુક્તા
બુશ્રુક્ષિતા ઘ્રંતિ કદા ન જીવાન્ ।
एव कुलीना व्यसनाभिभूता
न नीतिमार्गे परिलंघयन्ति ॥ ૫૯ ॥

સદ્ગિસ્તુ લીલયા પ્રોક્તં શિલાલિ-
લિતમક્ષરમ્ । અસદ્ગિઃ શપથેનાપિ
જલે લિલિતમક્ષરમ્ ॥ ૬૦ ॥

દાતા ન દાપયતિ દાપયિતા ન દત્તે
યો દાનદાપનપરો મધુરં ન વક્તિ ।
દાનંચ દાપનમથો મધુરા ચ વાળી
ત્રીણ્યપ્યમૂનિ સ્વલુ સત્પુરુષે વસન્તિ ॥ ૬૧ ॥

ઉદયતિ યદિ ભાનુઃ પશ્ચિમે
દિગ્વિભાગે પ્રચલતિ યદિ
હૈમઃ શીતતાં યાતિ વહ્નિઃ ।
વિકસતિ યદિ પદ્મં પર્વતાનાં
શિશ્વાગ્રે ન ચલતિ સ્વલુ
વાક્યં સજ્જનાનાં કદાચિત્ ॥ ૬૨ ॥

યથા ચિત્તં તથા વાચો યથા વાચ-
સ્તથા ક્રિયા । ચિત્તે વાચિ ક્રિયા-
યાં ચ સાધૂનામેકરૂપતા ॥ ૬૩ ॥

વદનં પ્રસાદસદનં સદયં હૃદયં સુધા-
મુચો વાચઃ । કરણં પરોપકરણં યેષાં
કેષાં ન તે વન્ધ્યાઃ ॥ ૬૪ ॥

વિરલા ગુણને બાણેછે, વિરલા નિર્ધન
પર સ્નેહ કરેછે, વિરલા પારકું કાર્ય ક-
રવામાં પ્રીતિ રાખેછે, ને વિરલા પારકા
દુઃખે કરી દુઃખી થાયછે ॥ ૫૮ ॥

જેમ વનમાં તૃણ તથા ધાન્ય ખાનારા
મૃગ ભૂખ્યા થાય તોપણ ક્યારેય જી-
વની હિંસા કરતા નથી, તેમ કુલીન મ-
નુષ્ય દુઃખથી પીડાય તોપણ નીતિમાર્ગને
છોડતા નથી ॥ ૫૯ ॥

સત્પુરુષોએ હસતાં હસતાં બોલેલું પણ
પથ્થર પર લખેલા અક્ષર સરખું, ને અ-
સત્પુરુષોએ સોગન ખાઈને કહેલું પણ જ-
ળમાં લખેલા અક્ષર સરખું બાણું ॥ ૬૦ ॥

દાતા બીજેથી દેવરાવતો નથી ને દેવરા-
વનાર પોતે દેતો નથી, અને જે દેનાર
તથા દેવરાવનાર હોય, તે મધુર બોલતો
નથી, માટે દેવું, દેવરાવવું તથા મધુર
વાણી બોલવી, એ ત્રણ ગુણ કેઈ સત્પુ-
રુષમાંજ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

કદિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉગે, હિમાલય
ચળાયમાન્ થાય, અગ્નિ શીતતાને પામે,
તથા પર્વતની ટોચ ઉપર કમળ ખીલે,
તોપણ સત્પુરુષોનું વાક્ય ક્યારેય ચળાય-
માન્ થતું નથી ॥ ૬૨ ॥

જેવું ચિત્ત તેવી વાણી, જેવી વાણી તે-
વીજ ક્રિયા, એ રીતે ચિત્ત, વાણી, તથા
ક્રિયાનોવષે સત્પુરુષની એકરૂપતા હોય
છે ॥ ૬૩ ॥

જેમનું મુખ પ્રસન્નતાનું ધર, તદ્વદ્ય દયાળુ,
વાણી અમૃત સરખું મધુર બોલનારી તથા
ધર્મક્રિયા પરોપકારી હોય, તે કેને વંધ
નથી ॥ ૬૪ ॥

એ રીતનાં મહાજનોનાં લક્ષણ સંપાદન કરવાં, અને જે પોતાને ધન પ્રાપ્ત થયું હોય, તેમાંથી પોતાના તથા કુટુંબના ઉપલોગ, પરોપકાર તથા કોઈ સાથે જીનો નેક જાળવવામાં જે વાપરવું ઘટે તે યથાશક્તિ વાપરવું, અને કંઈ મોટું ધર્મ કાર્ય ચાલુ રાખવું હોય તો તેને માટે ફંડ કરી તેના વ્યાજમાંથી ચલાવવું, એકદમ કંબુસ કે ઉડાઉ થવું નહીં. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वि-
त्तमुपार्जितम् । रसायनमिव प्राज्ञैः
सहसा न कदाचन ॥ ६५ ॥

અલબ્ધં ચૈવ લિપ્સેત લબ્ધં રક્ષેદવ-
ક્ષયાત્ । રક્ષિતં વર્ધયેત્સમ્યક્ વૃદ્ધં
દીમેષુ નિક્ષિપેત્ ॥ ૬૬ ॥

दानोपभोगरहिता दिवसा यस्य
यांति वै । स कर्मकारभस्त्रेव श्व-
सन्नपि न जीवति ॥ ६७ ॥

दातव्यं भोक्तव्यं केवलधनसंचयो
न कर्तव्यः । पश्येह मधुकरीणां
संचितमर्थं हरंत्यन्ये ॥ ६८ ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवंति
वित्तस्य । यो न ददाति न भुंक्ते तस्य
तृतीया गतिर्भवति ॥ ६९ ॥

दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमा-
न्वितं शौर्यम् । वित्तं त्यागनियुक्तं दु-
र्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥ ७० ॥

યો નાત્મજે ન ગુરવે ન ચ બંધુવર્ગે
દીને દયાં ન કુરુતે ન ચ ભૃત્યવર્ગે ।
કિં તસ્ય જીવિત્તફલં હિ મનુષ્યલોકે
કાકોઽપિજીવતિચિરંચલિંચમુંકે ॥૭૧॥

બુદ્ધિમાને પોતે મેળવેલું ધન, રસાયનની
પેઠે, ધીરે ધીરે લોગવવું, પણ ક્યારેય એ-
કદમ નહિ ॥ ૬૫ ॥

ધન ન મળે ત્યાંસુધી ઇચ્છવું, મળેલાની
ક્ષયથી રક્ષા કરવી, રક્ષણ કરેલાને સારી
રીતે વધારવું, અને વધેલા ધનને ગરી-
બોના ઉપકારમાં વાપરવું ॥ ૬૬ ॥

જે ધનવાનના દિવસ પરોપકાર તથા લોગ
વિના જાય છે, તે લુવારની ધમણની પેઠે,
આસ લેતાં પણ જીવતો નથી ॥ ૬૭ ॥

ધન દેવું તથા લોગવવું પણ કેવળ તેનો
સંચય ન કર્યા કરવો, કારણ અહિંજ મ-
ધમાંખિના કેવળ એકઠા કરેલા મધને
ખીજા હરી જાયછે ! તે જો ॥ ૬૮ ॥

દાન, લોગ તથા નાશ, એ ધનની ત્રણ
ગતિ થાયછે, માટે જે દેતો તથા લોગ-
વતો નથી, તેના ધનની નાશરૂપ ત્રીજી
ગતિ થાયછે ॥ ૬૯ ॥

પ્રિય વાણીસહિત દાન, ગર્વરહિત જ્ઞાન,
ક્ષમાયુક્ત શૌર્ય તથા પરોપકારસહિત ધન,
એ ચાર શ્રેષ્ઠ ગુણ હુલ્લ છે ॥ ૭૦ ॥

જે પુત્ર, વડીલ, બાંધવ, ચાકર તથા ગ-
રીબ પર દયા કરતો નથી, તેના જીવિતનું
ફલ મનુષ્ય લોકમાં શું છે ? કારણ કાગડો
પણ ઘણો કાળ જીવે ને બળી ખાયછે ॥૭૧॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અહિતહિતાવિચારશૂન્યબુદ્ધેઃ
શ્રુતિનિપુર્ણૈર્વહુભિસ્તિરસ્કૃતસ્ય ।
ઉદરભરણમાત્રકેવલેચ્છોઃ
પુરુષપશોશ્ચ પશોશ્ચ કો વિશેષઃ ॥ ૭૨ ॥

યો ન દદાતિ ન શુંકે સતિ વિભવે
નૈવ તસ્ય તદ્રવ્યમ્ । તૃણમયકૃત્રિમ-
પુરુષો રક્ષતિ શસ્યં પરસ્યાર્થે ॥ ૭૩ ॥

ગર્જિતવધિરીકૃતકકુમા કિમનેન
કૃતં હિ ઘનેન । ઇયતી ચાતકચં-
ત્તુપુટી સાપિ મૃતા નૈવ જલેન ॥ ૭૪ ॥

વળી પ્રસંગરલાવલીમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રાસોદ્ગલિતાસિવથસ્ય કરિણઃ
કિં ગતં ભવેત્ । પિપીલિકા
તુ તેનૈવ સકુટુંબાઽપિ જીવતિ ॥ ૭૫ ॥

તેમ રસિકજીવનમાં કહ્યું છે કે,

ઇયત્યાં સંપત્તાવપિ ચ સલિ-
લાનાં ત્વમધુના ન તૃણામાર્તાનાં
હરસિ યદિ કાસાર સહસા ।
નિદાઘે ચંડાંશૌ કિરતિ પરિતો-
ઽગારનિકરં કૃશીભૂતઃ કેષામહહ
પરિહર્તાઽસિ સ્વલુ તામ્ ॥ ૭૬ ॥

પણ એ પરોપકાર કરવા તથા લોગ લોગવવામાં નિયમ રાખવો, કેમકે ગળ ઉપરાંત પરોપકાર કરવાથી નિર્ધન થવાય છે, ને લોગ લોગવવાથી રોગી તથા દરિદ્ર થવાય છે. જેથી શરીર તથા ધન બન્નેનો નાશ થતાં પોતાના કુટુંબમાં દુઃખ આવી પડેછે. પ્રત્યેક મનુષ્યની ફરજ છે કે, પોતાના જીવતાં તથા મરણ પછી પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ સારી રીતે થાય તે રીતેનો પોતાની શક્તિ મુજબ બંદોબસ્ત કરવો; પણ પાડોશજીને આટો આપવો ને ઘરનાં છોકરાં ધંટી આપે, તથા બાવાને બંટી

અહિત તથા હિતરૂપ વિચારે કરી શૂન્ય બુદ્ધિવાળા અને ઘણા વિદ્વાનોએ તિર-
સ્કાર કરેલા, માત્ર ઉદર ભરણની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષપશુ તથા પશુમાં શું વિ-
શેષ છે ॥ ૭૨ ॥

જે વેલવ છતાં પરોપકાર કરતો નથી, ને લોગ લોગવતો નથી, તેનું તે દ્રવ્ય નથી, કેમકે તૃણમય કૃત્રિમ પુરુષ પારકાને અર્થે ધાન્યની રક્ષા કરેછે ॥ ૭૩ ॥

ગાળને મેઘે દિશાઓ બેહેરી કરી મૂકી, તેણે કરી એણે શું કર્યું ? કારણ આટલુંક આતક પક્ષીનું આંચરૂપ પાત્ર જળવડે ભર્યું તો નહીં ॥ ૭૪ ॥

હાથિના સીજવેલા ભાતના પિંડરૂપ આ-
સમાંથી કંઈ પડી ગયું તો તેમાં તેનું શું
ગયું ? પણ તેવડે કીડિયો તો કુટુંબસહિત
જીવે છે ॥ ૭૫ ॥

હે તગાવ, હુમણાં પાણીની આટલી સં-
પત્તિ છતાં જો તું તપ્યાની તૃષાને એક-
દમ ટાળીશ નહિ, તો ઉનાળામાં સૂર્યનાં
તીક્ષ્ણ કીરણ એમરથી અંગાર સમહ ફે-
લાવશે, ત્યારે સૂકાયલો તું કેની તૃષા
મટાડીશ ॥ ૭૬ ॥

દેવી ને છોકરાં છાશ પિયે, એ રીતના ઘર વેચી નાતવંશ કરવા જેવા પરોપકાર તથા લોગ કોઈ કાળે કરવા નહિ, પણ સદા નિયમથી વર્તવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થાનામીશ્વરો યઃ સ્વાદિન્દ્રિયા-
નામનીશ્વરઃ । ઇન્દ્રિયાનામનૈશ્વ-
ર્યાદૈશ્વર્યાદ્વિચલ્યતે હિ સઃ ॥ ૭૭ ॥

જે ધનનો ઇશ્વર છે, પણ ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્રક નથી, તે ઇન્દ્રિયો વશ ન રાખવાથી ધનથી ભ્રષ્ટ થાયછે ॥ ૭૭ ॥

રથઃ શરીરં પુરુષસ્ય રાજ-
નાત્મા નિયંત્રેન્દ્રિયાણ્યસ્ય ચાશ્વાઃ ।
તૈરપ્રમત્તઃ કુશલી સદશ્વે-
દોતૈઃ સુખં યાતિ રથીવ ધીરઃ ॥ ૭૮ ॥

હે રાજન, પુરુષનું શરીર રથ, આત્મા સારથી ને ઇન્દ્રિયો ઘોડા છે, માટે ધીર મનુષ્ય સાવધાન થઈ તે નિયમમાં રાખેલા ઇન્દ્રિયરૂપ સારા અશ્વે કરી કુશળ સારથીની પેઠે સુખ પામેછે ॥ ૭૮ ॥

આત્મૈવ જ્ઞાત્મનો બંધુરાત્મૈવ
રિપુરાત્મનઃ । બંધુરાત્માત્મન-
સ્તસ્ય યેનૈવાત્માત્મના જિતઃ ॥ ૭૯ ॥

આત્મા પોતે પોતાનોજ બંધુ તથા પોતે પોતાનો શત્રુ છે, કેમકે જેણે પોતાને પોતાવડે જીત્યા છે, તે પોતાનો બંધુ છે ॥ ૭૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુરંગમાતંગપતંગમીના
ધૃંગા હતાઃ પંચભિરેવ પંચ ।
एकः प्रमादी स कथं हतो न
यः सेवते पंचभिरेव पंच ॥ ૮૦ ॥

હરિણ, હસ્તી, પતંગ, મત્સ્ય તથા, બ્રમર, એ પાંચ પ્રાણી ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધરૂપ પાંચ વિષયમાં અતિ આસક્ત થવાથી તેવડે હણાય છે; તો એકજ ગાફલ મનુષ્ય જે પાંચ ઇન્દ્રિયવડે પાંચે વિષયને અતિ આસક્તિથી સેવે તે કેમ ન હણાય ॥ ૮૦ ॥

પણ અમુક સમયે પરોપકાર કરવું તથા લોગ લોગવશું એવા વિચાર રાખવા નહિ; કેમકે સૃષ્ટિનિયમપ્રમાણે પદાર્થમાત્ર અનિત્ય હોવાથી ક્ષણમાત્ર પણ શરીરનો ભરોસો નથી. માટે જે શુભ કર્તવ્ય હોય, તે નિરંતર કરતા રહેવું. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

આયુઃ ક્ષણલવમાત્રં ન લભ્યતે હેમ-
કોટિભિઃ કાપિ । તચ્ચેદ્રચ્છતિ સર્વ
મૃષા તતઃ કાધિકા હાનિઃ ॥ ૮૧ ॥

કોટી સોનામોહોરવડે પણ કયાંય ક્ષણમાત્ર આયુષ્ય મળતું નથી, માટે તેને સર્વે ફેકટ જાય, તો તેથી અધિક હાનિ બીજી કઈ ॥ ૮૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમરુજં યાવ-
જ્જરા દૂરતો યાવચ્ચૈદ્રિયશક્તિરમ-
તિહતા યાવત્ક્ષયો નાયુષઃ ।
આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા
કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્ સંદીપ્તે ભવને
પ્રકૂપસ્વનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદૃશઃ ॥ ૮૨ ॥

કારણ ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

ચેતોહરા યુવતયઃ સુહૃદોઽનુકૂલાઃ
સહ્યાંધવાઃ પ્રણતિનમ્રગિરશ્ચ મૃત્યાઃ ।
ગર્જતિ દંતિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ
સંમીલને નયનયોર્નિહિં કિંચિદસ્તિ ॥ ૮૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અશનં મે વસનં મે જાયા મે વંધુ-
વર્ગો મે । ઇતિ મે મે કુર્વાણં કાલ-
વૃકો હંતિ પુરુષાજમ્ ॥ ૮૪ ॥

સંક્ષેપાત્ કથ્યતે ધર્મો જનાઃ કિં
વિસ્તરેણ વઃ । પરોપકારઃ પુણ્યાય
પાપાય પરપીડનમ્ ॥ ૮૫ ॥

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિભવો
નૈવ જ્ઞાન્વતઃ । નિત્યં સંનિહિતો
મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

શ્વઃ કાર્યમથ્ય કર્વૌત
પૂર્વાક્ષે ચાપરાક્ષિકમ્ ।
ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ
કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૮૭ ॥

ન્યાંસુધી આ શરીર રોગ ન થતાં સ્વસ્થ
છે, ઘડપણ છેડું છે, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ
હણાઈ નથી, ને આયુષ્યનો ક્ષય થયો
નથી, ત્યાંસુધીજ બુદ્ધિમાને પોતાના શ્રેય-
માટે મહાન્ પ્રયત્ન કરી લેવો; કેમકે ધ-
રને આગ લાગે ત્યારે કુવો બોદવાનો
યત્ન કેવો ॥ ૮૨ ॥

“ભોજરાજ્યે કહ્યું કે,” મારે ચિત્તને હરે
તેવી સ્ત્રી, અનુકૂલ મિત્ર, સારા સંબંધી,
નમ્રતા તથા વિનય યુક્ત વાણીવાળા આ-
કર અને ગર્જતા હસ્તિ તથા ચંચળ
ઘોડા છે ! “ત્યારે કાલીદાસ બોલ્યો કે,”
આંખ વિંચાયા પછી કંઈ નથી ॥ ૮૩ ॥

આ માફ અન્ન, મારાં વસ્ત્ર, મારી સ્ત્રી
તથા મારા સંબંધી; એમ માફ માફ કર
નાર પુરૂષરૂપ બકરાને; કાળરૂપ વરૂ
હણુ છે ॥ ૮૪ ॥

હે મનુષ્ય, પરોપકારથી પુણ્ય તથા પાર-
કાને પીડા કરવાથી પાપ, એ સંક્ષેપથી
ધર્મ કહેવાય છે, વિસ્તારે કરી શું ॥ ૮૫ ॥

શરીર નાશવંત છે, વૈભવ નિરંતર નથી,
ને મૃત્યુ નિત્ય પાસે છે, એમ જાણી ધર્મ
સંગ્રહ કરવો ॥ ૮૬ ॥

આવતી કાલનું કાર્ય આજે, ને દિવસના
પાછલા પહોરનું કાર્ય પેહલા પહોરે, ક-
રવા યોગ્ય હોય તો કરવું; કેમકે મૃત્યુ,
મનુષ્યે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું વા નથી
કર્યું તેની વાટ જોતો નથી ॥ ૮૭ ॥

એ રીતે ધનનો ઉપયોગ કરતાં તેની રક્ષા કરવી. કોઈની સાથે ધીરધાર આદિ લઈ કોઈ રીતનો વાંધો પડે તો ચાલતાંસુધી ઘરમેળે પતાવવો, ને તેમ જ ન પતી શકે તો, વચમાં બે સારા મધ્યસ્થ ઠેરવી તે દ્વારા પતાવવો, પણ ખોડોસ કરી બન્ને પક્ષને ધનની હાની થાય તે રીતે રાજદ્વરબારે ચડવું નહીં. કેમકે નીતિમાન મધ્યસ્થો જે ચુકાદો આપેછે, તે ઘણુંકરી યથાર્થજ હોય છે. કારણ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

માનાદ્વા યદિ વા લોભાત્ ક્રોધાદ્વા
યદિ વા ભયાત્ । યોઽન્યાયાદ-
ન્યથા વ્રૂતે સ નરઃ પાપમામ્બયાત્ ॥ ૮૮ ॥

માન, લોભ, ક્રોધ વા ભયથી જે મનુષ્ય
ન્યાય મૂકી અન્યથા બોલે, તે પાપી
ન્યથા વ્રૂતે સ નરઃ પાપમામ્બયાત્ ॥ ૮૮ ॥ થાયછે ॥ ૮૮ ॥

વળી પાકી અવસ્થામાં પુત્ર નહાના હોય વા હોયજ નહીં, તો ધંધાનો મોટો ડોળ કરવો નહીં; તેમ કોઈને પોતાનું નામ, ઠામ તથા ધન સોંપી તે દ્વારા પણ મોટા ડોળમાં પડવું નહીં, કેમકે ઘણુંકરી પારકાને કાળજી થોડી હોય છે. તેમ ઘણી જ સંભાળવા અસમર્થ હોય, તો તેમની દાનતમાં પણ ફેર પડેછે; જેથી નામ, ઠામ તથા ધન એ ત્રણેને નુકસાન પોહાયે છે. અને તેવી નુકસાની પાકી અવસ્થામાં ફરી કમાવાની શક્તિ ન હોવાથી અતિ દુઃખ-દાયક થઈ પડેછે. ધન જતું રહે તો મનુષ્યની સ્થિતિવિષે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

તાર્નીંદ્રિયાણિ વિકલાનિ મનસ્તદેવ
સા બુદ્ધિરપ્રતિહતા વચનં તદેવ ।
અર્થોષ્મણા વિરહિતઃ પુરુષઃ સ एव
અન્યઃ ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ ॥ ૮૯ ॥

જોકે તેજ વિકલ નહીં થયેલી ઇન્દ્રિયો, તેજ
મન, તેજ નહિ હણાયલી બુદ્ધિ તથા તેજ
વચન છતાં, ન્યારે પુરુષ ધનની ગરમીથી
રહિત થાયછે, ત્યારે ક્ષણમાં જાણે બીજોજ
અર્થ બયછે ! એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૮૯ ॥

મોટે ધનની રક્ષા કરતાં સંસારમાં પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખમાં જાય, તે રીતે ન્યાયથી સદા ચલ કરતાં રહેવું. અને પરોપકાર કરવામાં પ્રીતિ રાખવી; જેથી ઉત્તમ ગૃહસ્થોની પંકિતમાં ગણના થાયછે, ને પોતાને પણ સુખ રહેછે. ઉત્તમ તથા અધમ ગૃહસ્થાશ્રમવિષે આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યદિ સખા યદિ ચ રમા યદિ તનયો
વિનયગુણોષેતઃ । તનયે તનયોત્પત્તિ-
રોગિતા ચેત્કિમાધિક્યમ્ ॥ ૯૦ ॥

આ સંસારમાં જો રૂડી સ્ત્રી, ધન, વિવેકી
ગુણવાન પુત્ર, પૈત્ર તથા શરીર નિરોગી
હોય, તો તેથી અધિક શું ॥ ૯૦ ॥

સાનંદં સદનં સુતાશ્ચ સુધિયઃ કાંતા ન
દુર્માષિણી સ્વેચ્છાપૂર્ણધનં સ્વયોષિ-
તિ રતિઃ સ્વાજ્ઞાપરાઃ સેવકાઃ ।

આતિથ્યં વિશુચિંતનં પ્રતિદિનં મિષ્ટા-
શ્વપાનં ગૃહે સાધોર્મૈવ્યમરોગિતા ચ
સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥ ૯૧ ॥

આનંદયુક્ત ઘર, સારી બુદ્ધિવાળા પુત્ર,
મધુર બોલનારી સ્ત્રી, ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ શકે
તેટલું ધન, માત્ર પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિ,
આરા પાળનાર આકર, પરોણાગત, પ્રતિ
દિવસ ઇશ્વરચિંતન, ઘરમાં રૂચતાં અન્ન-
પાન, સજ્જનની મિત્રતા તથા નિરંતર
નિરોગીપણું, એટલાયે યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ
ધન્ય બંધવો ॥ ૯૧ ॥

ક્રોધાંધાઃ શિશવઃ સવારિઃ સદનં
પંકાદૃતં ચાંગણં શય્યા દંશવતી
ચ રુક્ષમશનં ધૂમેન પૂર્ણં મૃદમ્ ।
ભાર્યા નિષ્ઠુરભાષિણી પ્રકૃરુતે
ક્રોધાંધદૃષ્ટિ સદા સ્નાનં શીતલવા-
રિભિઃ પ્રતિદિનંધિગ્ધિગ્ધસ્થાશ્રમઃ ॥૯૨॥

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થાગમો નિત્યમરોગિતા ચ
પ્રિયા ચ ભાર્યા પ્રિયવાદિની ચ ।
વચ્ચશ્ચ પુત્રોડ્યકરી ચ વિદ્યા
ષટ્ જીવલોકે હિ સુખાનિ રાજન્ ॥ ૯૩॥

કુગ્રામવાસઃ કુલહીનસેવા
કુભોજનં ક્રોધમુખી ચ ભાર્યા ।
પુત્રશ્ચ મૂર્ખો વિધવા ચ કન્યા
વિનાશિના ષટ્ પ્રદહંતિ કાયમ્ ॥ ૯૪ ॥

આરોગ્યમાનૃણ્યમવિપ્રવાસઃ
સદ્ધિર્મનુષ્યૈઃ સહ સંપ્રયોગઃ ।
સ્વપ્રત્યયા વૃત્તિરભીતવાસઃ
ષટ્ જીવલોકસ્ય સુખાનિ રાજન્ ॥ ૯૫॥

અનર્થકં વિપ્રવાસં ગૃહેભ્યઃ
પાપૈઃ સંધિં પરદારાભિમર્ષમ્ ।
દંભં સ્તૈન્યં પૈશુનં મદ્યપાનં
ન સેવતે યશ્ચ સુખી સદૈવ ॥ ૯૬ ॥

એ રીતે ધન મેળવી તેનો યથાશક્તિ પરોપકાર કરવામાં તથા પોતાના તેમજ
કુટુંબના ઉપલોગ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં ન આવે ને જરા આવી પ્રાપ્ત થાય અથવા
અચાનક મરણ આવી પહોંચે, તો તે વેળા ઘણોક પશ્ચાત્તાપ થાયછે. કારણ કહ્યું છે કે,

ભોગા ન શુક્તા વયમેવ શુક્તાઃ
દાનં ન દત્તાં વયમેવ દક્ષાઃ ।
કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા-
સ્તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ ॥ ૯૭ ॥

કોધે કરી અંધ બાળક, લિનું તથા ધૂમા-
ડાવાળું ઘર, ગારાવાળું આગાળું, શય્યા
માંકડવાળી, લુપું લોજન, સ્ત્રી સદા ક-
ઠોર બોલનારી તથા ક્રોધાંધ દૃષ્ટિથી બે-
નારી અને નિત્ય શીતળ જળવડે સ્નાન,
એટલાયે યુક્તગૃહસ્થાશ્રમને ધિક્કારછે ॥૯૨

હે રાજન્ નિત્ય ધનાગમ, નિરોગીપાણું,
પ્રિય તથા પ્રિય બોલનારી સ્ત્રી, વચ્ચ પુત્ર
તથા પુરૂષાર્થ સંપાદન કરાવનારી વિદ્યા,
એ છ જીવલોકમાં સુખ કહ્યાં છે ॥ ૯૩ ॥

અને કુગ્રામમાં વાસ, કુલહીનની સેવા,
ખરાબ લોજન, ક્રોધમુખી ભાર્યા, મૂર્ખ
પુત્ર તથા વિધવા કન્યા, એ છ અગ્નિ-
વિના શરીરને બાળેછે ॥ ૯૪ ॥

હે રાજન્, આરોગ્ય, અનૃણીપાણું, અપ્ર-
વાસ, સજ્જનની સંગત, પોતાની બા-
ત્રીની જીવિકા તથા નિર્ભય વાસ, એ છ
જીવલોકમાં સુખ કહ્યાં છે ॥ ૯૫ ॥

જે ઘરથી અનર્થરૂપ પ્રવાસ, પાપીની
સોબત, પરદારાગમન, દંભ, ચોરી, ચાડી
તથા મદ્યપાન કરતો નથી, તે સદા સુખી
બાણવો ॥ ૯૬ ॥

લોગ લોગવ્યા નહિ, પણ અમેજ લોગ-
વાણા ! દાન દીધું નહિ, પણ અમેજ દે-
વાણા ! કાળ ગયો નહીં, પણ અમેજ
ગયા ! અને તૃષ્ણા જીર્ણ થઈ નહિ, પણ
અમેજ જીર્ણ થયા ॥ ૯૭ ॥

અર્થાઃ પાદરજઃસમા ગિરિનદી
વેગોપમં યૌવનં આયુષ્યં જલચિન્-
દુલ્લોલચપલં ફેનોપમં જીવનમ્ ।
દાનં યો ન કરોતિ નિશ્ચલમતિ-
ર્ભોગં ન મુંક્તે ચ યઃ પશ્ચાત્તાપયુતો
જરાપરિગતઃ શોકાગ્નિના દહ્યતે ॥ ૯૮ ॥

ધન પગની રજ સમાન, યૌવન પર્વતની
નદીના વેગ સરખું, આયુષ જળચિન્દુ
સરખું ચપળ તથા ઊવતર ફીણ સમાન
છે, એમ બાણી જે નિશ્ચય મતિવાળો પરા-
પકાર કરતો નથી તથા ભોગ ભોગવતો
નથી, તે વૃદ્ધ થયા પછી પશ્ચાત્તાપ યુક્ત
થઈ શોકરૂપ અગ્નિવડે બળે છે ॥ ૯૮ ॥

એ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે, તેમ મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો, ને
ધનવિના વ્યવહારસંબંધિ કંઈપણ કાર્ય સિદ્ધ થતાં નથી, તેથી આચાર્યે તે મેળવવામાં
ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર્યપ્રકર-
ણમાં ભૂતિને અર્થે પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ યાન્યનવદ્યાનિકર્માણિતાનિસેવિતવ્યાનિનોહતરાણિ ॥

નવમો ઉપદેશ જે કંઈ અનિદિત કર્મ હોય તે કરવા અને નિદિત હોય તે ન
કરવાનો છે. કારણ લોકમાં અનિદિત કર્મ કરનાર યશ તથા સત્કારને અને નિદિત-
કર્મ કરનાર અપયશ તથા તિરસ્કારને પામે છે. જેની લોકમાં નિંદા થતી નથી એવું
સદાચરણ અનિદિત અને તેનાથી ઉલટું જે સદાચરણ તે નિદિત કર્મ કહેવાય છે.
હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, સ્વચ્છતા રાખવી, ઇન્દ્રિયો વશ રાખવી,
પરોપકાર કરવો, દયા રાખવી, મનને નિયમમાં રાખવું, ક્ષમા રાખવી, કોઈનો દ્રોહ ન
કરવો. સ્ત્રી પુરૂષે સંપત્તી રહેવું, કુટુંબમાં કલેશ ન કરવો, તેનું પોષણ કરવું, બાળકોનું
રક્ષણ કરવું, તેમને સારી કેળવણી આપવી, તેમના ઉપર ક્રૂર ન થવું, તથા તેમને ક-
વળતે પરણાવી દેવાં નહીં. પરસ્ત્રીગમન ન કરવું, શરીર સ્વસ્થ રહે તે રીતે આચ-
રવું વડીલોનું માન રાખવું, નાહાના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, રાજનિયમને અનુસરી ચાલવું,
દુર્જનની સોળત ન કરવી, રોગી તથા અપંગનું હાસ્ય ન કરવું, તેમના ઉપર દયા
રાખવી, રોગનું, અપંગપણાનું તથા મરવાનું મહેણું ન મારવું, પ્રિય બોલવું, કોઈ પણ
પ્રકારને ધંધે લાગવું, વૃથા કાળક્ષેપ કરવો નહીં, સાહસ ન કરવું, વાદ ન કરવો, પો-
તાની શક્તિ મુજબ વર્તવું, પોતાનાં વખાણ ન કરવાં, ગર્વ ન કરવો, દેશકાળને અનુ-
સરી ચાલવું, ચાડી ન કરવી, મિથ્યાભિમાન ન રાખવું, પરોણાનો સત્કાર કરવો અને
કોઈના પણ સારા ગુણ હોય તે ગ્રહણ કરવા, દુર્ગુણ ગ્રહણ કરવા નહીં, ઇત્યાદિ
સદાચરણ અનિદિતકર્મ કહેવાય છે. વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા તથા ચોથા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાપ્સુ મૂત્રં પુરીષં વા ઈવનં વા
સમુત્સજેત્ । અમેઘ્યલિસમન્યદ્વા
લોહિતં વા વિષાણિ ચ ॥ ૯૯ ॥

દૂરાંદાવસથાન્મૂત્રં દૂરાત્પાદા-
વસેચનમ્ । ઝચ્છિષ્ટાન્નિષેકં
ચ દૂરાદેવ સમાચરેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યસ્ય ચિત્તં દ્રવીભૂતં કૃપયા
સર્વજંતુષુ । તસ્ય જ્ઞાનેન
મોક્ષેણ કિં જટાભસ્મલેપનૈઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અમિત્રં કુરુતે મિત્રં મિત્રં દ્વેષ્ટિ
હિનસ્તિ ચ । શુભં વેત્યશુભં
પાપં ભદ્રં વેત્યબુધા નરઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અનિષ્ટાદિષ્ટલાભેઽપિ ન ગતિર્જા-
યતે શુભા । યત્રાસ્તે વિષસંસર્ગો-
ઽમૃતં તદપિ મૃત્યવે ॥ ૧૦૩ ॥

મનસાપિ હિ ભૂતાનાં યોઽનિષ્ટાનિ
પ્રચિન્તયેત્ । ભવંતિ તસ્ય તાન્યેવ
ઇહ લોકે ન સંશયઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અયશઃ પ્રાપ્યતે યેન યેન ચાપ-
ગતિર્ભવેત્ । પુણ્યં ચ ભ્રશ્યતે
યેન તત્કર્મ ન સમાચરેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

મિત્રસ્વરમુખવર્ણઃ શંકિતદૃષ્ટિઃ
સમુત્પતિતતેજાઃ । ભવતિ હિ પાપં
કૃત્વા સ્વકર્મસંત્રાસિતઃ પુરુષઃ ॥ ૧૦૬ ॥

પાણીમાં મળ મૂત્ર છોડવાં વા શુકલું ન-
હીં, તેમ વિષ તથા અપવિત્ર પદાર્થથી
ખરડાયલું વા લોહિયાળું ખીજું કંઈ પણ
નાખવું નહિ ॥ ૯૯ ॥

મળ મૂત્રનો ત્યાગ, તે કર્યા પછી હાથ પગ
ઘોવાડ્ય ક્રિયા તથા એકું અન્ન નાખવું,
એ બધું ધરથી દૂર કરવું ॥ ૧૦૦ ॥

જેનું ચિત્ત સર્વ પ્રાણી પર દયાવડે પિ-
ગળે છે, તેને જ્ઞાન, મોક્ષ, જટા તથા
ભસ્મ લેપને કરી શું ? ॥ ૧૦૧ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય અમિત્રને મિત્ર કરેછે, મિ-
ત્રનો દ્રેષ તથા હાનિ કરેછે, શુભને અ-
શુભ જાણે છે અને પાપને કલ્યાણ મા-
નેછે ॥ ૧૦૨ ॥

અશુભાચરણથી શુભની પ્રાપ્તિ દેખાય,
તોપણ તેથી શુભગતિ થતી નથી, કેમકે
જેમાં વિષ મળેલું છે, એવું અમૃત પણ
મરણ પમાડે છે ॥ ૧૦૩ ॥

જે મનવડે પણ પ્રાણિયોનું અનિષ્ટ ચિં-
તવે છે, તેને આ લોકમાં તેવુંજ થાયછે,
એમાં સંશય નહિ ॥ ૧૦૪ ॥

માટે જેથી અપકીર્તિ તથા અવગતિ થાય
અને પુણ્ય નાશ પામે, તેવું કર્મ આચ-
રવું નહિ ॥ ૧૦૫ ॥

પાપ કરી, પોતાનાજ કર્મથી ભય પામેલ
મનુષ્ય, ભેદાયલા સ્વર તથા મુખવર્ણ-
વાળો, શંકાથી જ્ઞેનાદો તથા તેજ ઉડી
ગયેલો થાયછે ॥ ૧૦૬ ॥

પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે
ભવંતિ વૈ । વિસ્મરંતિ હિ શિષ્ટત્વં
સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે ॥ ૧૦૭ ॥

પારકાને ઉપદેશ દેવા ટાણે બધા શ્રેષ્ઠ
થાયછે, પણ પોતાના કાર્ય ટાણે શ્રેષ્ઠપણું
ભુલી જાયછે ॥ ૧૦૭ ॥

જલાન્તશ્ચન્દ્રચપલં જીવિતં
સ્વલુ દેહિનામ્ । તથાવિધમિતિ
જ્ઞાત્વા શશ્વત્કલ્યાણમાચરેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

જળમાં પડેલા ચંદ્રખિંબની પેઠે મનુષ્યનું
જીવિત ચંચળ છે, એમ જાણી નિરંતર
સદાચરણે વર્તવું ॥ ૧૦૮ ॥

યઃ કરોતિ નરઃ પાપં ન તસ્યાત્મા
ધ્રુવં પ્રિયઃ । આત્મના હિ કૃતં
પાપમાત્મનૈવ હિ બ્રુજ્યતે ॥ ૧૦૯ ॥

જે મનુષ્ય પાપ કરેછે, તેનો આત્મા જ-
રૂર તેને પ્રિય નથી, કેમકે તે પોતે કરેલા
પાપને પોતેજ ભોગવે છે ॥ ૧૦૯ ॥

વનેઽપિ દોષાઃ પ્રભવંતિ રાગિણાં
ગૃહેઽપિ પંચેન્દ્રિયનિગ્રહસ્તપઃ ।
અકુત્સિતે કર્મણિ યઃ પ્રવર્તતે
નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ઇન્દ્રિયો વશ નહિ રાખનારને વનમાં
પણ વિકારરૂપ દોષ થાયછે, ને પાંચે ઇ-
ન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવી, એ ઘરનેવિષે
પણ તપ છે, માટે જે ઇન્દ્રિયો વશ
રાખી સારા કર્મમાં પ્રવર્તે, તેને ઘરજ
તપોવન છે ॥ ૧૧૦ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

ઈર્ષ્યાં છિંધિ ભજ ક્ષમાં જહિ મદં
પાપે રતિં માકુથાઃ સત્યં વ્રજનુયાહિ
સાધુપદર્વીં સેવસ્વ વિદ્વજ્જનનાન્ ।
માન્યાન્માનય વિદ્વિષોઽપ્યનુનય
હ્યાચ્છાદય સ્વાનુગાન્ કીર્તિં પાલય
દુઃસ્વિતેકુરુ દયામેતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

હું મનુષ્ય, અદેખાઈ મૂક, ક્ષમા રાખ,
મિથ્યા અભિમાન છોડ, પાપમાં પ્રીતિ
મ કર, સાચું બોલ, સત્પુરૂષની પદવીને
અનુસર, વિદ્વાનોની સેવિત કર, માનવા
લાયકને માન આપ, શત્રુને પણ વિનય
કર, પોતાના ગુણની પ્રશંસા મ કર, ય-
શસ્વી થા અને દુઃખિત પર દયા કર, કે-
મકે એ સત્પુરૂષોનાં લક્ષણ છે ॥ ૧૧૧ ॥

વ્યાઘ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયંતી
રોગાશ્ચ શત્રવઃ ઇવ પ્રહરંતિ દેહમ્ ।
આયુઃ પરિભ્રવતિ ભિન્નઘટાદિવાંભો
લોકસ્તથાપ્યહિતમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વાઘજીની પેઠે ચોમેરથી તિરસ્કાર કરતી
જરા ઉભી છે, શત્રુની પેઠે રોગ દેહને
હુણેછે, ભાંગેલા ઘડામાંથી પાણીની પેઠે
આયુષ્ સર્વી જાયછે, તોપણ મનુષ્ય અ-
હિત આચરેછે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૧૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

તદ્ગોજનં યચ્છિશુવૃદ્ધશેષં
તત્સૌહૃદં યત્ક્રિયતે પરસ્મિન્ ।
સા પ્રાજ્ઞતા યા ન કરોતિ પાપં
દંભં વિના યઃ કુરુતે સ ધર્મઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પાદાભ્યાં ન સ્પૃશેદગ્નિં ગુરું પંડિ-
તમેવ ચ । નૈવ ગાં ન કુમારીં ચ
ન વૃદ્ધં ચ શિશું તથા ॥ ૧૧૪ ॥

યાદૃશી જાયતે બુદ્ધિર્વ્યવસાયો-
ઽપિ યાદૃશઃ । સદ્વાયા યાદૃશા
એવ તાદૃશી ભવિતવ્યતા ॥ ૧૧૫ ॥

દૈવાયત્તં ફલં કેચિદ્બુદ્ધિર્દૈવાનુ-
સારિણી । વદંત્યપિ ચ કર્તવ્યં
મુવિચાર્યૈવ ધીમતા ॥ ૧૧૬ ॥

પાપાસક્તં હિ વંધાય પુણ્યાસક્તં
તુ મુક્તયે । મન એવ મનુષ્યાણાં
કારણં વંધમોક્ષયોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અગમ્યાન્યઃ પુમાન્યાતિ અંસે-
વ્યાંશ્ચ નિપેવતે । સ દુઃસ્વમુપગૃ-
હ્ણાતિ હતધીર્વિષપો યથા ॥ ૧૧૮ ॥

નિત્યં છેદસ્તૃણાનાં ક્ષિતિનિશ્ચલિશ્ચનં
પાદયોરલ્પપૂજા દંતાનામલ્પશૌચં
વસનમલિનતા રુક્ષતા મૂર્ધજાનામ્ ।
દ્વે સન્ધ્યે ચાપિ નિદ્રા વિવસનશયનં
ગ્રાસદાસાતિરેકઃ સ્વાંગે પીઠે ચ વાદ્યં
ભવતિ ધનપતેર્ભૂમિપસ્યાપિ વાચ્યમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

જે બાળક તથા વૃદ્ધને જમ્બાડી જમવું
તેજ ભોજન, જે પારકાનેવિષે સ્નેહ ક-
રાય તેજ સ્નેહ, જેથી પાપ ન કરાય
તેજ હડાપણ અને દંભવિના જે આચરણ
કરાય, તેજ ધર્મ કહેલ છે ॥ ૧૧૩ ॥

અગ્નિ, વડીલ, પંડિત, ગાય, કુમારી,
વૃદ્ધ તથા બાળકને પગે કરી સ્પર્શ ન
કરવો ॥ ૧૧૪ ॥

જેવી બુદ્ધિ, જેવો વ્યવસાય તથા જેવા
સહાય હોય, તેવું ભાવી થાય છે ॥ ૧૧૫ ॥

જેકે કેટલાક, મનુષ્યની બુદ્ધિ દૈવને અનુ-
સરનારી તથા ક્ષણ મળવું દૈવાધીન કહેછે,
તોપણ બુદ્ધિમાને સારી રીતે વિચાર
કરીનેજ કરવું ॥ ૧૧૬ ॥

પાપમાં લાગેલું મન બંધન અને પુણ્યમાં
લાગેલું મન મુક્તિને આપનાર છે, માટે મ-
નુષ્યનું મનજ બંધ મોક્ષનું કારણ છે ॥ ૧૧૭ ॥

જે અગમ્ય પ્રત્યે જાય છે તથા ન કરવાનું
કરે છે, તે હણાયલી બુદ્ધિવાળો વિષ પિ-
નારની પેઠે દુઃખ પામે છે ॥ ૧૧૮ ॥

નિત્ય ઘાંસનાં તણબલાં ભાંગવાં, ભૂમિપર
નખથી લખવું, પગ બરાબર ધોવા નહિ,
દાંત બરાબર સાફ કરવા નહિ, મેલાં લુ-
ગડાં પેહેરવાં, માથાના કેશ સમારવા
નહિ, સવાર સાંજ સુઈ રહેવું, વસ્ત્ર રહિત
સુવું, ઘણું ખાવું તથા હસવું, અને પો-
તાનાં શરીર વા પાટલા પર વગાડવું,
એટલાં લક્ષણ ધનપતિ રાજામાં હોય તો
પણ નિંદાય છે ॥ ૧૧૯ ॥

પ્રાપ્ય ચાપ્યુત્તમં જન્મ લબ્ધ્વા
ચૈન્દ્રિયસૌષ્ઠવમ્ । ન વેત્યાત્મહિતં
યસ્તુ સ ભવેદાત્મઘાતકઃ ॥ ૧૨૦ ॥

યથૈવાત્મા પરસ્તદ્દૃષ્ટવ્યઃ શુભ-
મિચ્છતા । સુખદુઃખાનિ તુલ્યાનિ
યથાત્મનિ તથા પરે ॥ ૧૨૧ ॥

માંધાતા ચ મહીપતિઃ કૃતયુગાલં-
કારભૂતો ગતઃ સેતુર્યેન મહોદધૌ
વિરચિતઃ કાસૌ દશાસ્યાતકઃ ।
અન્યે ચાપિ યુધિષ્ઠિરપ્રભૃતયો યાતા
દિવં ભૂપતે નૈકેનાપિ સમં ગતો હિ
વિભવસ્તસ્માન્ન કાર્યોઽનયઃ ॥ ૧૨૨ ॥

પાપં કર્તુમૃણં કર્તું મન્યન્તે માનવાઃ
સુખમ્ । પરિણામોઽતિગહનો મહ-
તામપિ નાશકૃત્ ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વસ્ય દ્વે સુમતિકુમતી સં-
પદાપત્તિહેતૂ ઇકો ગોત્રે
પ્રભવતિ પુમાન્ યઃ કુટુંબં વિભતિ ।
વૃદ્ધો યૂના સહ પરિચયાત્યજ્યતે
કામિનીભિઃ સ્ત્રી પુંવચ્ચ પ્રભવતિ
યદા તદ્દિ ગેહં વિનષ્ટમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

રોગશોકપરીતાપબંધનવ્યસના-
નિ ચ । આત્માપરાધવૃક્ષાણાં
ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥ ૧૨૫ ॥

યાંતિ ન્યાયપ્રવૃત્તસ્ય તિર્ય્ચોઽપિ
સહાયતામ્ । અપંથાનં તું ગચ્છંતં
સોદરોઽપિ વિમુંચતિ ॥ ૧૨૬ ॥

ઉત્તમ જન્મ તથા ઇન્દ્રિયો પામી, જે
પોતાનું હિત બાણે નહિ, તે આત્મઘાતિ
થાયછે ॥ ૧૨૦ ॥

કલ્યાણ ઇચ્છનારે પોતાના આત્માની પેઠે
બીજાને જોવા, કારણ જેમ પોતામાં, તેમ
બીજામાં સુખ દુઃખની લાગણી સમાન
હોયછે ॥ ૧૨૧ ॥

હે ભૂપતિ, સત્ય યુગનો અલંકારરૂપ માં-
ધાતા રાજા મૃત્યુ પામ્યો, જેણે સમુદ્રમાં
પાજ બાંધી રાવણને માર્યો તે રામ ક્યાં ?
અને બીજા યુધિષ્ઠિરાદિ રાજાઓ પણ
મરણ પામ્યા, પણ તેમાંના એક સાથે
પણ વૈભવ ગયો નહિ, માટે અન્યાય
કરવો નહિ ॥ ૧૨૨ ॥

પાપ તથા કરજ કરવામાં પ્રથમ મનુષ્ય
સુખ માનેછે, પણ તેનો પરિણામ મો-
ટાઓને પણ નાશ કરે એવો અતિ ગ-
હન છે ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વને સુમતિ તથા કુમતિ બન્ને કમથી
સંપત્ તથા અપતની પ્રાપ્તિ થવામાં હેતુ
છે; જે કુટુંબને પાળે તે એકજ પુરૂષ
કુળમાં મનાય છે, યુવાન સાથે પરિચય
થવાથી સ્ત્રીઓ વૃદ્ધને મૂકે છે, અને જ્યારે
ઘરમાં સ્ત્રી પુરૂષની પેઠે સ્વતંત્ર થાય ત્યારે
તે ઘર નાશ પામે છે ॥ ૧૨૪ ॥

રોગ, શોક, પરિતાપ, બંધન તથા દુઃખ,
એ દેહધારિને પોતાના અપરાધરૂપ વૃ-
ક્ષાનાં ફળ છે ॥ ૧૨૫ ॥

ન્યાય માર્ગે આલનારને પથ્થાદિ પણ સ-
હાય થાયછે, પણ અન્યાય માર્ગે આલ-
નારને સગો ભાઈ પણ મૂકી દે છે ॥ ૧૨૬ ॥

ન જારજાતસ્ય લલાટશૃંગં
કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદમ્ ।
યદા યદા મુંચતિ વાક્યવાણં
તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

બરથી જન્મેલાના લલાટમાં શિંગડું, ને
કુળથી જન્મેલાના હાથમાં કમળ થતું
નથી, પણ જ્યારે વાક્યરૂપિ બાણ મૂકે
છે, ત્યારે તેની જાતિ તથા કુળનું પ્રમાણ
થાયછે ॥ ૧૨૭ ॥

સત્યં મૃદુ પ્રિયં વાક્યં ધીરો
હિતકરં વદેત્ । આત્મોત્કર્ષં તથા
નિંદાં પરેષાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૨૮ ॥

ધીર મનુષ્યે સત્ય, કોમળ, પ્રિય તથા
હિતકરનાર વાક્ય બોલવું, ને પોતાનાં
વખાણુ તથા પારકાની નિંદાનો ત્યાગ
કરવો ॥ ૧૨૮ ॥

વિરક્તઃ પરદારેષુ નિઃસ્પૃહઃ
પરવસ્તુષુ । દંભમાત્સર્યહીનો યઃ સ
સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૨૯ ॥

જે પરસ્ત્રીમાં વિરક્ત, પારકી વસ્તુમાં નિ-
સ્પૃહ, ને દંભ તથા અદેખાઈથી હીન હોય
તેને બુદ્ધિમાન સાધુ કહેછે ॥ ૧૨૯ ॥

સત્યમેવ વ્રતં યસ્ય દયા દીનેષુ
સર્વદા । કામક્રોધૌ વશે યસ્ય
સ સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૦ ॥

જેને સત્યજ વ્રત છે; દીન પર સદા દયા
છે, તથા કામ ક્રોધ વશ છે, તેને બુદ્ધિ-
માન સાધુ કહેછે ॥ ૧૩૦ ॥

મુનિર્ભવતિ મૌનાન્ના નારણ્યવસ-
નાન્મુનિઃ । મુનિર્ભવતિ વશ્યાત્મા
સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

મનુષ્ય મુંગું રહેવાથી તથા અરણ્યમાં વ-
સવાથી મુનિ થતો નથી, પણ મનને
વશ કરવાથી મુનિ થાયછે, કેમકે સ્થિર
બુદ્ધિવાળો મુનિ કહેવાય છે ॥ ૧૩૧ ॥

યો હિ ન કુરુતે પાપં સર્વભૂતેષુ
કર્હિંચિત્ । કર્મણા મનસા વાચા
સ જ્ઞાની કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૨ ॥

જે કોઈકાળે પણ મન, વાણી તથા કર્મે
કરી, કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે પાપ કરતો
નથી, તેને બુદ્ધિમાન જ્ઞાની કહેછે ॥ ૧૩૨ ॥

એ ઉપરાંત પણ દેશકાળને અનુસરી અનેક પ્રકારનાં અનિદિત કર્મ કહેવાય છે,
કેમકે જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી રીતભાત હોયછે; જે એક દેશમાં નિદિત તો
બીજા દેશમાં અનિદિત કહેવાય છે. માટે દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તવું.
શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નૂતનપ્રાક્તનાનાં ચ વ્યવહારવિદાં
ધિયા । પ્રતિક્ષણં ચાભિનવો વ્યવ-
હારો ભવેદતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

વ્યવહાર બાણુનાર જુના તથા નવા મ-
નુષ્યોની બુદ્ધિવડે, પ્રતિક્ષણે લોકમાં નવી
નવી રીતભાત થાયછે ॥ ૧૩૩ ॥

વક્તું ન શક્યતે પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષાદ-
નુમાનતઃ । ઉપમાનેન તજ્ઞાનં
ભવેદાપ્તોપદેશતઃ ॥ ૧૩૪ ॥

માટે ઘણું કરી તે કહેવા શક્ય નથી, પણ
માત્ર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા ઉપમાને
કરી તથા આપ મનુષ્યના ઉપદેશથી તેનું
જ્ઞાન થાયછે ॥ ૧૩૪ ॥

એ રીતે સહાયરણ પાળનાર તથા દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તનાર
મનુષ્ય સર્વત્ર માન પામી સુખી થાયછે, માટે આચાર્યે નિર્દિત કર્મનો ત્યાગ કરી અ-
નિર્દિત કર્મ સેવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં અનિર્દિત કર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ યાન્યસ્માકંસુચરિતાનિતાનિત્વયોપાસ્યાનિનોદ્ધતરાણિ ॥

હવે દશમો ઉપદેશ ગુરૂ આદિ વડિલોનાં જે સારાં આચરણ હોય તે ગ્રહણ કરવાં,
ને દુરાચરણ હોય તે ગ્રહણ ન કરવાનો છે. કેમકે કોઈના પણ ગુણ ગ્રહણ કર-
વાથી ને દોષ ત્યાગવાથી મનુષ્ય સારી રીતે કુશળ થઈ લોકમાં સુખી થાયછે, ને
સારા યશને પામે છે માટે અમુક પાસેથી મારે ગુણ શીખવા યોગ્ય છે વા અયોગ્ય !
એવો વિચાર છોડી દઈ સર્વમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરવા. અને ગાડરિયા પ્રવાહની રીતે
આ અમારા બાપનો કુવો છે, એવા દુરાગ્રહથી પાસે રહેલી નદીનું મીઠું પાણી છોડી
દઈ, કુવામાંનું ખારું પાણી પીવાની પેઠે, પરંપરાથી ચાલતી આવેલી બાપદાદાની રૂઢી
કઠી ખરાબ હોય, તો તે હઠથી ગ્રહણ કરવી નહીં; કારણ તેવા હઠથી પોતાની સ્થિતિ
કઠી સુધરતી નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અપ્યુન્મત્તાત્પ્રલપતો બાલાશ્ચ
પરિજલ્પતઃ । સર્વતઃ સારમા-
દદ્યાદશ્મન્ય ઇવ કાંચનમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

બકવાહ કરનાર, ઉન્મત્ત તથા કાલું કાલું
બોલતા બાળકથી, તેમજ બીજા સર્વથી,
પથ્થરમાંથી કાંચનની પેઠે સાર ગ્રહણ
કરવું ॥ ૧૩૫ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

શત્રોરપિ ગુણા ગ્રાહ્યા ગુરોસ્ત્યા-
જ્યાસ્તુ દુર્ગુણાઃ । દેશકાલાનુરો-
ધેન વર્તિતવ્યં સદા બુધૈઃ ॥ ૧૩૬ ॥

બુદ્ધિમાને શત્રુના પણ ગુણ ગ્રહણ કર-
વા, ને ગુરૂના પણ દુર્ગુણ ત્યાગ કરવા,
અને દેશ કાળને અનુસરી ચાલવું ॥ ૧૩૬ ॥

એમ છતાં પણ જેઓ ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે સારા ઉપદેશને હુકથી સ્વીકારતા નથી તેમનાવિષે કહ્યું છે કે,

અગતિત્વમતિશ્રદ્ધા જ્ઞાનાભ્યાસે
રુચિર્ન વૈ । ત્રયઃ શિષ્યગુણા હ્યેતે
મૂર્ખાચાર્યસ્ય પુષ્ટયે ॥ ૧૩૭ ॥

ગતિહીનપણું, અતિ વિશ્વાસ તથા જ્ઞાનના અભ્યાસમાં અરૂચિ, એ શિષ્યના ત્રણ ગુણ મૂર્ખ આચાર્યની પુષ્ટિભાટે છે ॥ ૧૩૭ ॥

માટે સદા પોતાના કલ્યાણ વાસ્તે દુર્ગાણુ છોડી સદ્ગુણુ ગ્રહણુ કરી સદાચારથી વર્તવું, અને સર્વશક્તિમાન સર્વાન્તરયામી પરમેશ્વરની ભક્તિમાં તત્પર રહી તેની પ્રાર્થના કરતા રહેવું. તે વિષે કહ્યું છે કે,

ૐનમસ્તે સતે તે જગત્કારણાય
નમસ્તે ચિતે સર્વલોકાશ્રયાય ।
નમો દ્વૈતતત્ત્વાય મુક્તિપ્રદાય
નમો બ્રહ્મણે વ્યાપિને શાશ્વતાય ॥ ૧૩૮ ॥

હૈ સત્સ્વ, જગત્ના કારણ, જ્ઞાનસ્વસ્વ, સર્વલોકના આશ્રય, અદ્વિતીય, મુક્તિદાતા, નિત્ય તથા સર્વ વ્યાપિ પરબ્રહ્મ, તને નમસ્કાર છે ॥ ૧૩૮ ॥

ત્વમેકં શરણ્યં ત્વમેકં વરેણ્યં
ત્વમેકં જગત્પાલકં સ્વપ્રકાશમ્ ।
ત્વમેકં જગત્કર્તૃ પાતૃ પ્રહર્તૃ
ત્વમેકં પરં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

તું એકજ સર્વનો રક્ષક, મુખ્ય, જગતનો પાલક, સ્વપ્રકાશ, જગતની સૃષ્ટિ સ્થિતિ તથા પ્રલય કર્તા, શ્રેષ્ઠ, નિશ્ચળ તથા નિર્વિકલ્પ છે ॥ ૧૩૯ ॥

ભયાનાં ભયં ભીષણં ભીષણાનાં
ગતિઃ પ્રાણિનાં પાવનં પાવનાનામ્ ।
મહોચ્ચૈઃ પદાનાં નિયંતૃ ત્વમેકં
પરેષાં પરં રક્ષણં રક્ષણાનામ્ ॥ ૧૪૦ ॥

વળી તું એકજ ભયનો ભય, ભયંકરનો ભયંકર, પ્રાણિઓની ગતિ, પવિત્રનો પવિત્ર, ઉંચામાં ઉંચા સ્થાનનો નિયંતા, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તથા રક્ષણનો પણ રક્ષણ છે ૧૪૦

વયં ત્વાં સ્મરામો વયં ત્વાં ભજામો
વયં ત્વાં જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।
સદેકં નિધાનં નિરાલંબમીશં
ભવાંભોધિપોતં શરણ્યં ત્રજામઃ ॥ ૧૪૧ ॥

માટે જગતના સાક્ષિસ્વ તને અમે યાદ કરીએ, ભજીએ તથા નમિએ છીએ, અને તું સત્ય સ્વસ્વ, વિશ્રાંતિ સ્થાન, નિરાલંબ, ભવસાગર તરવાની નૌકા તથા રક્ષક, એક ઇશને શરણુ છીએ ॥ ૧૪૧ ॥

વિદુર્યં ન ચિત્તેન્દ્રિયાણીન્દ્રિયેશં
વિજાનાતિ યસ્તાનિ નિત્યં નિયંતા ।
જગત્સાક્ષિણં વ્યાપકં વિશ્વવંદ્યં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥ ૧૪૨ ॥

જે ઇન્દ્રિયના ઇશને મન તથા ઇન્દ્રિયો બાણુતી નથી, પણ જે નિયંતા નિત્ય તેમને બાણુ છે, તે જગતના સાક્ષી, વ્યાપક તથા વિશ્વને નમવા લાયક, ચિદાનંદસ્વ ઇશને શરણુ છું ॥ ૧૪૨ ॥

અળોરપ્યળીયાન્મહઙ્ગતો મહીયાન્
રવીન્દુગ્રહજ્યાભગોલાદિકર્તા ।
ય ઈશો હિ સૃષ્ટ્યાદિમધ્યાન્તસંસ્થ-
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૩ ॥

યતો જાયતે વિશ્વમેતત્સમસ્તં
સ્થિતં યત્ર યસ્મિલ્લયં યાતિ કાલે ।
અનાદિં વિશ્વં આદિમધ્યાન્તશૂન્યં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૪ ॥

વશે યસ્ય વિશ્વં સમસ્તં સદાસ્તે
યદાભાસતો ભાતિ યદ્વૈ વિચિત્રમ્ ।
ન જાનંતિ યં તત્ત્વતો યોગિનોઽપિ
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૫ ॥

જે નાનાથી નાનો, મોટાથી મોટો, સૂર્ય,
ચંદ્ર ગ્રહ, પૃથ્વી, તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનો
કર્તા, નિયંતા અને સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય
તથા અંતમાં રહેલો છે, તે ચિદાનંદરૂપ
ઇશને શરણુ છું ॥ ૧૪૩ ॥

જેથી આ સમગ્ર વિશ્વ ઉત્પન્ન થાયછે,
જેમાં રહ્યું છે ને કાળે કરી જેમાં લય
પામે છે, તે અનાદિ, વ્યાપક અને આદિ
મધ્ય તથા અંત શૂન્ય ચિદાનંદરૂપ ઇશને
શરણુ છું ॥ ૧૪૪ ॥

જેને સદા સમસ્ત વિશ્વ વશ છે, ને જેના
આભાસથી એ વિચિત્ર વિશ્વ ભાસે છે,
અને જેને યોગિ પણ તત્ત્વથી બાણુતા
નથી, તે ચિદાનંદનરૂપ ઇશને શરણુ છું ॥ ૧૪૫ ॥

એ પ્રમાણે ગુણગ્રાહી મનુષ્ય સુખી થાયછે, મોટે આચાર્યે વડીલોનાં દુશ્ચરિત
છોડી સુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં
સુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ इत्याचारप्रकरणम् ॥

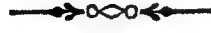

!! ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ विचारप्रकरणप्रारंभः ॥

प्रश्न.

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્.

જે પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ મહાભૂતોની

ઉત્પત્તિ તથા શક્તિના કારણ, વિશ્વના અધિપતિ,

અચળ તથા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરે, પૂર્વે પ્રજાપતિને સંજો,

તે અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડે અર્થાત સારી બુદ્ધિ આપે ॥ ૧ ॥

પ્રથમ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિસંબંધી તથા દ્વિતીય પ્રકરણમાં આચારવિષે વિચાર કર્યો છે. હવે ત્રીજા પ્રકરણમાં જીવ, ઈશ્વર તથા પરમાત્માસંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે. જેમ મનુષ્યને સૃષ્ટિ તથા આચારસંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની અગત્ય છે, તેમ જીવાદિનું જ્ઞાન મેળવવાની ઘણીજ અગત્ય લાગે છે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવેથી મનુષ્ય ગર્વ રહિત બની તથા આચાર જાણવાથી વ્યવહારમાં દુશળ થઈ સુખી થાય છે, તેમ જીવાદિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી મનુષ્ય નાનાપ્રકારના સંશયોથી મુક્ત થઈ સુખી થાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અજ્ઞાશ્ચ શ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા

વિનश्यति । नायं लोकोऽस्ति

न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ૨ ॥

અજ્ઞ, ઈશ્વરને નહિ માનનાર તથા વેહેમી નાશ પામે છે, તેમાં વેહેમીનું અહિં તથા બીજે સુધરતું નથી, ને તેને સુખ પણ થતું નથી ॥ ૨ ॥

માટે જેને સારાસાર વિચાર કરવાની શક્તિ મળેલી છે, એવા મનુષ્ય પ્રાણિયે જીવાદિસંબંધી વિચાર ન કર્યો તો તેનો જન્મ વૃથા જાયો. કેમકે બીજા પ્રાણિ-

ચોને તેસંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિજ નથી ! પૂર્વે આ ભરતખંડમાં ઘણાક તત્ત્વ-વેત્તાઓ થઈ ગયા છે, જેમણે જીવાદિસંબંધી ઘણા સારી રીતે વિચાર કર્યો છે. કૃષ્ણચબુવેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

કિં કારણં બ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન । ક ચ સંપ્રતિષ્ઠિતાઃ
કેન સુખેતરેષુ વર્તમામે ॥ ૩ ॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે ? આપણે
ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ? શેણે જીવિયે છિયે ?
ક્યાં રહ્યા છિયે ? અને કેનાથી સુખ દુઃ-
ખમાં વર્તિયે છિયે ॥ ૩ ॥

॥ કિંકારણંબ્રહ્મ ॥

હવે જગતનું કારણ શું બ્રહ્મ છે ? એ પેહેલો પ્રશ્ન છે; તે વિષે વિચાર કરિયે તો જરૂર જગતનું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ એમ તર્કમાં આવે છે. તર્ક કર્યા સિવાય કોઈ પણ વસ્તુનું યથાર્થપણું જાણવામાં આવી શકતું નથી. જેમ કસોટીના પથ્થર ઉપર કસ કાઢતાં સોનાનું યથાર્થપણું જાણાય છે, તેમજ હુરકોઈ પદાર્થમાં કેટલી સત્તા છે, તે વિશ્વાસથી માનવાને બદલે જો તર્કથી વિચારવામાં આવે, તો તે પદાર્થની સત્તાનું યથાર્થપણું જાણાઈ આવે છે. વિશ્વગુણાદર્શમાં કહ્યું છે કે,

મોહં રુણદ્વિ વિમલીકુરુતે ચ બુદ્ધિ
સૂતે ચ સંસ્કૃતપદવ્યવહારશક્તિમ્ ।
શાસ્ત્રાંતરાભ્યસનયોગ્યતયા યુનક્તિ
તર્કશ્રમો ન તનુતે કિમિહોપકારમ્ ॥ ૪ ॥

તર્ક અજ્ઞાનને ટાળે છે, બુદ્ધિને નિર્મળ કરે છે, સારી રીતે રચેલા વાક્યની પદ્ધતિ સમજવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજાં શાસ્ત્ર જાણવામાં યોગ્ય કરે છે, માટે તેમાં કરેલો શ્રમ આ લોકમાં શું ઉપકાર કરતો નથી ॥ ૪ ॥

વળી કારણ વિના કાર્ય થતું નથી, એ ન્યાયથી જગતરૂપ કાર્યનું કંઈ પણ કારણ અનુમાન કરવામાં આવે છે. જોકે સૃષ્ટિમાં અનેક પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તથાપિ તે સર્વનો જડ અને ચૈતન્યમાં સમાસ થાય છે. જડ વસ્તુ જોવામાં વા જાણવામાં આવવાથી તે દૃશ્ય વા શ્રેય કેહેવાય છે, ને ચૈતન તેને જોનારો હોવાથી દૃષ્ટ વા જ્ઞાતા કેહેવાય છે. જો સૃષ્ટિમાં ચૈતન્ય ન હોત ને એકજ જડ વસ્તુ હોત, તો સૃષ્ટિનો અનુભવ કરનાર કોઈ થાતજ નહિ. એમ છતાં પણ પદાર્થવાદી ચાર્વાકે કહ્યું છે કે,

ચતુર્ભ્યઃ સ્વલુ ભૂતેભ્ય-
શ્ચૈતન્યમુપજાયતે ।
કિણ્વાદિભ્યઃ સમેતેભ્યો
દ્રવ્યેભ્યો મદશક્તિવત્ ॥ ૫ ॥

જેમ ચોખા આદિ દ્રવ્યકૃત સુરાળીજ-વડે સંયુક્ત થયેલા દ્રવ્યે કરી, દારૂમાં કે-કરૂપ શક્તિ આવે છે, તેમ પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ ચાર મહાભૂત એકઠાં થવાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૫ ॥

અગ્નિરુષ્ણો જલં શીતં શીતસ્પર્શ-
સ્તથાઽનિલઃ । કેનેદં ચિત્રિતં ત-
સ્માત્સ્વભાવાત્તદ્વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કેનાંજિતાનિ નયનાનિ મૃગાંગનાનાં
કો વા કરોતિ રુચિરાંગરુહાન્ મયૂરાન્ ।
કશ્ચોત્પલેષુ દલસન્નિચયં કરોતિ
કો વા કરોતિ વિનયં કુલજેષુ પુંસુ ॥ ૭ ॥

નિમ્નોન્નતં કઃ કુરુતે જલનાં
વિચિત્રભાવં મૃગપક્ષિણાં ચ ।
માધુર્યમિશ્નૌ કટુતાં મરીચે
સ્વભાવતઃ સર્વમિદં હિ સિદ્ધમ્ ॥ ૮ ॥

પણ એ સ્વાભાવિક ધર્મની પ્રવૃત્તિ ચૈતન્યની સત્તાવિના ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી, કારણ ક્રિયા થવામાં હેતુ ચૈતન્ય છે પણ જડ નથી. જો પદાર્થોમાં સામાન્ય ચૈતન્ય ન હોત તો જીવજીવિ વિશેષ ચૈતન્ય કેમજ થાત. કેમકે સામાન્ય અગ્નિનું અસ્તિત્વ છે, તેજ તે પ્રકાશરૂપે વિશેષ થાયછે. સર્વ કોઈને પોતાના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય છે; જેમ કોઈ શૂન્ય ઘરનો અનુભવ કરનારો કેહે છે કે, “આ ઘરમાં કોઈ નથી,” તો ત્યાં તેનો અનુભવ કરનાર તે પોતે સાક્ષી છે. તેમ જડ વસ્તુજ છે, ને તે મિશ્રિત થવાથી ચૈતન્યનો ઉદ્ભવ થાયછે, એમ કેહેનારો પોતે તેનો સાક્ષી છે, એમ પ્રસિદ્ધપણે જણાય છે; માટે જડ ઉપરાંત ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ છે, જે વિષે શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

અસ્તિ સ્વયમિત્યસ્મિન્નર્થે કસ્યાસ્તિ
સંશયઃ પુંસઃ । અત્રાપિ સંશયશ્ચેત્સં-
શયિતા યઃ સ એવ ભવસિ ત્વમ્ ॥ ૯ ॥

“પોતે છે ” એ અર્થમાં કયા મનુષ્યને સંશય છે? ને એમાં પણ જો તને સંશય હોય, તો જે સંશય કરનાર તેજ તું કહેછે ॥ ૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, જડનો અનુભવ કરનાર ચેતન છે, પણ તે મન વાણિ આદિ ધન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતું નથી. સામવેદના કેનોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન
વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન
વિન્નો ન વિજાનીમો
યથૈતદનુશિષ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

તે ગ્રહને આંખ દેખતી નથી, વાણી કહી શકતી નથી, તથા મન જાણી શકતું નથી, તેથી અમે પણ જાણતા નથી, માટે તેનો શિષ્યને કંઈ રીતે ઉપદેશ કરવો, એ અમે સમજી શકતાં નથી ॥ ૧૦ ॥

યસ્યામતં તસ્ય મતં
મતં યસ્ય ન વેદ સઃ ।
અવિજ્ઞાતં વિજાનતાં
વિજ્ઞાતમવિજાનતામ્ ॥ ૧૧ ॥

બ્રહ્મ બાણી શકાતું નથી, એમ જેને નિ-
શ્ચય છે, તે બ્રહ્મને બાણે છે; ને “મેં બ્રહ્મને
બાણ્યું” એમ જેને નિશ્ચય છે, તે બ્રહ્મને
બાણીતો નથી, કેમકે તે “બાણ્યું” એમ
કહેનારને બાણ્યું નથી, ને “બાણ્યું નથી,”
એમ કહેનારને બાણ્યું છે ॥ ૧૧ ॥

કારણ યન્નુર્વેદના કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થા અર્થેભ્યશ્ચ
પરં મનઃ । મનસશ્ચ પરા બુદ્ધિર્બુ-
દ્ધેરાત્મા મહાન્પરઃ ॥ ૧૨ ॥

ઇન્દ્રિયથી પર વિષય, વિષયથી પર મન,
મનથી પર બુદ્ધિ તથા મહાન્ આત્મા
બુદ્ધિથી પણ પર છે ॥ ૧૨ ॥

નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો
ન ચક્ષુષા । અસ્તીતિ બ્રુવતોઽન્યત્ર
કથં તદુપલભ્યતે ॥ ૧૩ ॥

તે વાણી, મન તથા ચક્ષુએ પ્રાપ્ત થવા
શક્ય નથી, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ નહિ
માનનારને તે કેમ જણાય ? ॥ ૧૩ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે,

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેન-
માશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।
આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ
શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૧૪ ॥

એ આત્માને કોઈ આશ્ચર્યની પેઠે વિચારે
છે, કોઈ આશ્ચર્યની પેઠે કહેછે તથા કોઈ
આશ્ચર્યની પેઠે સાંભળે છે, ને સાંભળીને
પણ એને કોઈ બાણ્યું નથી ॥ ૧૪ ॥

પરંતુ જેમ શોધ કરવાથી પદાર્થોના ગુણ દોષ જણાઈ, તેની સત્તા બાણી શકાય
છે, તેમ સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોનો જેમાં સમાસ થાયછે, એવા જડ ચૈતન્યનો વિવેકથી
વિચાર કરતાં સામાન્ય ચૈતન્ય સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. કૃષ્ણયન્નુર્વેદના ધ્વેતાશ્વતર
ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

વહેર્યથા યોનિગતસ્ય મૂર્તિ-
ર્ન દૃશ્યતે નૈવ ચ લિંગનાશઃ
સ ભૂય એવેન્ધનયોનિશ્ચલ-
સ્તદ્વોભયં વૈ પ્રણવેન દેહે ॥ ૧૫ ॥

જેમ પોતાના કારણરૂપ અરણિમાં રહેલ
અગ્નિનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી, તેથી કંઈ
એના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશ નથી, કેમકે
તે ફરી અરણિનાં કાષ્ઠ મંથન કરવાથી
પ્રગટ થઈ ગ્રહણ કરાય છે, તેમ દેહનેવિષે
રહેલ આત્મા વિચારથી જણાય છે ॥ ૧૫ ॥

વળી કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

एष सर्वेषु भुतेषु गूढात्मा न
प्रकाशते । दृश्यते त्वय्यया
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ૧૬ ॥

એ સર્વ ભૂતમાં ગુપ્ત રહેલ આત્મા સ્હેજ
જણાતો નથી, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કર-
નાર પંડિતને સૂક્ષ્મ એકાગ્ર બુદ્ધિવડે જ-
ણાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

બૃહચ્ચ તદિવ્યમચિન્ત્યરૂપં
સૂક્ષ્માચ્ચ તત્સૂક્ષ્મતરં વિભાતિ ।
દૂરાત્સુદૂરે તદિહાન્તિકે ચ
પश्यत्स्विहૈવ નિહિતં ગુહાયाम્ ॥ ૧૭ ॥

તે સર્વથી મહત્, સ્વયંપ્રકાશ, અચિન્ત્ય-
રૂપ તથા સૂક્ષ્મથી પણ અતિસૂક્ષ્મ ગ્રહ્ય
પ્રકાશે છે, પણ અજ્ઞાનિને દૂરથી પણ
દૂર છે, અને જ્ઞાનિને હૃદયને વિષે પાસેજ
રહ્યું છે ॥ ૧૭ ॥

આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પુष्પે ગંધં તિલે તૈલં કાષ્ઠે વહ્નિં
પયોઘૃતમ્ । ઇક્ષૌ ગુડં તથા દેહે
પશ્યાત્માનં વિવેકતઃ ॥ ૧૮ ॥

જેમ પુષ્પમાં ગંધ, તિલમાં તેલ, કાષ્ઠમાં
અગ્નિ, દૂધમાં ઘી તથા શેરડીમાં ગોળને
બુવે છે, તેમ દેહનેવિષે રહેલા આત્માને
વિવેકથી જો ॥ ૧૮ ॥

વળી શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

સર્વગં સચ્ચિદાત્માનં જ્ઞાનચક્ષુ-
ર્નિરીક્ષતે । અજ્ઞાનચક્ષુર્નેક્ષત
ભાસ્વંતં ભાનુમંધવત્ ॥ ૧૯ ॥

સર્વ વ્યાપક સચ્ચિદાત્માને જ્ઞાનરૂપ નેત્ર-
વાળો બુવે છે, પણ તે વિનાનો, જેમ
પ્રકાશિત સૂર્યને આંધળો દેખે નહીં તેમ
દેખતો નથી ॥ ૧૯ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ એવું સ્થાન નથી, કે જ્યાં સામાન્ય ચૈતન્ય ન હોય. જેમ
સામાન્ય અગ્નિ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેમ તે પણ સર્વત્ર રહ્યું છે, ને સામાન્ય અગ્નિની
પેઠે સર્વત્ર જ્ઞાન પ્રકાશે છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

કતરઃ સ આત્મા । યેન વા રૂપં પश्यતિ ।
યેન વા શબ્દં શૃણોતિ । યેન વા ગન્ધાના-
જિઘ્રતિ । યેન વાચં વ્યાકરોતિ । યેન
વા સ્વાદુ ચાસ્વાદુ ચ વિજાનાતિ ॥ ૨૦ ॥

તે આત્મા કોણ ? તો કે જેની સત્તાથી
પ્રાણી ચક્ષુવડે રૂપ બુવે છે, કાનવડે
શબ્દ સાંભળે છે, નાકવડે ગંધ સુંઘે છે,
મુખવડે વાણી ખાંસે છે અને જીભવડે
સ્વાદ અસ્વાદ બાણે છે ॥ ૨૦ ॥

તેમ કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે ।
યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્પ્રયન્ત્ય-
ભિસંવિશન્તિ તદ્બ્રહ્મ ॥ ૨૧ ॥

જે થકી આ પ્રાણિમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે,
ઉત્પન્ન થઈ જેની સત્તાવડે જીવે છે, ને
વિનાશ સમય જેમાં જઈ રહે છે, તે
ગ્રહ્ય ॥ ૨૧ ॥

એ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ પણ કાળે વિનાશ ન પામવાથી સત્, જ્ઞાનરૂપ હોવાથી
ચિત્ તથા મનના અભાવનેલીધે સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત હોવાથી આનંદરૂપ કેહેવાય

છે, અર્થાત્ તે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. વળી તે વ્યાપક હોવાથી અનંત ને એકજ હોવાથી આદિતીય કેહેવાયછે. નૃસિંહોત્તરતાપિનીમાં કહ્યું છે કે,

અયમાત્મા નિત્યઃ શુદ્ધો બુદ્ધઃ સત્યો

આ આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સત્ય, સુક્ત, નિરંજન, વ્યાપક, અદિતીય તથા

મુક્તો નિરંજનો વિશ્વરૂપાનંદઃ ॥ ૨૨ ॥

આનંદસ્વરૂપ છે ॥ ૨૨ ॥

વળી અથર્વવેદના સર્વોપનિષદ્સારમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં જ્ઞાનમનંતમાનંદં બ્રહ્મ ॥૨૩ ॥

સત્ય, જ્ઞાન, અનંત તથા આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે ॥ ૨૩ ॥

પણ એ સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશ રહેલ છે, જે નિત્ય અંતર્બહિર તેવડે વ્યાપ્ત હોવાથી, બીજામાંથી વૃક્ષ તથા વૃક્ષમાંથી બીજની પેઠે વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામેછે. વૃદ્ધિ સમય વૃક્ષની પેઠે અનેક બ્રહ્માંડરૂપ જગત્ બને છે ને સંકોચ સમય બીજની પેઠે પરમાણુરૂપે રહેછે. વિચારણ્ય મહામુનિયે પંચદશીમાં કહ્યું છે કે,

પાદોઽસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્તિ
સ્વયંપ્રભઃ । ઇત્યેકદેશવૃત્તિત્વં મા-
યાયા વદતિ શ્રુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

આ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એક અંશ સર્વભૂત ને ત્રણ અંશ સ્વપ્રકાશ છે; એ રીતે પરમાત્માના એક દેશમાં જડાંશની સ્થિતિ શ્રુતિ કહેછે ॥ ૨૪ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવર-
જંગમમ્ । ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ
ભરતર્ષભ ॥ ૨૫ ॥

હું અર્જુન, સૃષ્ટિમાં જે કંઈ સ્થાવર જંગમરૂપ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાયછે, તે જડ ચૈતન્યના સંયોગથી જાણુ ॥ ૨૫ ॥

પણ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ કાળે પણ નાશ પામતું નથી, કેમકે તે અવયવ રહિત છે, તેથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડતા નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વ-
મિદં તતમ્ । વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય
ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૨૬ ॥

જેણે આ સર્વ વ્યાપ્યું છે, તેને અવિનાશી જાણુ, કેમકે એ અવિનાશીને વિનાશ કરવા કોઈ સમર્થ થતો નથી ॥ ૨૬ ॥

પણ જડાંશ અવયવવાળું હોવાથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડેછે. જોકે પરમાણુનો પણ કોઈ કાળે નાશ થતો નથી, તોપણ તે રૂપાંતરને પામતા દેખાવાથી નાશવાન કહેલ છે. સૃષ્ટિમાં કાળે કરી જ્યાં જળ ત્યાં સ્થળ ને સ્થળ ત્યાં જળ, વસ્તી ત્યાં જંગલ ને જંગલ ત્યાં વસ્તી અને પર્વત ત્યાં મેદાન ને મેદાન ત્યાં પર્વત

થવારૂપ ફેરફાર થાયછે. વળી કોઈ પણ દ્રશ્ય વસ્તુ એકજ સ્થિતિમાં રહેલી ભાસતી નથી; કોઈ થોડે કાળે તો કોઈ ઘણે કાળે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયના વિકારને પ્રાપ્ત થાયછે. તે ઉપરથી કહ્યું છે કે,

દૃશ્યાણિ સર્વાણિ વિનશ્વરાણિ ॥ ૨૭ ॥ સર્વ દ્રશ્ય પદાર્થ નાશવંત છે ॥ ૨૭ ॥

એથી એમ ન માનવું કે આ જગત્ ત્રણે કાળમાં નથી, કેમકે ભૂતકાળના વિદ્વાનોએ રચેલા ગ્રંથોથી જણાયછે કે, પૂર્વે જગત્ હતું, વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યક્ષ ભાસે છે, ને ભવિષ્યમાં ભૂતની પેઠે હોવું જોઈએ. જગત્ છે તોજ તેનું નેત્રની કીકીના જલાંશમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે, પણ જો નજ હોત તો કોઈકાળે ભાસત નહિ. માટે જ્યારે દષ્ટિ પડેછે ત્યારેજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે, એમ કેહેવું અસંભવિત છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત છે, તેમાં જો અવયવવાળું જડાંશ વૃદ્ધિ પામી જગતરૂપ ન થયું હોત તો કદી ભાસત નહિ. કારણ નિરવયવ વસ્તુમાં સાવયવ વસ્તુનું ભાસવું અસંભવિત છે. દોરડીમાં સર્પ તથા છીપમાં રૂપું ભાસવું સંભવિત છે, કેમકે દોરડી તથા છીપ બન્ને સાવયવ છે, ને ત્યાં સર્પ તથા રૂપું ભાસવા જેવો યોગ થાયછે. ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં સૂર્યકિરણ તથા પૃથ્વીમાંથી નિકળતી વરાળના મિશ્રિત યોગરૂપ કારણ છે, તેમ આકાશની નીલતા પ્રકાશ તથા તિમિરના મિશ્રિત યોગથી ભાસે છે; પણ વંધ્યાસુત, ખપુષ્પ તથા શશશંગ તો મૂળમાંજ નથી તો તેની ઊપમા જગતને કેમ અપાય ! માટે નિરવયવ સામાન્ય ચૈતન્યમાં સાવયવ જડાંશનો યોગ થવાથીજ જગત્ ભાસે છે. કારણવિના કાર્ય થતું નથી ને કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણ હોય છે, એ ન્યાયથી અવયવવાળા જગતનું કારણ અવયવવાળું હોવું જોઈએ. એથી સામાન્ય ચૈતન્યને કંઈ દ્વૈતપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમકે જ્યાં મન છે ત્યાંજ દ્વૈત છે; પણ સામાન્ય ચૈતન્યમાં મનનો અભાવ હોવાથી ત્યાં ચૈતન્ય વ્યતિરિક્ત બીજા કોઈ જગત જેવા પદાર્થનું ભાસવાપણું છેજ નહિ. જેમ કોઈને પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય ને ખુંચે, તેમ જગત્ કંઈ મનના અભાવનેલીધે સામાન્ય ચૈતન્યને ખુંચતું નથી, માટે સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વૈતજ ઠરે છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત હોવાથી તેમાં સ્મૃતીય, વિન્નતીય તથા સ્વગતમાંના કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ સંભવતો નથી. એકજ જાતનાં બે પદાર્થનો જે ભેદ તે સ્મૃતીય, બન્ને જુદી જુદી જાતના પદાર્થનો જે ભેદ તે વિન્નતીય, તથા એકજ પદાર્થમાં અવયવે કરી જે ભેદ તે સ્વગત ભેદ કેહેવાયછે. માટે સામાન્ય ચૈતન્ય સચ્ચિદાનંદરૂપે એકજ છે, એમ અનુમાન થાયછે. વળી પદાર્થમાત્રનું ભાસવું કિંવા ન ભાસવું એ વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક તથા પારમાર્થિક, એ ત્રણ પ્રકારની સત્તાવડે થાયછે. જગત્ અવસ્થામાં વ્યાવહારિક, સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાતિભાસિક તથા સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં પારમાર્થિક સત્તા વર્તે છે. એક અવસ્થાની સત્તાનું બીજી અવસ્થામાં અભાવ હોવાથી જગતના પદાર્થ સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં ભાસતા નથી. તેમ સુષુપ્તિનું અજ્ઞાન સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના પદાર્થ જગતમાં ભાસતા નથી; પણ જે જે અવસ્થામાં જે જે પદાર્થ ભાસે છે, તે તે અવસ્થામાં

તે તે પદાર્થ સત્ય છે, કેમકે તેમ ન હોય તો ભાસેજ નહિ, ને જેમ જગતમાં સિંહ, વ્યાઘ્રાદિને જોતાં ભય થાયછે, તેમ સ્વપ્નમાં થાય નહિ. પણ જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં કંઈ ભાસતું નથી. એ ઉપરથી એક અવસ્થાના પદાર્થનો બીજી અવસ્થામાં અભાવ જણાય છે; પણ વસ્તુત્તરી કંઈ અભાવ નથી. કેમ કે ફરી તેજ અવસ્થામાં તેવા પદાર્થોનું ભાસવું થાયછે. જો કે જગતના પદાર્થોની પેઠે સ્વપ્નના પદાર્થો કંઈ સત્ય નથી તથાપિ જગતના પદાર્થો જોયાથી તેનો જે મનમાં બીજરૂપે સંસ્કાર રહેછે, તેજ સ્વપ્નમાં ઉદ્ભવ થઈ પદાર્થરૂપે ભાસે છે. પણ જો જગતમાં પદાર્થ નજ હોત, તો તેનો મનમાં સંસ્કાર પણ રહેત નહિ, ને કંઈ સ્વપ્નમાં ભાસત પણ નહિ. માટે જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી, તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિ દશામાં એકજ સામાન્ય ચૈતન્યનો સદ્ભાવ છે, ત્યાં જગતનું ભાસવું મૂળમાંજ નથી. જેથી સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વિતીયજ ઠરેછે, ને જગતની અંદર બહાર સર્વત્ર વ્યાપિ રહ્યું છે, અને તેનીજ સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામે છે; માટે તેજ સામાન્ય ચૈતન્ય, જડાંશને આ પરિદેશ્યમાન જગતરૂપ થવામાં કારણ છે, અને તેજ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા કેહેવાય છે, માટે સૃષ્ટિનું કારણ સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માજ છે, નૃસિંહોત્તરતાપિની ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एष योनिः सर्वस्य प्रभवा-
प्ययौ हि भूतानाम् ॥ ૨૮ ॥

એજ પરમાત્મા સર્વનું કારણ અને પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થવામાં હેતુ છે ॥ ૨૮ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં જગતના કારણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

॥ કુતઃસ્મજાતાજીવામઃકેન ॥

હવે આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ને શાવડે જીવિયે છિયે, એ બીજો પ્રશ્ન છે, તે વિષે રહેજ વિચાર કરિયે તો સર્વ પ્રાણી પોતપોતાના માતા પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં ભાસે છે. જરાયુજ તથા અંડજ પ્રાણિયોમાં એ રીતની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધપણે જણાય છે, સ્વેદજમાં પણ કોઈ કોઈ સમય જોવામાં આવે છે, ને ઉદ્ભિન્નજમાં પુષ્પ-રજના સંયોગે કરી ભાસે છે; અને એ એ સર્વ પ્રાણિયોનું જીવન એક બીજાવડે થતું જણાય છે. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં સર્વ પ્રાણિયોનું શરીર જડાંશથી તથા જીવાત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં ભાસે છે. પ્રથમ સામાન્ય ચૈતન્યની સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ પામીને પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતરૂપ થયું, ને એ ચારના અનેકપ્રકારના મિશ્રિત યોગથી સૃષ્ટિમાં અનેક પ્રકારનાં પ્રાણિયોનાં શરીર થયાં જણાય છે. અને જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ જેવા આકાર તથા શક્તિવાળી ઉપાધિયુક્ત હોય

તેવા આકાર તથા શક્તિરૂપે વિશેષ ભાસે છે, તેમ જ્યાં જેવું શરીરનું અંધારણુ ત્યાં તેવું સામાન્ય ચૈતન્યનું જીવાત્મારૂપે વિશેષપણું થયેલ ભાસે છે. યજુર્વેદના કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

અગ્નિર્યથૈકો બુવનં પ્રવિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂવ ।
એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

જેમ જગતમાં રહેલો એક અગ્નિ, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાયછે, તેમ સર્વ ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલ એકજ પરમાત્મા, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાયછે ॥ ૨૯ ॥

વાયુર્યથૈકો બુવનં પ્રવિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂવ ।
એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

વળી જેમ જગતમાં રહેલ એકજ વાયુ, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાયછે, તેમ સર્વ ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલ એકજ પરમાત્મા રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાયછે ॥ ૩૦ ॥

જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ, સૂર્યરૂપ મોટી ઉપાધિથી તેવા વિશેષરૂપે થઈ આખા જગતને પ્રકાશ કરેછે, ને દીપરૂપ નાની ઉપાધિથી તેવા અદ્વપરૂપે થઈ ઘરના થોડા ભાગનેજ પ્રકાશ કરી શકે છે; તેમ એકજ સામાન્ય ચૈતન્ય મહદ્શક્તિની ઉપાધિથી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર બની સર્વજ્ઞ, ને અદ્વપ શક્તિની ઉપાધિથી અદ્વપ શક્તિમાન જીવ બની અદ્વપજ્ઞ થઈ શકે છે. વસ્તુતાથી સામાન્ય ચૈતન્યનો કંઈ ભેદ ભાસતો નથી, માત્ર શક્તિનોજ ભેદ જણાય છે. જેમ મનુષ્ય જાતિત્વેકરી એક છતાં વિભૂતિના ભેદથી રાજા અને પ્રજા થાયછે, તેમ ચૈતન્ય એક છતાં શક્તિના ભેદથી ઈશ્વર અને જીવ થઈ શકે છે. જેમ મનુષ્યશરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમાં રહી તથા તેમાંથી પોષણ મેળવનાર કુમિક્રીટાદિના મનથી, કદી મનુષ્યના અસ્તિત્વનો અભાવ હોય, તોયપણુ તે મનુષ્ય છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં રહી તેમાંથી પોષણ મેળવનાર મનુષ્યના મનથી, કદી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય ન થાય, તોપણુ તે હોવો જોઈએ કેમકે મનુષ્યના ઉદરમાં થયેલા પ્રત્યેક કુમિક્રીટાદિને પોતપોતાના શરીરનું જીવં જીવં અભિમાન હોવા છતાં, આખા મનુષ્યશરીરનો અભિમાની એક જીવાત્મા જીવો છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યેક જંગમ પ્રાણિયોને પોતપોતાના શરીરનું જીવં જીવં અભિમાન હોવા છતાં, આખા વિરાટરૂપ શરીરનો અભિમાની એક ઈશ્વર હોવો જોઈએ; અને જેમ કુમિક્રીટાદિ મનુષ્યને જાણી શકવા અસમર્થ છે, તેમ મનુષ્ય પ્રાણી પણ ઈશ્વરને જાણી શકવા સમર્થ નથી. કેમકે જેમ પ્રત્યેક દીપકના તૈલવર્તિકાદી ભિન્ન ભિન્ન તથા હ્રદવાળાં છે, તેમ મનુષ્યાદિ શરીરધારી પ્રાણિયોની બુદ્ધિ પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન તથા હ્રદવાળી છે; ને જેમ તૈલવર્તિકાદી સાથે યોગ પામી દીપકરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ તે તૈલવર્તિકાદીની શક્તિપ્રમાણે પ્રકાશ કરેછે, તેમ અદ્વપ બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી જીવાત્મરૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય, જેટલા પ્રદેશમાં તે બુદ્ધિની શક્તિ પહોંચે તેટલા પ્રદેશસંબંધી જાણી શકે છે; પણ વિશેષ

જાણી શકતું નથી. એથીજ મનુષ્યાદિ પ્રાણી એક બીજાના મનની વાત જાણી શકતાં નથી, પણ ઈશ્વર તો સર્વ જાણી શકે છે. કેમ કે જેમ સૂર્યગોળ વા તેના વાતાવરણ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિપ્રમાણે મહા પ્રકાશરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ આખા જગતને પ્રકાશે છે, તેમ વ્યાપક બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિપ્રમાણે ઈશ્વરરૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય બધું જાણે તેમાં નવાઈ નથી. જેમ દેહ જીવવડે વ્યાસ હોવાથી તેનું શરીર, ને જીવ તેનો આત્મા છે, તેમ જગત્ ઈશ્વરે કરી વ્યાસ હોવાથી તેનું શરીર, ને ઈશ્વર તેનો આત્મા છે. એ રીતે જડાંશથી પ્રાણિયોનાં શરીર તથા ચૈતન્યાંશથી તેમના જીવાત્મા થયેલ ભાસે છે. હવે સાધારણ દૃષ્ટિએ જોતાં સર્વ પ્રાણિયો ખાનપાનથી જીવે છે; પણ વિશેષ વિચારતાં એમ જણાય છે કે, ઈશ્વરેચ્છા અનુકૂળ ન હોય તો ખાનપાનના પદાર્થ પાસે છતાં પણ પ્રાણિયો જીવી શકતાં નથી. સૃષ્ટિમાં કયાંય કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ ભાસતી નથી, એ નિયમપ્રમાણે સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીર પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ કારણનાં કાર્ય છે; તેથી એ ચાર મહાભૂતમાંથી કોઈના પણ અભાવે પ્રાણી જીવી શકતાં નથી. આહારને પૃથિવીનો, પાનને જળનો, જઠરાગ્નિને અગ્નિનો અને પ્રાણવાયુને વાયુનો ભાગ સમજવો. જોકે એ પ્રત્યેક મહાભૂત જડ જેવાં લાગે છે, તોપણ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત જણાય છે, કેમ કે તેમનાથી પ્રાણિયોનાં ચૈતન્યાંશને પુષ્ટિ થતી ભાસે છે. પણ પ્રાણિયો સર્વજ્ઞ ન હોવાથી, સૃષ્ટિનિયમરૂપ ઈશ્વરી કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવાવડે ઈશ્વરના અપરાધિ થાય છે, જેથી તેની ઈચ્છા પ્રતિકૂળ થતાં તેઓ અવધિની પૂર્વે મરણ પામે છે. માટે જેમ અને તેમ મનુષ્યે વિશેષ જ્ઞાનવાન્ થઈ સૃષ્ટિનિયમો જાણી, તેપ્રમાણે ચાલી ઈશ્વરની કૃપા મેળવીને સો વર્ષની અવધીપર્યંત જીવિ શકાય તે રીતનો પ્રયત્ન કરવો.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં જીવોની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનું નિરૂપણ.

॥ કચસંપ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

હવે આપણે ક્યાં રહ્યા છિયે, એ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચારિયે તો એમ જણાય છે કે, આપણે કોઈ ઘરમાં રહ્યા છિયે. પણ કુમથી વિશેષ વિચારતાં કોઈ ગામ, નગર, દેશ અને ખંડમાં રહેલા ભાસિયે છીયે; ને તેથી પણ આગળ વિચારિયે તો આ ભૂગોળ ઉપર આપણે રહ્યા છિયે, એમ ભાસે છે. પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આપણે કોઈ મહા શક્તિમાન જગતરૂપ શરીરવાળા ઈશ્વરના અંગમાં, આપણા શરીર માંહેલા કૃમિકીટાદિની પેઠે રહ્યા છિયે. આકાશમાંના અસંખ્ય ગોળ મળી ઈશ્વરનું જગતરૂપ શરીર ને તે પ્રત્યેક ગોળને તેના અવયવ કહેવેલ છે; એવા જગતરૂપ શરીરનો જે અભિમાની ચૈતન્ય તે ઈશ્વર કેહેવાય છે. જેને જાણવા તેના પેટમાં રહેલ મનુષ્યપ્રાણી કોઈકાળે પણ સમર્થ થઈ શકે એમ નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં પ્રાણિયોના નિવાસસ્થાનનું નિરૂપણ.

॥ કેનસુખેતરેષુવર્તામહે ॥

હવે આપણે શાથી સુખ દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ ચોથા પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, આપણને સુખ દુઃખ થવાનું કારણ બીજું છે. પણ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરતાં આપણે પોતેજ તે સુખ દુઃખ થવામાં કારણ છિયે, એમ જણાય છે, કેમકે જેવી ક્રિયા તેવું ફળ થવાના નિયમપ્રમાણે મનુષ્ય જેવું આચરે તેવું પામેછે. ગમે તેવો સમજી પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી; કદી તે પોતાના મનથી પાપથી મુક્ત થયેલો સમજે તો ભલે, પણ સૃષ્ટિનિયમ તો એવો છે કે, ક્રિયાનું ફળ ગમે તે પ્રકારે મળવુંજ જોઈએ. માટે તેવા દોઢ ડાહ્યાયે વિવેક છોડી કોઈપ્રત્યે અશુભ રીતે વર્તી જોવું, તેનો બદલો જો તેને ન મળે તો જાણવું જે, તે પાપથી મુક્ત થયેલ છે. કદી સામાન્ય ચૈતન્ય મુક્ત છે, એમ સમજી તે પોતાને મુક્ત માનતો હોય તો તેમાં તેની મોટી ભૂલ છે; કેમકે તે પોતે તો વિશેષ છે, ને ક્રિયાનું જે ફળ થવું તે વિશેષનેજ થાયછે, કેમકે ક્રિયા વિશેષથીજ થાયછે, સામાન્યમાં ક્રિયા નથી તો ત્યાં ફળ પણ નથી. સામાન્ય અગ્નિને કંઈ વાયુ, જળ તથા પૃથ્વી બાધ કરી શકતાં નથી, પણ વિશેષ અગ્નિને બાધ કરેછે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે. તો જીવાત્મારૂપ વિશેષ ચૈતન્યને પાપ પુણ્યનું ફળ કેમ ન મળે ! કદી પોતાને અસંગ સમજી પાપ પુણ્યનો ભોક્તા ન માને, તેમાં પણ તેની ભૂલ છે. કેમકે કંઈ પણ ક્રિયા તેમાં મન જોડયા સિવાય તથા મમત્વ બાંધ્યાવિના થઈ શકતી નથી. વળી મન ચંચળ હોવાથી સુષુપ્તિ, મૂર્છા તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિ વિના સ્થિર રહી શકતું નથી, ને કંઈને કંઈ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાયછે. પણ તેમાં એકજ વેળા બે ઠેકાણે પ્રવૃત્ત થવાની શક્તિ ન હોવાથી “અસંગ રહેવું ને ક્રિયા કરવી,” એ બન્ને એકજ વખતે તેનાથી થાય નહિ. માટે જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં જીવાત્મા મનની હાજરીથી ક્રિયા કરેછે; ને તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ ભોગવે છે. તો ત્યાં તે એ સંગ કેમ કહેવાય? યદ્યપિ સુષુપ્તિ, મૂર્છા વા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મનના અભાવે જીવાત્મા અસંગ થાય, તો તેથી શું થયું ! તે પાછો જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં આવતાં ક્રિયાનું ફળ ભોગવશે. મનમાં રજોગુણ આવ્યા શિવાય કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ, સત્વગુણ આવ્યા શિવાય તેનું પાલન તથા તમોગુણ આવ્યા શિવાય તેનો નાશ થતો નથી, ત્યારે અસંગ રહી ક્રિયા કરવાપણું ક્યાં રહ્યું ? અસંગ રહીને ક્રિયા તો એવી થાયછે કે, જેમ કોઈ બેશુદ્ધ મનુષ્યનાં પથારીમાંજ મગમૂત્ર નિકળી પડે, દૂધ, પાણી વા ઔષધ પાચો તો માંડ તેના પેટમાં જાય, ને તેનું ઉઘાડું શરીર ઢાંકે તો ઢંકાય તેમ શુદ્ધિવાળાએ જાણી જોઈને આચરવું. પણ એવી અસંગ ક્રિયા શુદ્ધિવાળાએ કરવી ઘટતી નથી, કેમ કે સૃષ્ટિનિયમજ એવો છે કે, જંગમ પ્રાણિયોએ સદા સાવધાન રહી ક્રિયા કરવી;

જો તેમ ન હોત તો તેને જંગમ કરવાની જરૂર શી હતી? એક લોલસા જેવોજ બનાવત. બાળક જો રહે નહિ, હસે નહિ હાથ પગ હલાવે નહિ ને ઉદાસીન પડ્યું રહે, તો ઘરના સર્વ વિચારમાં પડી તેનું કારણ શોધવા માંડેછે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જંગમ પ્રાણિયે શુદ્ધિમાં ક્રિયા રહિત થવું, એ સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટું છે. માટે સદા પોતાના કાર્યમાં સાવધાન રહેતાં સદાચરણે વર્તવું. કારણ બૃહદ્દારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

યથાકારી યથાચારી તથા ભવતિ ।
સાધુકારી સાધુર્ભવતિ પાપકારી
પાપો ભવતિ । પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા
ભવતિ પાપઃ પાપેન ॥ ૩૧ ॥

જીવાત્મા જેવું કરે તથા આચરે તેવો થાય;
સાદું કરે તો સારો ને નરતું કરે તો ન-
રતો થાય, કેમકે પુણ્ય કર્મે કરી પુણ્ય-
વાન્ અને પાપે કરી પાપિષ્ઠ થાયછે ॥ ૩૧ ॥

તેમ યજુર્વેદના કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં
રથમેવ તુ । બુદ્ધિં તુ સારથિં
વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ ૩૨ ॥

જીવાત્માને રથમાં, બેસનાર, શરીરને રથ,
બુદ્ધિને સારથી તથા મનને રાશ બળાડરા ॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु
गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ૩૩ ॥

માટે બુદ્ધિમાન, ઇન્દ્રિયોને ઘોડા, વિષ-
યને માર્ગ અને શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મ-
નયુક્ત આત્માને લોકતા કહેછે ॥ ૩૩ ॥

વ્યવહારમાં તો ક્રિયાનું ફળ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ કેટલાંક સુખ દુઃખમાં ન્યાં તેમનાં કારણ જાણવામાં આવતાં નથી, ત્યાં એમ સમજવું કે, મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવા-
થી તેવાં સુખ દુઃખ થાય તે રીતનું તેનું કંઈ આચરણ અજાણે થઈ ગયું હશે; કેમકે
કારણ વિના કાર્ય થવાનો સ્વભાવ નથી. લોક નિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી
અનુકૂળ પ્રતિકૂળ વર્તતાં ક્રમથી લોક, રાજ તથા ઈશ્વરતરફથી સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય
છે. પણ લોક તથા રાજનિયમની પેઠે સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે જાણી શકતા નથી,
જેથી મનુષ્યને જેનું કારણ જાણવામાં આવે નહિ એવાં સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ એકાએક
થાયછે. જેમ મનુષ્યજાતિત્વે કરી એક છતાં, લોક તથા રાજ પોતપોતાના નિયમથી
ઉલટા ચાલનારને શિક્ષા કરેછે, તેમ સર્વ શક્તિમાન્ ઈશ્વર પણ ચૈતન્યત્વે કરી એક
છતાં, અદ્ય શક્તિમાન્ જીવને, જો પોતાના નિયમથી ઉલટી રીતે ચાલે તો શિક્ષા કરે
છે. પણ જેમ મનુષ્યના ઉદરમાં રહેલા વિકાર કરનાર કૃમિકીટાદિ, તેમને મનુષ્ય કેવી
રીતે શિક્ષા કરશે તે કંઈ જાણતાં નથી, તેમ ઈશ્વર જીવને કેવી રીતે શિક્ષા કરે એ કંઈ
તેના જાણવામાં આવી શકે નાહ. કારણ તે સર્વ શક્તિમાન્ તુકાન, રેલ, ધરતીકંપ,
દુષ્કાળ, રોગ, અકસ્માત્ વા પ્રેરણા, એમાંના ગમે તે પ્રકારથી અપરાધિ પ્રાણિયોને
શિક્ષા કરેછે. બૃહદ્દારણ્યકમાં કહ્યું છે

સ સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિઃ ॥ ૩૪ ॥ તે સર્વ ભૂત પ્રાણિનો નિયંતા છે ॥ ૩૪ ॥

માટે તેનો દંડ ઉગ્ર છે, ને તે ન્યાયિ હોવાથી કોઈનો પક્ષ રાખે તેમ નથી, વાસ્તે લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી જેમ અને તેમ માહિતગાર થઈ, તે પ્રમાણે વર્તવું જેથી બહુધા કરી દુઃખ ન થતાં સુખ થવાનો સંભવ રહે છે. એ રીતે આચરતાં સર્વોત્તર્યામી સર્વ શક્તિમાન ધંધરને પોતાના હૃદયમાં નિત્ય જોઈ, ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો; કેમ કે ચિત્તની સ્થિરતાથીજ આનંદ ભાસે છે. માટે યજુર્વેદના કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ૩૫ ॥

જે એક, જગતને વશ રાખનાર તથા સર્વ ભૂતનો અંતરાત્મા છે, અને જે એક વસ્તુને બહુ પ્રકારે કરે છે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરે છે, તેમને આનંદરૂપ નિત્યસુખની પ્રાપ્તિ છે, ધીજને નહિ ॥ ૩૫ ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको वह्नां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ૩૬ ॥

જે અનિત્યનો નિત્ય તથા ચેતનનો ચેતન છે અને સર્વ પ્રાણિયોને તેમના કર્મનું ફળ આપે છે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરે છે તેમને નિત્ય, શાંતિ થાય છે, ધીજને નહિ ॥ ૩૬ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં પ્રાણિયોને સુખ-દુઃખ થવાના કારણનું નિરૂપણ.

इति विचारप्रकरणम्

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

श्रीमद्भगवद्गीता.

आवृत्ति पांचमी.

પ્રસ્તાવના.

ઉપજાતિ.

ઐશ્વર્ય આદી ષડ ગૂણવાળા, વદાય જે નામધિ તે સુવાળા,
વિદ્યાગુરૂ મૂળ અતી સુગ્ધ, તેને નમી આ વંદું જ વાણ. ૧

આપણા આર્ય ધર્મ અતી પ્રાચીન છે, તેનું ખરૂં સ્વરૂપ વેદમાંથી માલમ પડે છે. સૂત્ર, સ્મૃતિ તથા પુરાણ એ સર્વ ગ્રંથો વેદને પ્રમાણ ગણે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે વેદ સર્વનું મૂલ છે. એ વેદ અને તે પછી લખાયેલાં પુસ્તકોને આપણા આર્ય પૂર્વજોએ વિદ્યાના અદ્ધાર પ્રસ્થાનમાં સમાવ્યાં છે, તેમનાં નામ કળ, યજુસ, સામ અને અથર્વ, એ ચાર વેદ, શીક્ષા, કલ્પ વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ, એ છ વેદનાં અંગ, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ, તથા સ્થાપત્યવેદ, એ ચાર ઉપવેદ, અને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, મીમાંસા અને ઇતિહાસ પુરાણ, એ ચાર વેદના ઉપાંગ મળી વિદ્યાનાં અદ્ધાર સ્થાન કહેલાં છે; જેમાં આપણા આર્યોની સમગ્ર વિદ્યા આવી જાય છે. તેમાં મંત્ર અને બ્રાહ્મણ મળી વેદ કહેવાય છે. ગાયત્ર્યાદિ છંદોરૂપ ક્રયાઓ મંત્ર કહેવાય છે. યજ્ઞ કરવાની વિધિ, તેની પ્રશંસા અને તે બંનેથી વિલક્ષણ વાક્યો જેમાં છે, તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. ચારે વેદની સંહિતા એટલે મંત્રભાગમાં ગણું કરી વિરાટ સ્વરૂપ ઈંદ્રની તથા તેના અંગભૂત પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ, એ પાંચ મહાભૂતોની નિત્યચતુદ્ધારા કામ્ય ઉપાસના કહેલી છે. જેમાં, યુદ્ધમાં શત્રુઓને જીતવા શરીર દૃઢ થવા, સો વર્ષ જીવવા, ધન સંપત્તિ મેળવવા, જીવંદ્રિય રહેવા તથા પોતાને ત્યાં શરવીર પ્રજા ઉત્પન્ન થવામાટે પ્રૌઢ સ્તુતિ કરેલ છે; અને ઈંદ્ર તથા પંચભૂતોનો મહિમા વર્ણવેલ છે. જે વાસ્તવિક જોતા યથાર્થ લાગે છે, કારણ સૃષ્ટિમાં સર્વ પ્રાણીના દેહ ઈશ્વરના અંગભૂત પંચમહાભૂતોથી બનેલા છે. ને તેમના જીવાત્મા ઈશ્વરથી થયેલા છે. પંચમહાભૂતોમાંથી એકનો પણ જો કોપ થાય, તો સૃષ્ટિમાંનો કોઈપણ પ્રાણી જીવી શકે નહીં. માટે વેદમાં કહેલ ઉપાસના માર્ગ નિત્યચતુદ્ધારા સર્વ મનુષ્યે આચરવા યોગ્ય છે.

ઋગ્વેદનો ઐતરેય, કૃષ્ણયજુર્વેદનો તૈત્તિરીય, શુક્લયજુર્વેદનો શતપથ, સામવેદના આઠ-માંનો મુખ્ય તાંડ્ય તથા અથર્વવેદનો ગોપથ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે; જેમાં યજ્ઞાદિ કરવાની વિધિ, તેનાં સ્તોત્ર અને ક્યાંક ક્યાંક નીતિ તથા ઇતિહાસાદિ ઉપર વાક્યો છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના અંતર્ગત આરણ્યક અને આરણ્યકના અંતર્ગત ઉપનિષદ છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયારણ્યકમાં ઐતરેય ઉપનિષદ છે, બીજાં કૌષિતક્યાદિ નવ છે; પણ સર્વમાં ઐતરેય અને કૌષિતકી મુખ્ય છે. કૃષ્ણ-યજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદ છે, બીજાં કલ્પત્યાદિ એકત્રીશ છે, પણ તે બધામાં તૈત્તિરીય, કલ્પલ્લી, શ્વેતાશ્વતર અને મૈત્રાયણીય મુખ્ય છે. શુક્લયજુર્વેદનું બૃહદારણ્યક ઉપનિષદજ છે, ને બીજાં ઇશાવાસ્યાદિ અદ્ધાર છે, પણ તે સર્વમાં બૃહદારણ્યક અને ઇશાવાસ્ય મુખ્ય છે. સામવેદનું છંદોગ્ય ઉપનિષદજ છે. ને બીજાં કેનાદિ પંદર છે, પણ એ બધામાં છંદોગ્ય તથા કેન મુખ્ય છે. અથર્વવેદનાં બધાં મળી એકત્રીશ ઉપનિષદ છે, જેમાં પ્રજ્ઞ, મુંડક, માંડૂક્ય તથા તૃસિંહતાપની મુખ્ય છે. એ ચારે વેદનાં ઉપર કહેલાં આરણ્યક તથા મુખ્ય ઉપ-

નિષદોમાં ધણું કરીને જીવ, ઈશ્વર તથા જગત્ સંબંધી ધણાજ ઉત્તમ વિચારો છે; સંહિતા-ભાગમાં ક્યાંક ક્યાંક એસંબંધી શ્રુતિયો છે. જે સર્વે સમજવાથી અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થાયછે, માટે તે સર્વ મનુષ્યે સમજવા યોગ્ય છે.

વેદનાં અંગોમાંના, પાણિનિઆદિ ઋષિયોયે રચેલ શીક્ષામાં વેદના સ્વર તથા વર્ણના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાની રીત કહેલ છે; અનેક પ્રાતિશામ્ય ગ્રંથો પણ શીક્ષાના અંતર્ગત છે. ભો-ધાવન, આપસ્તંબ તથા આશ્વલાયનાદિ ઋષિકૃત કલ્પસૂત્રોમાં વેદમાં કહેલ ક્રમોના અનુક્રાનની રીતિ કહેલી છે. પાણિનિ મુનિકૃત વ્યાકરણ અને તે ઉપર કાશ્યાપન તથા પતંજલિયે કરેલ વાર્તિક અને ભાષ્યથી વેદના શબ્દોની શુદ્ધતાનું જ્ઞાન થાયછે. બીજા પણ વ્યાકરણના ગ્રંથો વ્યાકરણના અંતર્ગત છે. યાસ્ક મુનિયે રચેલ નિરૂક્તમાં વેદનાં કંઠણ પદોના અર્થ સમજાવેલ છે; તેણે ર-ચેલ નિર્ઘંટુ તથા અમરસિંહાદિયે રચેલ કોશો પણ નિરૂક્તના અંતર્ગત છે. પિંગલ મુનિકૃત છંદસૂત્રથી ગાયત્ર્યાદિ છંદોની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે. એ સંબંધી બીજા વૃત્તરત્નાકરાદિ ગ્રંથ પણ વેદના છંદરૂપ અંગમાં આવી જાય છે. જ્યોતિષ ગ્રંથોથી કાળનું જ્ઞાન થાયછે. જેની યજ્ઞાદિ કર્મમાં જરૂર પડેછે, જેથી તેપણ વેદનું અંગ કહેવાય છે. ખગોલનું જ્ઞાન પ્રતિપાદન કરનાર સૂર્યસિદ્ધાંત, આર્યસિદ્ધાંત તથા સિદ્ધાંતશિરોમણ્યાદિ ગ્રંથો જ્યોતિષના ગ્રંથ કહેવાય છે. તેમાં પૃથ્વી પોતાના અંગઉપર ફરે છે, એમ આર્યસિદ્ધાંતના આરંભમાંજ કહેલું છે. પૃથ્વી ગોલ પિંડ અથવા કદંબપુષ્પ જેવી છે, તે આકાશમાં નિરાધાર છે તેની છાયા પડવાથી ચંદ્રગ્રહણ થાય છે અને ચંદ્ર આડે આવ્યાથી સૂર્યગ્રહણ થાય છે, એમ ઉપલા સર્વ ગ્રંથોમાં કહેલ છે. પૃથ્વીમાં આકર્શણશક્તિ છે, તે પદાર્થોને પોતા તરફ ખેંચેછે, એમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગો-લાધ્યાયમાં કહેલું છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના સ્પષ્ટાધિકારમાં ગ્રહો આકર્ષણથી ખેંચાય છે, એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. વળી એ ગ્રંથોમાં ચંદ્ર સૂર્યનાં ગ્રહણ શોધી કાઢાડવાનું ગણિત, ગ્રહોનાં વર્ષ એટલે તેમના રાશિચક્ર ભોગવવાના કાલ, તેમનું કદ, તે તથા નક્ષત્રો સર્વ જાણ છે, તે કટલા દૂર છે, તે સર્વ સૂર્યના પ્રકાશીજ પ્રકાશે છે, તે બધા લોક છે, એવા અસંખ્ય બ્રહ્માંડ આકાશમાં નિરાધાર રહેલ છે, આપણા પંદર દિવસનો ચંદ્રનો એક દિવસ, સૌર, સાવન તથા ચાંદ્ર, એ ત્રણ પ્રકારનાં માન તથા ચાંદ્રમાન પ્રમાણે થતી દિવસોની ઘટ પુરી કરવામાટે અધિક માસ, ભૂગોળની ધરી એજ મેર, તેની ઉત્તર ટોચ આગળ સર્વથી ઉચો ધ્રુવ દેખાયછે. ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં ને દક્ષિણમાંથી પશ્ચિમ ને પશ્ચિમમાંથી ઉત્તર અને ઉત્તરમાંથી પાછો પૂ-ર્વમાં જતો દેખાયછે. ત્યાં છ માસની રાત્રી તથા તેટલાજ વખતનો દિવસ થાયછે. દક્ષિણ ટોચ આગળ તેથી ઉઠતું દેખાયછે. એટલે ઉત્તરમાં છ માસની રાત્રી હોય તો ત્યાં છ માસનો દિવસ હોય છે, ને ઉત્તરમાં દિવસ હોય તો દક્ષિણમાં રાત્રી હોય છે. ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી ઉત્તરમાં ને પશ્ચી પશ્ચિમ પશ્ચી દક્ષિણ ને પશ્ચી પાછો પૂર્વમાં જતો દેખાય છે. ઉત્તર ધ્રુવ દેવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ રાક્ષસનાં સ્થાન કહેલાં છે; ઈત્યાદિ ઘણી ઘણી સમજવા યોગ્ય બાબતો કહેલ છે. વળી ચાર વેદમાં પણ સૂર્યસંબંધી ઘણાંક મંત્રોમાં સૂર્યજ આપણી પૃથ્વી તથા આકાશમાં રહેલ ગ્રહાદિને આકર્ષણથી ધારણ કરી રાખ્યા છે, તેનાથીજ વર્ષાદ તથા ઋતુઓ થાયછે, તેજ સર્વ ભૂતપ્રાણીનું પોષણ કરે છે તથા તેનોજ પ્રકાશ પડવાથી ગ્રહાદિ પ્રકાશેછે, ઈત્યાદિ જ્યો-તિષને લગતી બાબતો પણ છે.

આયુર્વેદના સુશ્રુત, ચરક અને વાગ્ભટ્ટાદિ ચિકિત્સા ગ્રંથો છે, જેમાં શરીરનું આંતરીય ક્રમનું દિવસ રાત્રી તથા ઋતુઋતુમાં કેમ વર્તેલું તે વિષે, વ્યાયામ, રોગનાં નિદાન, તેનાં સ્વરૂપ

તથા તેમના ઉપર ઔષધિ અને શસ્ત્રના ઉપાય, ઔષધિ વિગેરે પદાર્થોના ગુણદોષ તથા પચીશ વર્ષ પુરૂષ અને સોળ વર્ષ સ્ત્રી ઉમરમાં આપ્યાં કહેવાય છે, તેની પેહેલાં પ્રજ્ઞ થાય તો તે થોડી આયુષ્યવાળી તથા દુર્ભજ થાયછે, ધૃતિાદિ કહેલ છે. વાત્સ્યાયનકૃત કામશાસ્ત્રનો પણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં અંતર્ભાવ છે. વિશ્વામિત્રકૃત ધનુર્વેદમાં યુદ્ધ કરવાની તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર મૂકવાની રીત કહેલી છે. ભરતે પ્રગટ કરેલ ગાંધર્વવેદમાં ગાયન ગાવા, નૃત્ય કરવા તથા વાદ્ય વગાડવાની રીત વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલી છે. સામવેદજ ગાયનમાં ગવાયછે. સંગીત રત્નાકરાદિ ગાયન સમર્જવાના ગ્રંથો તથા કાવ્ય નાટક અને અલંકાર શાસ્ત્ર પણ એમાં અંતર્ગત છે. અર્થવેદમાં નીતિશાસ્ત્ર, શિષ્ટપવિદ્યા, કૃષિવિદ્યા, પાકશાસ્ત્ર, ચોસડ કલા, નવરત્નપરીક્ષા, પશુવિદ્યા, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, તથા ધનપ્રાપ્તિના ઉપાયભોધક સર્વ શાસ્ત્ર આવી જાયછે.

ધર્મશાસ્ત્રના બોધાયન, આપસ્તંબ તથા આશ્વલાયનાદિ મુનિકૃત ગૃહ્યસૂત્રો, મનુ યાજ્ઞવલ્કય આદિ લઈ વીશ સ્મૃતી અને સાંખ્ય તથા યોગ ગ્રંથો છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરી ગૃહ્યસૂત્રોમાં જ્ઞાતકર્મથી લઈને અંત્યેષ્ટિ પર્યંત સોલ સંસ્કાર તથા નિલ કર્મની રીતિ સૂચવેલ છે. અંત્યેષ્ટિ કર્મમાં બોધાયન તથા આશ્વલાયને નિયોગની રીતિ કહી છે. તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય આરણ્યકના છઠા પ્રપાઠકમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણનેમાટે સ્પષ્ટ રીતે નિયોગ કહેલો છે. સ્મૃતિયોમાં સર્વથી મોટી અને સર્વને આદિ મનુ મુખ્ય છે, તેમાં વર્ણ, આશ્રમ, રાજા તથા સ્ત્રિયોના ધર્મ, આપણા આર્યોના ઈન્સાફ તથા વારસા હિરસાના કાયદા વિગેરે ઘણી સમજવા યોગ્ય બાબતો છે. સાંખ્ય શાસ્ત્ર કપિલ મહામુનિકૃત છે, તેમાં વિષયનિરૂપણ, પ્રકૃતિનાં કાર્ય મહત્ત્વાદિ, વિષયથી વૈરાગ્ય, પાપક્ષય નિર્ણય તથા પ્રકૃતિ પુરૂષના વિવેકથી પુરૂષનું અસંગજ્ઞાન કહેલ છે. યોગશાસ્ત્ર પતંજલિ મુનિપ્રણીત છે, તેમાં ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ સમાધિ, તેના અભ્યાસ વૈરાગ્યરૂપ સાધન તથા યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રસાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ આઠ સમાધિનાં અંગ, યોગ વિભૂતિ તથા યોગનું ફલ નિદિધ્યાસન સિદ્ધિ કહેલ છે.

ન્યાયના જૌતમમુનિયે રચેલ ન્યાયસૂત્ર તથા કણાદકપિયે રચેલ વૈશેષિક સૂત્ર છે તેમાં પદાર્થ તથા તેમના ધર્મનું વિવેચન કરી ઈશ્વરતત્વ સમજાવેલ છે.

મીમાંસાના પૂર્વ તથા ઉત્તર એવા બે ભેદ છે. પૂર્વ મીમાંસા જૈમિની મુનિકૃત છે. તેમાં વેદે કહેલ કર્મ કરવાસંબંધી વિસ્તારથી કહેલ છે. ઉત્તર મીમાંસા વ્યાસ મહામુનિકૃત છે, તેના ઉપર શ્રીશંકરાચાર્યે યથાર્થ ભાષ્ય કરેલું છે. તે શારીરિક મીમાંસા, વેદાંતસૂત્ર અથવા વ્યાસસૂત્ર પણ કહેવાય છે. તેમાં સર્વ ઉપનિષદ્ વાક્યોનું અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં તાત્પર્ય છે, એમ, જ્ઞાન તથા ઉપાસનાનાં સાધનનો વિચાર અને જ્ઞાન ઉપાસનાનું ફલ કહેલ છે.

ઇતિહાસ પુરાણમાં આદિકવિ વાલ્મીકી કવિકૃત શ્રીરામાયણ, વેદવ્યાસકૃત શ્રીમહાભારત તથા અદ્યાર પુરાણ અને ઉપપુરાણ કહેવાય છે, પણ તે સર્વમાં શ્રીરામાયણ તથા મહાભારત મુખ્ય છે. તે સર્વમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મ, રાજા તથા સ્ત્રિયોના ધર્મ, આપદ્ધર્મ, રાજનીતિ, રાજાઓના ઇતિહાસ અને પ્રસંગે પ્રસંગે અનેક વિષય તથા મોક્ષસંબંધી વિચાર જણાવેલ છે. વળી કેટલાક રૂપક અલંકાર છે. જેનું ખીજ વેદોમાંથી મળી આવેછે, ત્યાં વેદના સર્વ ગ્રંથ ઉપર ભાષ્ય કરનાર શ્રીસાયાનાચાર્યે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવેલ છે. જે જાણ્યા સિવાય એ રૂપક અલંકારની મતલબ બરાબર સમજાય એમ નથી.

તે બધામાં શ્રીમહાભારત પ્રાંચભો વેદ કહેવાય છે, કારણ તેમાં વેદનો સર્વ અર્થ સમા-

વેલ છે. અને ભારતનો સર્વ સાર સંક્ષેપથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલ છે, જેથી એ સર્વ શાસ્ત્રમયી કહેવાય છે. ઉપરાંત વેદાંતશાસ્ત્રનાં પ્રસ્થાન ત્રણ કહેવાય છે, જેમાં ઉપનિષદ્ તથા વ્યાસસૂત્ર અને જેમાં ઘણું કરી ઉપનિષદ્વાક્યોજ્ઞ શ્લોકરૂપ છે, એવું ત્રીજું ભગવદ્ગીતા કહેલ છે. એ ત્રણે પ્રસ્થાન ઉપર જગદ્ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્યે સુગમ રીતે યથાર્થ ભાષ્ય કરેલા છે. એ ભગવદ્ગીતારૂપ અમૃત, કૌરવ તથા પાંડવોના યુદ્ધના આરંભ વખતે, સંબંધિયોને જોઈ અર્જુનને ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ ટાળવામાટે, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે સર્વ ઉપનિષદ્રૂપ ગાયોમાંથી દોહી, તે ખુદ્ધિમાન અર્જુનરૂપ વાછડાને પાંચું, જેથી તેને થયેલો ખેદ ટળી ગયો, ને તેણે યુદ્ધ કરી રાજ્ય મેળવ્યું. જે ઘણો કાળ ભોગવી તે શ્રીકૃષ્ણથી પ્રાપ્ત થયેલ આત્મજ્ઞાનવડે મોક્ષને પામ્યો. એ શ્રીભગવદ્ગીતામાં સાતસો શ્લોક છે, તેમાં વિશેષે કરી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાંજ વાક્ય છે, પણ પ્રસંગમાં કેટલાંક ધૃતરાષ્ટ્ર, સંજય તથા અર્જુનનાં છે. એમાં પ્રસંગે પ્રસંગે જોડે અનેક વિષયો સંક્ષેપથી સૂચવેલ છે, તોપણ એનો મુખ્ય વિષય જીવજ્ઞાનનું ઐક્ય છે. એ ગીતા શાસ્ત્ર ભણવાને, મોક્ષની દૃઢાવાળા પુરૂષો અધિકારી છે, એમાં સંબંધ જ્ઞાનો છે, જીવજ્ઞાનની એકતા એ વિષય છે; અને અત્યંત દુઃખની વિચિત્રિતે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થવી, એજ એ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

એના પહેલા અધ્યાયમાં, યુદ્ધ કરવા ઉભેલા આતતાથી જેવા બંધુવર્ગને જોઈને, જોડે આતતાથીને મારવામાં દોષ નથી, તોપણ દયા ઉત્પન્ન થવાથી, “તેને મારીને રાજ્ય મેળવવામાં સુખ નથી થવાનું ઉલટું દુઃખ થશે,” એમ માની, અર્જુન શોકસંતાપયુક્ત થઈ શસ્ત્ર મૂકી રથમાં બેસી ગયેલ છે.

બીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે તેનું કારણ પૂછ્યું, તો તેના ઉત્તરમાં અર્જુન પોતાના શોકનું કારણ બતાવી, તે ટાળવામાટે શ્રીકૃષ્ણની શરણ ગયો. તેને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે આત્મા નિલ છે ને તેના દેહ નાશવંત છે, એમ વિસ્તારથી સાંખ્ય રીતે સમજાવી, સકામ કર્મની નિંદા અને નિષ્કામ કર્મની સ્તુતિ કરી, પતંજલિ મુનિપ્રણીત યોગશાસ્ત્રમાં કહેલ જ્ઞાનીની સ્થિતિ, ને તેપ્રમાણે વર્તનારને મોક્ષ કહેલ છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાનેન્દ્રિયને નિયમમાં રાખી કર્મેન્દ્રિયથી વ્યાવહારિક કર્મ તથા વિરાટ સ્વરૂપ ઈંદ્ર અને તેના અંગભૂત પંચમહાભૂતની ઉપાસનારૂપ નિલયજ્ઞકર્મ આચરવા, તેમાં જનકાદિ રાજા તથા પોતાનું દૃષ્ટાંત અને નહિ આચરવાથી થતી હાની તથા પાપ કહિને, આત્મા ખુદ્ધિથી પણ પર છે એમ સમજાવી, જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનાર કામરૂપ શત્રુને જીતવા કહેલ છે.

ચોથા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે ગુણકર્મથી જાતી, યજ્ઞના પ્રકાર, સર્વ કર્મ જ્ઞાને અર્પણ કરી અસંગ રહેવાની સૂચના, જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, તે મેળવવાનો ઉપાય તથા તે જાણવાથી જીવ-જ્ઞાનનું ઐક્ય, અને સંશયવાળા મનુષ્યના આ લોક તથા પરલોક બન્ને બગડેછે, માટે હૃદયમાં રહેલ સંશયને જ્ઞાનરૂપ ખડ્ગથી છેદી, નિશ્ચય ખુદ્ધિ કરીને, અસંગ રહી સર્વ વ્યાવહારિક કર્મ આચરવા, કહેલ છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે આસક્તિ રહિત થઈ કર્મ આચરવા, પ્રાણી-માત્રમાં સમભાવ રાખવા, તે સર્વના હિતમાં તત્પર રહેવા તથા કામક્રોધના વેગથી રહિત થવા, અને એપ્રમાણે આચરનાર પુરૂષ સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં રહેલ પરમાત્માને જોઈને, પોતે તે રૂપજ થાયછે, એમ કહેલું છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં, ઈંદ્રિયાદિ વશ્ય કરી આત્મા પોતેજ પોતાનું હિત કરનાર તથા તેને વશ્ય ન કરવાથી પોતેજ પોતાનું અહિત કરનાર છે, માટે ઈંદ્રિયાદિ વશ્ય કરી આહાર વિહાર વિગેરે નિયમમાં રાખી સમાધિ કરવાની રીતિ, સમાધિમાં અમૃત જ્ઞાનસુખનો અનુભવ,

સર્વ પ્રાણીને પોત સમાન ગણવા, સર્વને પોતાના આત્મામાં ને પોતાના આત્માને સર્વમાં જોવા, એમ જોનારને બ્રહ્મનું સાક્ષાત્કાર અને કદિ યોગથી બ્રહ્મ થાય તો તેને જન્માંતરમાં સિદ્ધિ કહેલ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં પાછી જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, જડ ચૈતન્યનો વિવેક, પરમાત્માથીજ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય, તેની સર્વવ્યાપકતા, સત્વ રજ અને તમોગુણથી જગતના મોહ, માયાનું અનિર્વચનીયપણું, ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીની ઉદ્ધૃષ્ટતા, અવ્યક્ત પરમાત્માને આકારવાન માનનારનું અજ્ઞાન, આત્મસ્વરૂપને માયાનું આચ્છાદન અને આત્માનું સર્વત્રપણું કહેલ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં, ઔંકારનું મહાત્મ્ય, આત્મસ્વરૂપને પામનારની પુનર્જન્મ નિવૃત્તિ, શુકલ-દૃષ્ટ ગતિ, તથા એને જાણનાર યોગીને મોહ પામ્યાવગર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની ઉદ્ધૃષ્ટતા, આત્માની વ્યાપકતા, માયાના યોગથી એક કલ્પમાં જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને બીજામાં નાશ, ઈશ્વરને તેનું પરમાત્મસ્વરૂપ ન જાણીને જે મનુષ્યો આકારવાળા માનેછે, તેને આસુરી જન કહી તેની નિંદા અને ઈશ્વરના પરમાત્મસ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારને દૈવીજન કહી તેની સ્તુતિ, ઈશ્વરનું સર્વશક્તિમાનપણું, તેનું સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં સમાનપણું અને તેને તત્વથી જાણનાર કદિ નીચ હોય તોપણ તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

દશમા અધ્યાયમાં, જગત્ બધું ઈશ્વરરૂપજ છે, તેમાં જે જે વિશેષ પદાર્થો છે, તેનું ઈશ્વરરૂપે નિરૂપણ, અને અંતમાં પરમાત્મા એક પોતાના અંશથીજ સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે એમ કહેલું છે.

અગીયારમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને જ્ઞાનકારા વિરાટસ્વરૂપ વિશ્વનું દર્શન કરાવ્યું અને તેની અર્જુને સર્વ ભાવથી સ્તુતિ કરી છે.

બારમા અધ્યાયમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મ જાણવાને જે અશક્ત છે, તેને વિશ્વરૂપ ભગવાનની ભક્તિનું સરવપણું અને ભક્તનાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

તેરમા અધ્યાયમાં, જે કાંઈ વિકાર પામનાર વસ્તુ તે ક્ષેત્ર અથવા પ્રકૃતિ તથા તેને જાણનાર ક્ષેત્રજ અથવા પુરુષ, એ બંનેનું “પ્રકૃતિથી કાર્ય ને પુરુષ અસંગ” એ પ્રકારનું વિવેચન, અને તે જાણનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં, સત્વ, રજ, અને તમોગુણનું વિવેચન, પ્રત્યેક ગુણવાળાની ગતિ, ગુણોથીજ પ્રવૃત્તિ, આત્મા એ ત્રણથી પર છે, અને તેને જાણનારને મોક્ષ કહેલ છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં, સંસારરૂપ વૃક્ષનું વર્ણન, તેમાં અસંગ રહેનાર જ્ઞાનિયોને પરમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, તે સ્વરૂપનું વર્ણન, તેને પોતાના આત્મામાં જોવું, ઈશ્વરની સર્વ વ્યાપકતા, માયારહિત પરમાત્મસ્વરૂપ પુરુષોત્તમનું વર્ણન અને તેને જાણનારને પરમ ભક્ત કહેલ છે.

સોળમા અધ્યાયમાં દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિ, દૈવીથી મોક્ષ અને આસુરીથી બંધન, દંભ આચરનાર આસુર જનને અધમગતિ અને વેદશાસ્ત્રની વિધિ છોડી ઇચ્છા પ્રમાણે આચરનારને મોક્ષની અપ્રાપ્તિ, માટે વેદ શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણી તેમાં કહેલ વિધિપ્રમાણે આચરવા કહેલ છે.

સત્તરમા અધ્યાયમાં સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ, એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્ય, તેમનાં આચરણ, દંભવ્રત કરનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના આહાર તેમાં એકું ખાનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ, તપ, તથા ધાનનું-સંસ્કેપથી નિરૂપણ અને “ઉત્તમત્ત” પદની યોજના કહેલ છે.

અદારમા અધ્યાયમાં ત્રણ પ્રકારનો સાગ, આત્માનું અકર્તાપણું, ત્રણ પ્રકારનો જ્ઞાન, તેમાં વ્યાપક પરમાત્માને એકજ દેહાણે માનવારૂપ જ્ઞાનની નિદા, ત્રણ પ્રકારની યુદ્ધિ, તેમાં અધર્મને ધર્મ માનનાર યુદ્ધિની નિદા, ત્રણ પ્રકારની ધૃતિ, ત્રણ પ્રકારનું સુખ, ચારે વર્ણનાં સ્વાભાવિક કર્મ યોગીનાં લક્ષણ, તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ, જીવાત્માનું અસ્વતંત્રપણું માટે સર્વ ભાવે ઈશ્વરને શરણ થવા આજ્ઞા, જ્ઞાનનું રહસ્યપણું, તે અધીકારીનેજ કહેવા યોગ્ય, અર્જુનના મોહની નિવૃત્તિ, તેને થયેલો નિશ્ચય અને સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવેલ પોતાનો મત, કહેલ છે.

એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર ગુર્જર ભાષામાં સદ્ધર્મશોધક મંગળિય પ્રવૃત્ત કરેલ ભાર-તાર્થમાં આવી ગયેલ છે; પણ તે ગદ્યમાં હોવાથી મુખપાઠ રહી શકે નહીં, ને ગીતા મુખપાઠ રાખવા યોગ્ય છે; પણ સંસ્કૃત ભાષાથી અગ્નિજ્વાળા મનુષ્યોને મૂલ શ્લોક મુખપાઠ રાખી તેનો અર્થ સમજવો કઠણ પડે છે, માટે મેં એનું પદ્યમાં ભાષાંતર કર્યું છે. તેમાં અનુદ્વિપ શ્લોકને દેહાણે દુહા ને મોટા શ્લોકને દેહાણે ઈંદ્રવજ્રા, ઉપેંદ્રવજ્રા તથા ઉપગતિ વૃત્ત કર્યાં છે. અનુદ્વિપને દેહાણે દુહા કરવાનું કારણ કે, જેમ સંસ્કૃત ભાષામાં અનુદ્વિપ છંદ સાધારણ છે, તેમ ગુર્જરાતિ ભાષામાં દુહા સાધારણ છે. કવિતામાં હસ્ય દીર્ઘ જેમ વાંચવામાં જોઈએ તેમજ લખ્યા છે, ને જે દેહાણે કઠણ શબ્દો આવ્યા છે, તેનો અર્થ તેજ પૃથ્વીની નીચે લખેલ છે. કોઈ દેહાણે કઠણ શબ્દોનો અર્થ લખેલ નહિ હોય તો સમજવું જે, જે જીજ્ઞ પ્રસંગમાં લખાઈ ગયેલ હશે. તોપણ ગીતાશાસ્ત્ર યથાર્થ સમજવા માટે વેદાંત શાસ્ત્રની પ્રક્રિયા જાણવી જોઈએ. તે પ્રક્રિયાના ઘણા ગ્રંથો છે, પણ સંપૂર્ણ પ્રક્રિયાનો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં ત્રીવિદ્યારણ્ય સ્વામીકૃત પંચદશી અને ભાષામાં શ્રીનિશ્ચલકૃત વિચારસાગર છે; જે ખર્ચમાંથી જે એક ગ્રંથ ગુરુદ્વારા યથાર્થ જાણ્યો હોય, તો વેદાંતના ગ્રંથ સરજતાથી સમજી શકાય છે. વેદોના અંતભાગ હોવાથી ઉપ-નિષદો વેદાંત કહેવાય છે. તે ઉપર મહામુનિ વેદવ્યાસે રચેલ સૂત્રો વેદાંતશાસ્ત્ર કહેવાય છે. જેમાં જીવ, ઈશ્વર, તથા જગત્ સંબંધી એવા તો ઉત્તમ વિચારો કરેલ છે કે, જેને આજના વિચારવાન પશ્ચિમના પંડિતો પણ નમે છે, અને રસાયન શાસ્ત્રથી પણ કંઈ બાધ કરી શકતા નથી. એવું એ વેદાંત શાસ્ત્ર સર્વ આયોગે અવસ્ય જાણવું જોઈએ, કારણ એ આયોગો પરમ ધર્મ છે. એ સંબંધી લખાયેલા ગ્રંથો વેદાંતના ગ્રંથ કહેવાય છે, જે જાણ્યાથી સંપનો વધારો ને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલાક આધુનિક જનોને એવો વહેમ છે કે, વેદાંતના ગ્રંથો સમજવાથી વ્યવહાર બગડે છે, તો તે ખોટો સમજવો, કારણ સાક્ષાત રામ, જનક તથા યુધિષ્ઠિરાદિયે જ્ઞાન મેળવ્યા પછીજ રાજ્યાદિ વ્યાવહારિક સર્વ કર્મ કરેલાં છે, અને અર્જુને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછીજ યુદ્ધ કર્યું છે. સિવાય અસલ ગુરુને ઘેર જાણવાનો ચાલ હતો, સારે સર્વ શિષ્યો જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછીજ વ્યવહાર આચરતા હતા. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તો હલ્લું ધૈર્ય વધે છે, સુખમાં ખેલેડી જવાનું નથી ને દુઃખ સહન કરી શકાય છે. સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં સમભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી પરસ્પરે દ્રોહ મૂઠાઈ સંપનો વધારો થાય છે. સંપથી વ્યાવહારિક બાબતોમાં ચાલતાં તથા ભવિષ્યમાં દેખાતાં વિદ્યો ટાળી શકાય છે, જેથી દેશની વ્યાવહારિક ઉન્નતિ અને પોતાનું તથા પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ થાય છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન તો, દેશની ઉન્નતિનું તથા અસંત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાત્મની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું પરમ સાધન છે. માટે વહેમ છોડી આયોગે જ્ઞાન સંપાદન કરવું યોગ્ય છે. આ ગ્રંથમાં કોઈ દેહાણે દોષ આવે, તો સુધારી વાંચવું એજ વિનંતિ.

ઈશ્વરપ્રાર્થના.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

॥ શ્રિયા યુતા સસ્યવતી ધરિત્રી, ધીશૌર્યયુક્તોસ્તુ સદાર્યલોકઃ ॥
॥ પરસ્પરં વૈરવિહીનચિત્તઃ સંપ્રાર્થયે હ્યેતદનંતમીશં ॥ ૧ ॥

અર્થ (ઉપજાતિ.)

ભૂમી બને આ ધન ધાન્યવાન, થાયે સદા આર્ય બળી સુખાળ,
પરસ્પરે વૈર રહીત એતો, પ્રાર્થુ છ એ ઇશ અનંતને તો. ૧.

મિત્રોનાં નામ તથા તેમને વિનંતિ.

ઈંદ્રવજ્ર તથા ઉપજાતિ.

રત્નો વિષે લાલ વદાય જેહ, જોડાય તેને પદ લાલ, તેહ,
જીવો તણો રાય વદો કદી જો, પદ્મો વિશે સિંહ જીઓ વદી તો. ૧
બાંધેલ જેના ઉદરેજ દામ, પુરૂષમાં ઉત્તમને, સહામ,
વદો, વળી મૂરતણો અરી જે, છે મૂજ મિત્રો પ્રિયતો અતી તે. ૨
એ આદિ ધીજ સત ઇચ્છનાર, દેશોન્નતીને નિત આહનાર,
તે સર્વને હું વિનવું છ પ્રીતે, બંધૂતણો શ્રેય કરો સુરીતે. ૩

અર્થાર્થણ (ઈંદ્રવજ્ર.)

સદ્ધર્મની શોધક મંડળીને, આર્થ છ ભાષાંતર આ રચીને,
એમાંય તો કારણ એક એવું, એનું અહીં નામ અખંડ રહેવું. ૧

નામસૂચના (ઉપજાતિ.)

પિતાતણું મંગળ આદિમાંય, બંધૂતણા અન્ય ત્રણે જણાય.
કર્તાતણું નામ વદાય પાંચે, જો પાદના અક્ષર આદિ વાંચે. ૧

ભાષાંતર કર્તા.

ભાષાંતરકર્તા કૃત

મંગલાચરણ.

હામ સર્વ વ્યાપીજ જે, કરેછ ૧લાવ ૨અલાવ, રહિત સંગ જેનેજ તો, ઝસિદ્ધો જાણે સાવ.૧.
ડાપણ જેનું છે અતી, મોહિ રયા જન સર્વ, દમ શમ આચરિ જેહમાં, રમે મૂકિ કેા ગર્વ.૨.
૪ગોપાળક જે સર્વદા, વીંટિ રયો સૌ આય, દર્શન જેનું જ્ઞાનથી, જીવોને તો થાય. ૩.
નામરૂપ આધાર જે, રાખી મન જેમાંય, પયદાજ એક બંને તદા, નર જે રૂપજ થાય.૪.
પ્રણમું તે પરબ્રહ્મને, યાદ કરી મનમાંય, ફગતવ્યથ થાયે જાણિ જે, જીવો આ જગમાંય.૫.

ઈષ્ટદેવાદિને પ્રણામ કરી પ્રતિજ્ઞા.

ઈષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ મુજ, મૂળ પુરૂષ પણ જેહ, જ્ઞાતમનાશક, વ્યાપક બધે, રમરિ મનથીહું તેહ.૧.
વડીલ ને વિદ્યાગુરૂ, બંધૂ મિત્રો સાર, પ્રણમી, ગુર્જર વાણિમાં, ગીતાતાણુ નિરધાર. ૨.
વ્યવમાંજ ફલોકાર્થ જિમ, સમાય રૂડી રીત, ભાષાંતર કરૂ વાંચશે, રાખી મનમાં પ્રીત.૩.

હરિગીત.

જે સૂત્ર ને વસ્ત્રો તણો, યંત્રી વળી નીવાસિ, આ,
મ્હોમયી પૂરિ તણોજ ને, કુળમાંયતો યદુવંશિ, આ,
ગીતા તણી તેણેજ, આ, નર વાણિમાં કવિતા કરી,
‘વસુ’ લોક ‘ખંડ’ ભુ સંવતે, શ્રીટીશ રાજ્યે આદરી. ૧.
ગંગા તથા યમુના તણો, જે સ્થાનમાં સંગમ બને,*
તેનેજ પદ “અ” ચોજિને, તે નામથી લોકો મને,
કહેછે તથાપિ છુંજ તે, જે વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યા,
નહિ કેમ તે હું, એહ મુજ, સંશય મહા કદિ ના ગયો. ૨.

ભાષાંતર કર્તા.

૮ વસુ—આઠ વસુ. ૩ લોક—આકાશ, પાતાલ, અને પૃથ્વી. ૯ ખંડ—ત્રણ ખંડ. ૧ ભુ—પૃથ્વી.

૧૯૩૮—એટલે આ ગીતા કાવ્યમાં કર્તાએ સર્વત્ર ૧૯૩૮ માં લખીછે.

* ગંગા તથા યમુનાનો સંગમ પ્રયાગમાં થાય છે. તેને ‘અ’ શબ્દ જોડતાં કર્તાનું નામ વંચાશે.

!! ॐ तत्सत्परब्रह्मणे नमः ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

धृतराष्ट्र કહેછે.

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय॥१॥

ધર્મભૂમિ કુરુક્ષેત્રમાં, મળી યુદ્ધ ઇંછનાર,
સંજય શું કરતા હતા, મુજ સુત, પાંડુ
કુમાર ॥ ૧ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

સંજય કહેછે.

દृષ્ટ્वा તુ पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत्॥२॥
पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां दृपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता॥३॥

વ્યૂઠ સૈન્ય પાંડવતાણું, દેખી દુર્યોધન, ગુરુ-
પાસે જઈ તે સમે, બોલ્યો રાજ વચન ॥૨॥
બુઝોગુરુ પાંડવતાણી, સેનામોટી એહ, રથે-
લ દ્રુપદ સુતેજ, તમ શિષ્ય ચતુર છે જેહ ॥૩॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः॥४॥

એમાં શૂરા, યુધ વિશે, અર્જુન ભીમ સ-
માન, મહાધનુષી, મહારથ દ્રુપદ, વિરાટ
ને યુયુધાન ॥ ૪ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः॥५॥

ધૃષ્ટકેતુ ને ચેકિતાન, બલીષ્ટ કાશીરાજ, પુરુ-
જિત કુંતીભોજ, નરશ્રેષ્ઠ શૈબ્ય મહારાજ ॥૫॥

युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः॥६॥

યુધામન્યુઃ પરાક્રમી, ઉત્તમમૌજ બળવાન
દ્રૌપદિ સુત, અભિમન્યુ, એ સર્વ મહા-
રથિ જાણુ ॥ ૬ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते७

રદ્વિજવર જાણો તે હવે, શ્રેષ્ઠ આપણા જેહ,
મુજ સેનાપતિ, આપને જણાવવા કહું તેહ. ૭

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ८

આપભીષ્મ ને કર્ણવલિ, કૃપ રણજીતજ જેમ,
વિકર્ણ ને ભૂરિશ્રવા, અશ્વત્થામા તેમ ॥ ૮ ॥

અન્યે ચ વહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।
નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥૧॥

બીજા પાણુ શૂરા ઘણા, મુજર્થે જિવ ત્ય-
જનાર, યુધમાં સર્વે કુશળ છે, વિવિધ
શસ્ત્ર ધરનાર ॥ ૯ ॥

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં વલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।
પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં વલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ૧૦

પણ એ રક્ષિત ભીષ્મથી, બળ આપણું
અસમર્થ, ભીમે રક્ષિત એમનું, આ બળ
દિસે સમર્થ ॥ ૧૦ ॥

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।
ભીષ્મમેવાભિરક્ષતુ ભવંતઃ સર્વે એવ હિ ॥૧૧

માટેસૌ ભાગોવિશે, વિભાગથી થઈ અસ્થિત
આપ બધાએ મેરથી, રક્ષો ભીષ્મખચીત. ૧૧

તસ્ય સંજનયન્હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।
સિંહનાદં વિનદ્યોચ્ચૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન

પછિ બળિ, વૃદ્ધ પિતામહે, કરતાં તેને
રાજિ, સિંહનાદ કરિને પછી, શંખ વ-
ગાડ્યા ગાજિ ॥ ૧૨ ॥

તતઃ શંખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પળવાનકગોમુસ્વાઃ ।
સહસૈવાભ્યહન્યંત સ શબ્દસ્તુમુલોભવત્ ૧૩

આનક, યોગોમુખ, પાણુવને, શંખો, બેરી
જેહ, તરતજ વાગ્યાં તે પછી, શબ્દ થયો
મહા તેહ ॥ ૧૩ ॥

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યંદને સ્થિતૌ ।
માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ૧૪

શ્વેત અશ્વવાલા મહત રથમાં સ્થિત પછી
સાર, કૃષ્ણાર્જુને બળવિયા, દિવ્ય શંખ
નિરધાર ॥ ૧૪ ॥

પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।
પૌંડ્રં દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ૧૫

પાંચજન્યતો માધવે, હેવદત્તપાર્યેજ, ભ-
હા પૌંડ્ર બળવિયો, અંધાર કમિભીમેજ. ૧૫

અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।
નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુધોષમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે, અનંત વીજય સાર,
પુધોષ ૧૬ મણિપુષ્પક બને, માદ્રિસુતે
નિરધાર ॥ ૧૬ ॥

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિશુંડી ચ મહારથઃ ।
ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્વપરાજિતઃ ૧૭

વલિ અપરાજિત, સાત્યકી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન,
અમત્યેશ, શિશુંડી મહારથ, મહા ધનુષી
કાશિનરેશ ॥ ૧૭ ॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિ-
વીપતે । સૌભદ્રશ્ચ મહાવાહુઃ શં-
ખાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

અભિમન્યુ મહાબાહુ વલિ, દ્રુપદ, દ્રૌપદી-
તત્ત, સૌએ શંખ બળવિયા, બુઢા બુઢા
રાજદ ॥ ૧૮ ॥

૧ નાના પ્રહારનાં. ૨ વ્યહમાં જવાના માર્ગ. ૩ કિમેલા. ૪, ૫, ૬, ૭, વાજનાં નામ. ૮ સપેત.
૯ ઘોડા. ૧૦ વિષ્ણુનો શંખ. ૧૧ અરજુનનો શંખ. ૧૨ ભીમેનનો શંખ. ૧૩ ભયંકર. ૧૪ યુધિ-
ષ્ઠિરનો શંખ. ૧૫ નકુળનો શંખ. ૧૬ સહદેવનો શંખ. ૧૭ નકુળ-સહદેવ. ૧૮ શત્રુએ નહિ છતેલ.
૧૯ મત્ય દેશનો રાજા વિરાટ.

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદાસ્યત્ ।
નભશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ૧૯
અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ
પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુચ્ચમ્ય પાંડવઃ ॥૨૦॥
હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીતપે ।

અર્જુન ઉવાચ ॥

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ૧
આવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધકામાનવસ્થિતાન્
કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નગ્નસમુદ્યમે ॥૨૨
યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ૨૩

સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोरमध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम्
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति २५
તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્પાર્થઃ

पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रा-

न्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ ૨૬ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयो-
रपि । तान्समीक्ष्य स कौतेयः
सर्वान्बभूवસ્स्थितान् ॥ ૨૭ ॥

कृपया परयाविष्टो विपीदन्निदमब्रवीत् ।

ભેદ્યાં તુજ સુતનાં હૃદય, મહાન શબ્દે તેજ,
પ્રતિધ્વનીથી પૂરતાં, નભપૃથ્વીને સંજ. ૧૯
પછી કપિધ્વજ અર્જુને વ્યવસ્થીત તુજ
તંન, જોઈ શસ્ત્ર ચાલુ થિયે, ધનુષ ઉગામી
રાજત ॥ ૨૦ ॥

“હૃષીકેશને તે સમે, કયું આમ મહિપાલ,

અરજુન કહેછે.

અને સૈન્યના મધ્યમાં, રથ રાખે ગોપાલ. ૨૧
બ્યાંલગિજેઉં એહજે, યુદ્ધે સ્થિત, નાથ,
મારે આ યુધને વિશે, વહું કેની સાથા ॥ ૨૨ ॥

વલિ દુર્યોધન દુષ્ટનું, યુધમાં પ્રિય ઇંછનાર,
જે આ અહીં આવેલ છે, દેખું તે લડનાર. ૨૩

સંજય કહેછે.

જુડાકેશથી એ રીતે, શુણિને પુરૂષોત્તમ,
અને સૈન્યના મધ્યમાં, રથ રાખી ઉત્તમ. ૨૪
સર્વ રાજની પાસ વલિ, ભીષ્મ દ્રોણ સં
ન્મૂળ, યોડ્યા જે તું પાર્થ આ, મંગલ,
કૌરવમૂળ ॥ ૨૫ ॥

ત્યાં સ્થિત દીઠા અર્જુને, વડીલ ગુરૂ નિ-
રધાર, કાકા મામા ભાઈ વળિ, પૌત્ર સખા
સુત સાર ॥ ૨૬ ॥

શ્વશુર ને સુહૃદોજ પણ, અને સૈન્યની
માંય, સર્વ ગંધુને જોઈ સ્થિત, કુંતી સુત
તે ત્યાંય ॥ ૨૭ ॥

પરં ઠયાથી યુક્ત થઈ, વદ્યા શોચતાં એમ,

૧ પડધો. ૨ આકાશ. ૩ જેની ધ્વજનામાં લતુમાનનું ચિન્હ છે. ૪ યુધના ઉદયોગ માટે ઉમેશા.
૫ કૃષ્ણ. ૬ યુદ્ધની ઇચ્છાવામાં. ૭ અરજુન. ૮ કૌરવોમાં મુખ્ય. ૯ સસરા. ૧૦ મિત્ર.

અર્જુન ઉવાચ ॥

અરબુન કહેછે.

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ૨૮

સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।
વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

ગાંડીવં સંસતે હસ્તાચ્ચક્રૈવ પરિદહ્યતે ।
ન ચ શક્તોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીમ ચ મેમનઃ ૩૦

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરિતાનિ કેશવ ।
ન ચ શ્રેયોનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ૩૧

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં
સુખાનિ ચ । કિં નો રાજ્યેન ગો-
વિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ॥ ૩૨ ॥

યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં
ભોગાઃ સુખાનિ ચ ।
ત હમેવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા
ધનાનિ ચ ॥ ૩૩ ॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ
ચ પિતામહાઃ ।
માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ
શ્યાલાઃ સંવંધિનસ્તથા ॥ ૩૪ ॥

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोपि मधु-
सूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य
हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः
स्याज्जनार्दन । पापमेवाश्रयेद्-
स्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

જોઈ કૃષ્ણ આ ૧૨વજનને, યુદ્ધેચ્છૂ સ્થિત
જેમ ॥ ૨૮ ॥

મુજ રગાત્રો કલેશાયછે, મુખ મુજ બહુ
સૂકાય, કંપ શરીરે થાયછે, બડા રોમ મુજ
થાય ॥ ૨૯ ॥

ગાંડિવ પડેછે હસ્તથી, ૩૨વચ્ચા બળે નિ-
રધાર, ઉભી હું શકતો નથી, મુજ મન
ભ્રમેજ સાર ॥ ૩૦ ॥

વલિ કેશવ હું જોઉંછું, ૪નિમિત્ત ઉલટાં
જેય, તેથી રણમાં બંધુહણિ, દેખું નહિં કંઈ
પશ્રેય ॥ ૩૧ ॥

વિજય કૃષ્ણ, ઇછતો નથી તેમ સૂખ
નહિ રાજ, રાજ્ય લોગ જિવિતે કરી, શું
અમને મહારાજ ॥ ૩૨ ॥

જેને માટે ઇચ્છિયે, લોગ સૂખ ને રાજ,
તેતો તજિ ધન પ્રાણને, આ ઉભા રણ-
માંજ ॥ ૩૩ ॥

કાકા, શુર, પુત્રો તથા શ્વશુર મામા સાર;
શ્યાલા, પૌત્ર, પિતામહો, સંબંધી નિરધાર.

ન ઇંછું હણવા એમને, મુજને મારે તોય,
રાજ્ય ત્રિલોકી માટ પણ, ખૂ અર્થે
કિમ સોય ॥ ૩૫ ॥

વલિ કૌરવને મારિ શું, અમને લાલ જ-
ણાય, એ આતતાઇને હણિ, પાપજ
અમને થાય ॥ ૩૬ ॥

૧ સગા. ૨ અવયવ. ૩ ચામડી. ૪ ચિન્હ. ૫ કથાણુ. ૬ ત્રણ લોકનું. ૭ પૃથ્વી.
૮ બાળનાર, ઝેર દેનાર, હાથમાં શસ્ત્ર લઈ મારવા આવનાર, તથા ધન, ક્ષેત્ર અને સ્ત્રીનું હરણ
કરનાર એટલા આતતાયિ કહેવાય છે.

તસ્માન્નાર્હા વયં હંતું ધાર્તેરાષ્ટ્રાન્સ્વવાંધવાન્ ।
સ્વજનંહિકથંહત્વા સુચિનઃસ્યામ માધવ ૩૭
યદ્યપ્યેતે ન પશ્યંતિ લોભોપહતચેતસઃ ।
કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ૩૮
કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃપાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।
કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્ધિર્જનાર્દન ૩૯ ॥
કુલક્ષયે પ્રણશ્યંતિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।
ધર્મે નષ્ટેકુલં કૃત્સ્તમધર્મોભિભવત્યુત ૪૦ ॥
અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્ત્રિયઃ ।
સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાષ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ૪૧
સંકરો નરકાયૈવ કુલધ્વાનાં કુલસ્ય ચ ।
પતંતિ પિતરો શ્વેષાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ ૪૨
દોષૈરેતૈઃ કુલધ્વાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।
ત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃકુલધર્માશ્ચશાશ્વતાઃ ૪૩
ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।
નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ૪૪
અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્
યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુદ્યતાઃ ૪૫
યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ।
ધાર્તેરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ૪૬

સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ
उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं
शोकसंविग्रमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संવાदेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

માટે બાંધવને અમે, હણવાને નહિ યોગ્ય, સ્વ-
જનોને માધવ હણી, થઈયે કિમ સુખ
જેઅ ॥ ૩૭ ॥

જે હણાયલા લોભથી, દેખે નહિ કંઈ એહ;
દોષ ? કુલક્ષયકૃત તથા, મિત્ર દ્રોહમાં જેહ.
પણ જનાર્દન કેમ અમે, દોષજ એ જો-
નાર, નિવૃત્ત થવા આ પાપથી, નહિ કરિયે
વીચાર ॥ ૩૮ ॥

લય પામે કુલનાશથી, પુરાણ જે કુલધર્મ,
ધર્મ નાશથી કુલ બધે, વ્યાપી જાયઅધર્મ.
અધર્મના જોરે કરી, કુલસ્ત્રિયો દોષાય, કૃષ્ણ,
દુષ્ટ સ્ત્રીઓ વિશે, સંકર વર્ણજ થાય ॥ ૪૧ ॥

કુળધાતીના વંશને, સંકર નરકયેજ, ક્રિયા-
લુપ્ત એના પડે, પિતરોપણ નરકેજ ॥ ૪૨ ॥

સંકર કારક દોષ જે, કુલ ધાતીના એહ, કુ-
ળેજ તેથી જાતિ કુલધર્મો રશાશ્વત જેહ. ૪૩
કુલધર્મોથી બ્રહ્મનો, વાસ નરકમાં સાર,
થાય નિત્ય હરિ, એ અમે, સાંભળિયે નિ-
રધાર ॥ ૪૪ ॥

અરે મોટું પાપ અમે, કરવા થયા તૈયાર,
ઊભા રાજસુખાર્થ જે, બંધુ હણવા સાર.
શસ્ત્રધારી જે કૌરવો, સામે નહિ થાનાર,
શસ્ત્ર રાહત મુજને હણે, તો મુજ હાત
નિરધાર ॥ ૪૬ ॥

સંજય કહેછે.

એમ કહી રણમાં પછી, મૂકી યશરને યથાપ
ખેડો અર્જુનરથવિશે, યુક્તશોકસંતાપ ॥ ૪૭ ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

संजय उवाच ॥

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ।
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्स्वयुपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तवोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्

श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।

हत्वार्थकामास्तु गुरुनिहैव

भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्नश्चित्तं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

संजय કહેછે.

એમ દયાથી યુક્ત વલિ, ૧ અશ્રુવ્યાપ્તજ ને-
ણ, તે શોચંતાને કહે મધુસૂદન આ વેણ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પાર્થ થયો મોહ ક્યાંથિ આ, તુજને સંક-
ટમાંય, ૨ નીચબુદ્ધ, અસ્વર્ગ્ય વલિ અપયશ
જેથી થાય ॥ ૨ ॥

થામા કાયર પાર્થ, એ ઘટે ન તુજને સાર,
મૂકિ હૃદય ઔર્બલ્યને, બેઠ શત્રુ પિડનાર. ૩

અર્જુન કહેછે.

ભીષ્મ દ્રોણ પ્રત્યેજ હું, મધુસૂદન રણ-
માંય, કેમ વહું બાણે કરી, મુજ એ પૂજ્ય
મનાય ॥ ૪ ॥

અહીંજ ૪ અર્થી યુદ્ધને હણી જે, હું ભોગવું
ભોગ રૂધીરથી તે, લિપેલ, અહિં તેથિ ભિ-
ક્ષાજ સારી, ૫ મહાનુભાવી યુદ્ધને ન મારી ય

એઓ જિતે વા અમથી જિતાય, ન જા-
ણિયે સ્થાથિ રૂડુંજ થાય, જેને હણીને
જિવવા ન આજ્ઞે, તે કૌરવે તો ૬ પ્રમુખે
ઉભાયે ॥ ૬ ॥

જદે-એ કરી નષ્ટ સ્વભાવવાલો, હું ધર્મમાં
મૂઢ પુછું દયાલો, જે શ્રેય છે નિશ્ચિત તે
કહોને, હું શિષ્યને આશ્રિત છું વદોને ॥ ૭ ॥

નહિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુચાદ
યચ્છોકમુચ્છોષણમિન્દ્રિયાણામ્ ।
અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યં
સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ९
તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ।
સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિષીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

अशौच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ११
ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।
ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ૧૨

देहिनोस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुः-
खदाः । आगमापायिनो नित्यास्तां-
स्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोमृतत्वाय कल्पते १५

પામું ભુમીનું અરિવીણ રાજ, થાઈ કદી
હું વળિ દેવરાજ, જોતો નથી તોય કઈ
ઉપાય, જેથી ૧ મુજેંદ્રી રશુષ શોક જાય ॥ ૮ ॥

સંજય કહેછે.

हृषीकेशने એમ વદિ, શત્રૂતપ અર્જુન,
નહીં કરું યુધ, એમ કહિ, થયો ઝમૂક રા-
જન ॥ ૯ ॥

બોલ્યા ત્યાં પછિ કૃષ્ણ, ૪ નૃપ, હસ્તા હો-
યનિ તેમ, અને સૈન્યના મધ્યમાં, તે જો-
દીને એમ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

અશોચ્યાને શોચેછ તું, બોલછ પંડિત વાણ,
પણ પંડિત શોચે નહીં, મૃત જિવતાને
જાણ ॥ ૧૧ ॥

કદી નહીં હું એમ નહિ, આ નૃપને તું
તેમ, એમ હવે પછિ આપણે, નહિ હોયે
નહિ એમ ॥ ૧૨ ॥

આ ક્વચુમાં જિવને, ળશિશૂ, યુવા જન-
રાવય હોય, તેમ પ્રાપ્તિ દેહ ૧૦ અન્યનિ,
નહીં ધીર ત્યાં મોય ॥ ૧૩ ॥

શીત ઉષ્ણ સુખ દુઃખને, ૧૧ વૃત્તિસ્પર્શ દે-
નાર, આવે, જાય, ૧૨ અનિત્ય તે, સાંખી
લે તું સાર ॥ ૧૪ ॥

સુખ દુખ ૧૩ સમ ગણનાર જે, ધીર પુરુષને
એહ, કરે નહીં ૧૪ નરવર ૧૫ વથા, પામે
૧૬ મોક્ષજ તેહ ॥ ૧૫ ॥

૧ મારી ઇન્દ્રિય. ૨ શોપણ કરનાર. ૩ મુજો. ૪ રાજ. ધૃતરાષ્ટ્રનું સંબોધન છે. ૫ શોચ
ન કરવા લાયક. ૬ શરીર. ૭ શિશુવય—આલ્યાવસ્થા. ૮ યુવા વય—યુવાન અવસ્થા. ૯ જરાવય-
વૃદ્ધપણ. ૧૦ બીજા. ૧૧ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિનો વિપત્તી સાથે સંબંધ. ૧૨ અસ્થિર. ૧૩ સમાન.
૧૪ નરમાં શ્રેષ્ઠ. ૧૫ બીજા. ૧૬ જન્મ-મરણથી છુટી અશ્વાદનની પ્રાપ્તિ.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।
ઉભયોરપિ દૃષ્ટોતસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ૧૬

૧ભાવ અસતનો તોય નહિ, અસતનો નહીં
અભાવ, બંધુઓ નિર્ણય, એતણે, તત્ત્વ-
ત્વવિદોયે સાવ ॥ ૧૬ ॥

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।
વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ૧૭

તે અવિનાશી જાણે, એ, વ્યાખ્યાનું જેણે
આય, કરવા લય અવ્યય તાંજા. અમર્ય
નહિ કેા થાય ॥ ૧૭ ॥

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ
શરીરિણઃ । અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય
તસ્માદ્દુદ્ધયસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

અપ્રમેય અવિનાશિ નિત્ય, આત્મા તેના
દેહ, નાશવંત કહેવાય આ, તું યુધ કર
માટેહ ॥ ૧૮ ॥

ય એનં વેત્તિ હંતારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।
ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતોનાયં હંતિ ન હન્યતે ૧૯

જે એને હણનાર વળિ. હણેલ માને જેહ,
તે બંને જાણે નહીં, હણે હણાય ન એહ. ૧૯

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-
ન્ન આયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો
ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

આ જન્મતો વા મરતો નથી આ, કદી
થઇને ન બને ફરી આ, અજન્મ આ
નિત્ય, પુરાણ, શાશ્વત, હણે શરીરે ન હ-
ણાય આ સત્ ॥ ૨૦ ॥

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમ-
વ્યયમ્ । કર્થં સ પુરુષઃ પાર્થ કં
ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

અવ્યય નિત્ય અનાશિ અજ, જાણે આને
જેહ, અર્જુન કેને કઈ રિતે, હણે હણાવે
તેહ ॥ ૨૧ ॥

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ૨૨ ॥

વસ્ત્રો જીર્ણાં મૂકિ નરોજ જેમ, બીજાં ધરે
વસ્ત્ર નવીન તેમ, શરીર જીર્ણાં ત્યજિ જીવ
એહ, બીજાં ધરે દેહ નવીન જેહ ॥ ૨૨ ॥

नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः २૩

છેદે એને શસ્ત્ર નહિ, અગ્નિ નહિ બાળેહ,
વાયૂ તો શોષે નહીં, જલ પણ નહિ સા-
હેહ ॥ ૨૩ ॥

૧ ત્રણે કાળમાં હોવાપણું. ૨ જગદાદિ પ્રપંચ. ૩ આત્મા. ૪ નાશ. ૫ આત્મતત્ત્વને જાણ-
નાર. ૬ નાશરહિત. ૭ વેદાંતમાં કહેલાં પ્રલક્ષાદિ ૮ પ્રમાણે કરીને પણ પ્રમાણ કરવાને અશક્ય.
૯ જન્મરહિત.

અછેદ્યોયમદાહ્યોયમહેદ્યોશોષ્ય
 એવ ચ । નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાનુર-
 ચલોઽયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

અઘ્યક્તોઽયમર્ચિત્યોયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે
 તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુર્મહસિ ૨૫
 અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્
 તથાપિ ત્વં મહાવાહો નૈનં શોચિતુર્મહસિ ૨૬
 જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચા
 તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુર્મહસિ ૨૭

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિભારત
 અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ૨૮

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેન-
 માશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।
 આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ
 શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૯ ॥

દેહી નિત્યમવધ્યોયં દેહે સર્વસ્ય
 ભારત । તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ
 ન ત્વં શોચિતુર્મહસિ ॥ ૩૦ ॥

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકંપિતુમ-
 હસિ । ધર્મ્યાદિ યુધ્દાચ્છેયોન્યત્ક્ષ-
 ત્રિયસ્ય ન વિચિતે ॥ ૩૧ ॥

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્તમ્ ।
 સુખિનઃક્ષત્રિયાઃપાર્થલભંતે યુદ્ધર્માદિશમ્ ૩૨

એજ ૧અદાહ્ય ૨અશોષ્ય વળિ, અથાણુ ને
 ૪અકલેદ્ય, નિત્ય ૫સર્વગત અચલ છે, એ
 ૬સનાતન ૭અછેદ્ય ॥ ૨૪ ॥

વળિ ૮અવ્યક્ત ૯અર્ચિત્ય એ, ૧૦અવિકાર્યજ
 કહેવાય, એવું જાણી, શોચ્ય તું કરવા યોગ્ય
 ન થાય ॥ ૨૫ ॥

જો એને નિત જન્મતો, મરતો માને તોય,
 મહાબાહુએશોચ્યતું, કરવા યોગ્ય ન હોય. ૨૬
 મરણ બચિત જન્મેલને, મૃતને જન્મ બ-
 ચીત, ન તો એમાં શોચ્ય તું, કરવા નહિજ
 ઉચીત ॥ ૨૭ ॥

૧૧અવ્યક્તાદી ૧૨ભૂત છે, ૧૩વ્યક્ત ૧૪મધ્યમાં
 જાણુ, અંતે પાણુ અવ્યક્ત છે, દુખ તેમાં શું
 માન ॥ ૨૮ ॥

આશ્ચર્યવત્ કોઈ જુવેજ એને, આશ્ચર્યવત્
 તેમજ કો કહેને, આશ્ચર્યવત્ કોઈ શુણેજ
 એને, જાણે વળી નહિ શુણિ કોઈ તેને ॥ ૨૯ ॥

આત્મા નિત્ય ૧૫અવધ્યએ, સર્વ ક્રિયે વધ
 દેહ, માટે સઉનો શોચ્ય તું, કરવા યોગ્ય
 ન એહ ॥ ૩૦ ॥

સ્વધર્મને પાણુ જોધને, તું ન કંપવા જોગ,
 ક્ષત્રીને યુધ્ધથી બિજો, નથી શ્રેયનો યોગ. ૩૧

દૈવેચ્છાથી પ્રાપ્ત વળિ, સ્વર્ગ દ્વારરૂપ એહ,
 યુધ્ધને પામેક્ષત્રિયો, સુખિયા હોયે જેહ. ૩૨

૧ દહન થવા અશક્ય. ૨ શોષણ થવા અશક્ય. ૩ એકજ રૂપે રહેનાર. ૪ પીગ કરવા અશક્ય. ૫ સર્વવ્યાપક. ૬ પુરાણ. ૭ છેદવા અશક્ય. ૮ ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોથી જણાય નહિ એવો. ૯ મનથી પણ ચિંતવા અશક્ય. ૧૦ વિકાર કરવા અશક્ય. ૧૧. નથી જણાતી માટે અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિ છે આદિ જેને એવા. ૧૨ શરીર. ૧૩ જણાય એવા. ૧૪ સ્થિતિ કાળમાં. ૧૫ વધ કરવા અશક્ય.

અથ ચેત્ત્વમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિ-
ષ્યાસિ । તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા
પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૩ ॥

અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यन्ति
तेऽव्ययाम् । संभावितस्य चाकी-
र्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ૩૪ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महार-
थाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा
यास्यसि लाघवम् ॥ ૩૫ ॥

अवाच्यवादांश्च वहून्वादिष्यन्ति तवाहिताः
निंदतस्तवसामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ३६
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा
भोक्ष्यसे महीम् । तस्मादुत्तिष्ठ कौतेय
युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ૩૭ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवंपापमवाप्स्यसि ३८
एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे
त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया
पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ૩૯ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ૪૦

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्य-
वसायिनाम् ॥ ૪૧ ॥

यामિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપ-
શ્રિતઃ । વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદ-
સ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

હવે ધર્મરૂપ યુદ્ધ આ, જો તું નહીં કરીશ,
તો પછિ સ્વધર્મ કીર્તિને, ખોઈ પાપ
પામીશ ॥ ૩૩ ॥

તુજઅવ્યય અપકીર્તિને, ગાશે લોક હમેશ,
અપયશ, બહુમાનેલને, મરણુથકીવીશેષ. ૩૪

મહારથિ તુજને માનશે, લયથી રણુનિ-
વૃત્ત, જેમાં બહુમત થઈ હવે, લઘુતા પા-
મિશ સત્ત ॥ ૩૫ ॥

અવાચ્ય કહેશે બહુ વચન, તુજ શત્રુ વ-
ણુળીક, સામર્થ્યજ તુજ નિંદતાં, શું હુખ
તેથી અધીક ॥ ૩૬ ॥

પામીશ સ્વર્ગ હણાઈને, લોગવીશ રમહિ
જીતિ, માટે અર્જુન જીઠ તું, કરિ નિશ્ચય
યુધ રીતિ ॥ ૩૭ ॥

મુખ હુખ જય ને અજય વળિ, લાભ
અલાભજ જેહ, સમ ગણિકર યુધ તું પછી,
પાપ ન પામીશ એહ ॥ ૩૮ ॥

એ બુદ્ધી કહિ ક્ષાંખ્યમાં, શુણુ યોગે આ
બુક્ત, થાઈશ, જેણે યુક્ત તું, કર્મ બંધથી
મુક્ત ॥ ૩૯ ॥

એમાં નહિ આરંભનો, નાશ પાપ નહિ
સાર, તારે મોટા લય થકી, એનો સ્વ-
લપાચાર ॥ ૪૦ ॥

નિશ્ચયવાળી એક છે, એમા બુદ્ધી સાર,
નિશ્ચય વિનાના જનતણિ, બુદ્ધિયોનો નહિ
પાર ॥ ૪૧ ॥

જે આ પુષ્પિતવાણીને, અવિવેકી કહે
સાર, અર્થવાદરત, એજ છે, નથી અન્ય,
વદનાર ॥ ૪૨ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।
ક્રિયાવિશેષવહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ૪૩

૧સ્વર્ગઈષ્ટ, ને સ્ક્રામી તે, ૩કુળદા એને
કેહ, સંપત્તિ ભોગાર્થ બહુ, ક્રિયાવાન પણ
એહ ॥ ૪૩ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહૃતચે-
તસામ્ । વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ
સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

તેથી ચિત્ત હરાયલા, સુખ ભોગે આસક્ત,
સમાધિમાં નહિ તેમની, નિશ્ચય બુદ્ધી
સક્ત ॥ ૪૪ ॥

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિષ્તૈર્ગુણ્યો
ભવાર્જુન । નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્યો
નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન ॥ ૪૫ ॥

૧ત્રીગુણ વિષયી વેદ છે, થા તું ત્રણે રહીત,
થઈ દ્વંદ્વ યોગક્ષેમ વિષય, બુધ નિત્ય સ-
ત્ત્વે સ્થીત ॥ ૪૫ ॥

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।
તાવાન્સર્વેષુવેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ૪૬

જે ઉદપાને અર્થ તે, સર્વ સરે ૧૦ દત્તમાંય,
તેમ સર્વ વેદો તણું, ફલ જ્ઞાનીને થાયા ૪૬ ॥

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।
મા કર્મફલહેતુર્ભૂમા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ૪૭

તુજ અધિકારજ કર્મમાં, નહિ કદિ ફલમાં
હોય, નહિજ કર્મ ફલ ૧૧હેતુ થા, નહિ
અકર્મ પણ સોય ॥ ૪૭ ॥

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા
ધનંજય । સિદ્ધચસિદ્ધયોઃ સમો
ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

મૂકિ સંગ, રહિ યોગમાં, પાર્થ કર્મ કર સેજ,
સિદ્ધિ અસિદ્ધિ સમ ગણી, સમપણું યોગ
કહેજ ॥ ૪૮ ॥

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।
બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ૪૯

કર્મ, યોગથી ૧૨અધમ છે, પાર્થ અતીશય સાર,
માટેથા યોગાશ્રયી, ૧૩ કૃપણો ફલઈછનાર. ૪૯

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે મુકુતદુષ્કૃતોતસ્મા-
દ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ૫૦

યોગી અહિ મૂકીજ રે, સર્વ પાપ ને પુણ્ય,
માટેતું યોગીજ થા, યોગ ૧૪કર્મનૈપુણ્ય. ૫૦

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા
મનીષિણઃ । જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં
ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

કર્મતાણું ફલ ત્યાગિને, યોગી જ્ઞાન જવાન,
જન્મબંધથી મુક્ત થઈ, સુખપદ પામે
મહાન ॥ ૫૧ ॥

૧ સ્વર્ગજ છે ઈષ્ટ જેને. ૨ ઈચ્છાવાન. ૩ ફલ આપનારી. ૪ તત્પર. ૫ સત્વાદિ ત્રણ ગુણ. ૬ સ-
ખ-દુઃખાદિ. ૭ અપ્રાપ્તો સ્વિકાર ને પ્રાપ્તનું પરિપાતન. ૮ શુદ્ધ સત્ત્વગુણમાં. ૯ કૃપ વાવ, યોગ
પાણીવાગું સ્થાન. ૧૦ મોટું તપાવ. ૧૧ કારણ. ૧૨ નિકૃષ્ટ, હલકું. ૧૩ દીન. ૧૪ કર્મમાં કુસળતા.

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિપ્યતિ ।
તદાગંતાસિ નિર્વેદંશ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્યચ ૧૨

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ
નિશ્ચલા । સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા
યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૨ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય
કેશવ । સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાષેત
કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૧૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

પ્રજઙ્ઘાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનો-
ગતાન્ । આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ
સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્મનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।
વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ૫૬

યઃ સર્વત્રાનભિસ્તેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્
નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૫૭

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽગાનીવ
સર્વશઃ । ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેઽભ્ય-
સ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

વિષયા વિનિવર્તેતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।
રસવર્જં રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તેતે ૫૯

યત્તતો હાપિ કૌતેય પુરુષસ્ય વિપશ્રિતઃ ।
ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાધીનિ હરંતિ પ્રસર્મં મનઃ ૬૦

૧૬: પ્રવેશ્ય મોહને યદા, તરશે તુજ સ્થિતસાર,
ત્યારે ૧૭ શ્રુત ૧૮ શ્રોતવ્યનો, વિરાગપામિશ, ધાર.

વળિ નિશ્ચલ થાશે ૫૨દા, બ્રમીત તુજ ધી
એહ, સમાધિમાં રહેશે અચલ, ૫૩દા યોગ
પામેહ ॥ ૫૩ ॥

અર્જુન પુછેછે.

સમાધિસ્થ ૧૪ સ્થિતપ્રજ્ઞનું, કેશવ લક્ષણ શું,
તે જાણે બેસેજ શું, શું તેનું કરવુંજ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

સર્વ-મનોગતકામને, ત્યજે પાર્થજ્યારેહ, રહે
પ્રુશ પોતે આત્મમાં, સ્થિતપ્રજ્ઞજ્યારેહ. ૫૫

દુખમાં મન ૫૬દ્વિગ્મ નહિ, નહિ ઇન્દ્રિયા સુ-
ખમાંય, રહિત ૧૦રાગ ભય ક્રોધથી, સ્થિતધી
મુનિ કહેવાય ॥ ૫૬ ॥

સ્નેહ રહિત સૌમાંજ બે, શુભ અશુભ
પામીજ, કરે નહીં દ્વેષસ્તુતી, સ્થિત
બુદ્ધિ તેનીજ ॥ ૫૭ ॥

જ્યારે એ ઐચ્છી લિયે, ૧૧કૂર્મ અંગવત
સાર, ૧૨વિષય થકી સૌ ઇન્દ્રિયો, સ્થિતધી
તેની ધાર ॥ ૫૮ ॥

વિષય ટળેઉપવાસિને, પણનહિ રાગ ટળેજ,
પરં બ્રહ્મને જોધને, એને રાગ મટેજ ॥ ૫૯ ॥

પણ ઉઘોગિ વિવેકીનું, મન હરેજ કૌતેય,
બળે કરી તે ઇન્દ્રિયો, ૧૨ક્ષોભક કહિયેજે. ૬૦

૧ દુખે કરી પ્રવેશ થાય એવો. ૨ બુદ્ધિ. ૩ સાંભળેલું. ૪ સાંભળવાલાયક. ૫ જ્યારે. ૬ ત્યારે.
૭ સ્થિત બુદ્ધિવાળો. ૮ મનમાં રહેલા. ૯ અસ્વસ્થ. ૧૦ પ્રીતિ. ૧૧ ક્રમશઃ. ૧૨ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ
અને ગંધ, એ પાંચ વિષયો કહેવાયછે. ૧૨ ક્ષોભ કરનારી.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ।
વશ્નેહિ યસ્યેંદ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૬૧

તે સૌ વશ કરીને રહે, મત્પર યોગી સાર,
જેને વશ છે ઇન્દ્રિયો, તેની સ્થિતધી ધાર. ૬૧

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તે-
ષૂપજાયતે । સંગાત્સંજાયતે કામઃ
કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

વિષય ધ્યાન કરનારનો, તેમાં સંગજ થાય,
સંગે કામજ થાય છે, કામે ક્રોધ કરાય ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાઙ્ગવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિ-
વિભ્રમઃ । સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુ-
દ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥ ૬૩ ॥

ક્રોધે મોહજ થાય છે, સ્મૃતિ રવિભ્રમ મોહ-
થીજ, બુદ્ધીનાશ સ્મૃતિનાશથી, થાય નાશ
તેથીજ ॥ ૬૩ ॥

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ આ-
ત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ૬૪

રાગ દ્વેષ વિયુ વશ વળી, ઇન્દ્રિય, તેણે સાર,
ભોગવતાં વિષયોજ પણ, થાય શાંત મુનિ
ધાર ॥ ૬૪ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।
પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

શાંતીથી એનાજ સૌ, દુઃખ નાશ થઈ જા-
ય, પ્રસન્ન ચીતવાલાજની, સ્થિર મતિ ત-
રતજ થાય ॥ ૬૫ ॥

માસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય
ભાવના । ન ચાભાવયતઃ શાંતિર-
શાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

ન આત્મબુદ્ધિ અયોગિને, નહીં ધ્યાન પણ
તેમ, અધ્યાનીને શાંતિ નહિ, અશાંતને
સુખ કેમ ॥ ૬૬ ॥

ઈન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુવિધીયતે ।
તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવાંભસિ ૬૭

મન ઇન્દ્રિયોભાંયથી, જેની પાછળ જાય, હરે
મતી તે એનિ જેમ, વાયુ નાવ જલ-
ભાંય ॥ ૬૭ ॥

તસ્માદ્યસ્ય મહાબાહો નિગૃહીતાનિ
સર્વશઃ । ઇન્દ્રિયાણીંદ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય
પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

માટે નિવૃત્ત વિષય થકી, ઇન્દ્રિય સૌ જે
નીજ, મહાબાહો તું જાણજે, સ્થિર બુદ્ધિ
તેનીજ ॥ ૬૮ ॥

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ
સંયમી । યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા
નિશા પश्यतो મુનેઃ ॥ ૬૯ ॥

જાગે મુનિ તે ઝરાત્રિમાં, સર્વ જાગૃતની જે-
હ, જાગે જેમાં પ્રાણિયો, ઝરાત્રિ મુનીની
તેહ ॥ ૬૯ ॥

આપૂર્યમાણમલ્લપ્રતિષ્ઠં
સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામાયં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

મર્યાદિ ને પૂર્ણ સમુદ્રમાં જેમ, સમાય
પાણી નદિયો તણાં તેમ, જેમાં બધી જાય
ધરણી સમાઈ, તે શાંતિ પામે નહિ કામિ
ભાઈ ॥ ૭૦ ॥

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાશ્વરતિ
નિઃસ્પૃહઃ । નિર્મમો નિરહંકારઃ સ
શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

બધિ ધરણીને મૂકીને, નિસ્પૃહ? થઈ જે
રેહ, રનિર્મમ રનિરહંકાર તો, શાંતિ પામે
તેહ ॥ ૭૧ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य
विमुह्यति । स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि
ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

એ જબ્રાહ્મી સ્થિતિ પાર્થ છે, મોહ નએને
પામિ, અંતે પણ એમાં રહી, પામે મોક્ષ
અકામિ ॥ ૭૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

अर्जुन પહેછે.

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ?

જાન, કર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, માનાછો ને એમ,
તો હરિ જોડાછો મને, ઘોર કર્મમાં કેમ ॥૧॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुयाम् २

મિશ્રિત વાક્યે મુજમતી, બ્રમાવોછ ૧વા-
જણ્ય, એક રવદો નિશ્ચય કરી, પામું જેણે
શ્રેય ॥ ૨ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता
मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां
कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

અપાપ, પ્રથમ આ લોકમાં, નિષ્ઠા કહિ
બે મેંજ, ઝાંખાંયોને જ્ઞાને કરી, યોગીને
કર્મેજ ॥ ૩ ॥

न कर्मणामनारंभाच्चैकमर्थं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४

કર્મના ઇચ્છનારંભથી, નર પામે નહિ જ્ઞાન,
તેમ માત્ર પસંન્યાસથી, મોક્ષ ન પામે
જાણુ ॥ ૪ ॥

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

વિના કર્મ ક્ષણ એક પણ, નહિ કદિ કોઈ
રહેજ, સ્વાભાવિક ગુણથી અવશ, થઈ સૌ
કર્મ કરેજ ॥ ૫ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा
स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा
भिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

કર્મેન્દ્રિયને વશ કરી, વિષયોને મનમાં,
કરી યાદ રહે મૂઢ જે, દંભી તે કહેવાય ॥૬॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ७

પણ મનથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કરિ વશ અસક્ત
જેહુ, કર્મેન્દ્રિયથી આચરે, કર્મ શ્રેષ્ઠ છે
તેહુ ॥ ૭ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ८

કર્મ અકર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, તું કર કર્મ હમેશ,
તુજ શરીર નિર્વાહ પણ, નહી અકર્મથી
લેશ ॥ ૮ ॥

૧ વૃષ્ણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ. ૨ કહે. ૩ સાંન્યસાસ્ત્ર જાણનાર. ૪ આરંભ ન કરવો તે.
૫ ત્યાગ. ૬ યોતાને વશ નહિ. ૭ વાણી, હાથ, પગ, ગુદ તથા મૈથુનઈન્દ્રિય, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય
કહેવાયછે. ૮ જ્ઞાન, આમડી, આંખ, જીભ, અને નાક, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાયછે.

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોન્યત્ર લોકોયં કર્મવંધનઃ ।
તદર્થં કર્મ કૌંતેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥૯॥

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।
અનેન પ્રસાધિષ્યધ્વમેષવોસ્તિવૃક્ષામધુક્ ૧૦

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।
પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ૧૧

ઇષ્ટાન્ભોમાન્હિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞભાવિતાઃ ।
તૈદં ત્તાન પ્રદાયૈશ્વ્યો યો મુંક્તે સ્તેન એવ સઃ ૧૨

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકલિવપૈઃ ।
મુંજતે તે ત્વઘં પાપા યે પચંત્યાન્મકારણાત્ ૧૩

અન્નાદ્ભવંતિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।
યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ૧૪

કર્મ વ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ વ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।
તસ્માત્સર્વગતં વ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ૧૫

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः । अ-
घायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थस जीवति १६

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १७

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ૧૮

तस्मादસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।
અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ૧૯

છે બંધન આ લોકને, કર્મ યજ્ઞ સીવાય,
તે અર્થે કર કર્મ તું, જેમ સંગ વિષ્ણુ
થાય ॥ ૯ ॥

કહ્યું સયજ્ઞ પ્રભા સહિ, બ્રહ્માયે સૌ પહેલ,
આણે પામે વૃદ્ધિ એ, હો તમ ઇગદા
સહેલ ॥ ૧૦ ॥

આથિ વધારે દેવને, તમને તે નિરધાર,
એમ પરસ્પર પોપતાં, શ્રેય પામશે ॥ ૧૧ ॥

યજ્ઞે લાવિત દેવ એ, દેશે તમ ઇચ્છીત,
પ્રાપ્ત એથિ એને ન દઈ, ખાય ચોર અ-
ચ્છીત ॥ ૧૨ ॥

યજ્ઞ શિષ્ટ ખાનાર, સૌ પાપોથી મૂકાય,
રાંધે પોતા માટે તે, પાપી પાપજ
ખાય ॥ ૧૩ ॥

થાય અન્નથી પ્રાણિયો, વર્ષાદે તો અન્ન,
ચરે વર્ષા કર્મથી, યજ્ઞ થાય ઉત્પન્ન ॥ ૧૪ ॥

કર્મ વેદથી થાયછે, વેદ અક્ષરથી બ્રહ્મ, માટે
વ્યાપક બ્રહ્મ તું, નિત્ય યજ્ઞમાં માન ॥ ૧૫ ॥

એગ વર્તીતા ચક્રને, અનુસરે નહિ જેહ, રમે
ઇન્દ્રિયે પાપિ તે, વૃથા પાર્થ જીવેહ ॥ ૧૬ ॥

પણ જે હોયે આત્મરત, આત્મતૃપ્ત પણ
એથ. આત્મામાં સંતુષ્ટ તો, તેને કર્મ ન
હોય ॥ ૧૭ ॥

તેને કર્મ અકર્મથી, પુણ્ય પાપ નહિ આહિ,
મોક્ષાર્થે સૌમાં નહીં, તેને આશ્રય કાંઈ. ૧૮

માટે નિત્ય અસક્ત રહિ, કાર્ય કર્મ કર
આર, કરતાં કર્મ અસક્ત નર, પામે મો-
ક્ષજ ધાર ॥ ૧૯ ॥

૧ શેષ. ૨ યજ્ઞમાં આપેલી આદુતિ સૂચને પહેલેથી છે ને સર્વથી વર્ષાદ થાયછે એમ શ્રુતિ
સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ૩ બ્રહ્મ. ૪ આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો.

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।
લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપश्यन्कर्तुर्मर्हाસि ॥૨૦॥

કર્મથીજ જ્ઞાની થયા, જનકાદી જે રાય,
લોકર્યે જોતાંજ તું, કરવાં યોગ્યજ થાય ॥૨૦॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥૨૧॥

શ્રેષ્ઠ લોક જે આચરે, જન બીજા પણ
તેજ, પ્રમાણ પણ તે જે કરે, કરે લોક
પણ એજ ॥ ૨૧ ॥

न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥૨૨॥

પાર્થ નથી ત્રણ લોકમાં, મુજને કે કં-
તવ્ય, તોપણ વર્તુ કર્મમાં, નહિ જો કે આ-
પત્ય ॥ ૨૨ ॥

यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्त्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥૨૩॥

કહિ વર્તુ નહિ કર્મમાં, સાવધાન હું સાર,
તો વર્તે મુજ રીત સૌ, મનુષ્ય સર્વ પ્ર-
કાર ॥ ૨૩ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां
कर्म चेदहम् । संकरस्य च कर्त्ता
स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ ૨૪ ॥

જો હું કરું કરું નહીં, થાય લોક આ બ્રહ્મ,
હું સંકર કર્તા બનું, પ્રજા કરું આ નષ્ટ ૨૪

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥૨૫॥

અક્ત, કર્મમાં અક્ત થઈ, કરેછું કર્મો જેમ,
લોકર્યેજ અસંગિ બની, કરે જ્ઞાન પણ
તેમ ॥ ૨૫ ॥

न बुद्धिमेदं जनयेदज्ञानां कर्मसं-
गिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि
विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ ૨૬ ॥

કરાવેજ સૌ કર્મ, નહિ ભેદ બુદ્ધિ, ધાર,
કર્મસંગિ અજ્ઞાનિની, યુક્તઆચરી સાર. ૨૬

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥૨૭॥

કરાય સૌ, ઇંદ્રિય વડે, કર્મો અબુન જેહ,
કર્તા તેનો હું જઈમ, અવિમૂઢ માની લેહ. ૨૭

तत्त्ववित्तुं महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥૨૮॥

પણ ગુણ કર્મથિ આત્મને, સિદ્ધજ બાણે
જેહ, ઇંદ્રિય વર્તે વિષયમાં, જ્ઞાન અકર્તા
રેહ ॥ ૨૮ ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृ-
त्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥૨૯॥

સજ્જ થાય ગુણકર્મમાં, પ્રકૃતીગુણથી
અક્ત, તે અજ્ઞાની મંદને, લેહે નહિ સર્વજ. ૨૯

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યા-
ત્મચેતસા । નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા
યુદ્ધયસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

યે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠંતિ માનવાઃ ।
શ્રદ્ધાવંતોનસૂયંતો મુચ્યંતે તેऽપિ કર્મભિઃ ૩૧

યે ત્વેતદભ્યસૂયંતો નાનુતિષ્ઠંતિ મે
મતમ્ । સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાંસ્તાન્વિદ્ધિ
નષ્ટાનચેતસઃ ॥ ૩૨ ॥

સદૃશં ચેષ્ટે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ । પ્રકૃ-
તિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ૩૩

ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતો ।
તયોર્ન વશમાગચ્છેત્તૌ હસ્ય પરિપંથિનો ૩૪

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ૩૫

અર્જુન ઉવાચ ॥

અથ કેન પ્રયુક્તોયં પાપં ચરતિ
પૂરુષઃ । અનિચ્છન્નાપિ વાર્ષ્ણેય
બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મહા-
શનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ૩૭

ધૂમેનાત્રિયતે વન્હિર્યથાઽઽદર્શો મલેનાંચ ।
યથોલ્બેનાદૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાદૃતમ્ ૩૮

આદૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।
કામરૂપેણ કૌંતેયદુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

૧અધ્યાત્મ ચિત્ત વડે સઉ, અર્થાં મુજને
કર્મ, ઇચ્છા મમતા તાપને, મૂકી કર યુધ
ધર્મ ॥ ૩૦ ॥

આ મુજ મતથી માનવો, સદાય વર્તે જેહ,
અનિહતાં રાખી શ્રદ્ધા, છૂટે કર્મચિ તેહ. ૩૧

પણ જે આને નિહતાં, વર્તે નહિ મુજ રીત.
તે મૂઢાને જાણુ તું, નષ્ટ વિવેક રહીત. ૩૨

અપ્રકૃતીને સૌ અનુસરે, કરશે ગ્નિગ્રહ કેમ,
પ્રકૃતી સરણું આચરે, જ્ઞાનવાનપણએમ. ૩૩

ઇન્દ્રિયના, વિષયો વિશે, રાગ દ્વેષ જે જેહ,
તેને વશ થાવું નહીં, શત્રુ ઈએના તેહ. ૩૪

પર ધર્માચરવા થકી, શ્રેય વિગુણ નિજ
ધર્મ, સ્વધર્મમાં મરવું ભલું, ભય આપે
પર ધર્મ ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન પૂછેછે.

પણ બળથી યોજેલ વત, કૃષ્ણ, ન ઇચ્છે
તોય, પુરૂષ આચરે પાપ, એ કેલે પ્રેરિત
હોય ॥ ૩૬ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

રજો ગાણુથી, થાય, એ કામ, ક્રોધ પણ એ-
જ, મહા પાપિ બહુ અહારિ, અહિં, જાણુ
શત્રુ એનેજ ॥ ૩૭ ॥

છાદિત અગ્ની ધૂમચિ, ધૂપણ મલથી જેમ,
ગર્ભ જ્વરાયુએ કરી, જ્ઞાનજ તેણે એમ. ૩૮

નિત્ય વૈરિ એ જ્ઞાનિનો, કામ રૂપ દુષ્પૂર્ણ,
અગ્ની, તેણે ઢાંકિયું, જ્ઞાન પાર્થ સંપૂર્ણ. ૩૯

ઇન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ।
 एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ४०

એને, મનમતિ ઇન્દ્રિયો, આશ્રય, તેણે સાર,
 કરે જીવને મોહ એ, ઢાંકિ જ્ઞાન નિર-
 ધાર ॥ ૪૦ ॥

तस्मात्स्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य
 भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं
 ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

માટે ઇન્દ્રિયને પ્રથમ, વશ કરિ એને મૂક,
 ટળે ૧જ્ઞાન ૨વિજ્ઞાન, એ પાપીથીજ અ-
 ચૂક ॥ ૪૧ ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
 मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२

વિષય થકી ડપર ઇન્દ્રિયો, છે પર તેથી
 મન, મનથી પર બુદ્ધીજ છે, પર તેથી
 આત્મનં ॥ ૪૨ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना
 जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ४३

એમ જાણિ પર, બુદ્ધિથી, કરિ મન ધીયે
 સ્થીર, જીત ૪દૂરાસદ શત્રુ એ, કામરૂપ
 રણધીર ॥ ૪૩ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
 संवादे कर्मयोगोनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । वि-
वस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः
पुरातनः । भक्तोसि मे सखा चेति
रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अर्जुनवाच ॥

अपरं भवतो जन्म परं जन्त विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ४

श्रीभगवानुवाच ॥

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामी-
श्वरोपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय
संभवाभ्यात्ममायया ॥ ६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भव-
ति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य
तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

કહ્યો સૂર્યને યોગ આ, અવ્યય, મેં નિરધાર,
સૂર્યે મનુને તેમણે, ઇક્ષ્વાકુને સાર ॥ ૧ ॥

રાજર્ષી બાણેછ, ઇમ, પ્રાપ્ત પરંપર એહ,
મહત કાળના અંતરે, નાશ થયો છે જેહ ॥ ૨ ॥

તેજ પુરાતન યોગ આ, ૧૨હસ્ય ને ઉત્ત-
મ, કહ્યો તને મેં આજ, તું, લક્ષ્મ સખા
રહસ્યં ॥ ૩ ॥

અર્જુન પૂછેછ.

જન્મ આપનો આ સમય, સૂર્ય તણો તો
પહેલ, હું એ બાણું કેમ, જે, આપે પ્ર-
થમ કહેલ ॥ ૪ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

થયા જન્મ મુજ બહુ વળી, તારા પણ
કૌતેયં, બાણું હું તે સર્વને, તું બાણે નહિ
જેય ॥ ૫ ॥

અજ, અવિનાશી, ઇશ હું, ભૂતોનો, પણ
સાર, સ્વીકારી નિજ પ્રકૃતિ દૌ, ઇચ્છાયે
અવતાર ॥ ૬ ॥

થાયજ હાની ધર્મની, જ્યારે ભારત વીર,
વૃદ્ધી થાય અધર્મની, ત્યારે ધરં શરીર ॥ ૭ ॥

કરવા, રક્ષા સાધુની, પાપીયોને હાર, ધર્મ
સ્થાપવા હું ધરં, યુગ યુગમાં અવતાર ॥ ૮ ॥

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।
ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ૯

જાણે તત્ત્વથિ દિવ્ય મુજ, જન્મ કર્મ ઈમ
જેહ, દેહ તણ પામે મને, નહિ ફરિ જન્મે
તેહ ॥ ૯ ॥

વીતરાગભયક્રોધા મનમયા મામુપાશ્રિતાઃ ।
બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦

મૂકિ રાગ ભય ક્રોધને, મુજ આશ્રિત મુ-
જબુદ્ધ, બહુ પામ્યા મુજ ભાવને, જ્ઞાન તપે
થઈ શુદ્ધ ॥ ૧૦ ॥

યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવં ભજામ્યહમ્ ।
મમ વર્ત્માનુવર્ત્તેતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ૧૧
કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ
દેવતાઃ । ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે
સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

જેમ નરો મુજને ભજે, તેમ ભજું હું સાર,
પાર્થ ભજે સૌ માનવો, મુજને સર્વ પ્રકાર. ૧૧

અહીંજ દેવોને ભજે, કર્મસિદ્ધિ ઇચ્છનાર,
થાય પાર્થ આ લોકમાં, કર્મસિદ્ધિ તત્કાળ. ૧૨

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।
તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્ધ ચ કર્તારમવ્યયમ્ ૧૩
ન માં કર્માણિ લિપંતિ ન મે કર્મફલે
સ્પૃહા । ઇતિ માં યોઽભિજાનાતિ
કર્માર્ભિર્ન સ વદ્ધ્યતે ॥ ૧૪ ॥

ગુણ કર્મોના ભેદથી, સૃષ્ટી જાત મેં ચાર,
કર્તા તેનો પણ મને, અકર્તા અવ્યય ધાર. ૧૩

કર્મ મને લેખે નહીં, નહિ ઇચ્છા ફલમાંય,
જાણે મુજને એ રિતે, નહિ કર્મે બંધાય. ૧૪

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
किं कर्म, किमकर्मोति कवयोप्यत्र
मोहिताः । तच्चे कर्म प्रवक्ष्यामि
यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

કર્યો પૂર્વ રમુમુક્ષુયે, કર્મો જાણી એમ, માટે
તું પણ પૂર્વથી, થતાં કર્મ કર તેમ ॥ ૧૫ ॥

શું અકર્મને કર્મ છે, કવિ પણ એમાં મોય,
તુજને કૈં તે કર્મ, જે, જાણિ અશુભને
ખોય ॥ ૧૬ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः १७

કર્મ તથા ધ્રુવીકર્મનું, તત્ત્વ જાણવા ચો-
ખ્ય, અકર્મનું પણ એમ, એ, કર્મગતી
દુઝોઝ્ય ॥ ૧૭ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स
बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

જે અકર્મ તો કર્મમાં, કર્મ અકર્મમાં જોય,
શ્રેષ્ઠ યોગિ તે લોકમાં, સર્વકર્મકૃત હોય. ૧૮

૧ મારા આત્મસ્વરૂપમાંજ બુદ્ધિ રાખનાર. ૨ મોક્ષની ઇચ્છાવાળા. ૩ શાસ્ત્રે કહેલ કર્મ.
૪ જ્ઞાનોનિષેધ કરેલ કર્મ. ૫ કર્મ ન કરવાપણું. ૬ દુઃખે કરી જણાય એવી. ૭ બંધન. ૮ કર્મકરનાર.

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ।
જ્ઞાનાભિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃપંડિતંબુધાઃ૧૯

જેના સૌ આરંભ છે, કલ સંકલ્પ રહિત,
જ્ઞાનવડે તે શુદ્ધને, જ્ઞાની કહે પંડીત ॥૧૯॥

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો
નિરાશ્રયઃ । કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ
નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

મૂકી કર્મ કલ સંગ, વિણ આશ્રય, તૃપ્ત હ-
મેશ, કર્મ કરે જો કે સદા, તોય કરે નહિ
લેશ ॥ ૨૦ ॥

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસ-
ર્વપરિગ્રહઃ । શારીરં કેવલં કર્મ
કુર્વન્નાત્મોતિ કિલ્બિષમ્ ॥ ૨૧ ॥

૧વશમન, આશા રહિત નર, મૂકિ સર્વ સં-
સાર, શરીર કર્મ કરતાંજ, નહિ પામે પાપ
લગાર ॥ ૨૧ ॥

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિ-
મત્સરઃ । સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ
ચ કૃત્વાપિ ન નિબદ્ધયતે ॥ ૨૨ ॥

સંતુષ્ટ દૈવકૃત લાભથી, વૈર દ્વંદ્વ વિણ
જેહ, સમ વલિ સિદ્ધિ અસિદ્ધિ, તો, કરી
કર્મ છુટેહ ॥૨૨॥

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।
યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિર્ત્તીયતે॥૨૩॥

જ્ઞાની, મુક્ત, અસંગિ જે, યજ્ઞ માટે કર-
નાર, કર્મ બધાં તો, તે તણાં, લય પામે
નિરધાર ॥ ૨૩ ॥

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।
બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના॥૨૪॥

૨બ્રહ્માર્પણ ૩બ્રહ્માગ્નિમાં, ૪હુત ૫બ્રહ્મે, ૬-
વિ બ્રહ્મ, ૭બ્રહ્મકર્મઅભાધિયે, ૮માય તેણે
બ્રહ્મ ॥ ૨૪ ॥

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।
બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥૨૫॥

કરે દૈવ યજ્ઞજ વળી, કર્મયોગિ જે હોય,
બ્રહ્માગ્નીમાં યજ્ઞને, ૧૦યજ્ઞે હોમે કોય ॥૨૫॥

શ્રોત્રાદીર્નાંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્રિષુ
જુહતિ । શબ્દાદીન્વિષયાનન્ય
ઈન્દ્રિયાગ્રિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

બીજા ૧૧સંયમ અગ્નિમાં, હોમે ૧૨શ્રોત્રા-
દીય, ૧૩ઈન્દ્રિયાગ્નિમાં અન્ય વળિ, હોમે
૧૪શબ્દાદીય ॥ ૨૬ ॥

સર્વાર્ણાંદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।
આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે૨૭

ઈન્દ્રિ પ્રાણનાં, કર્મ સૌ, અન્યે હોમ કરા-
ય, ૧૫આત્મસંયમ અગ્નિ જે, જ્ઞાન ૧૬દીપ
તેમાય ॥ ૨૭ ॥

૧ મન વશ્ય કરનાર. ૨ યજ્ઞ પાત્ર પણ બ્રહ્મરૂપ. ૩ અગ્નિ પણ બ્રહ્મરૂપ. ૪ હોમેહું. ૫ યજ્ઞમાનાદિ
હોમનાર પણ બ્રહ્મરૂપ. ૬ હોમ કરવાનાં અન્ન પણ બ્રહ્મરૂપ. ૭ કર્મ પણ બ્રહ્મરૂપ. ૮ ચિત્તની એ-
કાગ્રતા. ૯ ઇન્દ્રિય દેવનું બ્રહ્મ પુદ્ગલિના જેમાં યજ્ઞન યાયછે તે. ૧૦ ઉપર કહેલ બ્રહ્માર્પણાદિ પુ-
દ્ગલિયે. ૧૧ ઇન્દ્રિયનિષ્કલ. ૧૨ જ્ઞાનેન્દ્રિય. ૧૩ ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિ. ૧૪ પાંચ વિષય, ૧૫ આત્મામાં
એકાગ્રતા. ૧૬ પ્રકાશમાન.

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાઽપરે ।
સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચયતયઃસંશિતવ્રતાઃ૨૮

અપાને જુદ્ધતિ પ્રાણં પ્રાણેઽપાનં
તથાઽપરે । પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા
પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુદ્ધતિ ।
સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ૩૦

યજ્ઞશિષ્ટામૃતશ્રુજો યાંતિ બ્રહ્મ
સનાતનમ્ । નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય
કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो
मुखे । कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं
ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।
સર્વં કર્માર્થિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે૩૩

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः३४

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्य-
सि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण
द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः
पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्रवेनैव
वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

દ્રવ્ય, યોગ, તપરૂપ વલિ, યજ્ઞ કરે બહુ
બાણ, વેદજ્ઞાન રૂપ યજ્ઞ તો, બીબા યતિ
વ્રતવાન ॥ ૨૮ ॥

વલિ કેા પ્રાણાયામિયો, રૂંધી પ્રાણ અ-
પાન, અપાન હોમે પ્રાણમાં, તેમ અ-
પાને પ્રાણ ॥ ૨૯ ॥

અનિયત અહારિ કેા પ્રાણમાં, પ્રાણજ હોમી
દેય, યજ્ઞે શુદ્ધ થયેલ સૌ, યજ્ઞવીદહેએય.૩૦

યજ્ઞશિષ્ટ અમૃત ભુજી, પામે શાશ્વત પ્રદ્ધ,
અયજ્ઞિને આ લોક નહિ, કેમ અન્ય, સ-
ત્તમ ॥ ૩૧ ॥

કયા વેદના મુખ વિશે, બહુ વિધ યજ્ઞા
એમ, કર્મજ સર્વે બાણુ તે, છુટિશ બાણી
તેમ ॥ ૩૨ ॥

પાર્થ દ્રવ્યમય યજ્ઞથી, જ્ઞાન યજ્ઞ વીશેષ,
સમાય સર્વે જ્ઞાનમાં, અર્જુન કર્મ અશેષ.૩૩

કરિ સેવા પ્રણિપાત વલિ, પ્રશ્ન કરીને
બાણ, જ્ઞાતવદર્શિ જે જ્ઞાનિ તે, કહેશે તુ-
જને જ્ઞાન ॥ ૩૪ ॥

જે બાણી ઈમ મોહને, કરિ તું નહિ પા-
મીશ, જેણે બિનજ ને મુજ વિશે, ભૂત
માત્ર દેખીશ ॥ ૩૫ ॥

જો કે પાપી સર્વથી, અધિક પાપિ હોઈ-
શ, તોય જ્ઞાનરૂપ નાવથી, પાપ સમુદ્ર
તરીશ ॥ ૩૬ ॥

૧ શરીરમાંના પ્રાણવાયુ. ૨ શરીરમાંના અપાનવાયુ. ૩ નિયમસર. ૪ યજ્ઞ બાણનારા.
૫ કર્મથી થનારા. ૬ દંડવત, નમસ્કાર. ૭ બ્રહ્મને જ્ઞેનારા. ૮ તારા પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં. ૯ મારા
આત્મસ્વરૂપમાં.

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુ-
તેર્જુન । જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ
ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

બળતો અગ્ની કાષ્ટને ભસ્મ કરેછે જેમ,
સર્વ કર્મ, જ્ઞાનાગ્નિ પણ, ભસ્મ કરેછેતેમ. ૩૭

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદ્
વિદ્યતે । તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ
કાલેનાત્માનિ વિંદતિ ॥ ૩૮ ॥

પવિત્ર નહિ આ લોકમાં, અર્જુન જ્ઞાન-
સમાન, યોગી કાળે મેળવે, નિજમાં પોતે
જ્ઞાન ॥ ૩૮ ॥

શ્રદ્ધાવાહ્યભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતે-
દ્રિયઃ । જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમ-
ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

શ્રદ્ધાલૂ, વશદ્રિ, વળિ, તત્પર પામે જ્ઞાન
પામે જ્ઞાન તરતજ પછી, શાંતિ પામે મહાન.

અજ્ઞાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા
વિનશ્યતિ । નાયં લોકોઽસ્તિ ન
પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

અજ્ઞ, અશ્રદ્ધાવાન વળિ, સંશયિ પામે
નાશ, સંશયિને આ લોક નહિ, નહિ અપર,
નહિ સુખ આશ ॥ ૪૦ ॥

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।
આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવૃદ્ધાન્તિ ધનંજય ૪૧

યોગે કર્મ ત્યજેલ વળિ, જ્ઞાને સંશય મુ-
ક્ત, આત્મજ્ઞાનિને કર્મ નહિ, કરે આધ કે
શુદ્ધ ॥ ૪૧ ॥

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિ-
નાત્મનઃ । છિત્ત્વેનં સંશયં યોગમા-
તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

માટે સંશય તદ્વચમાં, અજ્ઞાને થાનાર,
છે હીજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મથી, હે યોગી થા સાર. ૪૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मब्रह्मार्पणयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ अथ पंचमोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं
च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं
तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसक-
रावुभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्क-
र्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न
द्वेष्टि न कांक्षति । निर्द्वन्द्वो हि महा-
बाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति
न पंडिताः । एकमप्यास्थितः
सम्यगुभयोर्विदते फलम् ॥ ४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्यो-
गैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च
योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमा-
मुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म
न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा
जितेंद्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा
कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

અર્જુન કહેછે.

કર્મતણેા સંન્યાસ વળિ, કહોછો તેનો યોગ,
એક કહો, એમાંયથી, જે નિશ્ચય શુભ ભોગ. ૧

શ્રીભગવાન કહેછે.

કર્મયોગ, સંન્યાસ, એ, છે બન્ને શુભકાર, પણ
તેમાં સંન્યાસથી, અધિક યોગ છે સારા. ૨

સંન્યાસી તે બાણવો, ન ઇછે દ્વેષે જેહ, છૂટે
બંધનથી સુખે, દ્વંદ્વ વિનાનો તેહ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાન, યોગને કહે બુદ્ધા, નહિ પંડિત, પણ
અમૂર્ખ, પામે એક સુઆચરી, ફલ બેનુંજ
અમૂર્ખ ॥ ૪ ॥

પ્રમાય અપદ જે જ્ઞાનિયે, યોગીયે પણ એ-
જ, જ્ઞાન, યોગને એક જે, બાણે બાણે
તેજ ॥ ૫ ॥

યોગ વિના સંન્યાસ તો, પામવાજ દુખ-
રૂપ, યોગયુક્ત પામે મુની, તરતજ બ્રહ્મ-
સ્વરૂપ ॥ ૬ ॥

શરિર છૂતિ, મન શુદ્ધ કરી, યોગી, ઈં-
દ્રિય છૂત, સર્વ તણેા બની આતમા, કર્તા
પણ નહિ શ્લીસ ॥ ૭ ॥

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત
તત્ત્વવિત્ । પદ્યન્મૃગ્વસ્પૃશન્નિઘ્ન-
ન્નશ્નન્નાચ્છન્સ્વપન્શ્વસન્ ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્વિસૃજન્મૃહ્નન્નુન્મિષન્નિમિ-
ષન્નપિ । ઇન્દ્રિયાર્ણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તેત
ઇતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા
કરોતિ યઃ । લિપ્યતે ન સ પાપેન
પદ્મપત્રમિવાંભસા ॥ ૧૦ ॥

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિ-
યૈરપિ । યોગિનઃ કર્મ કુર્વેતિ સંગં
ત્યક્ત્વાઽઽત્મશુદ્ધયે ॥ ૧૧ ॥

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિપામ્રોતિ
નૈષ્ઠિકીમ્ । અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે
સક્તો નિબદ્ધયતે ॥ ૧૨ ॥

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે
સુખં વશી । નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ
કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય
સૃજતિ પ્રભુઃ । ન કર્મફલસંયોગં
સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તેતે ॥ ૧૪ ॥

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ
મુકુતં વિશ્વઃ । અજ્ઞાનેનાવૃતતં જ્ઞાનં
તેન મુક્ષંતિ જંતવઃ ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિ-
તમાત્મનઃ । તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં
પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

જેઈ, શુણી, ઇન્દ્રિય, સૂઘિ વળિ, જમિ,
જઈ, સુઈ, લઈ પ્રાણ, માને યોગી રત-
ત્વવિત, “કેં નહિ કરે” ઇમ, જાણુ ॥ ૮ ॥

અવદી, મૂકિ, અહિ, ખોલિ વળિ, વીંચીને
પણ સાર, વર્તે ઇન્દ્રિય, વિષયમાં, ધારિ
એમ નિરધાર ॥ ૯ ॥

અર્પિ બ્રહ્મને કર્મ જે, કરે સંગ વિણુ પ્રા-
ણિ, ન અડે તેને પાપ, જિમ, પદ્મપત્રને
પાણિ ॥ ૧૦ ॥

મન, બુદ્ધિ, શરીર, વળી, કેવળ ઇન્દ્રિયેજ,
મૂકિ સંગ કર્મો કરે, યોગી શુદ્ધયેજ. ૧૧

યોગિ કર્મફલ ત્યાગિને, શાંત અતીશય થાય.
ફલમાં સક્ત અયોગિ, તો કામવડેબંધાય. ૧૨

મૂકી કર્મ સૌ મનવડે, યોગી સુખથી રેહ,
નવ દ્વારના પુર વિષે, નહિ કરિ કરાવિ
તેહ ॥ ૧૩ ॥

લોકતાણું કર્તૃત્વ વળિ, કર્મ, કર્મ ફલ યોગ,
પ્રભુ, એ સૌ સૃજતા નથી, છે સ્વાભા-
વિક ભોગ ॥ ૧૪ ॥

પ્રભુ ધારે નહિ કોઈનું, પાપ પુણ્ય જે હોય,
જાદિત જ્ઞાન અજ્ઞાનથી, જીવો તેણે મોય. ૧૫

આત્મજ્ઞાનથી જેમનું, નાશ થયું અજ્ઞાન,
તેને જાણવે સૂર્યવત, બ્રહ્મરૂપ, તે જ્ઞાન ॥ ૧૬ ॥

૧ સ્પર્શ કરી. ૨ બ્રહ્મને જાણનાર. ૩ ખોલીને. ૪ લઈને. ૫ કમળનું પાન. ૬ અંતઃકરણની શુ-
દ્ધિમાં. ૭ એ નેત્ર, એ નાકનાં છેદ, એ કાન, મુખ એ સાત મસ્તકના ને બુદ્ધ તથા મૈથુન ઇન્દ્રિય એ
એ નીચના મળી નવ દરવાજા. ૮ શરીરરૂપ નગરી. ૯ કર્તાપણું. ૧૦ લોકેણું.

તદ્દુદ્યયસ્તદાત્માનસ્તાન્નિષ્ઠાસ્ત-
ત્પરાયણાઃ । ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં
જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ
હસ્તિનિ । શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ
પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये
स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म
तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

ન પ્રહૃપ્યેત્પિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય
ચાપિયમ્ । સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો
બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि
यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा
सुखमक्षय्यश्रुते ॥ २१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयो-
नय एव ते । आद्यंतवंतः कौतेय
न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरवि-
मोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स
युक्तः स सुखी नरः ॥ २૩ ॥

योंऽतःसुखोंऽतरारामस्तथांतर्ज्यो-
तिरेव यः । स योगी ब्रह्म निर्वाणं
ब्रह्मभूतोऽधिच्छति ॥ ૨૪ ॥

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષી-
ણકલ્મષાઃ । છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ
સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

મન બુદ્ધી શ્તેમાં વળી, નિષ્ઠા આશ્રય રતેજ,
જ્ઞાને શુદ્ધ થયેલ તે, પામે મોક્ષ ખરેજ ॥ ૧૭ ॥

અપઠિત ધ્વિનયિ બ્રાહ્મણુ વિષે, ગૌ હસ્તી-
માં સાર, શ્વપાન તથા ચાંડાલમાં, પંડિત-
શ્રમ જોનાર ॥ ૧૮ ॥

જીતી તેણે સૃષ્ટિ અહિ, જેનું મન છે સંમ,
બ્રહ્મ વિષે સ્થિત તેજ છે, સમ જનિદો-
પજ બ્રહ્મ ॥ ૧૯ ॥

અપ્રિયથી ખેદે નહીં, પ્રિયથી નહિ હ-
ર્ષેહ, બ્રહ્મસ્થિત, અસંમૂઢ, સ્થિર બુદ્ધિ,
બ્રહ્મવિત્ જેહ ॥ ૨૦ ॥

જે, અસક્ત જોઈ વિષયમાં, અંતર પામે
સૂખ, બ્રહ્મયોગિ તે, મેળવે, સુખ અવિ-
નાશિ અચૂક ॥ ૨૨ ॥

વિષય ભોગ જે, તેજ છે, કારણ દુખના
સાર, તે જીવ્યાંતજવાનમાં, ન વિવેકી
રમનાર ॥ ૨૨ ॥

અહીંજ સહન કરી શકે, જીવતાંજ નર જેહ,
કામક્રોધના વેગને, યોગી, સુખિયોતેહ ॥ ૨૩ ॥

અંતર સુખિ આરામિ જે, અંતર દૃષ્ટિ
સાર, બ્રહ્મસ્થિત તે મોક્ષને, પામે છે
નિરધાર ॥ ૨૪ ॥

શ્રેક્ષીણુપાપ, સંશય રહિત; વળિ મન વશ
કરનાર, ઋષિયો પામે મોક્ષને, સર્વ તણા
હિતકાર ॥ ૨૫ ॥

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચે-
તસામ્ । અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં
વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

મુક્ત કામ ક્રોધે, યતી, આત્મતત્ત્વ માહેર,
વળિ મનવશ તેનેજ તો, મોક્ષ મળે
ચામેર ॥ ૨૬ ॥

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્વાદ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાંતરે
શ્રુવોઃ । પ્રાણાપાનૌ સમૌ કૃત્વા
નાસામ્યંતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

રાષિ ચક્ષુ શ્રુમધ્ય વળિ, કરિ વિષયોને
બહાર, સમ કરિ પ્રાણ અપાનને, જે નાકે
ચરનાર ॥ ૨૭ ॥

યતોદ્રેયમનેબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરા-
યણઃ । વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ
સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

દુદ્રિય મન, મતિ વશ કરી, મોક્ષ યપરા-
યણ યુક્ત, રાગ ક્રોધ ભય રહિત જે, સ-
દાય છે તે મુક્ત ॥ ૨૮ ॥

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમેશ્વ-
રમ્ । સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં
શાંતિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

બ્રહ્મિ મને, સૌ લોકનો, ઇશ સુહૃદ વળિ
સાર, મોક્તાર તપ ને યજ્ઞનો. થાય શાંત
નિરધાર ॥ ૨૯ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे संन्यासयोगोनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् કહેછે,

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म
करोति यः । स संन्यासी च योगी
च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

કરે કર્મ, ફલ મૂકી તે, સંન્યાસી, યોગીજ
અગ્નિ ક્રિયા વિણ હોય જે, નહિ ને પા
ર્થ કર્મજ ॥ ૧ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि
पांडव । न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी
भवति कश्चन ॥ २ ॥

જેને કહે સંન્યાસ તે, યોગજ પાંડવ બાણ,
સંકલ્પ ત્યાગ વિના નહિ, થાય યોગિ
કેા માન ॥ ૨ ॥

आरूढोर्मुनेर्योगं कर्म कारण-
मुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव
शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

કહેછે યોગ ધરૂદનારનું, કારણ કર્મજ સાર,
તેમજ યોગીનું કહે, શમ કારણનિરધારા ॥૩॥

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्म-
स्वनुषज्जते । सर्वसंकल्पसं-
न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

યદા વિષય ને કર્મમાં, કદિ આસક્ત ન થાય,
મૂકે સૌ સંકલ્પને, તદા યોગિ કહેવાય ॥૪॥

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मान-
मवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो
बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

પોતે તારે આત્મને, નહિ તેને ઝોડેજ,
નિજબંધૂ પોતેજ છે, નિજ શરિયુ પણ
પોતેજ ॥ ૫ ॥

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मै-
वात्मना जितः । अनात्मनस्तु
शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

જે હત્યો શરિરાદિને, નિજબંધૂ છે તેહ,
પણ નિજ શત્રુ છેજ તે, અતનાર નહિ
જેહ ॥ ૬ ॥

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा
समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु
तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

આત્મજીત તે શાંતનું, મન નિશ્ચલ નિર-
ધાર, શીત ઉષ્ણ સુખ દુઃખમાં, માન અ-
પમાને સાર ॥ ૭ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો
વિજિતેન્દ્રિયઃ । યુક્ત ઇત્યુચ્યતે
યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદે-
પ્યવંધુષુ । સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ
સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ
સ્થિતઃ । એકાકીં યતચિત્તાત્મા
નિરાશીરપરિગ્રહઃ ॥ ૧૦ ॥

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસન-
માત્મનઃ । નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં
ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિ-
યક્રિયઃ । ઉપવિશ્યાસને યુંજ્યા-
દ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં
સ્થિરઃ । સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં
દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે
સ્થિતઃ । મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો
યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી
નિયતમાનસઃ । શાંતિં નિર્વાણ-
પરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

નિર્વિકાર, ઇન્દ્રીયજિત, જીને જ્ઞાનથી તૃપ્ત,
છે જેને રહોષ્ટાશ્મ સમ કાંચન, તે છે
યુક્ત ॥ ૮ ॥

સુહૃદ્, મિત્ર, અરિ, મધ્ય ને, સાધુ ઉ-
દારી દ્વેષ્ય, ગંધુ, પાપિ, એ સર્વમાં, સ-
મમતિ છેજ વિશેષ ॥ ૯ ॥

નિત્ય યોગી મન સ્થિર કરે, કરિ એકાંત
વાસ, જીવુ મન વશ કરિ એકલો, મૂકિ
પરિગ્રહ આશ ॥ ૧૦ ॥

દર્ભ અર્થ ને વસ્તુનું, નિજ આસન કરિ
સ્થિર, શુચિ જગ્યામાં મૂકિ, અતિ, નીચ
ઉચ નહિ, ધીર ॥ ૧૧ ॥

ત્યાં બેસી મન સ્થિર કરી, કરે આત્મ શુ-
દ્ધ્યર્થ, કાર વશ જાત્યતોદ્રય ક્રિયા, યોગી,
યોગ, સમર્થ ॥ ૧૨ ॥

શિર, ગ્રીવા, વપુને અચલ, કરિ સમ
સ્થિર રાખીજ, દિશુને નહિ બેતાંજ, નિ-
જ, નાસિકાગ્ર બેઠજ ॥ ૧૩ ॥

થઈ શાંત ને ભય રહિત, બ્રહ્મચારિ વ્રત-
વાન, કરિ મન વશ મત્પર રહે, મત્પર-
ત યોગી મહાન ॥ ૧૪ ॥

નિત્ય બેડતાં એમ મન, યોગી વશ કરિ
ચિત્ત, પરં શાંત જીજીવ્યને, પામેછે
અચિત્ત ॥ ૧૫ ॥

૧ જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન. ૨ લોષ્ટ એટલે માઠીનાં દેહાં અને અશ્મ એટલે પથ્થર ૩ સોનું, ૪ સ્વ-
ભાવથીજ સ્નેહી. ૫ શત્રુ ૬ મધ્યસ્થ. ૭ સદાચારી. ૮ ઉપેક્ષા કરનાર. ૯ દ્વેષ કરવાલાયક.
૧૦ સમાન બુદ્ધિ રાખનાર. ૧૧ શરીર. ૧૨ સંસાર. ૧૩ કાળા મૃગનું ચામડું. ૧૪ મન તથા
ઇન્દ્રિયો. ૧૫ ગળાનો પાછલો ભાગ. ૧૬ દિશાઓ. ૧૭ નાકની ટોચ. ૧૮ મારા આત્મસ્વરૂપમાં
મન રાખનાર. ૧૯ મારું આત્મસ્વરૂપ.

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંત-
મનશ્રતઃ । ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય
જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય
કર્મસુ । યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય
યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥ ૧૭ ॥

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવ-
તિષ્ઠતે । નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો
યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેંગતે સોપમા
સ્મૃતા । યોગિનો યતચિત્તસ્ય
યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસે-
વયા । યત્ર ચૈવાત્મનાઽઽત્માનં
પश्यन्नाત્માનિ તુણ્યાતિ ॥ ૨૦ ॥

મુખમાત્યંતિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તી-
દ્રિયમ્ । વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં
સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે ના-
ધિકં તતઃ । યસ્મિંસ્થિતો ન
દુઃસ્વેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

તં વિદ્યાદુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગ-
સંજ્ઞિતમ્ । સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો
યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥ ૨૩ ॥

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસત્યક્ત્વા સર્વા-
નશેષતઃ । મનસૈવેદ્રિયગ્રામં વિનિ-
યમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

અતિ નિદ્રા, જાગૃત અતી, ઉપવાસી બહુ
અહારિ, થાય યોગ નહિ તેમને, કુંતીસુત
બળધારિ ॥ ૧૬ ॥

વિહાર કર્મ ચેષ્ટા વળિ, અહાર સ્વપ્ન
બળર્ણ, નિયમિત જેના તેમને, થાય યોગ
બહુબળર્ણ ॥ ૧૭ ॥

ચિત્ત કરેલું વશ થતા, સ્થિર આત્મામાં
થાય, નિસ્પૃહ સૌ શકામે થકી, તદા યુક્ત
કહેવાય ॥ ૧૮ ॥

જેમ વાયુ વિણુ સ્થાનમાં, દીપે સ્થિર
રહેવાય, આત્મયોગિ વશચિત્તને, ઉપમા
તે કહેવાય ॥ ૧૯ ॥

જેમાં યોગાચરણથી, વશ મન શાંતજ
થાય, જેતાં મનથી આત્મને, આત્મામાં
પ્રતોષાય ॥ ૨૦ ॥

બુદ્ધિગ્રાહ્ય, અતીન્દ્રિય મુખ, પામેછે અ-
ત્યંત; રાહ જેમાં ખસતો નથી, તત્ત્વથીજ
એ સંત ॥ ૨૧ ॥

જે પામી માને ન કર્ક, અધિક લાભ તેથીજ,
જેમાં સ્થિત તો થાય નહિ, ચલિત મહા
હબથીજ ॥ ૨૨ ॥

પાર્થ જાણુવો યોગ તે, રહિત દુઃખ સં-
યાગ, નિશ્ચય નિર્દુષ્ટ ચિત્તથી, આચરવા
એ યોગ ॥ ૨૩ ॥

સંકલ્પે થતિ કામના, મૂકી સર્વ અશેષ,
દ્રિય ગણુને સર્વથી, કરિ વશ મનથિ
વિશેષ ॥ ૨૪ ॥

शनैःशनैरुपरमेहृद्धया धृतिश्रुतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिद-
पि चिंतयेत् ॥ २५ ॥

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમ-
સ્થિરમ્ । તતસ્તતો નિયમ્યૈતદા-
ત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमु-
त्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्म-
भूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

યુંજન્નેવં સદાઃસ્તમાનં યોગી વિ-
ગતકલ્મષઃ । સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શ-
મત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि
चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा
सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

યો માં પડ્યતિ સર્વત્ર સર્વે ચ મયિ
પડ્યતિ । તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ
સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येक-
त्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि
स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પડ્યતિ
યોઽર્જુન । સુખં વા યદિ વા દુઃખં
સ યોગી પરમો મતઃ ॥ ૩૨ ॥

ધીરે ધીરે આત્મમાં, ધીર બુદ્ધિયે સાર,
સ્થાપી મન, શાંતજ બને, ચિંતે નહીં
લગાર ॥ ૨૫ ॥

જે જે પ્રત્યે જાયછે, મન ચંચલ અસ્થીર,
તેથી પાછું ખેંચિ, વશ કરે આત્મમાં,
ધીર ॥ ૨૬ ॥

૧બ્રહ્મભૂત નિષ્પાપ વળિ, શાંત રજોગુણ
મન, એ યોગીને તો મળે, સુખ ઉત્તમ
અર્જુન ॥ ૨૭ ॥

સદા જોડતાં એમ મન, યોગી પાપ ર-
હીત, સેજે પામે સુખ, અતી ૨બ્રહ્મસ્પર્શ
સહીત ॥ ૨૮ ॥

એપોતાને સૌ ભૂતમાં, સૌને ઈનિજમાં સાર,
જીવે આત્મ યોગી સુની, સૌમાં સમ જો-
નાર ॥ ૨૯ ॥

જે મુજને સૌમાં જીવે, સૌને ૧મુજમાં
જોય, હું તેને અળગો નથી. નહિ મુજથી
તે હોય ॥ ૩૦ ॥

સર્વ ભૂતમાં સ્થિત મને, ભજે એકયથી
જેહ, વર્તતાંજ સૌ રીત પણ, મુજમાં વર્તે
તેહ ॥ ૩૧ ॥

દેખે સૌમાં ૧આત્મવત, સમાન સુખ દુખ
સાર, અર્જુન યોગી શ્રેષ્ઠ તે, મુજ મતથી
નિરધાર ॥ ૩૨ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

યોડયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન
મધુસૂદન । એતસ્યાહં ન પશ્યામિ
ચંચલત્વાત્સ્થિતિં સ્થિરામ્ ॥ ૩૩ ॥

ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ
બલવદ્દૃઢમ્ । તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે
વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં
ચલમ્ । અભ્યાસેન તુ કૌતેય
વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત ઇતિ
મે મતિઃ । વશ્યાત્મના તુ યતતા
શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિત-
માનસઃ । અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં
કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશિલ્ભ્રમિવ
નશ્યતિ । અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો
વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેતુમર્હસ્યશેપતઃ ।
ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેત્તા નહ્યુપપચ્ચતે ૩૯

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય
વિચ્ચતે । નહિ કલ્યાણકૃત્ક-
શ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

અર્જુન કહેછે.

મધુસૂદન આ યોગ જે, આપે કયો સ-
માન, સ્થિતિ થિર તે તણિ દેખું નહિ,
મન ચંચલ ભગવાન ॥ ૩૩ ॥

મન ચંચલ, બળવાન, દૃઢ, વિશેષજ કર-
નાર, નિગ્રહ તેનો વાયુવત, સુદુષ્કર માનું
સાર ॥ ૩૪ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

ચંચલ યદુર્નિગ્રહજ મન, સંશય કે ન લ-
ગાર, પણ અભ્યાસ વિરાગથી, કરાય વશ
નિરધાર ॥ ૩૫ ॥

અનિતેન્દ્રિયને મુજ મતે, છેજ યોગ અ-
પ્રાપ્ય, અતેન્દ્રિય ઉદ્દોગિને, ઉપાયથી છે
પ્રાપ્ય ॥ ૩૬ ॥

અર્જુન પૂછેછે.

અયતી, શ્રદ્ધાવાન, અનચલિત યોગથી,
જેહ, યોગ સિદ્ધિ પામીજ નહિ, શું ગતિ
પામે તેહ ॥ ૩૭ ॥

શું બનેથી ભ્રષ્ટ થઈ, બ્રહ્મ માર્ગમાં મૂઢ,
છિન્ન અભ્રની પેઠે તે, પામે નાશ વિ-
મૂઢ, ॥ ૩૮ ॥

એ મુજ સંશય મૂલથી, આપ છેદવા યોગ્ય,
છેદનાર બીજે નથી, કોઈ આપવિણ
જોગ્ય ॥ ૩૯ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પાર્થ થાય નહિ તે તણો, અહિ પરલોકે
નાશ, ૧૧ શુભકૃત પામે કોઈ નહિ, ૧૨ દુર્ગતિ-
રૂપ વિનાશ ॥ ૪૦ ॥

૧ ક્ષોભ. ૨ શેકનું, વિશેષ. ૩ દુઃખે કરાય એવું. ૪ દુઃખે કરી વશ્ય કરવા શક્ય. ૫ જેણે
ઇન્દ્રિયો વશ્ય કરી નથી તે. ૬ નહિ પમાય એવો. ૭ પ્રયત્ન નહિ કરનાર. ૮ ચળેલા મનવાળો.
૯ છેદાયકું, શુદ્ધ પડેકું. ૧૦ વાદળું. ૧૧ શુભ કરનાર. ૧૨ અપાત્ર ગતિ.

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલોકાનુપિત્વા શાશ્વ-
તી સમાઃ । શુચીનાં શ્રીમતાં મેહે
યોગમ્પ્રેષ્ટોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવાતિ
ધીમતામ્ । એતદ્ધિ દુર્લભતરં લોકે
જન્મ યદીદૃશમ્ ॥ ૪૨ ॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।
યતતે ચ તતો ભૂય સંસિદ્ધો કુરુનંદન ૪૩

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ હિયતે હવશોઽપિ સઃ ।
જિજ્ઞાસુરાપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ૪૪

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિ-
લ્વિપઃ । અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો
યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ
મતોઽધિકઃ । કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી
તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્વતેનાંતરા-
ત્મના । શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં
સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

પુણ્યલોકને પામિ, વસિ ઘણાં વર્ષ ત્યાં
સાર, લે શુચિ ધનિના ઘર વિષે, સ્થો-
ગબ્રધ અવતાર ॥ ૪૧ ॥

અથવા થાયે જ્ઞાનિના, કુળમાં એ ઉત્પન્ન,
લોક વિષે એ જન્મ છે, દુર્લભ, કુરુન-
ન્દન ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વ દેહની બુદ્ધિનો, ત્યાં પામે સંયોગ,
તેથી ફરિ સિદ્ધી વિષે, કરે ચલ બહુ
ભેગ ॥ ૪૩ ॥

અવશ, પૂર્વ અભ્યાસથી, થે તે પણ ખે-
ચાય, યોગ તણો ૪૪ જાણુ પણ, પવેદ ઉ-
લંધી બય ॥ ૪૪ ॥

પ્રયત્નથી ઉદ્યોગિ જે, યોગી પાપથી શુદ્ધ,
પામે શ્રેષ્ઠ ગતીજ તે, બહુ જન્મે થે
બુદ્ધ ॥ ૪૫ ॥

યોગી અધિક તપસ્વિથી, અધિક જ્ઞાનિથી,
સાર, અધિક કર્મિથી માટ તું, થા યોગી
નિરધાર ॥ ૪૬ ॥

સર્વ યોગિના મધ્યમાં, મુજગત મનથી
જેહ, શ્રદ્ધાવાન ભજે મને, યોગિ શ્રેષ્ઠ છે
તેહ ॥ ૪૭ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे अत्मसंयमयोगोनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्म-
दाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा
ज्ञास्यासि तच्छृणु ॥ १ ॥

મુજગત મન, મુજ આશ્રયી, કરતાં યો-
ગજ એમ, બાણે તું મુજ રૂપ સૌ, નિ-
શ્ચય, સાંભળ તેમ ॥ ૧ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्या-
म्यशेषतः । यज्ज्ञાત્વા નેહ ભૂયો-
ન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

સવિજ્ઞાન આ જ્ઞાન તો, હૈં તુજનેજ અ-
શેષ, બાણી જે, અહિ બાણવા, ફરિ નહિ
રહે ? અવશેષ ॥ ૨ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति
सिद्धये । यततामपि सिद्धानां
कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

કોઈ હજારે મનુજમાં, કરે યત્ન સિદ્ધિ-
ર્થ, સિધમાં પણ, બાણે મને, યતત્વે કોઈ
સમર્થ ॥ ૩ ॥

भूमिरापोनलो वायुः खं मनो
बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे
भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

પૃભૂ, જલ, અગ્ની, વાયુ, નલ, મન, બુ-
દ્ધી અહંકાર, એમ બિન્ન મુજ બાણવી,
પ્રકૃતી અષ્ટ પ્રકાર ॥ ૪ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि
मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो
ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

પણ એ અપરા, એથિ મુજ, અપરા ૧૦અ-
ન્ય, તું ધાર, જીવભૂત, મહાબાહુ, જે, સ-
દ્ધિને ધરનાર ॥ ૫ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युप-
ધારાય । अहं कृत्स्नस्य जगतः
प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

૧૧એ ૧૨યોનીથી થાયછે, બાણ ભૂત સૌ એમ,
કર્તા હું સૌ સદ્ધિનો, ૧૩સંહર્તા, પણ તેમ. ૬

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ७

મુજથી પર બીજો નથી, ૧૪હેતૂ એનો
કોઈ, સૂત્રે મણિવત સર્વ આ, મુજમાં
રયું પડેઈ ॥ ૭ ॥

रसोहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृपु ॥ ८ ॥

હું રસ જળમાં, હું ૧૫પ્રભા, ચંદ્ર સૂર્યની,
હુંજ, શબ્દ નલે વેદ ૧૬પ્રણવ, ઉદ્યમ ન-
રમાં હુંજ ॥ ૮ ॥

૧ બાકી. ૨ માણસ. ૩ સિદ્ધિ માટે. ૪ તત્ત્વજ્ઞાનથી. ૫ પૃથ્વી. ૬ આકાશ. ૭ જુદી જુદી. ૮ જડ હોવાથી નિષ્કૃષ્ટ. ૯ ચૈતન્ય હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ. ૧૦ બીજી. ૧૧ જડ ચૈતન્યરૂપ પ્રકૃતિ. ૧૨ કારણ. ૧૩ સંહાર કરનાર. ૧૪ કારણ. ૧૫ કાંતિ. ૧૬ ઔકાર.

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ
વિભાવસૌ । જીવનં સર્વભૂતેષુ
તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૯ ॥

બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ
સનાતનમ્ । બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ
તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

બલં બલવતામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।
ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોસ્મિ ભરતર્ષભ ૧૧

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તા-
મસાશ્ચ યે । મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ
ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥ ૧૨ ॥

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરોભિઃ સર્વમિદં
જગત્ । મોહિતં નાભિજાનાતિ
મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

દૈવી હેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।
મામેવ યે પ્રપદ્યંતે માયામેતાં તરંતિતે ॥ ૧૪ ॥

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદ્યંતે
નરાધમાઃ । માયયાપહૃતજ્ઞાના
આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

ચતુર્વિધા ભજંતે માં જનાઃ સુકૃતિ-
નોર્જુન । આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી
જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥ ૧૬ ॥

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિ-
ર્વિશિષ્યતે । પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોત્ય-
ર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

પુણ્ય ગંધ છું ભૂમિમાં, તેજ અગ્નિમાં સાર,
જીવન સૌ ભૂતો વિષે, તપસ્વિમાં તપ,
ધાર ॥ ૯ ॥

બીજ સનાતન સર્વનું, પાર્થ, મને તું જાણ,
બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિ હું, તેજતેજનું, માન. ૧૦

છું હું જળ અગિયાતાણું, કામ રાગ ઉવ-
ર્જિત, સર્વ ભૂતમાં કામ હું, અર્જુન, ધર્મ
સહીત ॥ ૧૧ ॥

જે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા, તામસ ભાવો
જેહ, હું તેમાં નહિ, જાણુ તે મુજથી, મુ-
જમાં તેહ ॥ ૧૨ ॥

એ ગુણમય ત્રણ ભાવથી, રયું જગત આ
મોહિ, જાણે નહિ પર એધિ, જે હું અ-
વ્યય છું કોઈ ॥ ૧૩ ॥

માયા મુજ ગુણિ દેવિ એ, દુઃખે કરી ત-
રાય, પણ લજેછ મુજનેજ જે, તે એને
તરિ જાય ॥ ૧૪ ॥

અધમ, પાપિ ને મૂઢ વળિ, માયાયે રહ-
તજ્ઞાન, અસુરભાવ આશ્રીત નર, લજે ન
મુજને, જાણુ ॥ ૧૫ ॥

પુણ્યવાન મુજને લજે, ચાર જાતના જેહ,
રોગી, પશુસાસુ વળિ, અર્થાર્થી, જ્ઞાની તેહ. ૧૬

તેમાં પણ જ્ઞાની વધે, એક ભક્ત, જનિત-
યુક્ત, હું અતિ પ્રિય છું જ્ઞાનિને, મુજને છે
તે સુક્ત ॥ ૧૭ ॥

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે
મતમ્ । આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા
મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

વહુનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।
વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સમહાત્મા સુદુર્લભઃ ૧૯

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યંતેઽન્યદે-
વતાઃ । તં તં નિયમમાસ્થાય
પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયા-
ર્ચિતુમિચ્છતિ । તસ્ય તસ્યાચલાં
શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારા-
ધનમીહતે । લભતે ચ તતઃ કામાન્મ-
યૈવ વિહિતાન્હિતાન્ ॥ ૨૨ ॥

અંતવચ્ચુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમે-
ધસામ્ । દેવાન્દેવયજો યાંતિ
મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામબુદ્ધયઃ ।
પરં ભાવમજાનંતો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસ-
માદૃતઃ । મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ
લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ
ચાર્જુન । ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ
માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥ ૨૬ ॥

ઈચ્છાદ્વેષસમુત્થેન દ્વંદ્વમોહેન ભારત ।
સર્વભૂતાનિ સંમોહં સર્ગે યાંતિ પરંતપ ॥ ૨૭ ॥

ઉદાર સૌ એ, જ્ઞાનિ તો, માનું આત્મ-
સ્વરૂપ, આત્મ યુક્ત તે આશ્રયે, ઉત્તમ
ગતિ મુજ રૂપ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનવાન પામે મને, બહુ જન્માન્તે સાર,
“સર્વ બ્રહ્મ” જોતાંજ, તે દુર્લભ છે નિ-
રધાર ॥ ૧૯ ॥

ઈચ્છાથી હૃતજ્ઞાન વળિ, નિજ પ્રકૃતી
વશ જેહ, બીજા દેવોને ભજે, નિયમ આ-
ચરી તેહ ॥ ૨૦ ॥

જે ભક્તા ભજવા ઇછે, શ્રદ્ધાએ જે દેવ,
તેની તે પ્રત્યે કરૂં, દૃઢ શ્રદ્ધા, તતજેવ રૂપ

તે શ્રદ્ધાએ યુક્ત એ, ભજે દેવને સાર,
ઈચ્છિત પામે તે થકી, મુજ નિર્મિત તે,
ધાર ॥ ૨૨ ॥

પણ તે અલ્પમતીજને, ફલતો નાશી થાય,
મળે રૂદેવયજિ દેવને, મુજ ભક્તો મુજ-
માંય ॥ ૨૩ ॥

અવ્યધિ, હું અવ્યક્તને, માને વ્યક્તજ
જેહ, અતિ ઉત્તમ, અવિનાશ મુજ, રૂપ
ન બાણે તેહ ॥ ૨૪ ॥

જણાઉં નહિ હું સર્વને, માયાએ ઢાંકેલ,
બાણે મને, અનાશિ અજ, નહિ, જન
મૂઢ બનેલ ॥ ૨૫ ॥

ભૂત, ભવિષ્ય ને આ સમય, અર્જુન નિ-
પજે જેહ, બાણું હું તે સર્વને, મુજને
નહિ કો તેહ ॥ ૨૬ ॥

રાગ દ્વેષથી દ્વંદ્વ જે મોહ, તેણે નિરધાર,
સૃષ્ટિ વિષે સૌ પ્રાણિયો, મોહ પામેછે
સાર ॥ ૨૭ ॥

૧ સ્વભાવ. ૨ ઈશ્વાર દેવનું યજન કરનાર. ૩ થોડી બુદ્ધિવાળા, ૪ શરીરોદિ રહિત, અદશ્ય.
૫ શરીરવાળો, દૃશ્ય. ૬ ભૂતકાળ.

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते ब्रह्मोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

પણ જે પુણ્યજનોતણું, લય પામ્યું હ-
ષ્ટ, મુક્ત બ્રહ્મ મોહથીજ તે, ભજે મને
દૃઢવ્રત ॥ ૨૮ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति
ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं
कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

જરા મરણ ટળવા કરે, આશ્રિ મને જે
યત્ન, તે બાણે અધ્યાત્મ સૌ, પ્રહ્મ કર્મ
પણ કૃત્સ્ન ॥ ૨૯ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च
ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां
ये विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

અધિભૂત દેવ યજ્ઞે સહિત બાણે મુજને
જેહ, અંતે પણ બાણે મને, યોગિ વિ-
વેકી તેહ ॥ ૩૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथष्टमोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म
पुरुषोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्त-
मधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्म-
धुसूदन । प्रयाणकाले च कथं
ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा
कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं
याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्धञ्च ।
मन्यर्पितमनोषु द्विर्दामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्य-
गामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति
पार्थानुचितयन् ॥ ८ ॥

અર્જુન કહેછે.

શું તે બ્રહ્મ અધ્યાત્મ શું શું વળિ કર્મજ
સૌચ, શું અધિભૂત કહેલ છે, શું અધિદેવજ
હોય ॥ ૧ ॥

શું અધિયજ્ઞજ, કેમ એ, આ વપુમાં રહેનાર
અંતેતમને કેમવળિ, વશમન જાણે સારાર ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પરમ અક્ષર એ બ્રહ્મ છે, છે અધ્યાત્મ
સ્વભાવ, ઉવિસર્ગને કહે કર્મ, જે, કરે સ-
જ્ઞિનોજ લાવ ॥ ૩ ॥

અધિભૂતજ^૧ ક્ષરભાવ છે. ૧પુરૂષજ છે અ-
ધિદેવ, આ વપુમાં જ અધિયજ્ઞ છું, નરવર
હુંજ તથૈવ ॥ ૪ ॥

અંતસમય સ્મરતાં મને, દેહ મૂકિને જાય,
પામે તે મુજ લાવનેજ, નહિ સંશય તે-
માય ॥ ૫ ॥

સ્મરતાં જે જે જોલાવને, ત્યજેછ અંતે દેહ,
પામે તે તેલાવને, જોતજલાવિત નિતજેહ. ૬

માટે સ્મર મુજને સદા, યુદ્ધ કર ને તું
સાર, મુજમાં મન મતિ અર્પિ તું મળિશ
મને નિરધાર ॥ ૭ ॥

મન અભ્યાસે યુક્ત જે, પીજે નહિ જાનાર,
પામે તેણે ચિંતતાં, પરમ પુરૂષને સાર ॥ ૮ ॥

૧ નાશરહિત પરમાત્મા. ૨ બ્રહ્મનું પ્રત્યેક શરીરમાં જીવરૂપે હોવું. ૩ યત્ન. ૪ વૃદ્ધ્યાદિદ્વારા ઉત્પત્તિ.
૫ નાશવંત પદાર્થ. ૬ વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ. ૭ સર્વયજ્ઞના અધિષ્ઠાતા, કર્મદ્વંદ્વતા. ૮ તેજ રીતે
૯ સ્વરૂપ. ૧૦ દેવતાવિશેષ ૧૧ તેનું સર્વદા ચિંતન કરનાર.

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાં-
સમનુસ્મરેદ્યઃ । સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્ય-
રૂપમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન ભક્ત્યા યુક્તો
યોગવલેન ચૈવ । ધ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય
સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદક્ષરં વેદવિદો વદંતિ વિશંતિ યદ્યતયો
વીતરાગાઃ । યદિચ્છંતો બ્રહ્મચર્યં ચરંતિ
તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુદ્ધય
ચ । મૂર્ધ્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો
યોગધારણામ્ ॥ ૧૨ ॥

અભિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુ-
સ્મરન્ । યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ
યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ
નિત્યશઃ । તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ
નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશા-
શ્વતમ્ । નામુવાંતિ મહાત્માનઃ
સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

આબ્રહ્મશ્રુવનાહ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।
મામુપેત્ય તુ કૌંતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્રક્ષણો વિદુઃ । રાત્રિં
યુગસહસ્રાં તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

ચિંતેજ જે, એ ૧૩વિ, ને ૨૫રાણુ, ૩૫શાસ્તા
તથા સૂક્ષ્મ અતીજ બાણુ, સૌનેજ ૪ધાતા,
નહિ ચિંત્ય૩૫, અજ્ઞાનથી દૂર રવિસ્વ૩૫.૬

પ્રયાણકાળે સ્થિર ચિત્તથીજ, ૩૫ રિતે
યોગ બળે કરીજ, તે લકત, રાખી બ્રુવ-
ચેજ પ્રાણુ, પામે પરપૂરુષ દિવ્ય બાણુ. ૧૦

જેને કહે જ્વેદવિદોજ બ્રહ્મ, જેમાં પ્રવેશે
યતિયોજ સંમ, જે ઇચ્છિ પાળે બ્રહ્મચર્ય
મત્ત, ટુંકે તને કૌં પદ તેજ સત્ત ॥ ૧૧ ॥

સર્વ દ્વારને વશ કરી, રૂંધિ હૃદયમાં મન,
રાખિ પ્રાણુ બ્રૂમધ્યમાં, ધરી સ્થૈર્ય અર્જુન.

ઓ એકાક્ષર બ્રહ્મને, ઉચરી સ્મરિને જેહ,
મૂકિ દેહને બાયછે, પરગતિ પામે તેહ. ॥ ૧૩ ॥

સ્મરે નિત્ય સુજને વળી, અનન્યમન જે
સાર, નિત્ય યુક્ત તે યોગિને, ધુંજ સુલભ
નિરધાર ॥ ૧૪ ॥

પામિ મને, ફરિ જન્મ જે, ૧૦ અનિત્ય ને
હુખયુક્ત, પામે તેને નહિ, મહા, સિદ્ધ
થયેલા સુક્ત ॥ ૧૫ ॥

લોક બ્રહ્મલોકે સહિત, પુનર્જન્મ દેનાર
પામિ મને, સુજ લકત નહિ, ફરી જન્મ
લેનાર ॥ ૧૬ ॥

બાણુ ૧૬દિન બ્રહ્માતાણુ, હજાર ૧૨યુગનું જેહ,
રાત્રી પણુ યુગ સહસ્રાં, રાત્ર દિવસ
વિદ તેહ ॥ ૧૭ ॥

૧ સવેશ. ૨ અનાદિસિદ્ધ. ૩ નિયંત્રા, નિયમમાં રાખનાર. ૪ ઉત્પન્ન કરનાર. ૫ અંતકાળે.
૬ પ્રકાશમાન. ૭ વેદાર્થ બાણુનાર. ૮ ઇંદ્રિયોનાં દ્વાર. ૯ બીજામાં મન નહિ રાખનાર. ૧૦ નાશવંત.
૧૧ સાધન એટલે ૩૬૦ દિવસના વર્ષ પ્રમાણે ચાર અમળ બત્રીશ કરોડ વર્ષનો બ્રહ્માનો દિવસ
થાયછે, ને તેટલાજ પ્રમાણુની તેની રાત્રિ સમજવી. ૧૨ ત્રેતાબીશ લાખ વીશ હજાર વર્ષનો યુગ.

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।
રાત્ર્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજકે ॥ ૧૮

સૌ ૧૨૫કતો અવ્યક્તથી, અદિવસે ઉત્પન્ન થાય, થાય લીન સૌ રાત્રિયે, તે અવ્યક્તજમાંય ॥ ૧૮ ॥

ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।
રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

તેજ ચરાચર ભૂત આ, અવશજ કુરૂનંદન. થૈ લય પામે રાત્રિયે, થાય દિને ઉત્પન્ન ૧૯

પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોવ્યક્તો વ્યક્તા-
ત્સનાતનઃ । યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ
નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

એ અવ્યક્તથી પર બિજે, ભાવ સનાતન જેહ, નાશ થિયે સૌ ભૂત પશુ, નાશ ન પામે તેહ ॥ ૨૦ ॥

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तમાहुઃ પરમાં
ગતિમ્ । યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તેતે
તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૨૧ ॥

કહે અક્ષર અવ્યક્ત વળિ, પરગતિ તેને કેહ, જેને પામિ ન જન્મ લે, મુજ સ્વરૂપ પર તેહ ॥ ૨૧ ॥

પુરુષઃ સ પરઃપાર્થ ભક્ત્યા લભ્ય-
સ્ત્વનન્યયા । યસ્યાંતઃસ્થાનિ ભૂ-
તાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥ ૨૨ ॥

થાયછેજ પર પુરૂષ તે, એક ભક્તિયે પ્રાપ્ત, જેમાં ભૂતો રહે, બધું, જેણે છે આ વ્યાસ. ૨૨

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાર્ઘ્યં ધૈવ
યોગિનઃ । પ્રયાતા યાંતિ તૈ કાલં
વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૩ ॥

મરતાં યોગી જે સમય, ફરિ જન્મે નહિ સાર, જન્મે ફરિ પશુ જેમ, તે, સમય કહું નિરધાર ॥ ૨૩ ॥

અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષળ્માસા ઉત્તરા-
યણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ
બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

અગ્નિ, દિવસ, ષુદ્ધપક્ષને, ઉતરાયણમાં સાર, જનાર બ્રહ્મજ થાય તે, બ્રહ્મવીદ જન, ધાર ॥ ૨૪ ॥

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષળ્માસા
દક્ષિણાયનમ્ । તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યો-
તિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તેતે ॥ ૨૫ ॥

ધૂમ, રાત્રિ, વધિપક્ષ ને, દક્ષિણાયને સાર, જાય, સ્વર્ગ પામી ફરે, કર્મ યોગિ નિરધાર ॥ ૨૫ ॥

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હેતે જગતઃ શાશ્વતે
મતે । એકયા યાત્યનાવૃત્તિ-
વન્યયાઽઽવર્તેતે પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

શુક્લ કૃષ્ણ, એ બે ગતી, શાશ્વત અહિજ મનાય, એકે પામે મોક્ષ, ફરિ, જન્મ અન્યથી થાય ॥ ૨૬ ॥

૧ ચરાચર ભૂતપ્રાણી. ૨ કારણરૂપ માયા. ૩ બ્રહ્માનો દિવસ સમજવો. ૪ બ્રહ્માની રાત્રી સમજવી. ૫ વ્યાપેક. ૬ અગ્નિ તથા જ્યોતિનો પ્રકાશ. ૭ શુદ્ધપક્ષ. ૮ બ્રહ્મન જાણનાર. ૯ કૃષ્ણપક્ષ.

નૈતે સ્ત્રી પાર્થ જાનન્ યોગી મુહ્યતિ
કશ્ચન । તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ
યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥ ૨૭ ॥

પાર્થ બાણતાં માર્ગ એ, યોગી મોય ન કોય,
માટે તું યોગીજ, થા, સર્વ કાળમાં સોય. ૨૭

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ
દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।
અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા
યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ષાઘમ્ ॥ ૨૮ ॥

વેદો વિષે, યજ્ઞતપો વિષે જે, દાનો વિષે
પુણ્ય કહેલ છે જે, પામે બધું તે, મુનિ
બાણિએને, પામે વળી જે પદ આદિ તેને. ૨૮

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे अक्षरब्रह्मयोगोनाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं
विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुमुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अश्रद्धाघानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमू-
र्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न
चाहं तेष्ववास्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्-
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः
सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि
भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति
मामिहाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि
कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निवर्तन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

श्रीભગવાન કહેછે.

શુદ્ધ તને અતિ ગુપ્ત આ, વિજ્ઞાનેજ સ-
હીત, જ્ઞાન કહું જે જાણિને, થશે અશુ-
ભચિ રહીત ॥ ૧ ॥

છે એ વિદ્યારાજ અતિ, ૧ગુહ્ય, શુદ્ધ ને
ધર્મ્ય, એ અવ્યય ઉત્તમ સુલભ, છે પ્ર-
ત્યક્ષે રગમ્ય ॥ ૨ ॥

પણ પુરૂષો એ ધર્મને, ન માનનારા જેહ,
ભમેમૃત્યુ સંસારમાં, પામિ મને નહિ, તેહ. ૩

મેંઅવ્યક્તે સર્વ આ, વ્યાપ્યું જગતજ સાર,
મુજમાં સર્વે ભૂત એ, હું તેમાં ન લગાર ॥ ૪ ॥

વળિ મુજમાં નહિ ભૂત એ, જો મુજ ઈ-
શ્વરિ યોગ, ંધર્ત્તા પાળક છુંજ પણ, નહિ
એમાં મુજ જોગ ॥ ૫ ॥

જેમ રહે નભમાંજ નિત, વાયુ ૪સર્વગત
મહાન, સર્વ ભૂત પણ તેમ છે, અર્જુન,
મુજમાં જાણુ ॥ ૬ ॥

સૌ પામે ૫કલ્પક્ષયે, મુજ પ્રકૃતીને સાર,
૫કલ્પારંભેહું સર્જું, ફરિ તેને નિરધાર ॥ ૭ ॥

સ્વીકારી નિજ પ્રકૃતિને, સર્જું ફરિ ફરિ
આ ભૂત, પૂર્વ કર્મથી એ બધા, પરવશ
પાડું સૂત ॥ ૮ ॥

પણ અસંગિ તે કર્મમાં, ઉદાસીન વત સાર,
હું છું, માટે નહિ મને કર્મ બાધ કરનાર. ૯

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ।
દેતુનાઽનેન કૌતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥૧૦॥

અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।
પરં ભાવમજાનંતો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥૧૧॥

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના
વિચેતસઃ । રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ
પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃ-
તિમાશ્રિતાઃ । ભજંત્યનન્યમનસો
જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ
દૃઢવ્રતાઃ । નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા
નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજંતો મામુપા-
સતે । એકત્વે ન પૃથક્ત્વેન વહુધા
વિશ્વતોમુખમ્ ॥ ૧૫ ॥

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ।
મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમાગ્નિરહં હૃતમ્ ॥૧૬॥

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા
પિતામહઃ । વેદ્યં પવિત્રમૌંકાર
ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ
શરણં સુહૃત્ । પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં
નિધાનં વીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

મુજ ૧અધ્યક્ષપણે રચે, પ્રકૃતિ વિશ્વ નિરધાર
એજ હેતુયે થાયછે, જગતજ વારંવારા ॥૧૦॥

મુજ ઈશ્વરિ પરભાવને, ન બાણુનારા જેહ,
મનુષ દેહિ ધારી મને, નિંદે મૂઢા તેહ ॥૧૧॥

૨વ્યર્થ ૩આશિ ને કર્મિ તે, વ્યર્થ જ્ઞાનિ
૪વિક્ષીમ, ૫મોહિનિ, ૬રાક્ષસિ, ૭આસુરી,
૮પ્રકૃતીને આશ્રીત ॥ ૧૨ ॥

પણ મહાતમા એકચિત, દૈવી પ્રકૃતી-
વાન, ભજે મને બાણી મને કારણ અ-
વ્યય મહાન ॥ ૧૩ ॥

કર્તા કીર્તન નિત્ય કો, દૃઢવ્રત યત્ને સકત,
નમતાં કંઈક ભજે મને, ભક્તિયે નિત
ભક્ત ॥ ૧૪ ॥

અન્ય ભજે કો જ્ઞાનથી, ૨એકયે ૧૦પૃથકે સાર,
કોઈ વિશ્વરૂપે મને, દેખી બહુજ પ્રકાર ॥૧૫॥

હું ૧૧ક્રતુ ને હું ૧૨યજ્ઞ છું, ૧૩સ્વધાજ, ૧૪ઔ-
ષધ હુંજ, હુંજ, મંત્ર, હું ૧૫આજ્ય છું, અગ્નિ
હવન હું છું જ ॥ ૧૬ ॥

પિતા પિતામહ જગતનો, માતા ૧૬ધાતા
હુંજ, ૧૭જ્ઞેય, શુદ્ધ ઔંકાર, ૧૮ઋક્, ૧૯સામ
૨૦યજુર્ હું છુંજ ॥ ૧૭ ॥

ગતિ, ૨૧ભર્તા, પ્રભુ, સાક્ષિ, હું, ૨૨શરણુ
સુહૃત ૨૩નીવાસ, ૨૪પ્રભવ, ૨૫પ્રલય, આધાર
૨૬લય, કારણ છું આવનાશ ॥૧૮॥

૧ અધિષ્ઠાતા. પાસે હોવાથી. ૨ વ્રથા, ક્રોધ. ૩ આશાવાજો. ૪ વિક્ષેપ પામેલો. ૫ બુદ્ધિ-
ક્રંશ કરનાર. ૬ હિંસાદિ કરાવનાર. ૭ દંભ ગર્વાદિ કરાવનાર. ૮ સ્વભાવ. ૯ એકપણાથી, અહંબદ્ધ
ઉપાસનાથી. ૧૦ બુદ્ધપણાથી. ૧૧ અગ્નિદેવતાદિ યજ્ઞ. ૧૨ નિત્ય પંચયજ્ઞાદિ. ૧૩ ઋક્ષાદિ. ૧૪ અન્ન વા
ઔષધિ. ૧૫ ધૂતાદિ. ૧૬ કર્મકૃષ્ણ દેનાર. ૧૭ બાણુવાલાયક. ૧૮, ૧૯, ૨૦ ત્રણે વેદોનાં નામ. ૨૧ પોષણ
કરનાર. ૨૨ રક્ષક. ૨૩ રહેવાનું સ્થાન. ૨૪ સંલિ કરનાર. ૨૫ નાશ કરનાર. ૨૬ લયસ્થાન.

તપામ્યહમહં વર્ષં નિઘ્નહામ્યુત્સૃજામિ ચ ।
 અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસઃસાહમર્જુન ॥૧૯॥
 ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા
 યજ્ઞૈરિષ્ટા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયંતે ।
 તે પુણ્યમાસાઘ સુરેંદ્રલોક-
 મશ્નંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥
 તે તં શ્રુત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં
 ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ।
 एवं ત્રયી ધર્મમનુપપન્ના
 ગતાગતં કામકામા લભંતે ॥ ૨૧ ॥
 અનન્યાશ્ચિતર્યતો માં યે જનાઃ
 પર્યુપાસતે । તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં
 યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥
 યેઽપ્યન્યદેવતાભક્તા યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
 તેઽપિ મામેવ કૌંતેય યજંત્યવિધિપૂર્વકમ્ ૨૩
 અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રશુરેવ ચ ।
 ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવંતિ તે ૨૪
 યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ
 પિતૃવ્રતાઃ । ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા
 યાંતિ મથ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥ ૨૫ ॥
 પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
 તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥
 યત્કરોષિ યદશ્રાસિ યજ્ઞુહોષિ
 દદાસિ યત્ । યત્તપસ્યસિ કૌંતેય
 તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥
 શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મબં-
 ધનૈઃ । સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા
 વિમુક્તો મામુપૈવ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

કરં તાપ વૃદ્ધી કરં, કદિ અવૃદ્ધી સાર, છ-
 વન મૃત્યુ હું છું, રસ્થૂલ, રસ્થૂલ નિરધાર.

એવદત્રયી શ્લોમપિ શુદ્ધ છે જે, યજ્ઞે યજ્ઞ
 સ્વર્ગ ગતી ઈછે તે, પામીજ તે પુણ્ય સુ-
 રેંદ્ર લોક, ત્યાં ભોગવે દિવ્યજ દેવભોગ. ૨૦

તે ભોગવી સ્વર્ગ પુરીજ મોટી, આવે
 અહીં પુણ્યગિયેજ ખૂટી, એમ પત્રયીધર્મ
 અનુસરે છે, તે અર્થકામી જઈને વળેછે. ૨૧

પણ કરઅનન્ય ભક્તો મને, ચિંતી સેવેસાર,
 જ્યોગક્ષેમ હું તે તણે, ચલાવું છ નિરધાર.

અન્ય દેવને જે ભજે, શ્રદ્ધા ભાવ સહીત.
 ભજેછ તં મુજનેજ, પણ, વિધિથી છેજ
 રહીત ॥ ૨૩ ॥

હું ભોક્તા સૌ યજ્ઞનો, પ્રભુ પણ હું નિરધાર.
 જાણે મને ન તત્ત્વથી, ફરિ તે આવે સાર.

મળે દેવયજ્ઞ દેવને, પિતૃને પિતૃ ભક્ત,
 દ્ભૂતયજ્ઞ ૧૦ ભૂતોજને, મુજનેમુજમાં સક્ત.

પત્ર પુષ્પ ફલ જલ મને, અર્પે પ્રીત્યે જેહ,
 શ્રદ્ધણ કરં તે શુદ્ધતું, પ્રીત્યે અર્પિત તેહ.

કરે, ખાય, હોમે વળી, આપે પણ તું જેય,
 તપ કરેજ, તે સૌ મને, અર્પી દે કૌંતેય.

એમ શુભાશુભ ફલયકી, અર્જુન છુટી જ-
 ધરા, સંન્યાસી ને મુક્ત થૈ, મુજને તું જ
 મળીશ ॥ ૨૮ ॥

૧ દશ્ય પદાર્થ. ૨ અદશ્ય વસ્તુ. ૩ ઋગ, સામ અને યજુર્વેદ જાણનાર. ૪ સોમવધી પીનાર.
 ૫ ત્રણે વેદે કહેલ કર્મમાર્ગ. ૬ બીજામાં મન નહિ રાખનાર. ૭ આપ્રાપ્તું મેળવવું ને પ્રાપ્તું રક્ષણ
 કરવું. ૮ ભોક્ષપ્રાપક વિધિ. ૯ કુદ્ર દેવને યજનાર. ૧૦ કુદ્ર દેવ.

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ
ન પ્રિયઃ । યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા
મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ૨૯ ॥

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામન-
ન્યભાક્ । સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ
સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦ ॥

ક્ષિપ્રં ભવાતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં
નિગચ્છતિ । કૌતેય પ્રતિજાનીહિ
ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ
પાપયોનયઃ । સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રા-
સ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજ-
ર્ષયસ્તથા । અનિત્યમસુખં લોકમિમં
પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥ ૩૩ ॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં
નમસ્કુરુ । મામેવૈષ્યસિ યુક્ત્વૈવ-
માત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

હું હું સમ સૌ ભૂતમાં, પ્રિય અપ્રિય
નહિ કાંઈ, ભજે મને ભાવેજ, તે મુજમાં
હું તેમાંઈ ॥ ૨૯ ॥

દુરાચારિ પણ હોય જે, ભક્ત મને ભ-
જનાર, સાધુ તે વળી બાણવો, સમ્યક્
નિશ્ચયિ સાર ॥ ૩૦ ॥

થાય તુર્ત ધર્મીજ, નિત, શાંતી પામે તેહ,
નાશ ન પામે ભક્ત મુજ, અર્જુન બાણી
લેહ ॥ ૩૧ ॥

સ્ત્રી, વૈશ્યો, શૂદ્રો તથા, આંડાલો પણ જેહ,
અર્જુન મુજ આશ્રય કરી, પરગતિ પામે
તેહ ॥ ૩૨ ॥

તો પછિ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયો, પામે તેમાં
શુંજ, અસુખ, અનિત્યજ લોક આ, પામિ
મને ભજ તુંજ ॥ ૩૩ ॥

થા મન્મન, મુજ ભક્ત થા, મદ્યજિ
નમ, મુજનેજ, થૈ મત્પર, મન જોડીને,
પામિશ તુંજ મનેજ ॥ ૩૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

૧ પ્રાણી. ૨ સારી રીતે. ૩ કેવળ ખેતી કરનાર. ૪ નાશવંત. ૫ મારા આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્ત રાખનાર. ૬ માંહી યજન કરનાર. ૭ મારા આત્મસ્વરૂપમાં તત્પર. ૮ મારા આત્મસ્વરૂપને.

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं
वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय
वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं
न महर्षयः । अहमादिहि देवानां
महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोक-
महेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं
दमः शमः । सुखं दुःखं भवो
भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं
यशोऽयशः । भवंति भावा भूता-
नां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनव-
स्तथा । मद्भावा मानसा जाता
येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

एतां विभूर्तिं योगं च मम यो
वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकंपेन योगेन
युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

श्रीभगवान् कहेछे.

शुणु इरीज महाबाहु तुं, अति उत्तम
मुजवाणु, जे, तुं प्रियने हुं कहुं, हिते-
रुछायें जाणु ॥ १ ॥

जाणु नहि मुज प्रभवने, मुनि देवो नि-
रधार, कारणु मुनि देवो ताणुं, छुं हुं सर्व
प्रकार ॥ २ ॥

अज, अनादि, धश लोकनो, जाणु मुजने
जेह, मनुष्यमां सौ पापथी, छूटे मोह-
विणु तेह ॥ ३ ॥

पुद्धि, ज्ञान, रअसमोह, उदम, क्षमा, सत्य,
शम सार, सुख दुःख, भव, अभाव
वाण, लय अलयज निरधार ॥ ४ ॥

अहिंसा, समता तथ वणि, तुष्टि, अ-
यश, यश, दान, थाय लाव सौ प्राणिने,
मुजथी अहुविध भान ॥ ५ ॥

सप्त, १०चार इषि, ११मनु, प्रथम, १२मद्-
लावी ते सार, यथाज मनथी, जेनि आ,
प्रज लोकमां धार ॥ ६ ॥

मुज १३विभूर्ति वणि योगये, जाणु तत्वे
जेय, नेउये स्थिर योगमां, १४निःसंशय
कैतेय ॥ ७ ॥

१ उत्पत्ति. २ मोहरहितपणु. ३ अहारनी छत्रियोनुं दमन. ४ अंतःकरणे वश्य करुं-
५ उत्पत्ति. ६ नाश. ७ समानपणु. ८ सेतोप. ९ लघुगुणसात जपि. १० सनकादि यरा जपि.
११ श्वायंभूआदि त्रौद मनु. १२ भारा प्रभाववाणा. १३ अर्थ १४ संशयरहित.

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।
ઇતિ મત્વા ભજંતે માં બુધા ભાવસમન્વિતા :

મચ્ચિત્તા મદ્રતપાણા બોધયંતઃ પરસ્પરમ્ ।
કથયંતશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચા ॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દ્રદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાંતિ તે ? ૦

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં
તમઃ । નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો
જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં
ભવાન્ । પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમા-
દિદેવમજં વિશ્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

આહુસ્ત્વામૃપયઃ સર્વે દેવર્ષિર્ના
રદસ્તથા । અસિતો દેવલો વ્યાસઃ
સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥ ૧૩ ॥

સર્વમેતદ્દતં મન્યે યન્માં વદસિ
કેશવ । નહિ તે ભગવન્વ્યક્તિ
વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

સ્વયમેવાત્મનાઽઽત્માનં વેત્થ ત્વં
પરુષોત્તમ । ભૂતભાવન ભૂતેશ
દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મ-
ત્રિભૂતયઃ । યાભિર્વિભૂતિભિર્લોકા-
નિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

જન્મ ૧ હિતુ હું સર્વનો, થાય સર્વ મુજથીજ,
જાણી એમ ભજે મને, ભાવયુક્ત જ્ઞાનીજ.

રાખી પ્રાણ મન મુજવિશે, જ્ઞાનિ પરસ્પર
સાર, રમે, મને ભજિ જાણિ નિત, ધરાય
પણ નિરધાર ॥ ૯ ॥

તે નિત પ્રીતિવડે મને, ભજનારાને એહ.
રઘિયોગ આપું જેથિ તો, પામે મુજને તેહ.

કરું નાશ અજ્ઞાન તમ, કૃપાથિ તેનું સાર.
પ્રકાશિત જ્ઞાન દિપેં કરિ, અંતર રહિનિરધાર.

અર્જુન કહેછે.

આપ બ્રહ્મપર ધામ છો, પવિત્ર ને વિશેષ
આદિ દેવ અજ વિભુ વળી, દિવ્ય પુરૂષ
હુમેશ ॥ ૧૨ ॥

એમ આપને સૌ કહે, દેવર્ષિ નારદ, વ્યાસ,
દેવલ, અસિત, ઋષી બધા, આપ વદોછો
ખાસ ॥ ૧૩ ॥

માનું છું એ સત્ય સૌ, આપ કહોછો જેહ,
જાણે નહિ સુર અસુર પણ, વ્યાપ્ત આ-
પની તેહ ॥ ૧૪ ॥

પોતાને પોતેજ તો, જાણોછો ભૂતેશ,
ભૂતોત્પાદક, જગપતી, પુરૂષોત્તમદેવેશ. ૧૫

છો કહેવાને યોગ્ય નિજ, દિવ્ય વિભૂતિ
અશેષ, જેથિ આપ આ લોકને વ્યાપિ
રયા વિશ્વેશ ॥ ૧૬ ॥

કથં વિદ્યામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા
પરિચિંતયન્ । કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ
ચિંત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

વિસ્તરેનાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ
જનાર્દન । મૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃ-
ણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

હંત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મ-
વિભૂતયઃ । પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ
નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯ ॥

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વ-
ભૂતાશયસ્થિતઃ । અહમાદિશ્ચ
મધ્યં ચ ભૂતાનામંતં એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિ-
ષાં રવિરંશુમાન્ । મરીચિર્મરુતા-
મસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાના-
મસ્મિ વાસવઃ । ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચા-
સ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો
યક્ષરક્ષસામ્ । વસૂનાં પાવકશ્ચા-
સ્મિ મેરુઃ શિખરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ
પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ । સેનાનીનામહં
સ્કંદઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

મહર્ષીણાં ધૃગુરહં ગિરામસ્મ્યે-
કમક્ષરમ્ । યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞો-
ઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

બાણિ શકું હું આપને, સદા ચિંતતાં કેમ,
કે કે ચીજે ચિંત્ય છે, આપ જનાર્દન તેમ.

ફરી કહો વિસ્તારથી, યોગ વિભૂતી નીજ,
શુણ્ણતાં અમૃત થાય નહિ, મુજને હાર
તૃપ્તીજ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

કહિશ વિભૂતી દિવ્ય મુજ, મુખ્ય પાર્થ
છે જેહ, મુજ વિભૂતિ વિસ્તારનો, લાગે
નહિ કે છેહ ॥ ૧૯ ॥

હું આત્મા સૌ ભૂતમાં, રહેલ છું નિરધાર,
આદિ મધ્ય ને અંત પણ, ભૂતોના હું સાર.

હું વિષ્ણુ આદિત્યમાં, મરિચિ વાયુમાં
બાણ, શશિ નક્ષત્રે, જ્યોતિમાં, હું રવિ
અંશુમાન ॥ ૨૧ ॥

સામવેદ વેદોવિષે, ઇંદ્ર દેવમાં ધાર.
મન ઇન્દ્રિયમાં હુંજ છું, ચેતન ભુતે સાર.૨૨

શંકર હું રૂદ્રોવિષે, વસુમાં અમી છુંજ,
કુબેર રાક્ષસ યક્ષમાં, મેરુ શિખરિમાં હુંજ.

મને પુરોહિતમાંજ તું, મુખ્ય બૃહસ્પતિ
બાણ, સેનાપતિમાં સ્કંદ હું, અગ્નિ ત-
ળાવે માન ॥ ૨૪ ॥

મહર્ષિમાં ભૃગુ હુંજ છું, વાણીમાં ઓંકાર,
જહિમાદ્રિછું સ્થાવર વિષે, જપયજ્ઞોમાં ધાર.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां
च नारदः । गंधर्वाणां चित्ररथः
सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि
माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेंद्राणां
नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि
कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कं-
दर्पः सर्पाणामस्मि वाम्बुकिः ॥ २८ ॥

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो
यादसामहम् । पितॄणामर्यमा
चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

महादश्चास्मि दैत्यानां कालः
कलयतामहम् । मृगाणां च मृगै-
द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्र-
भृतामहम् । अषाणां मकरश्चा-
स्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं
चैवाहमर्जुन । अध्यात्मविद्या
विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामा-
सिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो
धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च
भविष्यताम् । कीर्तिः श्रीर्वाक्च
नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

हुं नारद देवर्षिभां, पीपर वृक्षे हुं, गंधर्वोभां, चित्ररथ, कपिलसिद्धभां हुं. २६

१ अमृतोद्भव उच्चैश्रवा, अश्वोभां हुं, नाशु, रगजेंद्रोभां ऐरावत, राजा नरभां मान.

आयुधभां हुं वज्रं हुं, प्रज्ज हेतु उद्दर्प, कामधेनु धेनूविषे, सर्पे वासुकि सर्प ॥ २८ ॥

हुं नागोभां शेष हुं, वरुणं वरुण्यरोभांय, अर्यभां पितृविषे, यमसंयमिभां यमराय.

हुं प्रह्लाद दैत्यो विषे, पगण्डोभां हुं काण, सिद्धं मृगोभां, पक्षिभां, हुं हुं विनताणाण.

पेजवानभां वायु हुं, शस्त्रधारिभां राम, मकर मत्स्यभां हुं हुं, नदिभां गंगा नाम.

आदि अंत ने मध्य पणु, सृष्टीनो हुं सार, अग्रहविद्या विद्याविषे, वाद वादिभां धार.

अक्षर हुं अक्षर विषे, १० द्वंद्व सभासें धार, काण अनाशी हुं वणी, ११ धाता सर्व प्रकार.

मृत्यु सर्व हरनार हुं, १२ उद्भव यनारभां, ओभां वाणी, कीर्ति, १३ श्री, स्मृति, धी, १४ धृती, क्षमा ३४

१ अमृत मथन पपते उत्पन्न थयेव. २ मोटा हाथी. ३ कामदेव. ४ इंद्र करनार. ५ गलित करनार. ६ जनावर. ७ गरुड. ८ मगर. ९ आत्मज्ञान १० व्याकरणभां उद्देश ११ सभासमानो ओड. १२ उर्मक्ष्ण देनार. १२ उत्पत्ति. १३ लक्ष्मी. १४ धैर्य.

ઘૃહ્ત્સામ તથા સાન્નાં ગાયત્રી
છંદસામહમ્ । માસાનાં માર્ગ-
શીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥ ૩૬ ॥

ઘૃહ્ત્સામ છું સામમાં, ગાયત્રી, છંદેજ,
માર્ગશીર્ષ છું માસમાં, વસંત રૂતૂયેજ ॥ ૩૫ ॥

દ્યુતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજ-
સ્વિનામહમ્ । જયોઽસ્મિ વ્યવ-
સાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥ ૩૬ ॥

છળ જનમાં છું દ્યુત વળિ, તેજ તેજિમાં
ધાર, જય ઉદ્યમ પણ હુંજ છું, સત્ત્વ
સાત્વિકે સાર ॥ ૩૬ ॥

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડ-
વાનાં ધનંજયઃ । મુનીનામપ્યહં
વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥ ૩૭ ॥

વાસુદેવ યાદવવિષે, પાંડવામાં હું તુંજ,
મુનિમાં વેદવ્યાસ હું, શુકકવીમાં છુંજાગળા

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ
જિગીષતામ્ । મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુ-
હ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

દંડ દમન કરનારમાં, રમૌન શુદ્ધમાં માન,
નીતી જય ઇછિનારમાં, જ્ઞાનવાનમાં જ્ઞાન

યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં વીજં તદ-
હમર્જુન । ન તદાસ્તિ વિના
યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥ ૩૯ ॥

સર્વ ભૂતનું બીજ જે, તે છું હું નિરધાર,
થાય નહીં મુજવીણ એ, ભૂત ચરાચર સાર

નાંતોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિ-
ભૂતીનાં પરંતપ । એષ તૂદેશતઃ
પ્રોક્તો વિભૂતોર્વિસ્તરો મયા ॥ ૪૦ ॥

મુજ વિભૂતિ દિવ્યજાતણે, આવે અંત ન, ધાર
માટે મેં તેનો કયો, સંક્ષેપે વિસ્તાર ॥ ૪૦ ॥

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદૂર્જિ-
તમેવ વા । તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં
મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

અવિભૂતિમત, શ્રીમંત વળી, ગુણધિ અતી-
શય જેહ, મુજ બળઅંશે બાણ તું, ધયુંજ
ઉત્પન તેહ ॥ ૪૧ ॥

અથવા बहुनैतेन किं ज्ञातेन
तवार्जुन । विष्टभ्याहमिहं कृत्स्न-
मेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

અથવા અર્જુન બહુજ એ, બાણેથી છે
શુંજ, એક અંશથી સર્વ જગ, બ્યાપિ રયો
આ હુંજ ॥ ૪૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनीषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

अर्जुन કહેછે.

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्या-
त्मसंज्ञितम् । यच्चयोक्तं
वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

મુજ અર્થે આપેજ જે, કહિ ૧અધ્યાત્મજ
વાણિ, પરમ ગુહ્ય, તેણે કરી, મોહ પામ્યો
મુજ હાણિ ॥ ૧ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ
विस्तरशो मया । त्वत्तः कमल-
पत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

ઉત્પત્તિ લય ભૂતો તણાં, ૨મહત્વ અવ્યય
સાર, કૃષ્ણ, શુણ્ય મેં આપયિ, વિસ્તારે
નિરધાર ॥ ૨ ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

આપ વહોછો તેમ છે, પરમેશ્વર નિજરૂપ
તોપણ જોવા આઉંછું, નિજ ઐશ્વર્ય સ્વરૂપ.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया
द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर त-
नो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

જોઈ શકિશ હું રૂપ તે, પ્રભુ માનો જે
સાર, તો અવ્યય નિજ રૂપને, બતાવોજ
નિરધાર ॥ ૪ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

पश्य मे पार्थ रूपाणि शत-
शोऽथ सहस्रशः । नानाविधा-
नि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

અર્જુન માંડું રૂપ જો, દિવ્ય હજાર પ્ર-
કાર, અનેક વર્ણાકૃતિ વર્ણી. ૪નાના વિધ
નિરધાર ॥ ૫ ॥

पश्चादित्यान्वसून् रुद्रानभि-
नौ मरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपू-
र्वाणि पश्चात्स्वर्गाणि भारत ॥ ६ ॥

આદિત્ય, વસુ, રુદ્રો, મરુત, વર્ણ અશ્વિની-
કુમાર, અદિતિ પૂર્વ આશ્વર્ય બહુ, જો તું
આણે ઠાર ॥ ૬ ॥

इहैकस्थं जमत्कृत्स्नं पश्चाद्य
सचराचरम् । मम देहे गुडा-
केश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

સકળ ચરાચર જગતને, મુજ વપુમાંજ
રહેલ, જો તું હમણા જો વર્ણી, બીજું જે
ઇચ્છેલ ॥ ૭ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव
स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते
चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

આ નિજ ચક્ષુવડે મને, નથિ જોવા તું
જોગ, દિવ્ય નેત્ર આપું તને, જે મુજ ઈ-
શ્વરિ યોગ ॥ ૮ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

સંજય કહેછે.

एवमुक्त्वा ततो राजन् महा-
योगेश्वरो हरिः । दर्शयामास
पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

એમ કહી અર્જુનને, ઈશ્વરે રૂપ મહાન,
યોગેશ્વર હરિયે પછી, દેખાડ્યું રાજન ॥૯॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुत-
दर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं
दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

અનેક મુખ, નેત્રિ, બાહુ, અદ્ભુત દર્શ-
નવાન, અનેક રદિયાભરણિ, બાહુ, ઉદ્યુત
આયુધમાન ॥ ૧૦ ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्य-
गंधानुलेपनम् । सर्वार्थ-
मयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

દિવ્ય મુખ્ય ને વસ્ત્ર ધર, દિવ્ય ગંધ લે-
પન, અનંત સૌ આશ્ચર્યમય, પૌંદ્રિકા મુખ
સંપન્ન ॥ ૧૧ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्यु-
गपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी
सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

જે ઈદિવિ સૂર્ય હજારની, કાંતિ એકદમ
થાય, તોએ મહાત્મની કાંતિને મળતી કેક
જણાય ॥ ૧૨ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा॥१३॥

ત્યાં જગ, ઇંશ શરીરમાં, સકળ જ એકસ્થાન,
નાના ભેદે અર્જુને, રહેતું દીઠું જાણુ ॥ ૧૩ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरो-
मा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा
देवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥

પામી વિસ્મય તે પછી, હ્રેમહર્ષી થે, નાથ,
નમિ મસ્તકથી દેવને, યોદ્યો જોડી હાથ.

અર્જુન ઉવાચ ॥

અર્જુન કહેછે.

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माण्मीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

દેખુંછે દેવો તમ દેવ દેહે, બીજાં બધાં
પ્રાણિ વિશેષ જોહે, બ્રહ્મા વળી જે કમળા-
સની તે, સર્પો બધા દિવ્ય ઋષી વળી જે.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ।
नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

અનેક બાહુ મુખ નેત્ર પેટ, દેખું તમોને
બહુ રૂપ નેટ, ચોમેર વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપ,
દેખું ન આદી મધ અંતરૂપ ॥ ૧૬ ॥

૧ આશ્ચર્યકારક. ૨ દિવ્ય અલંકારવાળા. ૩ ઉગામેલ. ૪ ધારણ કરનાર. ૫ બધીબાજુ. ૬ સુકત.
૭ આકાશમાં. ૮ રૂપાણં ઉભાં થયેલ.

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ
તેજોરાશિં સર્વતો દીપ્તિમંતમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમંતાદ્
દીપ્તાનલાર્કશ્ચુતિમપ્રમેયમ્ ॥ ૧૭ ॥

ગદા વળી ચક્ર મુકૂટવાન, ચોમેર તેજ બહુ
કાંતમાન, દેખું ૧અનીરીક્ષ્ય વળી ૨અમેય,
અપ્રદીપ્ત અગ્ની રાવપેઠ ૪અમેય ॥ ૧૭ ॥

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં
ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા
સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

તમેજ છે પ્રહ્લ પર ૧મુજાણ્ય, આધાર
છો વિશ્વતણાજ માન્ય, અનાશિ ને શા-
શ્વત ધર્મગોષ્ઠ, પુરૂષ છે મૂજમતે પુરાણ.

અનાદિમધ્યાંતમનંતવીર્યમનંતવાહું
શશિસૂર્યનેત્રમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતા-
શવક્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥ ૧૯ ॥

નેત્રો શશી સૂર્ય અનંત હાથ, અનાદિ મ-
ધ્યાંત બળીજ નાથ, દેખું જાવલિતાગ્ની મુ-
ખોજવાળા, સ્વતેજથી વિશ્વ તપાવનારા.

ઘ્રાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ
વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।
દૃષ્ટ્વાઽદ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદં
લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન ॥ ૨૦ ॥

આકાશ આ સર્વ દિશ વળી જે, વ્યાપેલ
દેખું તમ એકથી તે, અદ્ભુત ને આ તમ
ઉગરૂપ, દેખી ત્રણે લોક બિહે અનપ. ૨૦

અમી હિ ત્વાં મુરસંઘા વિશંતિ
કેચિદ્ગીતાઃ પ્રાંજલયો મૃણંતિ ।
સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ
સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥ ૨૧ ॥

આ દેવસંઘો તમ શાણિ થાયે, જોડી ૧૦કરો
કો બિહિનેજ ગાય, સિદ્ધો મહર્ષી વાદ
શૂભવાણી, ૧૧સ્તવે તમેને અતિશે વખાણી.

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા
વિશ્વેઽશ્વિનો મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ।
ગંધર્વયક્ષામુરસિદ્ધસંઘા
વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

આદિત્ય, રુદ્રો વસુ, સાધ્ય આ જે, ૧૨વિ-
શ્વેશ્વિનો વાયુ પિનૂ તથા જે, ગંધર્વ, યક્ષો,
સિધ, દૈત્ય,જેછે,આશ્ચર્ય યૈસોતમનેજુવેછે.

રૂપં મહત્તે बहुवक्रनेत्रं महाबाहो बहु-
बाहूरूपादम् । बहुदरं बहुदंष्ट्रकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ ૨૩ ॥

અનેક નેત્રો મુખ પેટ હાથ, અનેક પાદો
૧૩ઉર, દાંત સાથ, આ રૂપ મોટું ભયકારિ
જોઈ, બિહેછ સૌ તેમ બિહુંછ મોહી. ૨૩

૧ જતવા અશક્ય. ૨ પ્રમાણથી સિદ્ધ થવા અશક્ય. ૩ પેટેલ. ૪ આપનું સ્વરૂપ. ૫ બળુ-
વાલાયક. ૬ ધર્મરક્ષક. ૭ બળતો અગ્ની. ૮ ઉપમારહિત. ૯ દેવસમૂહ. ૧૦ હાથ. ૧૧ સ્તુતિ
કરેછે. ૧૨ વિદેશવા અને અશ્વિનીકુમાર. ૧૩ સાથળ.

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં
વ્યાપ્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।
દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા
ધૃતિં ન વિંદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ ૨૪ ॥

દંષ્ટ્રાકરારાણિ ચ તે મુખાનિ
દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસંનિભાનિ ।
દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ
સર્વે સહૈવાવનિપાલસંઘૈઃ ।
મીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ
સહાસ્યદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥ ૨૬ ॥

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ
દંષ્ટ્રાકરારાણિ મયાનકાનિ ।
કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેપુ
સંદૃશ્યંતે ચૃણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

યથા નદીનાં બહવાંઽબુલ્લેખાઃ સમુદ્રમેવા-
ભિમુખા દ્રવંતિ । તથા તવામી નરલોક-
વીરા વિશંતિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા
વિશંતિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।
તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકા-
ન્નવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

લેલિહસે ગ્રસમાનઃ સમંતા-
લ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ ।
તેજોભિરાપૂર્ણ જગત્સમગ્રં
ભાસસ્તવાંગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

મહાદીપ્ત નેત્રી, નલને અડેલા, અનેક વર્ણો-
મુખ ઉઘડેલા, તેજસ્વિ દેખી દુખી અં-
તરાત્મા, યામું ન શાંતી ધૃતિને મહાત્મા.

કાળાગ્રિ જેવાં, ભયકારિ દાંતે, દેવેશ જોઈ
તમ મૂખ ખાંતે, દિશા ન જાણું, નહિ સૂખ
આશ, પ્રસન્ન થાઓ જગના નિવાસ. ૨૫

આ સર્વ પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્રના તે, પૃથ્વી તણા
આ નૃપસંઘ સાથે, આ ભીષ્મ ને કર્ણ શુ-
રજ્યોદ્ધા, સાથે અમારા પણ મુખ્ય જોદ્ધા.

દાંતે કરીને, ભયકારિ જે છે, મૂખોજ તેમાં
જલદી પડેછે, કેા શ્રેષ્ઠ અંગે થઈનેજ ચૂર્ણ,
દાંતો વિષે લાગિ દિસે અપૂર્ણ ॥ ૨૭ ॥

નદી જલોના બહુ વેગ જેમ, સમુદ્ર પ્રત્યે
મૂળિ બાય, તેમ, મુખો તમારાં બળતાંજ
જે છે, તેમાંય આ વીર નરો પડે છે. ૨૮

જેવીજ રીતે બળતાગ્રિમાંય, વેગે પતગો
બળવાજ ધાય, તેવીજ રીતે તમ મૂખ-
માંય, વેગે જનો આ મરવાજ ધાય. ૨૯

તેજ મુખે લોક બધાજ આપ, આતાંજ
આખો અતિશે રચમાપ, તેજે કરી લોક
સમગ્ર પૂરી, સંતાપ આપે તમ કાંતિ કરી.

આસ્વાહિ મે કો ભવાનુગ્રહો
નમોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ ।
વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવંતમાદ્યં
ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો
લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।
શ્રુતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યાંતિ સર્વે
યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨ ॥

તસ્માશ્વશુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ
જિત્વા શત્રૂન્ધૃક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।
મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ
નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

દ્રોણં ચ भीष्મં ચ જયદ્રથં ચ
કર્ણં તથાઽન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।
મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા
યુધ્ધસ્વ જેતાઽસિ રણે સપત્રાન્ ॥ ૩૪ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

એતચ્છ્રુત્વા વચનં કેશવસ્ય
કૃતાંજલિર્વેપમાનઃ કિરીટી ।
નમસ્કૃત્વા ભૂય એવાહ કૃષ્ણં
સગદ્ગદં भीતાभीતઃ પ્રણમ્ય ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા
જગત્પ્રહૃણ્યત્યનુરઝ્યતે ચ ।
રક્ષાંસિ भीતાનિ દિશો દ્રવંતિ
સર્વે નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥ ૩૬ ॥

પ્રસન્ન થાઓ, નમુ દેવ ભૂપ, છો કોણ કહો
આપજ ૧૭૩ ૩૫, છે જાણવાની તમનેજ
વૃત્તિ, જાણું નહીં આપતણી પ્રવૃત્તિ ॥૩૧ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

હું ઉગ્ર, લોક ક્ષયકારિ કાળ, અહી થયો
તે હણવાજ હાલ, વિનાજ તું સૌ મરશેજ
આહી, જે છે ઉભેલા પ્રતિ સૈન્યમાંહી ॥૩૨ ॥

માટે ઉઠી તું યશનેજ પામ, શત્રૂ જિતી
ભોગવ રાજ્ય સામ, હણ્યાજ છે પૂર્વધિ
મેંજ આને, અર્જુન તું માત્ર નિમિત્ત થાને.

આ દ્રોણ ને જેદ્રથ ભીષ્મધીરો, કર્ણાદિ
બીજા વળિ યુદ્ધવીરો, હણ્યાછ તેને દુષ્પ
મૂકિ જીત, જીતીશ શત્રુ રણમાં અજીત.૩૪

સંજય કહેછે.

એવી શુભી કેશવનીજ વાણી, રકિરીટિ કંપી
વળિ જોડિ ગપાણી, જોડ્યોજ મંદ સ્વરથી,
નમીને, શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે અતિ બીહુબીને. ૩૫

અર્જુન કહેછે.

છે યુક્ત, દેવા, તમ કીર્તને જે, રાજીજ પ્રેમી
જગ આ બને તે, બીધેલ જે રાક્ષસ ભાગિ
ભય, સિદ્ધો બધા જે નમતાજ થાય. ૩૬

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન
ગરીયસે બ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્રે ।
અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ
ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-
સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ
ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ
પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ
પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે
નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।
અવંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં
સર્વે સમાપ્નોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

સસ્તેતિ મત્વા પ્રસભં યદુક્તં
હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સસ્તેતિ ।
અજાનતા મહિમાનં તવેદં
મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ
વિહારશય્યાસનભોજનેષુ ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ૪૨ ॥

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય
ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુર્ગરીયાન્ ।
ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યભ્યધિકઃકુતોઽન્યો
લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥ ૪૩ ॥

બ્રહ્માત્મણ છે. શુરૂ આદિ કર્તા, નમે નહિ
તે તમનેજ મર્ત્તા, છે ૧સત્અસત્થી પરબ્ર-
હ્મ આસ, અનંત, દેવેશ, જગન્નિવાસ. ૩૭

છે દેવ આદી પુરુષઃ પુરાણ, આ વિશ્વના
આપ પરં ગનધાન, છે ૪જ્ઞેય, ૫જ્ઞાતા ૬પ-
રધામ આપ, વ્યાપી રયા વિશ્વ તમે અમાપ.

વરુણ, ૭વા. અગ્નિ શશિ, યમ રહે, પ્રજા-
પતી ને પ્રપિતામહ રહે, પ્રણામ છે મૂળ
હજાર વાર, ફરી ફરી છે નમનો હજાર.

પ્રણામ છે સન્મુખ ને પિઠેથી, એફેરથી
છે નમનો સુગ્રેથી, પરાક્રમી ને યાગિ છે
અનંત, વ્યાપી રયા એ, સઉછે મહંતા ૪૦॥

માની સખા આ મહિમા ન જાણી, કહી-
છ મેં આ હુડથીજ વાણી, હે કૃષ્ણ, હે યાદવ,
હે સખા જે, પ્રમાદથી તે, પ્રણયેજ વાંત.

કર્તા, સુતાં ભોજન આસને જે, માહું લ-
ગાડયું હસવાજને તે, એકાંતમાં તેમ ૧અ-
મક્ષ સૌ જે, ક્ષમા કરો આપ અમાપ સૌ તે.

તમેજ છે આ જગનાજ આપ, શુરૂતણા છે
શુરૂ, પૂજ્ય આપ, ત્રીલોકમાં છે નહિ કો-
સમાન, અધીક તો કયાંથિ ૧૧નિરૂપમાન ૪૩

૧ વ્યક્ત અવ્યક્તથી, દ્રશ્ય અદ્રશ્યથી. ૨ જગતને રહેતાનું સ્થાન. ૩ લયરયા. ૪ જાણવાલાયક.
૫ જાણનાર, સાક્ષી. ૬ પરસ્પર. ૭ વાયુ. ૮ ગાદલતાથી. ૯ સ્નેહથી. ૧૦ પાસે. ૧૧ ઉપમારૂપિત.

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં
પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીઙ્ધ્યમ્ ।
પિતેવ પુત્રસ્ય સસ્રેવ સસ્રયુઃ
પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોઽહમ્ ॥ ૪૩ ॥

અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટા
મયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।
તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥
કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્ત-
મિચ્છામિ ત્વાં દ્રુપદહં તથૈવ ।
તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન
સહસ્રવાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં
રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।
તેજોમયં વિશ્વમનંતમાત્રં
યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥
ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈ-
ર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિર્મુઃ ।
એવંરૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે
દ્રુપું ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર ॥ ૪૮ ॥
મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો
દૃષ્ટા રૂપં ધોરમીદૃઢ્ મમેદમ્ ।
વ્યપેતમ્પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં
તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપચ્ય ॥ ૪૯ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

ઇત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોક્ત્વા સ્વકં રૂપં
દર્શયામાસ ભૂયઃ । આશ્વાસયામાસ ચ
મીતમેનં મૃત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ૫૦

માટે હરી, કાય નમાવિ હુંજ, પ્રસન્ન દેવા
તમને કરુંજ, હમા કરો જેમ પતિઃ પ્રિ-
યાને, પિતા સુતોનેજ સખા સખાને ॥ ૪૪ ॥

રાજી થયો પૂર્વ અદૃષ્ટ જોઈ, ભયે ચળેલું
મન મૂજ મોહી, માટે બતાવા હરિ તે સ્વ-
રૂપ, પ્રસન્ન થાયો જગવાસરૂપ ॥ ૪૫ ॥

ગદા તથા ચક્ર મુકૂટધારી, જોવા તમોને
ઈછું હું સુરારી, માટે બનો ભૂજ ચતુર્સ્વ-
રૂપ, સહસ્રબાહો જગમૂર્તિરૂપ ॥ ૪૬ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પ્રસન્ન થૈ મેં પરરૂપ આ જે, યોગે બતાવ્યું
તુજને, મહા ત, તેજ, અતી, વિશ્વતનુ,
અનાદિ, જોયેલ ને કેા તુજવીણ આદિ. ૪૭

ન વેદ થજે નહિ દાનથીજ, ક્રિયા તથા ઉચ્ચ
તપે નહીંજ, હું શક્ય જોવા નરસોકમાંયે,
તારાવિના અર્જુન કેા બિભચે ॥ ૪૮ ॥

આ રૂપ માફ ભયકારિ જોઈ, થા મા વ્ય-
થાવાન વિમૂઢ મોહી, પ્રસન્ન થૈ તું ભય
મૂકિનેજ, ફરીથિ જો આ મુજરૂપ તેજ.

સંજય કહેછે.

દેવે કહી અર્જુનનેજ એમ, ફરી બતાવ્યું
નિજ રૂપ તેમ, થંડો ક્રિધો તે બિહિનાર-
નેજ, બની ફરી શાંત વપુરૂપેજ ॥ ૫૦ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં
જનાર્દન । ઇદાનીમસ્મિ સંવૃત્તઃ
સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટ્વાનસિ
યન્મમ । દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય
નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥ ૧૨ ॥

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન
ચેજ્યયા । શક્ય એવંવિધો દ્રુપ્તું
દૃષ્ટ્વાનસિ માં યથા ॥ ૧૩ ॥

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવં-
વિધોઽર્જુન । જ્ઞાતું દ્રુપ્તું ચ તત્ત્વેન
પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૧૪ ॥

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ
સંગવર્જિતઃ । નિર્વૈરઃ સર્વભૂ-
તેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૧૫ ॥

અર્જુન કહેછે.

જોઈ શાંત આત્મતાણું મનુષ્ય રૂપ નિરધાર,
થયો સચેતજ હું હવે, સ્વસ્થ ચિત્ત પણસાર.

શ્રીભગવાન કહેછે.

જોયું તે આ રૂપ મુજ, દુર્લભ જોવા જોહ,
દેવો પણ એ રૂપનું, નિત દર્શન ઇચ્છેહ.

વેદ તપે ને દાનથી, પૂજાથી પણ તેમ,
નહિ દેખાવા શક્ય હું, તે જોયું છે જેમ.

પણ દેખાવા, તત્ત્વથી, થવા પ્રવેશજ તેમ,
શક્ય જણાવા હુંજ છું, ભક્તિ અનન્ય એમ.

મત્કર્મમિત્પરમ, મુજભક્તસંગવિણજોહ,
રહિત એવૈર સૌ પ્રાણિમાં, પામે મુજને તેહ.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपा-
सते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां
के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

श्री भगवानुवाच ॥

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्य-
युक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेता-
स्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥
ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमर्चित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता-
सक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गति-
र्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि
संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव
योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार-
सागरात् । भवामि न चिरा-
त्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

अर्जुन કહેછે.

એમ ભક્ત નિત યુક્ત જે, તમને છે ભ-
જનાર, વળિ જે અક્ષર પ્રદાને, શ્રેષ્ઠ યોગિ
કે સાર ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

ભજે મને નિત યુક્ત જે, મન રાખી મુ-
જમાંય, પરમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત તે, યોગી શ્રેષ્ઠ
મનાય ॥ ૨ ॥

પણ રઆર્થિત્ય કૂટસ્થ ધ્રુવ, સ્થિર અ-
ક્ષર ૧ અવ્યક્ત, અવાચ્ય વ્યાપક પ્રદાને,
ભરનારા જે ભક્ત ॥ ૩ ॥

કરિવશ ઇન્દ્રિય વૃદ્ધને, સૌમાં સમ ધીમાન,
૧૦ હિતેચ્છુ સૌનાજ તે, પામે મુજને જાણ.

તે અવ્યક્ત સક્તને, શ્રમ ૧૧ અધીકતર થાય,
૧૨ દેહ માનિયે દુઃખથી, ગતી અવ્યક્ત પમાય.

સર્વ કર્મ અર્પી મને, મત્પર જે રહેનાર,
ધર્મી ધ્યાન ભજે મને, અનન્ય યોગે સાર.

મુજમાં તત્પર તેમનો, ૧૩ ઉદ્ધર્તા હું સાર,
મૃત્યુ યુક્ત સંસારથી, તરત બનું નિરધાર.

૧ મારા વિશ્વરૂપને. ૨ ચિત્ત કરવા અશક્ય. ૩ માયાનો અધિષ્ઠાતા. ૪ નિત્ય. ૫ નાશરહિત.
૬ રૂપરહિત. ૭ કહેવાને અશક્ય. ૮ સમૂહ. ૯ બુદ્ધિવાળા. ૧૦ હિત ઇચ્છનાર. ૧૧ વધારે.
૧૨ દેહભિમાન. ૧૩ ઉદ્ધાર કરનાર.

મર્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ
બુદ્ધિં નિવેશય । નિવસિષ્યસિ
મર્યેવ અતઃ ક્ષુદ્ધર્વે ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

માટે મુજમાં રાખ મન, કર છુદ્ધી મુ-
જમાંય, રહેશે મુજમાં આ પછી, નહિ
સંશય તેમાંય ॥ ૮ ॥

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ
મયિ સ્થિરમ્ । અભ્યાસયોગેન
તતો મામિચ્છામું ધનંજય ॥ ૯ ॥

સ્થિર મન મુજમાં રાખવા, જે તું નહીં
સમર્થ, અભ્યાસ યોગે તો પછી, કરને યજ્ઞ
મુજર્થ ॥ ૯ ॥

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મ-
પરમો ભવ । મદર્થમપિ કર્માણિ
કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

કર તું કર્મ મુજર્થ જે, અભ્યાસેં અસમર્થ,
પામિશ સિદ્ધી એમ પણ, કર્તાં કર્મ મુજર્થ.

અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મદ્યોગમા-
શ્રિતઃ । સર્વકર્મફલત્યાગં
તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧ ॥

એકરવા અસમર્થ તો, કરિ આશ્રય મધ્યોગ,
સાવધાન થૈ મૂકિ દે, સર્વ કર્મ ફળ જોગ.

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાના-
દ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે । ધ્યાનાત્કર્મફલ-
ત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્રેય જ્ઞાન અભ્યાસથી તેથી, ધ્યાનજ શ્રેય,
ત્યાગ કર્મફળ તેથી પછિ, શાંતિ તેથી ઈકાંતેય.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ
एव च । निर्ममो निरहंकारः
समदुःखसुखः क्षमी ॥ ૧૩ ॥

અદ્વેષી સૌ ભૂતનો, મિત્ર કૃપાલુ સાર,
ક્ષમાવાન સુખ દુઃખ સમ, નિર્મમ બનિ-
રહંકાર ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા
દૃઢનિશ્ચયઃ । મદ્યર્પિતમનોબુ-
દ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

સંતોષી નિત યોગિ વળિ, વશમન નિશ્ચ-
યવાન, મદ્યર્પિત-મનબુદ્ધિ, તે, પ્રીય
ભક્ત મુજ જાણુ ॥ ૧૪ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नो-
द्विजते च यः । हर्षामर्षभयो-
द्वैगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ ૧૫ ॥

જેથી લોક તપે નહીં, લોકોથી પણ જેહ,
કોઈ હર્ષ ભય તાપથી, મુક્ત પ્રીય મુજ તહ.

૧ મારા વિશ્વરૂપમાં. ૨ માફ વિશ્વરૂપજ છે શરણુ જેમાં એવો યોગ. ૩ શ્રેષ્ઠ. ૪ અર્ચુન.
૫ દ્રેપવગરનો. ૬ મમતારહિત. ૭ અહંકારવગરનો. ૮ મારા વિશ્વરૂપમાં અર્પણુ કરી છે
મન-બુદ્ધી જેણે.

અનપક્ષેઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।
સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ॥

૧ઉદાસીન, ૨શુચિ, ૩દક્ષ વળિ, ૪ગતવ્યથ
૫નિસ્પૃહ જેહ, ત્યાગિ સર્વ આરંભનો,
પ્રીય ભકત મુજ તેહ ॥ ૧૬ ॥

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચ-
તિ ન કાંક્ષતિ । શુભાશુભપરિત્યાગી
ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

હૃષે દ્વેષે નહિ, નહીં, શોચ ઇચ્છે જેહ,
શુભાશુભ મૂકીજ દે, ભક્તિમાન પ્રિય તેહ.

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રૌ ચ તથા
માનાપમાનયોઃ । શીતોષ્ણસુખ-
દુઃખેષુ સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

રહિત સંગ સમ જે વળી, ૬માનઅપમાને
સાર, શત્રુ મિત્ર, ૭શીતોષ્ણમાં, સુખ દુઃખે,
નિરધાર ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિમૌની સંતુષ્ટો યેન
કેનચિત્ । અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભ-
ક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

સમ નિંદા સ્તુતિ, મૌનિ વળિ, સંતોષી સે-
જેહ, રહિત વાસગૃહ સ્થિરમતી, ભક્તિ-
માન પ્રિય તેહ ॥ ૧૯ ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।
શ્રદ્ધધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ।

આ અમૃતરૂપ ધર્મને, કયું તેમ મુજ જેહ,
ભકતો પાળે પ્રીતિથી, મુજ અતિ પ્રીય
છે તેહ ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः १

क्षेत्र देह उवाच आ, येने ज्ञेय, नेय,
तेने ज्ञानी तो वदे, क्षेत्रज्ञः कौं-तेय ॥ १ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

सर्व क्षेत्रमां पार्थ हूँ, क्षेत्रज्ञ धर्म ज्ञेय,
ये ज्ञेयते ज्ञान ते, मुज भतथी छे ज्ञान.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि
यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च
तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

तेज क्षेत्र, जेपुंज, जे, विकारि ने थानार,
शक्तियुक्त क्षेत्रज्ञ ते, शुणु संक्षेपें सारा॥

ऋषिभिर्वहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

गायुं ये ऋषियेज्ज भहु, रछंदे विविध प्र-
कर, ब्रह्मसूत्र निश्चित पदें, युक्तियें नि-
रधार ॥ ४ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ५

महाभूत अहंकार वणि, बुद्धी भाया सार,
दश-छंद्रियो ऐक मन, विषय-यंय वणि
धार ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

मुण दुःख, छिच्छा, द्वेष, ने, धृति, भ-
नपृत्ति, शरीर, सौ भणि विकारी क्षेत्र ये,
उयुं संक्षेपें वीर ॥ ६ ॥

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७

क्षान्ति, अहंल, १०अमानिता, ११शौच, १२स-
रगता, सार, १३स्थैर्य, अहिंसा, १४देहवश,
१५गुडसेवा निरधार ॥ ७ ॥

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ८

विषयोभां वैराग्य वणि, अनहंकारि थवाय,
जन्म, मृत्यु, व्याधी, जरा, दुण जेपुं
तेमांय ॥ ८ ॥

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९

१०असक्ति, १०असंगपणुं वणि, पुत्र १०दार
गृहमांय, ११अनिष्टनि प्राप्तिमां, सम-
चित नित रहेवाय ॥ ९ ॥

१ क्षेत्रज्ञे ज्ञेयनार. २ वेदमां. ३ वेदांतसूत्र. ४ पांय महाभूत. ५ पांय उर्भेन्द्रिय अने पांय
ज्ञानेन्द्रिय. ६ शब्दादि पांय विषय. ७ धैर्य. ८ मननी धृति. ९ क्षमा. १० पोतानां वभाणु न
करवां ते. ११ पवित्रता. १२ सरलपणुं. १३ स्थिरता. १४ शरीर वश्य करुं. १५ अन्नविद्या
उपदेशकनी सेवा. १६ आसक्ति रक्षितपणुं. १७ मनथी संगरक्षितपणुं. १८ स्त्री. १९ छेपुं.

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી।
વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥૧૦॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્।
એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ।

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે ।
અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ૧૨

સર્વતઃપાણિપાદં તત્સર્વતોક્ષિ-
શિરોમુખમ્ । સર્વતઃશ્રુતિમલ્લોકે
સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
અસત્તં સર્વભૃષ્ચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ૧૪
બહિરંતઃશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।
સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ।

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્।
ભૂતભર્તૃ ચ તજ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ૧૬

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃપરમુચ્યતે ।
જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્
ઇતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચોક્તં સમાસતઃ
મદ્ભક્ત એતદ્વિજ્ઞાય મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ॥૧૮॥

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વદ્યનાદી ઉભાવપિ ।
વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।
પુરુષઃસુખદુઃસ્વાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ૨૦

અનન્ય યોગે મુજવિષે, દંઢ ભકતી વળિ
સોય, જન ૧સમાજમાં પ્રીતિ નહિ, નિ-
ર્જન વાસજ હોય ॥ ૧૦ ॥

૨દર્શન મોક્ષતણું વળી, નિત અધ્યાત્મ
જ્ઞાન, એ સૌ જ્ઞાન કયુંજ છે, ઉલટું તે
અજ્ઞાન ॥ ૧૧ ॥

કહું હવે તે જ્ઞેય જે, જાણી મોક્ષ પમાય,
પરમ અનાદી બ્રહ્મ તે, ૧સત્વસત્ નહિ
કહેવાય ॥ ૧૨ ॥

હસ્ત પાદ શિર આંખ ને, કાનવાન ચોક્ષેર,
વીટિ રયું સૌનેજ તે, મૂખવાન સૌમેર. ૧૩

પ્રકાશે છ સૌ વિષયને, સર્વેન્દ્રિય વર્જિત, ગુણ
લોકતા વળિ સર્વ ભૂત, નિર્ગુણ સંગ રહિત.
જબહિ અંતર છે ભૂતમાં, સર્વ ચરાચર
તેહ, સૂક્ષ્મપણાધિ જણાય નહિ, પાસે
ફરજ એહ ॥ ૧૫ ॥

અભિન્ન છે ૧૦ભૂતો વિષે, ૧૧ભિન્ન પેઠ રહે-
નાર, પોષક તે ભૂતો તણો, ઉત્પતિ લય
કરનાર ॥ ૧૬ ॥

૧૨જ્યોતીમાં તે જ્યોતિ છે, ૧૩તમથી પર ક-
હેવાય, ૧૪જ્ઞાનગમ્ય, જ્ઞેય, જ્ઞાન એ, રહેલ
છે સૌમાંય ॥ ૧૭ ॥

કયાં એમ સંક્ષેપથી, ક્ષેત્ર, જ્ઞાન ને જ્ઞેય,
થાય યોગ્ય મુજ ભાવને, જાણી ભકતો એય.

૧૫પ્રકૃતિ ૧૬પુરુષ, એ બેયને, પાર્થ અનાદી
જાણ, થાય વિકાર ગુણાદિ સૌ, પ્રકૃતીથી,
તું માન ॥ ૧૮ ॥

ક્રિયા કાર્ય કારણતણી, પ્રકૃતીથી, કહેવાય,
સુખ દુઃખ ભોગવવાં વિષે, કારણ પુરુષ
જીવદાય ॥ ૨૦ ॥

૧ સમૂહ. ૨ મોક્ષના સાધનમાં પ્રવૃત્તિ. ૩ આત્મજ્ઞાન. ૪ જાણવાલાયક. ૫ દૃશ્ય તથા
અદૃશ્ય. ૬ આધાર. ૭ બહાર. ૮ અંદર. ૯ ચર નંગમ અને અચર સ્થાવર. ૧૦ પ્રાણીમાત્ર.
૧૧ જુદો. ૧૨ પ્રકાશકવસ્તુ. ૧૩ અજ્ઞાન, અંધારું. ૧૪ જ્ઞાનેકરી જાણવા શક્ય. ૧૫ ક્ષેત્ર. ૧૬
પદાર્થ. ૧૬ ક્ષેત્રજ્ઞ, ચૈતન્યસ્વરૂપ. ૧૭ કહેવાય.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ બુક્તે પ્રકૃ-
તિજાનુગુણાન્ । કારણં ગુણસંગો-
ઽસ્ય સદસ્યોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પુરુષ ભોગવે પ્રકૃતિ ગુણ, પ્રકૃતીમાં રહિ
અંગ, એના સહઅસદ્ જન્મમાં, કારણ-
ગુણનો સંગ ॥ ૨૧ ॥

ઉપદ્રષ્ટાનુમંતા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।
પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ।

પુરુષ કયો આ દેહમાં, પર પરમાત્મા જાણુ,
ઉદ્દેષ્ટા, જીનુમંતા વળી, ભર્તા ભોક્તા,
મહાન ॥ ૨૨ ॥

ય एवं વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુणैઃ સદ્ ।
સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સંભૂયોઽભિજાયતે ।

જાણુ એમ પુરુષને, પ્રકૃતીને ગુણયુક્ત,
વર્તતાંજ સૌ રીત,તે જન્મે નહિ ફરિ,જુકા.

ધ્યાનેનાત્મનિ પश्यन्ति केचिदा-
त्मानमात्मना । अन्ये सांख्येन
योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ ૨૪ ॥

કોઈક મનથી આત્મને, નિજમાં ધ્યાને
જોય, સાંખ્ય યોગથી અન્ય વળી, કર્મયો-
ગથી કોય ॥ ૨૪ ॥

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥

ઉપાસે શુણિને અન્યથિ, એથિ અજાણ્યા
જેહ, તરી જાય સંસારને, શ્રવણ ઉપરા-
યણુ તેહ ॥ ૨૫ ॥

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ૨૬ ॥

સ્થાવર જંગમ વસ્તુ જે, બનેછ ભારત વીર,
ક્ષેત્ર ક્ષેત્રિના યોગથી, થાય, જાણુ તે, ધીર.

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमे-
श्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं
यः पश्यति स पश्यति ॥ ૨૭ ॥

સા નાશી ભૂતો વિષે, અવિનાશી, સમ, જેહ,
પરમ ઇશ, તેનેજ જે, જાણુ જાણુ તેહ. ૨૭

समं पश्यन् हि सर्वत्र समव-
स्थितधीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मना-
ઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

ઇશ સ્થિત સમ સર્વમાં, જોતાં તેને ૧૦સમ,
ન હણે પોતે આત્મને, પામે તે પરબ્રહ્મ.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणा-
नि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मा-
नमकर्तारं स पश्यति ॥ ૨૯ ॥

૧૧કૃતીયમાણુ કર્મોજ સૌ, થાય પ્રકૃતિથી એમ,
જાણુ જે, તે આત્મને, જુએ અકર્તા તેમ.

૧ અનુનુ સંગોષ છે. ૨ સદ્ દેવ મનુષ્યાદિ તથા અસદ્ પશુપક્ષ્યાદિ. ૩ જોનાર. ૪ અ-
પ્રવૃત્ત છતાં પ્રવૃત્તતા પેઠે દેખાનાર. ૫ પારણ કરનાર. ૬ પાલન કરનાર. ૭ તાપર. ૮ જડ
પદાર્થ, પ્રકૃતિ. ૯ ક્ષેત્રને જાણનાર આત્મા. ૧૦ સમાન. ૧૧ કરાતાં.

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમ
નુપશ્યતિ । તત એવ ચ વિ-
સ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

૧પૃથગ્ભાવ ભૂતો તણો, ૨યદા એકમાં જોય,
વિસ્તારજ પણુ તે થકી, ૩તદા બ્રહ્મ તે હોય.

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમા-
ત્માયમવ્યયઃ । શરીરસ્થોઽપિ
કૌતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

અનાદિ નિર્ગુણ, તેથી આ, પરમાત્માઅવિ-
કારિ, ન કરે નહિ લેપાય એ, રહિ ઈવયુમાં,
પદનુધારિ ॥ ૩૨ ॥

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકા-
શં નોપલિપ્યતે । સર્વત્રાવસ્થિ-
તો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

૧સૂક્ષ્મપણુથી ૭સર્વગત, ૮નલ લેપાય ન
જેમ, રહિ સૌ વયુમાં આત્મ પણુ, નહિ
લેપાયજ તેમ ॥ ૩૨ ॥

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોક-
મિમં રવિઃ । ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા
કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

જેમ ૧સકળ આલોકને, ૧૦પ્રકાશેષ રવિ એક,
તેમ ક્ષેત્રિ સૌ ક્ષેત્રને, પ્રકાશ આપે છેક. ૩૩

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞા-
નચક્ષુષા । ભૂતપ્રકૃતિયોક્ષં
ચ યે વિદુર્યાતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષેત્ર ક્ષેત્રિનોભેદ એ, ૧૧પ્રકૃતિમોક્ષ વળિ જેહ,
જ્ઞાન ૧૨ચક્ષુથી જોય જે, પર પદ પામે તેહ.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

૧ જુદાપણુ. ૨ જ્યારે. ૩ ત્યારે. ૪ શરી. ૫ ધનુષ ધરનાર. અબુનનું સંબોધન છે.
૬ બારીકપણુથી. ૭ સર્વમાં રહેલ. ૮ આકાશ. ૯ બધા. ૧૦ પ્રકાશ કરેછે. ૧૧ કહેલી પ્રકૃતિથી
મોક્ષ. ૧૨ નેત્ર.

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां
ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः
सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साध-
र्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायं-
ते प्रलये न व्यथंति च ॥ २ ॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे
दधाम्यहम् । संभवः सर्व-
भूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः
संभवति याः । तासां ब्रह्म
महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्र-
कृतिसंभवाः । निबध्नंति महा-
बाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रका-
शकमनामयम् । सुखसंगेन
बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णा-
संगसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति
कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

કહું ફરી પર જ્ઞાન એ, જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ, જે
જાણીઆહથી બધા, મુનિ પામ્યા પરબ્રહ્મ.

કરિ આશ્રય આ જ્ઞાનનો, બનિ મુજરૂપે
સાર, સૃષ્ટિ સમય નહિ થાય તે, પ્રલયે નહિ
વ્યથનાર ॥ ૨ ॥

મહત્ત્વ બ્રહ્મ મુજ યોનિમાં, રાખું ગર્ભ
હું સાર, ઉત્પત્તિ સૌ ભૂતો તણી, થાય તેણિ
નિરધાર ॥ ૩ ॥

સર્વ યોનિમાં કુંતિસુત, બનેછ જે આકાર,
પ્રકૃતિ યોનિ મહા તેની હું પિતા પળી-
જ-પ્રદ, ધાર ॥ ૪ ॥

સત્ત્વ રજો, તમ, શુભુ એ, પ્રકૃતીથી થાનાર,
વયુમાં અવ્યય દેહિને, છે જ્યોત્સ્ન દેનાર. ૫

નિર્મલતાથી સત્ત્વ તો, શાંત, પ્રકાશક સાર,
અનઘ, જ્ઞાન સુખ સંગમાં જોડેછે નિરધાર.

કારણ, તૃષ્ણા સંગનું, દરાગવાન ૧૦૨જ ભણ્ય,
કર્મસંગમાં દેહિને, જોડેછે ઇંમ માન ॥ ૭ ॥

૧ આ શરીર છોડીને. ૨ પીઝા પામનાર. ૩ મોટી. ૪ પ્રકૃતિ, માયા. ૫ પીળા વાવનાર.
૬ આત્મા. ૭ જોડી દેનાર. ૮ નિષ્પાપ. અર્જુનનું સંબોધન છે. ૯ પ્રીતિમાન. ૧૦ રજોશુભ.

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં
સર્વદેહિનામ્ । પ્રમાદાલસ્ય-
નિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

૧મોહનક સૌ દેહિને, ૨તમ અજ્ઞાને જાણ,
આગસ ઊંધ ૩પ્રમાદમાં, જોડેછે તે માન. ૮

સત્ત્વં સુત્વે સંજયતિ રજઃ ક-
ર્મણિ ભારત । જ્ઞાનમાવૃત્ય
તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

સુખમાં જોડે ૧સત્ત્વ વળિ, ૨જ કર્મોમાં માન,
૩પ્રમાદાદિમાં તમ ૪તથા, જોડે ઢાંકી જ્ઞાન.

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવ-
તિ ભારત । રજઃ સત્ત્વં તમ-
શ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

૫ાર્થ થાયછે સત્ત્વગુણ, ૨જ તમ ગુણ હ-
ટાડિ, તેમ ૬સત્ત્વ તમનેજ ૭રજ, ૮તમ
૨જ સત્ત્વજ પાડિ ॥ ૧૦ ॥

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્પ્રકાશ
ઉપજાયતે । જ્ઞાનં યદા ત-
દા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

આ વપુના સૌ દ્વારમાં, પ્રકાશરૂપજ જ્ઞાન,
થાય તદા ઇમ જાણવું, વધેલ સત્ત્વ સુજાણ.

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મ-
ણામશમઃ સ્પૃહા । રજસ્યેતા-
નિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥ ૧૨ ॥

૧૨વૃત્તિ લોભ ઇચ્છા વળી, ૨નહિશમ, ૩ક-
ર્મારંભ, ૪રજ વધતાં એ થાય છે, ભરતર્ષ-
શના સ્તંભ ॥ ૧૨ ॥

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો
મોહ એવ ચ । તમસ્યેતાનિ
જાયંતે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

૧૩અપ્રવૃત્તી અવિવેક વળિ, પ્રમાદ મોહ
પણ સાર, તમ વધતાં એ થાયછે, નિશ્ચય
ખાંડુ કુમાર ॥ ૧૩ ॥

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં
યાતિ દેહશ્ચ ૮ । તદોત્તમવિ-
દ્ધાં લોકાનપલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

સત્ત્વ વધેલું હોય ને, મરે જીવ જો સાર,
૧૪ઉત્તમવિદ્ધ શુદ્ધ લોકને. તો પામે નિરધાર.

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મ-
સંગિષુ જાયતે । તથા પ્રલીનસ્ત-
મસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

૧૫કર્મસંગિમાં જન્મ લે, મરેજ જો રજમાંય,
તમ વધતાંમાંજેમરે, ૧૬મૂઢયોનિમાંથાય. ૧૫

૧ મોહ કરનાર. ૨ તમોગુણ, ૩ અજ્ઞાનથી થયેલ. ૪ ગાફલતા. ૫ સત્ત્વગુણ. ૬ પ્રમાદ.
આગસ ને ઊંધ. ૭ તેપ્રમાણે. ૮ સત્ત્વ તથા તમોગુણને હટાડિ ઉપરથી લેવું. ૯ રજોગુણ થાયછે.
ઉપરથી લેવું. ૧૦ તમોગુણ થાયછે. ઉપરથી લેવું. ૧૧ સંકલ્પ વિકલ્પનું નહિ ટળવું. ૧૨ કર્મોનો
આરંભ. ૧૩ પ્રવૃત્તિ નહિ. ૧૪ સગુણ પ્રકાને જાણનારાના. ૧૫ કર્મમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં.
૧૬ પશ્ચાદ્ધિયોનિ.

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્વિકં
નિર્મલં ફલમ્ । રજસસ્તુ ફલં
દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

સત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો
લોભ એવ ચ । પ્રમાદમોહૌ
તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

ઊર્ધ્વં ગચ્છંતિ સત્વસ્થા મધ્યે
તિષ્ઠંતિ રાજસાઃ । જઘન્યગુણ-
વૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છંતિ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા
દ્રષ્ટાનુપश्यति । ગુણેભ્યશ્ચ પરં
વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

ગુણાનેતાનતીત્ય વ્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।
જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્રુતે ૨૦

અર્જુન ઉવાચ ॥

કૈલિંગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।
કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તેતે ૧

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ।
ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥

ઉદાસીનધદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।
ગુણા વર્તેત ઇત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નૈગતે ૨૨

સમદુઃસ્વસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલો-
ષ્ટાશ્મકાંચનઃ । તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો
ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

કહેછે સાત્વિક કર્મનું, સુખ નિર્મલ ફલ, માન,
રાજસનું ફલ દુઃખ વળિ, તામસનું અજ્ઞાન.

રજથી લોભજ થાયછે, થાય સત્વથી જ્ઞાન,
તમોગુણથી થાયછે, પ્રમાદ, મોહ, અજ્ઞાન.

ઉચ્ચગતિ પામે સાત્વિકો, મધ્યગતિ રા-
જસ લોક, તામસ જન પામેજ છે, ઝની-
ચગતી જે ક્રોધ ॥ ૧૮ ॥

કર્તા ગુણથી અન્ય નહિ, બ્યારે યદૃષ્ટા જોય,
જાણે ગુણથી પર તદા, મુજ રૂપે તે હોય.

દેહધીજ ત્રણ ગૂણ એ, ઉદ્ધંધી થઈ મુક્ત,
મૃત્યુજરાદુખ જન્મથી, પામે શુભ અમૃત.

અર્જુન કહેછે.

ત્રિગુણાતીત તણુજ તો, શું લક્ષણ આચાર,
ઉદ્ધંધે ત્રણ ગૂણ એ, કે રીતે પ્રભુ સાર. ૨૧

શ્રીભગવાન કહેછે.

૧૦ પ્રકાશ ૧૧ પ્રવૃત્તિ ને ૧૨ મોહનિ, પ્રવૃત્તિ નિ-
વૃત્તિ નિરધાર, થાતાં દ્વેષે નહિ, નહીં, ઇચ્છે,
પાંડુ કુમાર ॥ ૨૨ ॥

ઉદાસીનની પેઠે રહિ, ગુણથિ ચલિત નહિ
જેહ, વર્તે ગુણ, ઇમ જાણિને, મૌન અચલ
થે રેહ ॥ ૨૩ ॥

સમ સુખ દુખ, ને સ્વસ્થ, સમ, ૧૩ કાંચન
પથ્થર ધૂલ, પ્રિય અપ્રિય સમ, ધીર વળિ,
નિંદા સ્તુતિ સમતુલ ॥ ૨૪ ॥

૧ ઉચ્ચી ગતિ. ૨ વચલી ગતિ. ૩ હલકી ગતિ. ૪ જોનાર. આત્મા. ૫ પોતાને જાણે. ૬ શ્રેષ્ઠ.
૭ દેહની ઉત્પત્તિનાં કારણ. ૮ મોહ. ૯ ત્રણે ગુણ ઉદ્ધંધી જનાર. ૧૦ સત્વગુણનું કાર્ય જ્ઞાન. ૧૧ રજો.
ગુણનું કાર્ય પ્રવૃત્તિ. ૧૨ તમોગુણનું કાર્ય મોહ. ૧૩ સુવર્ણ.

શનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ
સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥

માન્યપમાને સમ વળી, ^૧અરિ મિત્રે સમ
જેહુ ત્યાગિ સર્વ આરંભનો, ^૨ગુણાતીત છે
તેહુ ॥ ૨૫ ॥

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિ-
શ્લેષેન સેવતે । સ ગુણાન્સમ-
તીસ્તૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

ભજેછ મુજને જે વળી, દહ ભક્તીયેં સાર,
ઉલ્લંઘી ગુણ થાય તે, બ્રહ્મ યોગ્ય નિરધાર.

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યા-
વ્યથસ્ય ચ । શાશ્વતસ્ય ચ
ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

અપ્રતિષ્ઠા છું હું બ્રહ્મણિ, જે અવ્યય નિત રૂપ,
અખંડ સુખ અમૃત વળી, છે જે ધર્મ સ્વરૂપ.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ अथ पंचदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् कહેछे.

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं
प्रादुरव्ययम् । छंदांसि यस्य
पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

१मूल २ऊर्ध्व ३शाखा ४निचि, ५नाशि ६अ-
नाशी ७वेदपान, ८जलेन ये, ९वृक्ष
१०वेदविद तेहु ॥ १ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

१०ऊर्ध्व ११निचि १२विस्तरि अने १३शाखा,
१४गुणधृ १५विषयप्रवाला, नीचे
७थे १६मूल १७प्रविष्ट छे रे, आ लोकमां कर्म
विशेष प्रेरे ॥ २ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

अने न रूप ३थ नही जणाय, १८आद्यंत
तेम १९स्थिति नै २०कणाय, मने २१त ३थे दृढ
छेन माटे, २२असंगशस्त्रे अहि छेदि घाटे.

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

जालीन लेवुं पछि तेन २३धाम, जेमां ज-
येला न २४रेज आम, जेथी थछ आ २५प्र-
वृत्तिः २५पुराणी, ते आदिने शर्तुं छुं अम
जाली ॥ ४ ॥

निर्मानमोहा जितसंगदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

२६अमूढ ने दुःख सुखेंज मुक्त, २७अध्या-
त्म ने २८काम थकी २९विमुक्त, ३०निर्मान-
मोही, ३१जित संग जेओ, पामे अनाशी
पहनेज तेओ ॥ ५ ॥

१ थउ, ५जीन. २ भायाविशिष्ट अक्ष सर्वोत्तम होवाथी हुंयु. ३ अहंकार तथा पंचमहाभुतादि-
४प शाखा. ४ प्रकृति थकी पछी होवाथी नीची. ५ आवती काले दशे के नहि, ओनो निश्चय नथी
माटे अश्वत्थ अटले नाशी. ६ घण्टा काणथी बालतो आवेछे माटे अनाशि. ७ वेद ३प पान. ८ सं-
सार ३प वृक्ष. ९ वेदने जलुनार. १० मनुष्यथी अक्षाययंत. ११ मनुष्यथी स्थावरपर्यंत. १२ वि-
स्तार पामी. १३ पुण्य-पापना कृण ३प दृढ ३प जाणो. १४ सत्य, २० अने तमोगुणना विकारथी.
१५ शब्दादि विषय ३प कुंपर. १६ विषयवासना, कर्मवासना. १७ व्याप्त, प्रवेश थयेल. १८ आदि
अने अंत. १९ वर्तमान स्थिति- २० जलुनाय. २१ संसार ३प वृक्ष. २२ मनथी असक्त रेहवा ३प
शस्त्र. २३ स्व ३प. २४ संसारनी प्रवृत्ति. २५ घण्टा काणथी बालती आवेल. २६ अक्षविद्या,
विवेक. २७ ज्ञानी. २८ ध्विजथी. २९ मुकायलो. ३० मानमोहरहित. ३१ अनेल.

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ।
યદ્રત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥૬॥

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ
સનાતનઃ । મનઃષ્ઠાર્ના-
ન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુ-
ત્કામતીશ્વરઃ । ગૃહીત્વૈતાનિ
સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।
અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥૯॥

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ ભુંજાનં
વા ગુણાન્વિતમ્ । વિમૂઢા નાનુ-
પश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યંત્યા-
ત્મન્યવસ્થિતમ્ યતંતોઽધ્ય-
કૃતાત્માનો નૈનં પશ્યંત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્દાસયતેઽસ્થિલમ્ ।
યચ્ચંદ્રમસિ યચ્છાશ્નૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥
ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધાર-
યામ્યહમોજસા । પુષ્પાભિ ચૌ-
પર્ધાઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં
દેહમાશ્રિતઃ । પ્રાણાપાનસમા-
યુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો
મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ।
વેદૈશ્ચ સર્વેરહમેવ વેદ્યો
વેદાંતકૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

સૂર્ય ચંદ્ર અગ્ની નહીં, તેને કરે પ્રકાશ,
ન્યાં નૈ ક્ષરિઆવેનહિ, તેજધામ મુજ ખાસ.

મૂજ અંશ થૈ જીવ નિત, ઈંદ્રીય મનને સાર,
પ્રકૃતિ થકી, આ લોકમાં, ખેંચેછે નિરધાર.

પામે જીવ શરીરને, મૂકે, ન્યારે તેમ,
લે ઈંદ્રીયો બાય, વા, ગંધ સ્થલથી જેમ ॥૮॥

કાન આંખ ને આમડી, જીભ, નાક, મન
જેહ, કરિ આશ્રય તે સર્વનો, વિષય ભો-
ગવ એહર ॥ ૯ ॥

બાય, રહે ને ભોગવે, વળિ છે એ ગુણ બુક્ત,
દેખે એને મૂઢ નાહ, દેખે જ્ઞાની યુક્ત ॥૧૦॥

દેખે એને નિજ વિષે, યોગી ઉદ્યાગીજ,
મંદ મૂઢ દેખે નહીં, કરતાં પણ તજવીજ.

પ્રકાશેછ સૌ જગતને, સૂર્યતેજ પણ જેહ,
અંદ્રાગ્નીમાં જે વળી, બાણ તેજ મુજ તેહ.

ધરં બળથી હું ભૂત સૌ, રહિ પૃથ્વીમાં બાણ,
પોધું ઔપધિ સર્વ હું, ચંદ્ર બની રસવાન.

૪આર અન્ન પકવંજ છું, પ્રાણ અપાન સ-
હીત, યૈને જઠરાગ્નીજ હું, પ્રાણિ દેહ આ-
શ્રીત ॥ ૧૪ ॥

છું હું બધાનાં હૃદયો વિષેજ, હુંથી સ્મૃતી
જ્ઞાન થઈ ટળેજ, છું વેદ્ય હું સૌ નિગ-
મેજ સાર, વેદાંત કૃત્વેદજ બાણનાર. ૧૫

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષર-
શ્ચાક્ષર એવ ચ । ક્ષરઃ સર્વાણિ
ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમા-
ત્મેત્યુદાહૃતઃ । યો લોકત્રય-
માવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ ॥ ૧૭ ॥

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદ-
પિ ચોત્તમઃ । અતોઽસ્મિ લો-
કે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૮ ॥

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ
પુરુષોત્તમમ્ । સ સર્વવિદ્-
જાતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमु-
क्तं मयाऽनघ । एतद्ब्रुवा बु-
द्धिमान् स्यात्કृतકૃત્યશ્ચ ભારત ॥ ૨૦ ॥

આ બે પુરુષજ લોકમાં, ક્ષર અક્ષર કહે-
વાય, કહે ૧અક્ષર ૨કૂટસ્થને, ૩ક્ષર સૌ ૪ભૂત
વદાય ॥ ૧૬ ॥

પુરુષ અન્ય અવ્યય ઉત્તમ, પરમાત્મા પ-
રમેશ, યાને જે ત્રણ લોકને, તેમાં કરી
પ્રવેશ ॥ ૧૭ ॥

ઉદ્ગંધ્યો ક્ષરને વળી, અક્ષરથી ઉત્તમ,
લોક વેદમાં તેથી છું, પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ ૧૮

પુરુષોત્તમ મુજનેજ ક્ષમ, અમૂઢ બાણે
જેહ, સર્વ ભાવથી મૂજને, બજે સર્વ વિદ્
તેહ ॥ ૧૯ ॥

કયું અનઘ, મેં શાસ્ત્ર આ, ગુપ્ત અતી નિ-
રધાર, થાય બાણિ એ બુદ્ધિમત, કૃતકૃત્ય
પણ સાર ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ ૧૫ ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोग-
व्यवस्थितिः । दानं दमश्च
यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः
शांतिरपैशुनम् । दया भूतेष्व-
लोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो
नातिमानिता । भवंति संप-
दं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः
पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभि-
जातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

दैवीसंपद्विमोक्षाय निबन्धा-
यासुरी मता । मा शुचः सं-
पदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आ-
सुर एव च । दैवो विस्तरशः
प्रोक्त आसुरं पार्थ मे गृणु ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न
विदुरासुराः । न शौचं नापि
चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

अभयं चित्त शुद्धी वशी, ज्ञानयोगभां
स्थीति, यज्ञ दान दम सरलता, ^१अस्वयज्ञ
तपरीति ॥ १ ॥

रत्याग अहिंसा शांति असत, अरीस अ-
याडि सेज, ^४अचपलता ^५भृदुता लज्ज,
अलोभ कृपा लूतेज ॥ २ ॥

^६अमानिता अद्रोह धृति, क्षमा तेज ^७शुच-
योग, थायछ तेने डोय जे, संपद हैवी जोग.

^८दंभ ^९दर्प अलिमान रिस, कठोरता अ-
ज्ञान, थायछ तेने डोय जे, असुरी सं-
पतवान ॥ ४ ॥

^{१०}अंधनार्थ असुरी कडी, हैवी तो मोक्षार्थ,
हैवि अर्थ जन्मथोछ तुं, शौच करिश नडि
पार्थ ॥ ५ ॥

जेज सृष्टि आ लोकभां, हैवी आसुरी सार,
कडि हैवी विस्तारथी, आसुरि मुजथी धार.

आसुरि जन जाणु नडि, प्रवृत्ति निवृत्ति
निरधार, वणि तेजोभां डोय नडि, ^{११}शास्त्र
सत्य ^{१२}आचार ॥ ७ ॥

१ वेदाभ्यास. २ उदारता. ३ सत्य. ४ व्रथा संयत्ता नडि. ५ मननी क्रामणता. ६ पोतानी
अशाछ न करवापणुं. ७ पवित्रता. ८ पोताभां सदगुण न छातां ते अतावतानो डोण धाववो
९ धन-विधा निमित्त चित्तनुं उन्मत्तपणुं. १० अंधनभाटे. ११ शास्त्रे कडेव आहार तथा अंदरनी प-
वित्रता. १२ शास्त्रे कडेव आचार.

ધસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।
અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામઘૈતુકમ્ ॥૮॥

વહે અનીશ્વર તે જગત, રમૈથુનથી થાનાર,
સત્ય પ્રતિષ્ઠા વિષુ વળી, પ્રકામહેતુ-
મત સાર ॥ ૮ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मा-
नोऽल्पबुद्धयः । प्रभवंत्युग्रक-
र्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

આશ્રી એ મત બ્રહ્મ જે, જગઅરિ અ-
લ્પબુદ્ધિ સાર, જગ ક્ષયાર્થ તે થાયછે, ઉગ્ર
કર્મ કરનાર ॥ ૯ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमा-
नमदान्विताः । मोहाद्वृहीत्वा-
ऽसद्भाहान्प्रवर्ततेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

નિશ્ચય અશુભ કરિ મોહયિ, આશ્રિ કામ
દુષ્પૂર, વર્તે અશુચ વૃત્તિજ તં, દંભ માનિ
અમદ્પૂર ॥ ૧૦ ॥

चिंतामपरिभेयां च प्रलयां-
तामुपाश्रिताः । कामोपभो-
गपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

મરણ લગી તે રહે છે, ચિંતાઅસ્ત અપાર,
કામ લોગ ઉપરુપાર્થ છે, નિશ્ચય ઇમ ક-
રનાર ॥ ૧૧ ॥

आशापाशशतैर्वद्धाः काम-
क्रोधपरायणाः । ईहते काम-
भोगार्थमन्यानेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

૧૨બદ્ધ ૧૨શતાશા બાળથી, કામ ક્રોધ આ-
શ્રીત, લોગ અર્થ ઇચ્છેછ તે, અનીતિયે
પણ ૧૨વીત ॥ ૧૨ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् १३

આજ મળી આ વસ્તુ, આ મેળવીશ, પ્રીય
કાલ, ધન માફે આ છેજ, આ થાશે ફરિ
તતકાલ ॥ ૧૩ ॥

असौ मया हतः शुर्हनिष्ये
चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं
भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥ १४ ॥

મારથો મેં આ શત્રુ વળિ, મારિશ બીજા
હુંજ, સિદ્ધ મુખી બળવાન હું, ઇશ્વર
લોગી, હુંજ ॥ ૧૪ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोन्यो-
ऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्या-
मि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

છુજ કુલીન, ધનિ હુંજ વળિ, મુજ સરખો
કો છેહ, દૈશ યજ્ઞમાં, યૈશ ખુશિ, ઇમ અ-
વિવેકી તેહ ॥ ૧૫ ॥

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजा-
लसमावृताः । प्रसक्ताः काम-
भोगेषु पतन्ति नरकेऽधुचौ ॥ १६ ॥

બ્રાંતબની બહુ ચિત્તથી, મોહ જાળે ૧૫આ-
વૃત્ત, પડે દુઃખરૂપ નરકમાં, કામલોગમાં
સક્ત ॥ ૧૬ ॥

૧ ઇશ્વરવિતાનુ. ૨ પદાર્થોના ૫૨૨૨ સંયોગથી. ૩ વેદોક્ત ધર્મનુ સત્યપણું. ૪ ધર્માધર્મની
બવસ્થા. ૫ ઇચ્છાસ્પ કારણવાળું. ૬ જગના શત્રુ. ૭ મદ્ભવિ. ૮ દુઃખે કરી પુરાય એવો.
૯ ઉન્મત્ત. ૧૦ ચિંતાપુર. ૧૧ પરમધર્મ. ૧૨ બંધાયલા. ૧૩ સૈકડો આશા. ૧૪ ધન. ૧૫ વિંટાયલો.

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધન-
માનમદાન્વિતાઃ । યજંતે નામ
યજ્ઞૈસ્તે દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં
ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ । મામાત્મપ-
રદેહેષુ પ્રદ્વિષંતોઽભ્યસૂચકાઃ ॥ ૧૮ ॥

તાનહં દ્વિષતઃ કૂરાન્સંસા-
રેષુ નરાધમાન્ । ક્ષિપામ્યજ-
સ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા
જન્મનિ જન્મનિ । મામપ્રાપ્યૈવ
કૌતેય તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશ-
નમાત્મનઃ । કામઃ ક્રોધસ્ત-
થા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

एतैर्विमुक्तः कौतैय तमोद्वा-
रैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः
श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ૨૨ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते
कामकारतः । न स सिद्धिम-
वाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ ૨૩ ॥

तस्माच्छાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યા-
કાર્યવ્યવસ્થિતૌ । જ્ઞાત્વા શાસ્ત્ર-
વિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

તે અનગ્ર મનથી વડા, ધનમાનમદ યુક્ત,
યજ્ઞે નામયજ્ઞે કરી, અવિધિ દંભથી બુદ્ધ.

કામિ ક્રોધિ અહંકારિ અગ્નિ, દર્પી નિહક
સાર, તે, નિજ પર વપુમાંય, મુજ, છેજ
દ્વેશ કરનાર ॥ ૧૮ ॥

અશૂભ દ્રેષી કૂર તે, અધર્મોને નિરધાર,
અસુર યોનિમાં નેત્ય હું, નાખું આ સંસાર.

જન્મ જન્મમાં મૂઢ તે, અસુર યોનિને
પ્રાપ્ત, પામેછે પાછ નીચ ગતિ, થૈ મુજને
અપ્રાપ્ત ॥ ૨૦ ॥

કામ ક્રોધ ને લોભ એ, નરક તણા ત્રણ
દ્વાર, નાશક આત્મતણાજ, એ, તજવા
ત્રણ નિરધાર ॥ ૨૧ ॥

એ ત્રણ પતમ દ્વારો થકી, મુક્ત બની,
નિજ શ્રમ, આચરેછ નર, પરગતી, પામે
પછિ કૌતેય ॥ ૨૨ ॥

મૂકિ શાસ્ત્રવિધિ આચરે, કર્મ છિછાથી જેહ,
પામે નહિ સુખ સિદ્ધિ વળિ, નહિ પર-
ગતિ પણ તેહ ॥ ૨૩ ॥

માટે કાર્ય અકાર્યમાં, છે તુજ શાસ્ત્ર પ્ર-
માણ, બળિ શાસ્ત્ર વિધ કર્મ તું, કરવા
યોગ્ય સુબાણ ॥ ૨૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे दैवासुरसंपाद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते
श्रद्धयाऽन्विताः । तेषां निष्ठा तु
का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

श्री भगवानुवाच ॥

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां
सा स्वभावजा । सात्त्विकी राज-
सी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भव-
ति भारत । श्रद्धामयोऽयं पु-
रुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

यजंते सात्त्विका देवान्यक्षर-
क्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूत-
गणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते
ये तपो जनाः । दंभाहंका-
रसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्रा-
ममचेतसः मां चैवांतःशरी-
रस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिवि-
धो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्त-
था दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

अर्जुन કહેછે,

મૂકિ શાસ્ત્રવિધિ કૃષ્ણ જે, યજેછ શ્રદ્ધા-
લુજ, સત્ય તથા રજ, તમ વિષે, નિષ્ઠા
તેની શુંજ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે,

સ્વાભાવિક ત્રણ હોયછે, શ્રદ્ધા ભવેનીજ,
સાત્ત્વિક, રાજસિ, તામસી, શુણ તે મૂજ
થકીજ ॥ ૨ ॥

સત્ત્વયુક્ત સૌની શ્રદ્ધા, પુરૂષ શ્રદ્ધામય બળુ,
જે, જે શ્રદ્ધાયુક્ત, તે, છે તે શ્રદ્ધાવાન. ૩

યજે દેવને સાત્ત્વિકો, રાજસ રાક્ષસ યજ્ઞ,
પ્રેત ભૂતને અન્યવળિ, જે છે તામસ રાક્ષસ

અશાસ્ત્રીયભયકારિ તપ, આચરેછજ નજે હ,
અહંકારિ દંભીજ ને, કામિ રાગિ બળિ તેહ.

કરતાં નિજ અવપુભૂત ઈદ્રશ, મુજને પણ
ઈદ્રશ સાર, અવિવેકી તેનેજ તું, અસુર
નિશ્ચયી ધાર ॥ ૬ ॥

સર્વ તણો પ્રિય અહાર પણ, ત્રણ પ્રકાર
અર્જુન, તેમ યજ તપ દાન, આ ભેદ તે-
મનો શૂણુ ॥ ૭ ॥

આયુઃસત્વલારોગ્યસુખપ્રીતિ-
વિવર્ધનાઃ । રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિ-
રા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

કદુમ્બલલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂ-
ક્ષવિદાહિનઃ । આહારા રાજ-
સસ્યેષ્ટા દુઃખઃશોકમયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુ-
ષિતં ચ યત્ । ઉચ્છિષ્ટમપિ
ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિ-
દૃષ્ટો ય ઇજ્યતે । યદ્વ્યમેવેતિ
મનઃ સમાધાય સ સાત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થ-
મપિ ચૈવ યત્ । ઇજ્યતે ભરત-
શ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહી-
નમદક્ષિણમ્ । શ્રદ્ધાવિર-
હિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

દૈવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌ-
ચમાર્જવમ્ । વ્રહ્મચર્યમહિં-
સા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિ-
યહિતં ચ યત્ । સ્વાધ્યાયાભ્ય-
સનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

૧આયુ રસત્વ રુચ્ચારોગ્ય યજ્ઞ, સુખ પ્રીતિ-
કર અહાર, ૫સ્નિગ્ધ ૬હૃદ્ય ૭રસવાન ૮સ્થિર,
સાત્વિક પ્રિય નિરધાર ॥ ૮ ॥

૯અમ્બ ૧૦લવણુ ૧૧કટુ ઉષ્ણ, અતિ, ૧૨તીક્ષ્ણ
૧૩રૂક્ષ ૧૪દાહકાર, શોક રોગ દુઃખ દેષ એ,
રાજસને પ્રિય અહાર ॥ ૯ ॥

દુર્ગંધ યુક્ત ૧૫પ્રહરગત, ૧૬ગતરસ ૧૭વાસી
અન્ન, એહું ને અપવિત્ર એ, તામસ પ્રિય
ભોજન ॥ ૧૦ ॥

યજ્ઞવો, ઇમ મન સ્થિર કરી, ૧૮નિષ્કામીયે
જેહ, યજ્ઞય શાસ્ત્રે ૧૯વિહિત તો, સાત્વિક
યજ્ઞજ તેહ ॥ ૧૧ ॥

૨૦ઉદ્દેશી ફલનેજ, જે, ભરતવંશમાં મહાન,
દંભાર્થેજ યજ્ઞય તે, રાજસ યજ્ઞજ જાણુ. ૧૨

અન્ન મંત્ર વિધિહીન વળિ, દક્ષીણા વિણુ જેહ,
હોય શ્રદ્ધા વિણુ તેહને, તામસ યજ્ઞજ કેહ.

દેવ દ્વિજ ૨૧ગુરુ ૨૨પ્રાજ્ઞનું, પૂજન વળિ પ્ર-
હ્મચર્ય, શૌચ અહિંસા નમ્રતા, શારિર તપ
કહે ૨૩વર્થ ॥ ૧૪ ॥

અદુઃખકર હિતકારિ પ્રિય, વાક્યજ સત્ય
૨૪વદાય, વેદતણો અભ્યાસ, એ, વાણી તપ
કહેવાય ॥ ૧૫ ॥

૧ આયુષ. ૨ કિસાહ. ૩ રોગરહિતપણુ. ૪ શક્તિ. ૫ સ્નેહયુક્ત, ચિકણુતાવાળું. ૬ મનોહર.
૭ મધુર રસવાળું. ૮ દેહમાં ઘણા કાળયુધી જેવું સાર રહેછે એવું. ૯ ખાટું. ૧૦ ખાંડ. ૧૧ કડવું.
૧૨ તીખું. ૧૩ તુરું, રૂખું. ૧૪ દાહ કરનાર. ૧૫ એક પ્રહર થઈ ગયેજ. ૧૬ રસવિનાનું. ૧૭ આ-
ગલા દિવસનું રવિયું. ૧૮ ક્ષણની ઈચ્છાવગરનાએ. ૧૯ કહેજ. ૨૦ મનથી ધારીને. ૨૧ બ્રહ્મવિદ્યા
દેનાર અથવા માતાપિતાદિ વડીલ. ૨૨ જ્ઞાની. ૨૩ શ્રેષ્ઠ. અર્જુનનું સંબોધન છે. ૨૪ બોલાય.

મનઃપ્રસાદઃસૌમ્યત્વં મૌ-
નમાત્મવિનિગ્રહઃ । ભાવસંશુ-
દ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્ત-
ત્રિવિધં નરૈઃ । અફલાકાં-
ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભે-
ન ચૈવ યત્ । ક્રિયતે તદિદ-
પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

મૂઢગ્રાહેનાત્મનો યત્પીડયા
ક્રિયતે તપઃ । પરસ્યોત્સા-
દનાર્થં વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૧૯ ॥

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીય-
તેઽનુપકારિણે । દેશે કાલે ચ
પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદિ-
શ્ય વા પુનઃ । દીયતે ચ પ-
રિક્ષિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રે-
ભ્યથ દીયતે । અસત્કૃત-
મવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણ-
સ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ । બ્રાહ્મણાસ્તે-
ન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

તસ્માદોમિત્યુદાહત્ય યજ્ઞદા-
નતપઃક્રિયાઃ । પ્રવર્તતે વિધા-
નોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

મન નિર્મળ, અકૂરતા મૌન આત્મવશ
સાર, અકપટતા, કહેવાય એ, માનસ તપ
નિરધાર ॥ ૧૬ ॥

અકામી યુક્ત નરે કરિ, તપ એ ત્રિવિધ
કરાય, શ્રદ્ધા પરમવડેજ તો, સાત્ત્વિક તપ
કહેવાય ॥ ૧૭ ॥

પૂજા સત્કારાર્થે વળિ, માન અર્થ તપ જેહ,
કરાય દંભે, ક્ષણિકાચળ, રાજસ તપ કહે
તેહ ॥ ૧૮ ॥

પીડી યપિંડ પુદરાગ્રહે, તપ જે પાર્થ કરાય,
પરના વિનાશ માટે વા, તામસ તપ કહેવાય.

દેશ કાળ ને પાત્રમાં, અનુપકારિને જેહ,
દેહું, એમ અપાય છે, સાત્ત્વિક દાનજ તેહ.

પ્રત્યુપકારાર્થેજ વા, ઉદેશી ફળ જેહ,
અપાય ખેદે યુક્ત, તે, રાજસદાનજ કહે. ૨૧

દાન અદેશ અકાળમાં, અપાત્રનેજ અપાય,
આદર ને સત્કાર વિણ, તામસ તે કહેવાય.

ઓંતત્સત, એ બ્રહ્મની, આજ્ઞા કહિ ત્રણ
ભેદ, નર્મ્યા તેણે પ્રથમ તો, બ્રાહ્મણ યજ્ઞો
વદ ॥ ૨૩ ॥

માટે નિત બ્રહ્મવાદિની, એમ, ઉચરી થાય,
યજ્ઞ દાન તપની ક્રિયા, શાસ્ત્રે જેમ વદાય. ૨૪

૧ મન વશ કરવું. ૨ ફળની ઇચ્છા નહિ કરનાર. ૩ ત્રણ પ્રકારના. ૪ શરીર. ૫ હકથી.
૬ ઉપકાર ન કરનારને. ૭ પાછો અદ્ભુત લેવામાટે. ૮ ત્રણે પદ બ્રહ્મવાચક છે.

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞ-
તપઃક્રિયાઃ । દાનક્રિયાશ્ચ
વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

ઉચરી તત્પદ છોડિ ફલ, મોક્ષેચ્છુએ સાર,
ક્રિયા યજ્ઞ તપ દાનની, કરાય વિવિધ પ્રકાર.

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિ-
ત્યેતત્પ્રયુજ્યતે । પ્રશસ્તે કર્મણિ
તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥

૧સાધુ તથા ૨સદ્ભાવમાં, સત, એ પદ યો-
ગ્ય, તેમ માંગલીક કર્મમાં, સત અર્થુન
બોધાય ॥ ૨૬ ॥

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ
સદિતિ ચોચ્યતે । કર્મ ચૈવ
તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

યજ્ઞ તથા તપ દાનમાં, સ્થિતિ તે સત કહેવાય,
તે અર્થે જે કર્મ તે, સત, શબ્દેજ વદાય ॥ ૨૭ ॥

અશ્રદ્ધયા હૂતં દત્તં તપસ્તપ્તં
કૃતં ચ યત્ । અસદિત્યુચ્યતે
પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો હૃ ॥ ૨૮ ॥

હવન દાન તપ કે વળી, અશ્રદ્ધાએ થાય,
અસત, પાર્થ કહેવાય તે, ન ફળે અહિ
ને ત્યાંય ॥ ૨૮ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
श्रद्धात्रयविभागयोगोनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अथष्टादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमि-
च्छामि वेदितुम् । त्यागस्य
च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

क्राम्यानां कर्मणां न्यासं संन्या-
सं कवयो विदुः । सर्वकर्मफ-
लत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म
प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः-
कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भ-
रतसत्तम । त्यागो हि पुरु-
षव्याघ्र त्रिविधः संस्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं
कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तप-
श्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्य-
क्त्वा फलानि च । कर्तव्यानी-
ति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः क-
र्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य
परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

अर्जुन पूछेछे.

१ केशिनिषूदन बलराम, २ सदाशिव, ३ विद्वान्, ४ व्याघ्र, पंडित. ५ मनशी त्याग.
६ त्याग करवालायक. ७ पवित्र, ८ निमेषां नित्यकर्म.

श्रीभगवान् कहेछे.

२ क्राम्य कर्मना त्यागने, ३ कवि बाल्य संन्यास,
४ न पुरुषो कहेछे त्याग, जे सर्व कर्मफल संन्यास.

पुद्धिमान् को धर्म कहे, कर्मदोषवत् त्याज्य,
यज्ञ दान तप कर्मने, अन्य कहे अत्याज्य.

निश्चय सुख, એ त्याગમાં, શુણ્ણું ભા-
રતધીર, કહેલ છે ત્રણ લેદથી, ત્યાગજ,
નરમાં વીર ॥ ૪ ॥

નહિ તજવાં, કરવાંજ એ, યજ્ઞ દાન તપ કર્મ,
પુદ્ધિમાનને એહ છે, જપાવન કર્તા ધર્મ. ૫

સંગ તથા ફલ મૂકિ એ, કર્મ ભરતસત્તમ,
આચરવાં ધમ છેજ સુજ, નિશ્ચિત મત
ઉત્તમ ॥ ૬ ॥

નિયતકર્મનો ત્યાગ તો, યાગ્ય નહીં કહે-
વાય, મોહથી તેનો ત્યાગ, એ, તામસ
ત્યાગ વદાય ॥ ૭ ॥

૧ કૃષ્ણ નામના દેવને મારનાર. ૨ સદાશ. ૩ વિદ્વાન. ૪ વ્યાઘ્ર, પંડિત. ૫ મનથી ત્યાગ.
૬ ત્યાગ કરવાલાયક. ૭ પવિત્ર, ૮ નિમેષાં નિત્યકર્મ.

દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયકેશ-
ભયાચ્ચજેત્ । સ કૃત્વા રાજસં
ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં
ક્રિયતેઽર્જુન । સંગં ત્યક્ત્વા
ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૯ ॥

ન દ્રેષ્ટ્યકુશલં કર્મ કુશલે ના-
નુષજ્જતે । ત્યાગી સત્ત્વસ-
માવિષ્ઠો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

ન હિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું ક-
ર્માણ્યશેષતઃ । યસ્તુ કર્મફલ-
ત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં ક-
ર્મણઃ ફલમ્ । ભવત્યત્યાગિનાં
પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં કચિત્ ॥ ૧૨ ॥

પંચૈતાનિ મહાવાહો કારણાનિ
નિવ્રોધ મે । સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રો-
ક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં
ચ પૃથગ્વિધમ્ । વિવિધાશ્ચ પૃ-
થક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

શરીરવાઙ્મનોર્ભિર્યત્કર્મ પ્રાર-
ભતે નરઃ । ન્યાય્યં વા વિપિ-
રીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં
કેવલં તુ યઃ । પશ્યત્યકૃત-
બુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

૧ કાયકલેશનાભયથકી, ત્યજે કર્મ દુખ બાણિ
રાજસં ત્યાગ કરી, ન તે, ફલને પામે પ્રાણિ.

નિયતકર્મ કરવાંજ ઇમ, અર્જુન કર્મ કરાય,
સંગ તથા ફલ મૂકિ, એ, સાત્ત્વિક ત્યાગ.
મનાય ॥ ૯ ॥

૨ દુખદ કર્મ દ્રેષે નહીં, કુશલે નહિ રંજેહ,
બુદ્ધિમાનસંશય રહિત, સાત્ત્વિક ત્યાગી તેહ.

દેહધારિયે કર્મ સૌ, ત્યાગ કરી ન શકાય,
કર્મતણા ફળ ત્યાગિ જે, ત્યાગી તે કહેવાય.

૩ મિશ્રિત, ઇષ્ટ અનિષ્ટ, એ, ત્રિવિધ કર્મ-
ફળ થાય, મરણ પછી અત્યાગિને, ત્યા-
ગીને ન કહાય ॥ ૧૨ ॥

સર્વ કર્મ સિદ્ધયર્થે તો, સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સાર,
કારણ પંચ કયાંજ આ, અર્જુન મુજથી ધાર.

બુદ્ધી બુદ્ધી ઇન્દ્રિય વળી, દેહ તથા અહંકાર,
પ્રાણાદી ૪ચેષ્ટા પૃથક, દૈવ પાંચમું સાર.

મન વાણી દેહે કરી, ધર્મ અધર્મજ નેહ,
કરે કર્મ નર, તે તણાં, કારણ પંચજ એહ.

એમ છતાં પણ જોય છે, અકૃત બુદ્ધિથી
નેહ, કર્તા શુદ્ધાત્માજને, જુએ ન દુ-
ર્મતિ તેહ ॥ ૧૬ ॥

૧ શરીરનો કલેશ. ૨ કંટાળો આપનાર. ૩ ઇષ્ટ અનિષ્ટથી મિશ્ર. ૪ વ્યાપાર. ૫ બુદ્ધી.
૬ સંસ્કાર નહિ પામેલી, શાસ્ત્ર જ્ઞાનથી રહિત. ૭ પવિત્ર આત્મા. ૮ કૃષ્ણ બુદ્ધિવાળો.

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્ય-
સ્ય ન લિપ્યતે । હત્વાપિ સ ઇમાં-
લોકાન્ન હંતિ ન નિબદ્ધયતે ॥ ૧૭ ॥

અહંકૃતપાણું જેને નહિ, જેનું ન મન લેવાય,
હણિ આ લોકોનેજ તે, ન હણે નહિ બંધાય.

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા
કર્મચોદના । કરણં કર્મ
કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞેન સામ જ્ઞાતાજ, ત્રણ કર્મ પ્રેરણા એહ,
કરણ કર્મ કર્તાજ, એ, કર્માશ્રય ત્રણછેહ.

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈ-
વ ગુણભેદતઃ । પ્રોચ્યતે ગુણ-
સંख्याને યથાવચ્છ્રણુ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

જ્ઞાન કર્મ કર્તા વળી, ગુણ ભેદે ત્રણ પાર્થ,
સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં એ કયાં, ગુણ તું તેજ
યથાર્થ ॥ ૧૯ ॥

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યય-
મીક્ષતે । અવિભક્તં વિભક્તે-
ષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્વિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

જેથી બુદ્ધ સૌ ભૂતમાં, અબુદ્ધો અવ્યય
ભાવ, એકજ દેખે બાણુ તે, સાત્વિક જ્ઞા-
નજ સાવ ॥ ૨૦ ॥

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞજ્ઞાનં નાનાભા-
વાન્પૃથગ્વિધાન્ । વેત્તિ સર્વેષુ ભૂ-
તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

પૃથકપણે, સૌ ભૂતમાં, પૃથકગભાવ બહુ
સાર, બાણે જેણે, પાર્થ તે, રાજસ જ્ઞા-
નજ ધાર ॥ ૨૧ ॥

યત્તુ કૃત્સ્તવદેકસ્મિન્ કાર્યે
સક્તમૈતુકમ્ । અતત્ત્વાર્થવ-
દર્પં ચ તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

એક કાર્યમાં માનિ સૌ, ઉસકત દેહિતુવિણુ
જેહ, તત્ત્વ શૂન્ય ને ૧૦અદ્ય, કયું, તા-
મસ જ્ઞાનજ તેહ ॥ ૨૨ ॥

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ
કૃતમ્ । અફલપ્રેક્ષુના
કર્મ યત્તત્સાત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

રાગ દ્વેષ સંગે રહિત, નિત્યજ કર્મ કરાય,
નિષ્કામીયે, પાર્થ જે, સાત્વિક તે કહેવાય.

યત્તુ કામેષ્વના કર્મ સાહંકા-
રેણ વા પુનઃ । ક્રિયતે વહુલા-
યાસં તદ્રાજસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥

સકામિ વા અહંકારિયે, કર્મ કરાયે જેહ,
બહુ પ્રયાસથી યુક્ત, કયું, રાજસકર્મજ તેહ.

અનુબંધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય
ચ પૌરુષમ્ । મોહાદારમ્બયતે
કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

હિંસા ક્ષય સામર્થ્ય વળિ, ભાવી નહિજેવાય,
મોહથી આરંભાય તે, તામસ કર્મ વદાય.

૧ સર્વ ઇન્દ્રિય. ૨ કર્તાયે ઇચ્છેલું. ૩ કર્મ જેથી થાયછે. ૪ બુદ્ધપણે. ૫ બુદ્ધો ભાવ.
૬ બનાવેલા પદાર્થમાં. ૭ આસક્ત. ૮ કરણ ૯ અજ્ઞાનથી શૂન્ય. ૧૦ તુચ્છ. ૧૧ મ્હેનત.

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સા-
હસમન્વિતઃ । સિદ્ધયસિદ્ધયોર્નિ-
ર્વિકારઃ કર્તા સાત્વિક ડચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

મુક્ત સંગ, ૧૭વૌકિત વિણ, ધૃતિ ૨ઉત્સાહ
યુક્ત, સિદ્ધિ અસિદ્ધીમાંજ સમ, કર્તા
સાત્વિક ઉક્ત ॥ ૨૬ ॥

રાગી કર્મફલપ્રેમ્ભુર્લુબ્ધો હિંસા-
ત્મકોઽશુચિઃ । હર્ષશોકાન્વિતઃ
કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

કર્મ ૪કલેચ ૫રાગિ વણિ, અશુદ્ધ હિંસક
લોભિ, હર્ષ શોકથી યુક્ત, કહે, રાજસ કર્તા
શ્રેણી ॥ ૨૭ ॥

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ સ્થતો નૈષ્ક્ર-
તિકોઽલસઃ । વિપાદી દીર્ઘસૂ-
ત્રી ચ કર્તા તામસ ડચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

બૈષકૃતિક, શઠ, આળશુ વણિ, પ્રાકૃત,
સ્તબ્ધ ૧૦અયુક્ત, ૧૧દીર્ઘસૂત્રિ ને ખેદિતે,
કર્તા તામસ ઉક્ત ॥ ૨૮ ॥

બુદ્ધેર્ભેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણત-
સ્ત્રિવિધં શૃણુ । પ્રોચ્યમાન-
મશેષેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

શુણુથી ધૃતિ ને બુદ્ધિનો, ભેદજ ત્રણ વિધ
સાર, ક હંઅશેષ વિવેકથી, અર્જુન તું ૧૨ઉર
ધાર ॥ ૨૯ ॥

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે
ભયાભયે । બંધં મોક્ષં ચ યા
વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ભય ને અભય, કાર્ય અકાર્ય
ચેજ જેહ, બંધ મોક્ષ જાણે વણી, સાત્વિક
બુદ્ધિ તેહ ॥ ૩૦ ॥

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્ય-
મેવ ચ । અયથાવત્પ્રજાના-
તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૧ ॥

જેણે ધર્મ અધર્મ વણિ, કાર્ય અકાર્ય યથાર્થ,
જાણે નહિ, તે બુદ્ધિછે, રાજસિ બુદ્ધ પાર્થ.

અધર્મં ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમ-
સા વૃતા । સર્વાર્થાન્ વિપરીતાં-
શ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

ધર્મનિ પેઠ અધર્મવણિ, ૧૩વિપરીતજ સ-
ર્વાર્થ, માને, ૧૪તમ ૧૫છાદીત તે, તામસિ
બુદ્ધિ પાર્થ ॥ ૩૨ ॥

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃ પ્રાણે-
દ્રિયક્રિયાઃ । યોગેનાવ્યભિચા-
રિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

૧૧યોગે ૧૨અવ્યભિચારિણી, ૧૮ધૃતિયે પાર્થ
કરાય, ક્રિયા, પ્રાણ મન ઇન્દ્રિયનિ, સાત્વિક
ધૃતિ કહેવાય ॥ ૩૩ ॥

૧ અહંકારવાળી વાણી. ૨ ઉચ્ચમે. ૩ કહેલ છે. ૪ કૃણતી પ્રજા રાખનાર. ૫ પ્રીતિમાન.
૬ ક્ષોભ પામનાર. વિદ્વિષ્ત. ૭ પારકાનું અપમાન કરનાર. ૮ અવિવેકી. ૯ અનય. ૧૦ અયોગ્ય.
૧૧ મનમુગ્ધી. ૧૨ હેતુ. ૧૩ ઉક્તિ. ૧૪ અમાને. ૧૫ ટાંકેલ. ૧૬ ચિત્તની એકાગ્રતાવડે. ૧૭ નિશ્ચય-
વાળી. ૧૮ ધર્મેકરી.

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ ધૃત્યા
ધારયતેઽર્જુન । પ્રસંગેન ફલા-
કાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૪ ॥

યયા સ્વપ્નં ભયં શોકં વિપાદં
મદમેવ ચ । ન વિમુંચતિ દુર્મે-
ધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૫ ॥

સુખં ત્વિદાર્નીં ત્રિવિધં શૃણુ
મે ભરતર્ષભ । અભ્યાસાદ્રમતે
યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥ ૩૬ ॥

યત્તદગ્રે વિષમિષ પરિણામે-
ઽમૃતોપમમ્ । તત્સુખં સાત્ત્વિ-
કં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રે-
ઽમૃતોપમમ્ । પરિણામે વિષ-
મિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

યદગ્રે ચાનુવંધે ચ સુખં મો-
હનમાત્મનઃ । નિદ્રાલસ્યપ્રમા-
દોત્થં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૩૯ ॥

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દે-
વેષુ વા પુનઃ । સત્ત્વં પ્રકૃતિજૈર્મુ-
ક્તં યદેભિઃ સ્યાન્નિર્ભિર્ગુણૈઃ ॥ ૪૦ ॥

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશં શૂદ્રાણાં
ચ પરંતપ । કર્માણિ પ્રવિભ-
ક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

ક્ષમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરા-
ર્જવમેવ ચ । જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિ-
કયં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

જેણે ધારણ થાયછે, ધર્મ અર્થ ને કામ,
પ્રસંગપર ફલ ઇચ્છું જે, ધૃતિ તે રાજસિ
નામ ॥ ૩૪ ॥

સ્વપન શોક ભય દુઃખ વળિ, મદ પણ નહિ
મૂકાય, હુદુષ બુદ્ધિયે જેથિ, તે, ધૃતિ તામસી
મનાય ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન શુણુ મુજથી હવે, સુખ પણ ત્રણ
વિધ સાર, અભ્યાસે જેમાં રમે, પામે હ-
ખનો પાર ॥ ૩૬ ॥

લાગે વિષસમ પ્રથમ જે, અંતે અમૃત થાય,
આત્મબુદ્ધિથી પ્રાપ્ત તે, સુખ સાત્ત્વિક
કહેવાય ॥ ૩૭ ॥

વિષયેન્દ્રિય સંયોગથી, અમૃત પ્રથમ જ-
ણાય, પરિણામે વિષરૂપ તે, રાજસ સૂખ
વદાય ॥ ૩૮ ॥

પ્રમાદ આળસ ઊંઘથી, થનાર ને વળિ
જેહ, ઇચ્છિતમોહક પછિ ને પ્રથમ, તામસ
સુખ કયું તેહ ॥ ૩૯ ॥

એ ત્રણ પ્રકૃતિ ગુણો થકી, રહિતજ એલું કાંઈ,
નથિ સ્વર્ગે દેવો વિષે, નથિ ફાર ભૂમીમાંઈ.

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય ને, શૂદ્રોના અર્જુન,
સ્વાભાવિક ગુણથી કયાં, કર્મ જુદાં તે શૂણ.

શમ દમ તપ ને શૌચ વળિ, જ્ઞાનવ આ-
સ્તિક ધર્મ, ક્ષમા જ્ઞાન વિજ્ઞાન એ, સહજ
બ્રહ્મનાં કર્મ ॥ ૪૨ ॥

શૌર્ય તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચા-
પ્યપલાયનમ્ । માનમીશ્વરભાવશ્ચ
ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ
સ્વભાવજમ્ । પરિચર્યાત્મકં
કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિ-
દ્ધિં લભતે નરઃ । સ્વકર્મનિર-
તઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તત્ત્વજુ ॥ ૪૫ ॥

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સ-
ર્વમિદં તતમ્ । સ્વકર્મણા તમભ્ય-
ર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધ-
ર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ । સ્વભાવનિય-
તં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૪૭ ॥

સહજં કર્મ કૌંતેય સદોપમ-
પિ ન ત્યજેત્ । સર્વારંભા હિ
દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

અસત્તત્સુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા
વિગતસ્પૃહઃ । નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં
પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધિં પ્રાપ્નો યથા બ્રહ્મ તથામો-
તિ નિવોધ મે । સમાસેનૈવ કૌં-
તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો ધૃત્યાત્મા-
નં નિયમ્ય ચ । શબ્દાદીન્વિષયાં-
સ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

શૌર્ય તેજઃ ધૃતિરનિપુણતા, ઉદારતા અભુ-
ધર્મ, યુધથી નહિ હઠવૈજ્ઞ, એ, સહજ ક્ષ-
ત્રિનાં કર્મ ॥ ૪૩ ॥

ગોરક્ષા, વાણિજ્ય કૃષિ, સહજ વૈશ્યનાં
કર્મ, સહજ શૂદ્રનું કર્મ તે, જે સેવા રૂપ ધર્મ.

અભિરત નિજ નિજ કર્મમાં, નર પામે
સંસિદ્ધિ, શુણ્ણ તું તે પામેછ એ, સ્વક-
ર્મરત જિમ સિદ્ધિ ॥ ૪૫ ॥

જેથી પ્રવૃત્તિ ભૂતો તણી, જેણે સૌ આ વ્યાપ, પામે
સિદ્ધી પૂજિ તે, સ્વકર્મથી નર આપ.

પર ધર્માચરવા થકી, શ્રેય વિગુણ નિજ ધર્મ,
પાપ ન પામે આચરી, સ્વાભાવિક નિત કર્મ.

સહજ કર્મ તજવાં નહીં, જોકે પાર્થ સદોષ,
ધૂમે અગ્નિ પેઠ સૌ, કર્મો નહિજ અદોષ. ૪૮

બુદ્ધિ અસંગ, ઇચ્છા રહિત, સૌમાં જિત
મન જેહ, સંન્યાસે પામે પરમ, નૈષ્કર્મ્ય
સિદ્ધી તેહ ॥ ૪૯ ॥

પામે સિદ્ધી પ્રાપ્ત જિમ, બ્રહ્મજ, મુ-
જથી શુણ્ણ, સંશ્લેષે, જે જ્ઞાનની, નિષ્ઠા પર
અર્જુન ॥ ૫૦ ॥

રાગ દ્વેષ મૂકી, ત્યજી, વિષયો શબ્દાદીય,
ધૃતિયે મન નિશ્ચલ કરી, યોગી વિશુદ્ધ
રેઢીય ॥ ૫૧ ॥

૧ પ્રાપ્તતા. ૨ હતાપણ. ૩ પ્રવ્રત્તિ નિયમમાં રાખવારૂપ ધર્મ. ૪ ગાયોત્રી રક્ષા. ૫ વ્યાપાર.
૬ ખેતી. ૭ પ્રીતિમાન, લાગેલો. ૮ પોતાના કર્મમાં લાગેલો. ૯ ઇચ્છા પુરી થયેલો, ધરાયલો.
૧૦ મનથી સર્વ કર્મની નિવૃત્તિરૂપ. ૧૧ શુદ્ધ. ૧૨ બુદ્ધિવાળો.

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવા-
કાયમાનસઃ । ધ્યાનયોગપરો
નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥ ૧૨ ॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રો-
ધં પરિગ્રહમ્ । વિમુચ્ય નિર્મ-
મઃ શાંતો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૧૩ ॥

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શો-
ચતિ ન કાંક્ષતિ સમઃ સર્વેષુ
ભૂતેષુ મદ્વિક્તિં લભતે પરામ્ ॥ ૧૪ ॥

મત્તયા મામભિજાનાતિ યાવાન્ય-
શ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ । તતો યાં તત્ત્વતો
જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ ॥ ૧૫ ॥

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો
મહ્યપાશ્રયઃ । મત્પ્રસાદાદ-
વાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥ ૧૬ ॥

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્ય-
સ્ય મત્પરઃ । બુદ્ધિયોગમુપા-
શ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥ ૧૭ ॥

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસા-
દાત્તરિણ્યસિ । અથ ચેત્ત્વમહં-
કારાન્ન શ્રોણ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥ ૧૮ ॥

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇ-
તિ મન્યસે । મિથ્યૈષ વ્યવસા-
યસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૧૯ ॥

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિવદ્ધઃ સ્વે-
ન કર્મણા । કર્તું નેચ્છસિ ય-
ન્મોહાત્કરિણ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

૧એકાંતી રમિત લોજિ વણિ, વશ મન
વાણી દેહ, આશ્રિત નત વૈરાગ્યને, ધ્યાન
યોગ અપર જેહ ॥ ૧૨ ॥

ક્રોધ ધરિગ્રહ ૧૬ર્પ બળ, અહંકાર ને કામ
મૂકી, બ્રહ્મન થાય તે, નિર્મમ શાંત અકામ.

બ્રહ્મભૂત આનંદિ નહિ, શોચે ઇચ્છે કાંઈ,
પામે ઉત્તમ લકિત મુજ, સમ થૈ સૌનીમાંઈ.

જેવો જે હું, તેહને, લકતીયેજ યથાર્થ,
જાણે, જાણી એમ પછી, પામે મુજને પાર્થ.

કર્તા નિત સૌ કર્મ પણ, જન એ મુજ આ-
શ્રીત, મુજ પ્રસાદથી મેળવે, નિતપદ નાશ
રહીત ॥ ૧૬ ॥

અર્પિ મને સૌ કર્મ તું, મનથી, મત્પર સાર,
બુદ્ધિયોગ આશ્રીજ નિત, ૧૧મતિયત થા
નિરધાર ॥ ૧૭ ॥

મુજ પ્રસાદથી દુઃખ સૌ, મતિયત થૈજ ત-
રીશ, પણ ગર્વે ન શુણીશ તો, વિનાશને
પામીશ ॥ ૧૮ ॥

નહિ લડું કદિ ઇમ ગર્વથી, જો તું માનિશ
સાર, એ નિશ્ચય મિથ્યા, તને, ૧૨પ્રકૃતિ
૧૩એજશે, ધાર ॥ ૧૯ ॥

સ્વાભાવિક નિજ કર્મથી, આંધેલો તું, જેહ,
ન ઇચ્છે કરવા મોહથી, કરિશ અવશ થૈ તેહ.

૧ એકાંતવાસી. ૨ થોડું ખાનાર. ૩ તત્પર. ૪ સંસાર. ૫ ઉન્નમતપાણું. ૬ હઝા. ૭ મમતા-
રહિત. ૮ ઇચ્છાવગરનો. ૯ બ્રહ્મનિષ્ઠ. ૧૦ જ્ઞાનયોગ. ૧૧ મારા આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્ત રાખનાર.
૧૨ સ્વભાવ. ૧૩ જોડશે.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जु-
न तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभू-
तानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।
તત્પ્રસાદાત્પરાં શાંતિં
સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गु-
ह्यतरं मया । विमृश्यैतदशे-
षेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શૃણુ મે પરમં
વચઃ । ઇષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિ-
તિતતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी
मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं
ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શ-
રણં વ્રજ । અહં ત્વા સર્વપાપે-
ભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय
कदाचन । न चाशुश्रूषवे
वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

ય ઇદં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વ-
ભિધાસ્યતિ । ભક્તિં મયિ
પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યસંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे
प्रियकृत्तमः । भविता न च मे
तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

ઈશ્વર સૌના હૃદયમાં, રહેછે કુંતી સૂત,
ભ્રામવતાં માયા વડે, યંત્રારૂઢ સૌ ભૂત. ૬૧

કર આશ્રય સૌ ભાવથી, તેનો કુર સત્તમ,
પામિશ તેનિ કૃપાવડે, નિતપદ સુખ ઉત્તમ.

કયું ગુપ્તથી ગુપ્ત મેં, જ્ઞાનજ તુજને એમ,
અશેષ વિચારી તે, પછિ, કર તું ઇચ્છે જેમ.

સર્વ ગુપ્તમાં ગુપ્ત કરિ, પરમ વચન મુજ
શૃણુ, મુજ અતિ પ્રિય તું, તેથિ હું, કૌ
તુજ હિત અર્જુન ॥ ૬૪ ॥

નમ મુજને મુજ ભકત થા, અધર્મિ ને
મતિયત, પામિશ મુજને સત્ય કૌ, છે
પ્રિય મુજ અચ્ચિત્ત ॥ ૬૫ ॥

સર્વ ધર્મને મૂકિને, કર આશ્રય મુજ એક,
શેષ મકર હું છોડવિશ, સર્વ પાપથી છેક.

મુજ નિંદક, સેવા રહિત, અધર્મિ અ-
ભકત જેહ, હોયે તેને નહિ કદી, કહેવું આ
કૌતેય ॥ ૬૭ ॥

પણ કહેશે મુજ ભકતને, પરમ ગુપ્ત આ
જેહ, કરિ મુજ ભકિત અસંશયી, પામે
મુજને તેહ ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્યમાં તેથી બધિક, નથિ મુજ પ્રિય
કરનાર, ભૂમાં તેથી અન્ય નથિ, મુજ
અતિ પ્રિય થાનાર ॥ ૬૯ ॥

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઇમં ધર્મ્યં સંવા-
દમાવયોઃ । જ્ઞાનયજ્ઞેન તેના-
હમિષ્ઠઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ ગૃણુયા-
દપિ યો નરઃ । સોઽપિ મુક્તઃ શુ-
ભાલોકાન્ પ્રામુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૩૧ ॥

કચ્ચિદેતચ્છ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકા-
ગ્રેણ ચેતસા । કચ્ચિદજ્ઞાન-
સંમોહઃ પ્રણટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસા-
દાન્મયાચ્યુત । સ્થિતોઽસ્મિ ગત-
સંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

ઇત્યહં વાસુદેવસ્ય પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ ।
સંવાદમિમમશ્રૌપમદ્ધૃતં રોમહર્ષણમ્ ॥ ૭૪ ॥

વ્યાસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદ્બ્રહ્મમહં

પરમ્ । યોગં યોગેશ્વરાત્ક-
ળ્ળાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥

રાજનસંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિ-
મમદ્ધૃતમ્ । કેશવાર્જુનયોઃ

પુણ્યં હૃણ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

તચ્ચ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ધૃતં હરેઃ ।

વિસ્મયો મે મહાન્ રા-

જન્ હૃણ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃળ્ળો યત્ર પા-

ર્થો ધનુર્ધરઃ । તત્ર શ્રીર્વિજયો

ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

ધર્મ્યવાદ આ આપણો, મનુષ્ય લણુશે જેહ,
જ્ઞાનયજ્ઞથી ઇષ્ટ છું, તેણે, મુજ મતિ એહ.

શુણે અનિદક નર કદી, થૈને શ્રદ્ધા યુક્તા,
પુણ્યવાનના લોક શુભ, પામે થૈ તે મુક્તા.

શું તે આ સ્થિર ચિત્તથિ, સાંભળિયુંજ ય-
થાર્થ, શું અજ્ઞાની મોહ તુજ, પામ્યો ના-
શન પાર્થ ॥ ૭૨ ॥

અર્જુન કહેછે.

ટળ્યો મોહ સ્મૃતિ મેળવિ, આપ પ્રસાદે ઇશિ,
નિઃસંદેહ ઉભોજ હું, આપ વચનજ કરીશ.

સંજય કહેછે.

મહા કૃળ્ળુ ને પાર્થનો, રોમ હર્ષજ્ઞ અહ-
ભુત, શુણ્યો મેજ સંવાદ આ, એમ અ-
ભિક્ષા સૂત ॥ ૭૪ ॥

પરમ શુદ્ધ આ જ્ઞાન મે, વ્યાસ પ્રસાદે શુણ્યું.
યોગેશ્વર હરિથીજ, જે, સાક્ષાત્પોતે લણ્યું.

કૃળ્ળુ પાર્થનો વાદ આ, અહભુત પુણ્યજરૂપ,
સંભારી સંભારિ હું, હર્ષ ફરિ ફરિ રભૂપ ॥ ૭૬ ॥

સંભારી તે રૂપ, અતિ, અહભુત હરિનું, રાય,
હર્ષુ ફરિ ફરિ ને મને, વિસ્મય મોટો
થાય ॥ ૭૭ ॥

જ્યાં યોગેશ્વર કૃળ્ળુ ને, પાર્થ ધનુર્ધર જ્યાંય,
વિજય રભૂતિ શ્રી નીતિ ઇધ્રુવ, મુજ મ-
તિયે છે ત્યાંય ॥ ૭૮ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासोपदेशयोगो
नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

